

MYKOLO ROMERIO UNIVERSITETAS

Rita ŽUKAUSKIENĖ

KRIMINALINIO
ELGESIO
PSICHOLOGIJA

Rita Žukauskienė

KRIMINALINIO ELGESIO
PSICHOLOGIJA

2006
Vilnius

UDK 316.6(075.8)
Zu-11

2005 m. gruodžio 23 d. Nr. A-286
Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijos Aukštųjų mokyklų
bendrųjų vadovėlių leidybos komisijos rekomenduota

Lėšomis parėmė Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerija

Vadovėlis svarstytas Mykolo Romerio universiteto Socialinės politikos fakulteto Psichologijos katedros 2006 m. birželio 22 d. posėdyje (protokolo Nr. 1PSK-10) ir rekomenduotas spausdinti

Mykolo Romerio universiteto vadovėlių, monografijų, mokslinių, mokomųjų, metodinių bei kitų leidinių aprobavimo spaudai komisijos 2006 m. liepos 1 d. posėdyje (protokolo Nr. 2L-8) vadovėlis patvirtintas spausdinti

Recenzavo:

Vilniaus universiteto Filosofijos fakulteto Bendrosios psichologijos katedros doc. dr. Remigijus Bliumas;

Vytauto Didžiojo universiteto Socialinių mokslų fakulteto Bendrosios psichologijos katedros dr. Saulė Raižienė;

Klaipėdos universiteto Pedagogikos fakulteto Psichologijos katedros vedėjas doc. dr. Mindaugas Rugevičius.

Visos leidinio leidybos teisės saugomos. Šis leidinys arba kuri nors jo dalis negali būti dauginami, taisomi arba kitu būdu platinami be leidėjo sutikimo.

ISBN 9955-19-045-0

© Mykolo Romerio universitetas, 2006

Turinys

Pratarmė / 11

Asocialaus elgesio apibūdinimas / 15

ASOCIALUS ELGESYS / 15

AGRESYVUS ELGESYS / 19

Agresijos rūšys / 24

Agresijos formų kitimas / 28

Lyčių agresyvumo skirtumai / 30

DELINKVENTINIS ELGESYS / 37

KRIMINALINIS ELGESYS / 41

Nusikalstamumo statistika / 46

ASOCIALAUS ELGESIO APIBŪDINIMAS PAGAL KLINIKINIUS KRITERIJUS / 49

Opozicinio neklusnumo sutrikimas / 49

Elgesio sutrikimas / 51

Asocialaus tipo asmenybės sutrikimas / 55

Asocialios arba psichopatinės asmenybės sutrikimas pagal TLK 10 klasifikaciją / 57

Asocialios asmenybės bruožai pagal Penkių didžiųjų dimensijų modelį / 59

SOCIOPATIJA IR PSICHOPATIJA / 63

Sociopatija / 64

Psichopatija / 68

Psichopatų tipologija / 74

Kultūrinių veiksnių įtaka / 76

PSICHOPATIJOS NUSTATYMAS / 80

Klinikinis modelis, taikomas naudojant atnaujintą psichopatijos klausimyną (PCL-R) / 81

Asocialaus tipo asmenybės sutrikimo kriterijų taikymas nustatant psichopatiją / 87

PCL-R ir DSM kriterijų sąryšis / 89

PSICHOPATINIAI ASMENYBĖS BRUOŽAI PAAUGLYSTĖJE / 91

Pagrindinės metodikos, taikomos tiriant paauglių
psichopatiją / 95

Psichopatijos klausimynai / 95

Jaunimo psichopatinių bruožų klausimynas / 97

Problemos, susijusios su paauglio psichopatinių bruožų
nustatymu / 101

Asocialaus elgesio teorijos / 109

I INDIVIDĄ ORIENTUOTOS IR INTEGRUOTOS

ASOCIALAUS ELGESIO TEORIJOS / 111

Biologinė agresyvumo teorija / 112

Asocialaus elgesio aiškinimas psichoanalitinėje teorijoje / 114

Pasąmonės struktūra / 115

Asmenybės struktūra / 116

Instinktų teorija / 117

Socializacija / 118

Psichoanalitinės teorijos taikymas aiškinant nusikalstamą elgesį / 125

H. J. Eysencko teorija apie nusikalstamą elgesį / 127

Nusikalstamo elgesio formavimosi mechanizmų analizė
integuotose raidos teorijose / 134

Savikontrolės teorija / 135

Gyvenimo įvykių teorija / 137

Asocialaus elgesio raidos teorijos / 138

Kognityvinės raidos teorija / 141

Socialinės kognicijos ir agresyvus elgesys / 146

IŠMOKIMO TEORIJOS APIE ASOCIALAUS ELGESIO FORMAVIMĄSI / 152

Klasikinis sąlygojimas / 153

Instrumentinio išmokimo teorija / 154

Paskatinimai agresyviai elgtis / 154

Bausmės ir agresija / 156

A. H. Busso instrumentinio agresijos išmokimo teorija / 157

Pastiprinimai ir instrumentinė agresija / 159

Ankstesnė patirtis / 160

Socialinis pritarimas / 161

Asmenybė ir temperamentas / 162

- A. H. Busso teorijos įvertinimas / 163
- A. Banduros socialinio išmokimo teorija / 164
 - Agresyvaus elgesio įgijimas / 165
 - Agresyvų elgesį provokuojančios sąlygos / 166
 - Savęs reguliavimo mechanizmai / 169
 - Socialinio išmokimo teorijos įvertinimas / 170
- FRUSTRACINĖ AGRESIJOS TEORIJA / 172
 - Baziniai procesai / 172
 - Frustracijos ir agresijos kiekis / 173
 - Agresyvus elgesys pastiprina / 174
 - Išmoktas slopinimas / 174
 - Agresijos perkėlimas / 175
 - Reaktyvi ir instrumentinė agresija / 176
 - Kognicijų ir emocijų vaidmuo pasireiškiant agresijai / 179
- FIZIOLOGINIS SUŽADINIMAS IR AGRESIJA / 181
 - S. Schachterio teorija apie emocijas ir klaidingas sužadavimo atribucijas / 182
 - S. Schachteris: dviejų faktorių emocijų teorija / 183
 - Klaidingas sužadavimo priežasties apibūdinimas / 185
 - D. Zillmanno sužadavimo perkėlimo teorija / 186
 - Bendras sužadavimas ir neišprovokuotas agresyvus elgesys / 187
 - Seksualiniai dirgikliai ir agresyvus elgesys / 188
- Asocialaus elgesio raida / 191**
- ASOCIALAUS ELGESIO YPATUMAI / 191
 - Asocialaus elgesio užuomazgos / 192
 - Asocialaus elgesio dimensijos / 196
 - Asocialaus elgesio stabilumas ir tęstinumas / 198
 - Agresyvumo perdavimas iš kartos į kartą / 201
 - Agresyvaus elgesio kaita / 204
 - Agresyvumo kaita, priklausanti nuo amžiaus / 204
 - Asocialaus elgesio progresijos / 207
 - Asocialaus elgesio raidos trajektorijos / 208
 - Merginų ir vaikinių asocialaus elgesio raidos trajektorijų palyginimas / 213

ETIOLOGINIS ASOCIALAUS ELGESIO MODELIS / 216

Vidiniai veiksniai / 218

Genetiniai asocialaus elgesio pradmenys / 219

Intelektas / 222

Lyčių skirtumai / 225

Temperamentas ir asmenybės bruožai / 228

Hiperaktyvumas / 231

Socialinės kognicijos sutrikimai / 235

Socialinės informacijos perdirbimo modelis / 240

Kognityvinių elgesio scenarijų modelis (L. R. Huesmannas) / 244

Tarpasmeniniai santykiai / 246

Vaikų auklėjimo pobūdis / 247

Tėvų taikomų auklėjimo metodų poveikis / 253

Brolių ir seserų įtaka / 257

Nepilna šeima / 259

Vaikų ir tėvų emociniai tarpusavio ryšiai / 261

Bendraamžių vaidmuo agresijos raidoje / 265

Artimiausioje aplinkoje esantys rizikos veiksniai / 269

Gyvenamoji vieta / 269

Mokyklos įtaka / 269

Bendruomenės kontekstas / 273

Žiniasklaidos ir kompiuterinių žaidimų įtaka / 273

Žiniasklaidoje rodomų modelių imitavimas / 276

Paskatinimai už atliktą elgesį ir agresyvaus elgesio įteisinimas / 277

Kultūrinis perkėlimas ir kognityvinis sužadinimas / 279

Jautrumo sumažinimas / 280

Nerealų baimių sukūrimas / 282

Skurdas / 283

Nedarbas / 285

SU ASOCIALIU ELGESIU SUSIJUSIOS PAAUGLIŲ ELGESIO IR EMOCINĖS
PROBLEMOS / 288

Sociokognityvinių ir bendravimo gebėjimų stoka / 289

Alkoholio ir narkotikų vartojimas / 292

Rizikos veiksniai / 294

Narkomanijos priežastys / 296

Narkotikų poveikis ir jų vartojimo padariniai / 298

Rizikingas seksualinis elgesys / 304

Depresija / 304

Socialinė psichologinė paauglių pabėgimų charakteristika / 307

Paauglių pabėgimai: aktyvus ar pasyvus vengimas? / 310

PSICHOLOGINĖS NEPILNAMEČIŲ NUSIKALSTAMUMO PREVENCIJOS
PRIELAIDOS / 313

Preveninių priemonių poreikis / 313

Prevencinė veikla / 319

Prevenciniai projektai ir programos / 322

Alternatyvūs modeliai / 324

**Nusikaltimų ir juos padariusių asmenų psichologinė
charakteristika / 331**

PADEGIMAI / 331

Padegėjų charakteristikos / 333

Psichologinės padeginėjimo prielaidos / 336

Nepilnamečių padegėjų tipologija pagal amžių ir motyvus / 338

Psichodinaminė padegėjų klasifikacija / 340

Piromanija / 342

SMURTINIAI NUSIKALTIMAI / 345

Smurtinių veikslių apibūdinimas / 346

Smurtautojų tipologija / 349

Smurtinio elgesio susiformavimo prielaidos / 351

Moterų, padariusių vienkartinį smurtinį nusikaltimą,
asmenybės ypatumai / 356

SITUACINĖS IR ILGALAIKĖS AGRESIJOS IR ŽIAURIŲ NUSIKALTIMŲ
PRIEŽASTYS / 364

Ilgalaikiai ir situaciniai veiksniai / 364

Motyvai / 366

Aukos ir nusikaltėlio ryšiai ir aplinkos veiksniai / 367

Kognityvinės agresijos padariniai / 370

Ilgalaikiai ir situaciniai neagresyvių elgesį skatinantys
veiksniai / 371

Agresyvaus ir žiauraus elgesio sumažinimas ir kontrolė / 372

Fizinės aplinkos pasikeitimai ir nusikaltimų kontrolė / 373

- Nusikaltimas ir baudmės laikas / 373
- Baudmės atlikimas kalėjime / 374
- SMURTAS ŠEIMOJE / 377
 - Smurtas tarp sutuoktinių/partnerių / 379
 - Smurto paplitimas / 379
 - Smurto šeimoje formos / 381
 - Smurto šeimoje padariniai / 386
 - Smurtautojo psichologinė charakteristika / 387
 - Pyktis / 388
 - Smurtavimo priežastys / 389
 - Smurtautojų charakteristikos / 390
 - Smurto šeimoje prieš sutuoktinę(-į) partnerę(-į) rizikos veiksniai / 393
 - Psichopatologija / 397
 - Kriminalinė istorija / 399
 - Psichosocialinis neprisitaikymas / 400
 - Prievartos tarp sutuoktinių istorija / 401
 - Demografinės ir tarpusavio santykių charakteristikos / 402
 - Smurto namuose rizikos nustatymo metodikos / 403
 - Pavojaus nustatymo (DA) skalė / 403
 - Smurto tarp sutuoktinių rizikos nustatymo skalė (SARA) / 404
 - Polinkio į smurtą skalė (PAS) / 406
 - Psichopatijos klausimyno (PCL-R) naudojimas numatant smurtinį elgesį / 407
 - Patiriamo smurto sąsajos su viktimizacija šeimoje / 409
 - Smurtas šeimoje ir nepilnamečių seksualiniai nusikaltimai / 412
- SEKSUALINĖ PRIEVARTA / 414
 - Seksualinės prievartos apibūdinimas / 414
 - Seksualinės prievartos teorijos / 418
 - Vieno faktoriaus teorijos / 418
 - Daugiafaktoriaus ir mikroteorijos / 419
 - Seksualinių prievartautojų apibūdinimas / 422
 - Seksualinių prievartautojų tipologijos / 423
- SMURTAS PRIEŠ VAIKUS / 427
 - Smurto prieš vaikus problema / 427

Smurto apibūdinimas / 428

Fizinis smurtas / 430

Emocinis smurtas / 433

Seksualinis smurtas / 436

Paplitimas / 438

Seksualinių nusikaltėlių charakteristika / 440

Seksualinę prievartą naudojančių asmenų charakteristika / 443

Seksualinio smurto pasekmės / 445

Seksualinės orientacijos į vaikus teorijos / 446

Pedofilų tipologija / 449

SERIJINĖS IR MASINĖS ŽMOGŽUDYSTĖS / 453

Serijinės žmogžudystės / 453

Serijinės žudikų tipologijos / 454

Serijinio žudiko aukos / 458

Nusikaltimo vietos ir būdų charakteristika / 460

Moterys serijinės žudikės / 461

Masinės žmogžudystės / 464

PROFILIAVIMO METODAI / 469

Profiliovimo metodų apibūdinimas / 469

Istorinė profiliovimo raida / 472

Dabartinė kriminalinio profiliovimo samprata / 482

Profiliovimo tipai / 484

Diagnostiniai įvertinimai / 484

Kriminalinis asmenybės profiliovimas / 485

Indukcinis kriminalinis profiliovimas ir sindromai / 486

Dedukcinis kriminalinis profiliovimas / 490

Nusikaltimų tyrimo psichologijos metodas / 496

Profiliovimo metodų pranašumai ir trūkumai / 501

KRIMINALINIO PROFILIAVIMO PAVYZDŽIAI / 506

Serijinių seksualinių prievartautojų elgesio bruožai / 506

Seksualinių žudikų profiliovimas / 509

Įrodinėjantis jėgą / 511

Dinamika / 511

Žmogžudystės pobūdis / 511

Įtariamojo profilis / 513

Atvejo pavyzdys / 514

Užsitikrinantis savo galios pripažinimą / 515
Dinamika / 515
Žmogžudystės pobūdis / 516
Įtariamojo profilis / 517
Atvejo pavyzdys / 519
Atlyginantis pykčiu / 520
Dinamika / 520
Žmogžudystės pobūdis / 521
Įtariamojo profilis / 522
Atvejo pavyzdys / 523
Sužadinas pykčio / 525
Dinamika / 525
Žmogžudystės pobūdis / 526
Įtariamojo profilis / 527
Atvejo pavyzdys / 528
Apibendrinimas / 530
Diagnostinio profiliavimo pavyzdys / 533
Pedofilų ir smurtautojų prieš vaikus bendras apibūdinimas / 533

Literatūra / 537

Pratarmė

Psichologai, dirbantys ir su nepilnamečiais tiesės pažeidėjais, ir su nusikaltimus padariusiais suaugusiais asmenimis, savo darbe naudoja dviejų gana skirtingų sričių žinias. Pirmiausia jie taiko tyrimo metodus ir pagalbos programas, nesiskiriančias nuo tų, kurios taikomos dirbant su kitais žmonėmis, turinčiais psichologinių sutrikimų ir problemų. Kita vertus, jie taip pat turi gerai išmanyti ir nusikalstamo elgesio ypatumus, būti susipažinę su psichologų ir kitų šios srities specialistų darbais ir tyrimais. Psichologijos ir teisės specialistų bendradarbiavimas, skirtingų mokslo sričių žinių jungimas praplečia ir psichologų, ir teisininkų bei kriminalinius nusikaltimus tiriančių pareigūnų galimybes. Teisininkai gali remtis psichologų atliktais tyrimais, pavyzdžiui, tais, kuriuose buvo vertinamas liudininkų parodymų tikslumas, vaiko kaip liudininko įvertinimas ir pan., norėdami įvertinti jų byloje dalyvaujančių liudininko parodymų tikslumą ir patikimumą. Psichologai vis dažniau dalyvauja priimant teismo sprendimus, todėl kvalifikuotų, šiam darbui parengtų specialistų poreikis nuolat didės. Pareigūnai, tirdami kriminalines bylas, gali taikyti tokius psichologų sukurtus nusikaltimų tyrimo metodus, kaip geografinis arba psichologinis profiliavimas, pasinaudoti tuo, kas žinoma apie tam tikrus nusikaltimus atliekančių asmenų psichologinius ir elgesio ypatumus, tikėtiną gyvenamąją vietą, nusikalstamo elgesio istoriją ir panašiai.

Daugelis žmonių domisi kriminaline psichologija ir asmenimis, dėl kokių nors priežasčių nusikalstančius ir patenkančius į teisėsaugos akiratį. Šių asmenų elgesys dažnai nulemtas tokių impulsų, kurie galbūt yra kilę tam tikrais momentais daugelio iš mūsų mintyse, tačiau tokios mintys kelia mums baimę ir nerimą, nes jos pavojingos visuomenėje nusistovėjusiai tvarkai, stabilumui ir saugumui. Būtent tokia vidinė ambivalencija nulemia ir knygų, ir kino filmų kriminaline tema populiarumą, nesvarbu ar tai būtų A. Cristie detektyviniai romanai, ar

tokie kino filmai kaip „Avinėlių tylėjimas“. Šie filmai atskleidžia tamsiąją žmonių sielos pusę, bet kartu savotiškai visus žavi.

Žmones taip pat domina psichologija, mokslas, tiriantis žmogaus elgesį. Visi norime daugiau sužinoti apie tai, kodėl mąstome ir elgiamės vienaip arba kitaip, kas mums daro įtaką, kaip paaiškinti tai, kas vyksta su mumis. Intuityviai, remdamiesi savo ir kitų žmonių patirtimi, kai kuriuos dalykus paaiškinti galime, tačiau daug tikslesnis ir teisingesnis aiškinimas turėtų būti paremtas moksliniuose tyrimuose sukauptomis ir susistemintomis žiniomis. *Kriminalinio elgesio psichologija* siekia atskleisti ir paaiškinti nusikalstamo elgesio ypatumus, taip pat suteikti žinių, kurias būtų galima taikyti atskleidžiant nusikaltimus ir kuriant prevencines ir reabilitacines programas.

Pastaraisiais dešimtmečiais vykę socialiniai ir ekonominiai pasikeitimai paveikė jaunų žmonių gyvenimus ir tendencija, kad pasikeitimai ir toliau vyks, yra labai stipri. Daugelyje Vakarų Europos šalių nusikalstamumas smarkiai išaugo XX a. devintajame dešimtmetyje. Mūsų šalyje nusikalstamumo lygis, ypač jaunimo, taip pat yra aukštas, nors pastaruoju metu nusikalstamumas auga kiek lėčiau. Pasaulyje vaikai ir jaunimas iki 18 metų sudaro didesnę dalį populiacijos ir daugelis šalių skiria ypač daug dėmesio šios amžiaus grupės problemoms spręsti. Tyrimai rodo, kad aplinkybės, dėl kurių jauni žmonės įsitraukia į asocialią veiklą, atsiduria rizikos zonoje ir laikui bėgant gali padaryti vis sunkesnius nusikaltimus, yra labai panašios visame pasaulyje. Šie duomenys sudaro pagrindą intervencijos ir prevencijos programoms. Vadovėlyje daugiausia dėmesio skiriama psichologinei vaikų ir paauglių nusikalstamo elgesio analizei, pristatant ir užsienio šalyse, ir Lietuvoje atliktų tyrimų rezultatus. Šiame vadovėlyje pristatomi susisteminti tyrimų rezultatai, pateikiamos gairės taikyti tuos rezultatus praktikoje kuriant prevencines nusikalstamumo mažinimui skirtas programas.

Iš pradžių aptariamos pagrindinės asocialaus elgesio sąvokos, nusikalstamas elgesys analizuojamas iš sociologinės, psichiatrinės ir psichologinės perspektyvos. Aptariami biologiniai, šeimos, socialiniai ir individualūs su nusikalstamu elgesiu susiję veiksniai, aptariamas aso-

cialaus elgesio raidos kompleksinis pobūdis. Atskirų veiksmų, turinčių įtakos asocialaus elgesio pradžiai, stabilumui bei tęstinumui, tarpusavyje ryšiai pristatomi etiologinio asocialaus elgesio pagrindu. Šis modelis paremtas ir užsienio šalyse, ir Lietuvoje atliktų tyrimų duomenimis siekiant paaiškinti asocialaus elgesio raidos mechanizmus. Informacija, pateikiama vadovėlyje, yra susisteminta, apibendrinta, todėl gali būti lengvai įsiminta.

Neatsitiktinumas tai, kad nors vadovėlis vadinamas *Kriminalinio elgesio psichologija*, jame daug dėmesio skiriama asocialaus elgesio analizei. Tai susiję su tuo, kad siekiama paaiškinti kriminalinio elgesio genezę ir raidos mechanizmus.

Kitose vadovėlio dalyse aptariami teoriniai ir praktiniai kriminalinės psichologijos aspektai. Analizuojami situaciniai ir ilgalaikiai nusikalstamo elgesio veiksniai, pristatomos kriminalinį bei agresyvų elgesį aiškinančios teorijos, leidžiančios geriau suprasti šio elgesio atsiradimo ir išlikimo priežastis. Pateikiama pagal nusikaltimų tyrimo psichologijos kryptį besispecializuojančių mokslininkų surinktų duomenų apie kai kuriuos nusikaltimų tyrimo principus apžvalga, aptariamos atskiros nusikalstamo elgesio rūšys, pateikiami psichologiniai tam tikrus nusikaltimus darančių nusikaltėlių asmenybės profiliai, analizuojami kiti psichologiniai nusikalstamo elgesio aspektai. Pateikiamas psichologinis atskirų nusikaltimų rūšių įvertinimas, geografinio profiliavimo bei nusikaltėlių psichologinių profilių sudarymo principai.

Vadovėlis „Kriminalinio elgesio psichologija“ skiriamas psichologijos, teisės ir penitencinės veiklos, socialinio darbo, edukologijos, sociologijos, kriminalistikos, teisėsaugos magistro studijų studentams, klausantiems tokius kursus kaip „Asocialaus elgesio psichologija“, „Kriminalinio elgesio psichologija“, „Nepilnamečių nusikalstamumo prevencijos problemos“ bei „Socialinio tyrimo metodai kriminologijoje“. Be to, vadovėlis naudingas praktikams, tęsiantiems studijas nenuosekliosiose studijose, tiesiogiai dalyvaujantiems įvertinant, numatant ir priimanant sprendimus tiriant nusikaltimus, rengiant programas, skirtas nusikaltimų prevencijai arba parenkant tinkamas intervencines ir reabilitacines programas nusikaltusiems asmenims.

Vadovėlis *Kriminalinio elgesio psichologija* rengtas bendradarbiaujant su Mykolo Romerio universiteto teisės psichologijos magistrantais ir kitų specialybių studentais.

Asocialaus elgesio apibūdinimas

ASOCIALUS ELGESYS

Pagrindinės sąvokos:

Asocialus elgesys
Antisocialus elgesys
Socialinės normos

Šiuolaikiniai asocialaus elgesio tyrimai, ypač tie, kuriuose siekiama paaiškinti delinkventinio elgesio atsiradimo ir raidos mechanizmus, prasidėjo maždaug 1980-aisiais. Šie tyrimai pratęsia ilgalaikių asocialaus elgesio tyrimų pradininkų L. Robinso (1966, 1978) ir G. Elderio (1985) darbus, kuriuose buvo analizuojamas asocialaus elgesio tęstinumas viso gyvenimo metu. Ankstesni S. Gluecko ir E. Gluecko (1950, 1959) darbai, kuriuose buvo pabrėžiama šeimos ir aplinkos veiksnių įtaka asocialaus elgesio raidai, daugumos tuometinių sociologų buvo kritikuojami ir atmetami. Vėliau naujos sociologų kartos mokslininkai (Laub & Sampson, 1988; Sampson & Laub, 1993) atliko pakartotinę jų duomenų analizę taikydami naujus statistikos metodus. Šios analizės rezultatai parodė neabejotiną šeimos įtaką vaiko asocialaus elgesio raidai ir stabilumui.

Asocialus vaikų ir paauglių elgesys kelia didelį suaugusiųjų ir visuomenės susirūpinimą, ir maždaug pusė vaikų, nukreiptų į psichinės sveikatos centrus ir klinikas, yra asocialiai besielgiantys vaikai. Elgesio nukrypimai gali būti labai skirtingi ir pasireikšti nevienodai stipriai, taigi ir padaryta žala gali būti labai skirtinga. Asocialūs vaikai patiria nesėkmę mokykloje, dažnai yra nemėgstami savo bendraamžių ir atstumti tėvų. Nekeista, kad toks elgesys dažnai susijęs su depresija. Aso-

cialus elgesys jaunesniame amžiuje dažnai susijęs su įvairiais psichinės sveikatos sutrikimais vėlesniame amžiuje. Asocialūs asmenys labiau rizikuoja prarasti šeimą arba kad santuoka bus nepavykusi, kad dažnai patirs policijos pareigūnų ir teisėsaugos institucijų sankcijas. Būdami tėvais, asocialūs asmenys linkę perduoti savo asocialų elgesį savo vaikams, taip perduodami normas laužantį elgesį iš kartos į kartą.

Daug diskusijų kelia terminai „asocialus“, „antisocialinis elgesys“, „elgesio sutrikimas“, „devintinis“, „delinkventinis“, „agresyvus“, „kriminalinis elgesys“. Psichiatrinėje ir psichologinėje literatūroje agresyvumas ir delinkventinis elgesys priskiriami elgesio sutrikimams ir įvardijami kaip eksternalūs sunkumai. **Asocialaus** elgesio sąvoka yra plačiausia ir apima įvairius elgesio nukrypimus nuo vyraujančių socialinių normų, tačiau asocialus elgesys nėra tik blogas, amoralus ir žalingas visuomenei. Nukrypimai nuo egzistuojančių elgesio normų gali pasireikšti teigiamai ir neigiamai. Dažniausiai asocialaus elgesio sąvoka literatūroje vartojama norint pabrėžti arba apibūdinti visuomenei žalingą elgesį.

Dažniausiai asocialaus elgesio sąvoka literatūroje vartojama norint pabrėžti arba apibūdinti visuomenei žalingą elgesį. „Asocialus“ reiškia nevisuomeniškas, kenkiantis visuomenei, pasyvus, abejingas visuomeniniams santykiams (Leonavičius, 1993). Kitais atvejais – tai sąvoka, apimanti visus nukrypimus nuo vyraujančių socialinių normų (Kvieskienė, 2002).

Sąvoka „asocialus“ nėra suprantama vienareikšmiškai. Vienais atvejais asocialus elgesys apibūdinamas kaip nevisuomeniškas, kenkiantis visuomenei, kitais – kaip nepaisantis visuomenės interesų, pasireiškiantis neatsižvelgimu į egzistuojančias vertybes ir normas (ir šis neįautrumas socialinėms normoms gali būti potencialiai žalingas), dar kitais atvejais asocialus elgesys aprašomas kaip nukrypimas nuo priimtų socialinių normų. Tikslėnis socialines normas pažeidžiančio elgesio apibūdinimas būtų antisocialus elgesys. **Antisocialinis** elgesys – (angl. – *antisocial behaviour*) deviantinis elgesys, žmogaus poelgiai arba jų sistema, prieštaraujantys visuomenės priimtoms teisės ir dorovės normoms. (Psichologijos žodynas, 1993 m., psl. 20), tačiau lietuvių kalba

spausdinamuose darbuose dažniausiai kaip sinonimas vartojama asocialaus elgesio sąvoka. Antisocialinis elgesys apima plačią elgesio nukrypimų sritį, atspindinčią socialinių normų pažeidimą, veiksmus, nukreiptus prieš kitus žmones, arba abu šiuos elgesio tipus. Vaikų ir paauglių psichiatrijoje ir psichologijoje antisocialiniam elgesiui priskiriami tokie poelgiai kaip melavimas, neklusnumas, pamokų praleidinėjimas, bėgimas iš namų, piktnaudžiavimas, padeginėjimas, vandalizmas, vagystės, smurtas žmonių atžvilgiu. C. Holdenas (1986) pabrėžia, kad paauglių antisocialinis ir suicidinis elgesys dažnai tarpusavyje susiję ir ypač paplitę tarp paauglių berniukų. Antisocialinis elgesys gali pasireikšti paaugliams, turintiems suicidinių minčių, taip pat bandžiusiems žudyti (Shaffer D., 1974; Shafii M. ir kt., 1985).

Asocialiu elgesiu laikomas toks elgesys, kuriuo žodžiais arba fiziškai pakenkiama kitam asmeniui, gyvūnams, sunaikinama kitų nuosavybė, taip pat toks elgesys, kuris labai stipriai pažeidžia socialinius artimiausios aplinkos lūkesčius. Pažeisdamas įvairias socialines normas, žmogus kartu padaro didesnę arba mažesnę žalą kitam asmeniui, žmonių grupei arba sau pačiam. Ši žala gali būti **fizinė** (pvz., žmogus nužudo arba sužaloja kitą žmogų, nusižudo ir pan.), **materialinė** (pvz., gali būti apvagiamas konkretus asmuo, grobstomas valstybės turtas, nusiaubiamos visuomeninės patalpos) arba **psichologinė** (pvz., žmogus išgyvena baimę, siaubą, pažeminimą ir pan.). Žmogus gali patirti ir atskiras žalos formas, ir įvairius jų derinius. Asocialiam elgesiui priskiriami kriminaliniai nusikaltimai (žmogžudystės, kūno sužalojimai, seksualinė prievarta, vagystės, vandalizmas), narkomanija, alkoholizmas, savižudybės, pabėgimai, valkatavimas, prostitucija. Dėl kai kurių kitų asocialaus elgesio formų išskyrimo (pvz., seksualinio elgesio nukrypimų) vienos nuomonės nėra.

Įvairios asocialaus elgesio formos dažnai yra tarpusavyje susijusios, žmogus iš pradžių dažniausiai pažeidžia moralines elgesio normas (pvz., meluoja), tada padaro nedidelius teisės pažeidimus (pvz., išdaužia langą arba vagiliauja parduotuvėje), dar vėliau – rimtus nusikaltimus. Be to, vienos asocialaus elgesio formos neretai sudaro palankias sąlygas arba tiesiogiai skatina kitus elgesio nukrypimus, pavyzdžiui, narkoma-

nija ir prostitutacija, alkoholizmas ir kriminaliniai nusikaltimai ir t. t.

Analizuojant elgesio nukrypimus, tyrimo objektas dažniausiai būna tik toks asocialus elgesys, kai asmuo pažeidžia egzistuojančius įstatymus, ir asmenys, atlikę antisocialius veiksmus, t. y. apsiribojama tik tais asocialiais veiksmais, kurie susiję su įstatymo pažeidimu ir galimybė būti patrauktam teisinei atsakomybei. Kaip rodo įvairiose šalyse atlikti tyrimai, daug nusikaltimų lieka neatskleistų, taigi ir juos atlikę asmenys nepatraukiami atsakomybėn. Vaikai, dar per jauni, kad būtų patraukti baudžiamojon atsakomybėn, gali užsiimti antisocialia veikla, už kurią nebus baudžiami. Be to, kai kurie teisės pažeidimai nėra rimti, nesukelia didesnių materialinių arba psichologinių neigiamų padarinių ir pan. Norint išsiaiškinti delinkvencinio arba asocialaus elgesio priežastis, negalima apsiriboti tik tuo asocialiu elgesiu, už kurį asmuo suimamas, nuteisiamas arba panašiai, juo labiau kad ankstyvos asocialaus elgesio formos pasireiškia dar vaikystėje. Laikui bėgant nuo nedidelių teisės pažeidimų pereinama prie vis sunkesnių nusikaltimų.

KLAUSIMAI

1. Kuo skiriasi asocialaus ir antisocialinio elgesio sąvokos?
2. Kokiomis trijomis žalos formomis apibūdinami asocialaus elgesio padariniai?

AGRESYVUS ELGESYS

Pagrindinės sąvokos:

Veiksmo socialumas

Pykčio agresija

Instrumentinė agresija

Fizinė, verbalinė; tiesioginė, netiesioginė agresija

Aktyvi, pasyvi agresija

Socialinė manipuliacija

Reaktyvi, proaktyvi agresija

Atribucijos

Nuostatos agresijos atžvilgiu

Pastangos ir atlygis

Genetinis veiksnys

XYY chromosoma

Viena iš plačiai paplitusių asocialaus elgesio formų yra agresyvus elgesys, tad iš esmės, apibūdinant asocialų elgesį, dažnai apibrėžiamas ir agresyvus elgesys. Tuo pat metu agresyvus elgesys yra atskiras tyrimų objektas, nes ne visi asocialūs veiksmai yra agresyvūs. Be to, agresyviu elgesiu domimasi ypač todėl, kad jis gali pradėti reikštis labai ankstyvame amžiuje, t. y. ankstyvoje arba vidurinėje vaikystėje, ir pagal agresyvaus elgesio pradžią ir pobūdį galima gana patikimai numatyti tolesnes elgesio problemas, dažnai peraugančias į nusikalstamą elgesį. Pastaraisiais dešimtmečiais Vakarų šalyse vaikų ir paauglių agresyvus elgesys, jį lemiantys veiksniai gana plačiai tyrinėjami. Dabartiniai tyrimai, atlikti Vakarų šalyse, rodo, kad beveik 5,5 proc. vaikų būdingas agresyvumas kaip rimtas elgesio sutrikimas.

Literatūroje pabrėžiama, kad, nepaisant atliktų tyrimų gausos, agresijos sąvoka nėra visiškai tiksli ir apimanti visus šio daugialypio reiškinių aspektus.

Nors specifiniai apibrėžimai bėgant laikui kinta, agresija daugelio autorių apibrėžiama kaip elgesys, kuris skirtas sužeisti arba nuskriausti kitą žmogų (Berkowitz, 1962, 1993).

Agresija – (angl. *aggression*) – priešiškas elgesys, kuriam būdingas įžūlus pranašumo demonstravimas ir net jėgos naudojimas kito žmogaus, žmonių grupės atžvilgiu. Tokio elgesio tikslas – psichologiškai arba fiziškai pakenkti kitam žmogui. Gali reikštis nepalankumu, nedraugiškumu, priešišku nusistatymu, įžeidinėjimais ir fiziniu smurtu. Agresija gali būti tiesioginė, t. y. nukreipta tiesiog į nepasitenkinimo, priešiškumo šaltinį, ir perkeltinė – dėl tam tikrų priežasčių nukreipta į kitą asmenį. Perkeltinė agresija labai smerkiama, todėl kai kurie žmonės linkę agresiją nukreipti į save. Ji reiškiasi savęs žeminimu, savęs kaltinimu, savęs žalojimu ir net savižudybe (Psichologijos žodynas, 1993, psl. 9–10). **Pyktis** – tai emocija, pasižyminti dideliu energijos kiekiu ir galinti nulemti agresyvius veiksmus (Spielberger, 1988). **Agresyvumas** – tai toks elgesys, kurio pagrindinis tikslas yra fiziškai arba psichologiškai sužeisti kitą žmogų arba organizmą (Colman, 2001).

Panašų apibūdinimą dar 1939 m. pateikė J. Dollardas, garsaus veikalo „Frustracija ir agresija“ autorius, teigdamas, kad agresija – tam tikra elgsenos aktų seka, kuria siekiama tiesioginės žalos kitam subjektui. Ši teorija bet kokio smurto, įskaitant ir tyčinius nužudymus, formavimosi procese lemiamą vaidmenį suteikia vidiniam agresyviam impulsui, kylančiam iš trukdžio, atsiradusio kryptingoje subjekto veikloje.

Vėliau agresijos sąvoka buvo išplėsta, todėl dabartinėse šios teorijos versijose tiesioginiu vidiniu agresijos šaltiniu laikomi veiksniai, keliantys subjekto nepasitenkinimą, emocinę įtampą, savęs vertinimo destruktiją ir pan. Kriminologiškai reikšminga yra tai, kad frustracijos toleravimas yra kintamas dydis, t. y. tas pats žmogus skirtingomis sąlygomis gali toleruoti skirtingą frustracijos laipsnį. Be to, nedidelės frustracijos turi savybę kauptis, o susikaupusios gali sukelti stiprias agresyvias reakcijas ir net nužudymus.

Daugelis psichologų apibrėždami agresiją dažnai įtraukia **tikslą**, ketinimą, neapsiribodami tik veiksmais, kuriais siekiama padaryti žalą arba sužaloti asmenį, kuris yra motyvuotas to išvengti (Zillmann, 1979). Šiame apibrėžime agresyvus elgesys gali turėti fizinės žalos padarymo

formą, žodinių pažeminimą ir šie poveikiai gali būti ranguojami nuo savigarbos įžeidimo iki gyvybės atėmimo. R. A. Baronas ir D. Richardsonas (1994) teigia, kad agresija yra bet kurio elgesio forma, turinti *tikslą* sužeisti bet kokią gyvą būtybę, kuri yra motyvuota išvengti tokio elgesio. Jų manymu, sprendžiant, ar elgesys yra agresyvus, svarbūs keli aspektai: (1) agresija apibūdinama kaip žalą darantis veiksmas; (2) viena iš sąlygų yra noras pakenkti; (3) pabrėžiama, kad auka „žalą darantį veiksmą“ laiko nepageidaujamu; (4) svarbus pats ketinimas pakenkti ir kiti motyvai nėra aptariami.

Pavyzdžiui, I. Berkowitzius nurodo, kad agresija yra ne tik tyčinis siekimas kam nors pakenkti, bet ir dėl jos įmanomas intelektualinis laimėjimas, nepriklausomybės išsikovojimas. Nėra aiškaus tų agresijos formų, kurias smerkiame, ir tų, be kurių tiesiog neišgyventume, skirtumo. Daugelis tyrinėtojų tvirtina, kad nustatant, ar veiksmas yra agresyvus, svarbu žinoti užpuolėjo tikslus. Kai kurie agresyvūs veiksmai atliekami impulsyviai, kiti yra iš anksto numatyti siekiant gauti naudos.

A. Bandura, vieno iš dažniausiai cituojamų veikalų agresijos tema autorius, mano, kad socialinis elgsenos kaip agresijos *vertinimas* yra būtinasis šio reiškinio elementas: „agresija – žalingas ir destruktivus elgesys, kuris dėl daugybės veiksnių socialiai vertinamas kaip agresyvus; kai kurie šių veiksnių labiau sietini su vertinančiuoju, o ne su veikiančiuoju“. A. Banduros teorija dar vadinama socialinio mokymosi agresijos teorija, nes šios teorijos esmė ta, kad, jo manymu, agresija yra specifinė socialinio elgesio forma, kurios išmokstama taip pat kaip ir kitų socialinio elgesio formų. Smurtautojo tipas suformuojamas perimant ir įtvirtinant ir savus, ir svetimus elgesio stereotipus, būdingus individo mikro- ir makroaplinkai, pasikartojant socialinėms situacijoms, kai smurtas toleruojamas arba net skatinamas.

Panašiai mano J. Tedeschi, kuris teigia, kad agresija yra tam tikras prievartos veiksmų, ribojančių kito subjekto laisvę, tipas, kuris savarankiškai egzistuoja tik *vertintojo požiūriu*. Pastarosios dvi agresijos sąvokos kriminologiniam tyrimui priimtinausios, nes atskleidžia vertinamąjį agresijos aspektą, kartu susiedamos agresyvaus elgesio reikšmę su nusikalstamomis veikomis, kurios tokiomis gali būti laikomos tik oficialios socialinės reakcijos požiūriu.

Veiksmas laikomas agresyviu, jei asmuo *ketino pakenkti*, ketino padaryti žalos kitam asmeniui. Agresija apibrėžiama ir kaip *tyčinis skausmo sukėlimas*, apimantis psichologinį diskomfortą kaip žalą, ir kartais tai palyginama su jėgos panaudojimu konkurencinėse situacijose. Tai, kas interpretuojama kaip žalinga, priklauso nuo įvertinimo ir socialinio konteksto, socialiai teisėtų bausmių. Pavyzdžiui, savignyeta retai apibūdinama kaip agresija. Užsimojimas beisbolo lazda prieš savo šeimos narį laikomas ypač agresyviu veiksmu, jeigu ketinta trenkti, nors smūgis ir nepasiekė tikslo. Jeigu automobiliu partrenkiamas pėstysis, šis veiksmas nėra laikomas agresyviu, jei tai padaroma netyčia, be išankstinio ketinimo. Toks agresyvaus elgesio apibūdinimas kelia daug problemų. Galima sakyti, tai yra „juodosios dėžės“ problema, nes ne visada įmanoma sužinoti, ar veiksmas buvo tyčinis, ar ne. Be to, kai kurie „netyčiniai“ veiksmai gali būti tyčiniai pasąmonėje. Taigi nors ketinimai svarbūs kasdieniame gyvenime, tiriant agresyvių elgesį, toks apibūdinimas, kai remiamasi asmens ketinimais, nėra labai tikslus, nes šiuo atveju tyrimų rezultatai priklausytų nuo to, ar asmuo pripažįsta turėjęs ketinimų, ar ne.

Santykinai naujausius bandymus paaškinti agresyvių elgesį siūlo socialinės kognityvinės agresijos teorijos (K. A. Dodge, N. R. Crick, L. R. Huesmann). K. A. Dodge'o manymu, agresyvaus elgesio priežastys gali būti įvairūs informacijos perdirbimo defektai.

R. Huesmanno agresijos teorijoje daugiausia dėmesio skiriama kognityviniams elgesio scenarijams, t. y. tam tikroms elgesio programoms, išmoktoms ankstyvųjų asmenybės raidos stadijų metu. R. Huesmanno teorija yra arčiau biologinio pagrindo agresijos teorijų, nes, pasak R. Huesmanno, agresyvūs žmonės dažniausiai išmoksta ir taiko tokius scenarijus, kurie skatina agresyvias reakcijas. Siekdamas paaškinti agresyvių tendencijų stabilumą laiko požiūriu ir galimybę numatyti suaugusiojo polinkį nusikalsti pagal ankstyvos agresijos požymius, R. Huesmannas sukūrė **skriptų teoriją**.

Pagal šią teoriją socialinis elgesys daugeliu atvejų yra kontroliuojamas tomis elgesio programomis, kurios buvo išmoktos ir įtvirtintos asmens ankstyvojo vystymosi metu. Šios programos gali būti aprašytos kaip kognityviniai skriptai (scenarijai). Pirminis procesas, kurio metu kuriamas scenarijus, – tai išmokimo procesas, į kurį įeina ir stebėjimo

komponentas. Šį procesą veikia daugybė aplinkos veiksnių: socialinių, kultūrinių, šeimos. Apibendrinti išmokyti scenarijų blokai tampa socialinio elgesio principais. Taigi scenarijai, kuriais vaikas vadovaujasi agresyviai elgdamasis formuoja bendresnį scenarijų, darančių įtaką suaugusiojo antisocialiniam elgesiui, pagrindą. R. Huesmannas mano, kad ne visi vaiko sąmonėje susiformavę scenarijai bus įgyvendinti. Prieš realizuodamas scenarijų, vaikas įvertina jo ir egzistuojančių socialinių normų atitikimą, patikrina galimus padarinius. Šio įvertinimo tikslumo laipsnis priklauso nuo paties vaiko charakteristikų.

Egzistuoja trys pagrindiniai scenarijų vertinimo komponentai. **Pirma**, vaikas turi sugebėti numatyti scenarijaus įgyvendinimo padarinius. **Antras** įvertinimo komponentas – tai laipsnis, iki kurio vaikas mano galįs įgyvendinti scenarijų. Svarbiausias yra **trečiasis** vertinimo komponentas – tai laipsnis, iki kurio vaikas priima scenarijų kaip atitinkantį jo vidinius standartus.

Iš to R. Huesmannas išveda apibrėžimą: agresyvus vaikas – tai vaikas, įpratęs elgtis agresyviai, atsimenantis ir reguliariai įgyvendinantis agresyvaus elgesio scenarijus. R. Huesmannas išskiria du pagrindinius procesus, darančius įtaką scenarijaus įtvirtinimui. Tai paties žmogaus elgesys (išmokymas eksperimentuojant) ir kitų žmonių elgesio stebėjimas (išmokymas stebint).

Tam, kad scenarijus būtų įtvirtintas atmintyje, vaikas kartkartėmis turi jį pastiprinti. Pastiprinimo formos gali būti įvairios – nuo scenos kartojimo mintyse iki bandymo jį įgyvendinti gyvenime. Taigi tam, kad scenarijus darytų įtaką būsimam elgesiui, jis turi būti ne tik užkoduotas ir įtvirtintas atmintyje, taip pat suaktyvintas ir pastiprintas susidūrus su socialine problema.

Ir K. A. Dodge'o, ir R. Huesmanno teorijos pabrėžia kognityvinių procesų vaidmenį agresyvaus elgesio genezėje, tik K. A. Dodge'as labiau pabrėžia informacijos suvokimo ir perdirbimo defektų svarbą, o R. Huesmannas – agresyvaus elgesio scenarijų įgijimo ankstyvosiose asmenybės raidos stadijose ir tokių scenarijų reproduktivumo svarbą.

Vis dėlto labai dažnai susiduriama su elgesiui, kuris nebūtinai pasižymi visais anksčiau išvardytais požymiais ir laikomas agresyviu (pavydžiui, sdomazochistinių santykių atveju vargu ar auka žalą darančių

veiksmą laiko nepageidaujamu) ir atvirkščiai, kareivio veiksmai mūšio metu yra akivaizdžiai agresyvūs, tačiau pats kareivis nėra laikomas agresyviu. Dar vienas iš svarbių agresiją apibrėžiančių požymių yra **veiksmo socialumas**. A. Bandura teigė, kad daugelis iš mūsų elgesį laikome agresyviu, kai jis nesutampa su socialiniu vaidmeniu. Pavyzdžiui, chirurgas su skalpeliu rankoje nėra laikomas agresyviu, nes tai suderinama su jo socialiniu vaidmeniu. Socialinis aspektas svarbus dar vienu atžvilgiu – pagal jį vertiname, ar veiksmas yra pateisinamas ir priimtinas, kiek jis yra teisėtas ir kokia yra galima atsakomoji reakcija.

Agresijos rūšys

Agresyvus elgesys reiškiasi įvairiais būdais ir įvairiomis formomis. Mintis, kad egzistuoja skirtingos agresijos formos, buvo iškelta socialinėje ir asmenybės psichologijoje (Feschbach, 1964), toliau ją aptarinėjo A. H. Bussas (1966), W. W. Hartupas (1974), B. G. Rule'as, Dukeris (1973) ir kiti.

A. H. Bussas (1961, 1992) agresija laiko tokį elgesį, kai vienas individas sukelia žalingų, kenksmingų paskatų kitam individui. Jis skiria dvi agresijos rūšis: **pykčio agresiją**, kuri yra paskatinta skausmingomis paskatomis, ir **instrumentinę agresiją**, kuri skirta kitiems tikslams pasiekti. Instrumentinė agresija savo ruožtu skirstoma į fizinę ir verbalinę, aktyvią ir pasyvią, tiesioginę ir netiesioginę.

Aktyvi agresija pasireiškia instrumentiniais veiksmais, kurie perduoda nemalonią paskatą. **Pasyvi** agresija pasireiškia veiksmais, tiesiogiai nesusijusiais su asmeniu, arba neveiklumu, kurie neleidžia aukai pasiekti norimų tikslų. Žala, kurią patiria pasyvios agresijos auka, dažnai pasireiškia, kai agresoriaus tuo metu nėra. Aktyvi ir tiesioginė agresija leidžia aukai atkeršyti agresoriui, tuo tarpu pasyvi ir netiesioginė agresija gali leisti agresoriui išvengti atpažinimo, atsakomybės ir bausmės. Netiesioginė agresija suprantama kaip socialinė manipuliacija: agresijos objektas atakuojamas ne tiesiogiai, bet aplinkiniais keliais, agresorius lieka nenustatytas ir nenubaustas. S. Feschbachas (1970) laikosi nuomonės, kad netiesioginė agresija turi būti suprantama kaip **socialinė manipuliacija**. Jis teigia, kad yra aiškių lyčių skirtumų, pavyzdžiui,

mergaitės išstumia iš grupės naujus narius daug dažniau nei berniukai, ir tai įvyksta pirmosiomis bendravimo minutėmis.

A. H. Bussas (1961) teigia, jog agresyvus elgesys gali pasireikšti įvairiomis formomis. Jis skyrė fizinę ir verbalinę, tiesioginę ir netiesioginę agresiją. **Fizinė agresija** pasireiškia skausmo sukėlimu kitam organizmui. **Verbalinė agresija** yra žodinė reakcija, kuri perduoda nemalonius dirgiklius atstūmimo arba gąsdinimo forma. **Tiesioginė agresija** pasireiškia, kai agresijos tikslas arba auka yra šalia, tuo tarpu **netiesioginė agresija** gali pasireikšti kenkimu, skausmo sukėlimu aukai per atstumą, pavyzdžiui, skleidžiant nepagrįstas paskalas, praduriant aukos automobilio padangas. Netiesioginės agresijos pavyzdys gali būti laikoma ir virtuali agresija. Apibūdinamas netiesioginę agresiją, A. H. Bussas pabrėžė priešiškus emocionalių prasiveržimus (pvz., durų užtrenkimas, stalų vartymas, daiktų gadinimas, pykčio priepuoliai ir t. t.). Kiti autoriai pabrėžia, kad netiesioginė agresija turi būti suprantama kaip socialinė manipuliacija.

Etologai ir biopsichologai taip pat nustatė du agresijos tipus. Pavyzdžiui, K. E. Moyeris (1968) skyrė instrumentinę (proaktyvią) ir priešiško (reaktyvią) agresiją. Jo nuomone, proaktyvi agresija yra santykinai neemocionalus žalingos jėgos demonstravimas, turint aiškius išorinius tikslus, tokius kaip maistas arba dominavimas. Toks elgesys yra kontroliuojamas, beveik ritualinis, jam būdingas emocijų trūkumas, jis yra apgalvotas ir nukreiptas į tikslus. Tikslas gali būti grobuoniškumas, dominavimas, teritorijos gynimas. Priešiškumo (reaktyvi) agresija yra mažiau kontroliuojamas pykčio ir įtūžio protrūkis, pasireiškiantis kaip gynybinė reakcija į kokių nors tikslų blokavimą, provokaciją arba frustraciją. K. Lorenzas (1966) teigia, kad ši agresijos forma yra daug žiauresnė. Šios abi agresijos formos labai aiškiai skiriasi savo struktūra ir funkcijomis.

L. Berkowitzius (1977, 1983, 1989) teigia, kad egzistuoja reaktyvi ir instrumentinė agresijos. **Reaktyvi agresija** susijusi su įgimtu biologiniu organizmo polinkiu impulsyviai atakuoti nemalonių dirgiklių šaltinį. Reaktyvios agresijos tikslas yra tą individą sužeisti. **Instrumentinė agresija** yra žalos darymas siekiant kokių nors kitų tikslų, kito asmens skriaudimas nėra pats savaime skatinantis, o yra tik būdas

agresoriui pasiekti savo tikslus. L. Berkowitzius (1989) teigia, kad kiekvienas skriaudos veiksmas apima abi agresijos formas; tačiau jis taip pat nurodo, jog impulsyvi reaktyvi agresija yra svarbesnė siekiant suprasti žiaurų žmonių elgesį. A. Bandura (1973, 1997) nurodo, kad reakcija į negatyvius įvykius priklauso nuo to, koks yra individo kognityvinis įvertinimas, t. y. impulsyvią agresiją jis labiau sieja su kognityviniais procesais, o ne su biologine žmogaus prigimtimi.

K. A. Dodge'as (1991) teigia, kad įvairiuose tyrimuose nustatoma agresija iš tiesų yra dviejų skirtingų agresijos formų suma. Jo nuomone, yra dvi agresijos formos: reaktyvi ir proaktyvi agresijos. Reaktyvus agresyvus elgesys susijęs su stipriu negatyviu efektu, anksčiau patirtu žiaurumu arba pažeminimu. Ta ankstesnė patirtis lemia pernelyg didelį budrumą (jautrumą) ir negatyvias atribucijas, kurios savo ruožtu skatina reaktyvią agresiją. K. A. Dodge'o nuomone, atsakomąją agresiją dažnai paskatina **interpretacija**, kad kitas asmuo provokuoja subjektą priešiškais ketinimais, todėl atsakomoji agresija dažnai aiškinama kaip gynybinė reakcija į suvoktus grėsmę keliančius dirgiklius. Grėsmės suvokimas ir išgyvenamas pyktis pastūmėja individą elgtis agresyviai. Klaidos ir neigiamas nusistatymas interpretuojant grėsmę laikomi paaiškinančiais netinkamos atsakomosios agresijos raišką. Šio agresyvaus elgesio tipo funkcija yra suvoktos grėsmės sumažinimas, o ne kokio nors iš vidaus kylančio tikslo pasiekimas, todėl šis agresyvus elgesys laikomas reaktyviu (Dodge, Coie, 1987).

Tiriant vaikų bendraamžių grupes paaiškėjo, kad kai kurie konfliktai kyla iš kitos antisocialaus elgesio rūšies, kuri yra **proaktyvi**. D. Olweuso (1978, 1993) nuomone, prievarta, dominavimas, priekabių ieškojimas (gąsdinimas) ir instrumentinė agresija kartais pasireiškia ir nesant tiesioginės provokacijos arba grėsmės. Ši agresijos rūšis naudojama kaip būdas norint pasiekti kokių nors specifinių teigiamų rezultatų. Tokį elgesį skatina numatomi rezultatai. K. A. Dodge'o (1983) nuomone, proaktyvi agresija susijusi su tokio elgesio modeliavimu ir negatyvių arba pozityvių pastiprinimų siekimu. Jo tyrimai parodė, kad proaktyviai agresyviems vaikams mažiau nei reaktyviai agresyviems vaikams būdingas kognityvinio informacijos perdirbimo iškraipymas.

K. A. Dodge'as, iliustruodamas reaktyvios ir proaktyvios vaikų

agresijos formos skirtumą, teigia, kad daugelyje teorinių bandymų suprasti žmogaus agresiją pabrėžiami arba reaktyvūs, arba proaktyvūs tokio elgesio aspektai. Frustraciniame agresijos modelyje (Berkowitz, 1977; Dollard, Doob, Miller, Mowrer, Sears, 1939) pažymima, kad agresija yra priešiška, pikta reakcija į suvoktą frustraciją, todėl, L. Berkowitziaus teigimu, agresija ir priešiškumas yra sinonimai. Šioje formulėje pabrėžiami agresyvią reakciją provokuojantys veiksniai, tokie kaip tikslo blokavimas, didėjantis pyktis, grėsmė, frustruojantys lūkesčiai. **Socialinio išmokimo** teorijoje teigiama (Bandura, 1973), kad agresija yra igytas instrumentinis elgesys, kuris kontroliuojamas per pastiprinimus.

A. Bandura vėlesniuose darbuose (1983) pripažino, kad kartais agresijos pasireiškimą išprovokuoja nepalankumas, neapykanta, tačiau pabrėžė tikslų siekimą ir daugiau dėmesio skyrė proaktyvių agresijos mechanizmų paaiškinimui, nes, jo manymu, teorijos neproporcingai daug dėmesio skiria nepalankumu motyvuotai agresijai. Jis teigė, kad paskatinimai taip pat yra svarbūs veiksmo išjudintojai, t. y. **laukiami laimėjimai** sukelia didžiąją agresijos dalį. Jo manymu, agresiją provokuoja laukiama sėkmė, o ne priešiškumas. Šių dviejų teorijų skirtumai, K. A. Dodge'o (1991) nuomone, tiksliai atitinka reaktyvios ir proaktyvios agresijos formos skirtumą. Jis taip pat pažymi, kad galimas daiktas, jog tie skirtumai susiję tik su tuo, kad šios teorijos nevienodai dėmesio skiria atskiroms agresijos formoms.

Abi minėtos teorijos pripažįsta ir provokacinį (nepalankumo realizavimo), ir skatinantį (tikslų siekimo) agresijos motyvacijos aspektus. L. Berkowitzius pripažino, kad paskatinimas gali pakeisti agresijos stiprumą ir parodymą, o A. Bandura pripažino sužadavimo ir frustracijos vaidmenį išprovokuojant agresiją. K. A. Dodge'as teigia, kad kiekviena iš tų teorijų geriau tinka kuriam nors vienam – reaktyviam arba proaktyviam – agresijos tipui paaiškinti.

Kai kurie autoriai bando išskirti skirtingus agresijos raiškos stilius. **Agresijos raiškos stilius** – tai būdas, kuriuo reaguojama supykus. Agresijos raiškos stilius „išorinis pyktis“ buvo apibūdintas kaip pyktis, išeinantis iš savęs arba kaip nukreiptas į kitus. „Vidinio pykčio“ išraiškos stilius apibūdinamas kaip nukreiptas į save arba nuslopintas pyktis. „Kontro-

liuojamas pyktis“ apibrėžiamas kaip agresyvių jausmų kontroliavimas nepaisant jų išraiškos, tai dar gali būti vadinama „nuotaikos kontrole“. D. Mace'as (1982) nurodo 4 pykčio išraiškos stilius: **išlietas** pyktis (arba žodžiais, arba fiziškai), **nuslopintas** pyktis (apibūdinamas kaip „problemos vengimas“), **apgaltotas** pyktis (apibūdinamas kaip abiejų ginčo šalių žiūrėjimas į problemą objektyviai) ir **silpnėjantis** pyktis (apibūdinamas kaip savęs atskyrimo nuo situacijos procesas ir laikymas, kad „nėra dėl ko nerimauti ir į tai painiotis“).

Agresijos formų kitimas

Agresyvaus elgesio stilius keičiasi gyvenimo metu. Kaip jau minėta, gyvūnams būdingesnė **fizinė** agresyvumo forma, nors gyvūnai naudoja ir kitus poveikio būdus, pavyzdžiui, kūno pozą, balsą ir pan. Mažų vaikų, kurių verbaliniai sugebėjimai dar nėra išsivystę, elgesyje taip pat vyrauja fizinė agresija. Besivystantys verbaliniai sugebėjimai greitai pritaikomi ne tik taikiam bendravimui, bet ir agresyviai tikslų siekimui. Kai vaikas įgyja tam tikrų socialinių bendravimo įgūdžių, jis gali pradėti naudoti daug subtilesnes, sudėtingesnes agresyvaus elgesio formas. Agresorius gali padaryti žalos kitam asmeniui (agresijos taikiniui) net nebūdamas atskleistas; tokios agresyvaus elgesio strategijos vadinamos **netiesiogine agresija** (Lagerspetz, Björkqvist, Peltonen, 1988). Galima teigti, kad suaugusių žmonių konfliktų sprendimas fizine agresija dažniau yra išimtis nei taisyklė. Labiau tikėtina, kad pasireišk kitos agresyvaus elgesio formos.

Agresijos forma gali būti pasirinkta atsižvelgiant į pasiektą efektą ir su tuo susijusį keršto arba bausmės pavojų, į **pastangų ir atlygio** tarpusavio santykį (Björkqvist, Lagerspetz, Österman, Kaukiainen, 1993). Efekto ir pavojų tarpusavio santykis išreiškia subjektyvų agresyvaus veiksmo padarinių įvertinimą. Agresorius įvertina sumanytos panaudoti strategijos efektyvumą ir tą fizinį, psichologinį arba socialinį pavojų, kuris susijęs su jo numatytais veiksmiais. Tikslas yra rasti tokius veikimo būdus, kurie būtų labai efektyvūs, bet tuo pat metu agresoriui sukeltų kaip įmanoma mažesnę pavojų. Agresorius siekia maksimalių rezultatų mažiausia rizika, pavyzdžiui, fizinė agresija yra

efektyvi, tačiau labai rizikinga. Nesėkmės atveju agresorius rizikuoja pats būti sužeistas. Vystantis vaiko socialiniams sugebėjimams, fizinę agresiją ima keisti verbalinė arba netiesioginė agresija. Netiesioginės agresijos atveju efekto ir pavojų santykis yra palankiausias. Kuo labiau agresorius yra savo oponentui nepasiekiamas, tuo geriau jam pavyksta išvengti kontraatakų ir tuo labiau sumažėja rizika. Netiesioginė agresija gali būti labai efektyvi, ir, jei pavyksta, agresorius lieka neatpažintas.

Laikui bėgant agresyvus elgesys pasireiškia tam tikra seka. Anksčiausiai savo tikslams pasiekti imama naudotis tiesiogine fizine agresija. Paaugęs ir išmokęs kalbėti, vaikas gali vietoje fizinės agresijos panaudoti tiesioginę verbalinę agresiją, dar vėliau – ir netiesioginę agresiją (Björkqvist, Lagerspetz ir Kaukiainen, 1992). Čia išryškėja ir su vaiko lytimi susiję dėsningumai. K. Björkqvistas ir kt., (1992), tyrinėdami paauglėms mergaitėms būdingus agresyvaus elgesio ypatumus, pateikdavo klausimus, kaip jos, jų draugai ir jų priešai elgiasi konfliktuodami su kitais/kitomis arba kai yra ant jų supykę. Paaiškėjo, kad mergaitės dažniau naudoja netiesioginius, manipuliacinius veikimo būdus, tokius kaip pasityčiojimas, draugystės nutraukimas ir kitos draugystės užmezgimas, bandymas patraukti kitus į savo pusę, pašalinimas iš grupės, nemalonių raštelių rašinėjimas, kaip tipiškus elgesio būdus kilus konfliktui. Šie tyrimai parodė, kad mergaičių netiesioginė agresija dramatiškai išauga apytikriai sulaukus 11 metų. Berniukų elgesiui būdinga tai, kad vidutinis fizinės agresijos lygis paauglystėje ima mažėti, imamas keisti ne tik verbaliu agresija, bet ir netiesiogine agresija. Tokį agresyvaus elgesio strategijų raidos pobūdį galima paaiškinti išaugusiais socialiniais gebėjimais.

Užsienio šalyse įvairių agresyvaus elgesio formų tyrimams skiriama daug dėmesio, nors gaunami rezultatai kartais būna gana prieštaringi. Lietuvoje atliekant tokio pobūdžio tyrimą, panaudota K. M. Lagerspetzo, K. Björkqvisto, (1992), L. Björkqvisto, K. Östermano, A. Kaukiaineno (1992) sukurta tyrimo metodika DIAS, skirta fizinei, verbalinei ir netiesioginei agresijai tirti. Ši metodika pagrįsta bendraamžių pateiktais vaiko elgesio įvertinimais. Tyrime dalyvavo 154 vaikai nuo 8 iki 14 metų (Žukauskienė, 1997). Paaiškėjo, kad visose amžiaus grupėse berniukų fizinės agresijos vidutinis lygis gerokai

aukštesnis už mergaičių fizinės agresijos vidutinį lygį. Berniukų fizinės agresijos vidutinis lygis aukščiausias sulaukus 11–12 metų, tuo tarpu mergaičių agresyvumas augant nuolat didėja. Berniukų verbalinė agresija vidutiniškai buvo daug stipriau išreikšta nei mergaičių, tačiau ir berniukų, ir mergaičių verbalinės agresijos lygis augant didėja. Pažymėtina, kad 8–9 metų vaikų grupėje verbalinės agresijos lygis labai žemas, palyginti su fizine agresija. Jaunesnių vaikų, t. y. 8–9 ir 11–12 metų vaikų grupėse, berniukų netiesioginės agresijos lygis buvo šiek tiek aukštesnis nei mergaičių, tačiau 13–14 metų mergaitėms būdinga stipriau išreikšta netiesioginė agresija. Augdamos mergaitės vis dažniau naudoja netiesioginę agresiją. Jaunesnių vaikų, t. y. 8–9 ir 11–12 metų vaikų, grupėse berniukų netiesioginės agresijos lygis buvo šiek tiek aukštesnis nei mergaičių, tačiau 13–14 metų mergaitėms būdinga stipriau išreikšta netiesioginė agresija (Žukauskienė, 1997).

Panašūs duomenys buvo gauti Suomijoje, K. Björkqvisto, K. Östermano, A. Kaukiaineno (1992) tyrime, kuriame nustatyta, kad berniukų fizinės agresijos lygis aukščiausias sulaukus 11 metų, vėliau ima mažėti.

Apibendrinant tyrimų duomenis galima teigti, kad berniukams, kurie yra gerokai aktyvesni ir fiziškai stipresni už mergaites, būdinga labiau išreikšta tiesioginė – ir fizinė, ir verbalinė – agresija. Mergaitėms būdingesnė netiesioginė agresija. Fizinė, verbalinė ir netiesioginė agresija gali būti vertinama ne tik kaip trys agresyvaus elgesio strategijos, bet ir kaip trys raidos fazės, einančios viena po kitos, kai kada pasireiškiančios kartu (Björkqvist, Österman, Kaukiainen, 1992).

Lyčių agresyvumo skirtumai

Dažniausiai galvojama, kad vyrai agresyvesni nei moterys ir labiau linkę taikyti agresyvaus ir ypač fizinio smurto modelį. Vyrai dažniau nei moterys tampa agresyvaus elgesio taikiniai. Vyrų ir moterų agresyvumo skirtumus lemia genetiniai ir socialiniai veiksniai. Teigiama, kad vyrams jau genetiškai užprogramuotas polinkis į agresyvumą, kita vertus, daugelyje šalių laikoma, kad vyriškos lyties atstovai turi būti šiurkštesni, labiau savimi pasitikintys ir agresyvesni nei moterys.

Vienas iš pagrindinių argumentų aiškinant, kodėl vyrai yra agresyvesni nei moterys, yra tai, kad vyrų kraujyje yra aukštesnis testosterono lygis. Nurodoma, kad papildomas testosterono išsiskyrimas vyrų organizme sukelia nekontroliuojamą agresiją. Daugelis autorių abejoja, ar testosterono lygis ir žmonių agresyvus elgesys yra stipriai tarpusavyje susiję. Tyrimų rezultatai gana priešingi – kai kurie tokį ryšį patvirtina, kai kurie jo neranda. Kiti autoriai mini hormoninius sutrikimus iki- ir menstruaciniu laikotarpiais, kurie sukelia sudirgimą, nuotaikos svyravimus, pykčio protrūkius ir nekontroliuojamus veiksmus. Moier (1968) teigia, kad ovuliacijos metu nerimas ir priešiško jausmas yra sąlyginai žemas, o ikimenstruaciniu laikotarpiu daugeliui moterų būdingi požymiai, kurie vadinami priešmenstruaciniu sindromu: galvos skausmas, veido, rankų ir kojų pabrinkimas, emocinis nestabilumas. Šis laikotarpis labai pavojingas; Moier (1968) teigimu 62 proc. smurtinių nusikaltimų padaroma per priešmenstruacinę savaitę, tik 2 proc. – laikotarpio pabaigoje. Hormoniniai svyravimai vyrų organizme ne tokie ryškūs.

Testosterono lygio ir agresyvaus elgesio ryšys pagrįstas gyvūnų tyrimais. Žmonių elgesį labiau nulemia socialiniai ir kognityviniai mechanizmai, o ne fiziologiniai veiksniai. Žmonės gali perimti kitus agresyvaus elgesio būdus, ne tik fizinius, t. y. jie ima naudoti netiesioginę agresiją, kuri yra subtilesnė, bet vis tiek labai efektyvi ir fizinė jėga nėra būtina. Skirtingos vyrų ir moterų agresyvaus elgesio formos gali būti perimtos per išmokymo mechanizmus ir nėra tiesiogiai susijusios su hormonais. Daugelio tyrimų duomenys gali patvirtinti šią nuomonę.

A. H. Eagly, V. J. Steffenas (1986), W. Woodas (1991) laikosi nuomonės, kad daugelis vyrų ir moterų agresijos skirtumų nulemti **genetinių veiksnių**. Jie mano, kad vyrams būdingas aukštesnis fizinės agresijos lygis, kad praeityje panašus elgesys davė galimybę perduoti genus kitoms kartoms. Jie tvirtina, kad agresija padėjo mūsų protėviams prisivilioti patelę poravimuisi, nugalėti konkurentus ir perduoti genus (t. y. vyko natūrali atranka). Biologinės agresijos teorijos šalininkai savo požiūrį grindžia agresijos tyrimais su įvairių gyvūnų priešingų lyčių atstovais, išvadomis, gautomis tiriant hormonų veiklą, taip pat diskusijomis apie papildomos Y chromosomos egzistavimą. Dažniausiai

žmogus turi 46 chromosomas. Jose užfiksuota genetinė informacija. Dvi iš jų lemia individo lytį. Vyriška pora turi Y ir X chromosomą, moteriška – XX chromosomas. Galimas nukrypimas, papildoma Y chromosoma, kurią kartais turi vyriškos lyties atstovai, t. y. XYY chromosoma, siejamas su polinkiu nusikalsti. Genetikė P. Jacobs ir kt., 1965 m. ištyrusi maždaug 200 kalinių, nustatė, kad 7 iš jų turėjo papildomą Y chromosomą. Šis nukrypimas tirtoje populiacijoje buvo daug dažnesnis nei bendroje gyventojų populiacijoje. Buvo padaryta išvada, kad XYY kombinacija tarp nusikaltėlių aptinkama 20 kartų dažniau nei tarp asmenų, nepadariusių nusikaltimų. Tolesni tyrimai (Jacobs, Price, Richmond, Ratcliff, 1971) parodė, kad vyriškos lyties asmenys su XYY chromosoma buvo gerokai aukštesni nei vidutinio ūgio, o jų intelekto lygis buvo žemesnis nei vidutinis. Be to, nurodoma, kad galbūt tiesiog šie asmenys su XYY chromosoma, būdami žemesnio intelekto ir priklausydami žemesniam socialiniam ekonominiam statusui, tiesiog lengviau nustatomi padarę nusikaltimus, nes nemoka slėpti nusikaltimo pėdsakų, todėl jų įkalinimo įstaigose yra daugiau.

Dabartiniai tyrimai rodo, kad berniukai, turintys **XYY chromosomą**, yra fiziškai aktyvesni nei kiti, jų aktyvumas dažniausiai pasireiškia sportuojant, žaidžiant ir pan. Jiems taip pat būdingas sulėtėjęs protinis vystymasis, žemesnis nei vidutinis intelektas, problemos moksle. Emociškai jie dažnai patiria frustraciją suvokdami, kad jų bendraklasiams lengviau atlikti namų darbus, mokytis rašyti ir skaityti. Daugeliui jų būdingos bendravimo problemos dėl nepakankami išlavėjusios kalbos ir dėl to, kad nesugeba vykdyti nurodymų, ypač kai pateikiami keli nurodymai vienu metu. Elgesio problemos reiškiasi pykčio priepoliais, kartais per agresiją, „kvailu“ elgesiu, be to, šiems berniukams būdinga dažna nuotaikų kaita. Suaugę šie asmenys yra vidutiniškai 7 cm aukštesni už vidutinį ūgį. Vienas iš labai akivaizdžių šiems asmenims būdingų požymių yra labai didelis, ryškus paaugliškas spuoguo-tumas, būdingas beveik visiems asmenims su XYY chromosomų rinkiniu (Ellis, Stebbing, Harrap. 2001).

Aptardami lyčių agresyvaus elgesio skirtumus daugelis autorių sutinka, kad vyrai yra fiziškai agresyvesni nei moterys, tačiau kai anali-

zuojama verbalinė agresija, šios elgesio tendencijos nėra tokios akivaizdžios. Nors dažniausiai manoma, kad moterys yra verbaliai agresyvesnės nei vyrai, tačiau tyrimų duomenys neleidžia taip teigti. A. Bandura (1973) savo tyrimuose nerado nuo lyties priklausančių verbalinės agresijos skirtumų, tuo tarpu R. R. Searsas, L. Rau ir R. Alpertas (1965) nustatė, kad berniukai verbaliai agresyvesni už mergaites. Toks kasdienių pastebėjimų ir tyrimuose nustatytų faktų neatitikimas gali būti susijęs su tuo, kad yra keletas skirtingų verbalinės agresijos tipų, kurių nepavyko užfiksuoti taikytomis metodikomis.

Moterų agresyvaus elgesio, kaip atskiro reiškinių, tyrimai tik pastaruoju metu sulaukia daugiau dėmesio. Ankstesniuose tyrimuose buvo laikomasi kitokios nuomonės. Pavyzdžiui, A. H. Bussas (1961) teigė, kad moterys taip retai elgiasi agresyviai, kad jų agresijos apraiškų ir neverta tyrinėti. Jis teigė, jog agresija (pagal tuometinį supratimą) yra tipiškas vyriškas bruožas. D. Olweusas (1978, 1979, 1980), tirdamas paaugliams būdingą erzinimą, tyčiojimąsi, agresyvų priekabiavimą, laikėsi nuomonės, kad toks elgesys labai retai būdingas paauglėms mergaitėms, todėl mergaičių elgesio netyrinėjo. Vėliau jis pakeitė savo nuomonę. Panašios tendencijos vyrauja ir kitų autorių tyrimuose, daugiausia dėmesio skiriant berniukų agresyvaus elgesio analizei. Tai pademonstravo A. Frodi, J. Macaulay, P. R. Thome'as (1977), kurie, apibendrinami rezultatus, gautus iš 314 tyrimų, nustatė, kad 54 proc. tyrimų buvo analizuojamas tik vyrų agresyvus elgesys ir 8 proc. tyrimų – tik moterų elgesys.

Tyrimų rezultatai ir šių darbų analizė leidžia daryti išvadą, kad vyrai iš tiesų labiau linkę naudoti atvirą fizinę agresiją. Tai priklauso nuo daugybės veiksnių, bet skirtumai ypač akivaizdūs kalbant apie fizinę agresiją, taip pat situacijose, kuriose asmuo būna priverstas griebtis agresijos, kitaip nei situacijose, kuriose agresijos griebiamasi be jokio reikalo. Vyrai ir moterys taip pat skiriasi **nuostatomis agresijos atžvilgiu**. Vyrai dažniausiai jaučia mažesnę atsakomybę ir nerimo jausmą. Moterys, atvirkščiai, labiau jaudinasi dėl agresijos padarinių joms pačioms. Vyrai ir moterys turi skirtingą socialinį suvokimą – skirtingus agresijos funkcijų teorijas ir modelius (Campbell, Muncer, Gor-

man, 1993). Moterys agresiją vertina kaip ekspresiją – galimybę išreikšti pyktį ir stresą, atpalaiduoti agresyvią energiją. Vyrai laiko agresiją instrumentu, elgesio modeliu, kuriuo naudojasi siekdami socialinio ir materialinio įvertinimo. Tyrimai rodo, kad vyrai labiau linkę griebtis tiesioginių agresijos formų, o moterys linkusios naudotis netiesioginiais veiksmais. K. M. Lagerspetz ir jos kolegų (1988) tyrimai parodė, kad berniukai griebiasi tiesioginių agresijos formų, o mergaitėms būdingesnės netiesioginės agresijos formos.

K. Björkqvistas ir P. Niemelä (1992) taip pat pabrėžė, kad daugelyje agresyvaus elgesio tyrimų dalyvauja tik vyriškos lyties atstovai, tačiau į kai kuriuos tyrimus įtraukiamos moteriškos lyties atstovės. Agresyvus elgesys tiriamas pagal vyrams būdingas agresyvaus elgesio formas, todėl dažniausiai tiriama fizinė agresija. Pavyzdžiui, stebint elgesį natūraliomis sąlygomis (pvz., mokyklos kieme), galima tiksliai pastebėti ir užfiksuoti tik fizinės agresijos pasireiškimus (Craig, Pepler, 1997). Remdamiesi duomenimis, surinktais stebint vaikus darželyje ir mokyklos kieme, E. E. Maccoby ir C. N. Jacklinas (1974, 1980) teigia, jog akivaizdu, kad vyriškos lyties atstovai yra kur kas agresyvesni nei moteriškos lyties atstovės. Analizuodami tyrimus per pastaruosius du dešimtmečius gautus duomenis apie lyčių agresyvaus elgesio skirtumus, mokslininkai priėjo prie išvados, kad lyčių skirtumai agresyvaus elgesio atžvilgiu yra daugiau kokybinio nei kiekybinio pobūdžio.

Norint nustatyti, ar vienos lyties asmenys yra agresyvesni už kitos lyties asmenis, būtina atsižvelgti į konflikto pobūdį. Pirmiausia svarbu atsižvelgti į tai, ar agresija pasireiškia tarp grupių, ar tai yra asmeninis grupės narių, šeimos narių konfliktas grupės viduje. Antra, labai svarbu atsižvelgti į tai, kas yra agresijos objektas, t. y. ar agresija pasireiškia tarp vyro ir vyro, moters ir moters, vyro ir moters. Nagrinėjant asmeninę agresiją tarp grupės narių, aiškėja, kad daug dažniau konfliktas pasireiškia tarp tos pačios nei tarp priešingos lyties asmenų. Jeigu lyginant vyrų ir moterų agresyvumą apsiribojama tik fizine agresija, be abejo, pasitvirtina daugelio autorių keliami hipotezė, jog vyrai daug agresyvesni už moteris, bent jau vakarietiško tipo visuomenėse. Kaip rodo **antropologiniai** tyrimai (Fry, 1992; Cook, 1992), kai kuriose

kultūrose šis dėsniumas nepasitvirtina. Pavyzdžiui, V. Burbank (1987), apžvelgdama antropologinius moterų agresyvaus elgesio tyrimus, pabrėžia, kad skirtingose kultūrose moterys turi gana platų agresyvių veiksmų „repertuarą“. Ji teigia, kad moterys gana retai griebiasi fizinės agresijos prieš savo vyrą. Dažniausia fizinės agresijos priežastis – vyro neištikimybė. V. Burbankas (1987) taip pat nustatė, kad moterys yra daug agresyvesnės kitų moterų nei vyrų atžvilgiu. Konfliktuodamos su kitomis moterimis, jos naudojasi fizine agresija tokia kaip tarymas už plaukų; toks elgesys neįmanomas joms konfliktuojant su vyrais. Norėdamos įskaudinti savo vyrus, jos turi rasti kitų, išradin-gesnių elgesio būdų. Vienas iš jų – sukurti pasityčioti iš vyro skirtą dainą. Pasityčiojimas dainos forma yra netiesioginės agresijos apraiška, kurioje agresorius nori įskaudinti kitą asmenį nekeldamas sau tiesioginio fizinio pavojaus.

Pastarųjų metų tyrimai, kuriuose nagrinėjamas žiaurumas, pasi-reiškiantis namuose, nenustatė lyčių skirtumo. M. A. Strauso, R. J. Gelleso, S. K. Steinmetzo (1974) duomenys rodo, kad žiauriai elgiasi ir vyrai, ir moterys, tik rimtesnių kūno sužalojimų padaro vyrai. Reikia pabrėžti, kad vyrai ir moterys nebuvo lyginami pagal psichinio smurto ir suteikiamo skausmo stiprumą, sukeltą konfliktų metu. Lyginant, kaip skiriasi vyrai ir moterys kaip agresijos aukos, daugelio tyrimų rezultatai rodo, kad vyrai dažniau tampa fizinės agresijos auka, nužudoma daugiau jaunų vyrų nei moterų. Moterys dažniau tampa smurto šeimoje ir seksualinės agresijos aukomis.

Remiantis šių ir kitų tyrimų rezultatais, matyt, nėra pagrindo teigti, kad moterys turėtų būti mažiau agresyvios ir linkusios konfliktuoti nei vyrai, bet būdamos fiziškai silpnesnės jos išmoksta kitokių, ne fizine agresija paremtų veikimo būdų, siekdamos norimų tikslų. Jis teigia, kad jei agresyvaus elgesio ir konfliktų strategijos yra išmoktos, o ne įgimtos, tai moterys turėtų perimti kitus veikimo būdus nei vyrai. Sprendžiant konfliktines situacijas, svarbų vaidmenį vaidina ne tik fiziiniai, bet ir verbaliniai sugebėjimai, socialiniai įgūdžiai, valdžia ir t. t. Jis nurodo, kad žmogiškosios būtybės pasižymi kitokiais, ne fizinio pobūdžio, veikimo būdais bei perima tokias agresyvaus elgesio formas,

kurios nėra būdingos gyvūnams.

Kaip jau minėta, ankstesni agresyvaus elgesio tyrimai rėmėsi prielaida, kad berniukai yra agresyvesni už mergaites, tuo tarpu dabartiniu metu atliekamuose tyrimuose prielaidos daromos atsargiau, daugiau dėmesio skiriama kokybiniams skirtumams nustatyti, neapsiribojama tik kiekybiniu įvertinimu. Tai rodo, kaip keičiasi visuomenės pažiūra į atskiroms lytims būdingus elgesio ypatumus. Be to, aiškėja, kad kol kas labai mažai yra pakankamai gerai parengtų tyrimų metodikų, leidžiančių tyrinėti netiesioginę agresiją.

Agresyvumo skirtumus labai lemia socializacijos proceso ypatumai. Berniukų ir mergaičių agresyvumo skirtumas pasireiškia maždaug nuo 2 metų. Šie berniukų ir mergaičių skirtumai gali būti nulemti socializacijos ir vyriškumo supratimo. Kai kurie autoriai (Eagly, 1987; Eagly, Wood, 1991, 1999) teigia, kad lyčių skirtumai nulemti skirtingo suvokimo, koks turi būti skirtingų lyčių atstovų elgesys. Daugelyje kultūrų laikoma, kad moterys yra labiau socializuotos nei vyrai, joms turi būti būdingas draugiškumas, emocinis ekspresyvumas, rūpinimasis kitais. Iš vyrų, atvirkščiai, laukiama jėgos – nepriklausomybės, pasitikėjimo savimi, praktiškumo.

KLAUSIMAI

1. Koks yra bendriausias agresijos apibūdinimas?
2. A. Bandura agresyviu laikytų instrumentinį veiksmą, kuris yra įgytas ir kontroliuojamas per pastiprinimus. Kuo tai siejasi su A. Dodge'o proaktyvia agresijos forma?
3. Apibūdinkite instrumentinę ir priešiško agresiją.
4. Kam lengviau sekasi reikšti tiesioginę agresiją šiuolaikinėje visuomenėje – moterims ar vyrams?
5. Jeigu vyrai elgiasi agresyviau nei moterys, jie sukelia ir didesnį skausmą. Kaip psichinio, fizinio pažeistumo ir padarytos moralinės žalos matavimo (pvz., anketos, interviu, stebėjimas) nebuvimas veikia moterų ir vyrų santykius?

DELINKVENTINIS ELGESYS

Pagrindinės sąvokos:

Delinkvencija
Sunkiai auklėjami vaikai

Neretai antisocialinis (asocialus) elgesys tapatinamas su delinkventiniu elgesiu. Teisinėje literatūroje delinkventinis elgesys vertinamas kaip įstatymų pažeidimas. Delinkventinį elgesį galima apibūdinti ir kaip psichologinį polinkį pažeisti egzistuojančias elgesio normas. Delinkventai dažniausiai nepadarо sunkių teisės pažeidimų ir nusikaltimų. Psichologijos žodyne *delinkvento* sąvoka apibrėžiama taip: „delinkventas – žmogus, kurio elgesys neatitinka normos ir traktuojamas kaip baustina veikla, nusikaltimas“ (Psichologijos žodynas, 1993). T. Achenbachas (1991) vaikystės ir paauglystės agresyvumą ir delinkventinį elgesį priskiria prie *eksternalių problemų*, kurios pasireiškia per išoriškai pastebima neadaptivu elgesi ir yra susijusios su per maža kontrole. Kitos dažnai su asocialių elgesiu susijusios problemos, būtent nerimas, depresija, nusišalinimas ir somatiniai sutrikimai, priskiriami prie *internalių problemų*, kurių išraiška nukreipiama daugiau į vidų, o psichologinių problemų požymiai susiję su pernelyg kontroliuojamu elgesiu.

Delinkventinis elgesys – tai smulkūs nusižengimai, moralinių elgesio normų pažeidimai, kurie nesukelia didelio pavojaus ir nepadarо didelės žalos. Delinkvencija, arba socialinių normų pažeidimo paplitimas, tarp nepilnamečių yra rimta Lietuvos visuomenės problema. Delinkvencija ne tik trikdo vaikų socializaciją, bet ir tiesiogiai veikia kriminogeninius procesus valstybėje.

Psichologinėje ir pedagoginėje literatūroje dažnai vartojamos *delinkventinio elgesio* ir *sunkiai auklėjamų vaikų* sąvokos kalbant tik apie vaikus ir paauglius. Delinkventinį elgesį galima apibūdinti kaip psichologinį polinkį arba tendenciją pažeisti egzistuojančias elgesio nor-

mas. Delinkventai dažniausiai nepadaro rimtų nusikaltimų ir teisės pažeidimų. Delinkventinis elgesys – tai smulkūs nusižengimai, moralinių elgesio normų pažeidimai, nesukeliantys rimto pavojaus ir nepadarantys rimtos žalos (konfliktiškas elgesys, pabėgimai iš namų). Delinkventai yra padidintos rizikos grupėje esantys vaikai ir paaugliai, kuriems taikomos visuomeninio poveikio priemonės. Sunkiai auklėjamų paauglių sąvoką dažniau galima rasti rusų kalba leidžiamose publikacijose.

Sąvoka „delinkvencija“ yra daugiau teisinio nei psichologinio pobūdžio. Delinkventais vadinami jauni žmonės (dažniausiai jaunesni nei 18 metų), kurie padarė nusikaltimą arba teisės pažeidimą. Nusikaltimas yra toks veiksmas, už kurį būtų baudžiamas ir suaugęs asmuo, t. y. vagystė, fizinė arba seksualinė prievarta, nužudymas ir panašiai. Teisės pažeidimai šiuo atveju bus tie, už kuriuos gali būti baudžiamas tik nepilnametis, bet ne suaugęs asmuo (pvz., smulkios vagystės iš parduotuvių, alkoholinių gėrimų vartojimas, cigarečių pirkimas, valkatavimas, bėgimas iš namų, laiko leidimas su asocialiais asmenimis, nepaklusnumas, „nepasitaisymas“ ir pan.).

Šis dviejų delinkvencijos formų skirtumas yra gana svarbus, nes kai kurios elgesio formos, laikomos delinkventinėmis, gana dažnos tarp jaunimo. Tyrimai, kuriuose informacijos šaltinis yra patys paaugliai, atskleidė, kad maždaug apie 80–90 procentų paauglių nurodo, jog iki 18 metų atliko asocialius, delinkventinius, veiksmus. Oficialioje statistikoje figūruoja visai kiti skaičiai, tik 15–35 procentų vaikinių ir 2–14 procentų merginų buvo įvardyti kaip atlikę įvairaus pobūdžio nusikaltimus arba teisės pažeidimus. Šie faktai leidžia manyti, kad delinkventinis elgesys yra gana dažnas ir neišlieka ilgą laiką. Dažnai toks elgesys laikomas tarsi neperžengiantis paauglio normalaus eksperimentinio pobūdžio elgesio ribų. Iš tiesų maždaug pusė oficialiai įvardytų delinkventų padaro tik vieną pažeidimą. Tikimybė, kad paauglys ir ateityje atliks delinkventinius veiksmus, labai stipriai susijusi su kiekvienu nauju teisės pažeidimu, ir tokio elgesio pratęsimu suaugusiojo amžiuje, būtent toks recidyvistinis elgesys sudaro nusikaltimų ir teisės pažeidimų daugumą paauglystės ir jaunystės metais. Tie nepaliaujami delinkventai anksti pradeda savo „karjerą“. Kaip rodo tyrimai, jeigu pirmas teisės

pažeidimas padaromas iki 12 metų, jau vien tai yra rimtas ir gal net geriausias prognostinis rodiklis, jog labai tikėtina, kad vyresniame amžiuje pasireikš rimti, dažni ir įvairūs teisės pažeidimai (Moffitt, 1990, 1993, 1994).

Įvairiose Europos šalyse (taip pat ir Lietuvoje) atlikti latentinio jaunimo nusikalstamumo kriminologiniai tyrimai suteikia pagrindą teigti, kad dauguma jaunuolių savo brendimo metais yra pasielgę nusikalstamai. Šie teisės pažeidimai yra labai skirtingo pobūdžio ir masto, tačiau svarbu tai, jog subrendus, išgyvenus paauglystės laikotarpį, toks elgesys savaime praeina, net ir be išorinės kontrolės. Pastarąjį dešimtmetį atlikti tyrimai parodė, kad Vokietijoje maždaug 90 proc. jaunuolių (iki 18 m.) prisipažino padarę teisės pažeidimų, Danijoje – 75 proc. (ankstesniais duomenimis – 95 proc.). 1997 m. Lietuvoje atlikti kriminologiniai tyrimai parodė, kad daugiau kaip du trečdaliai respondentų būdami paaugliai yra padarę administracinį teisės pažeidimą arba nusikaltimą, bet nebuvo nubausti dėl įvairių priežasčių: nebuvo sulaukę baudžiamosios atsakomybės amžiaus, susitaikė su nukentėjusiuoju ir jis nesiskundė teisėsaugos institucijoms, įvykį „užglaistė“ tėvai, apie dalyvavimą muštynėse, nedidelį chuliganizmą arba smulkia vagystę niekam nebuvo pranešta ir kt. (Drakšienė, 1998). Per pastaruosius kelerius metus nepilnamečiai, kaltinami padarius nusikaltimus, sudarė nuo 13 iki 15 procentų visų Lietuvoje kaltinamų asmenų. Statistikos duomenys rodo, kad per pastaruosius 25 metus nepilnamečių padarytų nusikaltimų padaugėjo daugiau nei tris kartus. Jų koeficientas tūkstančiui gyventojų 14–17 metų grupėje viršija tą patį rodiklį tarp suaugusiųjų. Tyrimai taip pat rodo, kad nusikaltėliai vis jaunėja, vis daugiau nusikaltimų padaro paaugliai ir jaunesni vaikai, kurie negali būti traukiami baudžiamojon atsakomybėn. Sunkių nusikaltimų, padarytų nepilnamečių, taip pat daugėja. Nepilnamečiai, kurie pagal savo amžių gali būti traukiami baudžiamojon atsakomybėn, sudaro tik 5,7 proc. visų gyventojų, tuo tarpu pastaraisiais metais nepilnamečiai padarė iki 19 proc. visų išaiškintų nusikaltimų.

Apibendrinant galima teigti, kad asocialaus elgesio sąvoka iš visų minėtų išsiskiria tuo, kad ji yra plačiausia ir apibūdina įvairiausius nu-

krypimus nuo vyraujančių socialinių normų. Asocialus elgesys – tai elgesys, pažeidžiantis socialines normas. Delinkventinis elgesys – tai psichologinis polinkis pažeidinėti egzistuojančias elgesio normas. Iš šių apibrėžimų galima padaryti kelias svarbias išvadas: 1) asocialaus elgesio sąvoka yra daug platesnė nei agresyvaus elgesio; 2) delinkventinis elgesys pagal nukrypimą nuo socialinių normų daug silpnesnis nei asocialus elgesys; 3) asocialus ir delinkventinis elgesys yra ir agresyvūs, bet agresyvus elgesys nebūtinai yra asocialus ir delinkventinis.

KLAUSIMAI

1. Kodėl oficiali nusikaltimų statistika neatspindi visų paauglių delinkventinių veiksmų?
2. Kokie veiksniai leidžia nuspėti delinkventinio elgesio stiprumą ir peraugimą į nusikalstamą elgesį sulaukus suaugusiojo amžiaus?

KRIMINALINIS ELGESYS

Pagrindinės sąvokos:

Nusikaltimas

Kriminalinės atsakomybės amžius

Moralės normos

Šalies išsivystymo lygis

Atsakymas į klausimą, kas yra nusikaltimas ir kokį elgesį galima laikyti kriminaliniu, gali atrodyti akivaizdus. Pavyzdžiui, kai žmogus sužalojamas, apvagiamas arba sunaikinama kitam asmeniui priklausanti nuosavybė, yra akivaizdu, kad yra padarytas nusikaltimas. **Nusikaltimas** yra pavojinga ir įstatymais uždrausta veika (veikimas arba neveikimas), už kurią numatyta laisvės atėmimo bausmė. Tokia veika kėsinama į šalies visuomeninę tvarką, jos politinę ir ekonominę sistemas, nuosavybę, piliečių asmenybę, turtines, politines ir kitas jų teises bei laisves. Toks nusikaltimo apibūdinimas leidžia daryti prielaidą, kad pagrindiniai nusikaltimo požymiai yra baudžiamumas ir pavojingumas. Nusikaltimai yra tyčiniai ir neatsargūs. Tyčiniai nusikaltimai skirstomi į nesunkius, apysunkius, sunkius ir labai sunkius. Pagal nusikaltimo pobūdį skiriami turtiniai nusikaltimai, smurtiniai nusikaltimai ir kt.

Lietuvoje turtiniai nusikaltimai visais laikais sudarė daugumą visų užregistruotų nusikaltimų dalį. Turtiniai nusikaltimai Lietuvoje sudaro maždaug 80 proc. visų užregistruotų nusikaltimų. Vien vagystės ir plėšimai sudaro daugiau kaip 2/3 visų nusikaltimų. Vienas esminių nusikaltimų nuosavybei požymių – tas, kad šiais nusikaltimais pagrobiamas, pasisavinamas arba užvaldomas svetimas turtas arba kitokiu būdu padaroma turtinė žala. Ne tik Lietuvoje, bet ir kitose pasaulio šalyse vienas dažniausiai padaromų nusikaltimų nuosavybei yra vagystė. Daugelio šalių baudžiamuosiuose įstatymuose nusikaltimų nuosavybei sistema pradedama dėstyti nuo vagystės. Vagystė visais laikais vertinama gana nevienareikšmiškai. Ji visada laikyta mažiau pavojingu nu-

sikaltimu negu, sakykime, nužudymas arba sunkus kūno sužalojimas, kita vertus, ji visada buvo laikoma gana sunkiu nusikaltimu, nes įstatymo leidėjas už vagystę numatydamo kūno sužalojimą ir mirties bausmę.

Smurtinis nusikaltimas – tai Baudžiamajame kodekse numatyto apysunkio, sunkaus arba labai sunkaus nusikaltimo požymių turinti pavojinga veika, kuria buvo tyčia atimta nukentėjusio asmens gyvybė arba sunkiai arba nesunkiai sutrikdyta jo sveikata (pvz., tyčinis nužudymas, sunkus sveikatos sutrikdymas), arba pasikėsinta į seksualinio apsisprendimo laisvę arba neliečiamumą (pvz., išžaginimas, seksualinis prievartavimas ir pan.).

Smurtas reiškia valingą fizinę žalą padarymą. Kriminalinis smurtas yra neteisėtas jėgos naudojimas. Jis apima kriminalines žmogžudystes, užpuolimus, apiplėšimus, išprievartavimą ir kitokią seksualinę prievartą. Žmogžudystė yra kito žmogaus nužudymas. Nužudymas ginantis pagal įstatymus gali būti pateisinamas, bet čia kalbama apie kriminalinę žmogžudystę, apimančią nužudymą (tyčinį neteisėtą užmušimą) ir nužudymą dėl neatsargumo (neteisėtas nužudymas dėl provokacijos, netyčia arba dėl neatsargumo). Užpuolimas yra veiksmas, sukeliantis fizinę žalą, bet dažnai pasitaikantis; nesunkūs užpuolimai yra grasinimas arba mėginimas pakenkti, kai nėra vėlesnių žalos padarinių, tuo tarpu apiplėšimas apibrėžiamas kaip vagystė, padaryta naudojant grasinimą arba jėgą. Nors išprievartavimas pirmiausia suprantamas kaip smurtinis nusikaltimas, tai yra diskutuotina. Nusikaltimai, tokie kaip padėgimai, kriminalinė žala, industrinio saugumo pažeidimai, taip pat gali sukelti rimtą fizinę žalą, bet jų neapima sąvoka „smurtas“.

Nusikaltimą, susijusį su smurtine prievarta, daug dažniau padaro vyrai nei moterys. Kriminalinę prievartą daugiau vartoja jauni žmonės. Tikimybė, kad žmogus padarys nusikaltimą, susijusį su smurtine prievarta, yra gana didelė 16–17-ais, o didžiausia – 18–24-ais gyvenimo metais. Vėliau ši tikimybė mažėja. Darbingi, bet nedirbantys ir nesimokantys asmenys daug dažniau nei visi kiti padaro nusikaltimus, susijusius su smurtine prievarta.

Gali kilti klausimas, ar pasikeitus socialinėms, politinėms, istorinėms aplinkybėms, išliks toks pat nusikaltimo vertinimas. Pavyzdžiui, kito žmogaus sužalojimas arba nuosavybės sunaikinimas ne visada laikomas nusikaltimu karo atveju. Kol laikomasi egzistuojančių įstatymų, akivaizdu, kad nusikaltimas yra tai, kas pažeidžia įstatymus, tačiau tas supratimas keičiasi ir tai priklauso nuo istorinių, socialinių, kultūrinių aplinkybių, kuriose tas pats elgesys arba gali būti laikomas nusikalstamu, arba ne. Pavyzdžiui, Vakarų šalyse bandymas nusišudyti buvo laikomas nusikaltimu iki 1961 metų, homoseksualūs ryšiai buvo laikomi nusikalstamais iki 1967, o kraujomaiša iki 1908 metų nebuvo laikoma nusikaltimu. Moterų apipjaustymas laikomas priimtiniu dalyku kai kuriose šalyse, pavyzdžiui, Egipte ir Sirijoje, tuo tarpu Didžiojoje Britanijoje jis uždraustas pagal Vaikų teisių apsaugos įstatymą. Vyrų apipjaustymas niekada nebuvo vertinamas kaip prieštaraujantis įstatymams ir atliekamas iki šiol vadovaujantis religiniais ir sveikatos sumetimais. Abiem atvejais tai vykdoma neatsižvelgiant į individo, kurio atžvilgiu ši procedūra taikoma, valią ir norus (Blackburn, 1993).

Nusikaltimą padarę asmenys gali būti apkaltinti tik tuo atveju, jeigu galima įrodyti, kad ketino tai padaryti; žmonės, sergantys psichinėmis ligomis, šiuo atžvilgiu laikomi nepakaltinami. Kriminalinis elgesys taip pat vertinamas atsižvelgiant į individo amžių bei ketinimus. Tas pats elgesys gali būti laikomas nusikalstamu vienu atveju ir nenusikalstamu – kitu. **Kriminalinės atsakomybės amžius** skiriasi. Daugelyje Europos Sąjungos šalių vidutinis amžius, nuo kada asmuo gali būti patrauktas baudžiamojon atsakomybėn, yra 14–15 metų. Pastaruoju metu pastebima tendencija, kad amžius, nuo kada asmuo gali būti patrauktas atsakomybėn, vis didėja: pavyzdžiui, Norvegijoje nuo 14 m. pereita prie 15 metų, Rumunijoje – nuo 14 prie 18 metų (Rutter, Giller, Hagell, 1998).

Daugelyje šalių nuo 18 metų nusikaltusiems asmenims nebetaikomi nepilnamečiams nusikaltėliams taikytini procedūros ir įstatymai, t. y. jie baudžiami jau kaip suaugę. Tiesa, kai kuriose šalyse yra tarsi „pereinamasis“ laikotarpis nuo 18 iki 21 metų. Anglijoje, pavyzdžiui, 10–14 metų vaikams taikoma tam tikra apsauga, turint omenyje tai,

kad tokio amžiaus vaikai ne visada žino savo veiksmų gerus ir blogus padarinius. Kuo jie jaunesni, tuo daugiau išlygų taikoma, t. y. teisme turi būti ne tik įrodyta, kad vaikas padarė teisėtvarkos pažeidimą, bet ir kad vaikas žinojo, kad taip daryti, elgtis yra labai blogai (Rutter, Giller, Hagell, 1998).

Lietuvoje vagystės, plėšimo ir turto sunaikinimo arba sugadinimo sunkinančiomis aplinkybėmis atvejais gali būti pakaltinami asmenys jau nuo 14 metų. Įstatymų leidėjai, atsižvelgdami į visas nuo 14 iki 16 ir vyresnio amžiaus (nuo 16 iki 17 m.) asmens psichines bei fizines savybes, daro prielaidą, kad jie jau gali visapusiškai suvokti ir įsisauginti baudžiamojo įstatymo draudimus. Pagrobdamas arba sunaikindamas turtą 14 metų sulaukęs asmuo dažniausiai suvokia, kad daro nusikaltimą nuosavybei ir supranta jo žalingus padarinius.

Kasmet Lietuvoje 1000-1200 **mažamečių (asmenų iki 14 m.)** padaro nusikalstamas veikas, tačiau jie nėra traukiami baudžiamojon atsakomybėn, nes nėra sulaukę Baudžiamajame kodekse numatyto minimalaus baudžiamosios atsakomybės amžiaus šiems asmenims byla nekeliama, o iškelta byla turi būti nutraukta. Vis dažniau vyresnio amžiaus nepilnamečiai ir suaugusieji naudojami mažamečiais kaip įrankiais nusikalstamai veiklai daryti (nors pagal Baudžiamąjį kodeksą tokiu atveju jie patys atsako kaip nusikaltimo vykdytojai). Kartais pareiškiami nuomonė, kad baudžiamosios atsakomybės amžiaus ribą reikėtų mažinti, nėra pakankamai pagrįsta, o jos įgyvendinimas sukeltų dar daugiau neigiamų socialinių padarinių. Nesant tinkamos nepilnamečių baudimo sistemos ir infrastruktūros jai įgyvendinti, mažamečiai būtų baudžiami griežtomis bausmėmis, iš kurių nereta būtų ir laisvės atėmimo bausmė, daranti ypač neigiamą įtaką vaiko socializacijai. Mažamečių nusikalstamo elgesio kontrolės problemai spręsti naujasis Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas (priimtas 2001 m. rugsėjo 26 d.) numato atskirą įstatymą, kuriame numatytas poveikis tokio amžiaus nusikalstantiems asmenims remiasi specialia globa ir priežiūra.

1 lentelė. Kriminalinės atsakomybės amžius įvairiose šalyse (pagal Rutter, Giller, Hagell, 1998)

Kriminalinė atsakomybė nuo:	Šalis
7 m.	Airija, Lichtenšteinas, Singapūras, Šveicarija, JAV (taip pat nuo 10–14 m.)
8 m.	Škotija, Šiaurės Airija
9 m.	Jordanija, Malta
10 m.	Anglija
12 m.	Graikija, Kanada, Olandija, San Marinas, Turkija
13 m.	Prancūzija
14 m.	Austrija, Bulgarija, Italija, Japonija, Kinija, Latvija, Lietuva, Rusija, Slovėnija, Vokietija, Vengrija
15 m.	Čekija, Danija, Estija, Suomija, Islandija, Norvegija, Slovakija, Švedija
16 m.	Andora, Čilė, Ispanija, Lenkija, Portugalija
17 m.	Kosta Rika, Fidži
18 m.	Belgija, Liuksemburgas, Peru, Sirija, Rumunija

Augant keičiasi **moralės normų** supratimas, ir svarbiausias kylantis klausimas yra susijęs su amžiumi, nuo kada vaikas gali būti laikomas moraliai atsakingu už savo elgesį. Šis klausimas lieka dažnai nenagrinėtas netgi plačiai nuskambėjusiose moraliniuose debatuose, kartais labai emociinguose, apie tai, ar vaikai gali ar negali būti, turi ar neturi būti baudžiami, jeigu nužudo kitus vaikus.

Kaip rodo JAV statistika, vaikai padaro nuo 5 iki 15 procentų visų nužudymų. Labai dažnai jų nusikaltimo aukomis tampa panašaus amžiaus arba jaunesni vaikai. Pastaruoju metu labai plačiai nuskambėjo du atvejai, kai Anglijoje, Liverpulyje, dviejų metų vaiką Jamesą Bulgerį nužudė du dešimtmečiai; kitas atvejis Norvegijoje: buvo nužudyta 5 metų Silje Marie Redergard (ją nužudė trys vaikai: vienas buvo 6, kiti du – penkių metų). Skirtingose šalyse šios dvi tragiškos mirtys

vertintos labai skirtingai. Anglijoje 10-ties metų vaikai buvo apibūdinti kaip „baisūnai“, „žmogžudžiai“, visuomenė aktyviai reikalavo, kad tie vaikai būtų labai griežtai nubausti, įkalinti iki gyvos galvos, ir priešingai, Norvegijoje niekas, net Silje mama, nekaltino berniukų, nužudžiusių jos dukrą. Silje mama viešai pareiškė, jog ji negali nekęsti mažų vaikų, nepaisant to, ką jie padarė jos dukrai, kurią apmėtė akmenimis ir paliko sniege sušalti.

Tokie ypatingi atvejai, kaip minėtos vaikų žmogžudystės, priverčia visuomenę galvoti apie tai, kokios moralinės normos toje visuomenėje egzistuoja, koks yra pačių vaikų moralinio samprotavimo pobūdis. Teigiama, kad kiekviena teisėtvarkos, teisinė sistema, susijusi su vaikų nusikaltimais, turi funkcionuoti tik atsižvelgdama į socialinį, politinį, ekonominį tos **šalies išsivystymo lygį**, kurioje vaiko nusikaltimas yra padarytas, taip pat į šeimos visuomenės kontekstą. Labai griežtos bausmės už padarytus nusikaltimus galbūt neturėtų būti taikomos tiems vaikams, kurie užaugo skurde arba juos augino tėvai, vykde asocialią veiklą, arba kurie gyveno sąlygomis, kupinomis streso ir įtampos. Šiuo atveju laikomasi nuomonės, kad ne vaikai yra kalti, o aplinka arba šeima, kurioje vaikas augo.

Nors jaunesni vaikai negali būti baudžiami, vadovaujantis Baudžiamuoju kodeksu tai dar nereiškia, kad nusikaltusiam vaikui negali būti taikomos oficialios poveikio priemonės, įvairūs intervencijos būdai. Dažnai remiamasi civiline teise ir socialinės apsaugos sistema taikant intervenciją arba suteikiant vaikui pagalbą. Jeigu nustatoma, kad vaikui trūksta tėvų priežiūros ir kad juo turi pasirūpinti valstybinės institucijos, vaikas gali būti apgyvendintas įvairaus pobūdžio globos namuose.

Nusikalstamumo statistika

Galime spręsti apie tai, kas susiję su kriminaliniais nusikaltimais, tik remdamiesi tais atvejais, kai žmonės suimami arba teisiami už padarytus nusikaltimus. Nereikia pamiršti ir to, kad gana daug nusikaltimų taip ir lieka neatskleisti, apie kai kuriuos nusikaltimus visai nepranešama. C. R. Hollino (1992) duomenimis, tik 25 procentai nusikaltimų

figūruoja oficialioje statistikoje, o apie likusius nieko nežinoma.

Apie nusikalstamumo lygį galima spręsti iš keleto skirtingų informacijos šaltinių, tačiau bet kuris iš jų pateikia tik apytikrą situacijos vaizdą. Taip yra todėl, kad ne visi nusikaltimai yra registruojami, ne apie visus pranešama, todėl oficiali statistika atspindi tik nedaugelį visų nusikaltimų. Oficiali statistika susijusi su tais nusikaltimais, kurie oficialiai užregistruoti policijoje. Pirmiausia nukentėjęs asmuo turi nuspręsti, ar nusikaltimas įvyko ar ne, ir tai, ar praneš apie tai policijai ar ne. Antra, policijos pareigūnas turi nuspręsti, kaip užregistruoti įvykį. Nukentėjęs asmuo gali nuspręsti nepranešti dėl įvairiausių priežasčių, t. y. manydamas, kad įvykis nebus vertinamas kaip nusikaltimas, nenorėdamas būti įtrauktas į bylos nagrinėjimą, nemanydamas, kad nusikaltimas pakankamai rimtas, kad reikėtų apie jį pranešti, arba galvodamas, kad policija vis tiek nesiims jokių priemonių. Prieš registruodamas įvykį policijos pareigūnas turi nuspręsti, ar nusikaltimas pakankamai rimtas, kad reikėtų imtis priemonių, ar tai tik šeimos ginčas, ar nusikaltimą galėjo padaryti mažametis vaikas ir t. t. (Blackburn, 1993).

Nepaisant galimų netikslumų, dabartiniu metu nusikalstamumo lygio augimas Lietuvoje yra sulėtėjęs, o pagal atskiras nusikaltimo rūšis – net sumažėjęs. Lietuvos viešosios policijos duomenimis, vaikų padarytų nusikaltimų ir kitų teisės pažeidimų analizė rodo, kad nepilnamečių nusikaltimai sudaro maždaug 15,1 proc. visų padarytų nusikaltimų. Pažymėtina, kad pastaraisiais metais šių nusikaltimų o truputį mažėja. Pastaraisiais metais beveik 15 proc. padaugėjo vaikų padarytų sunkių nusikaltimų. Analizuojant atskiras sunkių nusikaltimų rūšis nustatyta, kad ketvirtadaliu padaugėjo vaikų padarytų tyčinių nužudymų, beveik dvigubai – tyčinių sunkių kūno sužalojimų, dešimtadaliu – plėšimų bei ketvirtadaliu – turto prievartavimo atvejų. Vagystės sudaro maždaug 68–70 proc. visų nepilnamečių padaromų nusikaltimų. Pažymėtina tai, kad 45,6 proc. sumažėjo vagysčių iš transporto priemonių, tačiau beveik dešimtadaliu padaugėjo privataus turto vagysčių išibraunant į gyvenamąją patalpą (jos sudaro penktadalį iš bendro vaikų padarytų vagysčių skaičiaus).

Pažymėtina ir kita neigiama tendencija – sistemingai daugėja vaikų padarytų pakartotinių nusikaltimų. Pakartotiniai nusikaltimai sudaro du penktadalius bendro visų vaikų padarytų nusikaltimų skaičiaus. Pastaraisiais metais sumažėjo grupinių nusikaltimų, kuriuose dalyvavo ir vaikai. Išlieka neigiamas suaugusiųjų vaidmuo organizuojant nusikalstamas grupes. Beveik du trečdalius visų grupinių nusikaltimų vaikai padaro mišriose nusikalstamose grupėse kartu su suaugusiaisiais. Dauguma kriminalinių nusikaltimų užregistruojama Lietuvos didžiuosiuose miestuose. Didžiausią procentą kriminalinių nusikaltimų viešose vietose sudaro vagystės, plėšimai, chuliganizmo atvejai.

Apibendrinant vaikų nusikalstamumo padėtį Lietuvoje, galima teigti, kad bendras nepilnamečių nusikalstamumas šiek tiek sumažėjo, tačiau nepilnamečių padaryti sunkūs nusikaltimai sudarė daugiau nei ketvirtadalį visų padarytų sunkių nusikaltimų. Be to, kasmet daugėja apsvaigusių nuo narkotikų vaikų padarytų nusikaltimų, sistemingai daugėja vaikų padarytų pakartotinių nusikaltimų.

KLAUSIMAI

1. Kokiais kriterijais vadovaujantis turėtų būti nustatytas kriminalinės atsakomybės amžius?
2. Kaip šalies išsivystymo lygis susijęs su nepilnamečių nusikaltėlių skaičiumi?

ASOCIALAUS ELGESIO APIBŪDINIMAS PAGAL KLINIKINIUS KRITERIJUS

Pagrindinės sąvokos:

Opozicinis neklusnumas

Elgesio sutrikimas

Pirminiai ir antriniai asmenybės sutrikimai

Asocialaus tipo asmenybės sutrikimas

Penkių didžiųjų dimensijų modelis

Klinikiniai diagnostiniai asocialaus elgesio kriterijai aprašyti DSM IV ligų klasifikacijoje, kuri galioja Amerikoje ir kai kuriose kitose šalyse. Šiuo metu Lietuvoje galioja kita, TLK-10, klasifikacija. Daugelis tyrimų, kuriuose analizuojami asocialaus elgesio raidos ir išraiškos ypatumai, atlikti JAV ir kitose Vakarų šalyse, rėmėsi DSM III ar DSM IV klasifikacijomis, pagal kurias skiriamas opozicinio neklusnumo sutrikimas, elgesio sutrikimas ir asocialaus tipo asmenybės sutrikimas. Aptariant asocialaus elgesio raidos ir išraiškos ypatumus, remiamasi abiem klasifikacijomis.

Opozicinio neklusnumo sutrikimas

Opozicinio neklusnumo sutrikimas (ODD – angl. *oppositional defiant disorder*) pagal diagnostinio statistinio vadovo DSM-IV (Amerikos Psichiatrijos Asociacija, 1994) kriterijus yra apibrėžtas kaip negatyvus, atšiaurus ir nepaklusnus elgesys nesant rimtų asocialių arba agresyvių veiksmų, kurie pažeistų įstatymus arba kitų asmenų teises. Toks sutrikimo tipas būdingas jaunesniems nei 9–10 metų vaikams. Remiantis diagnostinio statistinio vadovo DSM IV kriterijais (2 lentelė), ikimokykliniame amžiuje vaikams gali būti nustatytas opozicinis neklusnumo sutrikimas, jeigu jie demonstruoja priešišumą suaugusiųjų arba kitų autoritetų atžvilgiu.

Remiantis europietiška klasifikacija, šis opozicinis neklusnumo sutrikimas (F91.3) apibrėžiamas panašiai, pabrėžiant, kad tam, kad būtų sutrikimas nustatytas, jis turi atitikti visus kriterijus, negalima remtis atskiru netinkamu elgesio atveju, nors ir koks rimtas jis būtų. Esminis šio sutrikimo požymis – nuolatinis neigiamas, provokuojantis, priešiškas ir destruktyvus elgesys, kuris akivaizdžiai neatitinka normalaus tokio amžiaus vaikų elgesio tame pačiame sociokultūriniame kontekste, nepadarant rimtų teisės pažeidimų ir nepažeidžiant kitų asmenų teisių. Vaikai, kuriems būdingas toks sutrikimas, linkę dažnai ir aktyviai atmesti suaugusiųjų reikalavimus, tyčia erzinti, pykdyti kitus žmones. Jie dažnai netenka kantrybės, susierzina, pykstasi su suaugusiais, atsisako laikytis taisyklių, tikslingai erzina kitus, yra pikti, pagiežingi ir greitai išsižeidžiantys, linkę kaltinti kitus dėl savo klaidų ir problemų. Dažniausiai sutrikimas geriausiai pastebimas vaikui bendraujant su jam gerai pažįstamais suaugusiais ir bendraamžiais.

Opozicinis neklusnumas – dažnas pyktis, ginčijimasis, taisyklių ir suaugusiųjų reikalavimų neigimas, kitų erzinimas – priskiriamas emocijų, elgesio ir socialinės raidos sutrikimams. Opozicinis neklusnumo sutrikimas dažnai laipsniškai išryškėja ikimokykliniame amžiuje, namų aplinkoje; sutrikimas visapusiškai ima reikštis jau iki 8 metų.

Šis sutrikimas laikomas kiek silpnesniu **elgesio sutrikimo** (CD – angl. *Conduct disorder*) variantu, nors elgesio sutrikimas yra platesnė sąvoka. Daugelis autorių mano, kad opozicinis neklusnumo sutrikimas yra lengvesnė elgesio sutrikimo forma, tačiau vis dėlto nėra aišku, ar tas skirtumas yra kiekybinis, ar kokybinis. Tyrimų duomenys rodo, kad opozicinis neklusnumo sutrikimas būdingiausias jaunesniems nei 9–10 metų vaikams. Jeigu toks sutrikimas pirmą kartą nustatomas vyresniame amžiuje, tai daryti reikia labai atsargiai, nes vyresniame amžiuje elgesio sutrikimai pasireiškia dažniausiai asocialiu arba agresyviu elgesiu, ir tai yra daug rimtesnės problemos nei nepaklusnumas arba jūžulumas. Vis dėlto dažnai prieš atsirandant elgesio sutrikimui, jaunesniame amžiuje jau būna pasireiškęs opozicinis neklusnumo sutrikimas. Pažymėtina, kad berniukams opozicinis neklusnumo sutrikimas nustatomas kur kas dažniau nei mergaitėms.

2 lentelė. Opozicinio neklusnumo sutrikimo įvertinimas pagal diagnostinio statistinio vadovo DSM IV kriterijus

-
- A. Negatyvistinis, priešiškas ir įžūlus elgesys, trunkantis bent 6 mėnesius, per kuriuos pasireiškė keturi (arba daugiau) kriterijų:
1. Dažnai netenka kantrybės, nesivaldo
 2. Dažnai ginčijasi su suaugusiais
 3. Dažnai aktyviai nepaklūsta arba atsisako laikytis suaugusiųjų nustatytų taisyklių ir nurodymų
 4. Dažnai specialiai erzina, pykdo žmones
 5. Dažnai kaltina kitus dėl savo klaidų ir netinkamo elgesio
 6. Yra greitai išsikeičiantis arba lengvai suerzinamas kitų
 7. Dažnai supyksta, pasipiktina
 8. Pagiežingas, piktdžiugiškas arba kerštingas
-

Pastaba: Sprendžiant, ar elgesys atitinka išvardintus kriterijus, remiamasi tuo, ar toks elgesys pasireiškia dažniau nei įprastai kitiems to paties amžiaus, panašaus išsivystymo lygio asmenims.

- B. Elgesio sutrikimas reikšmingai pakenkia socialiniam, akademiniam arba darbiniam funkcionavimui
- C. Toks elgesys nepasireiškia išimtinai tik psichozės arba protinio sutrikimo atvejais
- D. Kriterijai neatitinka elgesio sutrikimo, ir, jei individas vyresnis nei 18 metų, kriterijai neatitinka asocialios asmenybės sutrikimo kriterijų

Elgesio sutrikimas

Elgesio sutrikimas (CD – angl. *Conduct disorder*) gali būti nustatytas 6–18 metų vaikams, jei jie vagiliauja, meluoja, žiauriai elgiasi su kitais žmonėmis ir gyvūnais, naikina kitų nuosavybę ir panašiai (3 lentelė). Suaugusiems, vyresniems nei 18 metų asmenims, gali būti nustatytas asocialios asmenybės sutrikimas, jei asmuo padaro žiaurius nusikaltimus,

naikina kitiems asmenims priklausančią nuosavybę ir panašiai.

Elgesio sutrikimas pasireiškia agresyvumu, vagystėmis, vandalizmu, padeginėjimais, pabėgimais, valkatavimu, nepaklusnumu autoritetams ir kitomis asocialaus elgesio formomis (Kazdin, 1987, 1995). Tuo jis skiriasi nuo izoliuotų, trumpalaikių ir vidutinio stiprumo incidentų, kurie pasireiškia normalios raidos metu, yra ypač stiprūs, pastovūs ir turintys neigiamų padarinių pačiam vaikui ir kitiems. Su elgesio sutrikimu dažnai susijęs opozicinis neklusnumo sutrikimas, kuris dažnai yra elgesio sutrikimo pirmtakas.

Jaunuoliai, pasižymintys asocialiu elgesiu, dar gali būti skirstomi į dvi grupes. Pirmai grupei priskiriami tie, kurių asocialus elgesys išlieka viso gyvenimo metu, antrai – tie, kurių asocialus elgesys apsiriboja paauglyste. Asmenys, priklausantys pirmai grupei, pasižymi dažnesniu, labiau išreikštu asocialiu elgesiu, įvairiais gyvenimo etapais ir skirtingose situacijose. Šie jaunuoliai jau gimsta su tam tikrais neuropsichologiniais sutrikimais, kurie neigiamai veikia tokias jų funkcionavimo sritis kaip skaitymas, rašymas, klausymasis, problemų sprendimas, kalba, mąstymas, dėmesys ir impulsyvumas. Dėl šių sutrikimų vaikus prižiūrėti sunku. Jeigu juos auginantys, auklėjantys, prižiūrintys asmenys neatsižvelgia į šiems vaikams būdingas problemas, jiems būdingi sutrikimai sustiprėja ir dažnai įgauna asocialaus ir agresyvaus elgesio formas, ir priešingai, jeigu asocialus elgesys apsiriboja tik paauglyste, šie asmenys dažniausiai neturi neuropsichologinių sutrikimų ir elgiasi asocialiai norėdami parodyti savo autonomiškumą arba nepriklausomybę.

Užsienio autorių (Frick, 1998; Frick, ir kt., 1993; Zoccolillo, 1993) duomenimis, elgesio sutrikimas būdingas apytiksliai 4 procentams 13–16 metų berniukų. Šis sutrikimas daug dažniau būdingas berniukams nei mergaitėms (daugiau kaip tris kartus). Berniukai, kuriems būdingas elgesio sutrikimas, yra daug agresyvesni nei mergaitės, turinčios tokį patį sutrikimą. Kai kurie autoriai nurodo, kad mergaičių agresyvus elgesys yra ne toks tiesioginis ir dažniau pasireiškia verbaline nei fizine agresija. Mergaitės labiau linkusios taikyti agresiją tarpasmeniniuose santykiuose. Mergaitės, pasižyminčios elgesio sutrikimu, lygiai taip pat kaip ir berniukai vagiliauja, meluoja, naudoja svaiginamąsias medžiagas ir pan.

Elgesio sutrikimas (kaip ir opozicinis neklusnumo sutrikimas) dažnai pasireiškia kartu su dėmesio trūkumo ir hiperaktyvumo sindromu (angl. *ADHD*), beveik 50 procentų atvejų jie pasireiškia kartu. Dažnai pasireiškia kartu su depresija (apie 30 procentų), nerimo sutrikimais (30 procentų) bei su mokymosi negalėmis (30–40 procentų) (Angold ir kt., 1999). Elgesio sutrikimas gali prasidėti sulaukus vos 5–6 metų, tačiau dažniau pasitaiko viduriniojoje vaikystėje ir ankstyvoje paauglystėje.

3 lentelė. Diagnostiniai elgesio sutrikimo kriterijai pagal diagnostinio statistinio vadovo DSM IV (312.8; naujas kodas nuo 1996 m. sausio 10 d.: 312.xx)

A. Elgesio sutrikimas yra pasikartojantis ir pastovus elgesys, kuriuo pažeidžiamos kitų asmenų pagrindinės teisės arba atitinkančios asmens amžių visuomeninės taisyklės, ir kai per paskutinius 12 mėnesių pasireiškė trys (arba daugiau) kriterijų, iš kurių bent vienas būdingas pastaruosius 6 mėnesius:

Agresija žmonių arba gyvūnų atžvilgiu

- (1) dažnai kitus erzina, grasina arba baugina
- (2) dažnai inicijuoja fizinės peštynės arba grumtynes
- (3) panaudojo ginklą, (t. y. pagalį, plytą, nudaužtą butelį, peilį, šaunamąjį ginklą ir t. t.), kuriuo kitiems padarė rimtų fizinių sužeidimų
- (4) buvo fiziškai žiaurus su kitais asmenimis
- (5) buvo fiziškai žiaurus su gyvūnais
- (6) apvogė konfrontuodamas su auka (t. y. apiplėšė, pagriebė piniginę, išplėšė, padarė ginkluotą apiplėšimą, ir t. t.)
- (7) privertė seksualiai santykiauti

Turto gadinimas

- (8) iš anksto apgalvojęs tyčia padegė siekdamas padaryti rimtų nuostolių
- (9) iš anksto apgalvojęs tyčia sugadino kitų nuosavybę (ne padegdamas, o kitais būdais)

Apgaudinėjimas arba vagystė

- (10) įsibrovė į kitų namus pastatus arba automobilį
- (11) dažnai meluoja siekdamas įsigyti daiktų arba įgyti kitų palankumą, arba išvengti įsipareigojimų
- (12) pavogė vertingų daiktų nekonfrontuodamas su auka (vagystės iš parduotuvių, bet be įsilaužimo; klastotė)

Rimti normų, taisyklių pažeidimai

- (13) dažnai naktimis ilgai negrįžta namo, nepaiso tėvų draudimo taip elgtis, pradėjo dar iki 13 m.
- (14) gyvendamas tėvų arba įtėvių namuose bent du kartus pabėgo, naktį ne namuose (arba vieną kartą, jei į namus negrįžo ilgesnį laiko tarpą nei viena naktis)
- (15) dažnai bėgo iš mokyklos, pradėjo dar iki 13 m.

- B.** Elgesio sutrikimas sukelia kliniškai reikšmingų sutrikimų socialinėje, akademinėje arba darbo srityje.
 - C.** Jeigu asmeniui 18 metų arba jeigu yra vyresnis, kriterijai netinka asocialios asmenybės sutrikimui nustatyti.
-

Tipas, apibūdinamas pagal asocialaus elgesio pradžia:

Prasidėjęs vaikystėje (angl. *Childhood-Onset Type*): būdingi bent trys kriterijai pagal elgesio sutrikimo kriterijų charakteristikas iki 10 metų (naujas kodas nuo 1996m. sausio 10 d.:312.81)

Prasidėjęs paauglystėje (angl. *Adolescent-Onset Type*): nė vienas iš elgesio sutrikimų kriterijų nepasireiškė iki 10 metų

Tipas, apibūdinamas pagal asocialaus elgesio rimtumą:

Silpnai išreikštas: keletas, jeigu apskritai yra, elgesio problemų, kiek stipriau išreikštų nei reikia elgesio sutrikimui nustatyti. Aplinkiniams elgesio problemos žalos padaro mažai.

Vidutinio stiprumo: elgesio problemų kiekis ir poveikio kitiems efektas yra tarpinis tarp silpnai ir stipriai išreikštų.

Didelio stiprumo: būdinga kur kas daugiau elgesio problemų nei reikia elgesio sutrikimui nustatyti. Aplinkiniams elgesio problemos žalos padaro gana daug.

Remtasi: Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, fourth Edition. 1994. American Psychiatric Association.

Pažymėtina, kad ir elgesio sutrikimas, ir opozicinis neklusnumo sutrikimas pasižymi stabilumu, ypač jeigu tie sutrikimai atsirado ankstyvame amžiuje ir yra susiję su kitais požymiais, pavyzdžiui, dėmesio trūkumu ir hiperaktyvumo sindromu, nepažangumu moksle ir žemu intelektu.

Asocialaus tipo asmenybės sutrikimas

Asocialaus tipo asmenybės sutrikimas (angl. *Antisocial personality disorder*, APD) – tai asmenybės bruožų, dažniausiai pirmą kartą pasireiškiančių paauglystėje, išliekančių visą gyvenimą ir nulemiančių socialinę dezadaptaciją, visuma. Terminas „asocialaus tipo asmenybės sutrikimas“ vartojamas kaip sinonimas apibūdinant asocialų asmenį ir jo elgesį. Asocialaus tipo asmenys yra egoistiški, impulsyvūs, nuo vaikystės konfliktuoja su mokytojais, tėvais, bendraamžiais, dar besimokydami mokykloje pradeda bėgti iš namų, vaikatauja. Sistemingas darbas jiems nepakeliamas. Nekritiškai, visada galvoja, kad yra teisūs. Dažnai pradeda vartoti narkotikus, alkoholį. Alkoholį toleruoja blogai, išgėrę tampa pikti, agresyvūs. Mėgsta riziką, linkę nusikalsti, jiems nebūdingi kaltės, atsakomybės jausmai. Beveik visi nuteisti kriminaliniai nusikaltėliai vadinami asocialiomis asmenybėmis. Psichologai asocialaus tipo asmenybės sutrikimą vertina kaip elgesio sutrikimo, būdingo vaikams ir paaugliams, atmainą suaugusiojo amžiuje.

Bendroje populiacijoje asocialaus tipo asmenybės sutrikimas JAV nustatomas maždaug 3 procentams vyrų ir 1 procentui moterų (Amerikos psichiatrų asociacija, 1994). Sulaukus 40-ties šio sutrikimo požymiai ima silpnėti, tai siejama su hormonų lygio pasikeitimu. Labai dažnai asocialaus tipo asmenybės sutrikimas pasireiškia kartu (t. y. yra komorbidiškas) su narcistiniu asmenybės sutrikimu. Narcisistams taip pat būdingas nesugebėjimas mylėti, nes šie asmenys kitus žmones laiko tik objektais, naudojamais savo poreikiams tenkinti, nekreipdami dėmesio į jų jausmus. Narcisistų ryšiai su kitais nėra stabilūs ir ilgalaikiai. Šie bruožai panašūs į psichopatams būdingus bruožus. Tyri-

mai, ypač dvynių, parodė, kad nesvarbu, koks yra genetinis pagrindas; jeigu individas auga didelį stresą keliančioje aplinkoje, kyla didelė rizika, kad pasireišk asocialaus tipo asmenybės sutrikimas.

Jeigu asociali asmenybė vertinama pagal diagnostinio statistinio vadovo DSM-IV klinikines kategorijas, *asocialia asmenybe* laikomas asmuo, atitinkantis bent tris iš išvardytų ypatybių: nesugebėjimas laikytis visuomenėje egzistuojančių normų, manipuliatyvumas ir pataikavimas; impulsyvumas, nesugebėjimas planuoti ateities; irzlumas, agresyvumas; beatodairiškas nesirūpinimas savo ir kitų saugumu; nuolatinis neatsakingumas; galesčio, sąžinės graužaties nebuvimas sužeidus, įskaudinus, apvogus kitus (4 lentelė).

Istoriškai asocialaus tipo asmenybės sutrikimo sąvoka (angl. APD pagal DSM-IV) buvo vartojama kaip psichopatijos sąvokos sinonimas.

Pagrindinis asocialaus tipo asmenybės sutrikimo bruožas – kitų asmenų teisių ir visuomenės taisyklių nepaisymas. Asocialiai asmenybei būdingas visagališkumo, teisumo jausmas, abejingumas kitiems, nerimo stoka, polinkis kaltinti kitus, emocinis šaltumas, polinkis manipuliuoti, socialiai neatsakingas elgesys ir t. t. Žmonės, kuriems būdingas toks asmenybės sutrikimas, iš pradžių gali atrodyti labai patrauklūs, jų buvimas šalia aplinką daro labai įdomią, tačiau laikui bėgant paaiškėja, kokie jie iš tiesų yra pavojingi, žiaurūs, linkę pavojingai rizikuoti. Šis asmenybės sutrikimas daug dažniau pasitaiko tarp vyrų. Labai rimti požymiai, leidžiantys numatyti tokios asocialios asmenybės išsivystymą, gali būti padeginėjimas ir gyvūnų kankinimas vaikystėje ir paauglystėje.

4 lentelė. Asocialaus tipo asmenybės sutrikimo pagal DSMIV 301.7 diagnostiniai kriterijai

-
- A. pasireiškia pastovus kitų teisių nepaisymas ir pažeidimas nuo penkiolikos metų, pasireiškiantis trimis arba daugiau požymių:
- (1) nesugebėjimas laikytis socialinių normų pagal elgesio teisėtumą; tai pasireiškia pasikartojančiais veiksmais, leidžiančiais asmenį suminti, sulaikyti

- (2) apgaudinėjimas, pasireiškiantis pasikartojančiu melavimu, slapyvardžio naudojimu, arba kitų asmenų apgaudinėjimas siekiant asmeninės naudos arba malonumo
 - (3) impulsyvumas arba nesugebėjimas planuoti iš anksto
 - (4) irzlumas ir agresyvumas, pasireiškiantys pasikartojančiomis muštynėmis arba užpuolimais
 - (5) beatodairiškas nesirūpinimas savo ir kitų saugumu
 - (6) nuolatinis neatsakingumas, pasireiškiantis pasikartojančiu nesugebėjimu išlaikyti nuolatinį darbą arba laikytis ir vykdyti finansinius įsipareigojimus
 - (7) užuojautos stoka, pasireiškianti abejingumu arba racionalizacija įskaudinus, blogai pasielgus arba apvogus kitą
- B. Individas yra ne jaunesnis nei 18 metų
 - C. Elgesio sutrikimas pasireiškė iki 15 metų
 - D. Asocialus elgesys pasireiškė ne išimtinai šizofrenijos ir maniakinių epizodų ligos metu
-

Asocialios arba psichopatinės asmenybės sutrikimas pagal TLK 10 klasifikaciją

Bendrai pripažįstama, kad asmenybė trečiame gyvenimo dešimtmetyje jau yra visiškai susiformavusi, ją pakeisti labai sunku ir net neįmanoma. Kai kuriais atvejais, kai asmenybės sutrikimas nėra didelis, asmenys gali būti išmokyti elgtis adaptyvesniais būdais, tačiau jų asmenybė apskritai negali būti iš esmės pakeista. Tyrimai rodo, kad net nedidelė sėkmė, nedidelis pokytis gali būti pasiektas tik ilgalaikėmis, trunkančiomis metus ir ilgiau, terapinėmis intervencijomis. Jeigu asocialaus tipo asmenybės sutrikimas sulaukus 20–30 metų yra vidutinis arba stipriai išreikštas, pokyčiai iš esmės nėra galimi.

Asmenybės sutrikimai plačiąja prasme gali būti skirstomi į pirminius ir antrinius. Pagal šiuo metu Lietuvoje naudojamą 10-tą tarptautinės statistinės ligų ir sveikatos problemų klasifikacijos (TLK-10)

redakciją asocialios arba psichopatinės asmenybės sutrikimas priskiriamas prie pirminių sutrikimų. **Pirminiai asmenybės sutrikimai** daugiausia nemalonių išgyvenimų ir kančių sukelia aplinkiniams, tuo tarpu **neurotinio pobūdžio sutrikimai** priskiriami antriniam, kurie daugiau nemalonių išgyvenimų kelia pačiam asmeniui nei aplinkiniams (Lyttle J. 1992).

TLK 10-ta klasifikacija pateikta psichikos ir elgesio sutrikimų diagnostiniame vadove, kuriuo naudojama visoje Europoje (World Health Organization, 1992). Jame pateikiamas pirminių asmenybės sutrikimų aprašas, nurodomi šie asocialios arba psichopatinės asmenybės sutrikimo požymiai: (a) šaltas, nesirūpinantis kitų asmenų jausmais; (b) nuolatinis stipriai išreikštas neatsakingumas ir socialinių normų, taisyklių, įsipareigojimų nevykdymas; (c) nesugebėjimas palaikyti ilgalaikių ryšių, nors nepatiria sunkumų juos užmezgant; (d) labai žema tolerancija frustracijai ir reikia silpno dirgiklio, kad sureaguotų agresyviai, net žiauriai; (e) nesugebėjimas jausti kaltę ir pasimokyti iš savo patirties, taip pat ir iš patirtos bausmės; (f) stiprus polinkis kaltinti kitus, polinkis racionalizuoti savo elgesį, kuris sukėlė neigiamą kitų visuomenės narių reakciją. Kad būtų nustatytas asmenybės sutrikimas, bent trys bruožai turi būti būdingi ir reikštis tam tikrą laiką.

Daugelis Vakarų šalių specialistų nesutinka, kad asocialaus tipo asmenybės sutrikimas yra panašus į psichopatiją, nes asmenys, pasižymintis asocialaus tipo asmenybės sutrikimu, sugeba jausti kaltę ir sąžinės graužatį. Dažniausiai toks sutrikimas Europoje nustatomas nusikalstamos grupuotės nariams, tuo tarpu JAV, laikantis H. Cleckley'aus kriterijų arba naudojant R. D. Hare'o (1991) klausimyną, psichopatija nustatoma sąlygiškai nedaugeliui. Nesutapimas JAV ir Europoje taikomų kriterijų ir klasifikacijų kelia daug problemų ir mokslininkams, ir praktikams. JAV taikomi DSM IV kriterijai taip pat ne visiškai tinka psichopatijai nustatyti, nes kai kurie psichopatai nėra nusikaltėliai, kai kuriems iš jų nėra būdinga agresija, kuri yra vienas iš svarbiausių kriterijų pagal DSM IV klasifikaciją nustatant asocialios asmenybės sutrikimą ir psichopatiją.

Asocialios asmenybės bruožai pagal Penkių didžiųjų dimensijų modelį

Penkių didžiųjų (angl. *Big Five*) dimensijų modelis apima tokius asmenybės bruožus kaip **neurotiškumas**, **ekstraversija**, **atvirumas naujai patirčiai**, **sutarimas su kitais** ir **sąžiningumas** (Digman, 1990). Tai yra moderniausias asmenybės modelis, kuris šiandien geriausiai nusako pagrindinius asmenybės bruožus, visapusiškai atskleidžia asmenybę psichologiniu požiūriu.

Kaip nurodo P. T. Costa ir R. R. McCrae'us (1988), neurotizmas dažniausiai matuojamas asmenybės bruožas. Neurotizmas susijęs su dviem tendencijomis: nerimu (nestabilumas ir polinkis į stresą) ir asmens gerove (asmeninio nesaugumo jausmas ir depresija). Kitaip tariant, neurotizmas atspindi pozityvaus psichologinio prisitaikymo ir emocinio stabilumo trūkumą. P. T. Costa ir R. R. McCrae'us su neurotizmu sieja nerimą, priešišumą, depresiją, pažeidžiamumą ir impulsyvumą. Visi šie aspektai yra glaudžiai susiję tarpusavyje ir sudaro vieną konstrukta: tie individai, kurie pasižymi aukštu neurotizmu, yra linkę patirti, išgyventi daug nerimo, baimės, depresijos, dažnai yra irzlūs, taip pat jiems būdingi ir psichosomatiniai požymiai. Tyrimų duomenys rodo, kad šiuos individus ypač neigiamai paveikia negatyvūs gyvenimo įvykiai, todėl jų bloga nuotaika dažnai ilgai užsitęsia.

Panašiai kaip neurotizmas, ekstraversija taip pat labai plačiai tyrinėjama. Dažniausiai manoma, kad ekstraversija pasireiškia asmens socialumu, tačiau iš tiesų ekstraversija yra gerokai platesnis konstruktas, jungiantis savyje kitus veiksnius. Ekstravertai apibūdinami ne tik kaip labai socialūs, bet ir kaip aktyvesni ir impulsyvesni, mažiau linkę į blogą savijautą ir nuotaiką, mažiau linkę į introspekciją ir gilinimąsi į save, lyginant su intravertais. Taigi ekstravertai yra socialiai orientuoti (nukreipę save į išorę ir linkę gyventi bendruomenėje), tačiau jie taip pat yra linkę vyrauti, ambicingi ir aktyvūs linkę į nuotykius ir gina teises. Ekstraversija susijusi su pozityvių emocijų išgyvenimu, ir ekstravertai labiau nei intravertai linkę tapti lyderiais ir turėti kur kas daugiau artimų draugų. Ekstraversija artimai susijusi su teigiamomis emocijomis, pasireiškiančiomis gera nuotaika, didesniu socialiniu aktyvu-

mu, šiltesniais, palankesniais asmeniniais santykiais.

Sąmoningumas, kurį P. T. Costa ir R. R. McCrae'us skiria kaip vieną pagrindinių bruožų Penkių didžiųjų dimensijų modelyje, pasireiškia trimis tarpusavyje susijusiais aspektais: orientacija į sėkmę, laimėjimus (sunkus darbas ir atkaklumas); patikimumu (atsakingas ir rūpestingas); drausmingumu, tvarkingumu (planingas ir gerai organizuotas). Sąmoningumas susijęs su individo savikontrolės laipsniu, taip pat su sėkmės, tvarkos, atkaklumo poreikiu. Kiti du veiksniai yra atvirumas patirčiai ir sutarimas su kitais. Atvirumas apibūdinamas intelektualumu (filosofiniu ir protiniu) ir nekonvencionalumu (asmuo pasižymi autonomiškumu, nekonformistiškumu, lakia vaizduote). Su kitais sutariantys žmonės yra linkę bendradarbiauti su kitais (jais pasitikėdami ir rūpindamiesi), jie taip pat yra aplinkinių mėgstami (geros prigimties, linksni, švelnūs).

Vertinant asocialią asmenybę pagal šį Penkių didžiųjų dimensijų modelį nurodoma, kad asocialiai asmenybei būdingas žemas neurotizmo lygis, pasireiškiantis tinkamo rūpinimosi dėl potencialių sveikatos ir socialinio prisitaikymo problemų trūkumu, emocijų neišreikštumu. Jiems būdingas žemas ekstraversijos lygis. Tai pasireiškia socialine izoliacija, asmeninio prisirišimo stoka, paramos tinklo nebuvimu. Šiems asmenims būdingi „plokšti“ afektai, gyvenimo džiaugsmo ir intereso stoka, socialinis drovumas, nenoras ginti savo teises ir prisiimti lyderio vaidmenį, net kai tam pakanka galimybių ir sugebėjimų. Asocialūs asmenys pasižymi žemu atvirumo patirčiai lygiu. Jie sunkiai prisitaiko prie socialinių ir asmeninių pasikeitimų, jiems būdingas emocinis blankumas ir nesugebėjimas suprasti ir verbalizuoti savo paties jausmus, riboti interesai, nejautrumas menui ir grožiui, ypatingas paklusimas autoritetui, žemas tolerancijos lygis, jie blogai supranta skirtingus požiūrius ir kitokį gyvenimo stilių.

Asocialiems asmenims būdingas žemas sutarimo su kitais lygis: cinizmas ir paranoidinės mintys, nesugebėjimas pasitikėti netgi draugais ir šeimos nariais, polinkis ginčytis, konfliktuoti, jie visada pasiruošę įsitraukti ir pradėti peštynes, linkę išnaudoti ir manipuliuoti, meluoti, dėl šiurkštumo ir prastų manierų pykstasi su draugais ir tai riboja socialinę paramą; negerbia socialinių susitarimų, taisyklių ir tai gali lemti įstatymų pažeidimą. Jiems būdingas išpūstas, grandiozinis savęs

vertinimas ir arogantiškumas. Asocialūs asmenys pasižymi žemu sąmoningumo ir sąžiningumo lygiu. Gyvenime jie neatskleidžia, neišvysto savo intelektualinio ir meninio potencialo; patiria nesėkmę moksle, jiems būdinga akademinų bei socialinių įgūdžių stoka, ilgalaikių planų neturėjimas. Taisyklių negerbimas, nesilaikymas gali nulemti įstatymų pažeidimus, jie nesugeba savęs kontroliuoti, disciplinuoti (pvz., laikytis dietos, sportuoti), net kai to reikia dėl medicininių priežasčių, asmeninių ir darbo tikslų.

Šis penkių dimensijų modelis ir jo pagrindu sukurtas NEO-PI – R klausimynas buvo taikomas seksualinių nusikaltėlių asmenybės tyrimuose. T. J. Faganas (1991) tyrime naudodamas NEO-PI klausimyną parodė, kad seksualiniai nusikaltėliai pasižymėjo žemesniu sutarimu su kitais, lyginant su kontroline vyrų grupe. Jie surinko aukštesnius balus impulsyvumo, depresijos ir vaizduotės subskalėse. D. R. Lynamas (2002) nustatė, kad seksualinių nusikaltėlių neurotiškumo skalės įverčių vidurkių reikšmės yra aukštesnės nei normalios populiacijos reikšmės, t. y. seksualiniai nusikaltėliai surenka aukštesnius balus nerimastingumo, depresijos, priešiško, drovumo, impulsyvumo ir pažeidžiamumo subskalėse. Ekstraversijos skalės aktyvumo subskalėje seksualinių nusikaltėlių įverčiai yra aukštesni nei bendroje populiacijoje. D. R. Lynamo (2002) teigimu, seksualinių nusikaltėlių aukštas neurotiškumas susijęs su aukštu seksualinio informuotumo laipsniu ir seksualine patirtimi, neigiamu kūno vaizdu ir žemu seksualiniu pasitenkinimu. Seksualinių nusikaltėlių ekstraversijos veiksniai teigiamai koreliuoja su seksualine patirtimi, seksualiniu poreikiu, kūno suvokimu ir seksualiniu pasitenkinimu. Atvirumas naujam patyrimui taip pat teigiamai koreliuoja su aukštu seksualinio informuotumo lygiu. Visų kitų įverčių reikšmės yra vidutinės, atitinkančios tipiškus normalios populiacijos įverčius. L. A. Marshallas (1997) nerado ryškių seksualinių nusikaltėlių ir bendros populiacijos skirtumų neurotiškumo dimensijos impulsyvumo subskalėje. Impulsyvumas daugelyje tyrimų buvo įvertintas tik kaip pagalbinis veiksnys, susijęs su seksualinio nusikaltimo įvykdymu. L. A. Marshallas (1997) teigia, kad norint apibūdinti seksualinio nusikaltėlio asmenybę, reikia analizuoti ne vieną specifinę savybę ir ją išskirti, o žvelgti į visumą.

Lietuvoje atlikto tyrimo duomenimis (Simanaukaitė, Žukaus-

kienė, 2003), vertinant seksualinių nusikaltėlių asmenybę pagal Penkių didžiųjų dimensijų modelį, taip pat išryškėjo panašūs į kitų autorių darbuose nurodomus asocialiems asmenims būdingus asmenybės bruožus. Seksualiniai nusikaltėliai pasižymėjo aukštesniu neurotiškumo lygiu nei kontrolinei grupei priklausantys asmenys, jų depresijos rodikliai buvo ypač aukšti. Nebuvo ryškių skirtumų, lyginant abi grupes pagal impulsyvumo, priešiško ir drovumo subskalių rodiklius. Statistiškai reikšmingi skirtumai rasti ekstraversijos šiltumo ir atkaklumo subskalėse. Tai rodo, kad seksualiniai nusikaltėliai neprieraišūs, labiau atsiskyrę nei nenusikaltėliai. Ir seksualiniai nusikaltėliai, ir nenusikaltėliai surinko panašius rodiklius atvirumo naujam patyrimui skalėje, todėl negalima manyti, kad seksualiniai nusikaltėliai yra konservatyvesni ir uždaresni nei nenusikaltėliai.

KLAUSIMAI

1. Kokie yra opozicinio sutrikimo ir elgesio sutrikimo diagnostinių kriterijų skirtumai?
2. Kokiam amžiuje gali būti nustatytas asocialios asmenybės sutrikimas?
3. Pagal šiuo metu Lietuvoje naudojamą 10-tą tarptautinės statistinės ligų ir sveikatos problemų klasifikacijos (TLK-10) redakciją asocialios arba psichopatinės asmenybės sutrikimas priskiriamas prie pirminių sutrikimų. Kuo skiriasi pirminiai psichikos sutrikimai nuo antrinių?
4. Kodėl Vakarų šalių specialistai nepritaria, kad asocialaus tipo asmenybė panaši į psichopatišką? Kaip tai susiję su Vakarų visuomenėje teikiama psichologine parama?
5. Penkių didžiųjų dimensijų modelis – moderniausias asmenybės modelis, nusakantis pagrindinius asmenybės bruožus, visapusiškai atskleidžiantis asmenybę psichologiniu požiūriu profili. Ką šis modelis pasako apie seksualinius nusikaltėlius?

SOCIOPATIJA IR PSICHOPATIJA

Pagrindinės sąvokos:

Psichopatija
Sociopatija
Sąžinės nebuvimas
Moralinis pamišimas
Elgesio dažnumo pikai
Semantinė afazija
Pirminiai ir antriniai psichopatai
Narcisistinė asmenybė
Sėkmingas psichopatas

Asocialaus tipo asmenybės sutrikimu pasižymintiems asmenims būdingas kaltės, užuojautos, sąžinės graužaties trūkumas. Dažniausiai jie būna impulsyvūs, savanaudiški, manipuliuoja kitais, ilgą laiką pažeidinėja visuomenės normas ir įstatymus. Ekstremaliu šio sutrikimo atveju, kai minėti bruožai yra ypač stipriai išreikšti, asmenys gali būti įvardyti kaip sociopatai arba psichopatai, tačiau mokslinėje literatūroje asmenų, pasižyminčių asocialios asmenybės sutrikimu, nuo tų, kurie įvardijami kaip psichopatai arba sociopatai, atskyrimas nėra visiškai aiškus ir tikslus, kai kur tos sąvokos nurodomos kaip sinonimai.

Termino „psichopatija“ nėra diagnostinio statistinio vadovo DSM IV klasifikacijoje, nors ankstesnėje, III, DSM klasifikacijoje jis figūravo. Pastaruoju metu mokslinėje spaudoje vyksta diskusijos, ar teisingai buvo pasielgta įtraukus požymius, būdingus psichopatams ir sociopatams, į bendrą Asocialaus tipo asmenybės sutrikimo (APD) apibūdinimą, nes atliekant statistines analizes tie psichopatiniai bruožai grupuojami į atskirą veiksnį, atskirai nuo kitų asocialios asmenybės bruožų. J. B. Reidas (2001) laikosi nuomonės, kad psichopatijai būdingi stipriau išreikšti asocialaus tipo asmenybės sutrikimo požymiai (5 lentelė).

5 lentelė. Asocialaus tipo asmenybės sutrikimo ir psichopatijos skirtumai (pagal Reid W. H. *Antisocial Personality, Psychopathy, and Forensic Psychiatry Law and Psychiatry, Journal of Psychiatric Practice, 2001, p. 55–58*)

Asocialaus tipo asmenybės sutrikimas (pagal DSM – IV)	Psichopatija (pagal Hare, Cleckley ir kt.)
Platesnis, apimantis daugiau požymių konstruktas	Siauresnis konstruktas, požymiai stipriau išreikšti, labiau tikėtina, kad sutrikimas pasireišk per kriminalinį elgesį (ypač pagal Hare/ PCL)
Fenomenologinis požiūris	Asmenybės sutrikimų požiūris
Pagrįstas matomais nesocializuoto elgesio padariniais	Pagrįstas asmenybės dinamika (ir galbūt smegenų veiklos sutrikimais, trūkumais), būdingas šaltumas, negailestingumas kitiems
Daugiausia dėmesio kreipiamą į asocialaus elgesio aspektus	Apima daug požymių iš DSM narcistinio, isterinio, paranoidinio ir paribinio sindromų

Dėl asocialios asmenybės sutrikimo ir psichopatijos konstrukto panašumų ir skirtumų diskutuojama, tačiau neabejotina, kad atskyrimas turi praktinę reikšmę, ypač teisėsaugos sistemoje, nes šios dvi grupės skiriasi recidyvizmo laipsniu. Tyrimai rodo, kad psichopatai pasižymi ypač dideliu recidyvizmu, jų nusikaltimai kur kas žiauresni, padaro daug daugiau žalos nei tik asocialios asmenybės sutrikimu pasižymintys asmenys.

Sociopatija

DSM klasifikacijoje nepateikiama aiškių sociopatijos įvertinimo kriterijų, tačiau sociopatiniai požymiai būdingi daugeliui asmenų, kuriems nustatomas asocialaus tipo asmenybės sutrikimas. Daugelis šių

asmenų yra vyrai, tačiau nustatyta, kad vis daugėja sociopatiniiais bruožais pasižyminčių moterų. Kai kurie iš šių asmenų pasižymi agresyvumu, polinkiu į riziką, manipuliatyvumu, tačiau iš esmės jų temperamentas, kitaip nei psichopatinių asmenų temperamentas, laikomas normaliu.

Sociopatams būdingos tam tikros asmenybinės charakteristikos: asmeninis žavesys, egoizmas, impulsyvumas, žiaurumas, kaltės ir nerimo stoka. Dažniausiai jiems būdingi nedideli elgesio normų pažeidimai vaikystėje, kurie labai sustiprėja paauglystėje įgaudami deviantinio, delinkventinio elgesio formas. Suaugus dauguma sociopatų tampa kriminaliniais nusikaltėliais. Dažniausiai jie veikia vieni, t. y. yra „vieniši vilkai“, ir tuo skiriasi nuo kitų nusikaltėlių, dažniausiai veikiančių grupuotėse, laikosi tose grupuotėse egzistuojančių elgesio taisyklių.

Terminą „sociopatas“ dažnai vartoja psichologai ir sociologai, apibūdindami žmones, kurių nesocializuotas charakteris, tikėtina, susiformavo greičiau dėl netinkamo auklėjimo šeimoje nei dėl įgimtų temperamento bruožų. D. Lykkenas (1995) teigia, kad socializacijos procese kai kurie asmenys tampa psichopatais, tuo tarpu kiti yra „tikri“ psichopatai, t. y. jų psichopatiniai bruožai yra įgimti. Šis sociopatijos sindromas gali turėti organinį pagrindą, nes daugumos sociopatų elektroencefalograma (EEG) yra neįprasta (Mealey, 1995).

Pažymėtina, kad daugelis sociopatų (maždaug 70 proc.) augo be tėvo. Tėvo nebuvimas šeimoje siejamas su ankstyvu, ne pagal metus išsivysčiusiu jauno žmogaus seksualumu, taip pat antagonistiniu, paniekinančiu požiūriu į priešingos lyties asmenis, nenorą palaikyti artimus ryšius, agresyviu elgesiu, pagyrūniškumu ir rizikingu elgesiu.

Sociopatai sudaro maždaug 3–4 proc. bendros vyrų populiacijos ir mažiau nei 1 proc. moterų populiacijos, tačiau jie sudaro beveik 20 proc. JAV kalėjime esančių asmenų (Hare, 1993) ir nuo 33 proc. iki 80 proc. chroniškų kriminalinių nusikaltėlių (Mednick, ir kt.; 1977, Hare, 1980) populiacijos. Dar daugiau, „tipiškas“ JAV plėšikas vidutiniškai padaro maždaug 5 nusikaltimus per metus, kol jį sugauna, o chroniški nusikaltėliai, kurių dauguma, tikėtina, yra sociopatai, per tą patį laiką padaro maždaug penkiasdešimt nusikaltimų, kai kurie jų – net po 200–300 nusikaltimų. Iš viso šie sociopatiniiais bruožais pasižymintys asme-

nys padaro maždaug 50 proc. visų JAV padaromų nuskaltimų (Loeber 1982; Mednick, Gabrielli, Hutchings 1987, Hare 1993).

Nesvarbu, ar tampa nusikaltėliais, ar ne, sociopatai pasižymi neatsakingu ir nepatikimu elgesiu, egocentriškumu ir nesugebėjimu užmegzti ilgalaikių ryšių. Nors išoriškai jie demonstruoja žavesį ir socialumą, iš tiesų jiems stinga socialinių emocijų (meilės, gėdos, empatijos, gailesčio, užuojautos ir t. t.). Kita vertus, jų intelektas gana aukštas, leidžia manipuliuoti kitais, išnaudoti, apgaudinėti, t. y. jų nusikaltimai dažnai padaromi piktnaudžiaujant kitų pasitikėjimu ir pagalba. Sociopatai suvokia socialinių lūkesčių ir savo elgesio neatitikimą, tačiau tai jų netrikdo ir jie savo elgesio nekoreguoja. Šis šaltakraujiškas ir beširdiškas požiūris į žmonių tarpusavio sąveiką kartais įvardijamas kaip „moralinis pamišimas“ (McCord 1983, Davison, Neale 1994).

Ryšciausias sociopatijos požymis – **sąžinės nebuvimas**. Sociopatai rūpinasi tik savo poreikių ir troškimų tenkinimu, ekstremaliai egoistiški ir egocentriški. Viskas ir visi mintyse apdorojami kaip objektai, kuriuos galima panaudoti savo poreikiams tenkinti. Jie dažnai tiki tuo, kad kažką gera daro visuomenei arba bent jau kad jie nedaro nieko blogo. Būdingiausi sociopatų bruožai yra egocentriškumas, impulsyvumas, abejingumas, sąžinės nebuvimas, perdėtas seksualumas, begalinis pagyrūniškumas, polinkis į riziką, nesugebėjimas atsispirti troškimui, antagonizmas, niekinantis požiūris į priešingą lytį, nenoras susisieti artimais ryšiais su partneriu.

Tai būtų tik bendras sociopatų apibūdinimas, nes dar galima skirti 4 sociopatų grupes: paprasti, susvetimėję, agresyvūs ir nesocialūs (Allen, Lindner, Goldman, Dinitz 1971). **Paprasti** sociopatai sudaro didžiausią asocialiu asmenybės sutrikimu pasižyminčių asmenų pogrupį. Jie nesigėdi to, kas keltų gėdos jausmą kitiems asmenims, ieško malonių įspūdžių ir stengiasi patenkinti visus savo norus. Jie labai didžiuojasi savo sugebėjimu nepaklusti taisyklėms, jas pažeisti. Paauglysteje jie dažnai bėga iš namų, suaugę yra geografiškai mobilūs, gyvena laikinuose būstuose, prieglaudose ir naudojami socialinės pagalbos tarnybų teikiama parama. Dažnai vagiliauja parduotuvėse, tai daro labai sumaniai. Jų intelektas artimas vidutiniam lygiui, tačiau mokykloje mokosi

nelabai gerai, dirba prastai apmokamus ir laikinus darbus, atrodo patenkinti savo gyvenimu, jiems nebūdingas žemas savęs vertinimas, nors jie nėra gerai prisitaikę gyventi visuomenėje.

Susvetimėję sociopatai nesugeba mylėti, būti empatiški, artimai bendrauti, kartu gyventi su kitu asmeniu. Jie rodo daugiau šilumos ir labiau rūpinasi savo gyvūnėliu (augintiniu) arba jiems priklausančiu daiktu nei kitais žmonėmis. Jie gali nekęsti gyvūnų ir savo emocijų gyvenimą susieti tik su televizijos laidų žiūrėjimu tapatindamiesi su „muilo operų“ veikėjais. Pasimatymai ir vedybinis gyvenimas jų emociškai nepaliečia. Pažymėtina, kad dažniausiai jie nesutaria su kaimynais. Be to, jie yra šalti, nejaučia užuojautos, kai kiti asmenys kenčia, neišgyvena dėl tų problemų, kurios paliečia kitus visuomenės narius. Jiems kitų kančios nerūpi, nes jų empatijos sugebėjimai neišvystyti. Daugelis jų yra įsitikinę, kad jie ir neturi kitų užjausti, nes mano, kad visuomenė su jais neteisingai elgėsi, yra linkę nuolat skųstis patirta neteisybe.

Agresyvūs (sadistiški) sociopatai jaučia malonumą skaudindami kitus (McCord 1983). Jie mėgsta skriausti, gąsdinti, erzinti, manipuliuoti kitais. Jie tai daro tam, kad jaustųsi galingi, stiprūs, kad galėtų kitus kontroliuoti. Jų agresyvus, dominuojantis elgesio stilius yra labai ištobulintas, labai subtilus, neleidžiantis aplinkiniams priešintis ir pikintis. Jie siekia pareigų, susijusių su valdžia aplinkinių atžvilgiu, pavyzdžiui, siekia būti mokytojais, vadovais, policijos pareigūnais. Dažnai jie taiko pasyvią agresiją sabotuodami kitų idėjas, neleisdami jų įgyvendinti. Laisvalaikiu jie mėgsta medžioti, kartais elgiasi sadistiškai, pavyzdžiui, rastą benamį šunį žiauriai nužudo. Jie dažnai labai sėkmingai pasiekia savų tikslų ir yra ypač kerštingi, jeigu kas nors jiems sutrukdo. Jie nesivadovauja abipusiškumo principu, nors tai būdinga kitų žmonių bendravimui, t. y., į gerą neatsako geru.

Nesocialūs sociopatai paklūsta gaujos taisyklėms, kol tos taisyklės yra blogos taisyklės, bet nesilaiko socialinių normų, kurios priimtinos visuomenėje apskritai ir ginamos įstatymais. Jie gali būti labai lojalūs, ir bendraudami gaujoje gali jausti net gėdą ir kalbę, tačiau tas jų sugebėjimas labai ribotas. Jie nuolat susideda su bloga kompanija arba jiems nuolat

nesiseka. Jie teigia, kad viskas yra ne dėl jų kaltės, tačiau iš esmės tai yra savigny dėl tų netinkamų sprendimų, kuriuos patys priima.

Sociopatija kartais įvardijama kaip psichopatija, dažnai net neskiriama kaip atskira, analizuojama neperžengiant psichopatijos ribų (Fagan, Lira 1980).

Psichopatija

Psichopatijos sąvoka turi ilgą ir gana prieštaringą raidos istoriją. Žmonių sąmonėje psichopatinės asmenybės visada sudarė atskirą ypač pavojingų ir žiaurių asmenų, kurie laikomi kitokiais nei „normalūs nusikaltėliai“, grupę. Psichopatiniai individai pasižymi įvairiu asocialiu elgesiu, anomaliais afektyviais išgyvenimais ir bejausmėmis, savanau-diškėmis nuostatomis. Jų veikla apima nusikalstamus veiksmus – nuo narkotikų platinimo iki užpuolimo, fizinio ir seksualinio smurto. Jų asmeniniams santykiams būdingas ir nenuoširdus žavesys, ir bauginantis šaltumas, beširdiškumas kitų atžvilgiu, kaltės ir užuojautos savo nusi-kalstamo elgesio aukų atžvilgiu stoka bei empatijos neturėjimas.

Pirmuosiuose bandymuose apibrėžti šį sutrikimą laikytasi nuo-monės, kad tai yra „**moralinis pamišimas**“ (Prichard, 1835). Iki XX amžiaus antros pusės žinios apie psichopatų mąstymą ir elgesį dau-giausia buvo gaunamos iš klinikinių šių asmenų aprašymų. Laikui bėgant psichopatiškų individų elgesys kėlė rimtų neigiamų ekonominių, psichologinių ir emocinių padarinių jų aplinkoje esančių asmenų atžvilgiu, psichopatijos tyrimų bumą prasidėjo tik 1941 m., pasirodžius H. Cleckley'aus knygai „Pamišimo kaukė“ (angl. „*The Mask of Sani-ty*“). Šioje knygoje įvardijami pirminiai psichopato bruožai: kaltės jaus-mo stoka, nesugebėjimas mylėti, impulsyvumas, emocinis šaltumas ir paviršutiniškas socialinis žavesys. H. Cleckley'us (1941) pateikė psichopatinų individų apibūdinimą, nurodydamas 16 pagrindinių psi-chopatijos kriterijų (6 lentelė). Vėlesniais metais daugelis kitų autorių bandė performuluoti tuos klinikinius apibūdinimus taip, kad būtų ga-lima sukurti validžią psichopatijos tyrimo metodiką.

6 lentelė. H. Cleckley'aus pasiūlytų 16 kriterijų psichopatijai vertinti sąrašas

Kriterijai:

1. Nenuoširdus žavesys ir vidutinis arba aukštesnis nei vidutinis intelektas
 2. Kliesių arba iracionalaus mąstymo požymių nebuvimas
 3. „Nervingumo“ (nerimo) arba psichoneurotinių apraiškų nebuvimas
 4. Nepatikimumas, įsipareigojimų nevykdymas
 5. Netiesos sakymas arba nenuoširdumas
 6. Sąžinės graužaties ir gėdos stoka
 7. Neadekvačiai motyvuotas, impulsyvus, prastai suplanuotas asocialus elgesys
 8. Nevykę sprendimai arba nesugebėjimas pasimokyti iš savo patirties
 9. Patologinis egocentriškumas. Visiškas koncentravimasis į save ir nesugebėjimas „prisirišti“ ir mylėti
 10. Skurdžios afektyvios reakcijos. Skurdžios, paviršutinės, neilgai trunkančios emocijos
 11. Išvalgos trūkumas, nesugebėjimas matyti savęs taip, kaip mato kiti
 12. Neatsakingumas asmeniniuose santykiuose. Nedėkingumas, kai kiti rodo kilnumą ir pasitikėjimą
 13. Fantastinis (egzotiškas, išpūstas) ir kritikuotinas elgesys pavartojus alkoholio arba nesant alkoholio poveikio – vulgarumas, šiurkštumas, greita nuotaikų kaita, pokštai (išdaigos)
 14. Nebūdingi savižudiški ketinimai ir bandymai
 15. Nesuasmenintas, netvarkingi, atsitiktiniai seksualiniai santykiai
 16. Gyvenimo plano, tikslo neturėjimas, nesugebėjimas gyventi laikantis tam tikros tvarkos
-

Remiantis R. D. Hare (1993) duomenimis, psichopatų JAV yra nuo 0,2 proc. iki 2 proc., vidutiniškai maždaug 0,5 proc. – 1 proc. visos populiacijos. Tai sudaro maždaug 2 milijonus psichopatų JAV ir maždaug 100 000 Niujorke (Hare, 1993). Apytikriai 15–25 proc. įkalintų nusikaltėlių atitinka psichopatijos kriterijus, tuo tarpu maždaug

80 proc. įkalintų nusikaltėlių atitinka asocialaus tipo asmenybės sutrikimo (APD) kriterijus. Vyrams psichopatija, asocialaus tipo asmenybės sutrikimas nustatomas dukart dažniau nei moterims.

Psichopatija sunkiai atsiejama nuo asocialaus elgesio. Lyginant tai, kas apibūdina asocialų elgesį su psichopatams būdingu elgesiu, galima rasti daug sąsajų. Arogancija ir apgaulinėjimas palaikant asmeninius santykius, jausminio patyrimo trūkumas, impulsyvumas ir neatsargus elgesys – šie išvardyti bruožai sutampa su asocialų elgesį liudijančiomis savybėmis (nepastovūs santykiai, silpna elgesio kontrolė, nusikalstamas elgesys suaugus ir ankstyvos elgesio problemos).

Šiuo metu atlikus daug empirinių tyrimų ir remiantis klinikinio darbo praktika nurodoma, kad **psichopatija** yra specifinė asmenybės sutrikimo forma, kuriai būdingas specifinis tarpasmeninių, jausminių charakteristikų ir elgesio bruožų kompleksas (Hare, 1970, 1991, 1993, 1996). Vienas svarbiausių psichopatijos požymių – nuolatinis, pasikartojantis, įvairiaspalvis asocialus elgesys, išryškėjantis ankstyvajame amžiuje (Hart & Hare, 1999).

Psichopatams būdingos **jausminės charakteristikos** yra paviršutiniškos ir labilios emocijos; empatijos, užuojautos ir gailėsčio stoka, kaltės jausmo, atgailos nebuvimas. Šie asmenys yra ūmūs, nesugeba suformuoti stiprių emocinių ryšių su kitais. Būdingiausios **tarpasmeninės charakteristikos** yra savęs išaukštinimas, egocentiškumas; manipuliavimas; vyravimo poreikis. Tarpasmeniniuose santykiuose psichopatai yra arogantiški, pretenzingi, bejausmiai, manipuliuoja kitais. Net jeigu spręstume vien pagal tarpasmeninių santykių ir afektų pobūdį, neatšizvelgdami į elgesį, jau vien šios pirmos dvi dimensijos leidžia teigti, kad psichopatai labiau nei kiti yra linkę į agresiją ir žiaurumą. **Elgesiui** būdingas impulsyvumas, stiprių pojūčių siekimas, nuolatinis paskatinimo poreikis, socialinių normų nepaisymas, patologiškas melavimas, nuolatinis visuomenės normų pažeidinėjimas ir kriminalinis elgesys, socialinių įsipareigojimų nevykdymas, neatsakingumas; įvairių kvaišalų vartojimas.

Psichopatams taip pat priskiriami šie bruožai: perdėtas ir apgaulingas žavesys, patologiškas melavimas, parazitinis gyvenimo stilius, bloga elgesio kontrolė, netvarkingas ir atsitiktinis seksualinis elgesys, rea-

listišku ir ilgalaikių tikslų neturėjimas, daug trumpalaikių santuokų, delinkventiškas elgesys paauglystėje, lygtinio paleidimo pažeidimas, nusikaltimų įvairovė. Pažymėtina, kad elgesio problemos pradeda reikštis ankstyvame amžiuje (jau iki 10 m.) ir nusikalstamumas būdingas jau vaikystėje/paauglystėje.

Moterims, kurioms nustatyta psichopatija, būdingos dažnos skyrybos, chroniškas nedarbas, priklausomybė nuo socialinės paramos institucijų teikiamos pagalbos, kriminalinis elgesys. Abiejų lyčių asmenims galimybė būti pripažintiems psychopatais mažėja laikui bėgant. W. H. J. Martensas (2000) nurodo du psychopatinio **elgesio dažnumo pikus** (maksimumus pagal paplitimą): sulaukus 25 – 44 metų ir žemiausią – sulaukus 18–24 metų. Tai stebėtina turint omenyje tai, kad pagal nusikalstamumo lygį šio amžiaus grupėse nusikalstamumas yra didžiausias. Gali būti, kad praktikai, žinodami, kad sulaukus 18–24 metų nusikalstamumo lygis apskritai labai aukštas, nemano, jog tai gali būti susiję su psychopatija, ir nebando jos nustatyti.

Kaip jau minėta, psychopatijai būdingas **komorbidiskumas** su kitu asmenybės sutrikimu, t. y. su narcisistinio tipo asmenybės sutrikimu. **Narcisistų asmenybei** būdingas didelis savo svarbos pojūtis, jie savigarbą palaiko gaudami patvirtinimą iš šalies. Šiuo sutrikimu pasižymintys asmenys nori būti išskirti kaip ypatingi, jie fantazuoja apie savo neribotą sėkmę, galią, talentą; reikalauja nuolatinio dėmesio ir žavėjimosi, yra užvaldyti pavydo jausmo; jaučiasi turį ypatingų teisių; nepagrįstai tikisi, kad bus vertinami išskirtinai teigiamai. Jiems būdinga gėdos baimė. Jie nori viską daryti „tobulai“; siekia bendrauti daugiausia tik su vadinamaisiais savasties objektais (angl. *self* objektais), t. y. asmenimis, kurie gali patenkinti jų norą išlaikyti būdingą narcisistinėms asmenybėms perkėlimo ryšį. Be to, sutrikimų požymiai yra nuolatiniai ir pasireiškia visose gyvenimo srityse – šeimoje, darbe, visuomenėje.

Manoma, kad psychopatija yra įgimta, t. y. visuomenė tik gali sudaryti arba nesudaryti sąlygas psychopatiniams bruožams pasireikšti. Suaugę psychopatai beveik nepasiduoda terapijai. Žiaurumas gali vystytis ir pasiekti aukščiausią tašką apie 50-tus metus, vėliau pradeda silpnėti. Jų emocijų paviršutiniškumą atspindi neišvystytas sugebėjimas

„prisirišti“ prie kitų žmonių, taip pat baimės trūkumas, nerimo nebuvimas. Sunku pasakyti, kokie jų motyvai (galbūt kontrolės ir vyravo poreikiai), nes jų gyvenime nėra stiprių ryšių su kitais, o ir įvardytos priežastys dažniausiai nebūna adekvačios padarytam nusikaltimui. Psichopatai nesugeba priskirti savęs prie socialių objektų ir suvokti socialinių savo elgesio padarinių. Be to, psichopatai abejingi kitų norams ir poreikiams. Dėl empatijos trūkumo jie nesugeba „prisirišti“ prie kitų ir pasižymi sadistišku elgesiu.

Dėl stipraus ryšio su nusikalstamu elgesiu psichopatai daro neigiamą poveikį ir pavieniams asmenims, ir visuomenei apskritai. Psichopatų nusikaltimai padaromi šaltakraujiškai, nužudoma be jokios sąžinės graužaties ir net be jokios priežasties. Jie yra grobikai, ramiausiai pasiimantys tai, ko nori, besielgiantys taip, kaip jiems patinka, be jokio kaltės jausmo. Daugeliu atvejų jie **patenkina savo jėgos ir kontrolės poreikį manipuliudami**, žemindami, užvaldydami kitus apgaulingu žavesiu ir žiaurumu.

Tyrimai rodo, kad psichopatai padaro daugiau ir smurtinių, ir nesmurtinių nusikaltimų, palyginti su kitais nusikaltėliais. Dažniausiai ir daugiausia jie nusikalsta būdami 26–40 metų, daugelis jų nusikalsta pakartotinai. Anot H. Hemphillo ir kt. (1998), psichopatai 3 kartus dažniau nei kiti nusikaltėliai nusikalsta pakartotinai, 4 kartus daugiau jų padaro pakartotinius smurtinius nusikaltimus. Nusikaltimai, kuriuos padaro psichopatai, skiriasi nuo ne psichopatų padarytų nusikaltimų tuo, kad jie yra tikslingi, dažniausiai naudojami ginklai (Serin, 1991), aukos yra ne giminaičiai, svetimi, nepažįstami žmonės, dažnai – vyrai.

M. Woodorthas ir S. Porteris (2002) Kanadoje atliko tyrimą, kuriame ištyrė 125 nusikaltėlius, padariusius žmogžudystes. Buvo lyginama psichopatų ir eilinių nusikaltėlių žmogžudysčių padarymo pobūdis. Paaikškėjo, kad net 95 proc. psichopatų padaromų žmogžudysčių yra instrumentinio pobūdžio (žmogžudystės buvo suplanuotos, motyvacija kilo dėl išorinio tikslo); tik 5 proc. jų yra reaktyviojo pobūdžio (žmogžudystės buvo impulsyvios, staigios, grįstos emocijomis, aistros nusikaltimai). Nepsichopatų atveju nužudymo pobūdis pasiskirsto panašiai, t. y. pusė jų yra instrumentinio, o kita pusė – reaktyviojo pobūdžio. Jie yra žiauresni

nei nusikaltėliai nepsichopatai, padaro kur kas įvairesnio pobūdžio nusikaltimus nei vidutiniškai kiti nusikaltėliai, jų recidyvizmo lygis taip pat gerokai aukštesnis nei vidutinis. Be to, kriminaliniai nusikaltėliai (asocialios asmenybės) ilgainiui gali nustoti užsiiminėti nusikalstama veikla, tačiau psichopatai – ne, ir recidyvizmas jiems labai būdingas. Per metus po išėjimo iš įkalinimo įstaigos psichopatiniai nusikaltėliai padaro daug daugiau vagysčių, ginkluotų užpuolimų, yra teisiami už neteisėtą ginklo laikymą nei kiti nusikaltėliai.

Psichopatai mėgsta **intelektualizuoti**, kai jiems taikomas gydymas, bandydami pakreipti gydymo procesą pagal savaip suprastas taisykles. Jų samprotavimuose nebūna emocijų ir kognicijos mišinio; jie viską šaltai apskaičiuoja, ir kai yra suimti, siekia pabėgti ir kelia pavojų darbuotojams, daro destruktivią įtaką kitiems pacientams arba kaliniams, simuliuoja sindromus, kad būtų perkelti iš vienos institucijos į kitą.

Psichopatija ir kriminalinis elgesys bei žiaurumas nėra sinonimai, tad ne visi psichopatai užsiima nusikalstama veikla, ne visi nusikaltėliai yra psichopatai. Daugelyje visuomenių psichopatai laikomi kriminaliniais nusikaltėliais (nors kai kuriose šalyse jie tampa didvyriais, patriotais, lyderiais). Labai aiškiai tai apibūdino amerikiečių mokslininkas R. Hare sakydamas, kad daugelis psichopatų yra asocialios asmenybės, tačiau ne visos asocialios asmenybės yra psichopatai. Kitaip tariant, ne visi nusikaltėliai yra psichopatai ir ne visi psichopatai yra nusikaltėliai (Cooke, Michie, 2001). Nors psichopatai akivaizdžiai linkę pažeisti visuomenės normas, kai kurie iš jų sugeba išvengti susidūrimo su teisėtvara. Tai reikštų, kad kai kurie jų gyvena visuomenėje ir nepadaro nusikaltimų. Jie gana gerai prisitaiko, gali užimti įvairias svarbias pareigas, tapti teisėjais, gydytojais, psichiatrais, policininkais, verslininkais, rašytojais, aktorais, menininkais ir t. t. R. Hare (1996) netgi teigia, kad beveik kiekvienoje politinėje partijoje vietas, artimas vadovaujančioms pozicijoms, dažnai užima būtent psichopatai.

Kai kurie psichopatai yra nepatikimi ir sukčiaujantys darbuotojai, nesąžiningi, grobuoniški verslininkai, korumpuoti politikai arba neetiški ir amoralūs profesionalai, kurie naudojami savo valdžia ir jėga persekioti, terorizuoti klientus, pacientus, visuomenę. Nepatekę į įkalinimo įstaigas

psichopatai vadinami „**sėkmingais psichopatais**“, nes, nors jie pasižymi psichopatinei asmenybei būdingais bruožais, jiems nebūdinga kitiems psichopatams tipiška suėmimų ir įkalinimo istorija. Apie šiuos asmenis duomenų surinkta mažai, dažniausiai apie juos sužinoma atsitiktinai arba iš išskirtinių klinikinių atvejų analizės, nes įkalinimo įstaigose tokių asmenų, laikantis pateikto apibūdinimo, negali būti. Reikia sistemingų tyrimų, kad būtų galima sužinoti apie psichopatijos paplitimą bendroje populiacijoje, ir apie kriminalinius, ir apie nekriminalinius šio asmenybės sutrikimo pasireiškimus atvejus, tačiau sudaryti tokių asmenų imtį labai sudėtinga. Sudaryti tokią neinstitucionalizuotą, „sėkmingų“ psichopatų imtį galima tik tiriant labai didelę bendros populiacijos imtį, tikintis nustatyti mažą imtį asmenų, kuriems būdingas aukštas psichopatijos lygis, bet kurie nėra labai asocialūs.

D. R. Lynamas (1997, 2002) psichopatiją aiškina pagal **asmenybės bruožų**, apibrėžtų Penkių didžiųjų dimensijų modeliu, kombinaciją ir išreikštumo lygį. Pagal šį modelį psichopatas pasižymi aukštu priešišku- mo lygiu, yra įtarus, išnaudoja kitus, yra agresyvus, arogantiškas ir užsispyręs. Psichopatas yra neatsakingas, nepasižymi discipliniškumu ir apdairumu. Aprašant psichopatų neurotiškumą pasirodo, kad psichopatai nepasižymi nerimastingumu ir sąmoningumu, jie yra impulsyvūs, atšiaurūs. Vertinant jų ekstravertiškumą tyrimų duomenys rodo, kad psichopatai nuolat ieško paskatos, bet nėra šilti vertinant žmogiškuosius santykius. Vertinant jų atvirumą patirčiai, galima išskirti tik vieną matą, susijusį su psichopatija, tai – uždarumas jausmams. Šių bruožų tyrinėjimas atskleidžia kontrolės trūkumą, kuris paaiškina jų sąryšį su rimtu, asocia- liu elgesiu. Psichopatas nėra varžomas baimės, susirūpinimo kitais ir gebėjimo suvokti savo elgesio ilgalaikius padarinius.

Psichopatų tipologija

Pirmąją psichopatų tipologiją sudarė H. Cleckley'us 1941 me- tais. Jo tipologijoje skiriami tik du psichopatų tipai – pirminis ir antri- nis, tačiau vėlesni tyrėjai (Hare, 1970, 1996, Hare, Cooke, Hart, 1999) papildė šį skirstymą dar dviem tipais, sukūrė nesugebančio susivaldyti ir charizmatiško psichopato tipus.

Pirminiai psichopatai nereaguoja į baudimus, spaudimą, stresą ir nepritarimą. Atrodo, kad dažniausiai jie savo asocialius impulsus su-laiko ne dėl sąžinės ar kaltės jausmo, bet dėl to, kad taip jiems tuo metu patogiau. Žodžiai jiems reiškia ne tą patį, ką kitiems žmonėms. Iš tikrųjų nėra aišku, ar jie suvokia savo žodžių reikšmę. Tai būseną, kurią H. Cleckley'us pavadino „**semantine afazija**“. Gyvenime jie ne-turi konkrečių planų ir tikslų, atrodo, kad jie nesugeba išgyventi jokių tikrų emocijų.

Antriniai psichopatai mėgsta riziką, bet kartu gali stipriai reaguoti į stresą, jaudintis ir nuolat jausti kaltę. Šie žmonės specialiai bando patekti į stresines situacijas (dažniau nei eiliniai žmonės), tačiau yra stre-so pažeidžiami taip pat kaip ir kiti asmenys. Tokie psichopatai mėgsta iššūkius, nuotykius. Jau ankstyvame amžiuje jie susikuria savo gyvenimo taisykles. Monotonija jiems sunkiai pakeliama, jie bando jos išvengti imdamiesi rizikingos veikos; be to, jie negali atsispirti pagundai pajusti skausmą. Noras išbandyti uždraustus dalykus tik stiprina potraukį.

Nesugebantys susivaldyti psichopatai susierzina ir įtūžta daug lengviau ir dažniau nei kitų tipų psichopatai. Tai dažniausiai vyrai, turintys labai stiprų seksualinį potraukį. Didžiąją gyvenimo dalį jie yra lyg apsėsti seksualinių troškimų tenkinimo. Dažnai jie gali būti priklausomi nuo narkotinių medžiagų, gali būti kleptomanai, pedofilai, taip pat ištraukę į kitokio pobūdžio nusikalstamą veiklą, linkę rizi-kuoti.

Charizmatiški psichopatai yra žavingi, patrauklūs melagiai. Dažniausiai jie būna apdovanoti vienokiu arba kitokiu talentu ir jį naudoja kaip priemonę manipuliuoti. Dažnai tai greitakalbiai asme-nys. Jų, galima sakyti, net demoniškas sugebėjimas įtikinti gali privers-ti kitus atiduoti viską, kas jiems priklauso, net ir patį gyvenimą. Jeigu toks psichopatas taptų kulto arba religiniu lyderiu, jis galėtų įtikinti grupės narius masiškai nusižudyti. Šio tipo psichopatai ir patys patiki savo melagystėmis. Jų įtakai kulto nariai atsispirti praktiškai negali.

Kultūrinių veiksnių įtaka

Nuo mažens žmogus stebi savo aplinką ir socializacijos procese išmoksta, sužino, kas yra priimtina, o kas – ne. **Socializacija** apima elgesio būdų, papročių, nuostatų, priimtinių toje kultūroje, perėmimą. Socializacija iš esmės yra asmens tapsmas būtybe, gebančia būti su kitais, ir taip pajusti savąjį žmogiškąjį „aš“. (Berger, Luckmann 1966). Socializacijos procese individas išsivysto sugebėjimus tinkamai funkcionuoti tam tikroje visuomenėje. Nustatyta, kad būtent socializacija yra esminis dalykas psichopatijos ontogenezėje. Anot D. Lykkeno (1995), jei impulsyvų ir bebaimį vaiką auklės nekompetentingi tėvai, yra labai didelė galimybė, kad jis taps asocialus, ir priešingai, jei tėvų auklėjimas bus tinkamas, jokie neigiami bruožai nesustiprės.

Be to, didelę reikšmę turi ir **visuomenės požiūris** į agresyvų elgesį, smurtą. Pavyzdžiai iš antropologijos mums gali atskleisti, kad yra kultūrinių bendruomenių, kurios pirmenybę teikia deryboms ir nenoriai imasi jėgos ir karinių priemonių. Nusistovėjęs bendrai priimtinas agresyvumo lygis gali skirtis, taigi normos supratimas skiriasi. Štai, pavyzdžiui, Janomano genties žmonės, gyvenantys Amazonės aukštupyje, nuolat kariauja tarpusavyje ir su kitais kaimais. Taigi čia vyro statusas labai priklauso nuo jo sugebėjimo reikšti agresiją ir jos laipsnio apskritai.

Sociobiologai nagrinėja, ar yra tėvų požiūrio į vaikų auginimą ir psichopatinio elgesio ryšys. Viena iš galimų reprodukcinų strategijų pasižymi tuo, kad į keletą vaikų auklėjimą ir auginimą dedama labai daug pastangų. Kitas požiūris teigia, kad sutelkus visas pastangas į reprodukciją, auklėjimui lieka mažai jėgų. Vyro sėkmingumas užtikrinamas kelių moterų, partnerių, turėjimu. Esant tokiai strategijai, vyrai turi sugebėti įtikinti savo partneres, kad jie nori ir gali būti tinkamais tėvais. Anot A. Raine ir P. H. Venableso (1992), toks elgesys skatina psichopatinį asmenybės sutrikimą. Kultūriniai geografiniai, gamtos išteklių aspektai taip pat turi įtakos psichopatinio elgesio formavimuisi.

Psichopatai visą laiką yra ir bus tarp mūsų; jų yra visose visuomenėse, nepaisant ekonominio išsivystymo, laikotarpio ir

geografinės padėties, tačiau jų pasiskirstymo skirtumai gali atskleisti ir kultūrinius ypatumus. Pavyzdžiui, H. Cleckley'us (1976) vieną Atėnų V a. pr. m. e. generolą apibūdino kaip tipišką psichopatą. Jis buvo žavus, manipuliavo kitais, buvo impulsyvus, žiaurus ir neatsakingas. Nigerijoje Jorubos gentis arba Aliaskos gyventojai inuitai arba eskimai turėjo sąvokas, tiksliai apibūdinančias asmenis, kuriuos pavadino psichopatais. Jorubos gentyje yra sąvoka „aranakan“, kuri aiškinama taip: „*asmuo, kuris visuomet veikia savaip, nepaisydamas kitų, jis nesikooperuoja su kitais, pilnas pykčio ir apgaulės.*“

Eskimai apie „kunlangetą“ (sąvoka, sutampanti su vakarietiškų valstybių „psichopato“ samprata) sako: „*protu jis suvokia, ką reikia daryti, bet to nedaro. Tai būtų galima pritaikyti vyrui, kuris nuolat meluoja ir apgaudinėja, vagia ir neina medžioti, ir, kol kiti vyrai išvykę iš kaimo, seksualiai naudojami daugeliu moterų. Tai asmuo, kuris nekreipia dėmesio į perspėjimus ir kuris yra nuolat siunčiamas pas vyresnius, kad būtų nubaustas.*“

Mažos bendruomenės galėjo pasirūpinti asmeniu, kenčiančiu nuo psichinės ligos, pavyzdžiui, nuo šizofrenijos, tačiau su psichopatu buvo elgiamasi visai kitaip. Eskimai pakviesdavo tokį žmogų medžioti ir, kai niekas nematydavo, nustumdavo jį į vandenį, po ledu (Murphy, 1976).

Visuomenės dažnai skirstomos į individualistines ir kolektyvines. Visuomenėje su labai stipriai išreikštu **individualizmu** aukštinamas konkurentiškumas, varžymasis ir pasitikėjimas savimi; nepriklausomybė nuo kitų visuomenės narių skatinama, todėl laikini ir trumpalaikiai santykiai tampa dažni. **Kolektyvinėje** visuomenėje individo norai ir poreikiai, troškimai paaukojami grupės labui; individai pavaldūs kultūrinei grupei, autoritetams paklustama ir stabilūs bei ilgalaikiai santykiai yra priimami kaip norma. Apskritai Šiaurės Amerikos visuomenė priskiriama individualistinio tipo visuomenėms, o Kinijos ir kitos Rytų šalys priskiriamos kolektyvinėms.

Individualistinė visuomenė skatina rūpintis savo norų tenkinimu tarsi pamirštant kitų jausmus ir poreikius. Vienu svarbiausių aspektu tampa ekonominis statusas. Tokioje aplinkoje psichopatas tampa sėkmingu „žaidėju“, kurio elgesį kontroliuoja troškimai ir impulsai. Kiti

sindromo aspektai – grandioziškumas ir narcisizmas – įgyjami dėl tam tikro kultūrinio spaudimo. R. Hare net numato, kad psichopatiniai broožai Amerikoje plis, nes jie jau tampa lyg ir priimtini ir pageidautini.

Mokslininkai, tyrinėjantys asmenybės sutrikimus, pabrėžia, kad asmenybės sutrikimai, pavyzdžiui, psichopatija, negali būti vienodai vertinami skirtingose kultūrose (Draguns, 1986). Sukurtos metodikos ir atlikti tyrimai, pavyzdžiui, Šiaurės Amerikoje naudojant psichopatijos klausimyną PCL-R (angl. *Psychopathy Check List*, Hare, 1991), t. y. psichopatijos tyrimui taikomą metodiką, skirtingose šalyse gali nevisiškai tikti, nes PCL metodika buvo standartizuota ir išbandyta pirmiausia su baltaisiais vyrais kaliniais Šiaurės Amerikoje, todėl negali apimti broožų, apibūdinančių asmenybės sutrikimus, įvairovės keliose kultūrose. Psichopatijos atveju yra metodologinių sunkumų, mat šio sutrikimo paplitimas visuomenėje yra labai mažas, taigi metodikų taikomumas priklauso nuo tyrimų, atliekamų kalėjimuose.

D. J. Cooke'as (1995, 1998) atliko tyrimus, lyginančius psichopatijos paplitimą Jungtinėje Karalystėje ir Šiaurės Amerikoje. Taip pat atlikta daug lyginamųjų tyrimų visoje Europoje. Taikyta PCL-R (Hare, 1991) metodika. Gauti rezultatai rodo, kad vertinant psichopatijos paplitimą nustatyti reikšmingi ($p < 0,0001$) JAV ir Europos šalių skirtumai. Tai gali reikšti, kad egzistuoja reikšmingas psichopatijos paplitimo skirtumas tarp Europos ir Šiaurės Amerikos kalėjimų, bet taip pat ir tai, kad pati psichopatijos samprata skiriasi Europoje ir Šiaurės Amerikoje. Pažymėtina, kad Europoje atliktuose tyrimuose buvo taikoma ta pati į kitą kalbą neišversta metodika (t. y. anglų kalba), tačiau net ta pačia kalba pateikti teiginiai buvo skirtingai suprantami JAV ir Jungtinėje Karalystėje.

Papildomai buvo atlikti palyginamieji tyrimai Škotijoje, kurių metu ištirta 310 kalinių. R. Hare (1991) išskyrė tris lygius pagal tyrimo rezultatus: psichopatai, nuosaikieji (ne žiaurūs) psichopatai ir nepsichopatai. Tyrimo rezultatai parodė, kad Šiaurės Amerikoje 28,4 proc. visų tirtų kalinių sudarė psichopatai, 43 proc. – nuosaikieji psichopatai. Atitinkamai Škotijoje iš visų tirtų kalinių psichopatai sudarė tik 3 proc., ir 15 proc. – nuosaikieji psichopatai. Aiškinantis, kodėl tokie skirtingi re-

zultatai, nepasitvirtino versija, kad buvo matuojami skirtingi konstruk-
tai, juo labiau kad ir Šiaurės Amerikoje, ir Škotijoje buvo taikoma ta pati
metodika anglų kalba. Galbūt iš tikrųjų kultūriniai skirtumai egzistuo-
ja? Norint į tai atsakyti, reikalingi platesni tyrimai, aiškinantys galimus
tarpkultūrinius skirtumus, pasirenkant kiek kitus lyginimo vienetus ir
naujas metodikas. Juk daugelis metodikų sukurtos JAV ir nėra aišku, ar
tikrai tinka Europoje jos ir kituose pasaulio regionuose atliekamiems
tyrimams (Cooke, 1998; Cooke, Forth, Hare, 1998).

KLAUSIMAI

1. Susvetimėjusių sociopatų emociškai nepaliečia pasimatymai ir vedybinis gyvenimas. Kaip tai padeda paaiškinti W. H. J. Martenso (2000) nurodytus psichopatinio elgesio dažnumo pikus?
2. Ar sutinkate su teiginiu, kad paprastiems sociopatams didžiausią pagalbą galėtų teikti tėvų šeima, o nesocialiems – mokykla ir kitos lavinimo įstaigos?
3. Apibūdinkite psichopatijai būdingus tarpasmeninio bendravimo, jausminių charakteristikų ir elgesio bruožų ypatumus.
4. Ar sėkmingą sociopatų ir psichopatų integravimą į savo kultūrą rodo atlikti naujausi tyrimai?
5. Kodėl sunku nustatyti „sėkmingų psichopatų“ skaičių?
6. Atsižvelgiant į tai, kad psichopatologija pasižymintiems asmenims sunku priskirti save socialiams objektams ir suvokti savo elgesio padarinius, į ką turėtų būti atkreiptas prevencijos darbuotojų dėmesys?

PSICHOPATIJOS NUSTATYMAS

Pagrindinės sąvokos:

Dviejų veiksnių psichopatijos modelis

Diagnostinis statistinis vadovas

Vašingtono universiteto modelis

Psichopatologija apima mąstymo, emocijų ir neadaptivaus, destruktivaus, kitiems nepriimtino elgesio sutrikimus, įskaitant jau aptartus elgesio sutrikimą, opozicinį sutrikimą, asocialios asmenybės sutrikimą. Ji dažnai siejama su biologiniu pagrindu.

Siekiant nusakyti bruožus, kurie atskirtų psichopatus nuo kitų nuolat nusikaltimus darančių asocialių asmenų, bei sukurti tinkamas metodikas psichopatijos diagnostikai atlikti, pastaraisiais dešimtmečiais atliekama daug tyrimų. Laipsniškai susiformavo du pagrindiniai labiausiai išreikšto asocialios asmenybės sutrikimo įvertinimo modeliai, t. y. klasikinis modelis, paremtas R. D. Hare, (1993), S. E. Harto, T. J. Harpuro, A. R. Hakstiano (1989) pasiūlytu psichopatijos modeliu, apimančiu **tarpsmeninius, elgesio ir emocinius bruožus**, ir **Vašingtono universiteto** modelis, kuris remiasi diagnostinio statistinio vadovo DSM-III, DSM-III-R ir DSM-IV kriterijais. Pagal pastarąjį **asocialaus tipo asmenybės sutrikimas** nustatomas daugiausia dėmesio skiriant asocialiam elgesiui, kurį galima matyti, t. y. kriminaliniam elgesiui.

Europos mokslininkai psichopatiją laiko asmenybės nukrypimu, o ne asmenybės sutrikimu, ir mano, kad psichopatijos priežastys labiau yra visuomenė, o ne biologija. Tai atsispindi R. Blackburno (1986) pasiūlytoje Asmenybės ir socializacijos įvertinimo lignoninėje (SHAPS) bei Pasaulio sveikatos organizacijos TLK-10 (ICD-10) taikomose įvertinimo metodikose.

Pastaruoju metu vyraujančiais tyrimo metodais, kuriais nustatoma psichopatija, laikytini klasikinis modelis, apimantis asmeninius, elgesio ir emocinius bruožus, ir JAV naudojama DSM klasifikacija

(Vašingtono universiteto modelis).

Lietuvoje psichologinės raidos sutrikimams įvertinti naudojama TLK- 10 klasifikacija, tačiau vertinant psichopatiją ji nėra plačiai naudojama. Kai kuriems asmenybėms sutrikimams, kurie aprašomi JAV naudojamoje DSM klasifikacijoje, TLK-10 klasifikacija skiria mažiau dėmesio. Tai ribinio, narcisistinio ir pasyvaus ir agresyvaus tipo asmenybės sutrikimai.

Klinikinis modelis, taikomas naudojant atnaujintą psichopatijos klausimyną (PCL-R)

Psichopatijos klausimynas (angl. *Psychopathy Check List, PCL*) ir atnaujinta jo versija iš esmės pagrįsti M. Cleckley'aus pasiūlytais psichopatijos įvertinimo kriterijais. R. D. Hare ir kt. (1990), T. J. Harpuras ir A. R. Haksianas (1989) sukūrė **dvių veiksmų psichopatijos modelį** remdamiesi tyrimais, kuriuose išryškėjo du iš dalies vienas nuo kito nepriklausomi elgesio matai, pagal kuriuos galima numatyti ryškų ir chronišką neprišaitikymą. **Pirmas matas** apėmė asmeninius ir emocinius bruožus, kurie būdingi psichopatijai (pvz., manipuliavimas, egocentiškumas, empatijos nebuvimas, atšiaurumas). **Antras matas** apėmė nestabilų (pvz., keletas santuokų, prasta darbingumo istorija) ir asocialų (pvz., daug suėmimų, agresija) elgesį, kuris įėjo į asocialaus tipo asmenybės sutrikimo pagal DSM-IV apibrėžimą. Pagal šį modelį D. R. Hare ir jo kolegos (1991) sudarė vieną vis dar geriausių arba bent jau plačiausiai naudojamų metodikų psichopatijai nustatyti (PCL), o vėliau ir PCL-R (atnaujintą psichopatijos klausimyną, angl. *Psychopathy Checklist-Revised*, 1991).

Šią metodiką sudaro 20 bruožų, aprašančių psichopatiją, tokių kaip perdėtai nenatūralus žavesys, patologinis melavimas, didelis savo vertės pajautimas, įtikinėjimas/manipuliavimas, kaltės jausmo nebuvimas, paviršutiniškos emocijos, empatijos trūkumas, atsakomybės už atliktus veiksmus prisiėmimo stoka, nuolatinis paskatos poreikis, parazitinis gyvenimo būdas, bloga elgesio kontrolė, ankstyvos elgesio pro-

blemos, ilgalaikių realistinių tikslų neturėjimas, impulsyvumas, pareigos jausmo stoka, lygtinio paleidimo pažeidimas, delinkventiškas elgesys paauuglystėje, atsitiktinis ir netvarkingas seksualinis gyvenimas, daug trumpalaikių vedybinių ryšių, nusikaltimų įvairovė.

Nors į PCL-R įtraukti tokie su kalėjimo sąlygomis susiję teiginiai kaip „sąlyginio paleidimo į laisvę panaikinimas“, sumažinantys galimybę šią metodiką taikyti bendroje populiacijoje, ne kalėjimo sąlygomis, vis dėlto PCL-R išlieka plačiausiai taikoma psichopatijos nustatymo metodika.

Tyrimai, kuriuose ši metodika taikoma, padėjo geriau suprasti ir psichopatinių individų nuostatų ir elgesio priežastis, ir jų elgesio neigiamus padarinius visuomenei. Pavyzdžiui, individai, surinkę aukštus PCL-R balus, prasčiau sugeba suprasti emocinį žodžių ir paveikslėlių turinį ir atpasakodami elgesį, kurio padarinys – bausmė, nei tie asmenys, kurie įvertinami žemesniais balais. Paaiškęjo, kad asmenys, surenkantys aukštus PCL-R metodikos balus, padaro daugiau žiaurių smurtinių nusikaltimų, labiau linkę į instrumentinį smurtą, dažniau nei surenkantys žemus balus asmenys daro pakartotinius nusikaltimus (aukštesnis recidyvizmas). Be to, taikant terapiją pasiekiami prastesni rezultatai. D. R. Hare pasiūlytas 20 bruožų sąrašas (7 lentelė), sudarantis metodiką, paremtas M. Cleckley'aus 16-os bruožų sąrašu.

7 lentelė. Psichopatinių bruožų sąrašas, sudarantis D. R. Hare (1991) atnaujintą psichopatijos klausimyną (angl. *Psychopathy Checklist – Revised*) PCL-R

-
1. Perdėtas ir nenatūralus žavesys – ši savybė pasireiškia sugebėjimu laisvai kalbėti, sudominti, žavėti, lengvai ir įdomiai dėstyti mintis. Psichopatas visai neturi kuklumo jausmo ir gali pasakyti viską ir bet ką. Jam niekada „nesusiriša liežuvis“. Socialinės normos, kad reikia galvoti, ką sakai, jam visai nesvarbios.
 2. Didelis savo vertės pajautimas – tai gerokai sustiprintas savo galimybių ir savo vertės pajautimas. Jie labai pasitiki savimi, įsitikinę

savo nuomonės teisumu, jiems būdingas nepaprastas savęs išaukštinimas. Psichopatai yra arogantiški žmonės, kurie galvoja esą tobulesni už kitus.

3. Nuolatinis paskatos poreikis – tai nuolatinis ir sustiprintas poreikis naujovių, iššūkių ir jaudinančių patyrimų. Jie linkę žaisti su likimu, rizikuoti. Psichopatai dažnai nebaigia, ką yra pradėję, nes jiems greitai pasidaro nuobodu. Ilgą laiko tarpą jie nesugeba išdirbti vienoje darbovietėje. Labai nepakenčia rutinos.
4. Patologinis melavimas – gali būti vidutiniškai ir stipriai išreikštas; jeigu išreikštas vidutiniškai, jie gali būti išradingi, gudrūs, klastingi, protingi ir t. t., o jeigu stipriai – apgaulingi, manipuliuojantys, nenuoširdūs ir t. t.
5. Įtikinėjimas ir manipuliavimas – psichopatai meluoja ir apgaudinėja, kad pasiektų savo tikslą, įtikintų, gautų, ko nori. Kaip ir meluojant, čia gali būti išskirti du išreikštumo lygiai. Jiems nerūpi kitų jausmai ir jie nesupranta kito asmens kančių.
6. Atgailos ir gailesčio nebuvimas – savo aukai nejaučia gailesčio. Nesupranta, kad kitam gali skaudėti, kad kitas asmuo gali kentėti. Nesirūpina kitais, yra šaltakraujiškai ir visai neturi empatijos jausmo.
7. Paviršutiniškos emocijos – emocinis skurdumas arba ribotas galimų arba gilių jausmų skaičius; asmeninis šaltumas, kitų žmonių rodomo gerumo arba dosnumo nepaisymas.
8. Empatijos trūkumas – jausmų stoka žmonėms apskritai; šaltumas, taktiškumo stoka, nesirūpinimas kitais.
9. Parazitinis gyvenimo būdas – manipulytyvus, išnaudojantis, savanaudiškas finansinis priklausymas nuo kitų. Pasireiškia motyvacijos stoka, menka disciplina ir nesugebėjimu įvykdyti priimtus įsipareigojimus. Būdinga atsakomybės stoka.
10. Bloga elgesio kontrolė – greitas susierzinimas, nepakantumas, gąsdinimai, agresija ir žodinis įžeidinėjimas; neadekvati pykčio ir temperamento kontrolė; priešiškas elgesys.
11. Atsitiktinis, netvarkingas seksualinis gyvenimas – gausybė trumpų ir paviršutiniškų santykių, trumpalaikių romanų ir atsainus

- seksualinių partnerių pasirinkimas; gali turėti keletą partnerių vienu metu; bandymai priversti ką nors seksualiai santykiuoti; pasakojimai su dideliu pasididžiavimu apie ankstesnius „žygdarbius“.
12. Ankstyvos elgesio problemos – įvairios elgesio problemos gali pasireikšti jau labai ankstyvame amžiuje (10–13 metų), pvz.: melavimas, vagystės, apgaudinėjimas, vandalizmas, įžeidinėjimai, ankstyvi lytiniai santykiai, padeginėjimas, klijų uostymas, alkoholio vartojimas, bėgimas iš namų ir t. t.
 13. Realistinių ir ilgalaikių tikslų neturėjimas – nesugebėjimas susikurti ir įgyvendinti ilgalaikių planų ir tikslų; betikslis egzistavimas; gyvenimas be konkrečios krypties.
 14. Impulsyvumas – neapgalvotas elgesys, jokio planavimo ir apsvaistymo; nesugebėjimas atsispirti pagundoms, troškimams; padariniai nesvarstomi, nevertinami. Būdingas rizikavimas siekiant tikslų, skubėjimas, neatsakingumas.
 15. Pareigos jausmo stoka – pasikartojantis įsipareigojimų ir pažadų nevykdymas; pvz.: vengimas mokėti mokesčius, gražinti paskolas, nekokybiškas darbo atlikimas, vėlavimas neatvykimas į darbą, susitarimų negerbimas.
 16. Atsakomybės už atliktus veiksmus stoka – pasireiškia žemu sąmoningumu, pareigos jausmo stoka, kitų kaltinimu, atsakomybės neigimu ir bandymu manipuliuoti kitais.
 17. Daug trumpalaikių vedybinių ryšių – įsipareigojimų vengimas atsispindi nepastovių, nepriklausomų ir nepatikimų ryšių gausa.
 18. Delinkventiškas elgesys paauglystėje – būdingos elgesio problemos sulaukus 13–18 metų, t. y. antagonistiškas elgesys, kitų išnaudojimas, agresija, manipuliacijos.
 19. Lygtinio paleidimo pažeidimas – bandomojo laikotarpio arba lygtinio paleidimo iš įkalinimo arba arešto įstaigų pažeidimas dėl neatsargumo, dažnas nepasirodymas suėjus terminui.
 20. Nusikaltimų įvairovė – pasižymi didele nusikaltimų įvairove, nesvarbu, ar jau buvo pagauti, ar teisti už juos; labai didžiuojasi, jeigu pavyksta pabėgti arba išvengti bausmės už nusikaltimus.

Pastaruoju metu dviejų veiksmų psichopatijos modelis, pagal kurį buvo sudaryta PCL-R metodika, dažnai kritikuojamas. Kritika nukreipta ne į teorinį modelio pagrindimą, o į tai, kad trys psichopatiją aprašančios charakteristikos (jausminės, asmeninės ir elgesio) buvo sujungtos į du veiksmus (jausminį asmeninį ir elgesio). Galima paminėti kelias iš to kylančias problemas. Kiekvieną iš 20 bruožų bandant priskirti vienam iš dviejų veiksmų, lyg niekur netinkami lieka trys bruožai: atsitiktinis ir netvarkingas seksualinis gyvenimas, daug trumpalaikių vedybinių ryšių ir nusikaltimų įvairovė. PCL-R taip pat apima ir kelis bruožus, apibūdinančius kriminalinį elgesį.

Faktorinė klausimyno analizė (8 lentelė) parodė, kad klausimynui būdinga stabili dviejų veiksmų struktūra. Pirmasis veiksmys apima teiginius, susijusius su afektyviais/asmeniniais psichopatijos bruožais, tokiais kaip egocentriškumas, manipuliavimas kitais, negailestingumas, kaltės jausmo nebuvimas, t. y. su tais bruožais, kuriuos daugelis specialistų laiko pagrindiniais psichopatijos požymiais. Antrasis veiksmys atspindi tokius psichopatijos bruožus kaip impulsyvumas, asocialus elgesys, nestabilus gyvenimo stilius, socialinių normų pažeidimai. Trys teiginiai – (1) netvarkingas, doroviškai pakrikęs seksualinis elgesys, (2) daug trumpalaikių vedybinių ryšių, (3) kriminalinio elgesio įvairovė – nepatenka nė į vieną iš išskirtų veiksmų.

8 lentelė. Psichopatijos bruožų pasiskirstymas pagal PCL-R dviejų veiksmų modelį

	Teiginys	Veiksmys
1.	Gražbyliavimas/perdėtas žavesys	1
2.	Didelis, perdėtas savo vertės jausmas	1
3.	Nuolatinis paskatos poreikis/polinkis nuobodžiauti	2
4.	Patologinis melavimas	1
5.	Apgaudinėjimas/manipuliavimas	1
6.	Gailesčio ir kaltės jausmo trūkumas	1
7.	Paviršutiniški jausmai	1
8.	Bejausmiškumas, beširdiškumas/empatijos trūkumas	1

9.	Parazitinis gyvenimo būdas	2
10.	Prasta elgesio kontrolė	2
11.	Netvarkingas, doroviškai pakrikęs seksualinis elgesys	-
12.	Ankstyvos elgesio problemos	2
13.	Realistiškų, ilgalaikių tikslų neturėjimas	2
14.	Impulsyvumas	2
15.	Atsakomybės stoka	2
16.	Nesugebėjimas prisiimti atsakomybės už savo veiksmus	1
17.	Daug trumpalaikių vedybinių ryšių	-
18.	Delinkventinis elgesys paauglystėje	2
19.	Sąlyginio paleidimo į laisvę panaikinimas	2
20.	Kriminalinio elgesio įvairovė	-

Kriminalinis elgesys labai stipriai susijęs su psichopatija, tačiau tai nėra būtina sąlyga nustatyti psichopatiją, nes kai kurie „sėkmingi“ psichopatai nedaro nusikaltimų. Daugelis šios srities teoretikų (pvz., Hare, 1993) nurodo, kad yra psichopatų, nedarančių nusikaltimų ir pakankamai gerai prisitaikiusių, nelaužančių įstatymų. Tiesa bent jau tai, kad kai kurie psichopatai nepagaunami ir neteisiami.

Adekvati sutrikimo diagnozė taikant PCL-R metodiką turi būti pagrįsta didele psichopatijos požymių įvairove. Laikantis šios tradicijos, psichopatija nustatoma remiantis stebėtojo eksperto klinikiniu vertinimu, kuris atliekamas pusiau sustruktūrinto interviu (su šeimos nariais ir darbdaviais), atvejo analizės (kriminaliniais ir psichiatriniais įvertinimais, ir t. t.) forma ir papildyta elgesio stebėjimu, kai tik tai įmanoma.

Savęs vertinimu pagrįsti asmenybiniai klausimynai gali būti naudingi atliekant mokslinius tyrimus ir kaip papildoma informacija klinikiniam įvertinimui atlikti. Vis dėlto vien savęs vertinimu pagrįstų klausimynų nepakanka, kad būtų galima nustatyti psichopatiją. Kaip pabrėžia D. H. Hare (1991), PCL-R metodika yra validuota ir pritaikyta naudoti tiriant vyrus nusikaltėlius. Tai reiškia, kad atnaujintas psichopatijos klausimynas (PCL-R) buvo sukurtas naudojantis duo-

menimis apie vyrus nusikaltėlius ir teismo ekspertizei nukreiptus pacientus, ir šiose populiacijose PCL-R psichometriniai rodikliai yra gana aukšti. Padarius nedidelius pakeitimus, PCL-R metodika tinka ir nepilnamečiams nusikaltėliams, kaip ir suaugusiems bei psichiatrinių paslaugų vartotojų ir priklausomybės ligomis sergančių asmenų imtyse. Tarpkultūriniai tyrimai taip pat parodė, kad ši metodika tinka ir kitose šalyse (Cooke, 1998, Cooke ir kt., 1999).

Pastaruoju metu daugėja tvirtinimų, kad PCL-R yra validus ir moterų nusikaltėlių imtyse, tai yra ši metodika gali būti taikoma vertinant ir moterų psichopatinius bruožus. Apibūdinant šios metodikos taikymo moterų imčiai galimybes, iš pradžių reikia aptarti, kokie yra lyties skirtumai nustatant elgesio sutrikimą ir asocialios asmenybės sutrikimą, nes tai suteikia pagrindą interpretuoti duomenis, surinktus naudojant PCL-R metodiką, prisideda prie tolesnių tyrimų plėtotės.

Susidomėjimas PCL-R metodika nustatytos psichopatijos lyčių skirtumais iš esmės sutampa apskritai su lyčių skirtumų psichopatologijoje tyrimais. Ypač daug dėmesio skiriama sindromams, apimantiems asocialų ir agresyvių elgesį. Mokslinių tyrimų apžvalgos ir konkretūs tyrimai, kuriuose analizuojami lyčių skirtumai, randami nustatant asocialius sindromus, tokius kaip elgesio sutrikimas (CD) paauglystėje ir asocialios asmenybės sutrikimas (ASPD) suaugus. Jų etiologijos ir raiškos tyrimai vyksta lygiagrečiai su kitais tyrimais, kuriuose analizuojami lyčių skirtumai psichopatijoje. Tai iš dalies suteikia papildomos informacijos psichopatijos tyrinėjimams, kurie dar tik pradeda kaupti dėmesį į lyčių skirtumus psichopatijoje.

Asocialaus tipo asmenybės sutrikimo kriterijų taikymas nustatant psichopatiją

1941 m. išleista H. Cleckley'aus knyga, kurioje išsamiai aprašyti keli psichopatai, su kuriais autorius susidūrė savo, kaip psichiatro, praktikoje. Šioje knygoje autorius nurodė pagrindinius bruožus, naudingus kliniškai vertinant paciento būseną. H. Cleckley'aus knyga turėjo

įtakos tam, kad 1952 m. Amerikos psichiatrų draugijos pirmame **diagnostiniame statistiniame vadove** (DSM) buvo paminėtas sociopatiniis asmenybės sutrikimas. Po daugelio vėlesnių pataisymų dabar psichopatija pagal DSM IV apibūdinama iš dalies kaip asocialios asmenybės sutrikimas (APA, 1994). Reikia pabrėžti, kad DSM-IV nurodoma, jog tai, kas nėra sociopatija arba psichopatija, yra asocialios asmenybės sutrikimas, tačiau šios trys sąvokos ir vertinimo kriterijai daug kuo sutampa, todėl nėra aiškiai atskirti.

Vašingtono universiteto modelis, naudojamas nustatant psichopatiją, remiasi DSM-III, DSM-III-R ir DSM-IV kriterijais, pagal kuriuos gali būti atskleistas asocialaus tipo asmenybės sutrikimas. Šis modelis pagrįstas fundamentine prielaida, kad įvertinimas turi remtis tik viešai pasireiškiančiu elgesiu, nes specialistai negali patikimai įvertinti asmeninių ir afektyvių charakteristikų (Robins, 1978). Šie kriterijai neturi formalių atsakymo variantų, įvertinimai neišreiškiami balais, todėl nėra sukurta normų, pagal kurias asmenį galima būtų įvertinti kaip esantį aukščiau arba žemiau paribinės arba klinikinės ribos. Pildydamas klausimyną vertintojas tik pažymi, ar kiekvienas iš pateiktų kriterijų pasireiškia (Taip) ar nepasireiškia (Ne). Galutinis įvertinimas yra dichotominis: jeigu visi kriterijai pasireiškia, nustatomas asocialaus tipo asmenybės sutrikimas, jeigu vienas arba daugiau kriterijų nepasireiškia, asocialaus tipo asmenybės sutrikimas nenustatomas.

Pagal Vašingtono universiteto modelį nurodomos dvi psichopatams būdingų požymių kategorijos, t. y. asmenybės bruožai ir elgesio apraiškos. Dažnai šie požymiai dubliuojasi, tačiau juos atskirti būtina, nes daugelis asmenybės charakteristikų negali būti objektyviai išmatuotos. Asmenybės charakteristikos pagal šį modelį apima: bendrą afektų skurdumą, išvalgumo trūkumą, nervingumo nebuvimą, normalaus baimingumo (baimės jausmo) trūkumą, gražbyliavimą/nenuoširdų žavesį, išpūstą savo vertės pajutimą, nepakantumą monotonijai, sąžinės graužaties nebuvimą, patloginį melavimą, egocentriškumą. Šie asmenybės požymiai dažnai būna būdingi kiekvienam psichopatui. Tipiškas elgesys, būdingas psichopatams, yra neatsakingumas, impulsyvumas, nesugebėjimas pasimokyti iš patirties, neatsargus elgesys dėl

alkoholio poveikio, manipuliavimas kitais, nuolatinis socialinių normų pažeidinėjimas, netvarkingas seksualinis elgesys, kriminalinis ir agresyvus elgesys. **Ankstyvas delinkventinis elgesys** yra esminis asocialaus tipo asmenybės sutrikimo požymis, leidžiantis sutrikimą atskirti nuo tik suaugusiesiems būdingo asocialaus elgesio ir protinio sutrikimo.

Remiantis DSM IV kriterijais, **nuolatinis** elgesio požymių pasireiškimo pastaruosius 6 mėnesius pakanka, kad būtų galima nustatyti Asocialios asmenybės sutrikimą (ASPD). Tyrimai rodo, kad vyriškos lyties atstovams daug dažniau nei moterims būdingas elgesio sutrikimas (CD) ir asocialios asmenybės sutrikimas (ASPD). Toks akivaizdus lyčių skirtumas kelia klausimą, ar elgesio sutrikimo ir asocialios asmenybės sutrikimo diagnostiniai kriterijai tinka nustatyti moterų analogiškus sutrikimus. Kai kurie mokslininkai teigia, kad tie kriterijai moterims netinka. Pavyzdžiui, M. Zoccolillo, R. E. Tremblay'us ir F. Vitaro (1996) tyrinėjo elgesio sutrikimų (CD) dažnį ankstyvos paauglystės raidos stadiją išgyvenančių mergaičių, kurių asocialus elgesys pradėjo reikštis dar ikimokykliniame amžiuje. Jie nustatė, kad tik 6 proc. mergaičių, paauglystės pradžioje demonstruojančių destruktivų ir asocialų elgesį, atitiko DSM III kriterijus, pagal kuriuos nustatomas elgesio sutrikimas sulaukus 10 metų. Šie autoriai teigia, kad tie kriterijai, kurie nurodomi DSM ir vėlesnėse klasifikacijose, gali būti pernelyg orientuoti į berniukus ir neleidžia atpažinti mergaičių, kurioms būdingas nuolatinis asocialus elgesys, prasidėjęs ankstyvame amžiuje (Zoccolillo ir kt, 1996).

PCL-R ir DSM kriterijų sąryšis

Nors minėti du vertinimo modeliai konceptualiai skiriasi, empiriniai jų ryšiai gana stiprūs, ir diagnostinis suderinamumas naudojant abu vertinimo būdus svyruoja nuo vidutinio iki gero, bent jau teismo medicinos praktikoje. Vis dėlto sutrikimų dažnumas, nustatomas šiais dviem būdais, gerokai skiriasi. Pagal DSM kriterijus nuo 50 iki 80 procentų nusikaltėlių ir pacientų vertinami kaip turintys asocialios

asmenybės sutrikimą (ASDP), tuo tarpu tik nuo 15 iki 30 procentų asmenų atitinka atnaujintame psichopatijos klausimyne (PCL-R) nurodomus psichopatijos kriterijus. Dauguma psichopatinių nusikaltėlių ir pacientų atitinka ASDP kriterijus, bet daugelis tų, kuriems nustatytas ASDP, nėra psichopatai. DSM-IV kriterijuose nurodoma, kad atliekant teismo ekspertizę, formalūs ASDP kriterijai turi būti papildyti klinikinėmis išvadomis apie asmenybės bruožus, nustatytus pagal pirmą atnaujinto psichopatijos klausimyno (PCL-R) veiksnį.

KLAUSIMAI

1. Kuriems iš dviejų veiksnių PCL-R (Hare, 1991) klausimyne galima priskirti netvarkingą, doroviškai pakrikusį seksualinį elgesį, trumpalaikius vedybinius ryšius ir kriminalinio elgesio įvairovę?
2. Kokių problemų kelia dviejų veiksnių metodikos PCL-R struktūra?
3. Kokios psichopatams būdingų požymių kategorijos nurodomos pagal Vašingtono universiteto modelį?

PSICHOPATINIAI ASMENYBĖS BRUOŽAI PAAUGLYSTĖJE

Pagrindinės sąvokos:

Adaptacijos problemos
Bejausmiškumo/neemocionalumo matas
Eksperimentavimas autonomija
Impulsyvumo/elgesio problemų matas
Jausminės charakteristikos
Kriminalinė istorija
Patirtis ankstyvoje vaikystėje
Reaktyvi, žadinanti ir proaktyvi sąveika
Savirefleksija
Situacinis ir kontekstinis pastovumas

Bandymai nustatyti psichopatinius asmenybės bruožus jau paauglystėje arba vaikystėje atsirado iš prielaidos, kad psichopatijos prevencija ir intervencija jaunesniame amžiuje yra daug daugiau žadantis procesas nei sulaukus suaugusiojo amžiaus, kai asmenybė jau yra susiformavusi (Caspi ir Bem, 1990). Sunkumai nustatant paauglių psichopatiją kyla dar didesni. Sąvoka „psichopatas“ reiškia elgesio pastovumą ir prognostinį tikslumą, kuris paauglystėje neegzistuoja (Malmuist, 1978). Sunkumų kyla dar ir dėl to, kad paauglystėje psichopatija dažniausiai tiriama tik delinkventiniu elgesiu pasižyminčių paauglių grupėse.

Tam tikrų sunkumų kyla ir dėl skirtingų tyrėjų nuomonių apie psichopatijos raidą. Nustatant psichopatiją, dažnai remiamasi apleistumu vaikystėje, kuris daugelyje tyrimų laikomas svarbiausiu veiksniu asocialiam elgesiui vystytis. Kita vertus, ne visi psichopatai kilę iš asocialios aplinkos, ir atvirkščiai, asociali aplinka nebūtinai formuoja psichopatinius asmenybės bruožus. C. Malmuisto (1978) nuomone, psi-

chopatija vystosi esant tam tikram psichologiniam pažeidžiamumui, dėl kurio šeimos arba aplinkos veiksmų įtaka tampa labai stipri. Veiksniai gali būti labai įvairūs, iš kurių svarbiausias būtų nepalanki **patirtis ankstyvoje vaikystėje** (pripažintu būdu tėvų arba juos pakeičiančių asmenų pirmaisiais trejais gyvenimo metais nebuvimas; emocinis apleistumas iki 3–4 metų, kita).

Tyrėjai, bandydami aprašyti paauglių psichopatiją, dažnai psichopatams būdingus asmenybės bruožus paaugliams tik pritaikydavo. Tai gali būti klaidinga. R. T. Salekinas, R. Rogersas ir D. Machinas (2001) atliko tyrimą, kuriuo siekta nustatyti suaugusiųjų ir paauglių psichopatijos skirtumus. Jaunuolių psichopatijai nustatyti pasirinktas jau minėtas dviejų veiksmų modelis, kur pirmas veiksnys yra smurtinis asocialus elgesys, o antras veiksnys – neatsakingumas, didingumas ir manipuliacija. Paaiškėjo, kad keli **bruožai, taikomi aprašant suaugusiųjų psichopatiją, paaugliams netinka**. Kriterijus „parazitinis gyvenimo būdas“ buvo įtrauktas į PCL-YV, t. y. į psichopatijos klausimyno, jaunimo versiją (angl. *Psychopathy checklist – Youth Version*), tačiau tyrimo rezultatai parodė, kad šis teiginys netinka nustatant paauglių psichopatiją. Taip yra todėl, kad paaugliai ir vaikai dažniausiai dar yra natūraliai priklausomi nuo suaugusiųjų, t. y. nuo tėvų arba globėjų. Kitas kriterijus, „ilgalaikių planų trūkumas“, taip pat buvo įtrauktas į metodikas, skirtas paauglių psichopatijai tirti. Ilgalaikiai įsipareigojimai, tolimų tikslų ir net asmeninių santykių kūrimas dar nėra svarbūs vaikams ir paaugliams. Tą patį galima pasakyti ir apie „impulsyvumo“ kriterijų, nes gali būti, kad nepastovumas, impulsyvumas ir dirgiklių veikiamas elgesys tinkamesnis aprašant suaugusių psichopatą, nes paaugliai apskritai yra aktyvesni ir galbūt impulsyvesni išgyvendami šią raidos stadiją. Be to, „nesugebėjimas prisiimti atsakomybės“ gali būti susijęs tik su gyvenimo patirties trūkumu, ir suaugęs asmuo tokiu broožu nebepasižymės.

Daugelio autorių nuomone, psichopatija atskirais gyvenimo laikotarpiais gali įgauti skirtingą išraišką, tačiau atskiriant psichopatiškus paauglius nuo nepsichopatiškų, svarbu atsižvelgti į tokius kriterijus kaip „žiaurumas žmonėms“, „aktyvus prieštaravimas suaugusiesiems ir ven-

gimas paklust“, „dažnas priekabiavimas prie kitų, gąsdinimas ir bauginimas“ (Rogers, Johansen, Chang, Salekin, 1997; Salekin, Rogers, Machin, 2001).

Pastarųjų metų tyrimai rodo, kad norint tiksliai apibūdinti psichopatiją paauglystėje, svarbu surinkti duomenis ne tik apie delinkventinį paauglio elgesį, bet ir apie **jausmines charakteristikas**. Tyrimai parodė, kad du elgesio matai, panašūs į tuos, kurie buvo nustatyti tiriant suaugusiuosius, gali tikti ir vertinant paauglius, turinčius elgesio problemų. **Bejausmiškumo/neemocionalumo matas** (angl. *Callous/Unemotional – CU*) pasireiškia dirbtiniu žavesiu, kaltės jausmo ir empatijos stoka. Šie bruožai laikomi pirminiais arba pagrindiniais klinikinėje psichopatijos sampratoje. Antras, **impulsyvumo/elgesio problemų, matas** (angl. *Impulsivity/Conduct Problems - I/CP*) apima impulsyvumą, silpną impulsų kontrolę ir delinkventinį elgesį. Šis dviejų matų modelis padeda atskirti elgesio sutrikimus nuo psichopatijos ir leidžia gana anksti nustatyti psichopatinės asmenybės požymius. Delinkventinis paauglio elgesys ir tam tikrų jausminių charakteristikų pasireiškimas vaikystėje padeda nustatyti asocialius paauglius. Šie paaugliai ir suaugę linkę elgtis asocialiai (Lynam, 1997).

A. E. Fortho ir H. C. Burke'o (1998) tyrimų duomenys rodo, kad galima naudoti psichopatijos nustatymo kriterijus jau paauglystėje, ir kad šis asmenybės sutrikimas turi ilgalaikių padarinių. Psichopatinų bruožų turintys jaunuoliai nuo kitų asocialių jaunuolių skiriasi amžiumi, nuo kada pradeda elgtis problemiška, smurtinio elgesio pasireiškimo gausa, pažeidimų rimtumu, taip pat ir polinkiu į recidyvizmą. Tęstiniai tyrimai rodo, kad **adaptacijos problemų** kyla dėl šių jaunuolių jausminių tarpasmeninių bruožų ypatumų. Tai rodo, kad svarbu atkreipti dėmesį ne tik į stipriai išreikštą asocialų elgesį, bet ir į asmeniui būdingą emocijų trūkumą (t. y. bejausmiškumo/neemocionalumo apraiškas) net ir labai jauname amžiuje.

Be gretinimo su asocialios asmenybės sutrikimu, paauglių psichopatija dažnai tapatinama arba bent jau neatskiriama nuo elgesio sutrikimo ir opozicinio neklusnumo sutrikimo. Šie sutrikimai gali skirtis nuo psichopatijos keliais svarbiais aspektais. R. Rogersas, J. Johanse-

nas, J. Changas, K. Salekinas (1997) atliko tyrimą bandydami rasti opozicinio neklusnumo sutrikimo ryšį su psichopatija ir nustatė, kad pagal vaikystėje pasireiškusį opozicinio neklusnumo sutrikimą galima numanyti psichopatiją atsirasant vyresniame amžiuje.

Elgesio sutrikimas reiškia nuolatinį, daug labiau išreikštą, asocialų elgesį nei normalios raidos atveju. Remiantis DSM-IV kriterijais, elgesio sutrikimas apima 15 požymių, pasireiškiančių per šešis mėnesius. Pagal elgesio sutrikimo atsiradimo amžių skiriamos dvi paauglių grupės, t. y. paaugliai, kurių elgesio sutrikimas prasidėjo ankstyvame amžiuje, ir paaugliai, kurių elgesio sutrikimas prasidėjo vėlesniame amžiuje. Apibūdinant elgesio sutrikimą, labiausiai orientuojamasi į asocialų elgesį bei jo pradžią, tuo tarpu nustatant psichopatiją, atsižvelgiama ir į asocialų elgesį, ir į jausmines asmenines charakteristikas.

Empiriniai tyrimai parodė, kad yra asimetrinis psichopatijos ir asocialios asmenybės sutrikimo ryšys, nes beveik 90 proc. psichopatinį nusikaltėlių atitinka asocialaus tipo asmenybės sutrikimo kriterijus, bet tik 25 proc. iš tų, kuriems buvo nustatytas šis sutrikimas, yra psichopatinės asmenybės (Hare, Hart, Harpur, 1991).

Panašus asimetrinis ryšys nustatytas ir tarp elgesio sutrikimo ir psichopatijos nustatomos su psichopatijos klausimyno jaunimo forma PCL-YV. A. E. Forthas ir H. C. Burke'as (1998) nustatė, kad beveik visiems nepilnamečiams nusikaltėliams (97–100 proc.) gali būti nustatytas elgesio sutrikimas, tačiau tik 20–30 proc. elgesio sutrikimą turinčių paauglių galima nustatyti psichopatiją. Kaip nurodoma literatūroje, elgesio sutrikimo požymiai gana dažni vaikystėje, ir tam tikras delinkvencijos pasireiškimas paauglystėje yra normalus.

Taigi akivaizdu, kad reikia labai tiksliai apibrėžti elgesio ir asmenybės sutrikimus, kad jie nesidubliuotų ir kad nekiltų dviprasmybių, nes toks neapibrėžtumas gali būti labai klaidingas ir sukelti neigiamų padarinių vertinamam asmeniui. Be to, esant tiksliesiems elgesio ir asmenybės sutrikimų apibrėžimams, tampa daug lengviau kurti patikimas metodikas įvairiems sutrikimams tirti ir nustatyti.

Pagrindinės metodikos, taikomos tiriant paauglių psichopatiją

Psichopatijos klausimynai

Pastaraisiais dešimtmečiais moksliniuose tyrimuose analizuojama psichopatijos raida vaikystėje ir paauglystėje siekiant rasti kriterijų ir būdų, kurie leistų ankstyvame amžiuje nustatyti, kurie asmenys suaugystėje pasižymės psichopatiniais bruožais. Remiantis tyrimų duomenimis, sukurtos kelios metodikos, skirtos psichopatijai paauglystėje nustatyti. Tai Psichopatijos klausimyno Jaunimo versija (angl. *Psychopathy Checklist-Youth Version*, PCL-YV, Forth, Kosson, Hare, 1994), atnaujinta Psichopatijos klausimyno jaunimo versija (angl. *Psychopathy Checklist-Youth Version Revised*, PCL-YV-R, Hare, 1991), Psichopatijos išaiškinimo metodika (angl. *Psychopathy Screening Device* - PSD), kuri dabar yra kiek pakeista ir pavadinta Asocialaus proceso nustatymo metodika (angl. *Antisocial Process Screening Device* – APSD, Frick, Hare, 2002).

Viena plačiausiai taikomų metodikų paauglių ir suaugusiųjų psichopatijai tirti yra Atnaujintas psichopatijos klausimynas (PCL-R) ir jo versija jaunimui, t. y. psichopatijos klausimyno jaunimo forma PCL-YV. Šią jaunimui skirtą metodiką sudaro specialiai paaugliams skirtas pusiau sustruktūrintas interviu vertinant pagal 20 psichopatinų bruožų. Jos turinys ir rezultatų kriterijai buvo pritaikyti siekiant sumažinti nuo tiriamųjų amžiaus priklausomus bruožų skirtumus. Psichopatija vertinama pagal du veiksnys, t. y. pirmas veiksnys apima asmenines jausmines charakteristikas, o antras veiksnys apima asocialų elgesį. Pirmasis veiksnys atskiria psichopatiją nuo paprasto nusikalstamumo. Psichopatijos klausimyno jaunimo formos tinkamumas buvo tikrinamas tiriant paauglius, esančius įvairaus režimo įkalinimo įstaigose (Kosson, ir kt., 2002). Taikydamas šią metodiką patyręs tyrėjas peržiūri asmens kriminalinę bylą ir atlieka ilgą interviu. Bylą sudaro informacija apie asmens padarytus nusikaltimus, psichologų ir psichiatrų pasisakymai,

tyrimų duomenys ir kita medžiaga. Išvados apie asmens psichopatinius bruožus iš dalies daromos remiantis bylos informacija ir tuo, kaip asmuo pasakoja savo **kriminalinę istoriją** (pvz., pagal tai, ar asmuo meluoja, ar jaučiasi kaltas, atsakingas ir t. t.). Taigi ši metodika iš esmės netinka neteistiems jaunuoliams ir negali būti taikoma bendrai jaunuolių populiacijai. Taikant šią metodiką neįmanoma nustatyti asmenų, dar nepadariusių nusikaltimų, bet kurių nusikalstamas elgesys ateityje yra tikėtinas.

Kita metodika, kuri tinka taikyti bendroje populiacijoje, o ne įkalinimo įstaigose, vadinama Psichopatijos išaiškinimo metodika (angl. *Psychopathy Screening Device - PSD*, Frick ir kt., 1994), kuri dabar yra kiek pakeista ir pervadinta į Asocialaus proceso išaiškinimo metodiką (angl. *Antisocial Process Screening Device - APSD*). Šią metodiką sudaro 20 teiginių vertinimo skalė, kuri buvo sukurta vaikams ir paaugliams tirti praplėtus psichopatijos klausimyną. Naudojamos trys analogiškos APSD versijos, skirtos informacijai apie asmenį surinkti, kai informaciją pateikia tėvai, mokytojai arba pats asmuo. Ši metodika sudaryta pagal dviejų veiksmų modelį, kuriame 6 teiginiai susiję su bejausmiškumu ir neemocionalumo veiksmu, o kiti teiginiai aprašo impulsyvumo ir elgesio problemų veiksnį (Vitacco ir kt., 2002). P. J. Frickas ir kt. (1994) nustatė, kad esant aukštiesiems bejausmingumo ir neemocionalumo įvertinimams, galima prognozuoti, jog asmuo bus linkęs ieškoti vis naujų paskatų ir pasižymės kaltės jausmo stoka dėl savo asocialaus elgesio.

P. J. Frickas, S. D. Bodinas ir C. T. Barry (2000) sukūrė naują šios metodikos (APSD) versiją, kuri remiasi jau trimis veiksmiais, nes papildomai buvo įtrauktas ir **savimeilės** (angl. *Narcissism - NAR*) veiksnys. Tyrimai patvirtino, kad šis praplėstas modelis labiau nei dviejų veiksmų modelis tinka nepilnamečiams pažeidėjams apibūdinti, pagal jį nustatant psichopatiją daugiau dėmesio skiriama asmenybės bruožams ir mažiau paisoma asocialaus elgesio svarbos.

Atsižvelgus į naujausius tyrimus aiškėja, kad svarbiausi duomenys aprašant psichopatiją nėra elgesio asocialumas, nes psichopatas gali asocialiu elgesiu ir nepasižymėti (Vitacco ir kt., 2003). Ši metodika padeda iš jaunuolių, turinčių elgesio problemų, grupės atrinkti ypač

problemiškų paauglių pogrupį, pasižymintį stipriau išreikštais psichopatiniais bruožais. Minėta metodika turi ir trūkumų, nes tėvai arba mokytojai turi labai tiesiogiai vertinti vaikus pagal klausimyne nurodytas socialiai nepriimtinas vaikų savybes (pvz.: „vaiko jausmai yra paviršutiniški ir nenuoširdūs; vaikas lengvai ir sumaniai meluoja“). Taigi galima įsivaizduoti, kad tėvai ir mokytojai nelabai norės nurodyti šiuos vaiko bruožus, o ir pats žmogus (ypač psichopatinė asmenybė) nelabai norės prisipažinti turįs tokių neigiamų bruožų. Kitas metodikos trūkumas yra tai, kad kiekvieną iš 20 klasikinių psichopatinių bruožų matuoja tik vienas teiginys.

Su psichopatija susiję bruožai taip pat tiriami taikant Vaikystės psichopatijos skalę (angl. *Childhood Psychopathy Scale - CPS*; Lynam, 1997). Dažnai taikomos ir kitos metodikos, kurios nėra tiesiogiai sukurtos psichopatijai tirti. Iš šių metodikų naudojami tik kai kurie klausimai, kuriuos pasitelkus galima atskleisti arba aprašyti tam tikrus psichopatijos bruožus, pavyzdžiui, Karolinskos asmenybės skalė (angl. *Karolinska Scales of Personality - KSP*, Schalling, Asberg, Edman, 1987), Eysenko asmenybės klausimynas (angl. *Eysenck Personality Questionnaire - EPQ*, Eysenck ir Eysenck, 1975), Chapmano skalė (angl. *Chapman scales*, Chapman, ir kt., 1976, 1981). Iš jų dažniausiai naudojamos šios skalės: impulsyvumo, polinkio į nuotykius, jaudulio troškimo, konformistiškumo, intraversijos/ekstraversijos, nerimastingumo.

Jaunimo psichopatinių bruožų klausimynas

Pastaruoju metu vis didesnio pripažinimo susilaukia 2001 metais sukurta metodika, vadinama Jaunimo psichopatinių bruožų inventoriumi (angl. *Youth Psychopathic Traits Inventory - YPI*, Andershed, Kerr, Stattin, Levander, 2002). Jis skirtas psichopatiniam bruožams paauglystėje nustatyti. Ši metodika remiasi trijų veiksnių psichopatijos modeliu, pagal kurį visos trys psichopatinė asmenybė aprašančios charakteristikos turi būti priskirtos trimis susijusiems, tačiau skirtingiems veiksniams. Ši metodika buvo kuriama bandant įveikti problemas, kurios kyla matuojant psichopatinius bruožus, metodikomis, pagrįstomis

savęs vertinimu (angl. *self-report*). Tiriant psichopatinius broožus pagal asmens **savęs vertinimą**, kyla problema, nes apgaudinėjimas, melavimas ir manipuliavimas yra pagrindiniai psichopatinės asmenybės broožai, todėl labai sunku išgauti tikrovę atitinkančius atsakymus ir klausimus apie šaltumą santykiuose, kaltės jausmo trūkumą, per didelį savęs vertinimą.

Be to, sulaukus suaugusiojo amžiaus, psichopatom trūksta **savi-refleksijos gebėjimo**, t. y. jie teisingai nesuvokia savo elgesio. Taigi nors ir yra žinoma, kad psichopatai turi ryškų empatijos trūkumą, ir klausimą „Ar Jūs esate šiltas žmogus?“, jie gali atsakyti teigiamai, t. y. nurodyti, kad jaučia užuojautą kitiems, jais rūpinasi ir pan. Taip yra dėl to, kad psichopatai save laiko šiltais žmonėmis. Paaugliai taip pat gali save suvokti neadekvačiai, todėl surinkti teisingus, tikrovę atitinkančius, duomenis tampa sunkia užduotimi. Kuriant YPI metodiką, viena pagrindinių užduočių buvo suformuluoti tokie klausimai, kurie neskatintų asmenų, turinčių psichopatinių broožų, meluoti ir kurie atskleistų psichopatinius broožus netiesiogiai.

Metodikos autoriai sukūrė tokius teiginius, kurie psichopatinėms asmenybėms yra patrauklūs arba teigiami, o kitiems asmenims – ne. Pavyzdžiui, teiginiai „aš dažniausiai jaučiuosi ramus, kai kiti žmonės jaudinasi“ ir „neleidžiu, kad mano jausmai darytų man tokią didelę įtaką, tiek daug, kiek jausmai daro įtakos kitiems žmonėms“ pateikia empatijos trūkumą kaip patrauklų dalyką žmonėms, kurių emocijos yra paviršutiniškos ir kurie perdėtai save vertina. Be to, klausimyno autoriai stengėsi vengti teiginių, įvardijančių atskiras savybes kaip trūkumus, pavyzdžiui, vengė tokių teiginių kaip „mano emocijos yra ne tokios stiprios kaip kitų žmonių“, nes asmenys, turintys psichopatinių broožų, nelinkę manyti, kad jiems kažko trūksta, palyginti su kitais žmonėmis.

H. Cleckley'aus (1976) ir R. D. Hare (1991) pateiktame suaugusio psichopato aprašyme yra keli kriterijai, kurie nėra tiesiogiai tinkami bendrajai neteistų jaunuolių populiacijai (pvz.: atsitiktinis seksualinis gyvenimas, daug trumpalaikių vedybinių ryšių, nusikaltimų įvairovė ir kt.). Be to, toks elgesys, pasireiškęs vyresniame amžiuje, dažniausiai yra psichopatinių asmenybės broožų, tokių kaip impulsyvumas, em-

patijos stoka, melavimas, paskatos poreikis, padarinys. Dabartiniu metu dauguma mokslininkų, tyrinėjančių psichopatinius bruožus, sutinka, kad nustatant psichopatiją, daugiausia dėmesio reikia kreipti į asmenybės savybes, o ne į elgesio charakteristikas, todėl ir paaugliams skirtos metodikos (YPI) autoriai į klausimyną įtraukė teiginius, kurie padėtų nustatyti pagrindinius psichopatinės asmenybės bruožus ir elgesio charakteristikas.

YPI sudarytas iš 10 subskalių (į jas įeina po 5 teiginius), tai yra nenuoširdaus žavesio (matuoja įvairius iškalbingumo ir nenuoširdaus žavesio aspektus); didingumo (matuoja perdėto savo vertės pajautimo ir egocentriškumo aspektus); melavimo (matuoja polinkį lengvai ir dažnai meluoti); manipuliavimo (matuoja apgaulinėjimo ir manipuliavimo bruožus); beširdiškumo (matuoja empatijos stoką ir šaltumą); emocionalumo stokos (matuoja paviršutiniškas emocijas, jausmų skurdumą); galesčio stokos (matuoja galesčio ir kaltės jausmo stoką), impulsyvumo (matuoja impulsyvumą), nuolatinio paskatos poreikio (matuoja sujaudinimo, paskatos siekimą, nepakantumą nuobodului); neatsakingumo (matuoja neatsakingumą). Ši metodika sukurta vaikams ir paaugliams, ją galima taikyti nuo 12 metų. Pastaruoju metu dar bandoma empiriškai nustatyti, ar ji tinka ir jaunesniems vaikams. Pažymėtina, kad YPI metodika gerai veikia ir mergaičių, ir berniukų imtyse. YPI struktūrą sudaro (1) didingumo, manipuliavimo matas, aprašantis asmeninius psichopatinės asmenybės bruožus; (2) beširdiškumo, bejausmiškumo matas, aprašantis jausminius bruožus, ir (3) impulsyvumo, neatsakingumo matas, aprašantis elgesio bruožus.

Viena svarbiausių užduočių, kilusių tikrinant YPI validumą ir patikimumą, buvo nustatyti, ar klausimynas padeda atpažinti ypač problemiškus, elgesio sunkumų turinčius, paauglių pogrupį iš bendros populiacijos. Paaiškėjo, kad paauglių grupė, kurios rezultatai buvo aukšti pagal visus tris matavimus, yra asocialiausia ir turi daugiausia elgesio problemų.

YPI klausimynas gali būti naudojamas tik kaip **pagalbinė metodika** nustatant psichopatinius bruožus. Ją reikėtų naudoti tik tada, kai užtikrintas anonimiškumas ir atsakymai tiriamiesiems neturi jokių padarinių. Be to, YPI buvo sukurtas bendros populiacijos jauniems

asmenims tirti ir nėra psichopatijos klausimyno (PCL-YV) pakaitalas. Šios metodikos nuteistųjų imtyje turi viena kitą papildyti, nes jos sukurta naudoti skirtingose aplinkose, t. y. YPI – bendrai neteistųjų jaunuolių grupei, o PCL-YV – teistiems jaunuoliams.

Be abejo, gali kilti klausimas, kuo gali būti naudingas „normalių“, t. y., neteistųjų, paauglių tyrimas siekiant gauti žinių apie psichopatinį paauglių? Tyrimai rodo, kad psichopatiniai broožai bendros populiacijos jaunuolių grupėje pasireiškia labai panašiai, kaip jie pasireiškia įkalintų jaunuolių grupėje. Bendros populiacijos jaunuolių grupėje psichopatiniai broožai yra lygiai taip pat susiję vienas su kitu ir su rimtu delinkvencijos bei smurtinio elgesio pasireiškimu, kaip ir pažeidėjų grupėje. Be to, paaiškėjo, kad beširdiškumo ir neemocionalumo psichopatinės asmenybės veiksnys yra itin svarbus. Problemiškiausi paaugliai iš bendros jaunuolių populiacijos grupės yra ir delinkventiški, turi beširdiškumo ir neemocionalumo broožų. Taigi psichopatiniai broožai daro įtaką sunkaus elgesio pasireiškimui ir tarp neteistųjų jaunuolių. Skirtumas yra tik kiekybinis, o ne kokybinis.

Bendros populiacijos tyrimas teikia daug žinių apie psichopatinį broožų vystymąsi ir padeda suprasti, kas galėtų sustabdyti šių broožų stiprėjimą. Vienas iš pasiūlymų intervenciniam darbui su psichopatinį broožų turinčiais paaugliais dirbti būtų socialinių ir emocinių įgūdžių ilgalaikis lavinimas. Trumpalaikis mokymas nėra veiksmingas, kaip ir intervencinis darbas sulaukus suaugusiojo amžiaus. Intervencija turi būti vykdoma ankstyvame amžiuje, tad ir nustatyti ją būtina kuo anksčiau.

Lietuvoje atliktų tyrimų duomenys patvirtina YPI metodikos diskriminantinį ir vidinį validumą (Žukauskienė, 2004; Jokubauskaitė, 2004). Taikant YPI metodiką, apklausti 207 14–18 metų jaunuoliai, esantys tardymo izoliatoriuje ir specialiuosiuose vaikų globos namuose (SVGN). Kontrolinę grupę sudarė 276 Vilniaus ir Kauno bendrojo lavinimo mokyklų auklėtiniai, kurių amžius taip pat buvo nuo 14 iki 18 metų. Nustatyta, kad, lyginant su Švedijos duomenimis, Lietuvoje taikant YPI klausimą, skalių vidinis suderinamumas yra kiek žemesnis. Tai gali būti susiję su vertimo problemomis ir mažesne Lietuvos imtimi.

Lyginant psichopatinių bruožų išreikštumo lygį kolonijoje bei SVGN esančių asmenų ir kontrolinėje grupėje paaiškėjo, kad kolonijoje ir SVGN esančių jaunuolių psichopatiniai bruožai yra daug labiau išreikšti nei bendroje populiacijoje. Ypač dideli skirtumai pasireiškia lyginant grupes pagal melavimo, manipuliavimo, gailesčio stokos, impulsyvumo ir neatsakingumo bruožus. Didingumas, nenatūralus žavesys ir paskatos poreikis yra panašiai išreikštas ir tarp kolonijoje bei SVGN esančių asmenų, ir tarp bendrojo lavinimo mokyklų moksleivių. Tai vėlgi patvirtina (Andershed ir kt., 2001) argumentus, kad kai kurios savybės, pasireiškiančios sulaukus suaugusiojo amžiaus laikomos psichopatinėmis, gali reikštis paauglystėje kaip tam tikra prasme normalios paauglystėje.

Lietuvoje atliekamo tęstinio tyrimo duomenimis (projekto vadovė – R. Žukauskienė), agresija ir delinkvencija, pasireiškusi sulaukus 13–17 metų, koreliuoja su psichopatiniais asmenybės bruožais sulaukus 17 metų. Tyrime panaudotos YSR11-18 (Achenbach, 1991) metodika, kai vaikai buvo 13, 14, 15, 16, ir 17 metų, ir jau minėta YPI metodika, kai vaikams buvo 17 metų. Tęstinio tyrimo rezultatai parodė, kad agresyvus ir delinkventinis elgesys jau nuo 13 metų yra susijęs su vyresniame amžiuje nustatytais psichopatiniais asmenybės bruožais, ir laikui bėgant tie ryšiai linkę stiprėti. Silpniausi ryšiai nustatyti tarp ankstyvų elgesio problemų ir beširdiškumo bei neemocionalumo skalių.

Problemos, susijusios su paauglio psichopatinių bruožų nustatymu

Paauglystė yra laikotarpis, kai labai dramatiškai keičiasi tapatybė ir socialiniai ryšiai. Jaunuoliai stengiasi kurti tinkamą, nuolatinę tapatybę, tačiau jie praeina ilgą „bandymų ir klaidų“ kelią, tarsi „bando“ įvairias asmenybes. Paauglių tapatumas šiuo laikotarpiu gali kelis kartus pasikeisti (Erikson, 1968). Tokie paauglystėje vykstantys pokyčiai paliečia ir aplinkinius žmones. Paaugliai ieško atramos sau artimuose svarbiuose santykiuose. **Saugi ir palaikanti šeima yra optimali ap-**

linka sveiko savęs pajautimo, pažinimo, pasitikėjimo jausmo raidai. Smurtas šeimoje, apleidimas dažnai sutrikdo ir sukelia nesaugumo jausmą. Santykiai su draugais šia prasme taip pat labai svarbūs. Jeigu jų nėra, paaugliai gali susiformuoti nenuoširdumo „sieną“, skiriančią juos nuo kitų ir taip gali būti klaidingai palaikyti manipuliuojančiais, šaltais. Tai jau galima priskirti psichopatinės asmenybės bruožams. Charakteristikos, susijusios su asmeniniu jausminiu veiksmu psichopatijoje, – grandioziškumas, empatijos ir kaltės jausmo stoka, nesugebėjimas priimti atsakomybės už atliktus veiksmus – labai panašios į laikinąsias paauglių savybes. Sugebėjimas pajusti, suprasti, ką galvoja arba jaučia kiti žmonės, paauglystėje dar tik formuojasi, daugelis vaikų ir paauglių tai sugeba daryti tik gana paviršutiniškai. Reikia daugiau laiko ir patirties, kad galutinai susiformuotų toks gebėjimas. Be to, paaugliai yra labai egocentriški, tai taip pat gali būti laikinas jų mąstymo bruožas, kuris laipsniškai kognityvinės raidos procese išnyks. Kol neišnyks laikini paaugliški bruožai, paaugliai gali atrodyti nejautrūs kitų jausmams ir mintims ir laikyti save „išskirtiniais“, pranašesniais už kitus.

Charakteristikos, susijusios su psichopatijos pareiškimu asmeniuose santykiuose, taip pat pasireiškia ir normalioje paauglio raidoje. Nepaklusimas taisyklėms yra daugelio paauglių **eksperimentavimo su autonomija** padarinys. Impulsyvumas, paskatos poreikis ir rizikavimas taip pat normiškai labiau paplitęs tarp paauglių nei tarp suaugusiųjų (Arnett, 1992; Eysenck, 1977, 1983, 1996). Daugumai jų šios savybės vėlesniame amžiuje pranyksta, tačiau kai kuriems paaugliams jos virsta asmenybės bruožais. Tokie bruožai lemia paauglių įsitraukimą į nusikalstamą veiklą ir dažnai verčia elgtis taip, kaip suaugusiesiems nepriimtina. Kartais gali pasirodyti, kad paauglys, nesugebantis kontroliuoti pykčio, nekuriantis ateities planų, yra psichopatiškas, tačiau dažnai tai yra tik paauglio susidūrimas su kilusiais vidiniais arba išoriniais iššūkiais, kurie yra natūralūs beaugant. Dėl to nustatant psichopatinės asmenybės sutrikimą paauglystėje reikia būti atsargiems.

Šiuo metu paauglių psichopatiją matuojančios metodikos (PCL-YV-R, ASPD, YPI ir kitos) daugiausia taikomos tiriamajame darbe,

tačiau jos galėtų būti plačiau taikomos ir teismų praktikoje. Numatoma, kad paauglių psichopatiją matuojančios metodikos taps vienomis iš dažniausiai taikomų tiriant nepilnamečių nusikalstamumą. Šių metodikų kūrimas ir taikymas yra svarbus ir todėl, kad pastaraisiais metais itin padaugėjo paauglių padarytų smurtinių nusikaltimų. Vis daugiau jų už padarytus nusikaltimus suteikia ilgesnių ir griežtesnių nuosprendžių (Seagrave, Grisso, 2002). Teismo institucijos pradeda ieškoti būdų, pagal kuriuos būtų galima numatyti galimą žiaurumo pasireiškimą ateityje, ir pagal tai spręsti apie taikytinas bausmes ir poveikio būdus. Vis dėlto taikant psichopatijai nustatyti skirtas metodikas, kyla tam tikrų pavojų, nes teisiant paauglį, kaltinamą sunkiu pažeidimu, kuriam psichometriškai buvo nustatyta psichopatija, būtų susidurta su galimybe, kad jis bus teisiamas daug griežčiau arba net kaip suaugęs asmuo, nes bus remiamasi teorine nuostata, jog psichopatai gydymui pasiduoda labai sunkiai.

J. F. Edensas ir kt. (2001) pabrėžia, kad siekiant išvengti galimų klaidų, reikia papildomų tyrimų, tikrinančių jaunimo psichopatinius bruožus tiriančių metodikų patikimumą ir validumą. D. Seagrave'as ir T. Grisso (2002) siūlo labai griežtai peržiūrėti paauglių psichopatiją tiriančias metodikas ir kelia joms tam tikrus reikalavimus. Pirmiausia jie siūlo atkreipti dėmesį į paauglių asmenybės bruožų vystymąsi. Jie teigia, kad asmenybės bruožai, naudojami psichopatijai apibūdinti, dažnai gali būti laikini, tik paauglystėje pasireiškiantys asmenybės bruožais. Egzistuoja tam tikri laikini, paauglystei būdingi elgesio ir emociniai ypatumai, kurie gali būti panašūs į psichopatinius bruožus, tačiau jie ilgainiui išnyksta, tarsi „išaugami“ (Seagrave, Grisso, 2002). Prie tokių paauglystėje pasireiškiančių bruožų, panašių į suaugusiojo psichopatinius bruožus, priskiriamas didelis savo vertės pajautimas, naujų įspūdžių siekimas, atsakomybės stoka, pastovių ryšių trūkumas ir t. t. Tai, anot tyrėjų, jau pastebėjo net pats H. Cleckley'us (1941, 1976). Gali būti, kad tokie paauglių asmenybės bruožai beaugant išnyks, tačiau vaikas ir paauglys jau bus įvardytas kaip psichopatinė asmenybė.

D. Seagrave'as ir T. Grisso (2002) teigia, kad reikalavimai metodikoms, kurios bus taikomos teismų klinikinėje praktikoje, turi būti

daug griežtesni nei įprasta. Reikia platesnių tyrimų įvairiose aplinkose. Pirmiausia svarbu gauti kuo daugiau **informacijos iš skirtingų šaltinių**, o ne pasikliauti tik vienu, t. y. remtis ne tik tam tikra metodika gautais duomenimis, bet ir iš tėvų, mokytojų surinkta informacija apie gana pastovius, anksčiau pasireiškusius paauglio asmenybės ir elgesio bruožus, jų intensyvumą, dažnumą. Visi duomenys turi sutapti. Antras yra **pastovumo reikalavimas**, t. y. jaunuoliai, turintys bruožus, kurie tik panašūs į psichopatinius bruožus dėl paauglystės ypatumų, laikui bėgant nustoja taip elgtis. Psichopatiniai bruožai išlieka ir praėjus daugeliui metų. Trečia, turi pasireikšti **situacinis ir kontekstinis pastovumas**. Jaunuoliai, turintys tik laikinų elgesio sutrikimų, dar tik išbandantys įvairias elgesio formas, skirtingai gali įvairiose situacijose elgtis ir neįprastoje aplinkoje. Psichopatinius bruožus turintys asmenys elgsis visose situacijose vienodai. Iki šiol nedaug metodikų gali patvirtinti kontekstinę charakteristikų pastovumą.

D. Seagrave'ui ir T. Grisso (2002) išsakius savo nuomonę dėl galimo klaidingo psichopatijos paaugliams nustatymo ir pateikus įvairius reikalavimus metodikoms, atsirado tyrėjų, savo ruožtu kritikuojančių jų darbus. P. J. Frickas (2002) teigia, jog D. Seagrave'as ir T. Grisso psichopatiją bando padaryti išskirtiniu psichopatologiniu konstruktu, naudojamu darant teismų išvadas, kurios asmeniui gali turėti labai svarbių padarinių. Problemos, atsirandančios nustatant psichopatiją ir D. Seagrave'o ir T. Grisso (2002) darbe apibrėžtos kaip unikalios, iš tikrųjų būdingos beveik visoms vaiko psichopatologijos formoms. Pavyzdžiui, dauguma vaikų, pasižyminčių tam tikrais sutrikimais turi ir psichopatologinių nukrypimų (Kendall, Clarkin, 1992), beveik visų vaikų sutrikimai mažiau stabilūs nei suaugusiųjų (Wierson, Forehand, 1994). Tyrėjai neįvertina, kad rimti vaiko raidos sutrikimai apima tokius procesus, kurie kokybiškai skiriasi nuo esančių normaliam vystymuisi. P. J. Frickas (1998, 2002) teigia, kad tie reikalavimai neturi būti naudojami išskirtinai psichopatijos tyrimo metodikoms, o turi būti taikomi daugeliui asmenybės ir psichopatologijos metodikų.

P. J. Frickas (2002) teigia, kad tyrėjai vartojamos sąvokos „tikrasis psichopatas“ tinkamai neapibrėžia. Jie kalba apie bruožo pastovumą

paauglystėje, tačiau tai nesuderinama su psichopatologijos raida. Bruožai keičiasi ankstyvojoje raidoje, ir ši aplinkybė suteikia galimybę efektyviai užsiimti prevenciniu darbu ir gydymu. **Duomenų rinkimas gali padėti numatyti ateities smurtinio elgesio pasireiškimo galimybę, tačiau ne „tikros psichopatijos“ buvimą.** P. J. Frickas (2002) mano, kad ši psichopatijos sutrikimą reikia atsargiai nustatyti, nes tik nedaugelis nepilnamečių nusikaltėlių atitinka psichopatijos požymius.

D. R. Lynamas (2002) teigia, kad, anot D. Seagrave'o ir T. Grisso, pagrindinis sunkumas, kylantis nustatant paauglių psichopatiją, yra normalūs vystymosi metu vykstantys pasikeitimai ir kad tokie pokyčiai *gali būti* klaidingai palaikyti charakteristikomis, kurios apibūdina psichopatiją taikant psichopatijos tyrimo metodikas, tokias kaip PCL-R. D. R. Lynamas (2002) psichopatiją apibrėžia kaip tam tikrą asmenybės bruožų, taikant Penkių veiksmių modelį (angl. *Five Factor Model - FFM*, Costa, McCrae, 1995), kombinaciją. Dėl to įmanoma nustatyti vaikų ir paauglių psichopatiją. Jis teigia, kad D. Seagrave'o ir T. Grisso susirūpinimas paauglio vystymosi pokyčiais yra perdėtas, nes tyrimai rodo, kad bruožus, aprašytus pagal Penkių veiksmių modelį, taip pat ir apibūdinančius psichopatiją, galima išvelgti vaikystėje ir paauglystėje. Be to, šie bruožai yra sąlyginai pastovūs pereinant iš paauglystės į suaugusiųjų amžių. Psichopatiškiausi asmenys paauglystėje bus psichopatiškiausi ir suaugę. Normalūs raidos pokyčiai nesudaro esminių sunkumų tiriant psichopatinis bruožus paauglystėje. D. R. Lynamas (2002) mano, kad bruožai, apibūdinantys psichopatiją, egzistuoja jau paauglystėje, be to, tuos bruožus galima patikimai vertinti.

Aprašydamas asmenybės psichopatinis bruožų pastovumą ir tęstinumą laike, D. R. Lynamas (2002) remiasi A. Caspi (1998) teiginiu, kad asmenybė nepertraukiamai vystosi dėl asmenybės ir aplinkos sąveikos. Skiriamos trys šios sąveikos rūšys: reaktyvi, žadinanti ir proaktyvi. **Reaktyvi** sąveika atsiranda tada, kai asmenys, veikiami tos pačios aplinkos, ją patiria, interpretuoja ir reaguoja į ją pagal savo vidinius polinkius, t. y. pagal savo turimas atribucijas. Pavyzdžiui, agresyvūs vaikai, palyginti su neagresyviais ir depresiškais, daug dažniau agresyviai atsakinėja ir tikisi, kad tokie veiksmai bus efektyvūs. **Žadinanti**

sąveika atsiranda tada, kai asmenys dėl savo asmenybės bruožų arba elgesio sukelia tam tikras išskirtines socialinės aplinkos reakcijas. Pavyzdžiui, problemiški vaikai sukelia tipiškas tėvų reakcijas (pvz., griežtą ir nereguliarų auklėjimą, bandymų bendrauti su vaiku sumažėjimą). **Proaktyvi** sąveika atsiranda tada, kai asmenys pasirenka arba sukuria socialines aplinkas, kurios priimtinos jiems patiems. Pavyzdžiui, asmenys renkasi į save panašius draugus ir aplinkinius.

Bet kokiu atveju šios sąveikos stiprina jau egzistuojančią asmenybę. Esant asocialiam arba psichopatiniam elgesiui, tas **pastiprinimas ateina per neigatyvių padarinių kaupimą**. Gali būti, kad psichopatai nepasiduoda gydymui dėl susikaupusių neigiamų padarinių gausos. Tai-gi efektyviausias gydymas būtų ankstyvuojų gyvenimo laikotarpiu, kol neigiamų padarinių dar nėra daug ir yra galimybė įtraukti kuo daugiau skirtingų aplinkos veiksnių (pvz., mokyklą, šeimą, bendraamžius bei dirbti individualiai). Tinkamos metodikos, leidžiančios anksti nustatyti psichopatinis bruožus, gali sudaryti galimybę laiku pastebėti asmenis su besiformuojančiais psichopatiniais asmenybės bruožais, laiku pradėti gydymą, kol neigiami padariniai dar nėra susikaupę.

KLAUSIMAI

1. „Ilgalaikių planų neturėjimas“, „nesugebėjimas prisiimti atsakomybės“ – tai suaugusiųjų psichopatijos bruožai. Kodėl metodikos, įtraukiančios šiuos bruožus, netinka paauglių psichopatijai vertinti? Į kokius kitus bruožus patartina atkreipti dėmesį vertinant paauglius?
2. Susiekite kiekvieną iš trijų paauglių psichopatijai taikomų metodikų (PCL-YV, Asocialaus proceso išaiškinimo metodika (APSD), APSD nauja versija) su jai būdingu teiginiu: apima asmenines jausmines charakteristikas ir kriminalinę istoriją; tinka numatant asocialų elgesį; įtraukia savimeilės veiksnį ir pabrėžia asmenybės bruožus.

3. Kokių padarinių gali sukelti neatsargus nusikaltusių jaunų žmonių priskyrimas psichopatams?
4. Siekdami išvengti galimų klaidų nustatant psichopatologiją paaugliams, D. Seagrave'as ir T. Grisso (2002) kelia paauglių psichopatiją tiriančioms metodikoms keturis reikalavimus. Kokie jie?
5. Kokie yra paauglių psichopatijos nustatymo pranašumai ir trūkumai, galintys daryti įtaką paauglių gyvenimui ateityje?

Asocialaus elgesio teorijos

Pagrindinės kriminalinį elgesį aiškinančios teorijos analizuoja nusikalstamą elgesį gana skirtingais aspektais. Vienos iš jų daugiau dėmesio skiria veiksniams, skatinantiems arba prisidedantiems prie asocialaus elgesio susiformavimo, analizuoja tai, kokie veiksniai paskatina arba sudaro sąlygas atlikti nusikalstamus veiksmus. Kitos teorijos skiria daugiau dėmesio nusikalstamo elgesio analizei, o ne atskiriems veiksniams.

Daugelio asocialų elgesį analizuojančių psichologinių teorijų ir empirinių tyrimų ištakos yra sociologijoje, kuri bando nustatyti nusikalstamo elgesio priežastis, slypinčias socialinėse struktūrose ir kultūrinėje aplinkoje. Analizuojamas individo asocialus elgesys ir su juo susiję psichologiniai procesai, todėl nėra aiškios sociologinių ir psichologinių asocialaus arba nusikalstamo elgesio aiškinimų ribos. Daugelis psichologų analizuoja **socializacijos procesą**, kurio metu žmogus mokosi paklusti socialiai priimtino elgesio taisyklėms, ypač moralaus elgesio taisyklėms, reguliuojančioms žmonių tarpusavio santykius. Analizuojama, kaip nusikalstamas elgesys susijęs su išmokimu. Taip pat tyrinėjama, kaip moraliniai standartai susiję su vidinių savikontrolės mechanizmų, kurie padeda žmogui atsispirti pagundai, formavimusi. Šiuo atveju nusikalstamas elgesys pasireiškia tada, kai savikontrolės mechanizmas yra nesusiformavęs arba pažeistas. Kitose teorijose teigiama, kad žmogus nėra iš prigimties blogas, dažniausiai jis linkęs pritaikyti, paklusti visuomenės normoms ir pažeidžia jas tik tada, kai aplinkos įtaka veikia labai stipriai.

Egzistuoja kelios pagrindinės asocialaus elgesio prigimtį bandančios paaiškinti teorijų grupės. Joms priklauso **socialinės ir besiremiančios aplinkos veiksniais teorijos** (sociologinės, išmokimo teorijos ir pan.) bei **į individą orientuotos teorijos** (psichoanalitinė, H. J. Eysencko teorija apie nusikalstamumą, kognityvinė raidos teorija ir kt.). Teorijose, kuriose pabrėžiama, kad socialinė ir kultūrinė aplinka lemia asocia-

laus, deviantinio elgesio atsiradimą ir pasireiškimą, yra kritikuojamos, nes negali paaiškinti, kodėl panašioje aplinkoje panašiomis sąlygomis gyvenantys vieni individai elgiasi asocialiai, o kiti – ne. Vis dėlto ir psichoanalizė nepateikia vienos baigtinės nusikalstamumo teorijos. Pavyzdžiui, ši teorija negali paaiškinti, kodėl laikui bėgant kinta nusikalstamumo lygis. Jeigu paauglystės metu nusikalstamumas padidėja, kaip teigia psichoanalizės atstovai, dėl atsinaujinusių infantilinių konfliktų ir Edipo komplekso, tai nepaaiškina, kodėl vėlyvos paauglystės metu tas nusikalstamumo lygis nustoja augęs. Kita vertus, psichodinaminės hipotezės negali būti visai atmestos, nes jos teiginiai pasitvirtina, ypač kai kalbama apie neįsisąmonintus konfliktus, slypinčius sąmonėje ir darančius įtaką individo elgesiui.

Į INDIVIDĄ ORIENTUOTOS IR INTEGRUOTOS ASOCIALAUS ELGESIO TEORIJOS

Pagrindinės sąvokos:

Id, ego, superego
Agresijos instinktas
Kaltės jausmas
Sublimacija
Edipo kompleksas
Dezintegracija
Bejėgiškumas
Socialinis nerimas
Internalizacija
Dinaminė sistema
Kriminalinės nuostatos
Deprivacija
Taksonominis aspektas
Priežastinis aspektas
Paskatos alkis
Operantinis ir klasikinis sąlygojimas
Moralumas
Savikontrolė
Posūčio momentas
Kognityviniai sugebėjimai
Atribucinė teorija
Alternatyvios reakcijos
Išankstinis neigiamas nusistatymas
Lygybės ir abipusiškumo principai

Teorijos, kuriose teigiama, kad socialiniai ir kultūriniai procesai yra lemiantys veiksniai asocialaus elgesio raidoje, ribotos tuo, jog individai, patiriantys panašią įtaką iš tos pačios aplinkos, nesielgia vienodai. Neišvengiamai reikia pripažinti, kad individualūs skirtumai, pasireiškiantys jau ankstyvuose raidos etapuose, sumažina aplinkos poveikį. Šiame skyriuje pristatomos pagrindinės sociobiologinės ir psichologinės teorijos, kuriose pabrėžiami „vidiniai“ veiksniai, susiję su asocialaus elgesio raida, nors reikia atkreipti dėmesį ir į tai, kad individas nesivysto vakuume, t. y. jis vystosi tam tikroje aplinkoje, tačiau šiose teorijose aplinkos poveikis neanalizuojamas.

Biologinė agresyvumo teorija

Pagal biologinę agresyvumo teoriją agresyvumas žmogui yra įgimtas, tai dalis jo instinktyvios prigimties. Žymiausi biologinės agresyvumo teorijos šalininkai yra S. Froidas ir K. Lorenzas. S. Freudas teigė, kad polinkis į agresiją yra originali, savarankiškai egzistuojanti žmogaus dispozicija. Agresija, nukreipta į kitus žmones, laikyta nuolatinio savidestrukcijos ir savisaugos konflikto rezultatu. Agresijos instinktas laikomas antriniu, kilusiu iš pirminio mirties instinkto. Etologinėje teorijoje (Lorenz, 1966) taip pat teigiama, kad žmogaus polinkis agresyviai elgtis kyla iš įgimto savisaugos instinkto. Ir K. Lorenzo (1966), ir S. Freudo (1962) nuomone, instinktyvi energija, skatinanti individą elgtis agresyviai, kyla iš fiziologinių procesų ir genetiškai įsitvirtina organizme. K. Lorenzo nuomone, agresyvių veiksmų raiška priklauso nuo sukauptos agresyvios energijos kiekio ir nuo paskatų, kurios palengvina agresyvų elgesį, stiprumo. S. Freudo ir K. Lorenzo teorijose agresija laikoma instinktyvių, įgimtų veiksmų padariniu, todėl išvengti agresijos protrūkių arba juos pašalinti beveik neįmanoma, galima tik laikinai sumažinti jų intensyvumą.

Etiologinės žemesnių stuburinių studijos K. Lorenzui (1966) leido nustatyti universalų agresijos instinktą, kuris kontroliuoja populiacijos kontrolę, stipresnių gyvūnų atranką reprodukcijai, jaunikių gynimą ir socialinę organizaciją. Instinktai susiję su nevalingais energi-

jos šaltiniais nervų sistemoje, kurie reiškiasi per pastovius veikimo modelius, taikomus reaguojant į specifinius atpalaiduojančius stimulus. K. Lorenzas apibendrina, kad pastovumas reikalauja atlaisvinti agresyvią energiją, valdančią žmonių elgesį, ir gretina žmonių militaristines demonstracijas bei kompetentingą sporto ir agresyvią kitų gyvūnų veiklą. Nėra psichologinių įrodymų, kurie patvirtintų šį hidraulinių modelių, tinkantį net žemesniems gyvūnams. Neatsižvelgiant į spėliojimus, agresyvios energijos universalus atpalaidavimas žmonių organizmuose akivaizdžiai nebuvo įrodytas. K. Lorenzas kritikuotas dėl antropomorfinės ekstrapoliacijos ir išmokymo vaidmens atmetimo.

Biologinės agresyvumo teorijos šalininkai teigia, kad žmonės turi daugiau galimybių negu kitos rūšys išmokyti skirtingų būdų tiems paties tikslams pasiekti. Kaip bet kokia koordinuota veikla, agresyvus elgesys priklauso nuo įgimtų smegenų ir raumenyno struktūrinių savybių. Biologinis požiūris teigia, kad ši koordinacija yra dėl įgimtos ir specifinės neurocheminės sistemos kontrolės, ir čia labiau išryškėja žmonių ir kitų gyvūnų panašumai, o ne skirtumai.

Sudėtingesnę koncepciją pateikia sociobiologai tokie kaip B. Wilsonas (1978), kuris socialinį elgesį aiškina evoliuciniais terminais. Emocijos, savęs supratimas ir atviras elgesys postuluojami kaip kontroliuojami genetinės predispozicijos. Agresija išreiškia universalią emocinę predispoziciją, bet tai yra kultūrinės adaptacijos ir individualaus išmokymo dalykas. Visi žmonės turi šią predispoziciją, bet agresyvus elgesys yra labiau adaptyvi reakcija į grėsmę išgyvenimui negu nevalingas energijos prasiveržimas.

Filogenetinį elgesio tęstinumą aptaria ir K. E. Moyeris (1981), kuris remiasi gyvūnų elektrinio smegenų dirginimo tyrimais ir chirurginėmis intervencijomis, taip pat pacientų, turinčių organinę patologiją, tyrimais. Jis agresiją kategorizuoja kaip grobuonišką, vyrišką, baimės sukeltą, teritorinę, motinišką, susijusią su seksu ir instrumentinę. Išskyrus instrumentinę agresiją, kuri neturi specifinių fiziologinių pagrindų, toks elgesys kontroliuojamas organizuotos nervų sistemos grandinės, kurią įjautrina hormonai ir kraujo sudedamosios dalys. V. H. Markas, F. R. Ervinas (1970) ir Monroe (1978) panašiai aiškino sistemą žmogaus sme-

genyse, kuri kryptingai organizuoja kenkiantį elgesį. Jie fokusuojasi ties „diskontrolės sindromu“, būdingu smurtaujantiems žmonėms, kurių limbinės sistemos mechanizmas, normaliai sulaikantis agresyvų elgesį, pažeistas. Šie teoretikai pabrėžia evoliucinę žmogaus agresijos prigimtį.

Socialinė ir kultūrinė agresijos modifikacija taip pat gali pasitarauti kaip raktas analizuojant lyčių skirtumus. Lyčių vaidmenų skirtumai aiškiai priklauso nuo išminktų socialinių stereotipų. Visoms rūšims būdingas pastebimai didesnis vyrų agresyvumas, aiškinamas filogene-
tine agresijos prigimtimi. Gyvūnų, antropologiniai, tarpkultūriniai ir vaiko vystymosi tyrimai palaiko tokią nuomonę (White, 1983), bet yra tam tikrų išimčių. Averillas (1982) nustatė keletą pykčio išraiškos lyčių skirtumų, ir visuomeninės žmogaus studijos parodė, kad nuo lyties priklausomi agresijos skirtumai nėra išvengiami (White, 1983). Taigi įgimti biologiniai lyčių skirtumai, žinoma, susiję su kultūriniais lyčių vaidmenų įpročiais, palaikančiais tam tikrą moterų ir vyrų elgesį (Cohen ir Machalek, 1989).

Bandymai paaiškinti agresijos ir kriminalinio smurtavimo lyčių skirtumus, remiantis genetiniais ir hormoniniais veiksniais, nedavė vienareikšmio atsakymo. Nors dvynių tyrimai patvirtino, kad nuo genetinio prado priklauso lyčių skirtumai (Rushton, 1986), tai abejotinas aiškinimas, apimantis specifinius mechanizmus, tokius kaip testosterono gamyba, ir nespecifinius veiksnius, tokius kaip aktyvumo lygis, kuris turi įtakos agresijos išmokimui.

Asocialaus elgesio aiškinimas psichoanalitinėje teorijoje

Psichoanalitinės teorijos pradininkas šio amžiaus pradžioje buvo Vienos gydytojas S. Freudas, gyvenęs XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje. Jis yra garsus psichiatras, biologas ir filosofas. Jam įtaką darė Č. Darvino mintis apie žmogaus kilmę iš gyvūnų. S. Freudo nuomone, elgesys kinta dėl to, kad neadekvačiai reiškiasi pagrindiniai poreikiai. Žmogaus elgesiui didelę įtaką daro biologiniai instinktai, iš kurių

S. Freudas ypač pabrėžė seksualinių potraukių bei agresijos vaidmenį ir jų slopinimo poveikį normaliai bei patologicinei raidai.

Asmenybės teoriją S. Freudas pirmą kartą išdėstė septintajame „Sapnų aiškinimo“ skyriuje, kuriame buvo pateiktas ir pirmasis topografinis psichikos modelis. Teorija, kuria remiantis psichiką sudaro atskiros skirtingai veikiančios sistemos, vadinama topografine. Pirmajame topografiniame modelyje skiriamos trys sistemos: sąšamonė, prieššamonė (ikisąmonė) ir sąmonė.

S. Freudas (1930, 1935, 1970) daug dėmesio skyrė žmogaus elgesį lemiančių potraukių analizei, vaikystėje patirtų psichologinių traumų įtakos tolesnei individo raidai analizei. Jo darbuose daug dėmesio skirta agresijos potraukiui, kuris, be abejo, siejasi su nusikalstamu individo elgesiu. S. Freudo pasekėjai gana intensyviai domėjosi nusikalstamu elgesiu, tačiau jų interesas buvo gana netiesioginis ir labiau susijęs su tais pataloginiais procesais, dėl kurių nusikalstamas elgesys pasireiškia, todėl vienos psichoanalitinės teorijos apie nusikalstamumą nėra. Toliau apžvelgsime pagrindinius psichoanalitinės teorijos teiginius, kuriuose atsispindi psichoanalitikų principinės nuostatos į nusikalstamą elgesį.

Pasąmonės struktūra

S. Freudo psichoanalitinė asmenybės teorija grindžiama įsitikinimu, kad žmogaus psichika yra nelyginant ledkalnis, kurio didžioji dalis yra neregima. Mūsų sąmoningas žinojimas yra iškilusi į paviršių matoma ledkalnio dalis. Giliau slypi daug didesnė sąšamonės sritis, apimanti mintis, norus, jausmus ir prisiminimus, daugelio kurių neįsisąmoniname. Sąšamonė yra bendroji psichinio gyvenimo bazė, iš kurios išsirutuliojo kitos sistemos. Pagrindiniai sąšamonę sudarantys elementai – **instinktai**. Juose glūdi laisvas energijos potencialas, kuris, pasiekęs tam tikrą intensyvumą, turi išsiveržti, kad išnyktų nepasitenkinimą kelianti įtampa. Kai ši energija gali išsilieti tiesiogiai ir netrukdoma, instinktyvusis poreikis patenkinamas iškart. Tai S. Freudas vadino **pirminiu procesu**. Po tiesioginės iškrovos organizme vėl įsivyrąja pusiausvyra.

S. Freudo manymu, sąmonė yra viršutinė psichikos sritis ir tiesiogiai siejasi su aplinkoje vykstančių procesų suvokimu. Pirmiausia ji

susijusi su išorinio pasaulio vaizdu, kurį suvokiame jutimo organais. Tuo pačiu metu sąmonė gauna informaciją ir iš vidaus (pasitenkinimas arba nepasitenkinimas, atgiję prisiminimai). Čia įsisažmoninami psichiniai reiškiniai.

Kai kurios neįsisažmonintų minčių laikinai yra priešsąmonės (ikisąmonės) srityje, jas panorėję bet kada galime perkelti į sąmoningo žinojimo lygį. Priešsąmonės sistemą formuoja instinktų bei išorinės aplinkos dirgiklių tarpusavio sąveika psichikoje. Pasąmonėje kilę instinktų tikrinami priešsąmonėje, tik tada jie gali patekti į sąmonę. Priešsąmonėje vyksta antrinis procesas: tiesioginė instinktų energijos iškrova pristabdoma, kad išorinėje aplinkoje būtų rastas tinkamas objektas poreikiui patenkinti.

S. Freudą labiausiai domino nepasiekiamos mintys ir aistros, kurias išstumiamo ir jėga neįsileidžiame į savo sąmonę, nes jas pripažinti būtų pernelyg skausminga. Nors sąmoningai nežinome, jog turime tokių nerimą keliančių minčių ir jausmų, S. Freudo įsitikinimu, jie mus smarkiai veikia. Jis manė, kad mūsų nepripažįstami impulsai pasireiškia kitokiu užslėptu pavidalu – mūsų pasirenkamu darbu, įsitikinimais, kasdieniais įpročiais ir nerimą keliančiais požymiais. Taip pasąmonė įsismelkia į mūsų mintis ir veiksmus.

Asmenybės struktūra

Anot S. Freudo, asmenybė – žmogaus emocijos, siekiai ir mintys – kyla iš agresyvių, malonumo siekiančių biologinių impulsų ir socialinių ribojimų konflikto. Asmenybė, jo požiūriu, yra pastangų įveikti šį socialinį konfliktą padarinys – išreiškiant šiuos impulsus tokiomis būdais, kurie leistų patirti malonumą, tačiau kartu nesukeltų kaltės jausmo arba bausmės.

S. Freudas aiškino, kad konfliktas apima tris sąveikaujančias sistemas: id, ego ir superego. Tai, kaip ir intelektas arba atmintis, yra abstrakčios psichologinės sąvokos, S. Freudo nuomone, „naudinga priemonė padedant geriau suprasti ir paaiškinti“ psichikos dinamiką. Jos yra gana savarankiškos sritys, tarpusavyje susijusios tam tikrais dinaminiais ryšiais.

Id yra sąmonės psichinės energijos, kuri nuolat siekia patenkinti pagrindinius išlikimo, dauginimosi ir agresijos stūmus, talpykla. Id apima įgimtus ir paveldėtus psichikos bruožus, tai tarsi instinktų energijos rezervuaras, iš kurio aprūpinamos kitos sritys. Pasak S. Freud, id neturi vidinės struktūros, yra chaotiškas ir veikia iracionaliai. Čia kyla pirminiai motyvai ir impulsai, daugiausia lytiniai ir agresyvūs. Jie veržiasi į išorę ir nori būti patenkinti tučtuojau ir visiškai nesvarbu, kokie bus patenkinimo padariniai. Taip pat nesvarbu, ar instinkto tikslą įmanoma pasiekti, ar jis moraliai priimtinas. Malonumo principas – patirti pasitenkinimą ir išvengti nepasitenkinimo – yra svarbus psichiniams procesams įtaką darantis veiksnys.

Ego – tai tarpinė grandis tarp id ir superego. Ego veikia pagal realybės principą: id impulsus siekiama patenkinti tikroviškais būdais, kurie veikia sukelti ilgalaikį malonumą, o ne skausmą arba sumaištį. Ego priešinasi instinktams, jo paskirtis – intelektualiai bei pažintinė veikla. Jis lemia mūsų veiksmus, nes yra impulsyviųjų id, ribojančių superego ir gyvenimiškų išorinio pasaulio reikalavimų derintojas.

Nuo ego atskirtam superego tenka ego teisėjo, autoriteto ir vertintojo vaidmuo. Svarbiausias superego uždavinys – savikritika, jis vadovaujasi tėvų įdiegtais idealais, kurie atspindi visuomenės vertybių bei moralės normas. Superego panašus į griežtą baudėją. Superego yra sąžinės balsas, kuris verčia ego atsižvelgti ne tik į tikrovę, bet ir į idealus. Kai ego negali įvykdyti superego keliamų reikalavimų, kyla kaltės jausmas – imama priekaištauti sau.

Instinktų teorija

Instinktai – tai vienintelis šaltinis, teikiantis energiją žmogaus veiksmams; kai psichika aprūpinta energija, organizmas verčiamas siekti tikslo. Jaudinimas iš vidaus nuolat stiprėja, tačiau pasiekęs tam tikrą ribą ima slopti. S. Freudas skiria instinkto šaltinį, prasiveržimą, objektą ir tikslą. Manoma, kad instinkto šaltinis yra fiziologinis, o ne psichinis, jo sužadintas instinktas atsiranda psichikoje.

Instinkto prasiveržimu vadinamas varomasis instinkto momentas, kurį rodo jėgos ir pastangų dydis. Prasiveržimas neatskiriamas nuo

instinkto, šiuo veiksmu instinktas patenkinamas. Instinkto tikslas – tai veiksmas, kuris panaikina vidinę įtampą ir kuriuo siekiama instinktą patenkinti. Instinkto objektas yra tai, kaip arba per ką instinktas pasiekia savo tikslą. Objektas tėra atsitiktinė priemonė patenkinti instinktą. Energijos naudojimas instinktui patenkinti vadinamas objekto pasirinkimu arba objekto užėmimu. Objekto pasirinkimą lemia konkretaus žmogaus vaikystės istorija.

Instinktai skirstomi į dvi dideles grupes – gyvybės ir mirties instinktus. Gyvybės instinktai apima išlikimo ir lytinius instinktus. Energija, garantuojanti gyvybės instinktų veiklą, vadinama libido. Šį lytinį instinktą sudaro keletas komponentų: poreikiai ir norai kyla įvairiose mūsų kūno vietose odoje ir raumenyse – erogeninėse zonose.

Mirties instinkto sąvoką S. Freudas pirmą kartą pavartojo veikale „Anapus pasitenkinimo principo“ (1920). Šie instinktai individą turi gražinti į neorganinę būseną. Jie pirmiausia nukreipti į vidų ir verčia organizmą save naikinti, todėl konfrontuoja su libido. Libido užduotis – destruktivius instinktus padaryti nekenksmingus; dauguma instinktų nukreipiama iš šorę, į aplinkos objektus. Šie instinktai reiškiasi kaip agresija ir destrukcija.

Socializacija

S. Freudas manė (1930), kad žmonės iš prigimties yra asocialūs. Jo manymu, biologškai yra nulemta, kad žmonėms būdingas egocentriškas malonumų siekimas ir destruktivūs impulsai, konfliktuojantys su socialinės grupės arba visos visuomenės reikalavimais. Norėdamas užtikrinti savo socialinį išlikimą, individas privalo tuos impulsus kontroliuoti arba nukreipti kitur. Tai pasiekama dviem būdais: pirmiausia pirminis id aktyvumas slopinamas **antrinių procesų**, arba ego, nes ego funkcionuoja ne pagal malonumo, kaip id, bet pagal realybės principą. Į realybę orientuoto mąstymo ir vaizduotės raida padeda sumažinti įtampą pasitelkus fantazijas ir planingą elgesį (Piers, Singer, 1952). Antra, kai ego veikia nukreipdamas id potraukių energiją, jam įtakos turi ir supergo, kuris atstovauja internalizuotiems visuomenės arba socialinės grupės standartams, tai yra superego pateikia ir pozityvias vertybes ir tikslus.

Egzistuoja dinamiški šių trijų struktūrinių komponentų – id, ego ir superego – tarpusavio ryšiai. **Id** yra visų šių sistemų motyvacijos šaltinis ir yra energijos šaltinis instinktyvių potraukių reiškimui. **Superego** pateikia kultūrinius instinktyvių potraukių reiškimą, kuriuos perėmė individas. **Ego** yra kontrolės centras, kuris turi rasti tinkamą elgesį, užtikrinantį maksimalų instinktyvaus potraukių patenkinimą, atsižvelgiant į superego pateikiamus apribojimus, taip pat atsižvelgiant į realias galimybes – ir fizines, ir socialines.

S. Freudas skyrė du pagrindinius – gyvenimo ir mirties (arba destrukcijos) instinktus. *Gyvenimo instinktas* užtikrina išgyvenimą ir giminės pratęsimą. Šiai instinktų rūšiai priskiriami alkio, troškulio, libido ir kiti instinktai.

Aiškindamas, kas yra *mirties instinktas*, S. Freudas teigė, kad kiekvienas žmogus siekia numirti, tai pagrindinis žmogaus tikslas. Id siekia pašalinti bet kokią įtampą, nes dėl žemo energetinio funkcionavimo lygio organizmas patiria malonumą, o visiškai įtampos ir poreikių nebuvimas pasiekiamas tik mirties atveju. Agresijos potraukis yra išvestinis iš mirties instinkto. Jis susijęs su savisauga, leidžiančia asmeniui apsaugoti save ir nukreipti destruktivią mirties instinkto energiją į išorę, tai yra nukreipti ją į kitus žmones. S. Freudu manymu, destrukcija slypi pačioje žmogaus prigimtyje. Dalis destruktivos energijos gali reikštis socialiai priimtiniu būdu (sporte, pvz., bokse). Dalis energijos gali būti panaudojama baudžiant save, agresiją nukreipiant į save. Žmogaus veiksmus dažnai skatina ne vienas, bet keli motyvai, todėl dažnai gyvenimo ir mirties instinktai sąveikauja. Pavyzdžiui, valgant patenkinamas ir gyvenimo, ir mirties instinktas, nes atliekami destruktiviūs veiksmai – kandžiojimas, kramtymas, kartu užtikrinamas organizmo išlikimas. Šios dvi instinktų grupės taip pat gali konfrontuoti tarpusavyje to paties objekto atžvilgiu, pavyzdžiui, per sadizmą gali reikštis meilė ir agresija. S. Freudu nuomone, visiškai kontroliuoti agresiją neįmanoma, nes tai prieštarauja žmogaus prigimčiai.

Pirminė psichoanalitinė teorija (1905 m.) agresiją vertino kaip seksualinio potraukio sudėtinę dalį. S. Freudas teigė, kad daugelio vyrų seksualumas turi agresyvumo priemaišą, polinkį nugalėti prievartos

būdu. Šio polinkio biologinė reikšmė, matyt, yra nugalėti seksualinio objekto pasipriešinimą dar ir kitokiu, ne tik meiliniškos, būdu. Tokiu atveju sadizmas atitiktų komponentą, tapusį savarankišku, sustiprėjusiu, iškeltu į pirmą vietą agresyvaus seksualinio potraukio, tapusiu nepriklausomu ir pernelyg išreikštu, ir perkėlimo būdu užimančiu vadovaujančias pozicijas. Žiaurumo impulsai atsiranda iš šaltinių, kurie faktiškai nepriklauso seksualumui, bet gali sutapti su juo ankstyvose gyvenimo stadijose.

Agresyvumo impulsai iš pradžių atrodė priklausantys savisaugos instinktui. Tai buvo priskiriama libido, todėl agresijos instinktas nebuvo laikomas savarankišku. Vėliau (1930 m.) S. Freudas įvedė į savo teoriją savarankišką agresijos potraukį, nors ir vėlesniuose darbuose **agresijos instinktas** laikomas antriniu, kilusiu iš pirminio savęs destrukcijos, mirties instinkto.

Plačiausiai agresijos problemą S. Freudas nagrinėja knygoje *Civilization and its discontents* (1930), daug dėmesio skirdamas kaltės jausmo aiškinimui ir išryškėjimui. **Kaltės jausmas** įvardijamas kaip viena svarbiausių civilizacijos raidos problemų ir yra artimai susijęs su destrukcijos instinktu. S. Freudas žmogaus potraukius laikė įgytais giminės požymiais, kurie vėliau pasidarė įgimti. Šie potraukiai, nukreipti į besikeičiančius objektus, formuojasi sandūroje su supančia aplinka sublimacijos, slopinimo, regresijos procesų metu. Tokių potraukių kaip libido ir agresija slopinimas sukelia neišvengiamą jausmą, kad individas yra sukaustytas kultūros, juo labiau kad, S. Freudo nuomone, žmogaus sugebėjimas **sublimuoti** labai ribotas. Nenugalėtas žmogaus potraukis į agresiją reiškiasi karuose. Agresiją S. Freudas aiškina kaip pagrindinio mirties potraukio raišką arba destruktyvaus potraukio į savęs sunaikinimą pasireiškimą, perkeliant tą potraukį nuo savojo „aš“ arba savo tautos į kitas tautas (todėl karas yra tarsi tautos bandymas save išsaugoti). Vadinasi, agresija reiškiasi kaip nesunaikinamas žmogaus prigimties bruožas.

Superego formavimasis priklauso nuo psichoseksualinės ir ego raidos vaikui sąveikaujant su tėvais ir yra susijęs su **Edipo komplekso** išsprendimu. S. Freudo manymu, vaiko agresyvumas gali būti iš dalies nulemtas baudžiančiojo agresijos kiekio, kurio vaikas tikisi iš savo tėvo,

nes pagal psichoanalizės teoriją tėvas yra baudžiantysis asmuo. Patirtis rodo, kad superego žiaurumas, kuris išsivysto vaiko sąmonėje, neatitinka patirto žiaurumo ir atrodo nepriklausantys vienas nuo kito. Vaikas, kuris buvo labai švelniai, atlaidžiai auginamas, gali įgyti labai griežtą superego. Būtų neteisinga perdėti padidinti tą nepriklausomybę. Nėra sudėtinga įtikinti save, kad auklėjimo žiaurumas taip pat daro didelį poveikį vaiko superego formavimuisi ir sąmonės atsiradimui.

Galima skirti du pagrindinius **patogeninius** auklėjimo metodus: per didelį griežtumą ir lėpinimą. Švelnus ir nuolaidžiauojantis tėvas yra pernelyg žiauraus superego formavimosi priežastis, nes veikiamas tos patiriamos meilės vaikas neturi kito savo agresyvumo išreiškimo būdo, kuriuo galėtų nukreipti jį į vidų. Delinkventiniai vaikai, kurie nepatyrė tėvų meilės, tokios ego ir superego įtampos nepatiria, ir visas jų agresyvumas nukreipiamas į išorę. Tai yra instinktų frustracija paleidžia arba paskatina agresyvumą; antra, dėl pernelyg didelio lėpinimo šis patyrimas virsta vidiniu agresyvumu ir perduodamas superego.

S. Freudas (1930) rašo, kad tiesa yra ta, ką žmonės taip lengvai pasiryžę neigti, kad žmonės, nėra tokios geros kilniaširdės būtybės, kurios nori būti mylimos ir kurios daugių daugiausia gali ginti save, jeigu yra puolamos; priešingai, jie yra būtybės, kurioms itin būdingas agresyvumas. Pagal S. Freudą (1930) žmogui jo kaimynas nėra tik potencialus pagalbininkas ar seksualumo objektas, bet ir kažkas, kas traukia patenkinti jo atžvilgiu savo agresyvumą, išnaudoti jo sugebėjimą dirbti be užmokesčio, pasinaudoti juo kaip savo seksualinių potraukių patenkinimo objektu be jo sutikimo, užgrobti jo nuosavybę, pažeminti jį, suteikti jam skausmo, kankinti ir nužudyti jį. S. Freudas teigia, kad „žmogus žmogui vilkas“ (*Homo homini lupus*). Šis žiaurus agresyvumas laukia kokios nors provokacijos arba pats naudojamas siekiant kokių nors tikslų, kuriuos būtų galima pasiekti ir švelnesnėmis priemonėmis. Tam tikromis aplinkybėmis, kurios yra palankios, kai neveikia protu pagrįstos jėgos, agresija pasireiškia spontaniškai ir paverčia žmogų laukiniu žvėrimi, kuriam galvojimas apie savo kilnumą yra svetimas. Dėl šio pirminio žmonių tarpusavio priešiško civilizuotai visuomenei nuolat gresia dezintegracija. Pagal S. Freudą (1930)

bendro darbo interesas nesulaiko jų narių kartu, jos nesuvienija; instinktyvios priešiško aistros yra stipresnės nei apgalvoti interesai. Civilizacija turi įdėti daug pastangų, kad apribotų žmonių agresyvius instinktus ir kontroliuotų juos per psichines reakcijas.

S. Freudas (1930) teigia, kad žmogui nėra lengva patenkinti savo agresijos poreikį. Jis be jo nesijaučia gerai. Kai kurios mažos kultūrinės grupės leidžia šiam instinktui išsilieti, jose priešiškas, nukreiptas prieš turto užgrobėjus ir įkyrius žmones, nėra niekinamas. Visada įmanoma susieti tam tikrą žmonių skaičių meilės jausmu, bet tik tol, kol yra kiti žmonės, patiriantys jų agresijos pasireiškimą. Kai kuriose bendruomenėse žmonės susiję vienas su kitu priešišku nusistatymu prieš kitus žmones juos niekindami arba išjuokdami, ir ta nesantarvė yra ilgalaikė. Kaip tokio susivienijimo pavyzdį S. Freudas (1930) pateikė ispanų ir portugalų, šiaurės vokiečių ir pietų vokiečių, anglų ir škotų tarpusavio santykius. Jis teigia, kad tokio pobūdžio susivienijimas yra patogi ir gana nežalinga polinkio į agresiją išraiška, dėl kurio bendruomenės narių ryšys tampa lengvesnis.

S. Freudas (1930) taip pat nurodė, kad visuomenė bando apriboti individo agresyvumą, nes tai jai kelia grėsmę. Pirmas pokytis įvyksta atskiro individo socializacijoje, raidos procese. Siekdamas išvengti bausmės arba kaltės jausmo, individas padaro savo agresijos troškimą nepavojingą, nekenksmingą visuomenei, internalizuodamas agresyvumą, t. y. agresyvumas kitų atžvilgiu nukreipiamas atgal, ten, iš kur jis kilo (nukreipiamas į paties individo ego). Tai reiškia, kad superego taiko prieš ego tą patį agresyvumą, kurį ego yra linkęs taikyti kitiems individams. Įtampa tarp griežto superego ir ego, į kurį jis nukreiptas, vadinama kaltės jausmu, besireiškiančiu kaip bausmės poreikis.

Tokiu būdu civilizacija valdo individo agresijos troškimus susilpnindama ir nuginkluodama jį, nes sukuria „kontroliuojančią instituciją“ pačiame individe, kuris jį kontroliuoja ir stebi. Tai, kas, kitų visuomenės narių manymu, yra netinkamas elgesys, dažniausiai nėra pavojingas, kenksmingas pačiam asmeniui ir jo ego, priešingai, dažniausiai tai gali būti labiausiai ego trokšamas objektas arba veiksmas, todėl asmuo neturi motyvo tokio veiksmo arba objekto atsisakyti. Visuomenė pateikia

draudimus, pagal kuriuos sprendžiama, koks veiksmas arba noras bus pavadintas geru arba blogu. To asmens jausmai neužtikrina, todėl asmuo turi turėti kitą motyvą, kad paklustų pašalinei įtakai. Tas motyvas žmogaus **bejėgiškumas** ir priklausomybė nuo kitų žmonių. Tai galima pavadinti baime prarasti meilę. Jeigu žmogus praras asmens, nuo kurio yra priklausomas, meilę, jis praras ir apsaugą nuo įvairių galimų pavojų. Be to, stipresnis asmuo gali panaudoti savo jėgą bausdamas. Vadinasi, tai, kas bloga, yra susiję su galimybe prarasti meilę, ir tai galima vadinti **socialiniu nerimu**. Kaip nurodo S. Freudas (1930), žmogus elgiasi blogai tada, kai žino, kad autoritetas nesužinos.

Didelis pasikeitimas įvyksta tada, kai tas autoritetas **internaliuojamas** superego pavidalu. Nebėra skirtumo tarp to, ką žmogus norėjo padaryti, ir ką padarė, nes nuo superego to nepaslėpsi. Taigi kaltės jausmas kyla dėl dviejų priežasčių: iš autoriteto baimės ir iš superego baimės. Chronologinė seka tokia: pirmiausia atsisakoma instinktų dėl agresijos baimės iš išorinio autoriteto pusės (t. y. bijoma prarasti autoriteto meilę, nes meilė yra apsauga nuo baudžiančios agresijos). Tada vyksta vidinio autoriteto poveikis, instinktų atsisakoma dėl jo baimės jį (t. y. dėl savo superego baimės), nes tai susiję su kaltės jausmo išgyvenimu, kuris žmogui labai nemalonus. Laipsniškai kaupiasi vidinė agresija prieš tą autoritetą, kuris atima iš vaiko pirmą (bet ne paskutinį pagal reikšmę) pasitenkinimo gavimą. Vaikas verčiamas atsisakyti ir pasitenkinimo, gaunamo iš kerštingo agresyvumo, nes rizikuotų prarasti tėvų meilę ir globą. Jeigu tai teisinga, reikia pripažinti, kad pradžioje superego atsirado per agresyvių impulsų slopinimą ir kad superego pastiprinamas naujais tokios pat rūšies slopinimais.

Psichoanalitikai neturi vienos nuomonės dėl ego ir superego funkcinio atskyrimo, tačiau dauguma iš jų sutinka, kad vidinė moralinė institucija, vadovaujanti mūsų elgesiui, formuojasi ir priklauso nuo vaiko santykių su tėvais ypatumų. Dabartinių teoretikų samprotavimams didelės įtakos turėjo ego psichologų, pavyzdžiui, Sullivano, darbai. Prieraišumo teorija (Ainsworth ir Bowlby, 1991) pagrįsta psichoanalitikų idėjomis, tačiau taip pat susijusi su evoliucijos teorija, kognityvine psichologija, gyvūnų elgsenos tyrimu. Šios krypties teore-

tikai įsitikinę, kad vaiko ir jį prižiūrinčio asmens prieraišumo pobūdis ir kokybė yra lemiantis veiksnys, nulemiantis tolesnę kognityvinę ir socialinę individo raidą. Nesaugaus prisirišimo atveju vaikams susiformuoja nuostata, kad kiti asmenys nėra linkę jiems padėti ir kad jais negalima pasitikėti. Tokie vaikai vyresniame amžiuje bendraudami su kitais laikosi panašių nuostatų, o tai neprideda prie prosocialių tarpusavio santykių formavimosi.

S. Freudas iš pradžių aiškino agresiją kaip reakciją į frustraciją arba skausmą. Vėliau jis pavartojo mirties instinkto sąvoką, savidestrukcijos tendenciją. Ji nukreipiama į libido instinkto į objektus išoriniame pasaulyje, kurie kelia grėsmę gyvybiniams interesams. Dauguma psichoanalitikų atmeta tokį aiškinimą, bet sutinka su agresijos instinktu. Instinktų pasireiškimas apima ne tik destruktivų elgesį, bet ir agresyvias fantazijas, tarpgrupinį priešišumą ir suicidą. Apraiška laikomas ir oralinis arba analinis sadizmas ir dėl fiksacijos šios reakcijos gali tapti pastoviomis agresyvaus charakterio savybėmis. Nors agresija gali būti išprovokuota išorinių įvykių, tokių kaip brolių ir seserų konkurencija, agresyvūs impulsai nuolat yra sukeliami ir gali išsiveržti kaip iracionalus smurtas dėl trūkstamos superego kontrolės.

Neofroidistai psichoanalitikai kritikuoja instinkto koncepciją ir teigia sociokultūrinę agresijos prigimtį. E. Frommas (1973) atskiria lengvą agresiją, biologiškai užprogramuotą reakciją į grėsmę nuo destruktivios agresijos, kuri yra specifiskas žmonėms būdingas reiškinys, pasirodantis tada, kai socioekonominės sąlygos trukdo patenkinti egzistencinius poreikius, reikalingus asmeniniam efektyvumui arba interpersonaliniams ryšiams. Piktybinė/destruktivi agresija nekyla iš lengvos agresijos, tai yra atskira instrumentinė agresija. Ji reiškiasi žiauriu elgesiu ir kankinimu, yra sadistinio pobūdžio, reikalaujančio kontroliuoti kitus. E. Frommo idėja turėjo įtakos įtraukiant sadistinės asmenybės sutrikimą į DSM-III-R. Vis dėlto sutinkama, kad destruktivi agresija gali būti atskiriama nuo lengvos (pykčio) agresijos arba nuo instrumentinės agresijos, ir sadizmas, kaip reiškiantis interpersonalinę kontrolę, aiškiai pasiekiamas naudojant prievartą, jėgą.

Psichoanalitinės teorijos taikymas aiškinant nusikalstamą elgesį

Nepakankamas superego išsivystymas laikomas viena iš nusikalstamo elgesio priežasčių (Glover, 1960). Superego vaidmuo turi būti analizuojamas ne atskirai, bet bendrame **dinaminės sistemos** kontekste. Elgesys priklauso nuo psichinės energijos sistemų pusiausvyros, vieno iš komponentų sutrikimas nulemia neadaptivią raidą. Pavyzdžiui, nepakankamai išsivystęs superego gali būti susijęs su ego kontrolės deficitu bei nesugebėjimu sumažinti įtampą. Be to, jeigu vaikui nepavyksta išspręsti Edipo komplekso, tai vėliau gali būti susiję su neišsąmonintais vidiniais konfliktais, kylančiais vėlesnėse raidos stadijose. Tie konfliktai gali motyvuoti delinkventį, asocialų elgesį, kai asmuo susiduria su panašia konfliktine situacija. Taigi psichoanalitikų nuomone, yra trys pagrindinės nusikalstamo elgesio priežastys, ir visos jos susijusios su žiauriu, silpnu arba deviantiniu superego.

Pirmiausia nusikalstami veiksmai gali atspindėti **žiaurų superego**, pasireikšti neurozės forma. Neurozės atveju neišsąmonintas konfliktas išstumiamas, o skirtumas yra toks, kad pirmu atveju pasikeičia autoplastinis individo funkcionavimas; antru atveju konfliktas išreiškiamas aloplastiniu būdu, t. y. stengiamasi pakeisti aplinką. Pavyzdžiui, „kompulsyvios“ vagystės atveju vogimas arba pavogtas daiktas simbolizuoja vidinį konfliktą. Vienas iš galimų paaiškinimo būdų yra tai, kad neurotiškas nusikaltėlis turi baudžiantį superego ir išgyvena labai stiprų kaltės jausmą dėl išstumtų infantiliškų troškimų. Elgdamasis netinkamai, individas siekia būti nubaustas legalių sankcijų forma (S. Freud, 1937). Panašiai delinkvencija gali būti įtampos, patiriamos dėl šeimoje nepatenkintų saugumo, pripažinimo, statuso poreikių, išraiškos būdas arba pakaitalas. Neišpildyti, nepatenkinti lūkesčiai gali būti sublimuoti ir išreikšti alternatyviais būdais, užtikrinančiais pripažinimą ir statusą, pavyzdžiui, delinkventinių paauglių grupėje.

Kiti autoriai, nors ir netaikantys ortodoksinio S. Freudo modelio, taip pat laiko delinkventinį elgesį emocijų poreikių frustracijos sprendimo būdu, kai asmuo siekia įtvirtinti save ir susisieti socialinio

prieraišumo ryšiais su kitais žmonėmis. Glazgove atlikti (Stott, 1982) delinkventinių paauglių tyrimai parodė, kad jų delinkventiniai veiksmai dažniausiai pasireiškė kaip reakcija į šeimoje patiriamą stresą. Jaunuoliai siekė išsivaduoti nuo nepalankios situacijos namuose, išvengti streso per emocinį sužadinimą, priešišumą, lojalumo tikrinimą ir kompensacinio pobūdžio drąsos demonstravimą.

Silpno superego poveikis ilgai buvo siejamas su psichopatine asmenybe, kuriai būdingas egocentiškumas, impulsyvumas, kaltės jausmo nebuvimas, ir empatijos stoka. Tai sieta su neišspręstu Edipo kompleksu ir fiksacija ikigenitalinėje stadijoje. Pavyzdžiui, E. Gloveris (1960) psichopatus vertina kaip užsilikusius ankstesnėse superego formavimosi stadijose, kuriose įvyksta priešiškas tapatinimasis su tėvais, ir tai nepriklauso nuo jų lyties. Jų pagrindine protinės veiklos užduotimi tampa sadizmo kontroliavimas. Jo manymu, psichopatai konstituciškai linkę elgtis agresyviai ir naudoja projekciją kaip gynybinį mechanizmą. Jei-gu tai sutampa su tėvų nesugebėjimu patenkinti vaiko priklausomybės poreikį, įvyksta narsicistinio pobūdžio fiksacija, dėl kurios susiformuoja egocentiškumas ir polinkis išnaudoti kitus. E. Gloveris (1960) taip pat nurodo, kad superego dėl tapatinimosi formuojasi skirtingose raidos stadijose ir nėra vientisas darinys. Jei-gu blogi vaiko santykiai gali būti susiję su vienu iš tėvų tam tikroje raidos stadijoje, tik kai kurios superego dalys gali būti nepakankamai išsivysčiusios. Psichopato elgesys gali būti nukrypęs nuo normalaus tik krizės laikotarpiu.

Šiame kontekste tinkamas paaiškinimas yra J. Bowlby (1951, 1969, 1980) pasiūlyta hipotezė, kad vaiko ir motinos ryšių nebuvimas arba tų ryšių nutraukimas yra rimtas tolesnio nusikalstamo elgesio prognostinis rodiklis (Bowlby, 1944). Jo tyrimai parodė, kad nepilnamečiai, sulaikyti už vagystę, dažniausiai buvo praradę ryšius su motina būdami jaunesni nei 5 metų, jų charakteris pasižymėjo prieraišumo stoka, nesugebėjimu „prisirišti“ prie kitų, mylėti. Tokie rezultatai kitų autorių tyrimuose neišryškėjo, ir dėl atskyrimo nuo motinos poveikio abejojama ir metodologine, ir teorine prasme.

M. Rutterio (1990, 1998) atlikta analizė parodė, kad motinos **deprivacija** yra gana daugialypis darinys, ir nerado pakankamai duomenų,

įrodančių, kad atskyrimas pats savaime yra priežastinis veiksnys, daran-
tis įtaką tolesnei vaiko raidai. Jis nustatė, kad nesugebėjimas suformuoti
prieraišumo jausmo, nesugebėjimas „prisirišti“ prie jį prižiūrinčio asmens
(nebūtinai prie motinos) buvo reikšmingai susijęs su vėlesniu delinkventi-
niniu elgesiu. Šis aspektas dabar ypač pabrėžiamas apibūdinant psi-
chopatiją, kai priešiškus ir akivaizdus nerimo trūkumas padeda vai-
kui gintis nuo skausmingų priklausomybės ir silpnumo jausmų, kylančių
dėl motinos prieštaringo elgesio ir vaiko atstūmimo.

Delinkventinis elgesys gali reikštis ir tuo atveju, kai superego stan-
dartai yra normaliai išsivystę, tačiau tie standartai atspindi deviantinę
identifikaciją (deviantinį susitapatinimą). Tai pasireiškia tada, kai,
pavyzdžiui, tėvas, kurio elgesys yra nusikalstamas, yra užmezgęs gerus
tarpusavio ryšius su savo sūnumi, perimančiu savo tėvo **kriminalines
nuostatas**. Šiuo atveju delinkventiškai besielgiančiam vaikui būdingas
kaltės jausmo nebuvimas, bet psichinės struktūros išsivysto normaliai,
t. y. nėra raidos sutrikimų.

Vertinant, kiek psichodinaminis požiūris tinka nusikalstamam el-
gesiui paaiškinti, reikia pripažinti, kad psichoanalizė nepateikia galutinės
nusikalstamumo teorijos. Pavyzdžiui, ši teorija negali paaiškinti, kodėl
laikui bėgant kinta nusikalstamumo lygis. Jeigu paauglystėje nusikals-
tamumas padidėja, kaip teigia psichoanalizės atstovai, dėl atsinaujinusių
infantilinių konfliktų ir Edipo kompleksų, tai nepaaiškina, kodėl vėly-
voje paauglystėje tas nusikalstamumo lygis nustoja augti. Psicho-
dinaminės hipotezės negali būti visai atmestos, nes jos teiginiai pasi-
tvirtina, ypač kai kalbama apie neįsisąmonintus konfliktus, slypinčius
pasąmonėje ir veikiančius individo elgesį.

H. J. Eysencko teorija apie nusikalstamą elgesį

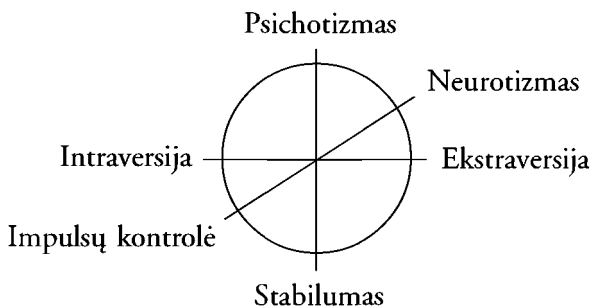
H. J. Eysenckas savo teoriją apie nusikalstamą elgesį pradėjo for-
muluoti remdamasis 1940 m. atliktais tyrimais, kuriuose analizavo 700-
tų asmenų, atliekančių bausmę kalėjime, asmenybės bruožus. H. J.
Eysencko teorija apie asmenybę plėtota beveik pusę amžiaus. Nors jis
yra ir biheivioristas, teigiantis, kad išmokti įgūdžiai labai svarbūs, jis vis

dėlto mano, kad asmenybės individualių skirtumų pagrindas yra genetinis paveldimumas, ir savo darbuose daug dėmesio skiria fiziologijai ir genetikai.

Pagrindiniai nusikalstamą elgesį aiškinantys principai buvo suformuluoti apie 1964-tuosius metus, vėliau išplėtoti paties H. J. Eysencko (1977), S. B. G. Eysencko ir G. H. Gudjonssono (1989) darbuose. Teorijos pagrindinis objektas yra aktyviai asocialus, psichopatinis nusikaltėlis, kuris yra ypač nesocializuotas individas. Šeimos narių žudikai ir „neadekvatūs“ nusikaltėliai šioje teorijoje nėra nagrinėjami, taigi šia prasme H. J. Eysencko teorija nėra apskritai apie visą nusikalstamą elgesį. Savo darbuose jis labiau siekia paaiškinti, kodėl vieni žmonės elgiasi socialiai priimtinais būdais, o kai kurie nesugeba paklusti taisyklėms ir jų laikytis. Jo manymu, būtent čia slypi asocialaus elgesio priežastys.

Ši teorija laikui bėgant gerokai keitėsi, tačiau jos esminiai aspektai, ypač susiję su nusikalstamo elgesio aiškinimu, išliko tie patys. H. J. Eysenckas manė, kad tyrinėjant asmenybę, svarbu atsižvelgti į du tarpusavyje susijusius aspektus: aprašomąjį, arba **taksonominį, aspektą ir priežastinį aspektą**, apimantį genetinius pradmenis ir aplinkos poveikį (Eysenck ir Eysenck, 1978). Aprašomasis asmenybės modelis susieja žmogaus temperamento įvairovę į tris nepriklausomas dimensijas: **Neurotizmą ir stabilumą (N)**, **psichotizmą ir superego (P)** ir **ekstraversiją ir intraversiją (E)** (1 pav.). H. J. Eysencko asmenybės klausimynas (EPQ, Eysenck ir Eysenck, 1975) sėkmingai matuoja šias N, P ir E dimensijas. Klausimyne yra ir melo skalė, kuri, nepaisant pavadinimo, iš tiesų matuoja rigidišką konformiškumą ir atvirumo patirčiai trūkumą.

H. J. Eysenckas (1977, 1996) tyrinėjo, kaip kai kurie asmenybės bruožai (neurotizmas, ekstraversija ir psichotizmas) yra susiję su asmens nusikalstamu elgesiu. Jis teigė, kad psichotizmas visada susijęs su nusikalstamu elgesiu, ekstraversija būdingesnė jaunesniems asmenims, o neurotizmas tampa svarbesniu veiksnium vyresniame amžiuje ir prisideda prie stipresnių asocialaus elgesio apraiškų sulaukus suaugusiojo amžiaus (Eysenck, 1983).

1 pav. Asmenybės dimensijos pagal H. J. Eysencko teoriją

H. J. Eysenckas nurodo, kad asmens nusikalstamas elgesys yra nulemtas genetiškai. Jis teigė, kad įgimti smegenų ir centrinės nervų sistemos ypatumai sąveikauja su tam tikrais aplinkos veiksniais ir didina tikimybę, jog tas asmuo tam tikroje situacijoje pasielgs asocialiai (H. J. Eysenck, Gudjonsson 1989). Jis kėlė prielaidą, kad individo DNR, t. y. **genetinė struktūra**, pagrindžianti individualius skirtumus, yra pirmas priežastinis veiksnys kitų veiksnių grandinėje. Iš tiesų DNR nėra atsakinga už elgesį, ji, H. J. Eysencko nuomone, daro įtaką biologiniams tarpininkams, tokiems kaip smegenų žievė, todėl veikia sąlyginį išmokimą ir sąžinę (H. J. Eysenck, 1996). Smegenų žievės sužadimas yra tokia smegenų būseną, kurios metu pasireiškia budrumas ir dėmesingumas.

H. J. Eysenckas pateikia tyrimų rezultatus, įrodančius genetinių veiksnių įtaką neurotizmui, psichotizmui ir ekstraversijai, taip patvirtindamas biologinį asmenybės bruožų pagrindą. Neurotizmas ir stabilumas atspindi limbinės ir autonominės sistemos didesnę reaktyvumą, pasireiškiantį stipresnėmis emocinėmis reakcijomis ir aukštesniais „užsidegimo“, veržlumo lygiais. Ekstraversijos ir intraversijos pagrindas yra smegenų žievės sužadimas arba sužadimumas, nulemtas žievės ir retikulinės srities (tinklinio darinio) aktyvumo. Galvos smegenų žievėje yra išsidėstę aukščiausi nerviniai centrai, tuo tarpu tinklinis darinys jungiasi su visomis galvos ir nugaros smegenų dalimis, visais kylančiais ir nusileidžiančiais, nugariniais ir galviniais nervais. **Tinkli-**

nis darinys integruoja impulsus, sklindančius iš periferijos į centrinę nervų sistemą bei iš jos. Labai svarbi yra tinklinio darinio funkcija: jis tvarko miego ir būdravimo periodus, veikia sąmonę, aktyvina ir slopina smegenų žievę. Pažeidus tinklinį darinį vidurinėse smegenyse, žmogus užmiega, jį gali ištikti koma, o pažeidus šį darinį tilte, būdravimas neslopinamas. Tinklinis darinys reguliuoja ir emocijas, elgesį, susikaupimą, dėmesį, atidumą, budrumą, net vidaus organų darbą, nes turi ryšį su limbine sistema bei pogumburiu.

Ekstravertai, palyginti su intravertais, pasižymi santykinai žemu sužadavimo, sujaudinimo lygiu, mažiau linę suformuoti sąlygines reakcijas, jiems reikia intensyvesnio skatinimo, kad palaikytų hedonistišką pusiausvyrą (t. y. malonią sąmonės būseną), mažiau reaguoja į skausmą. Žemas galvos smegenų žievės sužadavimo lygis, būdingas ekstrasersijai ir psichotizmui, nulemia tai, kad individai su tokiais asmenybės bruožais turi imtis veiklos, aktyvumo, kad pasiektų aukštesnį sužadavimo lygį. H. J. Eysenckas teigė, kad individai, pasižymintys žemu sužadavimo lygiu, siekdami sužadavimo imasi rizikingos veiklos, taip pat ir nusikalstamos.

H. J. Eysenckas pažymi, kad delinkventinė veikla dažnai pasirenkama kaip būdas išvengti nuobodulio ir patirti aštrių įspūdžių. A. L. Baldwinas ir kt. (1993) teigia, kad aštrių įspūdžių siekis, būdingiausias paaugliams vaikinams, gali padėti suprasti lyties ir amžiaus įtaką nusikalstamumui. Kiti autoriai nustatė, kad yra žemo sužadavimo lygio, skatinimo siekimo ir delinkventinio elgesio ryšys. H. C. Quay (1965, 1993) „**skatinimo alkį**“ sieja su psichopatija, o F. Farley (1986) nurodo, kad delinkventai dažniausiai būna pernelyg mažai sužadinti, todėl siekia naujų aštrių įspūdžių.

Neurotikams nerimas gali būti postūmis arba motyvas nusikalsti. Šiuo atveju emocijos gali viršyti priežastis ir nulemti agresyvų arba impulsyvų elgesį. Taigi pasak H. J. Eysencko (1983), visi trys asmenybės bruožai susiję su asocialiu elgesiu. Asmuo, užsiimantis tokia veikla, bus ekstravertas, o ne intravertas, emociškai daugiau nestabilus nei stabilus, pasižymės aukštu psichotizmo lygiu, o ne stipriai funkcionuojančiu superego. Pavyzdžiui, pagal H. J. Eysencką (1977) neurotiškumas susijęs su seksualiniais sutrikimais ir konfliktais. Asmenys, pasižymintys aukštu neurotiškumo lygiu, yra nepastovios nuotaikos, jautrūs įžeidimams ir

įskaudinimams, nerimastingi ir rigidiški. Aukšti neurotiškumo lygiai susiję su aukšta seksualinio nusikaltimo padarymo tikimybe.

Ekstraversija gali būti susijusi su aukštu seksualiniu aktyvumu, aktyvesniu seksualinės patirties siekimu, impulsyviu elgesiu. Ekstravertai nėra labai budrūs ir jautrūs subtiliems aplinkos poveikiams ir ieško naujų potyrių. Pasak H. J. Eysencko, šie žmonės negali atsispirti įvairioms pagundoms ir vilionėms. Psichotiškumas susijęs su agresyviu ir iškrypėlišku elgesiu. Asmenims, kurių psichotiškumo lygis aukštas, būdingas žiaurumas, negailestingumas, neprisitaikymas prie kitų žmonių, nejautrumas, sensacijų siekimas. Asmenybės bruožų ryšys su kriminaliniu elgesiu pateikiamas 9 lentelėje.

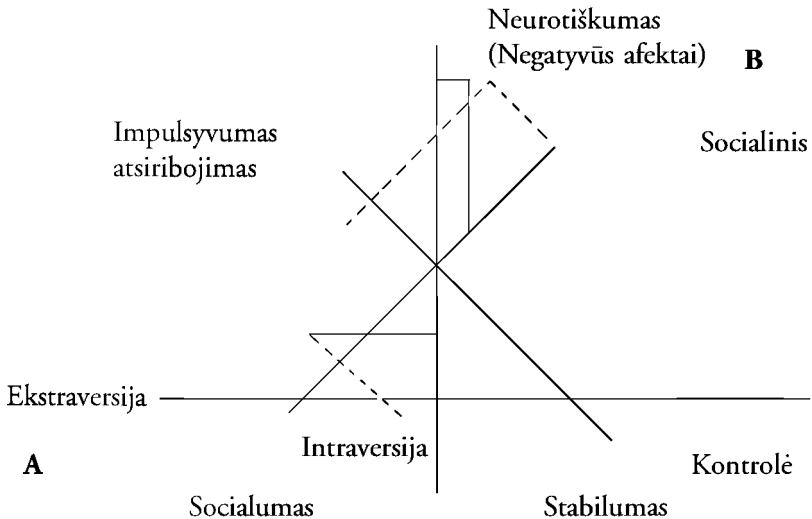
9 lentelė. Pagrindinių asmenybės dimensijų, kurias apima H. J. Eysencko asmenybės klausimynas (EPQ, H. J. Eysenck, 1952), ryšys su kriminaliniu elgesiu

Dimensijos	Apibūdinimas	Ryšys su kriminaliniu elgesiu
Ekstraversija	Linkę bendrauti, draugiški, šnekūs. Užsispyrę, linkę siekti naujų įspūdžių, dominuoti socialinėse situacijose.	Ekstravertams būdingas žemas smegenų žievės sužadinanumas, tai lemia lėtesnį sąlyginį išmokimą. Ekstraversija būdingesnė jaunesniems asmenims.
Neurotizmas	Linkę nerimauti socialinėse situacijose, dažnai išgyvena kaltės jausmą, būdingas žemas savęs vertinimas. Linkę į ir racionalią įtampą, emocionalūs. Emocijos gali būti neadekvačiai stiprios, palyginti su priežastimi. Gali pasireikšti agresyvus ir impulsyvus elgesys.	Neurotizmas teigiamai susijęs su vyresnių asmenų nusikalstamu elgesiu.

Psichotizmas Linkę būti labai egocentriški ir neatsižvelgti į kitų žmonių poreikius. Linkę būti impulsyvūs, šalti, beasmeniai (bejausmiai).

Psichotikai pasižymi žemu smegenų žievės sužadimumu, tai turi įtakos sąlyginiam išmokimui. Psichotizmas susijęs su nusikalstamu elgesiu.

H. J. Eysencko pateiktas asmenybės bruožų apibūdinimas dažnai kritikuojamas kaip ir jo išskirtos dimensijos: tiek neurotizmas ir psichotizmas, tiek intraversijos ir ekstraversijos samprata. J. A. Gray (1972, 1981) siūlo patobulintą klasifikaciją (2 pav.). Šioje klasifikacijoje aiškinant nusikalstamą elgesį pabrėžiamas nerimas ir socialinis atsiribojimas, o ne impulsyvumas kaip H. J. Eysencko teorijoje. J. A. Grey (1981) papildė H. J. Eysencko modelį dviem naujomis dimensijomis, t. y. impulsyvumu ir nerimu. Jo manymu, aukštas impulsyvumas susijęs su dideliu jautrumu paskatinimams ir bausmės vengimu.

2 pav. Impulsyvumo ir socialumo ryšys su neurotiškumu ir ekstraversija. A ir B apibūdina pirminius ir antrinius psichopatus (Gray, 1987).

Daug dėmesio savo teorijoje H. J. Eysenckas (1983) skiria individo socializacijos procesui bei individo elgesio kontrolės mechanizmams. Kaip ir S. Freudas, H. J. Eysenckas mano, kad žmonės yra hedonistai, t. y. yra iš prigimties siekia malonumo, todėl socializacija apima apribojimų suvokimą, įgaunanti „sąžinės“ arba „superego“ formą.

H. J. Eysenckas (1996) teigia, kad nusikaltėliai žino, kas yra teisinga ir neteisinga, dora ir nedora, bet pasirenka elgtis socialiai nepriimtiniu būdu. Jo manymu, tai, kad vieni žmonės daro nusikaltimus, o kiti – ne, paaiškinama sąžinės turėjimu arba neturėjimu (H. J. Eysenck, 1996). Jis teigia, kad individai išmoksta elgtis vienaip arba kitaip per **operantinį ir klasikinį sąlygojimą**. Vaikas, pakartotinai baudžiamas už asocialų veiksma ir neįgyjantis tinkamos reakcijos (t. y. baimės, kad bus nubaustas pakartotinai), nepasimokys iš tos bausmės ir neišmoks tinkamai elgtis, t. y. nesusiformuos morali sąžinė. Tikimybė, kad susiformuos morali sąžinė, priklauso nuo daugybės veiksnių, pavyzdžiui, ar sąlygojanti patirtis yra ar jos nėra, ar netinkamas elgesys yra paskatinamas, ir ar tam asmeniui būdingas žemas smegenų žievės sužadinimo lygis. Jis taip pat nurodo, kad išmokimo procesas arba to proceso sutrikimas prisideda prie nusikalstamo elgesio pasireiškimo tikimybės.

Moralumas, arba paklusimas taisyklėms, yra nevalinga emocinė reakcija į pagundą. Ši reakcija susiformuoja klasikinio sąlygojimo būdu per bausmes, sulaukiamas už asocialų elgesį iš tėvų arba kitų asmenų. Atsispirti pagundoms skatina nerimas dėl galimos bausmės. Tai padeda išvengti baudžiamo elgesio. Taigi H. J. Eysencko nuomone, sąžinė yra iš tiesų tik sąlyginis refleksas. Žinant, kad ekstravertai mažiau jautrūs bausmės sukeltam skausmui ir kad jų sąlyginės reakcijos formuojasi lėtai, kitoms sąlygoms esant vienodoms akivaizdu, kad jie bus mažiau socializuoti nei intravertai.

Nusikalstamo elgesio formavimosi mechanizmų analizė integruotose raidos teorijose

Pastaraisiais dešimtmečiais daug dėmesio skiriama paaiškinimui, kaip nusikalstamas elgesys kinta. Raidos teorijos nagrinėja, kaip individai keičiasi bėgant laikui, domisi aplinkybėmis, su kuriomis individas susiduria, ir jo arba jos padėtimi toje raidoje (Loeber, LeBlanc, 1990). Dažniausiai manoma, kad individai skiriasi polinkiui užsiimti nusikalstama veikla. Vieni asmenys gali per gyvenimą padaryti tik vieną nusikaltimą, kiti padaro daugybę įvairaus rimtumo nusikaltimų. Tyrimų duomenys rodo, kad dauguma teisės pažeidėjų pradeda nuo panašaus sunkumo nusikaltimų, bet tik kai kurie žmonės ir toliau užsiima nusikalstama veikla (Loeber, LeBlanc, 1990). Siekiant paaiškinti tokius skirtumus, remiamasi ilgalaikių tyrimų rezultatais. Šie tyrimai leidžia mokslininkams atskleisti, kaip nusikalstama veikla bėgant laikui ima reikštis, kokie veiksniai daro įtaką nusikalstamo elgesio kilmei.

Bandant paaiškinti asocialaus elgesio formavimosi mechanizmus, teoretikų nuomonės išsiskiria. Vieni autoriai pabrėžia, kad kai kurie asmenys **turi polinkį** į nusikalstamą veiklą, kuris ima reikštis ankstyvame amžiuje, ir tai paaiškina asocialaus elgesio pasireiškimą jauname amžiuje bei jo pastovumą gyvenimo metu, kiti autoriai asocialaus elgesio pobūdį linkę sieti su **individo amžiaus ypatumais**. Nors ir netiesiogiai, abiejų krypčių atstovai pripažįsta, kad asmenybė yra svarbus veiksnys aiškinant asocialaus elgesio priežastis. Pirmieji mano, kad įgimtos asmens savybės nulemia žmogaus elgesį, o antros grupės atstovai, besidomintys raidoje pasireiškiančiu asmens elgesiu, mano, kad individo elgesys nulemtas gyvenimo aplinkybių ir **kritinių momentų** žmogaus gyvenime, pakeičiančių galimą elgesio raidos trajektoriją. Kiti raidos teoretikai tyrinėja **individo raidą**, nusikalstamo elgesio priežastis bei įvairių veiksnių įtaką asmens elgesiui skirtingais gyvenimo laikotarpiais. Visos šios kryptys plačiau aptariamose tolesniuose skyriuose.

Savikontrolės teorija

M. R. Gottfredsonas ir T. Hirschi (1990) nusikaltimą vertina kaip hedonistinį įvykį. Jie teigia, kad visiems asmenims būdingi panašūs motyvai padaryti nusikaltimą, ir tai nepriklauso nuo jų socialinės padėties įstatymų ir sankcijų, skirtų veiksnių priimtinumui reguliuoti, buvimo, tačiau vieni asmenys nusikalsta, kiti – ne. M. R. Gottfredsonas ir T. Hirschi sukūrė nusikaltimų teoriją, pabrėžiančią vieną determinantę. Šių autorių manymu, pagrindinė nusikalstamo elgesio priežastis – menka savikontrolė (1990). Jie teigia, kad **žema savikontrolė** susiformuoja ankstyvame amžiuje ir lemia asmens elgesį tolesniame gyvenime. Prastai save kontroliuojantys individai siekia momentinio, neatidėliotino pasitenkinimo, siekia susižavėjimą keliančių ir jaudinančių situacijų. Nusikalstama veikla patenkina jų poreikius, t. y. sukelia susijaudinimą ir pasitenkinimą.

M. R. Gottfredsonas ir T. Hirschi (1990) pateikia keletą argumentų, aiškinančių kriminalinio elgesio tęstinumą laike. Pirma, žema savikontrolė susiformuoja ankstyvame amžiuje ir negali būti keičiama. Menka savikontrolė priklauso ne tiek nuo paties individo, kiek nuo auklėjimo ir disciplinos trūkumo, kurį vaikas patiria šeimoje (M. R. Gottfredson & T. Hirschi, 1990). Jie teigia, kad dėl tokios žemos vaiko savikontrolės kalti tėvai, nesugebantys tinkamai socializuoti vaiko. Papildomais, trukdančiais tinkamai socializuotis, veiksniais autoriai laiko neadekvačias bausmes, tėvų nusikalstamą elgesį, šeimos dydį ir motinų darbinę veiklą ne namuose.

Antra, šioje teorijoje nurodomi šeši komponentai, aiškinantys nusikalstamą elgesį. Žema savikontrolė pasireiškia „čia ir dabar“ orientacija, kai individas neapsvarsto savo veiksnių padarinių, pavyzdžiui, neatsižvelgia į tai, kokias sankcijas jis patirs už savo veiklą, kaip jų elgesys paveiks aplinkinius ir t. t. Individai su žema savikontrolė siekia paprastų ir malonumą suteikiančių užduočių. Jie linkę į nuotykius ir džiaugiasi jaudinančiomis situacijomis. Šie individai labiau linkę pasirinkti su fizine, o ne su protine veikla susijusias užduotis. Jie linkę į savanaudiškumą, rūpinimąsi savo poreikiais ir troškimais. Jie labai sun-

kiai pakelia frustruojančias situacijas ir labiau linkę supykti. M. R. Gottfredsonas ir T. Hirschi (1990) teigia, kad visi šie bruožai reiškiasi ne pavieniui, bet kaip vientisas bruožų kompleksas, pagal kurį galima numatyti, kiek žmogus bus linkęs užsiimti nusikalstama arba socialiai priimtina veikla, kaip bus linkęs bendrauti su kitais žmonėmis.

Trečia, individai, pasižymintys žema savikontrolė, linkę atlikti analogiškus nusikalstamus veiksmus per visą gyvenimą, tai nepriklauso nuo situacijų, į kurias patenka, ir nuo turimų žinių apie galimas sankcijas arba jų pokyčius (M. R. Gottfredson and T. Hirschi, 1990).

Ketvirta, M. R. Gottfredsonas ir T. Hirschi (1990) teigia, kad individo amžius nėra svarbus veiksnys aiškinant nusikalstamą veiklą. Jie nurodo, kad nuo individo amžiaus priklausančios didesnės arba mažesnės galimybės užsiimti nusikalstamu elgesiu paaiškina tik nusikalstamo elgesio didėjimą arba mažėjimą. Įdomu tai, kad autoriai neteigia, kad žema savikontrolė pati savaime yra nusikalstamo elgesio priežastis, tiesiog individai, pasižymintys žema savikontrolė, nesugeba atsispirti galimybei padaryti nusikaltimą. Taigi čia sąlygos (t. y. žema savikontrolė) kartu su egzistuojančia galimybe padidina nusikalstamo elgesio tikimybę. Kai galimybė padaryti nusikaltimą mažesnė dėl individo amžiaus (t. y. jaunesnių asmenų grupėje), individai, pasižymintys žema savikontrolė, linkę užsiimti analogiška asocialiam elgesiui veikla, kuri yra problemiška, bet nebūtinai nusikalstama. Tokia analogiška veikla gali būti azartiniai lošimai, rūkymas, alkoholio vartojimas, greičio viršijimas, vairavimas neturint teisės ir (arba) palaidas seksualinis gyvenimas.

M. R. Gottfredsonas ir T. Hirschi (1990) teigia, kad jų pasiūlytas teorinis modelis nėra skirtas asmenybei arba jos bruožams apibūdinti, tačiau jų aprašytas žemos savikontrolės konstruktas labai panašus į iš anksčiau minėtą asmenybės dimensiją – impulsyvumą ir tam tikra prasme ekstraversiją, kaip ją aprašo H. J. Eysenckas. Taigi ši teorija nutolsta nuo klasikinių kriminologinių teorijų, tačiau šių autorių nuomonė nesutampa ir su daugelio psichologų nuomone. M. R. Gottfredsonas ir T. Hirschi (1990) teigia, kad savikontrolė nesikeičia per gyvenimą individams sąveikaujant su aplinka.

Gyvenimo įvykių teorija

R. J. Sampsono ir J. H. Laubo (1993) teorijoje apie gyvenimo įvykių įtaką individo elgesiui pripažįstama, kad aplinkos veiksniai gali veikti individo nusikalstamo elgesio formų ir nusikaltimų sunkumo pokyčių (t. y. nusikalstamo elgesio karjeros) pobūdį. Nors asmenybė tik netiesiogiai aptariama šioje teorijoje, autoriai remiasi į individą orientuotu aiškinimu. Jie pripažįsta, kad individo elgesys gali pasikeisti, ir kad individo priimami sprendimai veikia elgesį. Antra, priešingai nei M. R. Gottfredsonas ir T. Hirschi (1990), R. J. Sampsonas ir J. H. Laubas analizuoja, kaip kiti veiksniai, tokie kaip pastovus darbas, vadybos, gyvenimo stiliaus pakeitimas, gali padėti žmogui atsispirti ir nustoti užsiiminėti nusikalstama veikla. Nors autoriai neanalizuoja asmenybės ir nusikalstamų veiklų tarpusavio ryšių, tačiau akivaizdu, kad jie savo teorija bando atskleisti apsaugos veiksnius, susijusius su nusikalstamo elgesio nutraukimu.

J. H. Laubas ir R. J. Sampsonas (1988) atliko pakartotinę Sheldonos ir Eleanoros Glueckų (1959) tęstinio tyrimo apie delinkventiško elgesio raidą duomenų analizę bandydami atskleisti, kodėl kai kurie asmenys daro nusikaltimus visą gyvenimą, tuo tarpu kiti, pasiekę suaugusiojo amžių, susilaiko arba nustoja daryti nusikaltimus. Jie analizavo individus kaip aplinkos poveikių gavėjus ir priėjo prie išvados, kad išorinės aplinkos įtaka gali pakeisti individų priimamų sprendimų pobūdį. Kiekvienas individas turi tokios patirties, kuri gali pastūmėti jį vieną arba į kitą pusę, į vienokią arba kitokią gyvenimo kryptį arba trajektoriją (R. J. Sampson ir J. H. Laub, 1993). Autoriai teigia, kad nusikalstamas elgesys gali pasikeisti, jeigu individo gyvenime įvyksta kažkas svarbaus, koks nors „**posūkio momentas**“. J. H. Laubas ir R. J. Sampsonas (1993) savo knygoje „Besiformuojantis nusikaltimas“ (angl. *Crime in the Making*) analizuoja tris tokias galimybes. Pirmiausia jie teigia, kad neformalūs įtaką darantys veiksniai, kuriuos pateikia šeima, mokykla ir (arba) bendraamžiai, gali apsaugoti individą nuo aplinkos poveikių, galinčių jį pastūmėti užsiimti nusikalstama veikla.

Antra, autoriai pripažįsta, kad kai kurių asmenų nusikalstama kar-

jera yra labai stabili, kad ankstyva asocialaus elgesio pradžia jauname amžiuje yra stipriausias rodiklis, padedantis numatyti tolesnę nusikalstamą veiklą. Trečia, jie pripažįsta, kad nusikalstamo elgesio svyravimas, pokyčiai arba tokio elgesio atsisakymas gali priklausyti nuo žmogiškojo faktoriaus. Pavyzdžiui, pastovus geras darbas, svarbūs asmeniniai santykiai, vedybos gali paveikti, kiek ir apskritai ar asmuo bus linkęs ir toliau užsiimti nusikalstama veikla. R. J. Sampsonas ir J. H. Laubas (1993) vis dėlto neįtraukia į savo teoriją individo asmenybės kaip atskiro veiksnio, veikiančio to individo aplinką. R. R. McCrae ir P. T. Costa (1999) teigia, kad nuo individo asmenybės gali priklausyti, kokius draugus, situacijas, ideologiją arba socialinius vaidmenis žmogus pasirenka. Panašiai teigė H. J. Eysenckas ir S. B. G. Eysenckas (1985) sakydami, kad individai patys pasirenka situacijas, į kurias patenka, todėl situacijos yra jau egzistuojančios suvokimų ir nuostatų sistemos bei asmenybės bruožų padarinys. D. Magnussonas (1990) ir L. Bergmanas (1988) teigia, kad ankstesnė patirtis veikia dabartines mintis ir individo būseną, tačiau būtent individo asmenybė nulemia tas situacijas, į kurias individas patenka.

Apibendrinant galima teigti, kad teorija apie gyvenimo įvykių įtaką analizuoja nusikalstamo elgesio raidą ir stabilumą, tačiau neįtraukia asmenybės kaip priežastinio arba prognostinio veiksnio. Tyrimai, atliekami remiantis raidos teorijomis, užpildo šią spragą.

Asocialaus elgesio raidos teorijos

Raidos teorijos, analizuojančios individo vystymąsi per gyvenimą, psichologijoje populiarios jau daugelį metų, tačiau specifinių, skirtų būtent nusikalstamo elgesio priežasčių analizei, teorijų yra kiek mažiau, ypač analizuojančių asmenybės įtaką asocialaus elgesio raidai.

Pastaruoju metu daugelis psichologų pritaria nuomonei, kad asmenybė sulaukus suaugusio žmogaus amžiaus yra labai stabili (McGue, Bacon, Lykken, 1993). Kai kurie autoriai teigia, kad asmenybė gali labai stipriai pasikeisti pereinamuoju laikotarpiu iš paauglystės į suaugusiojo amžių. Atliekant tyrimus gaunami prieštarą rezultatai.

Pavyzdžiui, viename tyrime nustatyta, kad laikui bėgant individų neigiamas emocionalumas sumažėjo, susivaržymas, susikaustymas padidėjo, tačiau pozityvus emocionalumas nepakito (McGue, ir kt., 1993). H. J. Eysenckas (1996) nustatė, kad ekstravertiškumas ilgainiui linkęs mažėti, panašiai M. D. Newcombas ir L. McGee (1985) atskleidė, kad senstant aštrių pojūčių siekimas mažėja. Gali būti, kad socializacijos procese gauta patirtis daro įtaką kai kurių individų polinkiui užsimiti rizikinga veikla.

Daugelyje tyrimų analizuojamas anksti pasireiškusio agresyvaus arba asocialaus elgesio ir delinkventinio elgesio vyresniame amžiuje ryšys. H. Stattinas ir D. Magnussonas (1989) tyrinėjo, kaip susiję anksti pasireiškęs agresyvus elgesys ir nusikalstamo elgesio dažnumas, rimtumai, pobūdis vyresniame amžiuje vyrų imtyje. Jie nustatė, kad ankstyvas agresyvus elgesys ir nusikalstamas elgesys sulaukus suaugusiojo amžiaus glaudžiai susiję. Be to, gauti duomenys, kad agresyviems berniukams buvo būdingas hiperaktyvumas, žema dėmesio koncentracija ir prasti ryšiai su bendraamžiais (Stattin, Magnusson, 1989). Panašūs rezultatai gauti ir D. P. Farringtono, R. Loeberio, W. B. Van Kammeno (1990) tęstiniame tyrime, kurio metu analizuotas elgesio bei dėmesio problemų vaikystėje ryšys su nusikalstamu elgesiu suaugystėje.

T. E. Moffittas (1990) nustatė, kad delinventišku elgesio pasižymintys 15 metų berniukai, kuriems jaunesniame amžiuje buvo nustatytas dėmesio trūkumo ir hiperaktyvumo sindromas, suaugę buvo labiau linkę užsiimti nusikalstama veikla, dažniau konfliktavo šeimose, dažniau sirgo neuropsichologinėmis ligomis. G. R. Pattersono, L. Crosby, ir S. Vuchinicho (1992) tyrimai rodo, kad amžius, nuo kada vaikas užsiima asocialia veikla, yra vienas stipriausių rodiklių, t. y. kuo ankstesnė asocialaus elgesio pradžia, tuo rimtesnė asociali veikla numatoma vyresniame amžiuje. D. P. Farringtonas ir D. J. Westas (1990) nustatė, kad delinkventišku elgesiu pasižymintys paaugliai jau būdami 7–8 metų buvo mokytojų įvertinti kaip agresyviausi, keliantys daugiausia rūpesčių ir pasižymintys hiperaktyvumu bei dėmesio trūkumu. Šie asmenys, būdami 18 metų, buvo linkę į žiaurų elgesį, dažniau įsitraukdavo į azartinius žaidimus, dirbo nekvalifikuotą darbą

arba buvo bedarbiai. Visi šie tyrimai rodo, kad daugelis chroniškų teisės pažeidėjų vaikystėje ne tik buvo linkę į asocialų ir delinventinį elgesį, bet dažnai pasižymėjo ir tam tikrais asmenybės bruožais, susijusiais su nusikalstamu elgesiu (Farrington, ir kt., 1990).

Kituose tyrimuose bandyta nustatyti, ar pagal tam tikrą asmenybės tipą nusikalstamą elgesį galima numatyti ateityje. Pavyzdžiui, viename iš tyrimų analizuoti temperamento ypatumai sulaukus trejų metų. Temperamento bruožai kai kurių autorių (Caspi, 1998, Caspi, ir kt., 1995) laikomi asmenybės pagrindu. Tyrimais bandoma išsiaiškinti, ar pagal juos galima numatyti asmenybės bruožus jaunystėje, 18 metų ir vyresniame amžiuje. A. Caspi, B. Henry, R. O. McGee, T. E. Moffitto, P. A. Silvos (1995) tyrimas parodė, kad vaikai, vertinami kaip nevaldomi (nekontroliuojami) (angl. *undercontrolled*), būdami trejų metų pasižymėjo panašiu elgesiu sulaukę 18 metų, t. y. buvo nepakankamai susivaldantys ir linkę į negatyvias emocijas bei apibūdino save kaip pavojų ieškotojus ir impulsyvius (Caspi, Silva, 1995; Silva, 1990). Kitame šių autorių tyrime nustatytas temperamento stiliaus ankstyvame amžiuje ir vėlesnių problemų vaikystėje ryšys. Ir berniukų, ir mergaičių savikontrolės trūkumas sulaukus trejų ir penkerių metų buvo nuolat ir teigiamai susijęs su asocialiu 9 ir 11 metų vaikų elgesiu bei elgesio sutrikimu paauglystėje (Caspi, ir kt., 1995).

Tyrimai apie elgesio stabilumą raidos metu tiesiogiai susiję su M. R. Gottfredsono ir T. Hirschi (1990) darbais. Pateikti tyrimų rezultatai rodo, kad asmenybės tipai yra stabilūs ir gali turėti įtakos vėlesniam elgesiui. Kyla klausimas, ar asmenys, kuriems būdingi tam tikri temperamento arba asmenybės bruožai, pasmerkti tapti nusikaltėliais ateityje? T. E. Moffittas teigia, kad elgesio stabilumas būdingas tik tam tikriems individams. T. E. Moffittas (1993) pateikia asocialaus elgesio raidos taksonomiją, pagal kurią skiriamos dvi kokybiškai skirtingos nusikaltėlių grupės, t. y. tie, kurių nusikalstamas elgesys reiškiasi visą gyvenimą, ir tie, kurių asocialus elgesys apsiriboja tik paauglyste. Asmenų, kurių asocialus elgesys apsiriboja tik paauglyste, socialiai nepriimtinas elgesys gali būti vertinimas kaip tam tikras pasipriešinimas,

susijęs su suaugusiojo statuso įgijimu ir paauglystės laikotarpio problemomis, kurioms įtaką daro dabartinė visuomenė. Jauni žmonės yra fiziškai ir psichiškai pasirengę užimti suaugusiojo statusą, tačiau jiems kelia stresą tai, kad jie ilgą laiką neturi tokios galimybės (tai susiję ir su finansinės nepriklausomybės, ir su išsilavinimo įgijimu, ir pan.). Jų nusikalstamas elgesys yra tarsi patiriamos streso padarinys. Šie paaugliai nustos užsiiminėti nusikalstama veikla, kai pasieks suaugusiojo statusą ir kai turės darbą arba nuolatinius ryšius.

Asmenys, kurių asocialus elgesys stabilus gyvenimo metu, linkę nusikalsti įvairiose situacijose, yra linkę į agresiją ir jų nusikalstama veikla laikui bėgant linkusi stiprėti. Šios teorijos ryšys su asmenybės bruožais kaip svarbiu veiksniu asocialaus elgesio raidoje ir raiškoje, susijęs būtent su antrąja, nuolat asocialiai besielgiančių asmenų, grupe. Šiai grupei priklausantys asmenys vaikystėje buvo impulsyvesni ir sunkiau kontroliuojami, o tai galėjo paveikti jų adaptaciją mokykloje ir ryšius su prosocialiais bendraamžiais (Caspi, Silva, 1995). Jiems būdingi tokie asmenybės bruožai kaip negatyvi orientacija į aplinką ir savikontrolės trūkumas. Taigi nuolat asocialiai besielgiantys asmenys pasižymi tokiais pačiais bruožais, kokie buvo nustatyti ir A. Caspi ir jo kolegų (1994) tyrimuose. T. E. Moffittas (1993) pabrėžia, kad asociali asmenybė pasižymi impulsyvumu, nerimastingumu ir negatyvumu.

Apibendrinant galima pabrėžti, kad raidos teorijos, papildydamos M. R. Gottfredsono ir T. Hirschi savikontrolės teoriją, ir R. J. Sampsono bei J. H. Laubo gyvenimo įvykių teoriją, prisideda prie delinkventinio ir asocialaus elgesio raidos aiškinimo.

Kognityvinės raidos teorija

Socializacijos teorijos, analizuojančios superego, sąžinės ir savikontrolės raidą, nusikalstamą elgesį laiko moralinės raidos sutrikimo padariniu. Šiuo atveju **moralės raida** suprantama kaip visuomenės normas atitinkančio elgesio ir mąstymo perėmimas iš tėvų, mokytojų ir bendraamžių operantinio sąlygojimo, modeliavimo ir tapatinimosi procesų metu. Taigi moralinis skyrimas, kas teisinga ar neteisinga, do-

ra ar nedora, yra pirmiausia emocinio pobūdžio reakcijos, pagrįstos poreikiu gauti paskatinimą arba išvengti bausmės. Moralus veiksmas yra iracionalus prisitaikymas prie visuomenėje priimtų standartų.

Kitokį moralės įsisavinimo socializacijos procese modelį pateikia J. Piaget (1959, 1965) ir L. Kohlbergas (Kohlberg, 1984; Colby ir Kohlberg, 1987), manantys, kad moralumas yra motyvuotas kognityviniais savirealizacijos poreikiais ir noru suprasti realybę. Moralinė raida apima kognityvinę raidą, kai vaikai aktyviai konstruoja moralinius sprendimus remdamiesi patirtimi, įgyta sąveikaujant su kitais, o ne pasyviai perimant moralinius standartus iš kitų asmenų. Moraliniai principai atspindi moralinio samprotavimo struktūrą, tai yra atspindi procesą, kaip žmonės mąsto ir formuoja savo įsitikinimus, o ne patį tų įsitikinimų turinį.

Pagal J. Piaget (1965) pateiktą moralės raidos teoriją moralinio samprotavimo raida susijusi su intelekto raida, apimančia nuoseklias kognityvinių struktūrų transformacijas, pasireiškiančias reaguojant į išorines ir vidines jėgas. Nuo to, kokią kognityvinės raidos stadiją išgyvena asmuo, priklauso ir tai, kokią moralinio samprotavimo stadiją jis gali pasiekti. Pavyzdžiui, vaikas, išgyvenantis konkrečių operacijų mąstymo stadiją, gali patirti heteronominio moralinio samprotavimo stadiją, kurios metu suaugusiųjų taisyklės jam atrodo amžinos ir nekeičiamos. Kai vaikas pereina į formalių operacijų stadiją, atitinkamai pasikeičia ir moralinio samprotavimo pobūdis, t. y. vaikas taisyklės ima vertinti kaip grupinio susitarimo produktą, ir **teisingumas** tampa pagrindiniu racionali principu vertinant ir reguliuojant tarpusavio santykius.

L. Kohlbergas taip pat apibūdina moralinio samprotavimo procesą pagal tai, kaip asmuo supranta universalius teisingumo principus, kurių pagrindas yra teisių ir pareigų pasiskirstymas pagal **lygybės ir abipusiškumo** principus. Jis praplėtė J. Piaget teoriją ir sudarydamas moralinio samprotavimo stadijų seką siekė labai tiksliai apibūdinti kokybinius moralinio galvojojimo pokyčius, vykstančius nuo vaikystės iki suaugusio žmogaus amžiaus imtinai. Jis pateikė griežtus teiginius apie požymius, būdingus šioms šešioms stadijoms (10 lentelė).

Pirma, stadijos sudaro *invariantinę* seką, kurią žmonės išgyvena nuosekliai, nepraleidžia nė vienos stadijos. Antra, kiekviena nauja stadija laikoma vis *stabilesniu* moralinių sprendimų priėmimo būdu. Kitaip tariant, kiekvienas sėkmingas žingsnis vadovaujasi ankstesnės stadijos samprotavimais ir juos integruoja, todėl kaskart plačiau pritaiko ir logiškai nuosekliau negu ankstesnėje stadijoje supranta teisingumą. Be to, kiekviena stadija yra kompaktiškai organizuota, sustruktūrinta visuma ir kokybiškai skiriasi nuo moralinio samprotavimo, kuriuo asmuo naudojosi ankstesnėje stadijoje. L. Kohlbergas (1984) moralės raidą sieja su kognityvinės pusiausvyros nebuvimu arba moralinių samprotavimų neadekvatumo pastebėjimu ir atitinkamu jų peržiūrėjimu, taip pat vis geriau supranta kitų požiūrį. Perėjimas į aukštesnę stadiją taip pat priklauso nuo kognityvinio skatinimo, nuo individo socialinės patirties grupėse bei to, kokius vaidmenis individas atlieka visuomenėje.

10 lentelė. Moralės raidos stadijos pagal L. Kohlbergą

1. Prekonvencinės moralės lygmuo

Asmuo sprendžia apie veiksmų teisingumą arba klaidingumą remdamasis tuo, kokių padarinių sukelia tie veiksmai: malonių ar baudžiančių. Elgesys, kurio rezultatas yra bausmė, laikomas blogu, o tas, už kurį gaunami apdovanojimai arba palankumo ženklai, geru.

- **Pirma stadija: bausmės ir paklusnumo orientacija.** Nežinodami, kad žmonių interesai ir supratimas gali skirtis nuo jų turimų interesų ir supratimo, sprenddami apie jų veiksmų gerumą arba blogumą, ignoruoja kitų asmenų ketinimus ir motyvus. Jie priima autoriteto požiūrį kaip savo, moraliu laikomas elgesys, kai laikomasi autoriteto nurodymų ir išvengiama bausmės.
- **Antra stadija: naivi hedonistinė orientacija.** Teisingu veiksmu laikomas toks, kuris patenkina paties asmens poreikius. Jeigu kito asmens labai reikia tam tikro pasiaukojimo, tai grindžiama asmens poreikiu gauti iš jo kokią nors paslaugą, arba troškimu gauti tai, ką turi tas asmuo, arba tikintis, kad tas kitas asmuo padarys ką

nors panašaus dėl jo ateityje. Imamas suprasti abipusiškumo principas, ir garbingumas reiškia abipusių pasikeitimų įvairiomis gėrybėmis (palankumu, dovanomis) lygybę.

2. Konvencinis moralės lygmuo

Individai su pagarba žiūri į socialines normas kaip į moralės pagrindą, tačiau jų laikymasis nebėra motyvuotas jų veiksmų padariniais. Aktyvus socialinės tvarkos keitimas laikomas svarbia paties asmens teise. Individai, vadovaudamiesi savo įsitikinimais, palaiko ir remia esamos socialinės sistemos įstatymus ir taisykles.

- **Trečia stadija: „gero berniuko ir geros mergaitės orientacija“.** Tikėjimas socialinių nurodymų laikymosi svarba savo pačių labai pasireiškia per tarpusavio ryšius. Individai siekia išlaikyti nuolatinį giminių ir draugų pritarimą ir meilę, būdami „geri asmenys“, tai yra būdami teisingi, ištikimi, pagarbūs, padedantys ir gražiai besielgiantys.
- **Ketvirta stadija: socialinės tvarkos palaikymo orientacija.** Individai sugeba atsižvelgti į visuomenėje egzistuojančius įstatymus, mano, kad taisyklės turi būti vienodai taikomos ir galiojančios kiekvienam, kad kiekvieno visuomenės nario pareiga yra jų laikytis. Teigiama, kad įstatymų negalima pažeisti, nesvarbu, kokios būtų aplinkybės, nes jos yra būtinos socialinei tvarkai palaikyti ir apsaugo socialinę sistemą nuo žlugimo.

3. Pokonvencinis moralės lygmuo

Individai išėina už moralinio diktato, kuris priimtinas jų visuomenėje, ribų. Jie stengiasi apibrėžti moralę abstrakčiais principais ir vertybėmis, kurios galiotų ir būtų pritaikomos visose situacijose ir bet kurioje visuomenėje.

- **Penkta stadija: socialinės sutarties, teisėtumo orientacija.** Individai pradeda suvokti, kad bet kuri taisyklių sistema yra tik viena iš daugelio galimų taisyklių sistemų, todėl jie gali įsivaizduoti alternatyvas jų socialinei tvarkai. Taisyklės šie individai vertina kaip lankstų instrumentą žmogiškoms vertybėms palaikyti. Keičiant įstatymus, kai yra etiška svarbių prižasčių tai padaryti, pabrėžiamos teisingos, racionalios procedūros. Kai įstatymai atitinka individų teises ir daugumos interesus, asmuo turi jų laikytis.

- **Šešta stadija: orientavimasis į universalius etinius principus.**

Apie veiksmų teisingumą sprendžiama vadovaujantis pačių individų pasirinktais etiniais principais. Šie principai išeina už įstatymų formuluočių ribų. Manoma, kad kai kurie moraliniai įsipareigojimai ir vertybės tinka visai žmonijai, ir tai nepriklauso nuo egzistuojančių įstatymų ir socialinių sutarčių, pavyzdžiui, visuotinės žmonių lygybės pripažinimas ir pagarba kiekvieno asmens kaip individualybės vertei ir orumui.

L. Kohlbergas nepateikia teorijos atskirai apie elgesį arba delinkvenciją, tačiau jis analizuoja moralinį samprotavimą, kuris yra vienas iš svarbiausių moralinio elgesio tarpininkų, nors ir ne vienintelis. Žmonės gali samprotauti vadovaudamiesi labai aukštais moraliniais principais, tačiau elgdamiesi jais gali ir nesivadovauti, ir priešingai, pro-socialus elgesys nėra būdingas tik tiems, kurie yra pasiekę aukščiausių moralinio samprotavimo lygį. L. Kohlbergo teorijoje pripažįstama, kad moralei nepriskiriami veiksniai, tokie kaip dėmesys, ego stiprumas, situaciniai veiksniai, daro įtaką moraliam veiksmui. Tai, ar asmuo pasielgs pagal moralinius principus, priklauso ne tik nuo to, kaip asmuo samprotauja, kaip būtų teisinga pasielgti, bet ir nuo suvoktos asmeninės atsakomybės.

Moralės ir delinkvencijos tarpusavio ryšiai gana sudėtingi. Delinkvencija nėra amoralaus elgesio sinonimas, ir nėra aiškaus moralės raidos stadijos ir nusikalstamumo pobūdžio, moralinio samprotavimo ir padarytų nusikaltimų ryšio, kai samprotavimas yra netinkamas. Nors samprotavimas aukštesniu moralės lygmeniu kiek mažiau susijęs su kriminaliniu gyvenimo stiliumi, tačiau savo nusikalstamo elgesio paaiškinimų galima rasti visose stadijose: nusikalstamu elgesiu siekiama išvengti bausmės (1 stadija), siekiama užsitikrinti kitų palankumą (3 stadija), siekiama užtikrinti pagrindines žmonių teises (5 stadija).

Kita vertus, galima daryti prielaidą, kad vidutiniškai delinkventai turėtų pasižymėti lėtesne moralės raida nei nedelinkventai. Tyrimai tai patvirtina. Daugelis delinkventų gerokai atsilieka savo moraline raida

nuo nedelinkventų, dauguma iš jų pasiekia tik antros stadijos lygį. Net ir tie, kurie pasiekia aukštesnes raidos stadijas, nesugeba tų principų pritaikyti realiame gyvenime.

Socialinės kognicijos ir agresyvus elgesys

Socialinių kognicijų krypties atstovų atliekamuose tyrimuose domimasi tuo, kaip vaikas mąsto ir samprotauja apie save ir apie jį supantį socialinį pasaulį, kaip šie procesai vystosi, kaip jie susiję su socialiniu elgesiu. Šios krypties atstovai pabrėžia aktyvias vaiko pastangas suteikti savo socialinei patirčiai prasmę. Vaiko sugebėjimas suprasti, ką galvoja ir jaučia kitas žmogus, ir to sugebėjimo raida laikomi pagrindiniais ir sudarančiais pozityvaus ir negatyvaus socialinio elgesio įvairovės pagrindą.

G. Spivackas, J. J. Plattas ir M. B. Shure'as (1976), tiesiogiai remdamiesi kognityvine teorija, padarė pradžią šios krypties susiformavimui. Jie teigė, kad agresyvus elgesys ir kitos destruktivaus elgesio formos yra klaidingo kognityvinio duomenų perdirbimo rezultatas. Jie nustatė, kad vaiko kognityviniai sugebėjimai susiję su prisitaikymu aplinkoje. Pavyzdžiui, jie nustatė, kad problemiški vaikai blogiau geba rasti alternatyvius sprendimus spręsdami įvairias problemas, blogiau įveikia tarpinius tikslo siekimo etapus, negali tiksliai suvokti savo elgesio padarinių. G. Spivacko, J. J. Platto ir M. B. Shure'o (1976) darbai kitus psichologus paskatino pasidomėti, kokią įtaką **kognityviniai sugebėjimai** daro žmogaus elgesiui. Ši raidos psichologų susidomėjimą socialine kognicija taip pat paskatino tyrimai akademinės socialinės psichologijos srityje, ypač atribucijos teorija, aiškinanti, kaip žmonės supranta savo ir kitų žmonių elgesio priežastis. **Atribucinė teorija** taikoma aiškinant, kaip vaikai interpretuoja savo sėkmes ir nesėkmes.

Kad vaikas galėtų kompetentingai elgtis socialinės sąveikos metu, jis turi teisingai suvokti kitų žmonių požiūrį ir suprasti kitų žmonių požiūrį ir mintis. Toks sugebėjimas leidžia vaikui bendrauti su kitais žmonėmis taip, kad jie galėtų jį suprasti. K. Dodge'as (1980) ir kt. (1986) pateikia modelį, paaiškinantį socialinių kognicijų ir elgesio ryšį. Jis teigia, kad vaikas pirmiausia koduoja, suvokia ir interpretuoja socialines paskatas. Kai tos paskatos jau yra interpretuotos, atsakydamas

į juos vaikas parenka galimas reakcijas. Tada vaikas įvertina ir atrenka **optimalią reakciją**, galiausiai pasielgia pasirinktu būdu ir stebi efektą. Daugybė atribucijų tyrimų parodė, kad tai, kaip vaikas interpretuoja bendraamžių provokacijas, tampa pagrindiniu veiksniumi, leidžiančiu numatyti tikimybę, ar vaikas pasielgs agresyviai tų bendraamžių atžvilgiu.

K. Dodge'as (1980), J. M. Price'as, (1990), N. Crickas (1994) aiškindami vaikų agresyvų elgesį teigia, kad vaikas netiksliai apdoroja socialines paskatas, patiriamas socialinei sąveikai. Tie vaikai, kurie priskiria savo bendraamžiams priešiško, žiaurumo atribucijas, elgiasi agresyviau tų bendraamžių atžvilgiu ir yra nemėgstami. Tirdamas antros-šeštos klasės mokinius K. Dodge'as (1986) nustatė, kad agresyvūs, bendraamžių atstumti berniukai kur kas dažniau priskirdavo tokias atribucijas savo bendraamžiams negu tie, kurių elgesys buvo neagresyvus, ir socialiai bendraamžių jie buvo geriau priimami.

K. Dodge'as tyrinėjo, kiek vaikas bus linkęs ieškoti alternatyvių problemos sprendimo būdų ir ar tikisi sau palankių rezultatų, jeigu inicijuos agresyvią reakciją. Paaikškėjo, kad klaidingus vaiko suvokimus apie tai, kas vyksta, paaštrina tai, kad jam nepavyksta rasti kelių **alternatyvių reakcijų**, kurias galėtų pritaikyti. Vaikas mato vienintelį sprendimo būdą, t. y. agresyvų.

K. Dodge'as (1980) teigia, kad individualūs skirtumai, pasireiškiantys polinkiu agresyviai elgtis, gali būti susiję su polinkiu priskirti savo bendraamžiams priešiškus ketinimus susidarius tam tikroms aplinkybėms. Jis teigia, kad agresyvių vaikų socialinės kognicijos yra tendencingos, tai yra jiems būdingas **išankstinis neigiamas nusistatymas**. Šie vaikai linkę priskirti priešiškus ketinimus savo bendraamžiams netomis aplinkybėmis, kai priešiškos atribucijos nėra pagrįstos.

K. Dodge'as (1980) nustatė, kad egzistuoja agresyvaus elgesio ir kognityvinių informacijos perdirbimo procesų sutrikimų ryšys. Jis tyrė kognityvinius procesus pagal tai, kaip vaikas interpretuoja įvairias jam pateikiamas istorijas. Su šiomis istorijomis siekta suprasti, kaip vaikas suvokia kitų vaikų elgesį, tai yra ar santykinai neutralus elgesys suvokiamas kaip grėsmė, ir ar toks klaidingas suvokimas sustiprinamas neigatyviomis atribucijomis, kurios savo ruožtu sukelia atsakomąją agresiją.

Viename tyrime K. Dodge'as, J. M. Price'as (1990) chroniškai agresyvius ir neagresyvius berniukus prašė analizuoti tokias situacijas, kurias savo neapibrėžtais ketinimais sukeldavo jų bendraamžis. Pavyzdžiui, agresyviems ir neagresyviems berniukams buvo pateiktos hipotetinės istorijos, kuriose jie turėjo įsivaizduoti, kad patyrė neigiamus padarinius, pavyzdžiui, kad kažkas spyrė kamuolį jiems į nugarą. Abiejų grupių vaikai labiau linkę elgtis agresyviai tada, kai provokatoriui priskirdavo priešiškus ketinimus (agresijos tikimybė buvo 60 proc.), negu tais atvejais, kai jie priskirdavo istorijos veikėjams palankius ketinimus (agresijos tikimybė tokiu atveju buvo 24 proc.). Chroniškai agresyvaus elgesio grupės nariai buvo linkę 50 proc. dažniau negu neagresyvio grupės nariai priskirti priešiškus ketinimus ir siūlyti agresyvų elgesį kaip atsakomąją reakciją. Reaguodami į situaciją, agresyvūs berniukai išreiškė neigiamą nusistatymą, priskirdami savo bendraamžiams priešiškus ketinimus. Be to, tokios neigiamo nusistatymo atribucijos tiesiogiai lėmė atsakomąjį tų berniukų agresyvų elgesį. Galiausiai jie dažniau nei neagresyvūs berniukai elgėsi agresyviai.

Šį faktą, kad agresyvūs berniukai linkę pernelyg dažnai priskirti kitiems priešiškus ketinimus, patvirtino K. Dodge'o ir J. P. Newmano (1981), taip pat ir kitų autorių tyrimai. Pagal šiuos tyrimus susiformavo bendras teorinis modelis, aiškinantis socialinio informacijos perdirbimo ir agresyvaus elgesio ryšį. Šiuose tyrimuose minėta priešiškos atribucijos tendencija, nustatyta tiriant socialiai atstumtus 8 ir 10 metų berniukus ir mergaites (Aydin, Markova, 1979), paauglius berniukus (Dodge, Price, 1990) ir mergaites (Steinberg, Dodge, 1983). Nustatyta, kad agresyvūs vaikai priskiria priešiškus ketinimus reaguodami į nevienareikšmes provokacijas ir daro klaidų interpretuodami kitų asmenų ketinimus reaguodami į atsitiktines provokacijas (Dodge, 1990).

K. Dodge'o, R. R. Murphy ir K. Buchsbaumo (1984) atliktame tyrime vaikams buvo rodomi vaizdo įrašai. Vaikai prašyti interpretuoti provokatoriaus ketinimus ir pasiūlyti, kaip reikėtų elgtis tokiu atveju. Paskatos buvo parinktos taip, kad provokatoriaus veiksmai buvo arba priešiški, arba netyčiniai, arba prosocialūs. Vaikai buvo linkę pateikti agresyvaus elgesio pasiūlymus tik tada, kai provokaciją suvokdavo kaip

priešišką. Tikrieji atlikti veiksmai neleido numatyti vaikų galimos reakcijos, kol nebuvo atsižvelgiama į tai, kaip vaikai juos interpretuoja.

Daugelis tyrimų pademonstravo šį reiškinį įvairiuose kontekstuose. Kai kurie autoriai teigia, kad individualūs skirtumai vaikams renkantis agresyvų elgesį gali priklausyti nuo jų socialinių kognityvinių įgūdžių skirtumų. Netinkamas agresyvus vaikų elgesys atsiranda kaip raidos įgyjant socialinius vaidmenų atlikimo įgūdžius vėlavimas.

A. Bandura (1973, 1983) mano, kad vykstančios sąveikos su socialine aplinka suvokimas (kognityvinis informacijos perdirbimas) nulemia vaikų socialinį elgesį. Jis teigia, kad vaikai nėra tik pasyvūs reaguotojai į skatinimus, kuriuos pateikia socialinė aplinka. Priešingai, jų lūkesčiai apie galimus apdovanojimus arba negatyvius padarinius lemia jų elgesį. Laikantis tokio požiūrio teigiama, kad elgesys priklauso ne tik nuo nesąlyginių socialinės aplinkos paskatų; priešastis gali būti vaikas.

L. Berkowitzius (1977) teigė, kad frustruojančios socialinės paskatos yra agresyvaus elgesio paskata tik tada, kai vaikas paskatas pateikiančiam asmeniui priskiria priešiškus ketinimus. Agresija daug dažniau pasireiškia tada, kai provokacija yra tyčinė, o ne atsitiktinė, kai numatyta iš anksto, o ne nenumatyta, kai laisvai pasirinkta, o ne priverstinė, kai yra savavališka užgaida, o ne atsiradusi tam tikromis švelninančiomis aplinkybėmis.

Vaiko provokatoriaus ketinimų suvokimas, o ne aktualūs ketinimai nulemia tai, ar vaikas elgsis agresyviai (Dodge, Murphy, Buchsbaum, 1984). K. Dodge'as (1987) nustatė, kad kai kurie asocialūs vaikai gali būti apibūdinti kaip labai reaktyviai agresyvūs, kiti – kaip labai proaktyviai agresyvūs. Vaikai, kuriems būdinga tendencija daryti netikslūs sprendimus (pvz., kad kiti yra jų atžvilgiu priešiški), pasižymi labai aukštu **reaktyvios** agresijos lygiu laisvai žaisdami su savo bendraamžiais, o jų mokytojai vertina juos kaip reaktyviai agresyvius klaseje. K. Dodge'as teigia, kad atribucinės klaidos iš dalies nulemia agresyvaus elgesio raišką. Informacijos perdirbimo mechanizmas, susijęs su **proaktyvia** agresija, dar nėra galutinai ištirtas, tačiau jau galima teigti, kad tie vaikai, kurie įvertina agresyvų elgesį kaip turintį pozityvių padarinių, linkę labai dažnai pasirinkti proaktyvią, instrumentinę arba

vyravimo agresiją. Keletas atliktų tyrimų (Perry, 1986; Crick & Ladd, 1987) parodė, kad agresyvūs vaikai, kaip grupė, linkę vertinti agresyvių elgesį kaip turintį pozityvių padarinių.

K. Dodge'as (1987) pabrėžia, kad nors kai kuriuose tyrimuose pabrėžiami reaktyvios ir proaktyvios agresijos informacijos perdirbimo aspektai, agresyvaus elgesio aiškinimas būtų pernelyg supaprastintas, jeigu visus individualius skirtumus priskirtume tik kognityviniams mechanizms. Įgimtas temperamentas, emocijos, biologinės dispozicijos ir patirta prievarta, be abejo, daro įtaką asmens elgesiui, tačiau, K. Dodge'o nuomone, emocijų stiprumą taip pat galima geriau suprasti aiškinantis už jų slypinčius kognityvinius procesus. K. Dodge'as mato reaktyvaus ir proaktyvaus agresijos tipų atskyrimo praktinę reikšmę, nes taip būtų galima sėkmingiau atlikti intervenciją. Skirtingų agresyvaus elgesio formų pagrindą sudaro skirtingi kognityviniai procesai. Jeigu intervencija fokusuojasi tik į vieną procesą, paveikiama tik viena agresijos forma.

Kognityvinis biheivioristinis požiūris į vaikų agresiją toliau formuojasi, ir tam pasitarnauja K. Dodge'o darbai. J. Lochmanas sukūrė programą, padedančią tobulinti vaikų socialinius kognityvinius sugebėjimus mokant vaikus kontroliuoti savo pyktį. Ši intervencija, skirta agresyviems bendraamžių atstumtiems 3-čios klasės mokiniams, buvo sudaryta iš keturių komponentų. Tai buvo socialinių problemų sprendimas, įėjimo į grupę įgūdžių lavinimas, pozityvaus žaidimo mokymas ir viena pasirenkama procedūra. J. D. Coie, J. Lochmanas, R. Terry, C. Hymanas (1991) atliko tyrimus, kuriais nustatė, kad galima numatyti rimtus elgesio sutrikimus paauglystėje pagal vaikystės amžiuje (pradinėje mokykloje) pasireiškiančią bendraamžių agresiją ir atstūmimą.

Apibendrinant galima pasakyti, kad ši socialinių kognicijų kryptis pasiūlė naują požiūrį į agresijos prigimtį ir naujas intervencijos galimybes. Šios teorijos šalininkų mintys nėra vieningai visų priimamos, tačiau neabejotina, kad ši teorija įneša savitą indėlį bandant suprasti agresijos formas, funkcijas, dinamikos ypatumus ir agresyvaus elgesio mechanizmus. K. Dodge'o teorijoje vienas pagrindinių teiginių yra tas, kad agresyviui vaikui būdingi informacijos perdirbimo trūkumai, dėl

kurių vaikas pervertina agresiją, nukreiptą į jį. Reikia pabrėžti tai, kad agresyvūs vaikai gyvena tokioje aplinkoje, kurioje jie iš tiesų yra dažnai puldinėjami.

KLAUSIMAI

1. S. Freudas kaltės jausmą įvardija kaip vieną svarbiausių civilizacijos problemų. Įgimtų libido ir agresijos potraukių slopinimas civilizuotais būdais sukelia kaltę. Kodėl karas yra netinkamas būdas apsaugoti savąjį „aš“, o tik destruktivaus potraukio perkėlimas į kitus? Ar karas gali kilti iš kaltės?
2. Kodėl internalizavus autoritetą išnyksta socialinis nerimas?
3. Kaip galių suteikimas šeimoje gali sušvelninti neurotiškų nusikaltėlių griežtą superego?
4. Ar sutinkate su teiginiu, kad „sąžinė yra iš tiesų tik sąlyginis refleksas“? Pagrįskite savo nuomonę remdamiesi H. J. Eysencko nusikalstamumo teorija.
5. Kaip kognityvinė branda ir sugebėjimas pažvelgti iš kitų žmonių perspektyvos susijęs su neagresyviu vaikų elgesiu?
6. Kokios yra asocialų elgesį aiškinančios į individą orientuotos ir integruotos asocialaus elgesio teorijos?

IŠMOKIMO TEORIJS APĖ ASOCIALAUS ELGESIO FORMAVIMĄSI

Pagrindinės sąvokos:

Paskatinimas

Refleksai

Asociacijos

Instrumentinis išmokimas

Socialinis pritarimas

Teigiami padariniai

Kognityvinis įvertinimas

Imitacinis agresijos mokymasis

Bausmės tikėtinumas

Sužadinantis efektas

Pirmoje XX a. pusėje psichologijoje vyravo biheivioristinė teorija. Nors psichoanalizė egzistavo, ji nebuvo pripažįstama kaip įteisinta mokslinė teorija. Žymiausi to meto psichologai ir fiziologai, įskaitant I. Pavlovą, E. Torndike'ą, E. Tolmaną, C. Hullą, B. F. Skinnerį, H. Mowrerį, K. Spencerį laikėsi biheivioristinės teorijos principų. Šią teoriją plėtojo ir pritaikė agresyvaus elgesio supratimui Arnoldas Bussas ir Albertas Bandura. Kaip matysime, A. Busso teorija buvo tarpinė, *pereinamoji*, joje daugiausia dėmesio skiriama socialiniams veiksniams ir asmenybei kaip kintamiesiems, darantiems įtaką agresyviai elgesiui. A. Bandura socialinio išmokimo teorija tapo labai įtakinga aiškinant, kaip žmonės išmoksta agresyviai elgtis stebėdami kitus. Ši teorija skatino stebėto žiaurumo efekto bei fizinių bausmių, kurias taiko tėvai savo vaikams, įtakos vaikų agresyviai elgesiui tyrimus.

A. Bandura atmetė K. Lorenzo ir S. Freudo suformuluotus teiginius apie įgimtus instinktus ir pabrėžė modeliavimo ir pastiprinimo reikšmę. Jis teigia, kad agresija yra išmoktas elgesys ir niekuo nesiskiria

nuo bet kurios kitos vaiko įgytos elgesio formos. Socialinį išmokimą sudaro du procesai: tiesioginis pastiprinimas (kai kurių vaikų agresija pasiekia savo tikslą ir taip yra pastiprinama) ir socialinis modeliavimas (vaikas gali pradėti kitaip elgtis stebėdamas savo aplinkoje kito asmens elgesį).

Išmokymo teorijos stengiasi paaiškinti elgesio pasikeitimus, atsirandančius laikui bėgant, siedamos aplinkos veiksnius, tokius kaip paskatų sąsajos ir paskatinimai, su tais procesais, kurie vyksta individo sąmonėje, tokie kaip potraukiai ir lūkesčiai. Diskusijos biheivioristinėje teorijoje susijusios su mechanizmais, kurių metu stebėtas kitų individų veiksmas pakeičia gyvūno arba žmogaus elgesį.

Trys klasikinės agresyvaus elgesio išmokymo teorijos yra klasikinis sąlygojimas, instrumentinio išmokymo teorija ir kognityvinė išmokymo teorija. Dauguma dabartinių agresijos teorijų grindžiamos visose trijose teorijose suformuluotomis idėjomis.

Klasikinis sąlygojimas

Pagrindinius klasikinio sąlygojimo principus ir dėsningumus suformulavo I. Pavlovas XX a. pradžioje. Šie dėsningumai rodo, kaip tam tikroje specifinėje situacijoje atsiradę **refleksai** ir gerai išmoktas elgesys gali būti **susieti su nauja paskata**. Pavyzdžiui, tyrimuose su šunimis I. Pavlovas 1927 m. išmokė šunis susieti garsą su maistu. Iš pradžių šuniui duodamas maistas, jam išsiskiria seilės, ir tuo pat metu įjungiamas garsas. Vėliau, tik išgirdus garsą, ir net nesant jokio maisto, šuniui ima skirtis seilės. Tai yra klasikinio sąlygojimo pavyzdys, kai iki tol nereikšmingas šuniui paskatinimas (t. y. garsas) tampa reikšmingas. I. Pavlovo klasikinio sąlygojimo teorija iš esmės yra teorija apie paskatinimų pakeitimą (paskatinimus-pakaitalus) sukeltam tam tikrą reakciją.

Klasikinio sąlygojimo principai svarbūs L. Berkowitziaus teorijoje, kurioje aiškinama, kaip tam tikros užuominos paskatina agresyviai elgtis. Viename eksperimente ant aparato, galinčio sukelti kitam asmeniui elektros šoką, buvo padėti ginklai. Nustatyta, kad asmenys, kurie buvo paveikti ginklų buvimo, sukėlė didesnę šoką, negu tie, kuriems ginklai nebuvo rodomi. L. Berkowitziaus nuomone, ginklų vaiz-

das sukėlė idėjas, vaizdinius ir emocines reakcijas, kurias asmuo buvo išmokęs praeityje. Tos vidinės reakcijos eksperimento metu sustiprino išprovokuotų subjektų agresyvias reakcijas. Šis eksperimentas leido L. Berkowitzui teigti, kad „gaidukas gali pastūmėti pirštą“.

Instrumentinio išmokimo teorija

Instrumentinio išmokimo teorijos daugiau dėmesio skiria elgesio pasikeitimams. E. Thorndike'as, šios teorijos pradininkas, domėjosi, kaip organizmas išmoksta sudaryti naujas reakcijas į naujas aplinkos paskatas. Pagal E. Thorndike'ą **paskatinimas sustiprina** ryšio ir paskatų **asociacijas**, o bausmės tuos ryšius (asociacijas) silpnina. Šių efektų dėsningumai tampa išmokimą pagrindžiančiais principais. Jeigu agresija sumažina, susilpnina nemalonią vidinę būseną, pašalina kliūtis, trukdančias pasiekti paskatinimus arba apsaugo organizmą nuo išorinių pavojų, labai tikėtina, kad agresija pasireiškė tokioje pačioje arba panašioje situacijoje. Tyrimais nustatyta, kad už agresyvų elgesį gaunami paskatinimai sustiprina agresiją, tuo tarpu bausmės efektai yra labai sudėtingi.

Paskatinimai agresyviai elgtis

Paskatinimai gali būti panaudoti treniruojant gyvūnus kovoti. Pelė, laikoma kartu su kita pele, turinčia ribotas galimybes kovoti, lengvai laimi visas tarpusavio kovas ir vėliau ima atakuoti visas kitas peles. Negatyvios būsenos pašalinimas turi panašų poveikį. N. E. Milleris (1948) elektra smūgiuodavo žiurkes, bet vos žiurkės pradėdavo tarpusavyje kovoti, elektrą išjungdavo. Tokiu būdu elektros išjungimas buvo susietas su kovojimu. Šis žiurkių treniravimas pasireiškė padažnėjusiomis žiurkių atakomis viena kitos atžvilgiu.

Tiriant vaikus paaiškėjo, kad agresyvus elgesys sustiprėja tada, kai pasiseka atakuojantį vaiką nugalėti (Hartup, 1974), kai vaikui pavyksta sumažinti arba išvengti kitų asmenų neigiamo elgesio (Patterson, 1982). Agresyvūs vaikai išmoksta, kad jie gali pašalinti, sumažinti nepageidaujamą kitų asmenų su jais elgesį naudodamiesi agresija.

Nepageidaujama reakcija gali būti pašalinta kaip teigia išmokimo teorija pateikiant **konkuruojantį (kompensuojantį) paskatinimą**. Kai paskatinamas reagavimo būdas sustiprėja (t. y. padažnėja), jis gali išstumti nepageidaujamą reagavimo būdą, kuris nėra paskatinamas ir todėl laipsniškai silpnėja. Toks vieno reagavimo būdo pakeitimas kitu esant agresyviai elgesiui buvo pademonstruotas J. H. Browno ir Ellioto (1965) darbuose. Jie stebėjo 3–4 metų laisvai žaidžiančius vaikus darželiuose, ir skaičiavo, kiek kartų vaikai reagavo fizine agresija (t. y. trenkė kam nors, ką nors erzino, kabinėjosi, susidūrė (trenkėsi) su kuo nors, kirtė) ir verbaline agresija (t. y. grasino arba kalbėjo paniekinančiai). Paskui per dvi savaites buvo nustatytas kiekvieno vaiko agresyvumo lygis, auklėtojais skatino kooperatyvų ir taikingą elgesį ir ignoravo agresyvų. Rezultatai parodė, kad **kooperatyvaus ir taikingo elgesio pastiprinimas** lėmė dramatišką, tiesioginį agresyvaus elgesio – ir fizinio, ir verbalinio – sumažėjimą. Po to, kai paskatinimai už prosocialų elgesį kurį laiką nebuvo pateikiami, verbalinė agresija išliko gana žemo lygio, o fizinė agresija grįžo į pirminį lygį. Kai vėl buvo pradėti taikyti paskatinimai už prosocialų elgesį, verbalinė ir fizinė agresija vėl sumažėjo. Šių tyrimų duomenys rodo, kad agresyvus elgesys atitinka pagrindinius elgesio išmokimo dėsningumus.

G. Cowanas ir G. C. Waltersas (1963) taikė paskatinimo intervalus dirbdami su ikimokyklinio amžiaus vaikais. Kai kuriems berniukams davė gražių rutuliukų kiekvieną kartą, kai tik jie sutrenkdavo žaisliniam klounui, o kitiems berniukams – tik kas trečią arba kas šeštą kartą. Kai tokie paskatinimai nebebuvo duodami, agresyviai elgėsi tie vaikai, kuriems paskatinimai buvo duodami rečiau. Toks skatinimo efektas būdingas ir žmonėms, ir gyvūnams. Kuo rečiau organizmas gauna pastiprinimą, tuo lėčiau vyksta mokymasis, bet tokiu būdu išmoktas elgesys išlieka stabilus ilgesnį laiką ir sunkiau pašalinamas.

Nustatyta, kad neutrali paskata gali tapti antrine paskatinant, pastiprinant antrinių ir pirminių dirgiklių tarpusavio ryšius – ši išvada sutampa su pagrindiniais klasikinio sąlygojimo principais. Kaip teigė S. R. Kelleris ir W. N. Schoenfeldas (1950), „paskata, kuri iš pradžių nebuvo pastiprinanti tam tikrą reakciją, gali tapti pastiprinančia, jeigu

pakartotinai pateikiama su pirminiu“.

Antrinio paskatinimo susiformavimas gali būti paaiškintas remiantis tomis procedūromis, kurios dažnai naudojamos atliekant bandymą su vadinamąja Skinnerio dėže. Gyvūnas išmokomas paspausti pedalą, kad gautų maisto. Tuo metu, kai pedalas nuspaudžiamas, įsijungia šviesa ir po poros sekundžių paduodamas maistas. Šviesa dega dar porą sekundžių padavus maistą. Pakartojus šią procedūrą keletą kartų, šviesa tampa antriniu pastiprinimu, t. y. dabar šviesa gali būti naudojama naujoms reakcijoms sukurti.

Jeigu paskata dažnai siejama su daugeliu pirminių pastiprinimų, ji gali įgyti stiprų skatinantį poveikį. Tokie galingi antriniai paskatinimai, susiję su daugeliu pirminių paskatinimų, vadinami bendraisiais paskatintojais. Verbaliniai teiginiai, reiškiantys pritarimą, nepritarimą, kaltinimą, leidimą, sutikimą ir t. t., gali būti laikomi bendraisiais paskatinimais. Tėvai dažnai pateikia apčiuopiamus, materialius paskatinimus kartu su žodiniu pritarimu ir parodo savo nepritarimą per fizines arba kokias nors kitokias bausmes. Agresyvus elgesys gali susilaukti teigiamo įvertinimo, bendraamžių pritarimo, tad ilgainiui agresyviai besielgiančiam vaikui toje grupėje gali būti suteiktos lyderio pozicijos (Buehler, Pattreson, Furniss, 1966).

Bausmės ir agresija

Instrumentinio išmokymo teorijose bausmė vertinama kaip tam tikras paskatinimas. Manoma, kad bausmė yra nemaloni paskata, t. y. organizmas priima ją kaip nemalonų. Pirminiai baudžiantys paskatinimai yra tokie, kurie tiesiogiai organizmui nemalonūs: elektros šokas, stiprus garsus, gnaibymas, stipri oro srovė, vidinis smegenų skatinimas (pvz., elektrodais, prijungtais prie kaukolės), kandžiojimas, ryški šviesa ir paskatinimai, kurie yra nemalonūs tam tikroms gyvūnų rūšims (pvz., gyvatės yra nemalonūs paskatinimas šimpanzėms). E. Thorndike'as (1913) nemalonų, baudžiantį paskatinimą apibūdina kaip tokį, kurio organizmas bando išvengti.

Jeigu pateikiamos bausmės už tokį elgesį, kuris iki tol buvo skatinamas, tas elgesys pasireiškia mažiau. Chasdi ir Lawrence'as (1955)

suskirstė ikimokyklinio amžiaus vaikus į dvi grupes ir leido jiems žaisti su lėlėmis. Viena grupė buvo verbaliai **kritikuojama** už agresyvių elgesį žaidimo metu. Tie vaikai, kurie buvo baudžiami (t. y. kritikuojami), tolesniame žaidime reiškė mažiau agresyvaus ir priešiško elgesio negu tie vaikai, kurie buvo kontrolinėje grupėje. Šiuos duomenis sudėtinga interpretuoti, nes agresyvus elgesys buvo nukreiptas į negyvus objektus, t. y. į lėles, ir galbūt nemažą pašalinį poveikį darė vaikų fantazija. Reakcijų silpnėjimą (gesimą) lengviau tyrinėti ne su žmonėmis. Žiurkių poros tarpusavio kovą galima slopinti pateikus elektros šoką arba elektra skatinant hipotalamuso centrą smegenyse, ir panašiai.

Remiantis A. Busso apibrėžimu, agresija reiškia žalingų, kenksmingų paskatų kitam gyvam organizmui teikimą. Agresyvaus elgesio slopinimas yra tiesiogiai susijęs su nemalonus paskatinimo intensyvumu. Kitaip tariant, bausmės efektas agresyviam elgesiui yra toks pat, kaip ir baudžiant už bet kokią kitą elgesį. G. C. Waltersas ir J. E. Grusecas (1977) pabrėžė, kad baudžiantys paskatinimai, tokie kaip elektros šokas, kartais paskatina arba sustiprina nepageidautiną elgesį, užuot jį nuslopinęs. Jie priskyre šį sužadinantį efektą, sukeliama šoko, antrinių paskatų susiformavimo mechanizmui. Vadinas, organizmai išmoksta susieti nemalonus paskatinimus su vėlesniu teigiamu skatinimu. Pavyzdžiui, vaikas gali išmokti, kad tėvai skiria dėmesio ir apkabina, pabučiuoja po to, kai jis primušamas, todėl siekdamas tėvų dėmesio ir šilumos, vaikas gali elgtis taip, kad būtų nubaustas.

A. H. Busso instrumentinio agresijos išmokimo teorija

Arnoldas Bussas (1961, 1971) pritaikė E. Thorndike'o ir B. F. Skinnerio instrumentinio išmokimo teorijas agresyviam elgesiui paaiškinti. Jis teigė, kad organizmas neturi įgimtų mechanizmų, kuriems reikėtų agresyvios išraiškos arba kurie skatintų žalą, skriaudą kieno nors atžvilgiu sukeltą elgesį. A. Bussas, priešingai nei S. Freudas, neigė įgimtą agresijos potraukių egzistavimą.

A. Busso nuomone, **agresyvus elgesys**, kaip ir bet kuris kitas instrumentinis elgesys yra **išmoktas** per paskatinimus ir bausmes. Agresija yra tik viena iš elgesio būdų, ir gali būti paaiškinta tais pačiais principais kaip ir žiurkių elgesys, kai jos spaudo pedalą tam, kad gautų maisto Skinnerio dėžeje. A. Bussas elgesį laikė agresija, kai „vienas individas žalingai, kenksmingai skatina kitą individą“. A. Bussas skyrė dvi agresijos rūšis, t. y. **pykčio** agresiją, kuri paskatinama skausmingomis paskatomis, ir **instrumentinę** agresiją, kuri skirta kitiems tikslams pasiekti. Nors toks skirstymas atitinka L. Berkowitziaus (1989) reaktyvią ir instrumentinę agresiją, A. Bussas mano, kad instrumentinė agresija yra svarbesnė. Instrumentinė agresija A. Busso darbuose dar skirstoma į fizinę ir verbalinę, aktyvią ir pasyvią, tiesioginę ir netiesioginę.

Fizinė agresija pasireiškia skausmo kitam organizmui sukėlimu. Verbalinė agresija yra žodinė reakcija, perduodanti nemalonius skatinimus atstūmimo arba gąsdinimo forma. Tiesioginė agresija pasireiškia tada, kai šalia yra tos agresijos tikslas arba auka, tuo tarpu netiesioginė agresija gali pasireikšti kenkimu, skausmo sukėlimu aukai per atstumą, pavyzdžiui, skleidžiant nepagrįstas paskalas arba praduriant aukos mašinos padangas. Aktyvi agresija pasireiškia instrumentiniais skatinimais, kurie perduoda nemalonius potyrius, tuo tarpu neaktyvi agresija pasireiškia veiksmais arba neveiklumu, trukdančiais aukai pasiekti norimų tikslų. Žala, kurią patiria pasyvios agresijos auka, dažnai padaroma tada, kai agresoriaus tuo metu nėra šalia. Aktyvi ir tiesioginė agresija leidžia aukai aiškiai nustatyti, kas yra agresorius ir jam atkeršyti, tuo tarpu pasyvi ir netiesioginė agresija gali leisti agresoriui išvengti atpažinimo, atsakomybės ir bausmės.

A. Bussas teigė, kad tam tikros agresyvios reakcijos stiprumas yra **keturių veiksmų funkcija**. Pirma, ilgalaikis agresyvaus elgesio skatinimas gali sustiprinti agresyvios reakcijos stiprumą. Gyvūnas, turintis ilgalaikę kovojimo ir laimėjimo kovose patirtį (t. y. patyręs paskatinimą), bus agresyvesnis negu tie, kurie kovojo rečiau arba tose kovose patyrė nesėkmes (t. y. bausmes). Antra, patirtis, įgyta praeityje, gali paveikti individą taip, kad suintensyvina agresyvias reakcijas į vėlesnius įvykius. Trečia, socialinis agresyvaus elgesio skatinimas (palengvinimas) gali

pasireikšti, jeigu socialinės normos palaiko priešiško, žiaurumo reikimąsi toje grupėje. Be to, galiausiai, temperamentas arba asmenybės bruožai gali tiesiogiai paveikti ir sustiprinti agresyvaus elgesio pasireiškimą. Tokie individo bruožai kaip impulsyvumas ir sugebėjimas toleruoti frustraciją turi įtakos tam, kiek agresyvus elgesys yra tikėtinas ir koks bus jo intensyvumas.

Pastiprinimai ir instrumentinė agresija

A. H. Busso teorijoje teigiama, kad paskatinimų ir bausmių dažnumas ir didumas stiprina arba silpnina agresyvų elgesį ir taip paveikia ir agresyvaus elgesio pasireiškimą galimybę, ir jo intensyvumą. Šias A. H. Busso mintis patvirtino R. G. Geen ir R. Piggo (1970) atliktas tyrimas. Pusei jų tiriamųjų eksperimentatorius pritardavo žodžiu, kai jie smūgiuodavo elektra, o kiti tiriamieji tokio žodinio pritarimo nesulaukdavo. Žodžiu paskatinti tiriamieji vėliau dažniau ir stipriau smūgiuodavo elektra negu tie tiriamieji, kuriems pastiprinimas nebuvo suteiktas. Dar daugiau, pastiprinti subjektai pateikdavo daugiau agresyvių atsakymų-žodžių asociacijų teste. Panašius rezultatus gavo C. A. Loewas (1967), kuris koledžo studentus, dalyvavusius tyrime, paskatindavo už priešiškas verbalines reakcijas. Palyginti su studentais, kurie buvo skatinami už emociškai neutralius skatinimus, studentai, paskatinti už priešišką reagavimą, kitiems asmenims skirdavo kur kas daugiau bausmių. R. G. Geen ir D. Stonneris (1971) nustatė, kad tie subjektai, kurie gaudavo paskatinimus už elektros smūgio suteikimą mokytojo ir besimokančiojo situacijoje, besimokančiajam taikė daugiau bausmių negu tie subjektai, kurie už tai nebuvo skatinami.

Interpretuojant tyrimus, kuriuose naudojami **žodiniai pastiprinimai**, susiduriama su problemomis, nes socialinės psichologijos eksperimentuose labai stipriai pasireiškia **pašalinis poveikis**, susijęs su reikiamomis charakteristikomis, t. y. kartais eksperimentatoriai netyčia, iš anksto nenumatę, įtraukia į savo tyrimus procedūras, pateikiančias subjektams užuominas apie elgesį, kurio eksperimentatorius pageidautų, kad galėtų patvirtinti savo hipotezę. Kai eksperimentatorius pateikia paskatinimą už tam tikros reakcijos pasireiškimą, tai gali būti labai

reikšminga užuomina tiriamiesiems apie tai, kokios reakcijos tikisi ir siekia iš jų eksperimentatorius. Gana akivaizdu, kad subjektai linkę įvykdyti beveik bet kokią reikalavimą arba pasiūlymą, kurį jiems pateikia eksperimentatorius, todėl tai, kad subjektai dažnai daro tai, ko iš jų tikisi eksperimentatorius, verčia suabejoti antrinių pastiprinimų poveikiu asmens elgesiui.

Socialinių pastiprinimų interpretavimas nuosekliai susijęs su žodinio paskatinimo stiprinančiu poveikiu pateikiant elektros smūgį. Socialiniai pastiprinimai gali būti veiksmingi dėl jų informacinės vertės, o ne todėl, kad tai yra individo paskatinimas. Kai suaugęs asmuo sako vaikui „gerai“, tai suteikia informaciją vaikui apie tai, kokio elgesio iš jo tikimasi. Kuo labiau vaikas nori įtikti suaugusiajam arba numato, kad paklusdamas gaus pageidaujamus pastiprinimus, tuo efektyvesnis bus socialinis paskatinimas.

Akivaizdu, kad **agresyvaus elgesio skatinimas sustiprina jo dažnumą** ir tam tikromis sąlygomis paskatinimai taip pat gali sustiprinti agresyvaus elgesio intensyvumą. Dar daugiau, dalinio paskatinimo efektas ir reakcijos pakeitimas taip pat pasireiškia agresyvaus elgesio atveju. Tai patvirtina A. H. Busso nuomonę, kad agresija yra instrumentinis elgesys.

Ankstesnė patirtis

Organizmo būseną iki įvykio, kuris išprovokuoja agresiją, daro įtaką agresyvios reakcijos stiprumui. Individas, kuris ir anksčiau patirdavo užpuolimus, frustracijas, nemalonumus, gali būti agresyvesnis negu asmuo, niekada neturėjęs tokios patirties. **Nemalonumai** yra antipatiškos, pasibjaurėjimą keliančios paskatos, kurios nėra specialiai nukreiptos į tą individą, bet gali kartais būti išgyvenamos kaip frustruojančios (keičiančios planus) arba keliančios susierzinimą, pyktį, ir gali prisidėti prie agresyvaus elgesio sukėlimo. A. H. Bussas pritarė, kad **frustracija** gali kartais vesti prie agresijos, bet jis taip pat teigė, kad individas gali išmokti reaguoti į frustraciją labai įvairiai. Dabar dar nėra tiksliai žinoma, kokiomis sąlygomis patirti nemalonumai sukelia agresiją.

Fiziologinis sužadınimas ir įtampa, susijusi su pykčio pasireiškimu, intensyvina agresiją. Pyktis nukreipia tam tikras savybes ir gali sumažinti agresyvaus elgesio slenkstį, t. y. veikiamas pykčio, agresyvus elgesys pasireiškia dažniau. Pyktis ne visada sukelia agresiją, daug instrumentinės agresijos atvejų pasireiškia be pykčio kaip išankstinės būtinos sąlygos. **Pykčio emocija** yra laikina organizmo būseną ir turi būti skiriama nuo priešiško. **Priešiško** yra požiūris, nuostata, kuri išlieka, tęsiasi laike, jai priskiriamas neigiamas žmonių ir įvykių vertinimas. Priešiško kyla iš atstūmimo, ankstesnių išpuolių, netekčių ir gali pasireikšti kaip agresyvos atakos iš keršto.

Socialinis pritarimas

Agresijos pasireišimo tikimybė ir forma tam tikru laipsniu priklauso nuo socialinių veiksnių, tokių kaip aukai būdingi bruožai ir socialinės normos. Aukos bruožai gali būti suvokiami per agresoriaus turimus **stereotipus**. Žmonės kartais linkę mąstyti ir elgtis pagal stereotipus apie įvairioms socialinėms grupėms, kategorijoms priklausančius asmenis. Stereotipinių grupių nariai gali būti nemėgstami ir, ko gero, su nemėgstamu asmeniu elgtis agresyviai lengviau negu su mėgstamu. E. Donnersteinas, S. Simonas ir C. Ditrichsas (1972) nustatė, kad baltaodžiai studentai siunčia intensyvesnius elektros smūgius juodaodžiams studentams aukoms negu baltiesiems net tada, kai aukos negalėjo atkeršyti, tačiau buvo daug mažiau agresyvesni, kai juodaodžiai galėjo atkeršyti. Vis dėlto laboratoriniai tyrinėjimai ne visada patvirtina šią hipotezę. Nustatyta, kad turintys stiprų išankstinį nusistatymą baltaodžiai subjektai buvo agresyvesni juodųjų atžvilgiu, bet jie taip pat buvo agresyvesni negu asmenys, neturintys aiškių išankstinių nusistatymų kitų baltųjų atžvilgiu. Panašūs rezultatai buvo gauti lyginant turinčius išankstinį neigiamą nusistatymą ir jo neturinčius juodaodžius tiriamuosius.

Lytis yra aukos bruožas, kuris paveikia agresijos tikėtinumą. Visuomenėje priimta norma, kad vyras neturi naudoti prievartos arba žiaurumo moters atžvilgiu, pasireiškia tuo, kad atliekant eksperimen-

tus vyrai siunčia mažesnio intensyvumo elektros smūgį moterims negu vyrams (Buss, 1966), tačiau moterys nesvyruodamos siunčia intensyvius elektros smūgius vyrams. Tokia elgesio norma išmokstama ankstyvame amžiuje: viename iš tyrimų nustatyta, kad jau 6-toje klasėje mergaitės pateikia aukštesnio intensyvumo nemalonus garsus berniukams, o ne kitoms mergaitėms.

A. H. Bussas teigia, kad grupėse vyraujančios tendencijos ir nuostatos dėl agresijos paveikia tos grupės individų agresyvumą. Vaikai mėgdžioja asmenis, esančius šalia jų. Jeigu tie modeliai demonstruoja agresyvų elgesį, vaikai juos mėgdžioja. Dar daugiau, jeigu grupėje reiškiasi agresija, galimybė, kad atskiras grupės narys bus užpultas, yra didelė, ir pykčio paskatos tokioje grupėje gana dažnos ir intensyvios. Atsakymas į agresiją agresyvumu gali būti provokuojamas ir vertinamas tam tikrose grupėse, o tai skatina individus būti agresyvius.

Asmenybė ir temperamentas

Temperamentas apima bruožus, susijusius su elgesiu, kurie lieka santykinai nepasikeitę per visą individo gyvenimą. Su agresyvumu A. H. Bussas sieja tokius temperamento aspektus: impulsyvumas, reakcijų intensyvumas, aktyvumo lygis ir nepriklausomybė.

Individai skiriasi savo sugebėjimu atidėti pasitenkinimo gavimą ir toleruoti frustraciją. Kai kurie žmonės linkę reaguoti į bet kokią frustruojančią situaciją iškart sekančia reaktyvia agresija. Toks **impulsyvus** asmuo greitai reaguoja į pyktį provokuojančią situaciją. Nors polinkis būti agresyviam priklauso nuo agresyvaus elgesio pasekmių (bausmių arba paskatinimo), impulsyvus asmuo bus labiau linkęs būti agresyvus negu tolerantiškesnis arba mokantis apsvarstyti situaciją asmuo.

Dviejuose eksperimentuose, naudojant A. H. Busso įrangą, buvo tyrinėjami temperamento bruožai, tokie kaip dirglumas ir emocinis jautrumas. Dirglumą apibūdino kaip asmens išankstinį pasirengimą užimti įsižeidusio poziciją (t. y. pasirengimą atakuoti), o emocinį **jautrumą** atspindi polinkis būti gynybišku. Subjektai, kuriems buvo būdingas stiprus dirglumas arba stiprus emocinis jautrumas, pasižymėjo aukštesniu

agresyvumo lygiu negu tie asmenys, kuriems šios savybės buvo daug mažiau išreikštos. Šie agresyvumo skirtumai tarp dviejų temperamento tipų turi būti interpretuojami labai atsargiai, nes tiriamieji buvo stebimi tik tokiomis sąlygomis, kai gavo atgalinį ryšį (įvertinimą), kad blogai atliko užduotį, arba jie buvo sužadinti labai intensyviu fiziniu pratimu. Yra galimybė, jog emociškai jautrūs ir dirglūs asmenys interpretuoja savo patirtį skirtingai negu kiti žmonės, kuriems būdingos priešingos temperamento savybės, ir kad būtent interpretacija, o ne tam tikras temperamento tipas yra agresyvaus elgesio tarpininkas. Kitaip tariant, **temperamentas** gali būti susijęs su agresyviu elgesiu netiesiogiai.

A. H. Busso teorijos įvertinimas

A. H. Busso teorija praturtino pagrindinę instrumentinio išmokymo teoriją, nes buvo pritaikyta agresijos studijoms. A. H. Bussas atkreipė dėmesį į individo ankstesnę patirtį, atskleidė nepalankių sąlygų, sėkmės su kuriuo nors agresyviai susidūrus, socialinio kitų pritarimo ir individo asmenybės įtaką agresijai. Tai veiksniai, prisidedantys prie agresyvaus elgesio pasireiškimo. Kitaip tariant, analizuodamas agresijos kilmę, A. H. Bussas bandė susieti tarpusavyje išmokymo teorijos, socialinės ir asmenybės psichologijos aspektus.

Išmokymo teorijos principų pabrėžimas, rėmimasis jais lėmė, kad A. H. Bussas ankstyvesnę individo patirtį vertino kaip pirminę tam tikro elgesio priežastį. Jis manė, kad asmenybę veikia ankstesnė patirtis, nulemianti, kad asmuo elgiasi tam tikru būdu, ir priklauso nuo aplinkos sąlygų, atkuriančių ankstesnius ryšius. Reikia pabrėžti, kad A. H. Busso teorija formavosi tada, kai vyravo biheivioristinė išmokymo teorija. Dabartiniu metu išmokymo teorijose labiau pabrėžiamas numatomų padarinių poveikis tam tikro elgesio pasireiškimui, o ne ankstesnių paskatinimų arba bausmių įtaka. Manoma, kad organizmas priima sprendimus, pasirenka vieną iš galimų alternatyvų remdamasis padarinių vertingumu ir jų pasiekimo galimybe, o paskui veikia įvertinęs tas alternatyvas. A. Banduros socialinio išmokymo teorija yra vienas iš tokio požiūrio pavyzdžių.

A. Banduros socialinio išmokimo teorija

A. Bandura (1973, 1983) sukūrė kognityvinėmis žiniomis pagrįstą socialinio išmokimo agresijos teoriją, pagal kurią agresija nepriklauso nuo vidinių potraukių. Pagrindinė agresijos priežastis, pasak A. Banduros, yra numatytų **pozityvių padarinių** (galimų paskatinimų) poveikis. Žmonės įvertina rezultatus, tikėtinus pasielgus agresyviai, ir lygina tai su tais padariniais, kokių susilauks už agresyvų elgesį. Agresija pasireiškia tada, kai numatyti padariniai, pasielgus agresyviai nusveria kitokio įmanomo elgesio padarinius. Kitaip tariant, A. Bandura mano, kad būtent numatomi padariniai, o ne automatinės reakcijos, nulėmto frustracijos arba nemalonaus skatinimo, sukelia agresyvų elgesį. Plėšikai ir prievartautojai siekia grobio arba tų malonumų, kuriuos gaus per savo veiksmus, o ne anksčiau patirto skausmo. Aišku, žmonės gali neteisingai įvertinti arba netikroviškai, iškreiptai suprasti galimą priemonių ir padarinių tarpusavio ryšį.

Nemalonios, nepalankios sąlygos gali palengvinti tam tikros reakcijos raišką, tačiau tai nėra agresyvaus elgesio priežastis. Agresyviai pasielgiama tik tuo atveju, jeigu individas anksčiau išmoko taip reaguoti į nepalankias sąlygas. A. Bandura nepritaria L. Berkowitziaus nuomonei, kad nemalonios paskatos yra nuo gimimo susijusios su noru įskaudinti, sužeisti kitus. A. Bandura teigia, kad reakcijos į neigiamus įvykius priklauso nuo to, koks yra individo **kognityvinis įvertinimas**. Frustracija, negatyvus poveikis arba pyktis gali sukelti bet kokią pobūdžio reakciją, tai priklauso nuo to, kokia mokymosi istorija ir dabartinės individą supančios aplinkybės. Pavyzdžiui, Davitzas (1952) nustatė, kad agresyviai elgtis išmokyti vaikai kur kas agresyviau reagojo į frustraciją, o bendradarbiauti išmokyti vaikai net ištikti frustracijos buvo labiau linkę bendradarbiauti su kitais.

A. Bandura (1983) teigė, kad labai agresyvūs veiksmai – dvikova su peiliais arba špagomis, kerštinga pajuoka – reikalauja sudėtingų įgūdžių, kurie pasiekiami intensyviai mokantis. Šis mokymosi procesas neturi būti painiojamas su tam tikro elgesio pasireiškimu. Socialinio išmokimo teorija aiškiai skiria tam tikro elgesio modelio išmokimą nuo sąlygų, palaikančių tuos įgūdžius, kad jie būtų išmolti.

Agresyvaus elgesio įgijimas

A. Banduros (1977) manymu, nors kartais žmonės išmoksta agresyviai elgtis bandydami ir darydami klaidas, sudėtingesni įgūdžiai įgyjami stebint kitus. Žmonės mokosi stebėdami kitus (t. y. modelius), kurie naudoja įvairius įgūdžius pasiekti tam tikrus tikslus įvairiose situacijose. Šeimos nariai, pažįstami tos bendruomenės žmonės ir simboliniai modeliai visuomenės informavimo priemonėse prisideda prie individo mokymosi.

Mokymasis stebint vyksta keturiais tarpusavyje susijusiais etapais (Bandura, 1977). Pirmiausia individas turi **pastebėti** arba atkreipti dėmesį į užuominas, dirgiklius, elgesį ir modeliuojamo įvykio padarinius. Antra, stebėjimai turi būti **užkoduoti** į vaizdavimo formas atmintyje. Trečia, kognityviniai procesai **transformuojami** į imitacines reagavimo formas (šablonus arba modelius), kurie iki pirmojo etapo pradžios buvo nauji individui. Ketvirta, tinkamai paskatinus, **taikomas** išmoktas elgesio modelis.

Atlikta daug eksperimentų, siekiant pademonstruoti šiuos keturis mokymosi procesus, vykstančius stebint kitus. Dažniausiai mažiems vaikams leidžiama stebėti suaugusįjį, kuris gali naudotis daugeliu kambaryje esančių daiktų: kreidelėmis, spalvojimo knygelėmis, sviediniu, plastmasiniu plaktuku, žaisliniu šautuvu, strėlėmis su guminiiais antgaliais ir dideliu pripučiamu klounu, vadinamu Bobo. Suaugęs asmuo (elgesio modelis) prisiartina prie Bobo, sako priešiškas pastabas, tada pakelia Bobo ir meta jį ant grindų, muša per nosį, stumdo ir panašiai. Kai kuriais atvejais kitas suaugęs asmuo įeina į kambarį ir apdovanoja suaugusįjį (elgesio modelį) už tokį jo elgesį šokolado plytele. Paskui vaikai prašomi arba papasakoti apie tai, ką matė, arba patys uždaro mi kambaryje, kuriame vyko eksperimentas.

Aprašytos procedūros padėjo nustatyti labai įdomius dalykus. Pasirodo, vaikai tada mėgdžiojo agresyvaus elgesio modelius, kai tas modelis buvo pastiprinamas (apdovanojamas) už agresyvų elgesį. D. J. Hickso tyrime (1968) vaikai matė, kaip modelis būdavo pagiriamas, pasmerkiamas arba negaudavo jokio įvertinimo iš kitų suaugusiųjų už

agresyvų elgesį su Bobo. Vaikai dažniausiai mėgdžiodavo tokį elgesį, už kurį modelis būdavo pagiriamas, ir rečiausiai tą, už kurį buvo pasmerkiami. Kai suaugęs asmuo, skatinęs modelio elgesį, nedalyvaudavo, skatinimo tipas neturėjo įtakos agresyviame elgesiui. Vadinas, kai paskatos buvo pašalintos, vaikai nebemėgdžiodavo to elgesio modelio, už kurį anksčiau buvo skatinama. Nors vaikai gali ne iškart pradėti mėgdžioti modelių elgesį, stebėto elgesio poveikis gali pasireikšti po kiek laiko. Nustatyta, kad vaikai gali atsiminti arba pakartoti agresyvų elgesį praėjus keletui mėnesių po to, kai matė agresyvų modelio elgesį (Hicks, 1968).

Teigiami lūkesčiai gali sukelti agresyvų elgesį, bet neigiami padariniai ir neišsipildę lūkesčiai sumažins tendenciją tokį elgesį pakartoti. Kita vertus, agresyvus sėkmingas tikslų siekimas skatins individą pasinaudoti priešišku elgesiu ir ateityje.

A. Banduros teigimu (1983), modelio savybės yra **mokantis suvaidintos agresijos**. Jis teigia, kad modeliai tarpusavyje skiriasi pagal tai, kiek yra tikėtina, jog jų elgesys turės norimus padarinius. Žmonės dažniausiai paskatinami tada, kai seka, kopijuoja tuos modelius. Skatinami protingi, sumanūs, demonstruojantys reikšmingus socialinius arba praktinius sugebėjimus, įtakingi asmenys, dėl savo sumanumo, sugebėjimų užimantys aukštą poziciją įvairių statusų hierarchijoje.

Tyrimai parodė, kad modelių savybės daro įtaką tam, kaip vaikai mėgdžioja agresyvų modelių elgesį. J. E. Grusecas ir W. Mischelis (1966) nustatė, kad vaikų mokytojai, kurių **statusas** mokykloje yra aukštas, mėgdžiojami dažniau, negu žemu statusu pasižymintys pavaduojantys mokytojai. Paskatinantys mokytojai taip pat dažniau mėgdžiojami.

Agresyvų elgesį provokuojančios sąlygos

Kai tam tikras elgesio būdas yra išmoktas, jis gali būti panaudotas kaip **manipuliavimo** su aplinka būdas, kad būtų sulaukta trokštamų padarinių. Socialinio išmokimo teorijos šalininkai nustatė keletą provokuojančių sąlygų, taip pat paskatinimus, modeliavimą, instrukcijas ir klaidas (Bandura, 1983).

Stebėjimas gali padėti individui gauti informacijos apie tai, kokie veiksmų tipai gali būti skatinami arba baudžiami, ir apie sąlygas, kurioomis tinka taikyti išmoktą elgesį. Kai individas atsiduria situacijoje, panašioje į tą, kurioje buvo stebimas modelis, atitinkamos kognityvinės asociacijos, išmoktos stebint kito žmogaus sėkmę, linkusios pasireikšti, nes žmogus tikisi trokštamų padarinių, kokių sulaukė stebėtas modelis. Gali pasikartoti agresyvus elgesys, jeigu jis padėjo pasiekti norimą tikslą. Šios teorijos šalininkai teigia, kad ne potraukis pastūmėja žmogų elgtis tam tikru būdu; jie teigia, kad kognityvinės asociacijos leidžia asmeniui numatyti ateitį ir skatina jį elgtis vienaip arba kitaip.

Individas, stebėdamas modelius, taip pat gali išmokti, kad už agresyvių elgesį galima susilaukti labai nemalonių padarinių. A. Bandura (1983) teigia, kad bausmės efektyvumą lemia **bausmės tikėtinumumas** ir dydis, laikas ir trukmė, taip pat gėrybės, gaunamos agresyviai pasielgus, žinios apie galimus alternatyvius būdus norint pasiekti tikslą. Bausmės gali būti neefektyvus metodas slopinti agresyvių elgesį, nes jis kelia riziką, kad agresija tik sustiprės ir pasireikš kontraataka. Bausdamas pats asmuo tampa modeliu. Šis modeliuojamas veiksmas gali išmokyti stebėtoją, kad bausmėmis galima pasiekti norimus tikslus. Taigi natūralu, kad tie vaikai, kuriuos tėvai baudžia fizinėmis kūno bausmėmis, daugiau pešasi, kovoja su kitais vaikais (Bandura, Walters, 1963). Šis dėsniumas gali būti paaiškintas ir kitaip – tie vaikai, kurie daugiau pešasi, yra nepaklusnūs, nesuvaldomi ir dėl to dažniau baudžiami savo tėvų. A. Bandura (1986) teigia, kad dažnai pasireiškia abipusė priklausomybė: blogai besielgiančios vaikai yra tėvų baudžiami, vaikai pamėgdžioja tėvų elgesį, ir sulaukia naujos bausmės. Šis ciklas linkęs kartotis.

A. Bandura (1973) teigė, kad dėl agresyvaus susidūrimo aukos patiriamas **skausmas** yra stipri sulaikanti paskata, skatinantis sumažinti arba visai nutraukti skausmą sukeltą elgesį. Visose visuomenėse egzistuoja stiprios normos, draudžiančios žiaurius arba destruktivius veiksmus, nors taip pat yra ir pateisinančių sąlygų, kuriomis toks elgesys gali būti pasitelktas, todėl skausmo paskata skatina bausmės baimę ir savitą cenzūrą, kurios prisideda prie kitam asmeniui kenksmingo elgesio silpnėjimo. Aišku, stiprios paskatos veikti agresyviai gali nulemti

tai, kad nekreipiama dėmesio į slopinantį skausmo paskatų efektą, bet vis dėlto skausmas tiesiogiai neskatina individo elgtis agresyviai. A. Banduros nuostata apie skausmo paskatų efektą prieštarauja L. Berkowitziaus (1982) požiūriui, kad aukos išgyvenamas skausmas pastiprina ir paskatina norą agresyviai elgtis.

Modelių stebėjimas gali mokyti žiūrovus elgtis agresyviai ir **provokuoti** agresyvų elgesį. Stebėto modelio sėkmė gali sužadinti lūkesčius, kad imituotas elgesys padės pasiekti panašių rezultatų. Toks išmoktas elgesys iškart gali nepasireikšti, tačiau kai asmuo atsidurs tinkamose sąlygose, jis gali pasielgti agresyviai.

Pasak A. Banduros (1983), yra keturi procesai, kurie gali kurstyti agresyvų elgesį. Pirmiausia pasireiškia nukreipianti **modeliavimo funkcija**. Atidus kito asmens elgesio stebėjimas suteikia informaciją apie paskatų-reakcijų ir padarinių pasireiškimą tam tikroje situacijoje. Išskirdami pagrindinius stebėto modelio patirties principus, stebėtojai gali susikurti lūkesčių, kad tam tikromis sąlygomis, jeigu mėgdžios modelį, pasieks tuos pačius rezultatus, kokius pasiekė modelis. Antra, pasireiškia nesulaikanti modelio funkcija, aiškinama tuo, mat modelio stebėjimas moko stebėtojus, jog jie gali **išvengti baudžiančių padarinių**, susijusių su agresyviu elgesiu. Pavyzdžiui, agresyvaus modelio, t. y. žmogaus, stebėjimas, kai jis nepatiria bausmių arba jam neatkeršijama, gali sumažinti stebėtojo pastangas neįsitraukti į agresyvų elgesį. Trečia, kitų asmenų, kurie agresyviai elgiasi, stebėjimas sukelia emocinį stebėtojų sužadinimą, todėl pasireiškia didesnė imitacinės agresijos tikimybė. Tai gali padidinti ir agresyvių reakcijų intensyvumą. Tyrimai parodė, kad kovojimo, peštynių stebėjimas padidina emocinį vaikų ir suaugusių sužadinimą (Zillmann, 1971). Padidėjusi **emocinė įtampa** gali prisidėti prie agresyvaus elgesio intensyvumo. Ketvirta, modelio stebėjimas gali turėti **sužadinantį efektą**, nes nukreipia stebėtojo dėmesį į tai, kokios rūšies įrankiai arba pagalbinės priemonės buvo naudotos. Kai eksperimento metu modeliai naudojo plastmasinį plaktuką arba strėlėmis šaudantį ginklą prieš lėlę Bobo, vaikai, stebėję modelio elgesį, atkreipė savo dėmesį į tai, kaip ir kokius įrankius bei pagalbines priemones gali panaudoti prieš taikinius, t. y. prieš aukas.

Instrukcijos irgi gali kurstyti agresyvų elgesį. Visose visuomenėse žmonės mokomi laikytis taisyklių ir įsakymų, kurias pateikia aukštesnį statusą turintys asmenys. Klasikiniuose paklusimo autoritetui tyrimuose S. Milgramas (1974) parodė, kad asmenys labiau linkę paklusti tada, kai tokius nurodymus pateikdavo gerbiamos institucijos (pvz., universiteto) atstovai. Jo tyrimas taip pat parodė, kad kitų asmenų, kurie paklūsta panašioms reikalavimams, stebėjimas padidina tendenciją sutikti ir daryti tai, kas liepta.

Savęs reguliavimo mechanizmai

Svarbi išmokimo proceso dalis yra savęs reguliavimo mechanizmų poveikis. Individai susikuria sau **vidinius standartus**, pagal kuriuos vertina savo elgesį. Šie standartai sudaromi ir pagal savo tiesioginę patirtį, ir stebint kitus. Kai asmens elgesys neatitinka jo vidinių standartų, asmuo ima neigiamai vertinti save ir gali pats save bausti save niekindamas. Kai elgesys atitinka arba pralenkia vidinius standartus, asmuo palankiai save vertina ir gali taikyti sau tam tikrus paskatinimus, išgyventi pasididžiavimo, pasitenkinimo savimi jausmą.

Individo moraliniai standartai susiformuoja socialinių normų kontekste, taip pat dėl socialinio palyginimo ir tiesioginės patirties. Išankstinis savęs niekinimo arba didžiavimosi savimi numatymas gali reguliuoti asmens elgesį. Numatymas, kad asmuo pats sau priekaištaus dėl agresyvaus elgesio, slopina tokį elgesį. Yra žmonių, kurie didžiuojasi tuo, kad pasielgia agresyviai. Savęs pagyrimas – tai savęs paskatinimo būdas už tikslų pasiekimą ir kitų žmonių pagarbą.

Savęs reguliavimo poveikis agresyvaus elgesio atžvilgiu yra menkas ir netiesioginis. Vaikai, bendraamžių įvertinti kaip agresyvūs, labiau pasitikėjo savimi negu neagresyvūs vaikai dėl savo sugebėjimo būti agresyvūs, taip pat dėl to, kad jų agresyvus elgesys yra jiems naudingas ir apsaugo nuo kitų vaikų erzavimo ir puolimo. Mokslininkai nustatė, kad tikėjimas, jog agresija yra efektyvus būdas paveikti kitus, gali padėti agresyviems vaikams pateisinti save už normas pažeidžiantį elgesį, tačiau tai nėra agresyvaus elgesio priežastis.

A. Bandura (1983) teigė, kad dažniausiai žmonės nesielgia neišgami, kol moraliai patys sau nepateisina savo veiksmų. **Kognityvinės reinterpretacijos** gali būti agresyvaus elgesio pateisinimo priemonė, leidžianti sumažinti, ignoruoti, neteisingai aiškinti padarinius arba dehumanizuoti ir kaltinti auką. Tokie sprendimai neslopina elgesio, kuris šiaip jau būtų neišgami, nepalankiai vertinamas; jis silpnėtų tik bijant sulaukti bausmės.

Socialinio išmokimo teorijos įvertinimas

Pagrindinis socialinio išmokimo teorijos principas – vaikai dažnai išmoksta elgtis stebėdami kito asmens sėkmę; elgesys provokuojamas ir palaikomas per aplinkoje pateikiamus modelius. Nepaisant nustatytų dėsningumų, dažnai kyla agresyvaus elgesio apibūdinimo, teigiančio, kad vaiko mėgdžiojantis elgesys yra agresija, klausimas. J. T. Tedeschi, R. B. Smithas ir R. C. Brownas (1974) teigia, kad daugelis tyrimų apie kenkimą kitiems yra pagrįsti apibrėžimu, kad agresyvus reagavimas yra elgesys, kuris sužeidžia kitą arba kuriuo buvo siekiama tai padaryti, tuo tarpu literatūroje nėra jokių nuorodų apie tai, ar kokią nors žalą padarė modeliuojamą elgesį pateikiantis individas ir vaikai žaislui Bobo. Priešingai, Bobo buvo taip sukonstruotas, kad išliktų sveikas, nepaisant šiurkštaus elgesio su juo.

Kyla klausimas, ar tikrai ikimokyklinio amžiaus vaikai norėjo sužeisti Bobo po to, kai matė, kaip tai darė modelis? Vaikai gali tiesiog interpretuoti situaciją kaip tam tikrą **žaidimą**, kuriame kartoja tai, ką darė suaugęs žmogus. Nėra požymių, kad maži vaikai stengiasi sužeisti Bobo atliekant modeliavimo eksperimentus. Taigi kyla klausimas, ar elgesys, tyrinėtas Bobo modeliavimo eksperimentuose, iš tiesų yra agresija. Be to, socialinio išmokimo teorija neatsižvelgia į reiškiamas emo-

cijas. Daugiausia dėmesio skiriama individo elgesiui ignoruojant tai, kad žmonės **abipusiškai** įsitraukia į socialinę sąveiką.

Nepaisant visos kritikos ir lyginant su kitomis agresijos išmokymo teorijomis, A. Banduros teorija lieka moderniausia. Tik nedaugelis mokslininkų abejoja modeliavimo svarba ir tuo, kad ateities padarinių numatymas keičia žmogaus elgesį.

KLAUSIMAI

1. Jeigu elgesys gali būti išmoktas tiesioginių pastiprinimų metu, kokio elgesio pastiprinimas skatintų vaikus elgtis darniai ir taikiai?
2. Kodėl bausmė kartais paskatina agresyvų elgesį? Paaškindite tai remdamiesi instrumentinio išmokymo teorija.
3. Kokių keturių veiksnių funkcija pagal A. H. Busso teoriją yra agresyvios reakcijos stiprumas?
4. Kaip turėtų elgtis asmuo, nenorintis susilaukti agresijos iš kitų, jeigu žinoma, kad agresyvaus elgesio skatinimas sustiprina jo dažnumą? Kaip galima neskatinti agresyvaus elgesio?
5. Kuo priešiškusis skiriasi nuo pykčio?
6. Išvardykite keturis tarpusavyje susijusius etapus, kurių metu, anot A. Banduros, išmokstama agresyvaus elgesio? Ar šie etapai vestų agresijos link, jei modeliai rodytų, kad bausmės neįmanoma išvengti?

FRUSTRACINĖ AGRESIJOS TEORIJA

Pagrindinės sąvokos:

Energija
Baziniai procesai
Frustracija
Paskatos intensyvumas
Tikslo vertė
Išmoktas slopinimas
Trukdymų laipsnis
Agresyvus sužadėjimas

J. Dollardas, L. W. Doobas, N. E. Milleris, O. H. Mowreris ir P. R. Searsas yra frustracinės agresijos teorijos kūrėjai. Visi jie buvo Clarco Hullo (Jeilio universiteto profesoriaus) mokiniai. Savo teoriją jie paskelbė 1939 metais nedidelėje monografijoje „Frustracija ir agresija“, turėjusioje didelį poveikį visiems biheivioristinės pakraipos mokslams. Grupė mokslininkų, vadovaujami Johno Dollardo, bandė paaiškinti visas žmogiškosios agresijos rūšis.

Baziniai procesai

Bazinius procesus, suformuluotus frustracinėje agresijos teorijoje, galima apibūdinti labai paprastai. Frustracija sukelia agresyvią **energiją**, išlaisvinančią agresyvų elgesį. **Frustracija** apibūdinama kaip bet koks įvykis arba kitų asmenų veiksmas, neleidžiantis organizmui pasiekti aktyviai siekiamo tikslo. Fizinės kliūtys, reikiamų išteklių nebuvimas, teisinės ir socialinės taisyklės, aktyvūs kitų asmenų trukdymai ir daugelis kitų įvykių gali neleisti organizmui pasiekti tikslų arba atidėti tų tikslų siekimą vėlesniam laikui.

1939 metais išleistoje knygoje J. Dollardas ir kiti teigia, kad frust-

racijos ir agresyvios energijos (arba potraukio) ryšys yra įgimtas. Agresyvi paskata garantuoja prienamų agresyvių reakcijų sukėlimą, perduoda joms energiją. Kartais šis procesas apibūdinamas kaip „agresijos kurstytojas“. Organizme, dar neturinčiame patirties, yra įgimtų, besiskiriančių tarpusavyje savo stiprumu, agresyvių reakcijų hierarchija. Stipriausias, arba labiausiai vyraujančias, reakcijas sukelia agresyvi paskata. Taigi frustracija sukuria agresijos energiją, kuri savo ruožtu suaktyvina vyraujančias agresyvias reakcijas.

Frustracijos ir agresijos kiekis

Agresijos sukėlėjo (kurstytojo) stiprumas priklauso nuo trijų veiksnių. Pirma, **frustracijos kiekis** (arba agresyvios energijos sukau-pimas) yra tiesiogiai veikiamas reakcijos, kuri yra frustruojama, stiprumo. Vienas iš kintamųjų, kuris paveikia reakcijos stiprumą, yra **paskatos intensyvumas**. Pavyzdžiui, paimti maisto iš alkano šuns reiškia sukelti agresyvesnę elgesį negu paimti maisto iš sotaus šuns. Kitas kintamasis, veikiantis agresyvios reakcijos stiprumą, yra **tikslo vertė**: vaiko mėgstamiausio žaislo paėmimas gali sukelti neigiamesnę reakciją nei to žaislo, kuriam vaikas yra abejingas, paėmimas.

Antra, susidūrimas su reakcija tiesiogiai susijęs su agresijos sukėlimu. Pavyzdžiui, kito asmens komentarai, kol Jūs stengiatės išspręsti susikaupimo reikalaujančią problemą, gali kelti susierzinimą, tačiau jeigu kas nors kalba su Jumis visą laiką, kol sprendžiate problemą, tai gali sukelti frustraciją. Atidėjimas taip pat gali būti frustruojantis: asmuo, verčiantis laukti 30 minučių, sukelia didesnę frustraciją nei tas, kuris vėluoja tik 5 minutes.

Trečias veiksnys, paveikiantis frustracijos stiprumą, yra frustruotų reakcijų, kurias individas patiria, skaičius. Kaip teigia L. Berkowitzius (1962), pakartotinės kliūtys ir susidūrimai rodo, kad neagresyvi reakcija buvo neefektyvi šalinant kliūtis asmeniui siekiant tikslo. Neagresyvių reakcijų neefektyvumas gali padidinti agresyvių reakcijų atsiradimo tikimybę.

Agresyvus elgesys pastiprina

Frustracinės agresijos teorijos šalininkai, norėdami pagrįsti savo teiginius, pritaikė hidraulinį modelį, pagal kurį aiškina, kaip frustracija nulemia energijos kaupimąsi organizme. Kuo didesnis yra agresyvios energijos kiekis, tuo labiau tikėtina, kad organizmas reaguos vienu iš būdų, įvardijamų kaip agresija. Agresyvaus veiksmo atlikimas sumažina agresyvios energijos kiekį, ir tai ekvivalentiška procesui, kurį S. Freudas apibūdino kaip **katarsį** (skausmingą sielos apsivalymą).

Agresyvios reakcijos laikomos pačios save skatinančiomis, nes sumažina neigiamą įtampos būseną, sukeltą frustracijos. Neigiama įtampos būseną laikoma nemalonia arba skausminga, ir reakcijas, pašalinančias tą būseną, individas patirs kaip skatinančias. Savęs skatinamoji agresyvaus elgesio prigimtis garantuoja tai, kad tam tikros reakcijos stiprės, nes kuo dažniau jos atliekamos, tuo labiau jos paskatinamos. Tas savęs paskatinimas padidina agresyvaus elgesio atsiradimo tikimybę, kai organizmas yra frustruojamas. Agresyvios paskatos pašalinimas sumažina tikimybę, kad organizmas vėl atliks kitą agresyvų veiksmą, kai nebėra frustracijos. Taigi frustracijos ir agresyvios reakcijos ryšys pastiprinamas paskatinimu, susijusiu su įtampos pašalinimu, tačiau tam, kad toks elgesys būtų pakartotinai atliktas, reikia, kad atsirastų nauja suaktyvinanti paskata.

Išmoktas slopinimas

Vyraujančius agresyvios reakcijos gali būti susilpnintos bausmėmis. Jeigu organizmas reaguoja agresyviai ir už tai yra baudžiamas, tai moko individą tokį reagavimo būdą slopinti. Išmoktas slopinimas yra **vyraujančios reakcijos silpninimas**, kad ji užimtų žemesnę poziciją agresyvių reakcijų hierarchijoje. Vienas galimų išmokto slopinimo padarinių yra tas, kad organizmas atlieka kitokį agresyvų veiksmą, kuris užima vyraujančią poziciją vietoje susilpnintos reakcijos. Toks reakcijų pakeitimas yra viena iš **perkėlimo** formų, kurių metu energija, prieš tai kėlusiai tam tikrą reakciją į frustraciją, dabar žadina kitokią

reakciją prieš tą patį taikinį.

Pavyzdžiui, jeigu kokia nors agresyvi reakcija į frustruojantį veiksnį sukelia bausmės baimę, toks elgesys gali būti nuslopintas. Tokiu atveju agresyvi energija, kurią sukuria frustracija, kaupiasi ir gali priversti organizmą atlikti daug intensyvesnius agresyvius veiksmus kitomis aplinkybėmis. N. E. Milleris (1948) aiškino, kad **bausmės baimė** (kaip viena paskata) ir agresyvi energija (kaip konkuruojanti paskata) susikerta viena su kita, ir tada agresyvios energijos kiekis gali viršyti baimę. Dėl to agresyvus elgesys yra dar intensyvesnis.

Bausmės numatymas už agresyvų elgesį taip pat yra frustracijos šaltinis. Ši papildoma frustracija turi priversti individą elgtis kur kas agresyviau veikėjo, atsakingo už tą slopinimą, atžvilgiu. Ši seka gali įgauti **ydingo frustracijos rato** formą, t. y. vyksta agresyvios energijos kaupimas, vėliau pradedamas slopinti agresyvus elgesys, dėl to kyla dar daugiau frustracijos, ir taip toliau. Galų gale arba individas sukaupia pakankamai agresyvios energijos, kad nugalėtų slopinimą, arba, jeigu slopinimas yra pakankamai stiprus, vyksta agresijos perkėlimas. Jeigu slopinimas yra specifinis tam tikram agresyvaus reagavimo tipui, gali pasireikšti vienos reakcijos pakeitimas kita. Pavyzdžiui, jeigu motina baudžia vaiką už spardymą, bet ne už prasivardžiavimą, vaikas, užuot spardęsis, gali pradėti prasivardžiuoti.

Agresijos perkėlimas

Frustruojanti patirtis skatina kaupti agresyvią energiją, tuo tarpu organizmas siekia energiją išseikvoti ir taip randasi kita agresijos perkėlimo forma. Instrumentinio išmokimo teorija parodė, kad gyvūnai, kurie išmoksta tam tikru būdu reaguoti į kai kurias paskatas tam tikromis sąlygomis, reaguoja tokiu pačiu būdu ir į naujas paskatas. Kuo naujos paskatos panašesnės į ankstesnes, tuo labiau tikėtina, kad organizmas į naujas paskatas reaguos anksčiau išmoktu būdu. Šis paskatų generalizacijos (išplėtimo į kitas situacijas) principas leidžia numatyti tai, kad kuo kitas asmuo panašesnis į frustratorių, kurio atžvilgiu kyla agresyvus elgesys, tuo labiau tikėtina, kad organizmas nukreips agresyvų elgesį į kitą,

pakeičiantį, asmenį. Taip nekaltas trečias asmuo tampa agresyvių reakcijų taikiniu. Šis agresijos perkėlimo mechanizmas, kurį pasiūlė J. Dollardas ir kiti (1939), atitinka anksčiau išdėstytus frustracinės agresijos teorijos principus, t. y. kad agresiją visada sukelia frustracija. Tai nereiškia, kad frustracija visada sukelia agresiją. Išmoktas slopinimas gali apsaugoti individą nuo įsitraukimo į agresyvią veiklą, sulaikyti kilusią agresyvią energiją ir atidėti jos pasireiškimą tol, kol atsiras kokių nors papildomų frustruojančių įvykių. Tai reiškia, kad frustracija sukelia agresiją tik kai kuriais atvejais, bet ne visada.

Reaktyvi ir instrumentinė agresija

Tolesni tyrinėjimai, atlikti remiantis frustracine agresija, parodė, kad frustracijos sąvoka yra labai plati ir apima tuos įvykius, kurie nėra susiję su agresyviu elgesiu. Tyrimuose buvo atskleista nemažai frustruojančių sąlygų, kurios agresijos nesukelia. Daugeliui žmonių frustracija yra netgi maloni ir laukiama būseną, pavyzdžiui, alpinistas nekops į kalną, jeigu tai nebus susiję su kliūtimis (frustracijomis), daugelis sportinių žaidimų prarastų bet kokį įdomumą, jeigu žaidimo metu nereikėtų nugalėti kliūčių. Kai kurios frustracijos formos gali motyvuoti teigiamą arba kūrybišką elgesį, gali kelti žmonėms susižavėjimą, malonumą siekiant tikslo, nugalint kliūtis. Nuolatinė ir pakartotinė frustracija dar gali sukelti išmoktą bejėgiškumą ir **depresiją**, o ne agresiją.

Šios frustracinės teorijos prielaida, kad organizmas yra fiziškai laidus tam, kad frustracija visada sukeltų agresiją, ir kad ta būseną išlieka tol, kol išsikraunama agresyviu elgesiu, dabar kelia abejonių, nes tyrimai parodė, kad organizmas nesugeba kaupti ir išsaugoti energijos ilgą laiką. Nepaisant to, kad agresijos frustracijos teorija kritikuojama, vis dėlto ji buvo pirma mokslinė ir sisteminga teorija apie agresiją, todėl ja remiantis atlikta daug tyrimų. Be to, ji sudarė pagrindą kitoms teorijoms atsirasti. Šios teorijos pasekėjas L. Berkowitzius pabandė pažvelgti į agresyvų elgesį iš kitų pozicijų, tačiau neatsiribodamas nuo frustracinės agresijos teorijos.

L. Berkowitzius kūrė savo teoriją, siekdamas atsižvelgti ir į frustracinės agresijos teorijos pranašumus ir trūkumus. Jis kėlė prielaidą, kad **organizmas reaguoja agresyviai tada, kai patiria nemalonių paskatų**. Ne visos frustracijos yra nemalonios, todėl ne visada frustracija sukelia agresiją.

L. Berkowitziaus požiūriu, egzistuoja reaktyvi ir instrumentinė agresija. Reaktyvi agresija susijusi su įgimtu biologiniu organizmo polinkiu impulsyviai atakuoti nemalonių paskatų šaltinį. Reaktyvios agresijos tikslas yra sužeisti, nugalėti tą individą. **Instrumentinė agresija yra žalos, skriaudos darymas siekiant kokių nors kitų tikslų**. Instrumentinės agresijos atveju kito asmens skriaudimas nėra pats savaime skatinantis, tai tik būdas pasiekti savo tikslus. L. Berkowitzius teigia, kad kiekvienas skriaudos veiksmas tikriausiai apima abi agresijos rūšis, tačiau jis taip pat teigia, jog impulsyvi reaktyvi agresija yra svarbesnė siekiant suprasti žiaurų žmonių elgesį.

Nemaloni patirtis sukelia troškimą sužeisti, sukelti skausmą nemalonių paskatų šaltiniui ir taip pasiekti pastiprinimą ir pasitenkinimą. Nemalonios paskatos susijusios su pasirengimu apsaugoti arba kovoti, ir tai būdinga visiems organizmams. Pagal L. Berkowitzių (1981) visi nemalonūs įvykiai – frustracijos, deprivacijos, kenksmingos paskatos arba stresai – iš aplinkos **išprovokuoja** agresiją ir siekimą išvengti arba išsigelbėti nuo nemalonių paskatų. Kuri tendencija vyraus, priklauso nuo individo patirties ir mokymosi istorijos. Jeigu organizmas turi nedaug patirties, vyrauja tendencija kovoti.

L. Berkowitzius apibūdino frustraciją kaip „pasitenkinimo, apdovanojimo, kurio buvo tikėtasi, negavimą“. Veiksniai, susiję su frustracijos stiprumu, yra **tikslo vertingumas** ir **trukdymų laipsnis**. Frustracija gali būti susijusi su negatyviomis arba pozityviomis individo reakcijomis, tai priklauso nuo to, kaip ta frustracija priimama. Trukdymas siekti tikslų gali būti išgyvenamas kaip tam tikras pasikeitimas. Dėl jo gali būti pakeisti tikslai, jis gali būti išgyvenamas kaip nemalonus įvykis. Tiriant frustracijos poveikį gauti rezultatai gali būti paašškinti atsižvelgiant į tai, ar frustracija organizmui yra nemaloni, ar ne. Jeigu frustracija subjekto išgyvenama kaip nemaloni ir skatinančios sąlygos

yra tokios, kad kovos reakcijos yra stipresnės nei išvengimo, pabėgimo reakcijos, individai reaguoja reaktyvia agresija. Žmonės vengia frustracijos, nes frustracijos dažniausiai būna nemalonios.

Nors L. Berkowitzius (1993) daugiausia dėmesio skiria reaktyviai agresijai, jis pripažįsta ir tai, kad daugelis agresyvių veiksmų gali būti suprantami kaip išmoktas instrumentinis elgesys. Nemaloni paskata ir su ja susijęs negatyvus poveikis nėra neišvengiami, nors jų užtenka tam, kad kultų noras agresyviai elgtis. Žmonės gali išmokti, kad agresyvus elgesys gali jiems padėti pasiekti asmeninių tikslų, todėl jie gali pradėti pasikliauti tokiais būdais. Vis dėlto L. Berkowitzius (1989) teigia, kad reaktyvi agresija beveik visada yra instrumentinės agresijos dalis. Nors žmogus gali agresyviai elgtis siekdamas kitų tikslų, paskatinimų, agresorius taip pat patiria tikrą pasitenkinimą skaudindamas savo aukas.

Kai ilgainiui organizmas įgyja patirties, jo reakcijas vis labiau ima valdyti iš aplinkos gaunamos paskatos. Ši instrumentinį išmokimą agresyviai elgtis individai perkelia į įgimtą reaktyvios agresijos sistemą. Nemaloni paskatos provokuoja agresyviai elgtis, tačiau, nesant tinkamos paskatos iš aplinkos, troškimas pakenkti kitam nepasireiškia agresyviu elgesiu, jeigu individas yra pakankamai subrendęs.

L. Berkowitzius (1964) pasiūlė labai kūrybingą sprendimą, padedantį paaiškinti su agresyviu elgesiu susijusį katarsio procesą. Jis teigė, kad individas išreikš mažiau agresijos iškart po agresyvios reakcijos, kai agresyvus elgesys: (a) pasiekia savo tikslą, todėl nereikia toliau taip agresyviai elgtis; (b) sukelia kaltės jausmą, slopinantį tolesnį agresyvių elgesį; (c) po jo pasikeitimai keičiasi aplinka, padidėja tikimybė patirti neigiamus padarinius. Šie procesai nepriklauso nei nuo agresyvos energijos kilimo, nei nuo jos išlaisvinimo.

L. Berkowitzius troškimą sužeisti, įskaudinti vadina **agresyviu sužadiniu**. Šis sužadinimas organizmo palaikomas tol, kol atitinkama agresyvi paskata egzistuoja, tada gali pasireikšti agresyvi reakcija. Esant stiprioms nemalonioms sąlygoms, impulsyvi agresija gali pasireikšti ir nesant atitinkamų paskatų. Kai kurios paskatos gali būti slopinančio pobūdžio, gali sulaikyti agresyvos reakcijos kilimą nepaisant to, kad pasireiškia nemaloni paskata, ir jai veikiant kyla agresyvus

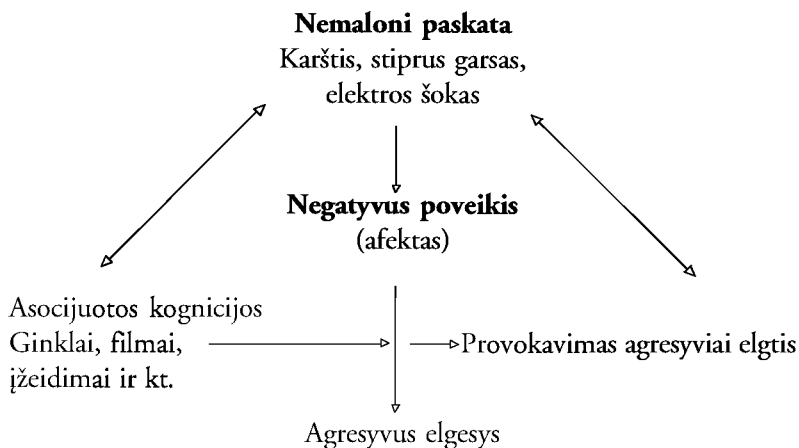
sužadınimas. Sutikdamas su frustracine agresijos teorija, L. Berkowitzius (1989) teigia, kad agresijos slopinimas lemia agresyvios energijos **susikaupimą**, taigi vėliau kilęs agresyvus elgesys gali būti intensyvesnis nei tai būtų suprantama tam tikromis aplinkybėmis.

Kognicijų ir emocijų vaidmuo pasireiškiant agresijai

L. Berkowitzius (1983) teigia, kad pykčio emocijos tik netiesiogiai paveikia agresyvų elgesį. Pyktis kyla tuo pačiu metu kaip agresija, nes jis gali palengvinti agresijos raišką padidindamas tikimybę, kad individas paskatas interpretuos kaip agresyvias užuominas. Tam tikra emocinė patirtis gali iškelti praeities prisiminimus, ir jeigu asmuo kada nors jau yra patyręs nemalonią paskatą, šie suaktyvinti prisiminimai gali tapti vidiniu dirgikliu, sukeliančiu agresyvų elgesį.

Individo **atribucijos ir kognicijos** gali paveikti emocijas ir sustiprinti nemalonų individo patyrimą. Pavyzdžiui, manymas, kad kažkas sąmoningai sutrukdė siekti tikslo, gali būti nemalonus todėl, kad sukelia frustraciją, ir todėl, kad kitas asmuo elgiasi individo atžvilgiu nedraugiškai arba priešišškai.

Kognityvinės asociacijos gali paveikti ir **priešiškumo** laipsnį, kuris pasireišk kitų nekaltų žmonių atžvilgiu. Jeigu pagyvenę asmenys dažnai susiejami su nemaloniais įvykiais, individas gali suvokti vyresnio amžiaus žmogų kaip nemalonų, antipatišką ir dėl to gali imti elgtis priešišškai jo atžvilgiu kilus agresyviai paskatai. Perkėlimo procesas nepriklauso nuo katarsio, jis pagrįstas agresyvumu, kurį sužadina nemaloni patirtis, ir tuo, kokios su ankstesne patirtimi susijusios asociacijos būdingos individui. Dėl asociacijų patiriama frustracija gali nulemti išankstinį **nepalankų nusistatymą** ir pasireikšti žiaurumo veiksmais žmonių atžvilgiu dėl jų rasinės, etninės grupės arba religijos. L. Berkowitzius teoriją apie reaktyvią agresiją vaizdžiai iliustruoja schema:

3 pav. L. Berkowitziaus (1993) reaktyvios agresijos teorijoje minimų agresyvių reakcijų radimasis

KLAUSIMAI

1. Kai kurios frustracijos formos gali paskatinti elgtis kūrybiškai, tačiau jeigu frustruojama per ilgai ir nemaloniai, kokią būseną tai sukelia?
2. Kaip elgiasi žmonės, norėdami išvengti į juos nukreiptos reaktyvios agresijos, jeigu žinoma, kad reaktyvi agresija pasireiškia kaip atsakas į nemalonią frustraciją? Kada frustracija tampa maloni?
3. Kokiais būdais, anot L. Berkowitziaus, galima priimti gaunamą frustraciją?
4. Koks L. Berkowitziaus (1964) pasiūlytas katarsio proceso aiškinimas padeda suprasti, kada individas išreišk mažiau agresijos? Kokios trys sąlygos jį nulemia?

FIZIOLOGINIS SUŽADINIMAS IR AGRESIJA

Pagrindinės sąvokos:

Sužadınimas

Postūmio būseną

Informacijos perdirbimas

Suvokimas

Socialinės paskatos

Difuzinis sužadınimas

Klaidingo priskyrimo procesas

Fiziologiniai procesai dažnai laikomi pagrindiniais agresyvaus elgesio akstiniais. Ir K. Lorenzo (1966), ir S. Freudo (1950) nuomone, instinktyvi energija gaunama iš fiziologinių procesų ir genetiškai įtvirtinama organizme. Ji skatina individą elgtis agresyviai. Frustracijos ir agresijos hipotezė, kurią pasiūlė Jėilio universiteto psichologai (Dollard ir kt., 1939), skelbia esant įgimtą biologinę frustracijos ir agresyvios energijos generavimo ryšį, dėl kurio, nesant slopinančių jėgų, pasireiškia agresyvus elgesys. L. Berkowitziaus (1939) teorija apie reaktyvią energiją taip pat pripažįsta, kad egzistuoja biologiškai pagrįstas nemalonios paskatos patyrimo ir agresyvaus postūmio atsiradimo ryšys.

Visose šiose teorijose instinktas, postūmis arba agresyvi energija laikyti agresyvaus elgesio sužadınimui būtina specifine priežastimi, tačiau kiti autoriai kritikuoja šias idėjas ir teigia, kad minėtos sąvokos nėra tiksliai apibrėžtos ir nėra pagrįstos faktais. Pastaruoju metu etologinės ir išmokymo teorijos atstovai visiškai atmeta arba iš esmės pakeičia instinkto ir postūmio sąvokas. Teoretikai neatmeta teiginių, kad egzistuoja tam tikri su energija susiję veiksniai. Fiziologinis sužadınimas laikomas svarbiu agresyvaus elgesio komponentus. Revoliucinga S. Schachterio (1964) teorija apie emocijas, klaidingų atribucijų tyrimai paveikė tolesnius kitų

mokslininkų tyrinėjimus, atliktus siekiant išsiaiškinti, kaip individai interpretuoja sužadininimą.

Sužadininimas skiriasi nuo postūmio būsenos. **Postūmio būseną** tiesiogiai sukelia elgesį, tuo tarpu sužadininimas – tik netiesiogiai. Aktyvuotas postūmis išlieka, kol įvyksta specifinė reakcija postūmiui (angl. *drive*) sumažinti. Nors postūmis neišvengiamai sukelia tam tikrą su juo susijusį elgesį, sužadininimas gali išsisklaidyti net ir nepasireiškus elgesiui. Remiantis S. Schachteriu (1964), **sužadininimas** yra difuzinis ir nediferencijuotas, tad sužadininimą interpretuoti specifiniais emocinės būsenos terminais galima tik gana sąlygiškai, juo lengva manipuliuoti. Sužadininimas gali būti suprantamas ir kitais būdais.

D. Zillmannas (1983) teigia, kad dviejų skirtingų šaltinių sužadininimas gali tarpusavyje jungtis ir būti priskirtas tam pačiam šaltiniui. Jis tokį procesą apibūdino kaip *sujaudinimo perdavimą* arba perkėlimą. Kai tarpusavyje sujungtas sužadininimas priskiriamas pykčiui, individas linkęs būti agresyvesnis nei tuo atveju, jeigu būtų pateiktas tik pyktį provokuojantis akstinas. Po daugelio atliktų įdomių eksperimentų D. Zillmanno teorija buvo pakeista taip, kad galėtų paaiškinti naujus duomenis apie tai, kaip, pavyzdžiui, pornografijos žiūrėjimas paveikia agresyvų elgesį.

S. Schachterio teorija apie emocijas ir klaidingas sužadininimo atribucijas

Daugelį dešimtmečių fiziologai ir psichologai nesėkmingai ieškojo biocheminių ir neurologinių signalų, kuriais žmonės naudojami, kad galėtų atskirti įvairias patiriamas emocijas. G. Mandlerio (1979) nuomone, tyrimų duomenys rodo, kad dauguma emocijų apima tik bendrą, globalinį ir difuzinį sužadininimą. Jis priėjo prie išvados, kad tik patikimai atskiriami emocinių būsenų bruožai, susiję su fiziologiniais veiksniais, gali tapti bendro aukštosios nervinės sistemos sužadininimo priežastimi. Aukštosios nervinės sistemos sužadininimas pasireiškia padidėjusiu širdies darbo ir kvėpavimo intensyvumu, delnų prakaita-

vimu, kraujagyslių spazmais, akių vyzdžių išsiplėtimu. Aiškios ir skirtingos emocijos nėra susijusios su specifiniais neuroniniais arba hormoniniais veiksniais. Jeigu G. Mandleris yra teisus, kyla klausimas, kaip individai sužino, kokias emocijas patiria? Kaip viena emocija atskiriama nuo kitos? Akivaizdu, kad nėra dirgiklių, kylančių iš vidinių fiziologinių procesų, kuriuos būtų galima panaudoti savo emocinėms būsenoms paaiškinti. S. Schachteris (1964) teigia, kad kognityvinės interpretacijos padeda žmonėms įvardyti, pavadinti kylantį sužadšinimą, ir yra tikėtina, kad sužadšinimas, sukeltas vienos paskatos, gali būti klaidingai priskirtas kokiam nors kitam šaltiniui.

S. Schachteris: dviejų veiksmių emocijų teorija

Neseniai mokslininkai, tyrinėjantys emocijas, pradėjo svarstyti, ar galima patirti emocijas jų nesiejant su pažinimu. Ar galima jausti nemąstant? S. Schachteris (1970), dviejų veiksmių teorijos autorius, tvirtina, kad mūsų sužadšinimo būsenų pažintinis įvardijimas yra svarbi sudedamoji emocijų dalis.

Dviejų veiksmių emocijų teorijoje S. Schachteris (1964) atkreipė dėmesį ne į fiziologines būsenas, bet į individo kognityvinės paskatos situacijų **interpretavimą**. Jis teigė, kad kai tik individai patiria fiziologinių sužadšinimą, jie atlieka kognityvinę informacijos, kuri galėtų padėti jiems interpretuoti, kokios emocijos patiriamos, paiešką. Šis **informacijos perdirdbimo požiūris** apie tai, kaip individas priskiria emocijas sau, iškelia prielaidą, kad emocijoms įvardyti būtini du veiksniai: fiziologinis sužadšinimas ir socialinės paskatos.

Prototipinio emocinio išgyvenimo dalis yra situacijos **suvokimas** ir **fiziologinis sužadšinimas**. Šie du procesai atsiranda tuo pačiu metu. Pavyzdžiui, jeigu asmuo vaikštinėdamas miške susiduria su dideliu lokiu, lokio suvokimas ir fiziologinis sužadšinimas įvyks vienu metu. Tai, kokią emociją asmuo sau tuo metu priskiria, priklauso nuo to, kaip jis šią situaciją interpretuoja. Ankstesnės žinios ir išmokimas apie tai, koks elgesys ir kokie destruktiniai sugebėjimai būdingi lokiams, bus susieti su galimo sužalojimo tikimybe, o tai paskatins asmenį pavadinti sužadintą

būseną *baimė*. Esminis S. Schachterio teorijos apie emocijas teiginys yra tas, kad žmonės įvairiose situacijos iš pradžių turi patirti fiziologinį sužadimą ir susieti jį su paskatomis dar prieš tai, kai pasireišk kognityviniai situacijos įvertinimai, leidžiantys priskirti sau tam tikrą emociją.

Tam tikromis aplinkybėmis žmonės gali patirti sužadimą anksčiau, negu kokios nors paskatos arba suvokimai galėjo jį sukelti. Patirdami tokį nepaaiškinamą sužadimą individai tikisi rasti tam paaiškinimą ir naudoja socialinius aktinus, kad suprastų specifinę emociją, kurią jie patiria. Tokia situacija buvo sukurta S. Schachterio ir J. E. Singerio (1962) atlikto eksperimento, kuriame tiriamiesiems davė vaistų su epinefrinu, metu. Kai kuriems tiriamiesiems (I grupei) buvo pasakyta, kad jie patirs šalutinį poveikį: niežėjimą, galvos skausmą, kojos nutirpimą (jiems buvo pateikta klaidinga informacija). Kitiems tiriamiesiems buvo pateikta teisinga informacija, kad jie patirs sužadimo požymius, tokius kaip padažnėjęs širdies plakimas, rankų drebėjimas, veido paraudimas. Pastarieji subjektai iš anksto žinojo, kaip paaiškinti sužadimo, kuris vėliau stiprėjo veikiant vaistams, tuo tarpu I grupės nariai ne. Visiems asmenims buvo parodytas pakilios, euforinės nuotaikos apimtas arba piktas asmuo, vėliau tiriamieji paprašyti apibūdinti savo jausmus. Klaidingai informuoti I grupės subjektai daug dažniau negu teisingai informuoti subjektai apibūdino savo emocijas kaip panašias su demonstruojamo asmens emocijomis.

Šie rezultatai susiję su tuo, kad tie subjektai, kurie neturėjo tinkamo paaiškinimo savo patiriamam sužadimui (veikiami vaistų), **socialines paskatas** naudojo kaip pagrindą savo emocinei būsenai nuskaidyti. Toks pavadinimo procesas rodo, kad emocijos yra ne įgimtos, o išsivysto, yra išmokstamos vykstant socializacijos procesui. Kaip ir kalba, emocijų tipai ir formos yra kultūriškai apibrėžtos. Kaip kupranugarių fermoje, esančioje Šiaurės Afrikoje, gali būti 50 skirtingų daiktavardžių, apibūdinančių kupranugarės neštumą, nors mes tegalėtume pasakyti „arba yra, arba ne“, taip ir pavadinimai, susiję su emocijomis, skirtingose kultūrose gali įvairuoti. Pasak S. Schachterio (1964), emocijų išraiška neatskiriamai susijusi su fiziologiniu sužadimu.

Nepaisant intensyvios kritikos dėl tyrimo metodų ir gautų rezultatų S. Schachterio, J. E. Singerio (1962) ir kitų autorių atliktuose tyrimuose, mintis, kad emocijos susijusios su nediferencijuoto sužadimo interpretavimu, yra svarbi atliekant agresijos tyrimus.

Klaidingas sužadimo priežasties apibūdinimas

Jeigu individas sužadimą apibūdina pagal toje situacijoje pasireiškiančias paskatas, tikėtina, kad galima pasiekti manipuliuojant tam tikromis paskatomis, jog jis tą sužadimą pavadins kitaip. Atliekant eksperimentą, kurio metu buvo tikrinama ši idėja, R. E. Nisbetas ir S. Schachteris (1966) prašė subjektų sutikti būti veikiamiems stiprėjimo tvarka pateikiamo elektros šoko ir pasakyti eksperimentatoriui, kada šokas bus per daug skausmingas, kad jį toliau kęstų. Prieš pateikiant elektros šokų seriją, subjektams buvo duodama „vaistų“ piliulė, vadinamoji placebo piliulė, iš tikrųjų neturinti jokio poveikio. Pusei subjektų buvo pasakyta, kad jie patirs sužadimo požymius, o kitiems – kad jie patirs kitokio pobūdžio šalutinį poveikį. Tyrime iškelta hipotezė, kad tie subjektai, kurie buvo nukreipti klaidingai, priskirti tam tikrą diskomfortą piliulės poveikiui, o ne baimei ar skausmui, susijusiam su elektros šoku, bus tolerantiškesni, ilgiau pakęs vis stiprėjančių elektros šoką. Kita vertus, subjektai, kurie nesitiki sužadimo arba diskomforto po išgertos vaistų piliulės, priskirs visą kilusį jiems sužadimą patiriamam elektros šokui, todėl toleruos silpnesnį elektros šoką. Gauti rezultatai patvirtino šią hipotezę. Subjektai, kurie buvo klaidingai informuoti apie būsimą vaistų sukeltą sužadimą, toleravo 4-is kartus stipresnį elektros šoką nei tie, kuriems apie sužadimą nebuvo pranešta. Tai rodo, kad nuo to, kaip interpretuojama emocinė būseną, priklauso, kiek negatyviai asmuo savo būseną suvokia.

Jeigu situacinės paskatos padidina arba sumažina negatyvias emocijas būsenas, jos gali paveikti ir agresyvaus elgesio tikimybę ir intensyvumą. Įsivaizduokite sužadintą asmenį, kuris dar papildomai įžeidžiamas. Tas įžeidimas turi dar padidinti sužadimą. Jeigu asmuo priskiria visą sužadimą tam įžeidimui, jis arba jį patirs daugiau pykčio negu tuo atveju, jeigu jis būtų įžeistas tuo metu, kai nebuvo sužadintos

būsenos. Kita vertus, jeigu įžeidimo sukeltas sužadninimas priskirtas tam, kas buvo iki įžeidimo, asmuo jausis mažiau įžeistas.

Veikiami šių minčių buvo atliekami tyrimai ir sukurta teorija, padedanti paaiškinti tas sąlygas, kuriose papildomi sužadninimo šaltiniai gali sustiprinti arba susilpninti agresyvų elgesį. Ši D. Zillmanno (1979) sukurta teorija vadinama sujaudinimo perkėlimo teorija.

D. Zillmanno sujaudinimo perkėlimo teorija

Sujaudinimo perkėlimo procesą pradėjo aiškinti D. Zillmannas (1979) bendresniame agresijos teorijos kontekste. Mes nagrinėsime šią teoriją ir tai, kaip sujaudinimo perdavimas gali palengvinti agresyvų elgesį.

D. Zillmannas (1979, 1983) teigia, kad egzistuoja trys veiksniai, svarbūs aiškinant agresyvų elgesį: (a) **prisiminimai** apie perkėlimą arba sužadninimą, susijusį su emocine būseną; (b) tam tikri individo išmokti elgesio būdai arba **dispozicijos**; (c) vadovaujančios aukštesnių **kognityvių procesų funkcijos**, informuojančios ir apie emocijų būsenų, ir apie elgesio būdų tinkamumą. Pavojus asmens gerovei sukelia simpatetinio sužadninimo sustiprėjimą. Pavojaus grėsmė susijusi su skausmo, diskomforto, vertės praradimo galimybe. Suvokta grėsmė sukelia reakciją, pasireiškiančią fiziologiniu sužadninimu ir išmoktu elgesiu. Sužadninimo būseną suteikia energijos ir suintensyvina elgesį, bet tai, koks elgesys pasireikš, priklauso nuo išmokymo ir nėra automatiška reakcija į sužadninimo būseną. Išmoktos reakcijos leidžia individui reaguoti į nenumatytas, kritiškas situacijas, neįsikišant aukštesnėms kognityvinėms funkcijoms.

Pasak D. Zillmanno (1988), kognityvinį agresyvaus elgesio reguliavimą dažnai susilpnina aukšto sužadninimo lygis. Įgytus agresyvius įgūdžius galima suaktyvinti be kognityvinio vadovavimo. Ši reaktyvios agresijos rūšis (kuri yra panaši į L. Berkowitziaus aprašytą impulsyvią agresiją) apsiriboja situacija, kurioje individas provokuojamas arba atakuojamas kito asmens. Asmuo, kuris yra atakuojamas ir patiria aukštą sužadninimo lygį, neatsilygins tokiu pačiu elgesiu, jeigu anksčiau nebus linkęs taip pasielgti, t. y. **išmokęs per savo patirtį**. Šiuo atveju D. Zillmanno ir L. Berkowitziaus nuomonės skiriasi, nes

L. Berkowitzius teigia, kad nemaloni paskata (pvz., užpuolimas) turi sukelti agresiją, nebent tai specialiai slopinama.

Provokacijos formos – erzinimas, frustracija, įžeidimai, užpuolimai – padidina fiziologinį aukštosios nervinės veiklos sužadinimą. D. Zillmannas (1983) teigia, kad tokia seka nėra pagrįsta tik paprastu priežastiniu sužadinimo ir agresijos ryšiu. **Provokacija** skatina kelti planus atkeršyti, tai siejasi su atakos intensyvumu: kuo stipresnė provokacija, tuo didesnis sujaudinimas arba sužadinimas, tuo intensyvesnis agresyvus elgesys. Sužadinimas ne provokuoja agresyvių elgesį, bet sustiprina jį, jeigu individas pasirinko agresyvaus elgesio būdą.

Bet koks kitas sužadinimas, prisidedantis prie susijusio su pykčiu, toliau suintensyvins bet koki vėlesnį agresyvių elgesį. Sujaudinimas **perkeliamas** tada, kai individas patiria du sužadinimo šaltinius, bet bendrą sužadinimą priskiria tik vienam iš tų šaltinių. Likusio sužadinimo perkėlimas gali įvykti tik specifinėje išsisklaidymo fazėje. **Išsisklaidymas** vyksta trimis fazėmis: pirmoje sužadinimo fazėje asmuo gali atpažinti, kas yra sužadinimo šaltinis. Antroje stadijoje individas susiduria su sužadinimu, tačiau individas nebegali pasakyti, ar patiria tą sužadinimą, ar ne. Trečioje stadijoje sužadinimas būna visiškai išsklaidytas (difuzinis). Tik tuo atveju, kai antrinis sužadinimo šaltinis yra antroje stadijoje, jis gali būti klaidingai priskirtas provokacijai ir sukelti pyktį, savo ruožtu nulemiantį sujaudinimo perdavimą ir padidintą agresyvių elgesį. Tiriant likusio sužadinimo poveikį agresyvaus elgesio kilimui, kyla du klausimai: (1) ar atskiri šaltiniai tarpusavyje susijungia, padidindami agresyvaus elgesio intensyvumą, nesant provokacijos; (2) kaip sujaudinimo perdavimas paveikia išprovokuoto pykčio ir agresyvaus elgesio stiprumą.

Bendras sužadinimas ir neišprovokuotas agresyvus elgesys

Tyrimus šioje srityje pradėjo R. G. Geen ir E. C. O'Nealas (1969). Kai kuriems tiriamiesiems buvo parodyta ištrauka iš filmo apie profesionalų bokšą, o kontrolinės grupės tiriamieji stebėjo filmo ištrauką, kurioje nebuvo scenos apie sportą. Paskui visi tiriamieji verti-

no savo partnerių rašinius, siųsdami jiems elektros šoką. Vertinant kai kuriems tiriamiesiems per ausines buvo pateiktas nemalonus garsas, o kitiems – ne. Partneriai jokiais savo veiksmais nesukeldavo sužadini- mo, t. y. neįžeidinėjo ir neatakavo tiriamojo. Tie tiriamieji, kurie stebėjo kovos scenas filme ir kuriems buvo pateikiamas nemalonus garsas, siųsdavo daugiau elektros šokų tiriamajam negu tie subjektai, kurie nei žiūrėjo filmą, nei patyrė nemalonų garsą. Tokie tyrimų rezultatai rodo, kad du sužadavimo šaltiniai (kovinio filmo stebėjimas ir nemalonus garsas) **susijungia** tarpusavyje ir padidina atitinkamos reakcijos intensyvumą. Toliau tyrinėjant paaiškėjo, kad agresyvesni buvo sub- jektai tada, kai patyrė du sužadavimo šaltinius, nei tie, kurie nepatyrė nė vieno. Du sužadavimo šaltiniai nesukelia didesnės agresijos negu vienas kuris nors iš tų dviejų šaltinių.

D. Zillmanno teorija pagrįsta teiginiu, jog pyktis yra agresyvaus elgesio ir kognityvinės kontrolės tarpininkas, kad pykčio išgyvenimas apima ir fiziologinį sužadimą, ir kognityvinio atpažinimo procesą. **Di- fuzinis sužadimas**, sukeltas antrinio šaltinio (tokio kaip garsas arba fiziniai pratimai), gali būti integruojamas ir prijungtas prie to sužadavimo, kurį kelia provokacija arba pavojus, todėl gali sustiprinti pykčio išgyvenimą ir suintensyvinti agresyvų elgesį. **Klaidingo priskyrimo pro- cesas** pasireiškia tik tada, kai antrinis sužadimas yra difuzinis, išsklaidytas ir nebėra susietas su savo pradiniu, originaliu šaltiniu. Sužadavimo per- davimas pasireiškia tik tada, kai individas provokuojamas ir nepaveikia neišprovokuoto asmens agresyvaus elgesio intensyvumo. Atsiprašymai ir pateisinimai gali sušvelninti patiriamo pykčio laipsnį ir vėlesnio agresy- vaus elgesio intensyvumą, bet ne tada, kai provokuojamas individas yra stipriai sužadintas ir jo arba jos kognityvinė kontrolė yra susilpninta.

Seksualiniai dirgikliai ir agresyvus elgesys

S. Freudas (1933) teigė, kad egzistuoja seksualinio elgesio ir agre- sijos ryšys. Jis nustatė, kad intymūs seksualiniai ryšiai dažnai pasižymi sadistiniu ir mazochistiniu elgesiu. Pasak S. Freudo, toks elgesys pasireiškia esant normaliems tarpusavio ryšiams ir gali būti laikomas patologišku tik tada, jei tampa seksualinių santykių pagrindu, o ne

vienu iš komponentų. Berne (1964) teigia, kad pyktis gali padidinti ir vyrų, ir moterų seksualinį sužadirimą ir malonumą. Tyrimai apie testosterono poveikį parodė, kad egzistuoja seksualinio ir agresyvaus elgesio ryšys. Tiriant gyvūnus, nustatyta, kad patinų aukšta testosterono koncentracija susijusi ir su intensyviu seksualiniu, ir su agresyviu elgesiu, tačiau nėra užtekinai duomenų teigti, kad toks mechanizmas būdingas ir žmonėms. S. Schachterio (1964) dviejų veiksmų teorija apie emocijas, D. Zillmanno (1983) teorija apie sužadirimą perkėlimą ir klaidingų priskyrimų aiškinimas padidino siekį susieti seksą ir agresiją. Pastaruosius du dešimtmečius atlikta daug eksperimentų, kurių metu individams buvo pateikti seksualiniai dirgikliai ir tada leidžiama agresyviai elgtis kito žmogaus, kuris juos arba provokavo arba neprovokavo, atžvilgiu. Tų eksperimentų metu gauti gana priešaringi rezultatai.

D. Zillmannas (1971) nustatė, kad erotinių filmų žiūrėjimas padidina subjektų, kurie aukos provokuojami, agresyvumą. Jis taip pat atskleidė tai, kad erotiniai filmai sukelia didesnę subjektų sužadirimą negu agresyvūs arba kontroliniai (t. y. neutralūs) filmai. A. Bandura (1971) teigia, kad emocijos nėra agresyvaus elgesio priežastis, tačiau emocinis sužadirimasis palengvina ir intensyvina agresyvių elgesį. Anot A. Banduros, palengvinantis emocinio sužadirimasis poveikis pasireiškia tik tada, kai individas jau yra linkęs elgtis agresyviai. Tai reiškia, kad jei organizmas turi polinkį pasielgti draugiškai, emocinis sužadirimasis palengvins draugišką elgesį. Kitaip tariant, **sužadirimasis tampa toje situacijoje vyraujančio elgesio energijos šaltiniu.**

Kai kurie autoriai (Baron, 1974) teigia, kad kai kurios erotikos formos patiriamos kaip malonios (t. y. turi asmeniui pozityvų hedonistinį atspalvį), todėl sumažina negatyvų emocinį pykčio išgyvenimą. Tokiais atvejais erotikos stebėjimas po provokacijos turi sumažinti agresiją, tačiau kai kurios erotikos formos gali būti suvokiamos kaip nemalonios ir negatyvus sužadirimasis, sujungtas su išprovokuotu sužadirimu, sustiprina pyktį ir vėlesnę agresiją.

S. Feschbachas ir N. Malamuthas (1978) pateikė įdomią hipotezę apie tai, kad erotinių arba labai seksualių dirgiklių demonstravimas pašalina seksualaus elgesio draudimus (tabu) ir perkeliamas į kitas an-

tinormatyvines elgesio formas, ypač kai eksperimentatorius pateisina arba yra tolerantiškas tokiame filme demonstruojamam tabu elgesiui kaip išprievartavimas arba kitos seksualinio žiaurumo formos. Viską leidžianti atmosfera gali sumažinti draudimus agresyviai elgtis, nes subjektai būna mažiau susirūpinę neigiamu eksperimentatoriaus įvertinimu.

KLAUSIMAI

1. Kas naudojama savo emocijoms atpažinti ir įvardinti pagal S. Schachterio ir J. E. Singerio (1962) teoriją?
2. Kokie trys veiksniai, anot D. Zillmanno, paaiškina agresyvų elgesį? Kaip šie veiksniai leidžia išmokti reaguoti į nenumatytas kritines situacijas?
3. Du sužadavimo šaltiniai nesukelia didesnės agresijos negu vienas kuris nors iš tų dviejų šaltinių. Kaip tai galima paaiškinti sužadavimo šaltinių perkėlimo, sujungimo ir išsklaidymo terminais R. G. Geen ir E. C. O'Nealo (1969) teorijoje?
4. Kuo skiriasi išsklaidytas (difuzinis) sužadinimas nuo sujungto sužadavimo?
5. Kada atsiprašymas ir pasiteisinimas nepadedą sušvelninti patiriamo pykčio laipsnio ir agresyvaus elgesio intensyvumo?

Asocialaus elgesio raida

ASOCIALAUS ELGESIO YPATUMAI

Pagrindinės sąvokos:

Paveldimumas

Socialinis brendimas

Asocialaus elgesio dimensijos

Rizikos kriterijai

Elgesio trajektorijos

Elgesio progresijos

Asocialus elgesys pasireiškia labai įvairiomis formomis, tačiau dažniausiai būna susijęs su visuomeninių normų, taisyklių pažeidimu ir veiksmais, nukreiptais prieš kitus asmenis. Asocialus elgesys vaikystėje gali reikštis melavimu, nepaklusnumu, agresija, dykinėjimu (t. y. pamokų praleidinėjimu), bėgimu iš namų, paauglystėje – narkotikų vartojimu, padeginėjimu, vandalizmu, vagystėmis ir žiaurumu, prievarta kitų žmonių atžvilgiu. Kai kurios asocialaus elgesio formos yra gana dažnos ir tam tikrais raidos laikotarpiais nelaikomos labai rimtomis. Pavyzdžiui, daugelis 5–6 metų vaikų meluoja ir nepaklūsta savo tėvams, tačiau tėvai ir kiti suaugusieji tai vertina kaip laikinas problemas, kurias galima įveikti tinkamai auklėjant vaikus. Kai tos elgesio problemos augant vaikui neišnyksta, jos gali įgauti asocialaus elgesio formą. Tada asocialus elgesys tampa pastoviu individo bruožu ir pasireiškia įvairiose situacijose.

Kyla klausimas, kaip nuo gana nedidelių elgesio problemų, tokių kaip nepaklusnumas, grasinimai, elgesio problemos įgauna labai asocialias elgesio formas, tokias kaip plėšikavimas, vagystės iš parduotuvių,

vandalizmas. Manoma, kad tai vyksta vaikui kaupiant neigiamą patirtį, gautą įvairiose situacijose, sąveikaujant su tėvais, bendraamžiais, mokytojais, broliais, seserimis ir kitais asmenimis. Kaip matysime vėliau, asocialaus elgesio pasireiškimo dažnumas ir įvairovė geriausiai leidžia numatyti rimtas asocialaus elgesio formas, įskaitant ir žiaurumą.

Ilgalaikiais tyrimais pavyko nustatyti daug asocialaus elgesio tęstinumo ir progresavimo dėsninumų (Kazdin, 1985, Lober, 1985), patvirtinančių egzistuojantį ankstyvo ir vėlyvo asocialaus elgesio ir neigiamų padarinių ryšį (Robins, 1984). Asocialaus elgesio raidos tyrimai suteikia žinių, leidžiančių kurti gydymo ir prevencijos strategijas. Moksliniai asocialaus elgesio raidos tyrimai yra kryptingi ir apima šias sritis: a) kai tam tikras asocialus elgesys atsiranda; b) jo tęstinumo tikimybė ir bruožus; c) kai šis elgesys tampa netipišku, t. y. kai nežymūs vaiko sunkumai laikui bėgant įstumia vaiką į rizikos grupę. Į visus šiuos klausimus padeda atsakyti asocialaus elgesio tęstiniai tyrimai, leidžiantys nustatyti pasikeitimus per visą individo gyvenimą. Tai sudaro prielaidas išvelgti tokio elgesio individualius skirtumus ir panašumus bei išskirti asocialaus elgesio raidos tipus bei trajektorijas. Be to, ilgalaikiai tyrimai leidžia nustatyti tikrąsias pokyčių priežastis. Daug dėmesio skiriama individų tarpusavio skirtumams, padedantiems suprasti individų asocialaus elgesio istoriją (Shinn, ir kt. 1987).

Asocialaus elgesio užuomazgos

Vienas iš svarbiausių veiksnių asocialaus elgesio raidoje yra vaiko amžius, nuo kada pradeda reikštis jo asocialus elgesys. Asocialų elgesį siūloma skirstyti pagal tai, kada asocialus elgesys prasidėjo. Asmenys skirstomi į **anksti pradėjusius** (angl. *early starters*) ir **vėliau pradėjusius** (angl. *late starters*) asocialiai elgtis.

Nuolatinis agresyvus elgesys, pasireiškęs jau vaikystėje, leidžia numatyti, kad smurtinis nusikalstamas elgesys pasireiškis paauglystėje ir pilnametystėje, ir priešingai, jeigu asocialus elgesys atsiranda tik paauglystėje, jis linkęs praeiti ir yra mažiau agresyvus (Loeber, 1990,

Farrington, Hawkins, 1991, Moffitt, 1994). Tai patvirtina ir D. P. Farringtono (1992) tyrimai. Jis nustatė, kad maždaug 50 procentų pradinėje mokykloje linkusių į nusikalstamą veiklą vaikų taip pat elgiasi ir vyresniame amžiuje. Dauguma tokių vaikų turi didelių problemų dėl disciplinos (Reinke, 2002), rimtų elgesio problemų, yra agresyvūs ir nesąžiningi (G. Valickas, 1997).

Vaikai, kurių asocialaus elgesio lygis gana aukštas jau pradinėje mokykloje, kurie įvairiai pažeidžia visuomeninę tvarką, vyresniame amžiuje padaro labai daug rimtų nusikaltimų, pakartotinių nusikaltimų, t. y. tampa chroniškais nusikaltėliais. Šie linkę anksti nusikalsti vaikai dažniausiai būna iš vargingai gyvenančių šeimų, kurių tėvai – dažniausiai bedarbiai arba patys yra padarę nusikaltimus. Be to, jų tėvai nesirūpina savo vaikais, konfliktuoja su jais arba taiko žiaurias fizines bausmes. Taigi galima daryti išvadą, kad pagal ankstyvą asocialų elgesį faktiškai jau nuo 8–10 metų galima numatyti, kaip asocialus elgesys toliau stiprės.

G. R. Pattersonas ir kt. (1996) mano, kad individai, kurie anksti pradeda nusikalstamai elgtis, turi didesnę polinkį tai kartoti nei tie, kurie nusikalsta vėliau. Jie teigė, kad anksti daromus nusikaltimus su-modeliuoja šeimoje vykstantys procesai, pavyzdžiui, netinkamas tėvų auklėjimo stilius, nenuosekli disciplina, prasta tėvų kontrolė, prasti sugebėjimai spręsti šeimos problemas. Šie procesai sudaro potencialių nusikaltėlių socializacijos esmę, kurios metu vaikas išmoksta, kad asocialus elgesys ir smurtas gali būti adaptyvūs.

Individai, kurie nusikalstamai elgtis pradeda vėliau (t. y. po 14 metų), nepatiria tokių ryškių problemų šeimoje nei tie, kurie pradėjo nusikalsti anksti, bet vis dėlto padėties šeimoje yra veikiami labiau nei nenusikaltėliai.

Jaunuoliai, pasižymintys asocialiu elgesiu, gali būti skirstomi į dvi grupes. Pirmai grupei priskiriami tie, kurių asocialus elgesys išlieka **visą gyvenimą** (angl. *life-course-persistent, LCP*). Jie anksti pradeda asocialiai elgtis ir šis polinkis nusikalsti išlieka visą gyvenimą. Šiai grupei priklausantys vaikinai pasižymi dažnesniu, labiau išreikštu agresyviu ir nepaklusniu elgesiu, ankstyvomis elgesio problemomis, sudėtingu temperamentu, prasta savikontrolė, impulsyvumu ir šiurkštumu įvairiais

gyvenimo etapais ir skirtingose situacijose. Jie nesugeba išmokti prosocialaus elgesio, nes į jų elgesį neigiamai reaguoja suaugusieji ir bendraamžiai (Moffitt, Caspi, Harrington, Milne, 2002).

Anot T. E. Moffitt (1996), šie jaunuoliai jau gimsta turėdami tam tikrų neuropsichologinių sutrikimų, kurie neigiamai veikia šias funkcionavimo sritis: skaitymą, rašymą, klausymąsi, problemų sprendimą, kalbą, mąstymą, dėmesį ir impulsyvumą. Psichologiniai sutrikimai apsunkina šių vaikų sąveiką su šeimos ir socialine aplinka ir taip sustiprina asocialų elgesį. Jie taip pat pasižymi prastais kognityviniais gebėjimais ir yra sunkaus temperamento. Asmenys, priklausantys šiai anksti pradedančių nusikalsti ir toliau nusikalstamai besielgiančiųjų grupei, pasižymi dažnesniu, labiau išreikštu asocialiu elgesiu, įvairiais gyvenimo etapais ir skirtingose situacijose. Asocialus elgesys ima reikštis ankstyvame amžiuje, tai susiję su įvairiais individualiais rizikos veiksniais ir su jų socialine aplinka. Manoma, kad šios grupės asmenų agresyvus elgesys labiau susijęs su **paveldimumu** ir **neurologiniais raidos pažeidimais** vaikystėje. Aptariamiems asmenims būdingi bruožai skatina jų sąveiką su kriminogenine aplinka. Šiai grupei priklausančių asmenų yra palyginti nedaug. Šiai grupei priklausantiems asmenims būdinga tai, kad ankstyvoje vaikystėje jiems būdingas sunkiai kontroliuojamas temperamentas, sulėtėjęs motorinis vystymasis, prasti verbaliniai sugebėjimai, berniukams būdingi prasti ryšiai su tėvais, jie anksti meta mokyklą, jiems pasireiškia psichopatiniai asmenybės bruožai, pavaldžiui, susvetimėjimas, impulsyvumas ir šurkštumas.

Antrai grupei priklauso jaunuoliai, kurių asocialus elgesys **apsiriboja paauglyste** (angl. *adolescent-limited, AL*), t. y. pradedantys nusizengti paauglystėje ir nustojantys jauno suaugusiojo amžiuje. Šie asmenys dažniausiai neturi patologinės istorijos, jiems, kitaip nei pirmos grupės paaugliams, nebūdingas žemas intelektas, asmenybės problemos, neuropsichologiniai sutrikimai, skaitymo sunkumai, neadekvatus tėvų auklėjimas, nesaugus prisirišimas, todėl jie lengviau pasiduoda intervencijai. Jie asocialiai elgiasi siekdami autonomijos arba nepriklausomybės. Jų asocialus elgesys yra laikinas ir nepastovus skirtingose situacijose. Šio tipo paaugliai vystėsi normaliai ir turi prosocialių įgūdžių, todėl jie gali

nustoti asocialiai elgtis. Bendras paaugliško nusikalstamumo statistikos pikų svyravimas susijęs būtent su šiais paaugliais. Jie nusikalsta dėl bendraamžių padaryto poveikio ir socialinio pamėgdžiojimo, o nustoja taip elgtis perims suaugusiųjų vaidmenis ir gali pasiekti norimų dalykų teisiškai, keisdami nenumatytus asocialaus elgesio aplinkybes. Taigi šios grupės jaunuolių asocialus elgesys yra trijų tipų: *dažnai pasitaikantis, santykinai laikinas ir normatyvinis*. C. Edelbrockas (1995) pažymi, kad paauglyste apribotos asocialaus elgesio grupės paauglių taisyklių laužymas būdingiausias tarp 10 metų ir 17 metų.

Šių asmenų asocialus elgesys yra daugiau socialinio bendraamžių pamėgdžiojimo rezultatas. Jie elgiasi asocialiai norėdami parodyti autonomiškumą, nepriklausomybę nuo tėvų. Paauglyste apsiribojusio asocialaus elgesio paauglių asocialus elgesys atsiranda lygiagrečiai su lytiniu brendimu, kai paaugliai išgyvena krizę dėl jų subrendimo lygio ir vaidmenų neatitikimo, t. y. tarp jų biologinio subrendimo ir jų brandos bei atsakomybės. Kol paauglys išgyvena tapatumo krizę ir siekia autonomijos, jam atrodo normalu mėgdžioti bendraamžių asocialų elgesį, nes tai yra būdas užsitarnauti bendraamžių pritarimą ir spartinti **socialinį brendimą**.

Paauglyste apriboto asocialaus elgesio paauglių asocialus elgesys atsiranda ne dėl neurologinio vystymosi pažeidimų, bet todėl, kad šie jaunuoliai mėgdžioja asocialų bendraamžių elgesį. Remiantis Bukowskio, Sippolos ir Newcombo (2000) tyrimų duomenis, šios grupės paauglių daromi nusižengimai rodo, kad jaunuoliai, pasiekę paauglystės amžių, pradeda žavėtis agresyviais bendraamžiais ir gerus mokinius vertina kaip mažiau patrauklius. Padidėja jų asocialaus elgesio tikimybė, asocialūs bendraamžiai skatina nusižengti, prie jų prisidėti. Jų asocialus, destruktivus elgesys stipriausiai reiškiasi sulaukus 10–17 metų (Edelbrock, 1995). Šios grupės jaunuolių asocialus elgesys yra dažnai pasitaikantis, santykinai laikinas ir normatyvus. Numatyti tokį elgesį galima pagal jų bendravimą su delinkventiškais paaugliais. Šios grupės jaunuoliai linkę pritarti nevisuomeninėms vertybėms, teigiamai vertinti socialinius **gebėjimus nusižengti** nevartojant smurto. Dažnai šių vaikų motinos pirmą kartą gimdė būdamos nepilnametės. Paaugliai,

kuriems būdingas ekstremalus, nuolatinis asocialus elgesys vaikystėje, bet kurių toks elgesys stebėtinai sumažėja baigiantis paauglystei, tarsi „išauga“ iš tokio elgesio. Kai kurie paaugliai visai neužsiima asocialiu elgesiu tiek vaikystėje, tiek paauglystėje. Paauglius, nesielgiančius asocialiai, saugo veiksniai, apsaugantys juos nuo asocialiaus elgesio ir įsitraukimo į asocialių bendraamžių grupes.

Paauglių delinkventiškas elgesys tam tikra prasme yra normatyvinis, todėl dauguma jaunų žmonių, kuriems būdingas paauglyste apsiribojantis asocialus elgesys, nustojo nusikalstamai elgtis baigiantis paauglystei ir laipsniškai pereina prie labiau visuomenėje priimtino gyvenimo būdo. Šiam tipui priklausančių paauglių asocialus elgesys išnyksta baigiantis paauglystei, tačiau paauglystėje jie vėl gali patirti neigiamus asocialaus elgesio padarinius. Plačiau kalbant, jie gali būti pašalinti iš mokyklos, tapti tėvais būdami paaugliai, tapti priklausomi nuo alkoholio ir kitų svaiginamųjų medžiagų, patirti rimtų traumų, užsikrėsti lytiniu keliu plintančiomis ligomis, už padarytus teisėtvarkos pažeidimus ir nusikaltimus gali būti įkalinti. Tai gali apsunkinti paauglių sugebėjimą sėkmingai pereiti į suaugusiojo amžių, pakenkti jų sveikatai.

Analogišką asocialaus elgesio raidos tipologiją pasiūlė P. Silverthornas ir P. J. Frickas (1999), kurie, remiantis asocialaus elgesio pradžia, išskyrė du tipus, t. y. (1) *prasidėjęs vaikystėje* (angl. *childhood onset*) ir (2) *prasidėjęs paauglystėje* (angl. *adolescent onset*) asocialus elgesys. Jų nuomone, merginų ir vaikinų asocialaus elgesio raidos trajektorijos vystosi ta pačia seka ir yra susijusios su panašiais rizikos veiksniais. P. Silverthornas ir P. J. Frickas (1999) teigia, kad merginų jo asocialus elgesys retesnis nei berniukų, jos asocialiai elgtis pradeda dažniausiai po lytinio brendimo, turi mažiau nervų sistemos disfunkcijų, rečiau būna sunkaus temperamento.

Asocialaus elgesio dimensijos

Asocialus elgesys gali būti skirstomas į atvirą ir užslėptą asocialų elgesį. R. Loeberis ir K. B. Schmalingas (1985), apibendrinę 22 tyrimus, kuriuose dalyvavo daugiau kaip 11 000 vaikų, nukreiptų į

psichinės sveikatos centrus, ir remdamiesi faktorine asocialaus elgesio analize nustatė, kad atviras ir užslėptas asocialus elgesys reiškiasi kaip du savarankiški veiksniai (11 lentelė).

11 lentelė. Atviro ir užslėpto asocialus elgesio faktorinės analizės rezultatai, ** $p < 0.001$

Veiksniai/teiginiai	Faktorinės koreliacijos
Pirmas veiksnys: atviras asocialus elgesys	
1. Pykčio priepuoliai	0,64**
2. Kitų erzinimas	0,60**
3. Necenzūrinių žodžių vartojimas	0,60**
4. Atsikalbėjimas tėvams	0,64**
5. Nepagarba vyresniesiems	0,54**
6. Neigiama nuostata (pasiūlymų atmetimas)	0,63**
7. Prasta savo elgesio kontrolė	0,57**
8. Bėgiojimas, rėkavimas	0,65**
9. Žiaurus, priekabus, nemalonus elgesys su kitais	0,71**
10. Dažnas įsitraukimas į muštynes	0,71**
11. Nesutarimai su bendraamžiais	0,49**
12. Kitų stumdymas, spardymas, žnaibymas	0,77**
13. Žodinis kitų gąsdinimas, grasinimai	0,70**
14. Staigūs įtūžio priepuoliai	0,73**
15. Ginčų, žodinių konfliktų pradėjimas	0,76**
16. Peštynės su broliais/seserimis	0,47**
17. Nesugebėjimas sulaukti savo eilės arba laukti	0,64**
Antras veiksnys: užslėptas asocialus elgesys	
1. Įsilaužimas į automobilius, parduotuves ir pan.	0,47**
2. Pastatų, automobilių, langų ir kt. daužymas	0,44**
3. Vagystės iš parduotuvių	0,55**
4. Vagystės iš tėvų arba draugų	0,77**
5. Padeginėjimai	0,56**
6. Žiaurus elgesys su gyvūnais	0,59**
7. Savo daiktų laužymas, gadinimas	0,73**

8. Šeimai arba draugams priklausančių daiktų laužymas, gadinimas	0,76**
9. Daiktų (pavyzdžiui, autobuso sėdynių) pjaustymas	0,51**
10. Automobilių, sienų ir pan. aprašinėjimas	0,66**
-

Užslėptas asocialus elgesys – melavimas, vagiliavimas, vandalizmas, susijęs su alkoholio vartojimu, bėgimu iš pamokų, ryšiais su asocialiais bendraamžiais. Kitaip tariant, taip asocialiai elgiamasi tada, kai kiti negali to pastebėti. **Atviras** asocialus elgesys yra asmeninis ir konfrontacinio pobūdžio, reiškiasi keikimusi, muštynėmis, prievarta, žiaurumu ir kt.

Kitas asocialaus elgesio formų skirstymas į atskiras dimensijas labiau susijęs su kriminologijos sritimi. Keliamas klausimas, ar teisės pažeidėjus galima skirstyti į tuos, kurie daro žiaurius ir kurie – nežiaurius nusikaltimus, kitaip tariant, ar yra tam tikra specializacija pagal nusikaltimų rūšis. D. P. Faringtono (1991) atlikta Kembridžo tyrimo duomenų analizė parodė, kad dažniausiai tokio aiškaus pasiskirstymo nerandama, tačiau išryškėja kita tendencija: tie individai, kurie asocialiai elgėsi jau vaikystėje ir paauglystėje, ilgainiui ima daryti vis rimtesnius ir žiauresnius nusikaltimus. Asmenys, dažnai darę teisėtvarkos pažeidimus vaikystėje ir paauglystėje, vėliau daro daugiau žiaurių nusikaltimų nei tie, kurių asocialus elgesys reiškėsi gana retai. Taigi galima daryti išvadą, kad anksti ir dažnai pasireiškęs asocialus elgesys ilgainiui linkęs stiprėti ir tapti vis žiauresnis.

Asocialaus elgesio stabilumas ir tęstinumas

Asocialumas, ypač agresyvumas, yra vienas iš stabiliausių elgesio bruožų. Akivaizdžiausiai tai parodo ilgalaikių tyrimų duomenys, kai tie patys asmenys pakartotinai tiriami ilgą laiką. Pavyzdžiui, nustatyta, kad agresyvus elgesys yra stabilus pradedant nuo vienerių metų ir netgi nuo kūdikystės. J. L. Martinas (1981), remdamasis stebėjimo duome-

nis, nustatė, kad agresyvus elgesys sulaukus 18 mėnesių koreliuoja su tokiu pačiu elgesiu esant 49 mėnesių. Daugelio tyrimų metu nustatyta, kad tie vaikai, kurie yra agresyvūs būdami dviejų metų, yra agresyvūs ir sulaukę 18 metų.

D. Olweusas (1979), apibendrinęs 16 tyrimų duomenis, priėjo išvadą, kad berniukams nuo 2 iki 18 metų būdingas agresyvaus elgesio stabilumas. D. Olweusas teigia, kad berniukų agresyvaus elgesio individualūs skirtumai yra tokie pat stabilūs kaip intelekto individualūs skirtumai, tačiau taip pat nustatytas mažiau akivaizdus stabilumas pereinant iš ikimokyklinio į mokyklinį amžių negu pereinant iš jaunesniojo mokyklinio amžiaus į paauglystę. Lyginant berniukus ir mergaites aiškėja, kad mergaičių agresyvus elgesys nėra toks stabilus kaip berniukų ir ilgainiui gali silpnėti.

Pastaruoju metu atliekami tyrimai taip pat patvirtina šią D. Olweuso išvadą. Pavyzdžiui, J. Coie ir K. Dodge'o (1983) atlikto ilgalaikio tyrimo metu trečiokai ir penktokai tirti pakartotinai po penkerių metų ir nustatyta, kad agresyvumo lygis, nustatytas remiantis bendraamžių apklausa, koreliuoja (atitinkamai $r=0,44$ ir $r=0,49$). D. Farringtono (1978) tyrimai taip pat patvirtina, kad agresyvumas bėgant laikui išlieka. Jis nustatė, kad agresyvumas, pasireiškiantis aštuonmečiams, leidžia numatyti asmenų žiaurumą vyresniame amžiuje. D. Farringtonas nustatė, kad agresyvus elgesys yra stabilus laiko atžvilgiu nuo vaikystės iki suaugusio žmogaus amžiaus. Berniukai, kurie buvo agresyvesni vaikystėje arba paauglystėje, buvo linkę nusikalsti sulaukę suaugusiųjų amžiaus: gyveno blogesnėmis namų sąlygomis, dažniau konfliktavo su savo žmonomis ir buvo joms žiaurūs, dažniau tapo bedarbiais, daug rūkė ir vartojo alkoholinius gėrimus bei narkotikus, padarė daugiau nusikaltimų (įskaitant žiaurumus). Šis stabilumas nėra specifinis tik agresijos ar žiaurumo atžvilgiu, jis apima ir kitas asocialaus elgesio formas.

D. S. Moskowitzius, A. E. Shwartzmanas ir J. Ledinghamas (1985) trejetą metų tyrė vaikus nuo pirmos, ketvirtos ir septintos klasės. Agresijai tirti jie naudojo bendraamžių pateikiamus įvertinimus ir nustatė, kad beveik penktadalis vaikų, įvertinti kaip agresyvūs pirmos apkla-

sos metu, praėjus trejiems metams taip pat buvo įvertinti kaip agresyvūs. Pirmo ir antro tyrimų koreliacija svyravo nuo 0,45 iki 0,69, tai priklausė nuo to, kokio amžiaus vaikai buvo pirmo tyrimo metu. Panašus agresyvumo lygis vėliau buvo būdingas ir berniukams, ir mergaitėms.

R. Tremblay tyrė šešerių, aštuonerių ir devynerių metų berniukų agresyvų elgesį. Vaikai tyrimui buvo atrinkti iš kitų savo bendraamžių kaip labiausiai pasižymintys destruktiviu ir agresyviu elgesiu, gyvenantys varginguose rajonuose. Remiantis atliktais tyrimais nustatyta, kad pagal agresyvaus elgesio dažnumą vaikus galima suskirstyti į tris grupes: (1) nuolat labai agresyvūs vaikai; (2) ne nuolat labai agresyvūs vaikai, (3) retkarčiais labai agresyvūs vaikai. Sulaukę dešimties metų tie vaikai buvo pakartotinai įvertinti, ir paaiškėjo, kad ir mokytojai, ir tėvai ir patys vaikai, kurie pirmo tyrimo metu buvo priskirti pirmai grupei, vertino jų elgesį kaip daug agresyvesnį, palyginti su tais vaikais, kuriems pirmo tyrimo metu buvo būdingas retai pasitaikantis agresyvus elgesys. R. Tremblay teigia, kad tie vaikai, kurie agresyviai elgiasi retkarčiais, yra priklausomi nuo tam tikros situacijos, šiems vaikams galima padėti pakeitus tam tikras aplinkybes mokykloje. Vaikai, kuriems būdingas dažnas agresyvus elgesys, elgiasi agresyviai labai skirtingomis aplinkybėmis, jų agresija pasižymi stabilumu, ir tokį elgesį pakeisti galima tik rimtomis intervencijomis.

L. D. Eronas ir L. R. Huesmannas, atlikę 22 metų trukmės ilgalaikį tyrimą, nustatė, kad tie tiriamieji, kurie buvo agresyvesni būdami aštuonmečiai, buvo agresyvesni ir būdami 30-ties metų. Jie tyrė 600 subjektų nuo 8 iki 32 metų ir nustatė, kad tarp 22-mečių koreliacijos svyruoja nuo 0,21 iki 0,31. Tai priklauso nuo skirtingų tyrimo metodų suaugusiame amžiuje. Toks gana aukštas reikšmingos koreliacijos lygis patvirtina hipotezę apie agresyvaus elgesio stabilumą laike.

Ilgalaikis tyrimas, kurį pradėjo Robertas Cairnsas, ir yra tęsiamas jo bendradarbių, yra vienas žinomiausių tyrimų, kuriuo siekiama nustatyti, koks yra berniukų ir mergaičių agresyvaus elgesio stabilumas. Jie nustatė, kad sprendžiant pagal mokytojų vertinimus ir paties vaiko savęs vertinimą, pasireiškia ir trumpalaikis, ir ilgalaikis agresyvaus elgesio stabilumas. Jie taip pat nustatė, kad perėjus į paauglystę mergaičių (paly-

ginti su berniukais) agresyvaus elgesio stabilumas nebėra toks stiprus.

Vadinasi, agresyvus ir asocialus elgesys yra stabilus nuo vaikystės, išlieka stabilus paauglystėje ir vėliau, sulaukus suaugusiojo amžiaus. Asocialaus elgesio stabilumas nustatytas skirtingų autorių darbuose ir JAV (Moskowitz, Schwartzman, Ledingham, 1985), ir Didžiosios Britanijos (Farrington, 1978), ir Skandinavijos (Olweus, 1979) šalyse. Dar daugiau, šio reiškinio stabilumas nustatomas ir tai nepriklauso nuo to, kokiais tyrimo metodais arba informacijos šaltiniais remiamasi (t. y. mokytojų apklausa, bendraamžių pateiktais įvertinimais, elgesio stebėjimu).

Lietuvoje atliekamo longitudinalinio tyrimo duomenys (R. Žukauskienė, ir kt., 2003) taip pat patvirtina agresyvaus ir delinkventinio elgesio stabilumą laiko požiūriu. Pažymėtina, kad sprendžiant pagal vaiko problemų įvertinimą, kurį pateikia tėvai, (CBCL/4-18, Achenbach, 1991), ir mergaitėms, ir berniukams būdingas agresyvaus elgesio stabilumas 7 metus, nuo pirmos iki 7 klasės imtinai.

Šio tyrimo duomenys rodo, kad remiantis tėvų pateiktus duomenimis, asocialus elgesys reiškiasi kaip nuolatinė atskirų individų savybė, nors ilgai vyksta ir tam tikri asocialaus elgesio pokyčiai.

Kita vertus, tėvų pateikti vaiko agresyvaus elgesio įvertinimai, kai vaikas buvo 7–13 metų, yra statistiškai reikšmingai susiję su vaiko elgesio problemomis vyresniame amžiuje (11–14 m.), kai savo elgesio problemas nurodo pats vaikas.

Agresyvumo perdavimas iš kartos į kartą

Asocialaus elgesio stabilumas panašus į intelektinių sugebėjimų stabilumą, ypač tai pasakytina apie vyriškos lyties atstovus. Nustatyta, kad anksti pasireiškęs agresyvus elgesys tiesiogiai susijęs su vėliau pasireiškiančiu asocialiu elgesiu, taip pat su nusikalstamumu, prievarta šeimoje, ir, remiantis pačių tiriamųjų atsakymais, su fizine agresija. Be to, asocialaus elgesio stabilumas skirtingose tos pačios šeimos kartose, tiriant atitinkame amžiuje, yra netgi aukštesnis negu individo agresijos stabilumas skirtingame amžiuje.

Svarbiausia yra tai, jog kad elgesys, pasireiškęs gana ankstyvame amžiuje, susijęs su delinkventiniu elgesiu paauglystėje ir nusikalstamu – suaugusiojo amžiuje. Remiantis elgesio agresyvumo lygiu, galima gana patikimai numatyti asocialaus elgesio pasireiškimą vėlesniame amžiuje. Dar dramatiškiau asocialaus elgesio stabilumas atrodo, kai lyginame tos pačios šeimos narius: tyrimų duomenys rodo, kad asocialus elgesys, perduodamas iš kartos į kartą, nėra toks akivaizdus, kai analizuojame moterų asocialaus elgesio reiškimosi aplinkybes.

Remiantis socialinio išmokimo teorija teigiama, kad tie vaikai, kuriuos tėvai baudžia fizinėmis bausmėmis, yra patys linkę naudoti agresiją tapę suaugusiaisiais. Šiai minčiai, kad agresyvumas perduodamas iš kartos į kartą, pritaria mokslininkai, studijuojantys žiaurumą šeimoje (Widom, 1989, ir kt.) ir turintys didelę įtaką visuomenės nuomonei. Teigiama, kad vaikai išmoksta agresyviai elgtis stebėdami bet kokios formos fizines bausmes (Straus, 1991). Kiti autoriai linkę teigti, kad tik labai žiaurios fizinių bausmių formos, t. y. prievarta vaikų atžvilgiu, yra vėlesnio žiauraus elgesio priežastis.

Tai, kad žiaurumas perduodamas iš kartos į kartą, įrodė daugybė koreliacinių tyrimų. JAV atliktame tyrime tiriant 10 000 prievartą patyrusių vaikų paaiškėjo, kad 14 proc. tų vaikų motinų ir 7 proc. jų tėvų patys patyrė prievartą vaikystėje (D. Gil, 1973). Pažymėtina, kad šie duomenys paremti tuo, ką tėvai pasakojo apie savo vaikystę. Taip pat tiriamos suaugusių žmonių grupės, siekiant nustatyti žiaurumo šeimoje ir žiaurumo pasireiškimo kitose kartose ryšį (Owens, Straus, 1975). D. S. Kalmusas (1984) nustatė, kad **vedybinė agresija** (sutuoktinių) susijusi su tuo, ar asmenys paauglystėje buvo fizinio žiaurumo taikiniai, aukos, taip pat ar matė, stebėjo vaikystėje tėvų tarpusavio žiaurumą. Šiuose tyrimuose duomenys taip pat paremti retrospektyviais pačių tiriamųjų pateiktais atsakymais.

Be to, yra ir kitokio pobūdžio tyrimų, pavyzdžiui, fizinę prievartą patyrę vaikai buvo vėl tiriami, kai tapo suaugusiaisiais. Šie tyrimai parodė aiškų patirtos prievartos vaikystėje ir žiauraus elgesio vyresniame amžiuje ryšį.

Pagrindinė su šiais koreliaciniais tyrimais susijusi problema yra ta, kad sudėtinga nustatyti priežastinį ryšį. Galima nurodyti daugybę galimų žiauraus elgesio vyresniame amžiuje priežasčių. Tyrimai parodė, kad tie vaikai, kurie netinkamai elgiasi, dažniau savo tėvų baudžiami fizinėmis bausmėmis. Nors pasireiškia stiprus agresyvaus elgesio stabilumas laiko požiūriu, bausmės gali koreliuoti su agresija sulaukus suaugusiojo amžiaus. Antra, tėvai ir vaikai veikiami tos pačios aplinkos, kuri gali nulemti neteisingą, iškreiptą tėvų ir vaikų agresyvaus elgesio ryšį. Trečia, genetinis tėvų ir vaikų panašumas taip pat gali lemti jų panašų elgesį. Ketvirta, asmenys, kurie suaugę elgiasi agresyviai, žiauriai, gali perdėtai vertinti blogą elgesį su jais vaikystėje tam, kad pateisintų savo antinormatyvinį (pažeidžiantį normas) elgesį. Kriminaliniai nusikaltėliai arba suaugusieji, kuriems būdingos emocinės arba elgesio problemos, gali teigti, kad tai nulėmė jų „nelaiminga vaikystė“. Terapeutai ir kiti asmenys, teikiantys žmonėms pagalbą, labai dažnai yra informacijos apie šių asmenų vaikystės ir dabartines problemas šaltinis. Jie gali taip pat manyti, kad patirta prievarta vaikystėje labai patogus paaiškinimas elgesio, kurį sunku kitaip suprasti arba paaiškinti.

Net jeigu priežastinis tėvų žiaurumo ir jų palikuonio žiauraus elgesio ryšys gali būti nustatytas, tai gali priklausyti ne tik nuo modeliavimo poveikio. Keletas tyrimų parodė, kad daugelis neteisingo vaikų auklėjimo formų susijusios su nenormaliu elgesiu. Pavyzdžiui, J. McCordo tyrime (1983) konsultantai paminėjo 232 berniukų ir jų tėvų ryšį. Jie apibūdino tarpusavio santykius kaip meilę, atstūmimą, nesirūpinimą arba baudimą. Vėliau, kai paaugliai tapo suaugusiais žmonėmis, tyrimas buvo pakartotas. Paaiškėjo, kad tie vaikai, su kuriais buvo blogai elgiamasi, buvo dažniau linkę nusikalsti sulaukę suaugusiojo amžiaus, nesvarbu, kokia netinkamo elgesio forma buvo jiems taikoma vaikystėje. Baudimas nebuvo stipriau susijęs su žiauriais nusikaltimais negu kitos netinkamo elgesio formos.

C. S. Widomas (1989) naudojosi oficialiomis teismų ataskaitomis lygindamas vaikus, kuriais buvo nesirūpinama, kurie patyrė fizinę arba seksualinę prievartą. Vėliau areštas už padarytus nusikaltimus paauglystėje arba suaugusiojo amžiuje buvo palyginti su areštu

kontrolinėje grupėje. Ir fizinė prievarta, ir nesirūpinimas vaiku buvo susiję su vėliau padarytais žiauriais nusikaltimais.

Šis ir kiti tyrimai rodo, kad bet kokia netinkamo elgesio su vaiku forma pasireiškia netinkamo elgesio vėlesniame amžiuje didesne tikimybe. Tai patvirtina ir ilgalaikiai tyrimai, atlikti analizuojant šeimos kintamuosius ir elgesio sutrikimus arba nusikalstamumą (Loeber, Stouthamer-Loeber, 1986). Tyrimai parodė, kad tėvų priežiūros trūkumas, tėvų atstūmimas yra stipriausi veiksniai, nulemiantys netinkamą elgesį. Šeimos konfliktai ir tėvų nusikalstamas elgesys buvo vidutinio stiprumo veiksniai, tuo tarpu griežta disciplina, tėvų sveikata, vieno iš tėvų nebuvimas buvo silpniausi veiksniai, padedantys numatyti nusikalstamumą ateityje.

Apibendrinant galima pasakyti, kad tai, kaip agresyvus elgesys perduodamas iš kartos į kartą, dar ne iki galo iširta, ir tai, kad tai priklauso ne tik nuo modeliavimo, bet yra bendresnio proceso sudedamoji dalis: netinkamas tėvų elgesys ir netinkamas auklėjimas prisideda prie to, kad vaikas pasižymi elgesio problemomis. Tėvų ir paskui jų vaikų elgesio problemos nulemia tolesnį netinkamą elgesį su vaiku (atstūmimą, bausmes ir t. t.), susidaro užburtas ratas.

Agresyvaus elgesio kaita

Analizuojant agresyvaus elgesio ir amžiaus ryšį kyla klausimas, ar agresyvumas išauga, sumažėja, ar išlieka tokios pačios formos ir atlieka tas pačias funkcijas vaikui augant, taip pat pereinant iš vaikystės į paauglystę? Paradoksaliai, bet analizuojant skirtingų autorių darbus galima rasti empirinių duomenų, atsakančių teigiamai į visus tris klausimus.

Agresyvumo kaita, priklausanti nuo amžiaus

R. Loeberis ir jo kolegos (1993) nustatė, kad tie vaikai, kurie vėliau tampa žiauriais nusikaltėliais, gali būti gana patikimai nustatyti jau būdami 7 metų. Numatant šių vaikų ateitį, net 50 proc. patikimumu galima

teigti, kad šio amžiaus vaikai, kuriems būdingas agresyvus, destruktivus ir opozicinis elgesys ir mokykloje, ir namuose, jau paauglystėje atliks žiaurius, antisocialius veiksmus. L. Kingstonas ir M. Prioras (1995) tyrė, kaip keičiasi agresyvus vaikų elgesys nuo 2 iki 8 metų.

Mažiau žinoma apie raidos laikotarpį nuo gimimo, kol vaikas pradeda lankyti mokyklą, negu apie mokyklinį amžių, tačiau galima teigti, kad daugumai vaikų, kurie yra irzlūs, nedėmesingi ir impulsyvūs būdami 2 ar 3 metų, būdingi elgesio problemų **rizikos kriterijai** jau ankstyvoje vaikystėje. Šie vaikai dažniausiai yra iš šeimų, patiriančių stiprų stresą ir nestabilumą. Streso šaltiniai gali būti labai įvairūs – kai kurie susiję su kaimynyste (t. y. su tame rajone gyvenančiais asmenimis) ir su ekonominiiais veiksniais, o kai kurie – su tėvų socialine praeitimi.

Tie vaikai, kuriems būdingas stabilus agresyvumas vyresniame amžiuje, jau ankstyvoje vaikystėje pasižymėjo sunkiu temperamentu, priešiška sąveika su broliais ir seserimis, jų motinos šiuos vaikus dažniausiai laikė „sunkiais“, todėl taikė griežtesnes poveikio priemones. Vien pagal minėtus šeimos veiksnius nebuvo galima atrinkti tų vaikų, kurių agresyvumas didėjant amžiui susilpnėjo, ir tų, kurie tapo agresyviais tik pradėję lankyti mokyklą. Remiantis mokytojų pateiktais vertinimais apie vaiko temperamentą, nedalyvavimą atliekant mokyklines užduotis, reaktyvumą ir sugebėjimus, galima atrinkti vaikus, kurių agresyvus elgesys pasireiškė pradėjus lankyti mokyklą: mokytojai teisingai atrinko 74 proc. vaikų, kurie pradėjo elgtis agresyviai tik pradėję lankyti mokyklą.

Tai, kad agresyvumas laikui bėgant stiprėja, rodo R. Cairns'o tyrimas, kuriame nustatyta, kad vaikams augant (nuo 10 iki 19 metų) itin padaugėja užpuolimų ir žiaurių nusikaltimų, o vėliau laipsniškai ima mažėti. L. D. Eronas ir L. R. Huesmannas nustatė, kad ilgainiui agresyvumas stiprėja, atsižvelgiant į bendraamžių nuomonę. Be to, D. M. Fergusonas ir B. Rule (1980) nustatė, kad paauglystėje padidėja fizinės agresijos priimtumas, palyginti su jaunesniuoju mokykliniu amžiumi.

G. Pattersono (1982) tyrimuose nustatyta progresija, besitęsianti nuo nepaklusnumo iki pykčio priepuolių ir fizinių atakų, jau nuo 18

mėnesių. Įdomu tai, kad tiems berniukams, kuriems būdingi nepaklusnumo, pykčio priepuoliai, fizinės atakos esant 18 mėnesių, sulaukus 5 metų buvo būdingas agresyvus elgesys. J. Snyderio (1994) atlikto tyrimo metu nustatyta, kad fizinė vaikų agresija stiprėja ir priklauso nuo to, kaip su agresyviai besielgiančiu vaiku bendrauja motina arba kiti šeimos nariai. Jeigu motina į vaiko agresyvų elgesį reaguodavo agresyvumu, vaiko agresyvumas stiprėjo, tapo vis intensyvesnis.

Viena iš galimų asocialaus elgesio stiprėjimo didėjant amžiui priežasčių yra vaikų ir tėvų netinkamas bendravimo modelis. Vadinausi, nepaklusnumas tėvams tampa vaiko elgesio stiliumi, kurio jis išmoksta bendraudamas su savo tėvais. Vaikų ir tėvų bendravime įsitvirtina priešiškas, prievarta pagrįstas bendravimo stilius, kurį vaikai paskui perkelia į kitas situacijas ir aplinkybes. Ši progresija gali būti akivaizdi jau nuo 18 mėnesių, kai vaikai demonstruoja pykčio priepuolius, nepaklūsta tėvams, siekia fiziškai nuskriausti kitus tokio paties amžiaus vaikus. Dažniausiai visi berniukai, kuriems būdingi pykčio priepuoliai, siekia atakuoti, užpulti kitus vaikus. Toks pat elgesys vaikams buvo būdingas sulaukus 5 metų. Laipsniškai šios elgesio problemos stiprėja, t. y. vaikai pradeda agresyviai elgtis su kitais vaikais, vagiliauti, padeginėti, ir t. t. Tokia progresija nuo pykčio priepuolių esant 18 mėnesių iki asocialaus elgesio paauglystėje būdinga maždaug dviem trečdaliams vaikų, t. y. tik maždaug trečdalis vaikų pasuka kitu keliu. Jau kai kurių mažamečių vaikų ir netgi kūdikių elgesyje galima pastebėti agresijos apraiškų (Cumming, Zahn-Waxler, 1992).

Analizuojant kitų autorių darbus galima rasti empirinių duomenų, patvirtinančių kitus duomenis. R. B. Cairnsas (1986) nurodo, kad nuo 10 iki 19 metų itin padaugėja agresyvių vaikų užpuolimų ir žiaurių nusikaltimų, o vėliau jų laipsniškai ima mažėti, tai patvirtina ir L. D. Erono (1991) tyrimai. R. Loeberio (1982) atlikti tyrimai parodė, kad vaikų agresyvumas, pereinant iš vaikystės į paauglystę, silpnėja. Lyginant berniukus ir mergaites aiškėja, kad mergaičių agresyvus elgesys nėra toks stabilus kaip berniukų ir ilgainiui gali silpnėti (Cairns, Cairns, Neckerman, 1988). Taip yra galbūt todėl, kad agresijos išraišką raidos

metu keičia daugybė veiksnių, įskaitant tiesioginę socialinių normų ir socialinių vaidmenų įtaką, taip pat netiesioginę aplinkos įtaką. Be to, paauglystėje išauga fizinės agresijos priimtumas, lyginant su jaunesniuoju mokykliniu amžiumi.

Agresyvus elgesys ankstyvame amžiuje tiesiogiai susijęs su vėliau pasireiškiančiu asocialiu elgesiu, įskaitant nusikalstamumą, prievarta šeimoje. Galima pabrėžti, kad tų vaikų, kurių elgesio problemos pasireiškė anksti, asocialus elgesys laikui bėgant įgauna vis naujų formų, ir tai nepriklauso nuo to, kaip keičiasi vaikų socialinė aplinka, į kokias situacijas jie patenka.

Asocialaus elgesio progresijos

Raidos tyrimuose pabrėžiamas asocialaus elgesio stiprumo kitimas, t. y. aprašomos agresyvaus ir asocialaus elgesio raidos **progresijos**. Asocialaus elgesio išraišką modifikuoja daugelis veiksnių, įskaitant socialinių normų ir socialinių vaidmenų tiesioginį poveikį, be to, netiesioginį poveikį daro kontekstas (Parke, Slaby, 1983).

Kita vertus, asocialus ir agresyvus elgesys yra vienas stabiliausių laiko atžvilgiu, beveik kaip intelektiniai sugebėjimai, todėl kyla klausimas, kaip išlieka agresyvaus elgesio stabilumas, nepaisant raidos eigoje vykstančių modifikacijų? Kai kurie autoriai mano, kad agresyvaus elgesio ankstyvą pasireiškimą ir jo pastovumą nulemia biologiniai arba (ir) genetiniai veiksniai. Dar daugiau, šių pažiūrų besilaikantys autoriai teigia, kad agresijos raiškai aplinka turi mažai įtakos. Kiti mano, kad šeimos ir aplinkos veiksniai sąveikauja su biologiniais veiksniais, todėl vaikystėje pasireiškia agresyvus elgesys. Akivaizdu, kad šeimos, kuriose gyvena agresyvūs vaikai, daro didelį poveikį vaiko agresyvaus elgesio raidai, jo pastovumui, didėjimui ir mažėjimui.

Raidos tyrimuose pabrėžiamas agresyvaus elgesio stabilumas, kita vertus – agresyvaus elgesio išreikštumo, stiprumo kitimas. Kaip nurodo daugelis autorių, asocialaus elgesio progresijos nuo elgesio problemų vaikystėje iki kriminalinio elgesio sulaukus suaugusiojo amžiaus gali būti įvairios. Individas praeina keletą vis stiprėjančių asocialaus elgesio

stadijų, tačiau tik nedaugelis individų praeina jas visas. Tos asocialaus elgesio progresijos gali būti apibūdinamos vis didėjančia asocialaus elgesio įvairove. Įvairovė didėja, ankstesnis elgesys ne pakeičiamas kitu, o išlieka panašus į ankstesnį. Individai tarpusavyje skiriasi progresijos greitumu, stiprumu, naujų asocialaus elgesio formų išmokimu.

Asocialaus elgesio raidos trajektorijos

Raidos **trajektorija** apibūdinama kaip pakartotinių stebėjimų kreivė (Mun, 2004). Individai gali skirtis asocialus elgesio pradžia, jo greitėjimo ir lėtėjimo lygiu, trajektorijos pakilumu ir išsibarstymu. Šių elgesio pokyčių nuoseklus stebėjimas gali padėti nustatyti vaikų elgesio problemas ir leisti parinkti bei naudoti tinkamus poveikio būdus prieš tai, kol elgesys progresuos ir pereis prie rimtesnių asocialaus elgesio formų (Loeber, ir kt. 2000). Kaip pažymi R. Tremblay (2000), asocialaus elgesio raidos trajektorija aprašo elgesio raidos procesą, tačiau nepaaiškina priežasčių.

R. Loeberis nurodo, kad asocialiai besielgiančius asmenis galima skirstyti į grupes pagal jų asocialaus elgesio raidos trajektorijas. Pirmai grupei būdinga **agresyvaus elgesio trajektorija**, kai agresyvus elgesys pasireiškia ir išsitvirtina jau vaikystėje. Kai kurie vėliau tampa ypač žiauriais nusikaltėliais. Kai kurie šios grupės asmenys jau ankstyvame amžiuje išmoksta ir neagresyvių asocialių veiksmų, vėliau šie individai užsiima svetimo turto pasisavinimu, atlieka kitus su žiaurumu nesusičiusius nusikaltimus, gali vartoti svaiginamąsias medžiagas. Antra grupė asmenų jau vidurinėsios vaikystės (7–11 m.) amžiuje elgiasi asocialiai, tačiau ne agresyviai, ilgainiui tampa **išimtinai neagresyviais nusikaltėliais**. Jie dalyvauja darant turtinius nusikaltimus, vartoja narkotikus. Trečia trajektorija **susijusi išimtinai su svaigančių medžiagų vartojimu** jau ankstyvojoje paauglystėje, tuo tarpu elgesio problemos šiems asmenims iki paauglystės vidurio nėra būdingos.

12 lentelė. Asocialaus elgesio progresijos: trys galimos trajektorijos (pagal Loeber, 1988)

Agresyvi arba kintanti trajektorija

Elgesio problemų užuomazgos ikimokykliniame amžiuje
Agresyvus ir užslėptas probleminis elgesys
Hiperaktyvumas, impulsyvumas ir dėmesio problemos
Mokymosi problemos
Prasti socialiniai įgūdžiai
Nesutarimai su bendraamžiais ir su suaugusiaisiais
Nuolat atsiranda naujų problemų
Problemų nemažėja
Būdingesnė berniukams nei mergaitėms

Neagresyvi asocialaus elgesio trajektorija

Elgesio problemų užuomazgos – vidurinėje vaikystėje arba paauglystėje
Daugelis elgesio problemų – neagresyvaus pobūdžio
Hiperaktyvumas, impulsyvumas ir dėmesio problemos silpnai išreikštos
Geri socialiniai įgūdžiai
Ryšiai su deviantiškais bendraamžiais
Naujų problemų atsiranda nedaug
Problemų mažėja, bent jau delinkventiškas elgesys
Būdinga daugiau mergaičių nei agresyvios trajektorijos atveju

Išskirtinai svaiginamųjų medžiagų vartojimas

Pradžia – paauglystės viduryje arba pabaigoje
Elgesio problemos anksčiau nepasireiškė
Prieš tai gali būti pasireiškusios internalizuotos problemos

D. S. Naginas ir R. Tremblay (1999) tirdami 6–15 metų berniukų eksternalaus elgesio formas nustatė keturias agresyvaus elgesio raidos trajektorijas:

1. *Žema* – per visą tyrimo laiką nuo 6 iki 15 metų berniukų agresyvaus elgesio įverčiai buvo žemiausio laipsnio.

2. *Vidutiniškai nustojančiųjų* – 6 metų berniukų agresija vidutinio lygio, tačiau 10–12 metų berniukai dažnai nustoja taip elgtis.
3. *Aukšta artima nustojančiųjų* – jai priklausantys berniukai pradeda nuo santykinai aukštų agresijos įverčių, tačiau sulaukus 15 metų jų agresyvumas sumažėja.
4. *Pastovi* – agresyvus elgesys išsilaiko stabilus nuo 6 iki 15 metų, tai yra visą tyrimo laiką.

Remdamiesi tyrimo rezultatais autoriai teigia, kad berniukų fizinė agresija su amžiumi laikui bėgant mažėja, tai patvirtina ir kitų autorių duomenys. R. B. Cairnsas, B. D. Cairnsas ir kt. tęstiniais tyrimais nustatė, kad fizinės agresijos lygis vidutiniškai gana tolygiai pradeda mažėti sulaukus 10–18 metų (Cairns, Cairns, Fergusson, Neckerman, Gariepy, 1989). Taip atsitinka dėl to, kad vaikai išmoksta naujų socialiai priimtinių problemų sprendimo būdų. Panašūs rezultatai gauti ir R. Tremblay, Hay 1994 metais atliktus tyrimus. Kai kurių autorių tyrimai rodo, kad ne visi vaikai priklauso šioms raidos trajektorijoms (Haapasalo, Tremblay, 1994, Loeber, Gargon, 1989). D. S. Naginas ir R. Tremblay (1999) pabrėžia, kad kai kurie aukštu agresijos lygiu vaikystėje pasižymintys berniukai netampa asocialiais sulaukę pilnametystės, t. y. patenka į žemą agresijos vaikystėje ir į susilaikančiųjų paauglystėje raidos trajektoriją.

D. S. Naginas ir R. Tremblay (2001) tyrė berniukų agresyvaus elgesio raidos trajektorijas vaikystėje ir paauglystėje ir nustatė tris vaikystės (žemą, vidutinę, aukštą) sulaukus 6–13 metų ir keturias paauglystės agresyvaus elgesio raidos trajektorijas (be agresijos, didėjanti, mažėjanti, aukšta) sulaukus 13–17 metų. Daugiausia berniukų vaikystėje (50 proc.) priklausė *žemai* (nuo 6 iki 13 metų faktiškai nerodė reikšmingo agresijos lygio) agresyvaus elgesio raidos trajektorijai, *vidutinei* – 30 proc.; *aukštai* (rodo pastovų aukštą agresyvumą nuosekliai nuo 6 iki 13 metų) priklausė 20 proc. Šie rezultatai atitiko jų ankstesnių tyrimų rezultatus. Pastarojo tyrimo metu tyrėjai nustatė ketvirtąją *pastovią agresyvaus elgesio raidos trajektoriją*. Ši pastovi grupė

atsiranda dėl agresijos įverčių sulaukus 14 ir 15 metų.

13–17 metų paauglių berniukų **fizinės agresijos** raidos trajektorijos buvo tokios:

- *žemal susilaikančiųjų agresijos raidos trajektorija*; vaikai visą tyrimo laikotarpį pasižymėjo nedideliu agresyvumu arba visai nesiėlgė agresyviai (64 proc.), tai yra sulaukę 13–17 metų.
- *mažėjančios agresijos raidos trajektorija*, 13 metų pradeda nuo aukštų įvertinimų, o 17 metų susilaiko nuo tokio elgesio (16 proc.).
- *didejančios agresijos raidos trajektorija*; 13 metų vaikai nėra agresyūs, tačiau augant agresija išauga iki vidutinio lygio (15 proc. atsakiusių 17-mečių).
- *aukšto agresijos lygio raidos trajektorija* – agresyvaus elgesio įverčiai yra aukšti nuo 13 metų ir tokie pat išsilaiko iki 17 metų (5 proc.).

Remiantis tyrimo rezultatais daroma išvada, jog tikėtina, kad berniukai, kurių agresyvaus elgesio lygis vaikystėje yra gana aukštas, išliks tokie pat agresyvūs ir paauglystėje, tai yra jiems bus būdinga **aukšto agresyvaus elgesio raidos** trajektorija. Jeigu vaikystėje berniukų agresyvaus elgesio lygis yra žemas, jis toks pat išliks ir paauglystėje, tai yra, bus būdinga **žemo lygio agresijos** raidos trajektorija. Tą patį galima pasakyti ir apie mažėjantį agresijos lygį berniukų, visiškai nepasižyminčių agresyviu elgesiu. D. S. Naginas ir R. Tremblay (2001) taip pat nurodo, kad vaikystės fizinės agresijos raidos trajektorija gali išsilyginti paauglystėje iki nulio. Taigi tikėtina, kad berniukai, pasižymintys žemu ir vidutiniu agresijos lygiais vaikystėje, nebus agresyvūs paauglystėje, tai yra šie vaikai nuo vaikystės iki paauglystės patenka į neagresyvaus elgesio raidos trajektoriją.

D. S. Naginas ir R. Tremblay (2001) neatmeta tikimybės, kad vaikystėje neagresyvūs berniukai gali tapti agresyviais paauglystėje. Tai įvyksta labai retai, į ją patenka tik 1,7 proc. berniukų. Tai gali būti susiję su tuo, kad paauglystė yra kritinis tarpsnis asmenybės raidoje. Siekdamas nepriklausomybės vaikas stengiasi atsikratyti tėvų kontrolės, svarbūs tampa bendraamžiai, laisvalaikio organizavimas be tėvų

priežiūros, vaikas įgauna teigiamos ir neigiamos patirties. Kiekvienas šių pasikeitimų sudaro riziką įsitraukti į asocialią veiklą. D. S. Naginas ir R. Tremblay (2001) nerado jokių įrodymų, kad berniukai, pasižymintys žemu agresyvumu vaikystėje, paauglystėje patenka į aukšto arba į vidutinio lygio agresijos raidos trajektoriją.

Panašią agresyvaus elgesio klasifikaciją tęstiniais tyrimais nustatė T. W. Harachi ir kt. (2006) tirdama vaikinių ir merginų agresyvaus elgesio raidos trajektorijas. Ši autorė skiria tokias agresijos raidos trajektorijas (1) „*susilaukančiųjų*“, (2) „*žema*“, (3) „*vidutinė*“ ir (4) „*aukšta*“. Ji tyrė vaikus nuo pradinės mokyklos iki vidurinės mokyklos baigimo. Autorės teigimu, merginos ir vaikinai, pasižymintys dėmesio stoka, neįsipareigoję, nedalyvaujantys mokyklos popamokinėje veikloje, konfliktuojantys šeimoje, patiria riziką patekti į aukštą agresijos trajektoriją. Silpni šeimos ryšiai ir žemas tėvų išsilavinimas buvo prognostinis rodiklis berniukams patekti į aukštą agresijos trajektoriją, tuo tarpu depresija, žemas uždarbis, vieno iš tėvų turėjimas buvo būdingi aukštos trajektorijos rodiklių merginoms. Prasti įsipareigojimai mokyklai ir paauglystėje gimdžiusi motina numatė aukštą raidos trajektoriją merginoms, o žemas tėvų išsilavinimas, žemos pajamos bei vieno tėvo turėjimas numatė aukštą raidos trajektoriją vaikinių grupei. Priklausymas aukštai agresijos raidos trajektorijai numatė įsitraukimą į smurtinius veiksmus, slaptą taisyklių pažeidimą, psichotropinių medžiagų vartojimą 9 klasėje. Tyrimas parodė, kad vaikai, kuriems ankstyvame amžiuje buvo būdingas aukštas agresyvus elgesio lygis, elgesio problemų turėjo ir vyresniame amžiuje.

Panašius rezultatus gavo B. Maughanas ir kt. (2000), kurie ilgalaikio tyrimo metu tirdami 9–16 metų berniukų ir mergaičių agresyvaus ir neagresyvaus elgesio problemas nustatė tris raidos trajektorijas:

- (1) *agresyvi–pastovi žema* (angl. *aggressive-stable low*), vaikinių (68,4 proc.) ir merginų (87,7 proc.) agresyvaus elgesio įverčiai buvo žemiausi;
- (2) *agresyvi–pastovi aukšta* (angl. *aggressive-stable high*), vaikinių (11,7 proc.) ir merginų (2,3 proc.) agresijos įverčiai išliko aukšti visą tyrimo laikotarpį;

- (3) *agresyv–mažėjanti* (angl. *aggressive declining*), vaikinių (19,9 proc.) ir merginų (10,0 proc.) agresyvaus elgesio įverčiai per pirmą įvertinimą buvo vidutiniškai žemi ir vėliau sumažėjo.

Įdomius duomenis ilgalaikiais tyrimais gavo T. Moffitt (1996), tirdama berniukus nuo 3 iki 18 metų. Ji nustatė dvi papildomas asocialaus elgesio raidos trajektorijas: (1) susilaikančiųjų (angl. *abstainers*) ir (2) pasitaisiusių (angl. *recoveries*), kai vaikai arba susilaiko, arba nustoja asocialiai elgtis. Vaikiniai (5–18 metų), sugebantys išvengti faktiškai bet kurio asocialaus elgesio, ir vaikystėje, ir paauglystėje priklauso susilaikiusiųjų raidos trajektorijai. Jie niekada nesieltgia asocialiai ir nėra delinkventiški bet kokioje gyvenimo raidos stadijoje. Ši trajektorija pasitaiko labai retai. Šiai raidos trajektorijai priklausantys vaikinai dėl asmeninių savybių (pvz., dėl bailumo arba užsisklendimo savyje) nepadaro jokių nusikaltimų ir neįsitraukia į asocialių bendraamžių tinklą, jų aplinka nesuteikia galimybių asocialiai elgtis, nes jiems būdingi „struktūriniai barjerai“, užkertantys kelią išmokti asocialiai elgtis.

Merginų ir vaikinių asocialaus elgesio raidos trajektorijų palyginimas

P. Silverthorno ir P. J. Fricko (1999) nuomone, merginų ir vaikinių asocialaus elgesio raidos trajektorijos vystosi ta pačia seka ir susijusios su panašiais rizikos veiksniais, tačiau merginų asocialus elgesys retesnis nei berniukų, asocialiai elgtis jos pradeda dažniausiai po lytinio brendimo. Tyrimai rodo, kad jos turi mažiau nervų sistemos disfunkcijų, rečiau yra sunkaus temperamento. D. M. Fergussonas ir L. Horwoodas (2002) ilgalaikio tyrimo metu tirdami merginas ir vaikus nuo gimimo iki 21 metų nustatė 5 asocialaus elgesio raidos trajektorijas:

- (1) Žemos rizikos raidos trajektorija (angl. *low risks offenders*). Visą tyrimo laiką delinkvencija buvo žemo lygio, merginų šioje grupėje buvo 71 proc., vaikinių – 41 proc. Jų būdingiausi bruožai – mažas delinkventinio elgesio problemų lygis vaikystėje, paauglystėje, retai nusižengia būdami 17 metų ir vėliau visai nustoja.

- (2) Asocialus elgesys, apsiribojęs ankstyva paauglyste (angl. *early onset adolescent – limited offenders*). Merginų šioje grupėje buvo 21,0 proc., vaikinių – 14,7 proc. Šios trajektorijos jaunuoliai turi žemą elgesio problemų lygį viduriniojoje vaikystėje, bet jis šiek tiek padidėja ankstyvoje paauglystėje, sulaukus 13 metų, ir vėliau sumažėja.
- (3) Asocialus elgesys, apsiribojęs vidurine paauglyste (angl. *intermediate onset adolescent – limited offenders*). Vaikinių šioje grupėje buvo 10,3 proc., merginų – 3,7 proc. Pirmą kartą nusižengia 14–17 metų jaunuoliai, vėliau nustoja.
- (4) Asocialus elgesys apsiribojęs vėlyva paauglyste (angl. *late onset adolescent – limited offenders*). Vaikinių šioje grupėje daugiausia, jie sudarė 24,9 proc., o merginų 2,4 proc. Asocialiai pradeda elgtis sulaukę 17 metų, nustoja būdami 20 metų.
- (5) Pastovi raidos trajektorija (angl. *chronic offenders*). Vaikinių šioje grupėje buvo 9,4 proc., o merginų – 2,1 proc. Elgesio problemų lygis aukštas visą tyrimo laiką. Asocialus elgesys stipriausias sulaukus 11–17 metų, šiek tiek sumažėja esant 20 metų, gali visiškai išnykti subrendus.

Siekiant nustatyti **berniukų** ir **mergaičių** agresyvaus elgesio raidos trajektorijas, ypač svarią reikšmę įgauna įvairių metodų taikymas. R. B. Cairnsas teigia, kad ypač svarbu taikyti skirtingus metodus. Jo manymu, atsižvelgiant į tai, ar įvertinimas atspindi individualius skirtumus nuo absoliučios skalės, ar nuo to amžiaus grupės normų, agresyvumas gali būti vertinamas kaip ilgainiui stiprėjantis arba silpnėjantis. Naudojant agresyvaus elgesio tyrimo metu tiesioginį stebėjimą nustatyta, kad lyginant ketvirtokus ir septintokus, esančius padidintos rizikos grupėje, nustatytas labai didelis agresyvaus elgesio sustiprėjimas, priklausantis nuo vaikų amžiaus. Šis agresyvumo stiprėjimas augant buvo būdingas ir berniukams, ir mergaitėms. Lyginant tarpusavyje vaikus, esančius padidintos rizikos grupėje, su kontrolinės grupės vaikais, nustatyti dideli skirtumai agresyvaus elgesio atžvilgiu. Kontrolinės grupės mergaičių elgesys nepriklausė nuo amžiaus, o berniukų priklausė.

Be to, ryškūs lyčių skirtumai nustatyti 7 klasėje, tuo tarpu ketvirtoje klasėje jie neišryškėjo. Lyginant mokytojų vertinimus su tuo, kaip savo agresyvumą vertino patys vaikai, paaiškėjo, kad mokytojai septintos klasės mokinius vertina kaip mažiau agresyvius negu jaunesnius vaikus (4-tokus). Panašiai savo elgesį vertino ir patys vaikai (ir berniukai, ir mergaitės) teigdami, kad augdami jie tampa mažiau agresyvūs. Kodėl yra toks elgesio stebėjimo ir to, kaip vaikai ir mokytojai vertina vaikų elgesį skirtumas? Taip yra todėl, kad mokytojai ir vaikai vertino elgesį lygindami jį su referentine grupe, t. y. su kitais tokio paties amžiaus vaikais. Stebėjimo metu vertintas agresyvumas.

KLAUSIMAI

1. Kaip pasireiškia paauglių asocialus elgesys? Kada jis tampa patologiškas?
2. Kokiomis priežastimis galima paaiškinti vaikų ir tėvų agresyvumo koreliacinį ryšį?
3. Ar teisingas teiginys, kad kuo anksčiau pasireiškia agresyvus elgesys, tuo ilgesnis ir pastovesnis jis išlieka bėgant laikui? Savo atsakymą pagrįskite.
4. Į kokias asocialaus elgesio raidos trajektorijas galima skirstyti asocialiai besielgiančių asmenų grupes?

ETIOLOGINIS ASOCIALAUS ELGESIO MODELIS

Pagrindinės sąvokos:

Elgesio genetika
Biosocialiniai veiksniai
Informacijos perdirbimo klaidos
Hiperaktyvumas
Intelektas
Asmenybės bruožai
Socialinė kognicija
Prievartinio elgesio modelis
Tėvų auklėjimo stilius
Šeimos struktūra
Prisirišimas
Prievara
Bendraamžių atstūmimas
Erzinimas

Nuo pirmųjų kūdikio gyvenimo akimirų prasideda jo socializacijos procesas, kurį galima apibūdinti kaip egzistuojančių elgesio normų ir vertybių sistemų, socialinių vaidmenų interiorizaciją, socialinės patirties perėmimą ir atkūrimą. Socializaciją iš esmės lemia asmenybės mokymas ir auklėjimas. Socializacijos procesui būdingas didesnis arba mažesnis gaivališkumas, nes asmenybė patiria ne tik tikslingus, bet ir sunkiai reguliuojamus ir nuspėjamus aplinkos poveikius. Formuojantis asmenybei, didėja asmenybės savarankiškumas, kuris pasireiškia socialinių vertybių ir bendravimo aplinkos pasirinkimu, tam tikrų aplinkos poveikių ignoravimu arba atmetimu. Asmenybė gali perimti įvairiausias elgesio formas – ir prosocialias, ir asocialias. Esant desocia-

lizacijai, asmenybė laipsniškai perima asocialias elgesio normas ir vertybes, ima tenkinti savo poreikius socialiai nepriimtinais būdais.

Socializacijos proceso defektus gali nulemti labai įvairūs veiksniai. Auklėjimo klaidos šeimoje – vienas svarbiausių veiksnių. Galimos klaidos – netiksliai išaiškintos elgesio normos, šiltų emocinių santykių stoka, kontrolės trūkumas, paskatinimų ir bausmių disproporcija, prieštaringi reikalavimai.

Kiti veiksniai, galintys nulemti socializacijos proceso trūkumus, yra:

- 1) bendraamžių atstūmimas ir izoliacija;
- 2) nesėkmės ir neigiamų vertinimų mokykloje vyravimas;
- 3) žiniasklaidos demonstruojamas smurtas ir prievarta;
- 4) vaiko kognityvinės brandos sutrikimai.

Dėl šių veiksnių poveikio gali atsirasti įvairių asmenybės moralinio formavimosi trūkumų, kaltės ir nerimo jausmų išgyvenimo paviršutiniškumas, impulsyvumas ir nedrausmingumas, agresyvumas, egocentriškumas, paviršutiniai emociniai ryšiai su kitais žmonėmis, silpnas atsakomybės jausmas, nesugebėjimas atidėti malonios veiklos. Asmenybės desocializacija toli gražu ne visada vyksta dėl tiesioginių nepageidautinų aplinkos poveikių. Gali pareikšti netiesioginiai desocializacijos veiksniai, kuriems galima priskirti auklėjimo klaidas šeimoje ir mokykloje, neigytus modeliavimo efektus, referentinių grupių poveikį.

Analizuojant normalaus ir neadaptivaus (pvz., asocialaus) elgesio genezę, galima remtis **etiologiniu raidos modeliu** (Dishion, French, Patterson, 1995), kuriame vaiko raida suprantama kaip tam tikra atskirų sistemų, sričių seka arba hierarchija. Raida prasideda nuo tiesioginių sąveikų su kitais žmonėmis, toliau vyksta įvairiose situacijose, kuriose tas bendravimo procesas nenutrūksta. Vėliau vaiko raidai įtaką daro platesnė kultūrinė, visuomeninė aplinka. Etiologinis elgesio modelis apima vidinius veiksnius, tarpasmeninius santykius, elgesio kontekstą ir bendruomenės kontekstą.

Vidiniai veiksniai

Vidiniais veiksniais laikomos tos individo savybės, kurios pačios savaime arba sąveikaujant su aplinka padidina individo polinkį užsiimti asocialia veikla. Elgesys visada pasireiškia tam tikroje aplinkoje, todėl teigiama, kad vidinių veiksnių raiškai reikia tam tikrų iš aplinkos sulaukiamų postūmių. Prie su asocialiu elgesiu glaudžiai susijusių vidinių veiksnių galima priskirti tam tikrus asmens genotipinius ypatumus, temperamento bruožus, socialinę kognityvinę individo stilių, jo intelektą ir kt. Vidiniai asocialaus elgesio rizikos veiksniai yra paveldėti arba įgyti neuropsichologiniai pakitimai, pasireiškiantys trūkumais kognityviniu lygmeniu, sunkiu temperamentu arba hiperaktyvumu, taip pat žemas intelektas, žema savigarba, netvarkingumas, impulsyvus naujovių siekimas ir kita. Pastaraisiais dešimtmečiais vis daugėja tyrimų, kuriuose siekiama atskleisti, kaip individualūs asmens bruožai siejasi su asocialiu elgesiu. Ankstesniuose tyrimuose daugiau dėmesio šioms veiksniams nebuvo skirta. Teigta, kad asocialus elgesys yra toks dažnas, būdingas daugeliui žmonių, kad nėra prasminga ieškoti biologinių veiksnių norint suprasti asocialaus elgesio genezę. Suprantama, kodėl formavosi teorijos, kuriose daugiausia dėmesio skiriama ne individualiems asmens bruožams, bet socialinėms asocialaus elgesio priežastims ir jų tyrinėjimui.

Pastaruoju metu ypač daug dėmesio skiriama kriminalinio elgesio genetikai (Bock, Goode, 1996), biologiniams rizikos veiksniams (Mednick, Moffit, Stack, 1987), neurofiziologiniams ypatumams, susijusiems su nusikalstama veikla (Milner, 1991), kriminalinio elgesio sąsajoms su protiniais sutrikimais (Hodgins, 1993). M. Rutteris ir H. Gilleris nurodo, kad gana daug tyrimų rodo, jog žemas intelekto lygis susijęs su didesne delinkventinio elgesio galimybe. Kiti tyrimai rodo, kad hiperaktyvumas ir pasikartojantis pastovus asocialus elgesys turi bendrų bruožų.

Genetiniai asocialaus elgesio pradmenys

Genetinių veiksnių įtaka vykstant asocialaus elgesio genezei yra labai stipri. Ir elgesio genetikai, ir raidos psichologai siekia geriau suprasti, kokių laipsnių individo genotipo charakteristikos apriboja arba didina socialinės sąveikos poveikį asocialaus elgesio raidai. Vienomis svarbiausių biologinių charakteristikų, darančių įtaką asocialaus elgesio raidai ir formai, laikomi hiperaktyvumas, temperamentas ir genetiškai nulemti lyčių skirtumai. Tyrimų rezultatai rodo, kad genetiniai komponentai gali prisidėti prie anksti pasireiškiančio asocialaus elgesio, kuris išlieka ir sulaukus suaugusiojo amžiaus, tačiau negali paaiškinti, kodėl tas asocialus elgesys išlieka ilgą laiką.

Genotipinės charakteristikos, kurios, sąveikaudamos su aplinka, gali prisidėti prie asocialaus elgesio pasireiškimo ir stiprėjimo, vadinamos biosocialiniais veiksniais. Terminas **biosocialiniai veiksniai** pasirinktas siekiant pabrėžti, kad egzistuoja fundamentinis asmeniui būdingų biologinių bruožų ir aplinkos poveikio ryšys, pasireiškiantis formuojantis asocialaus elgesio trajektorijai. Kaip nurodo Plominas ir Hershbergas (1991), nėra tokių įgimtų elgesio bruožų, kurie, įgaudami materialias formas, nebūtų priklausomi nuo aplinkos sąlygų.

Genetinių pradmenų ir aplinkos sąveika pasireiškia skirtingu laipsniu. Genetinių veiksnių įtaka stipriausia **hiperaktyvumo** atveju. Manoma, kad maždaug 60–70 proc. hiperaktyvumas nulemtas genetiškai (Silberg ir kt., 1996). Akivaizdu, kad genetinis polinkis į hiperaktyvumą dažnai sutampa su polinkiu į asocialų elgesį, kai šie abu veiksniai reiškiasi kartu, tuo tarpu genetinis komponentas labai silpnas ir aplinkos poveikis vyrauja, jei asocialus elgesys nėra susijęs su hiperaktyvumu arba nesutarimais su bendraamžiais, ir kai asocialus elgesys vertinamas tik pagal pačių asmenų pateiktą informaciją apie savo elgesį, bet ne pagal tėvų arba mokytojų pateikiamą informaciją. Vadinasi, aplinkos įtaka reikšminga tik nestipriai išreikšto, dažnai pasitaikančio delinkventinio elgesio atvejais, kai nedideli teisės pažeidimai nėra susiję su kitomis problemomis.

Lyginant monozigotinius ir heterozigotinius dvynius paaiškėjo, kad rizika tapti anksti pradedantiems nusikalsti (angl. *early starters*) yra daug didesnė monozigotinių porų dvyniams (55 proc.) negu heterozigotinių porų dvyniams (29 proc.). Tai patvirtina stiprią genetinių veiksmų įtaką. Tolesni tyrimai parodė, kad kai monozigotiniai dvyniai užsiimdavo asocialia veikla, asocialaus elgesio atsiradimo pradžia (ankstyvame amžiuje arba vėliau) beveik visada sutapdavo. Be to, anksti pradėję taip elgtis asmenys turėjo daug daugiau pirmos eilės giminaičių, kurie suaugę užsiėmė asocialia veikla, taip pat kur kas daugiau antros eilės giminaičių, kuriems buvo būdingas asocialus elgesys arba elgesio sutrikimai vaikystėje.

Genetiniai pradmenys ir aplinka veikia kartu, glaudžiai sąveikaudami vienas su kitu. Kyla klausimas tik dėl to, kuris iš šių veiksmų labiau paveikia asocialaus elgesio raidą. Pavyzdžiui, tyrimai, atlikti Skandinavijos šalyse rodo, kad asmenys, pasižymintys ekstremaliu asocialaus elgesio lygiu, pernelyg dideliu alkoholio vartojimu, tuo buvo labai panašūs į savo biologinius tėvus, o ne į asmenis, kurie juos vaikystėje įvaikino ir augino. Paveldimumas šiuo atveju pasireiškė labai ryškiai. Vaikai, kurių tėviai buvo linkę į alkoholizmą ir nusikalstamą veiklą, taip pat pasižymėjo aukštesniu nusikalstamumo lygiu būdami suaugę nei vaikai, kurių tėviai nebuvo asocialūs asmenys. Vadinasi, socialinė aplinka taip pat daro labai didelę įtaką asocialaus elgesio raidai. Daugelis autorių pabrėžia, kad aplinkos įtaka stipresnė ankstyvuose raidos laikotarpiuose, t. y. ankstyvoje vaikystėje ir ikimokykliniame amžiuje. Teigiama, kad tie asmenys, kurie nuolat elgiasi asocialiai, kurių asocialus elgesys nemažėja ir reiškiasi įvairiose situacijose, atrodo labiau susijęs su paveldimumu, t. y. teigiama, kad jie yra genetiškai nulemtose rizikos grupėje tapti nusikaltėliais. Šiai grupei priskiriami recidyvistai, žiaurūs nusikaltimus darantys asmenys ir kt. Galima tvirtinti, kad asmenų, kurie elgiasi asocialiai tik labai epizodiškai, ir ne vaikystėje ar paauglystėje, o vėliau, elgesys genetiškai mažiau nulemtas.

J. Taylor ir jos kolegų tyrimas akivaizdžiai parodo, kad genetiniai veiksniai vaidina svarbų vaidmenį anksti pasireiškusiame asocialiam elgesiui, tuo tarpu tais atvejais, kai asocialus elgesys ima reikštis tik jaunystėje arba vyresniame amžiuje, genetinių veiksmų įtaka daug mažesnė. J. Taylor ir jos kolegų tyrinėjo vyriškos lyties dvynukų poras vertindami juos kas 3 metai. Tyrime dalyvavo 36 individai, kuriems buvo būdingas anksti pasireiškęs asocialus elgesys, 86 – pradėję vėliau (angl. *late starters*) ir 25 nedelinkventai (kontrolinė grupė). Informaciją apie asocialų elgesį teikė mokytojai, tėvai, patys tiriamieji, taip pat buvo renkama informacija apie subjektų kontaktus su policija. J. Taylor ir jos kolegų teigia, kad anksti pradėjusiems asocialią veiklą asmenims buvo būdingas žemesnis verbalinis intelektas, jie darė kur kas daugiau klaidų atkurdami reikalingą informaciją nei vyresniame amžiuje pradėję nusikalsti asmenys, kurie savo ruožtu statistiškai reikšmingai nesiskyrė nuo kontrolinės grupės asmenų.

Nuolat asocialiai besielgiantiems asmenims būdingas kognityvinio ir efektyvaus funkcionavimo trūkumas, t. y. savikontrolės, ilgalaikio planavimo ir kitų sugebėjimų, kurie, manoma, susiję su priekinės smegenų žievės dalies funkcionavimu. Be to, anksti pradėję nusikalsti asmenys pasižymėjo aukštesniu dėmesio sutrikimo ir hiperaktyvumo lygiu nei vėliau pradėję nusikalsti, jie buvo gerokai impulsyvesni nei vėliau pradėję nusikalsti arba kontrolinės grupės subjektai. Vėliau pradėję nusikalsti asmenys taip pat buvo impulsyvesni nei kontrolinės grupės subjektai, ir tai rodo, kad genetinis pagrindas būdingas ir vėliau pradedantiems nusikalsti paaugliams, kurių nusikalstamas elgesys gali būti laikinas.

Kiti tyrimai rodo, kad agresyvaus arba destruktivaus elgesio atvejais genetinis komponentas gana stiprus, tačiau delinkventinio elgesio atveju jis yra silpnesnis (Deater-Deckard, Plomin, 1999). Genetinis komponentas reiškiasi kur kas stipriau asocialaus elgesio, besireiškiančio ir suaugusiojo amžiuje, atveju negu tada, kai genetinių veiksmų ir asocialaus elgesio ryšys analizuojamas tik vaikystėje ir paauglystėje. Tai patvirtina tyrimai, kuriuose nagrinėtas paauglių dvynių ir suaugusių asmenų dvynių nusikalstamumas, dvynių ir įvaikintų vaikų tyrimai.

D. P. Farringtono, G. C. Barneso ir S. Lamberto (1996) ir daugelio kitų autorių tyrimais nustatyta, kad nusikalstamas elgesys dažnai būdingas tos pačios šeimos nariams ir perduodamas iš kartos į kartą. Pavyzdžiui, D. P. Farringtono atliekamame longitudiniame tyrime, kuriame dalyvavo berniukai, gyvenantys Londone, parodė, kad jeigu tėvas buvo nuteistas, tai net 63 proc. sūnų buvo teisti už nusikaltimus, tuo tarpu tik 30 proc. to paties amžiaus asmenų, teistų už nusikaltimus, buvo iš šeimų, kuriose tėvas buvo neteistas. Asmenys, turintys vyresnių brolių, teistų už nusikaltimus, taip pat dažniau nusikalzdavo nei tie, kurie jų neturėjo.

Kiti tyrimai rodo, kad nusikalstama veikla užsiimantys tėvai nesusgeba tinkamai prižiūrėti vaikų, taiko pernelyg griežtus ir nenuoseklius reikalavimus, yra žiaurūs, dažnai konfliktuoja su kitais šeimos nariais, dažnai turi daugiau nei keturis vaikus. Remiantis šiais tyrimais, galima būtų suabejoti genetinių veiksnių įtaka ir teigti, kad auklėjimo pobūdis šeimoje gali būti lemiamas veiksnys vykstant asocialaus elgesio genezei. Remiantis sudėtingos statistinės analizės metu gautais rezultatais pripažįstama, kad genetinių veiksnių įtaka yra stipriausia.

Intelektas

Jau gana seniai žinoma, kad bendroje populiacijoje delinkventų, ypač delinkventų recidyvistų, intelektas yra žemesnis nei nedelinkventų (T. Hirschi, Hindelang, 1977). Šis skirtumas nėra mažas (apytikriai IQ skriasi 8 balais), nors bendras delinkventų intelekto vidurkis artimas vidutiniam (Moffitt, 1990).

Gana ilgai manyta (to nepagrindžiant jokiais tyrimais), kad delinkventams būdingas žemesnis intelektas, nes jie augo asocialiose šeimose. Šiuolaikiniai tyrimai rodo, kad tokia nuomonė neteisinga, žemesnis intelektas siejasi su delinkventiniu elgesiu net tada, kai atsižvelgiama į socioekonominę šeimos padėtį. Delinkvencijos ir šeimos socialinės ekonominės padėties ryšys labai susilpnėja, kai atsižvelgiama į individo intelektą. Vadinasi, žemesnis intelekto koeficientas nėra priklausomas nuo šeimos socialinės padėties visuomenėje.

Antra prielaida, susijusi su delinkventų intelekto lygiu, yra ta, kad delinkventinio elgesio ir žemo intelekto ryšys siejasi su mokymosi nesėkme, o ne su vaiko žemais kognityviniais sugebėjimais. Kitaip tariant, ryšys nustatomas remiantis psichologiniais ir socialiniais nepažangumo padariniais, o ne žemu intelektu. Iš dalies tai gali būti teisinga. B. Maughanas ir kiti (1996) nustatė, kad vaikai, turi skaitymo sutrikimų, buvo labiau linkę nei kiti vaikai bėgti iš pamokų, ir tai padidino asocialaus elgesio riziką paauglystėje. Prasti skaitymo įgūdžiai nėra susiję su nusikalstamu elgesiu sulaukus suaugusiojo amžiaus. Tai rodo, kad nesėkmė moksle yra daug silpnesnę įtaką turintis veiksnys baigus mokyklą.

Kita vertus, kitų tyrimų rezultatai prieštarauja teiginiui, kad žemo intelekto ir nusikalstamo elgesio ryšys yra nesėkmės moksle pasekmė. Kalbos ir intelekto išsivystymo lygis ikimokykliniame amžiuje susijęs su destruktiviu ir asocialiu elgesiu vyresniame amžiuje (Stattin, Klackenbergs-Larsson, 1993). Be to, šešemečių elgesio problemos susijusios su skaitymo sunkumais, pasireiškiančiais sulaukus 8 metų, todėl tas ryšys negali būti paaiškintas nesėkme moksle (Fergusson, Lynskey, 1997). Toliau intelekto, skaitymo sunkumų ir asocialaus elgesio ryšys būdingesnis anksti pradėjusiems (angl. *early onset*) asocialiai elgtis asmenims, o ne tiems, kurie asocialiai elgtis pradėjo tik paauglystėje (Stattin, Magnusson, 1995). Apibendrinant galima teigti, kad ir žemas intelektas, ir nesėkmė moksle susiję su asocialiu elgesiu veiksniai, tačiau žemas intelektas socialų elgesį lemia labiau.

Alternatyvi prielaida aiškinant asocialaus elgesio ir intelekto ryšį yra ta, kad vaiko asocialus elgesys skatina vaiko nesėkmės mokantis. Kartais manoma, kad asocialūs vaikai mokosi prasčiau nei kiti vaikai todėl, kad jie pamokų metu pažeidinėja tvarką ir linkę dykinėti. Ilgalaičių tyrimų duomenys rodo, kad asocialūs vaikai dažniau patiria nesėkmę egzaminų metu ir dažniau būna pašalinti iš mokyklos. Taigi asocialus elgesys prisideda prie nesėkmės moksle, tačiau akivaizdu, kad žemas intelektas negali būti nulemtas asocialaus elgesio.

Kita vertus, intelekto įtaka delinkventiniam elgesiui stipriai siejasi su hiperaktyvumu ir dėmesio problemomis. Pavyzdžiui, Pitsburgo

jaunimo tyrime (Maguin, Loeber, LeMahie, 1993) skaitymo įvertinimai ir delinkvencija 1–7 klasės berniukų imtyje koreliavo nuo $-0,16$ iki $-0,31$. Įvedus dėmesio problemas kaip kontrolinį kintamąjį, korelacijų stiprumas sumažėjo nuo $-0,01$ iki $-0,09$. Panašius duomenis gavo B. Maughanas ir kt. (1996), tirdami Londone gyvenančius berniukus. Skaitymo sunkumų ir elgesio problemų ryšys buvo labiausiai nulemtas dėmesio problemų. Apibendrinęs kitų autorių tyrimus, panašias išvadas padarė ir S. Hinshaw (1992), nurodęs, kad asocialaus elgesio ir hiperaktyvumo ryšį stipriai paveikia hiperaktyvumas ir dėmesio sunkumai.

Kriminologai dažnai kėlė klausimą, su kuo labiau siejasi intelektas ir nusikalstamumo ryšys: ar su įkalnimu, ar su asocialiu elgesiu. Keliamas klausimas, kad galbūt mažiau intelektualūs nusikaltėliai dažniau randami. Remiantis tyrimų, kuriuose pats asmuo nurodo savo asocialaus elgesio atvejus, duomenimis galima teigti, kad egzistuoja asocialaus elgesio ir intelekto ryšys, o ne tik suėmimų ir intelekto lygio. E. T. Moffit (1990) nurodo, kad neuropsichologiniai sutrikimai, susiję su dėmesio trūkumu ir hiperaktyvumu, didina asocialaus elgesio galimybę. Svarbiausia išsiaiškinti, kaip tai vyksta. Galimi keli paaiškinimai, ir vieną iš jų siūlo E. T. Moffit (1990), nurodydama, kad neuropsichologiniai sutrikimai reiškiasi per sąveiką su aplinka. Vaiko elgesys išprovokuoja kitų žmonių negatyvų elgesį ir padidina riziką, kad vaikas patirs priešškumą ir bausmėmis pagrįstą auklėjimą. Asocialaus elgesio tikimybė padidėja, kai protinis atsilikimas susijęs su psichosocialiniais rizikos veiksniais. H. Stattinas ir kt. (1997) nustatė, kad žemas intelekto lygis susijęs su didesne asocialaus elgesio sulaukus suaugusiojo amžiaus tikimybe, tačiau tikimybė daug didesnė, jeigu egzistuoja ir pasireiškia kiti rizikos veiksniai.

Kitą, su socialinės informacijos perdirstimu susijusį, paaiškinimą siūlo J. D. Coie, K. Dodge'as (1997) ir N. R. Crickas (1994). Jie teigia, kad susidūrę su bet kokia socialine situacija žmonės siekia apdoroti socialinius dirgiklius ir ketinimus ir pasirinkti tinkamą reagavimo būdą. Manoma, kad asocialūs vaikai mažiau įgudę šioje srityje, nes jiems trūksta socialinių įgūdžių, todėl jie dažniau pasielgia netinkamai.

Nepaisant minėtų tyrimų, vis dar trūksta informacijos apie intelektą ir nusikalstamo elgesio ryšį. Iš dalies žemas intelektas priežastiniais ryšiais siejasi su asocialia veikla, tačiau dar reikia papildomų tyrimų, kurie padėtų atskleisti tarpininkaujančius veiksnius, skatinančius tokio priežastinio mechanizmo radimąsi.

Lyčių skirtumai

Asocialus elgesys būdingas ir vyrams, ir moterims. Vyriška lytis gali būti laikoma vienu iš rizikos veiksnių, kad per gyvenimą gali išsivystyti ypač stiprios asocialaus elgesio formos, pradedant elgesio problemomis vaikystėje, delinkventiniu arba asocialiu elgesiu paauglystėje ir kriminaliniu elgesiu sulaukus suaugusiojo amžiaus.

Nuo vaiko lyties priklausantys asocialaus elgesio skirtumai ryškiausi vaikui mokantis pradinėje mokykloje ir būtent mokyklos aplinkoje. Paauglystėje ima reikštis įvairesnės skirtingos vaikinų ir merginų asocialaus elgesio formos. Tai iš dalies priklauso nuo naujų socioekonominių aplinkos reikalavimų, įskaitant ir heteroseksualinių ryšių užsimezgimo pradžią, nuo to, kad paaugliai ima burtis į didesnes grupes, ir nuo to, kad paaugliams tenka ieškoti skirtingų būdų tam, kad pasiektų suaugusiesiems būdingą statusą (nepriklausomybę, pripažinimą) ir su tuo susijusius malonumus.

Siekiant suprasti agresyvų vaikų elgesį, pastaraisiais dešimtmečiais atlikta daug tyrimų, tačiau daugelyje jų neatsižvelgiama į nuo vaiko lyties priklausančius agresyvaus elgesio pasireiškimo skirtumus. Dažniausiai daugelyje tyrimų neskiriama dėmesio tam, kuo mergaičių agresyvaus elgesio forma skiriasi nuo berniukų. Be to, tyrimų duomenys apie berniukų ir mergaičių agresyvaus elgesio skirtumus yra gana prieštaringi. Pavyzdžiui, ankstesni tyrimai parodė, kad kaip grupė berniukai demonstruoja aukštesnę agresijos lygį negu mergaitės, ir tas skirtumas pasireiškia per visą gyvenimą. Remiantis šiais duomenimis buvo teigiama, kad mergaičių tarpusavio santykiams visiškai nebūdingas agresyvumas.

Šiandien tyrinėjama, kokie yra berniukų ir mergaičių agresyvaus elgesio skirtumai. Manoma, kad berniukų agresyvus elgesys tiesiog matomesnis, pastebimesnis nei mergaičių. Berniukams būdingesnė fizinė ir verbalinė agresija (t. y. kitų vaikų mušimas, stumdymas, gąsdinimas arba grasinimai panaudoti fizinę jėgą). Toks elgesys ypač būdingas berniukams, ypač bendraamžių grupės kontekste, kai jie siekia fiziškai dominuoti tarp kitų vaikų. Ir mergaitėms kartais būdingos šios agresijos formos. Priešingai nei berniukai, mergaitės linkusios skirti daugiau dėmesio tarpusavio santykiams socialiai sąveikaudamos tarpusavyje, mergaitės siekia įskaudinti kitus per tarpusavio ryšius, savo elgesiu išardo kitų vaikų draugystę arba pasiekia, kad vaikas būtų pašalintas, atstumtas bendraamžių grupės ir jaustųsi vienišas. Vadinasi, mergaičių agresyvumui būdingas kitų kankinimas per tarpusavio santykius, o berniukai labiau linkę įskaudinti kitus atvira agresija (fizine, verbaline).

Tyrimai rodo, kad mergaičių agresyvus elgesys paauglystėje įgauna kitas formas nei berniukų, be to, mergaičių agresyvus elgesys nukreiptas daugiau į tarpusavio santykius grupėje, į tai, kaip ir kiek į bendraamžių grupes jos yra priimamos arba ne. Berniukų agresyvus elgesys yra daugiau tiesioginės konfrontacijos (muštynių, fizinės prievartos ir t. t.) pobūdžio. Paauglystėje mergaitės pradeda labiau naudoti subtilesnę, netiesioginę agresiją, tokią kaip apkalbos, paskalų skleidimas, socialinė manipuliacija ir kt.

Kiti autoriai nustatė, kad mokytojai berniukus vertino kaip agresyvesnius ir asocialesnius, palyginti su mergaičių vertinimu. Pačių vaikų savo elgesio agresyvumo vertinimai (ir berniukų, ir mergaičių) buvo tokie patys (t. y. ir mergaitės, ir berniukai yra agresyvūs) ir 4-oje, ir 9-oje klasėse. Intensyvūs pokalbiai su vaikais apie agresyvaus elgesio epizodus parodė, kad mergaitėms pereinant į paauglystę pasikeičia agresyvaus elgesio funkcijos. Merginos, kurios elgėsi asocialiai jaunesniame amžiuje, paauglystėje prisijungia prie nusikalstama veikla užsiimančių savo bendraamžių ir vyresnių žmonių kompanijų, tose grupėse elgiasi asocialiai, vartoja narkotikus. Mergaitės, kurių elgesys vaikystėje nebuvo asocialus, į asocialias kompanijas įsitraukia daug rečiau. Svarbu pabrėžti, kad asocialiai besielgiančios merginos dažniausiai artimus

ryšius užmezga su asocialiais asmenimis, anksti, kartais net paauglystėje, pastoja, o gimusiu vaiku nesugeba tinkamai pasirūpinti. Labai dažnai jų vaikai vėliau tampa asocialiais asmenimis, ypač berniukai. Taip asocialus elgesys perduodamas iš kartos į kartą, nes šios motinos sudaro palankiausias sąlygas įsitvirtinti vaiko asocialiam elgesiui.

Merginos rečiau nei berniukai elgiasi asocialiai. Merginos asocialiai elgtis pradeda dažniausiai po lytinio brendimo. Jos turi mažiau nervų sistemos disfunkcijų, rečiau būna sunkaus temperamento. Merginos rečiau nusikalsta nei vaikinai. Daugumos merginų asocialus elgesys apsiriboja paauglyste ir jų asocialaus elgesio priežastys tokios pačios kaip ir tokio paties tipo berniukų (Nagin ir Land, 1993).

P. Silverthornas ir P. J. Frickas (1999) prieštarauja teigdami, kad nepaisant fakto, jog merginos asocialiai elgtis pradeda vėliau, tik sulaukusios paauglystės, paauglyste apriboto asocialaus tipo merginų asocialus elgesys yra toks pat kaip paauglyste apriboto asocialaus tipo berniukų elgesys. Autoriai teigia, kad merginoms būdingi specifiniai asocialaus elgesio raiškos ypatumai, nes visos asocialiai besielgiančios merginos turi labai aukštos rizikos laipsnį, tokį patį, kaip per visą gyvenimą asocialiai besielgiančių asmenų grupės vaikinai. Paminėtini šie rizikos veiksniai: tėvų teistumas, motinos amžius pirmo nėštumo metu, griežta disciplina, nenuosekli disciplina, šeimos konfliktai, globėjų kaita, gyvenimas su vienu iš tėvų, neurologiniai sutrikimai, sunkus temperamentas, hiperaktyvumas, nėštumas, muštynės, bendraamžių atstūmimas.

P. Silverthorno ir P. J. Fricko (1999) nuomone, merginų ir vaikinų asocialaus elgesio trajektorijos vystosi ta pačia seka ir yra susijusios su panašiais rizikos veiksniais, tačiau yra ir tam tikrų nuo lyties priklausiančių skirtumų. Procentiškai visą gyvenimą išliekantis asocialus elgesys būdingesnis vaikinams nei merginoms, šis santykis yra 10:1. Paauglyste apriboto asocialaus tipo atveju vaikinų ir merginų santykis yra 1,5:1. Iš esmės merginų ir vaikinų daromi nusikaltimai panašūs, nors merginos nusikalsta rečiau. Be to, raidos seka ir etiologiniai veiksniai susiję su berniukų asocialiu elgesiu, primena merginų asocialaus elgesio raidos etiologiją. Lyčių skirtumai pasireiškia tuo, kad merginos

mažiau linkusios nusikalsti nei vaikinai, joms rečiau būdingas visą gyvenimą išliekantis asocialus elgesys.

Temperamentas ir asmenybės bruožai

Tyrimai rodo, kad delinkventai recidyvistai skiriasi nuo nedelinkventų savo asmenybės bruožais. Asmenybės skirtumai siejami su nusikalstama veikla ir kai kuriose psichologinėse nusikalstamo elgesio teorijose (pvz., H. J. Eysencko, 1977, Quay, 1988, Zukermano, 1994). Kitų autorių tyrimų duomenys verčia abejoti, ar iš tiesų visa gausybė asmenybės bruožų turėtų būti sietini su asocialiu elgesiu. A. Caspi ir kt. (1994), remdamiesi Dunedino ir Pitsburgo ilgalaikių tyrimų rezultatais, teigia, kad didelis impulsyvumas ir negatyvus emocionalumas (polinkis greitai supykti, nerimastingumas, irzlumas) siejasi su kriminaliniu elgesiu. Be to, savikontrolės trūkumas (emocinis labilumas, neramumas, nekantrumas, trumpalaikis dėmesys ir negatyvizmas esant 3 metų) glaudžiai susijęs su destruktviu ir asocialiu elgesiu esant 9–15 metų.

Temperamento bruožai, susiję su asocialiu elgesiu, priklauso nuo vaiko amžiaus. Ankstyvoje vaikystėje tai būtų sunkaus vaiko sindromas, paauglystėje – malonių įspūdžių ir pojūčių siekiantis paauglys, o paauglystėje tai būtų pernelyg sužadintas, nemotyvuotas, į save centruotas psychopatas. J. W. White'as ir kt. (1990) nustatė, kad destruktivumas, arba „sunkaus vaiko“ sindromas, pasireiškiantis esant 3 metų, leidžia numatyti delinkventinį elgesį, galimą sulaukus 11 metų. Vadinamasis „sunkus vaikas“ jau nuo trijų metų gali būti laikomas esančiu rizikos grupėje. Elgesio problemos, kylančios dėl vaiko temperamento ypatumų, gali peraugti į rimtesnes elgesio problemas ir galiausiai virsti asocialiu elgesiu. Ši prognozė tinka ir berniukams, ir mergaitėms. Pažymėtina, kad berniukų problemos laikui bėgant tampa dar sunkesnės, jeigu jų motinos nesugeba taikyti veiksmingų elgesio reguliavimo, kontroliavimo metodų, kai vaikas yra dar ikimokyklinio amžiaus.

Asmenybės bruožų ir asocialaus elgesio ryšys stipriausias tų asmenų, kurių asocialus elgesys truko visą gyvenimą, ypač tų, kurie pasižymi žiaurumu. Tyrimai, kuriuose analizuojamas drovumo vaidmuo, pateikia gana prieštarvingus duomenis. Drovumas pats savaime yra apsauginis veiksnys, bet jeigu drovumas reiškiasi kartu su agresyvumu, pirmasis tampa rizikos veiksniu asocialaus elgesio raidoje (Moskowitz, Schwartzmann, 1989). Kaip nurodo M. Kerras ir kt. (1997), toks prieštaravimas atsiranda todėl, kad tiriant drovumo ryšį su socialiu elgesiu taikomi metodai, neleidžiantys atskirti socialinio nerimo nuo socialinės izoliacijos. **Socialinis nerimas** gali veikti kaip apsauginis veiksnys, tuo tarpu **socialinė izoliacija** kartu su agresija gali tapti rizikos veiksniu. D. P. Farringtonas ir kt. (1988) nustatė, kad socialinis šalinimasis (angl. *withdrawal*) yra apsauginis veiksnys, apsaugantis nuo asocialaus elgesio net vaikus (berniukus), augančius asocialiose šeimose, kuriose rizikos laipsnis yra didžiausias.

Specifiniai asmenybės ir kriminalinio elgesio ryšiai buvo analizuojami Dunedino ir Pitsburgo tyrime. Paaiškėjo, kad impulsyvumas yra vienas iš rizikos veiksnių, tačiau išsamesnė analizė parodė, kad elgesio impulsyvumas (pvz., būdingi neapgalvoti, neplanuoti veiksmai) buvo labiau susiję su delinkvencija ($r=0,44$) nei kognityvinis impulsyvumas ($r=0,16$) (pvz., sprendžiant užduotis). Be to, elgesio impulsyvumas buvo labiau susijęs su delinkvencija nei IQ (Caspi ir kt., 1994).

Mokslininkai bando nustatyti, kokie individualūs temperamento bruožai siejasi su paauglių probleminiu ir asocialiu elgesiu. Vienas iš galimų paaiškinimų – malonių pojūčių siekis. Išsamiau kalbant, kai kuriems jauniems žmonėms dėl fiziologinių ypatumų reikia aukštesnio sužadavimo lygio nei kitiems, todėl jie visokiais būdais siekia to sužadavimo. Paauglystėje asocialus, rizikingas elgesys yra vienas iš būdų pasiekti aukštesnį sužadavimo lygį. Kitaip tai aiškinti galima tuo, kad kai kurie paaugliai dėl savo temperamento ypatumų reaguoja į aplinkos poveikius, pavyzdžiui, skausmą, silpniau nei kiti, todėl jiems taikomos bausmės yra neefektyvios ir nedaro įtakos elgesiui. Tie paaugliai, kurie stipriai reaguoja į nemaloniais paskatas (pvz., bausmes), vėliau yra mažiau asocialūs.

Kitas asmenybės bruožas, dažnai siejamas su delinkvencija, yra agresyvumas. J. M. Price'as ir K. A. Dodge'as (1989) skiria reaktyvią (priešiška) agresiją ir instrumentinę (proaktyvią) agresiją, kurioje impulsyvumas derinasi tik su reaktyvia agresija. Be to, reaktyvi agresija jaunesniame amžiuje pasireiškia dažniau nei proaktyvi agresija. N. R. Crickas (1996) dar skiria asmeninę agresiją, nukreiptą į tarpusavio ryšių išardymą. Ši uždaros agresijos forma suvokiama kaip pikta, priešiška, kelianti skausmą aplinkiniams, panašiai kaip ir fizinė agresija.

Agresyvus elgesys ankstyvame amžiuje tiesiogiai susijęs su vėliau pasireiškiančiu asocialiu elgesiu, įskaitant nusikalstamumą, prievartą šeimoje. J. Parkeris ir S. Asheris (1987) parodė, kad agresija jaunesniame amžiuje gali būti laikoma delinkventinio elgesio vyresniame amžiuje prognostiniu rodikliu. Jau kai kurių mažamečių vaikų ir netgi kūdikių elgesyje galima pastebėti agresijos apraiškų (Cumming, Zahn - Waxler, 1992). Be to, įvairių autorių darbuose, atliktuose JAV (Moskowitz, Schwartzman, Ledingam, 1985), Didžiojoje Britanijoje (Farrington, 1978), Skandinavijos šalyse (Olweus, 1979) nustatyta, kad agresyvus elgesys yra stabilus nuo vaikystės iki paauglystės ir vyresniame amžiuje. D. P. Farringtonas (1978) tyrė 8 metų berniukus ir pakartotinai, po xx metų, jau suaugusius. Berniukai, kurie buvo agresyvesni vaikystėje, buvo linkę nusikalsti ir suaugę: gyveno blogesnėmis namų sąlygomis, labiau konfliktavo su savo žmonomis, buvo joms žiaurūs, dažniau neturėdavo darbo, daug rūkė ir gėrė, vartojo narkotikus ir padarydavo daugiau nusikaltimų, įskaitant (ir gana žiaurius).

Vėlesni tyrimai patvirtino agresyvaus ir asocialaus elgesio tarpusavio ryšius ir parodė, kad tas ryšys stipriausias tada, kai kartu su agresija pasireiškia ir bendraamžių atstūmimas (Coie ir kt., 1995). Blogi tarpusavio santykiai su bendraamžiais nustatant asocialaus elgesio galimybę yra svarbus rodiklis tik tai grupei vaikų, kurių asocialus elgesys ima reikštis ankstyvame amžiuje. Remiantis H. Stattino ir D. Magnussono tyrimais Švedijoje, 15 metų berniukų, kurie pradeda nusikalsti tik paauglystėje, populiarumas tarp bendraamžių nesiskiria nuo nedelinkventinių paauglių populiarumo.

Pažymėtina, kad agresyvumas susijęs su delinkventiniu elgesiu vyresniame amžiuje, tačiau tik todėl, kad daugeliui delinkventinių veiksmų būdingas agresyvumas, net jei tai ir nėra smurtiniai nusikaltimai. Apie tai, kaip raidos procese atsiranda agresyvus elgesys, kokie yra jo sąsajų su delinkventiniu elgesiu būdai, vis dar nėra visiškai aišku. Pastaraisiais metais socialiniai psichologai pateikė daugybę galimų individualių agresijos determinančių. Daugumą jų galima priskirti vienai iš trijų kategorijų: asmeninėms savybėms, kryptingumui ir vidiniams standartams bei lyties skirtumams.

Hiperaktyvumas

S. Hinshaw (1987) teigia, kad iš visų elgesio bruožų, susijusių su asocialiu elgesiu, hiperaktyvumas ir dėmesio problemos siejasi stipriausiai. Hiperaktyvumas yra centrinės nervų sistemos nesugebėjimas efektyviai moduluoti motorinę veiklą. Hiperaktyvumas gali įvairuoti nuo nedidelio nenustygimo vietoje iki hiperkinezės, kai vaikas juda nuo ryto iki tol, kol eina miegoti. Hiperaktyvumas ima reikštis jau ikimokykliniame amžiuje, jo požymiai (pvz., vaikas nemoka ramiai žaisti, miegodamas blaškosi ir t. t.) rodo, kad vaikui bus sunku pritapti prie bendraamžių, jo socializacija vyks nelabai sėkmingai. Vaikui būdingas hiperaktyvumas ir nesugebėjimas paklusti taisyklėms pasireiškia padidėjusių motoriniu aktyvumu ir nesugebėjimu palaikyti dėmesio. Dažnai netgi teigiama, kad hiperaktyvumas (motorinis aktyvumas, impulsyvumas) ir asocialus elgesys yra tarsi vienos problemos sudėtinės dalys, neatskiriamos viena nuo kitos. Vis dėlto ne visada asocialūs asmenys vaikystėje buvo apibūdinami kaip hiperaktyvūs, taigi tokio vienareikšmio ryšio nėra.

Mokslininkų teigimu, dėmesio trūkumą ir hiperaktyvumą lemia nemažai priežasčių (Berk, 1989). Šį sutrikimą gali sukelti ir genetiniai, ir aplinkos veiksniai, tokie kaip priešiška reakcija į maistą, medžiagų apykaitos sutrikimai, virusai, bakterijos, toksinai, parazitai ir kt. (Riordan, 1991). E. Hallowellas (1992) nurodo galybę rizikos faktorių, susijusių su hiperaktyvumo atsiradimu, tokių kaip kitiems šeimos na-

riams būdingi dėmesio trūkumo ir hiperaktyvumo požymiai, stresinė šeimos aplinka ir vaiko smegenų pažeidimas.

Dėmesio trūkumo ir hiperaktyvumo sindromas būdingas 3–5 proc. vaikų, dauguma jų yra berniukai. Berniukams net 9 kartus dažniau nei mergaitėms nustatomas dėmesio trūkumo ir hiperaktyvumo sindromas. Maždaug 2–3 proc. suaugusiųjų būdingas tam tikras dėmesio sutrikimo laipsnis, vyrams nustatomas 2–3 kartus dažniau nei moterims (Hallowell, 1992). 70 proc. vaikų, kuriems nustatytas dėmesio sutrikimas, turės visus sutrikimo požymius ir paauglystėje, 15–50 proc. – ir būdami suaugę. Gydymas paremtas medikamentų, gerinančių dėmesį ir mažinančių hiperaktyvumą, taip pat elgesio terapijos deriniu. Tyrimais patvirtinta, kad geriausius rezultatus galima pasiekti derinant vaistus ir elgesio korekciją. Jeigu šis sutrikimas negydomas, gali išsivystyti kitos problemos: depresija, nerimas, mokymosi nesėkmės, emociniai stresai ir pan. (Barkley, 1990). Maždaug 25 proc. vaikų, pasižyminčių dėmesio trūkumo ir hiperaktyvumo sindromu, kyla mokymosi problemų, maždaug 50 proc. – elgesio problemų. Dažnam nusikaltėliui būdingas dėmesio trūkumo ir hiperaktyvumo sindromas, taip pat žiaurumu pasižymintiems asmenims, narkomanams ir alkoholikams.

Hiperaktyvumas dažniausiai siejamas su neurologiniais smegenų pakitimais, kurie gali būti nulemti genetiškai. Kita vertus, daugelis asocialių vaikų kritiniais, svarbiausiais, smegenų formavimosi laikotarpiais, patiria labai neigiamą aplinkos poveikį, todėl gali sutrikti jų smegenų raida. Daugelis iš šių vaikų auga asocialiose šeimose ir patiria nepalankias raidos sąlygas ir iki, ir po gimimo. Dėl labai nepalankių aplinkos sąlygų sutrinka neurologinė besivystančio vaiko integracija.

Daug daugiau hiperaktyvių vaikų būna tose šeimose, kurios yra nestabilios, dažni tėvų tarpusavio nesutarimai, vaikai nėra tinkamai prižiūrimi. Tyrimais nustatyta, kad tam tikros įtakos gali turėti ir aplinkos užterštumas bei nesaikingas cukraus vartojimas. Kai kurie mokslininkai mano, kad narkotikų vartojimas gali žaloti smegenų ląsteles, kurios padeda jutimo organams perduoti signalus apie supančią aplinką. Manoma, kad šie pažeidimai gali būti dėmesio trūkumo ir hiperaktyvumo sindromo priežastis. Rasti svarbūs žmonijai, kuriems būdingi

dėmesio trūkumo hiperaktyvumo sutrikimai ir jais nepasižyminčių žmonių skirtumai. Žmonių, kuriems būdingas dėmesio trūkumo ir hiperaktyvumo sindromas smegenų sritys, kontroliuojančios dėmesį, sunaudoja mažiau gliukozės. Tai rodo, kad smegenys yra mažiau aktyvios. Šis tyrimas rodo, kad mažesnis kai kurių smegenų dalių aktyvumas gali sukelti nedėmesingumą.

H. B. Mossas ir H. Dunlapas (1990) nurodo, kad vaikai, kuriems būdingas dėmesio trūkumo ir hiperaktyvumo sutrikimas lengvai išsiblaško, net kai nėra išorinių dirgiklių, jie negali susitelkti ties viena veikla arba užduotimi. Jiems taip pat būdingas impulsyvumas, daugelis problemų kyla dėl to, kad jie nesugeba numatyti savo elgesio padarinių. Impulsyvumas metams bėgant neišnyksta, bet linkęs gilėti: bandomi narkotikai, alkoholis, atsitiktiniai lytiniai santykiai, greičio viršijimas vairuojant ir pan. Jų organizaciniai įgūdžiai prasti, asmenys nesugeba susikaupti tam tikrai veiklai, kyla sunkumų atliekant visas užduotis. Dar vienas jiems būdingas bruožas yra nepasotinamumas, kai vieną didelį norą keičia kitas – dar didesnis, vėliau – dar didesnis noras ir taip be galo. Šis bruožas nėra toks reikšmingas kaip kiti. Daugeliu dėmesio trūkumo ir hiperaktyvumo atvejų pasireiškia ir kiti požymiai: socialinė nesubranda, elgesio prieštarumas, nuotaikų svyravimai, susilpnėjusi trumpalaikė atmintis.

J. T. Webbas ir D. Latimeras (1993) nurodo, kad vaikai, kuriems būdingas dėmesio trūkumo ir hiperaktyvumo sutrikimas, dažnai mosiskuoja rankomis ir kojomis, sunkiai nusėdi vietoje, kai yra to prašomi. Juos lengvai išblaško išoriniai dirgikliai, jie sunkiai sulaukia savo eilės žaisdami arba dalyvaudami grupinėje veikloje, paberia atsakymus dar nebaigus klausimo. Be to, jiems sunkiai sekasi vykdyti kitų žmonių paliepimus, sutelkti dėmesį ties užduotimi arba žaidimu, jie dažnai vieną veiklą keičia kita. Vaikams sunku žaisti tyliai, jie per daug kalba, nutraukia kitų pokalbį ir trukdo kitiems, dažnai atrodo, kad nesiklauso, kai kiti kalba, pameta arba pamiršta tam tikrai veiklai reikalingas priemonės. Jie dažnai patenka į gyvybei pavojingas situacijas negalvodami apie padarinius (ne dėl aštrių pojūčių), pavyzdžiui, išbėga į gatvę prieš tai neapsidairę. R. A. Barkley (1990) nurodo, kad šiems vaikams

būdingas beveik visose situacijose prastai sukaupiamas dėmesys bei sumažėjęs susidomėjimas užduotimis, kuriomis nepasiekiami greitai rezultatai. Jie pasižymi impulsyvumu ir prasta koordinacija, taisyklių nesilaikymu ir nepriimtiniu elgesiu socialinėje grupėje. Šie vaikai yra aktyvesni nei kiti vaikai, sunkiai paklūsta taisyklėms ir nurodymams.

Galima pagrįstai teigti, kad tie vaikai, kuriems vaikystėje būdingos hiperaktyvumas ir dėmesio problemos, priskiriami rizikos grupei, todėl jau nuo 2–3 metų galima numatyti, kad po kiek laiko kils rimtesnių elgesio problemų.

Vyresniame amžiuje hiperaktyvumo požymiai ir asocialus elgesys gali reikštis kartu, nes juos nulemia tie patys aplinkos veiksniai. Pavyzdžiui, nesugebėjimas sukaupti dėmesio mokykloje ir motorinis judrumas, kai vaikas tiesiog nenustygs vietoje, lemia tai, kad vaikas nesugeba atlikti to, ko reikalaujama mokykloje, neatitinka mokyklos keliamų reikalavimų. Hiperaktyvumo ir asocialaus elgesio derinys rodo, kad vaikui būdingos labai rimtos elgesio problemos. Šie vaikai dažniausiai pasižymi žemesniu verbalinio intelekto lygiu ir nesugebėjimu išlaikyti ir paskirstyti dėmesio.

Tyrimai rodo, kad mokyklinio amžiaus elgesio problemos daro didelę įtaką suaugusiojo asmenybei. Hiperaktyvus elgesys vaikystėje labai susijęs su suaugusiojo impulsyvumu ir ankstyviu alkoholio vartojimu bei žiauriu elgesiu ateityje. Tyrimai parodė, kad hiperaktyvus elgesys ir agresyvumas veikia blogą suaugusiųjų prisitaikymą (Farrington, Loeber, Van Kammen, 1990; Taylor, 1991). Taip pat pastebėtas impulsyvaus ir agresyvaus elgesio bei centrinės nervų sistemos silpnesnės veiklos ryšys (Linnoila, 1983). Tai patvirtina ankstesnių tyrimų rezultatus, kad vaikų hiperaktyvus elgesys turi įtakos alkoholio problemų ir žiauraus elgesio su kitais atsiradimui iki 25–26 metų. Vyrai, kuriems vaikystėje buvo nustatytas hiperaktyvumas, pasižymėjo gerokai aukštesniais nei normalūs vyrai dėmesio trūkumo ir hiperaktyvumo požymiais, antisocialaus elgesio ir narkotikų vartojimo sutrikimų įvėrciais. Galima teigti, kad agresyvumas vaikystėje skatina žiauraus elgesio su kitais žmonėmis pasireiškimą vėlesniame amžiuje.

D. Andrewsas ir Davisas (1990) teigia, kad dėmesio trūkumas ir hiperaktyvumas yra genetinis sutrikimas ir jo požymiai dažnai išlieka sulaukus suaugusiojo amžiaus. Tada gali išryškėti žiaurus kriminalinis elgesys. Naujais tyrimai patvirtina, kad dėmesio trūkumas ir hiperaktyvumas yra paveldimi (Robin, 1998). Tai paaiškėjo apibendrinus identiškų dvynių tyrimo rezultatus. Paaiškėjo, kad identiškų dvynių dėmesio trūkumo ir hiperaktyvumo įverčiai buvo panašesni nei dvynių brolių. Jeigu vienam iš jų buvo būdingas dėmesio trūkumo ir hiperaktyvumo sindromas, tai ir kitas taip pat. Identiškų dvynių įvertinimai sutampa 81 proc., o neidentiškų dvynių brolių – tik 21 proc. (Barkley, 1998).

Socialinės kognicijos sutrikimai

Socialinių kognicijų krypties atstovų atliekamuose tyrimuose analizuojama, kaip individas mąsto ir samprotauja apie save bei jį supantį socialinį pasaulį, kaip šie procesai vystosi, kaip jie susiję su socialiniu elgesiu. Šios krypties atstovai pabrėžia aktyvias vaiko pastangas suteikti savo socialinei patirčiai prasmę. Sugebėjimas suprasti, ką galvoja ir jaučia kitas žmogus, šio sugebėjimo raida laikomi pagrindiniais ir sudarančiais pozityvaus ir negatyvaus socialinio elgesio įvairovės pagrindą. Tiriant individų socialines kognicijas siekiama nustatyti, kaip individai suvokia, „perskaito“ iš aplinkos socialinius dirgiklius (informaciją). Nustatyta, kad agresyviems individams būdingos **informacijos perdirtimo klaidos**, pasireiškiančios tuo, kad individas klaidingai priskiria priešiškas atribucijas neutraliems arba nevienareikšmiams aplinkos dirgikliams, išvelgia kitų elgesyje provokaciją arba agresyvius ketinimus, net kai jų iš tiesų nėra. Toks klaidingas informacijos perdirtimas vadinamas socialinės kognicijos sutrikimu.

Tyrimų rezultatai rodo, kad agresyviam vaikui būdingi informacijos perdirtimo trūkumai, dėl kurių vaikas pervertina į jį nukreiptą agresiją. G. Spivackas, J. J. Plattas ir M. B. Shure'as (1976), tiesiogiai remdamiesi kognityvine teorija, teigė, kad agresyvus elgesys ir kitos destruktivaus elgesio formos yra klaidingo kognityvinio duomenų per-

dirbimo rezultatas. Jie nustatė, kad vaiko kognityviniai sugebėjimai reikšmingai susiję su vaikų prisitaikymu aplinkoje. Paaiškėjo, kad problemiški vaikai blogiau sugeba rasti alternatyvius sprendimus spręsdami įvairias problemas, blogiau sugeba įveikti tarpinius tikslo siekimo etapus ir negali tiksliai suvokti savo elgesio padarinių. G. Spivacko, J. J. Platto ir M. B. Shure'o (1976) darbai ir atribucijos teorija paskatino kitus psichologus pasidomėti, kokią įtaką kognityviniai sugebėjimai daro žmogaus elgesiui. Atribucinė teorija aiškina, kaip žmonės supranta savo ir kitų žmonių elgesio priežastis. Atribucinė teorija taikoma tiriant, kaip vaikai interpretuoja savo sėkmes ir nesėkmes.

Tam, kad vaikas galėtų kompetentingai elgtis socialinės sąveikos metu, jis turi suvokti kitų žmonių perspektyvą, suprasti kitų žmonių požiūrį ir mintis. Toks sugebėjimas leidžia vaikams bendrauti su kitais žmonėmis taip, kad jie galėtų jį suprasti. A. Bandura (1978, 1985) teigė, kad vaikų suvokimas ir vykstančios sąveikos su socialine aplinka perdirbimas yra jų socialinio elgesio priežastinis veiksnys. Jis pabrėžė, kad vaikai nėra tik pasyvūs reaguotojai į dirgiklius, kuriuos pateikia socialinė aplinka. Priešingai, jų lūkesčiai apie galimus apdovanojimus arba neigiamus padarinius nulemia jų elgesį. Laikantis tokio požiūrio, teigiama, kad elgesys priklauso ne tik nuo socialinės aplinkos paskatų; priežastys gali būti ir pats vaikas.

K. Dodge'as (1990) mano, kad vaikas netiksliai apdoroja socialinius dirgiklius, pateikiamus socialinės sąveikos metu. Vaikui nepavyksta pasiūlyti, sugalvoti kelių alternatyvių reakcijų, kurias galėtų panaudoti spręsdamas konfliktinę situaciją, o tai paaštrina vaiko klaidingą suvokimą apie tai, kas vyksta. Paaiškėjo, kad spręsdami problemines arba konfliktines situacijas, agresyvūs vaikai ir paaugliai labai dažnai siūlo neefektyvius, agresyvius problemų sprendimo būdus. Kaip rodo tyrimai, agresyvūs paaugliai, prieš priimdami sprendimus, nėra linkę ieškoti papildomos informacijos, patvirtinančios ar paneigiančios kito asmens priešiškus ketinimus; jie dažniausiai apsiroboja tuo, kad mano, kad kitas asmuo yra priešiškas jo atžvilgiu, ir imasi atsakomųjų veiksmų. Be to, šie paaugliai neapgalvoja savo agresyvių veiksmų padarinių, juos nuvertina. Tai irgi yra tam tikras kognicijos sutrikimas.

K. Dodge'as (1980) tyrinėjo kognityvinius procesus pagal tai, kaip vaikas interpretuoja įvairias jam pateikiamas istorijas. Tos istorijos padėtų siekiama suprasti, kaip vaikas suvokia kitų vaikų elgesį. Kitaip tariant, žiūrėta, ar santykinai neutralus elgesys yra suvokiamas kaip grėsmė, ir ar toks klaidingas suvokimas sustiprinamas negatyviomis atribucijomis, kurios savo ruožtu sukelia atsakomąją agresiją. Šiame tyrime K. Dodge'as nuolatos agresyviems ir neagresyviems berniukams pateikdavo frustruojančias situacijas, kurias savo neapibrėžtais ketinimais sukeldavo jų bendraamžis. Pavyzdžiui, agresyviems ir neagresyviems berniukams pateikiamos išgalvotos istorijos, kuriose jie turėjo įsivaizduoti, kad patyrė neigiamų (tai yra, kad kažkas spyrė kamuolį jiems į nugarą) dėl ambivalentiško bendraamžių elgesio padarinių. Abiejų grupių vaikai buvo labiau linkę elgtis agresyviai tada, kai provokatoriui priskirdavo priešiškus ketinimus (agresijos tikimybė buvo 0,60), negu kai jie priskirdavo istorijos veikėjams palankius ketinimus (agresijos tikimybė tokiu atveju buvo 0,24). Chroniškai agresyvaus elgesio grupės nariai negu neagresyvios grupės nariai buvo linkę 50 proc. dažniau priskirti priešiškus ketinimus ir generuoti agresyvaus elgesio atsakymus. Reaguodami į provokaciją, agresyvūs berniukai demonstravo neigiamą nusistatymą, priskirdami savo bendraamžiams priešiškus ketinimus. Be to, tokios neigiamo nusistatymo atribucijos tiesiogiai prisidėdavo prie atsakomojo tų berniukų agresyvaus elgesio. Nenuostabu, jie dažniau negu neagresyvūs berniukai reagavo agresyviai.

K. Dodge'o tyrimai parodė, kad agresyvių vaikų socialinės kognicijos yra tendencingos, tai yra jiems būdingas išankstinis neigiamas nusistatymas. Šie vaikai linkę priskirti priešiškus ketinimus savo bendraamžiams, net tomis aplinkybėmis, kuriose priešiškos atribucijos nėra pagrįstos.

Tai, kad agresyvūs berniukai linkę priskirti kitiems pernelyg priešiškus ketinimus, buvo patvirtintas K. Dodge'o ir jo bendraautorių tyrimuose, ir pagal juos susiformavo bendras teorinis modelis, aiškinantis socialinio informacijos perdirbimo ir agresyvaus elgesio ryšį. Jo sukurtas teorinis modelis apibūdina skirtingus socialinius kognityvinius aspektus, apima tikslų aplinkos įvykių interpretavimą, atsakymų

į socialines dilemas generavimą ir įvertinimą. Autorius teigia, kad šie aspektai tarpusavyje yra santykinai nepriklausomi. Be to, jis daug dėmesio skiria toms situacijoms ir aplinkybėms, kuriomis pasireiškia socialinės kognicijos. K. Dodge'as teigia, kad vaikas pirmiausia koduoja, suvokia ir interpretuoja socialinius dirgiklius. Kai tie dirgikliai jau yra interpretuoti, vaikas generuoja į tuos dirgiklius elgesio reakcijas. Paskui vaikas įvertina ir atrenka tinkamiausią reakciją, ir galiausiai jis pasielgia pasirinktu būdu ir stebi elgesio poveikį.

Ši priešiškos atribucijos tendencija buvo nustatyta tiriant socialiai atstumtus 8 ir 10 metų berniukus ir mergaites (Aydin, Markova, 1979), paauglius berniukus (Dodge, Price, 1990) ir mergaites (Steinberg & Dodge, 1983). Nustatyta, kad agresyvūs vaikai pateikia priešiškas atribucines tendencijas, atsakydami į nevienareikšmes provokacijas ir daro klaidų interpretuodami kitų ketinimus, reaguodami į atsitiktines provokacijas (Dodge, 1990). Pavyzdžiui, K. Dodge'o, R. R. Murphy ir K. Buchsbaumo (1984) atliktame tyrime vaikams buvo pateikti provokacijų vaizdo įrašai, o dalyvių prašyta interpretuoti provokatoriaus ketinimus ir generuoti elgesio reakcijas į tas provokacijas. Dirgikliai buvo parinkti taip, kad provokatoriaus veiksmai buvo arba priešiški, arba netyčiniai, arba prosocialūs. Vaikai buvo linkę pateikti agresyvaus elgesio atsakymus tik tada, kai provokaciją interpretuodavo kaip priešišką. Tikrieji demonstruoti ketinimai patys savaime neleido nuspėti reakcijos, kol nebuvo atsižvelgta į tai, kaip subjektas juos interpretuoja. K. Dodge'as ir E. Feldmanas (1990) nagrinėjo socialinių kognicijų ir sociometrinio statuso sąsajas. Jis nustatė, kad tai vaikai, kurie neteisingai suvokia ir apdoroja socialinę informaciją, nekompetentingai bendrauja su bendraamžiais, todėl bendraamžių grupė jų nepriima.

K. Dodge'as, remdamasis atribucijų teorija, iškelė hipotezę, kad tie vaikai, kurie priskiria savo bendraamžiams priešiško, žiaurumo atribucijas, elgiasi agresyviau tų bendraamžių atžvilgiu ir yra nemėgstami. Tirdamas antros šeštos klasės mokinius jis nustatė, kad agresyvūs, bendraamžių atstumti berniukai kur kas dažniau nei tie, kurių elgesys buvo neagresyvus, priskirdavo tokias atribucijas savo bendraamžiams ir socialiai bendraamžių jie buvo geriau priimami. K. Dodge'o ir J. D.

Coie (1987) nuomone, vaikų socialinių kognicijų kokybė keičiasi ir priklauso nuo situacijos. Be to, socialinių kognicijų pobūdis skiriasi ir priklauso nuo vaiko lyties. Jis nustatė, kad žemą statusą bendraamžių grupėse turintys vaikai veikia neefektyviai ne visose situacijose.

Kitų autorių atlikti atribucijų tyrimai patvirtina, kad tai, kaip vaikas interpretuoja bendraamžių provokacijas, tampa pagrindiniu veiksniu, leidžiančiu numatyti, ar vaikas pasielgs agresyviai tų bendraamžių atžvilgiu. L. Berkowitzius (1977) teigė, kad frustruojantys socialiniai dirgikliai yra agresyvaus elgesio paskata tik tada, kai vaikas tas paskatas pateikiančiam asmeniui **priskiria priešiškus ketinimus**. Agresija daug dažniau pasireiškia, kai provokacija yra tyčinė, o ne kai atsitiktinė (Rule ir Duker, 1973); kai numatyta iš anksto, o ne kai nėra numatyta (Dyck, Rule, 1978); kai laisvai pasirinkta, o ne kai yra priverstinė (Constanzo, Grumet, & Brehm, 1974), kai yra savavališka užgaida, o ne atsiradusi tam tikromis švelninančiomis aplinkybėmis (Darley, Klossen, & Zanna, 1978). Be to, vaiko provokatoriaus ketinimų suvokimas, o ne aktualūs ketinimai nulemia tai, ar vaikas elgsis agresyviai, ar ne (Dodge, Murphy ir Buchsbaum, 1984). Kai kurie autoriai teigia, kad individualūs skirtumai, pasireiškiantys vaikams renkant agresyvų elgesį, gali priklausyti nuo jų socialinių kognityvinių įgūdžių skirtumų.

Chandleris, S. Feshbachas, Selmanas kėlė hipotezę, kad netinkamas agresyvus vaikų elgesys atsiranda kaip raidos, kurios metu įgyjami socialinių vaidmenų atlikimo įgūdžiai, atsilikimas.

Kita vertus, nereikia pamiršti, kad agresyvūs vaikai iš tiesų patiria daug prievartos, grėsmės savo atžvilgiu. Augdami nepalankiomis sąlygomis šeimoje, būsimieji nusikaltėliai susikuria agresyvios ir priešiškos aplinkos sampratą, kuri išlieka ir vėlesniais gyvenimo etapais, nors vėliau tam ir nėra realaus pagrindo. Ši ankstyvaisiais gyvenimo metais susiformavusi agresyvios aplinkos samprata, nepaisant jos pagrįstumo, lemia iškreiptą aplinkos suvokimą, nuolatinius grėsmės lūkesčius bei atitinkamus agresyvius, gynybiškus žmogaus veiksmus. Toks žmogus, patekęs į objektyviai neutralią situaciją, gali suvokti ir interpretuoti ją kaip grėsmingą, todėl ima elgtis agresyviai ir kartais netgi padaro smurtinių nusikaltimų.

Apibendrinant galima pasakyti, kad agresyviam vaikui būdingi informacijos perdirbimo trūkumai, dėl kurių vaikas pervertina agresiją, nukreiptą į juos. Agresyvūs vaikai gyvena tokioje aplinkoje, kurioje jie iš tiesų dažnai atakuojami ir sukaučia daug negatyvios patirties. Jiems būdinga tendencija suvokti aplinką kaip priešišką galbūt yra pagrįsta ir nulemta jų karčios patirties. Remiantis tyrimų duomenimis, galima būtų daryti prielaidą, kad jeigu pavyktų pakeisti tai, kaip žmogus suvokia aplinką, šiuo atveju – jei pavyktų pakeisti, kad žmogus nesuvoktų aplinkos kaip priešiškos jo atžvilgiu, tai būtų galima sumažinti jo agresyvaus elgesio apraiškas. Šia prielaida remiasi būtent kognityvine terapija, taikoma nusikaltusių asmenų reabilitacinėse programose.

Socialinės informacijos perdirbimo modelis

K. A. Dodge'as ir jo kolegų (N. R. Crick ir K. A. Dodge, 1994, K. A. Dodge ir K. R. Newman, 1981) pateiktame socialinės informacijos perdirbimo modelyje agresyvus elgesys bandomas aiškinti kaip netinkamo informacijos apdorojimo rezultatas. Pagal juos „asmenybės reakcija į įvairius konkrečioje socialinėje situacijoje gaunamus akstinus pasireiškia kaip informacijos perdirbimo funkcija“ (Dodge K. A., 1993). Tinkamas informacijos perdirbimas lemia socialiai kompetentingą elgesį, o jos trūkumai nulemia netinkamo elgesio pasireiškimą.

Informacijos perdirbimas suprantamas kaip nuoseklių stadijų ar etapų seka. Informacijos perdirbimo procesas vyksta įvairiais etapais, t. y. tuo pačiu metu vienos paskatos koduojamos, kitos interpretuojamos, įgyvendinamos reakcijos. Visiems socialinės informacijos perdirbimo etapams įtakos turi ilgalaikėje atmintyje sukauptos žinių struktūros. K. A. Dodge'o modelis sėkmingai gali būti taikomas aiškinant **agresyvaus elgesio priežastis**. Netinkamas paskatų arba padėties interpretavimas dažniausiai sukelia netinkamą atsaką.

Socialinės informacijos perdirbimo modelyje išskiriami šeši etapai:

- 1) Svarbių socialinių paskatų užkodavimas trumpalaikėje atmintyje. Paskatų kodavimas gali vykti automatiškai arba sąmoningai stengiantis. Jis gali būti tikslus arba ne. Svarbų vaidmenį šiame procese

atlieka dėmesio procesai. Dėmesys yra selektyvus, todėl atitinkami poreikiai ir poveikiai padeda besiformuojančiai asmenybei išmokti atkreipti dėmesį į tokias paskatas kaip kitų žmonių ketinimai, egzistuojančios elgesio taisyklės ir normos, grėsmės signalai.

Šiame etape svarbu, kad asmuo suvoktų kuo daugiau reikšmingų paskatų ir kad jo dėmesys nebūtų tendencingas. Kaip liudija tyrimai, vaikai jau šioje stadijoje susiduria su problemomis. Kai tiriamiesiems buvo leista rinktis norimą kiekį paskatų, agresyvūs vaikai atkreipdavo dėmesį į mažesnę paskatų kiekį. Atsiranda ne tik paskatų praleidimo, bet ir paskatų įterpimo klaidos. Šiems vaikams būdingas didesnis jautrumas priešiško paskatoms. Agresyvūs vaikai daug dažniau atkreipia dėmesį į agresyvaus pobūdžio paskatas. Tai padidina priešiško reakcijų tikimybę. Paskatas suvokęs kaip priešiškas, jis atitinkamai reaguos agresyviai. Tiriant vaiko dėmesio ir vėlesnių jo interpretacijų ryšius, nustatyta, kad sustiprėjęs dėmesys priešiško paskatoms koreliavo su tendencija priskirti priešiškas atribucijas ir atsakyti agresyviomis reakcijomis.

2) Paskatų mintinė reprezentacija. Savo atmintyje žmogus išsaugo tik tam tikrą įvykių interpretaciją, o ne jų ikoninius pėdsakus. Paskatų interpretavimą gali sudaryti daugelis mintinių procesų: išvalytos ir suasmenintos paskatų mintinės reprezentacijos, piežastinės suvoktų įvykių analizės, išvadų darymo apie kitus sąveikos dalyvius.

Šis etapas siejamas su užkoduotų paskatų interpretavimu, apimančiu elgesio priežasčių atribucijas, ketinimus, jų argumentų supratimą ir t. t. Manoma, kad agresyvių reakcijų tikimybė didesnė tada, kai vaikai priskiria kitiems priešiškus ketinimus, kai žmonių ketinimų interpretacijos buvo tiriamos provokacinėmis arba dviprasmiškomis sąlygomis. Tyrimų rezultatai parodė, kad agresyviems individams būdingas išskirtinis efektas – provokacinėmis aplinkybėmis jie priskiria kitiems žmonėms priešiškus ketinimus (šis efektas vadinamas „tendencingomis priešiško atribucijomis“). Jos būdingos įvairaus amžiaus vaikams ir paaugliams. Be to, agresyvūs tiriamieji daug dažniau remiasi atmintyje sukauptomis kognityvinėmis schemomis, o ne konkrečios socialinės situacijos paskatomis. Be to, agresyvūs tiriamieji

netiksliai interpretuoja žmonių emocines būsenas tose situacijose: sudarius konfliktiškai situacijai, dažniau nei kitas emocines būsenas mini pyktį (Lochman, 1991). Tyrimais nustatyta, kad vaikui priskyrus priešiškus ketinimus, agresyvaus atsakymo tikimybė tris kartus didesnė nei priskyrus nepiktybiškus, ypač tais atvejais, kai vaikas supranta, kad jį nuskriaudęs bendraamžis tai padarė. Tai gynybinė agresija, kurios tikslas – sumažinti arba pašalinti kilusią grėsmę. Tai vadinamoji reaktyvi agresijos forma (K. A. Dodge ir J. D. Coie, 1987).

3) Siektino tikslo ir numatomų trokštamų veiklos rezultatų pasirinkimas. Tikslų formulavimo šaltiniai gali būti egzistuojančios elgesio normos, žiniasklaidoje pateikiami elgesio modeliai, kitų žmonių nurodymai ir kt. Nepageidaujami veiksmai atsiranda tada, kai keliami tikslai neatitinka konkrečios socialinės padėties reikalavimų arba nukrypsta nuo prosocialių elgesio normų. Elgesio nukrypimus gali paskatinti nedidelis tikslų lankstumas.

4) Vienos arba keleto galimų reakcijų generavimas. Šis informacijos perdirbimo etapas remiasi ilgalaike atmintyje esančia informacija. Kai kurios generuojamos reakcijos gali sietis su siekiamu tikslu, tačiau kitos reakcijos kaip atsakas į tiesiogines socialines paskatas, kurios nebūtinai susijusios su siekiamu tikslu. Potencialų elgesį gali sudaryti daug įvairių reakcijų: verbalinės, motorinės, fiziologinės ir kitos.

Šiame procese svarbų vaidmenį atlieka patirtų paskatų suderinamumas su konkrečiomis reakcijomis. Generuojamos reakcijos turi kuo geriau atitikti subjektyvią paskatų interpretaciją. Suformulavus tikslus, asmuo iš ilgalaike atminties pasirenka vieną iš galimų reakcijų.

Labai svarbūs galimų reakcijų skaičius ir kokybė. Tyrimai parodė, kad agresyvūs vaikai gali generuoti beveik tokį patį skaičių potencialių reakcijų, tačiau jos pasižymi tam tikromis specifinėmis ypatybėmis (Dodge ir kt., 1986; Rubin ir kt., 1991). Problemiškoje situacijoje tokie vaikai linkę generuoti reakcijas, susijusias su verbaline arba fizine agresija, teikia pirmenybę tiesioginiams veiksams, jų reakcijoms trūksta lankstumo.

5) Reakcijų įvertinimas ir sprendimų priėmimas. Nuo šio etapo priklauso, kuri reakcija bus įgyvendinta, o kuri atmesta. Asmuo

turi nustatyti, kokia reakcija susidariusioje situacijoje būtų veiksmingiausia ir kokie galimi jos padariniai. Reakcijos gali būti vertinamos pagal moralinius kriterijus (gera ar bloga), jų pageidaujumą ir numatomus padarinius. Netikslų ir neteisingą reakcijos įvertinimą gali nulemti daug veiksnių. Netinkamas asmenybės kognytivinių procesų susiformavimas, didelis nuovargis, emocinio susijaudinimo lygis, apsvaigimas narkotinėmis medžiagomis. Kaip liudija empirinių tyrimų rezultatai, asmeninėje sąveikoje alkoholiu apsvaigę tiriamieji dažniau nei kiti grupės nariai pasirenka agresyvų reagavimo būdą. Šiame etape labai svarbu įvertinti realius veiksmo padarinius.

Reakcijų įvertinimo kriterijai dažniausiai susiję su reakcijų socialiniu pageidaujumu, galimų padarinių, lūkesčių ir sprendimų apie „aš“ efektyvumą, t. y. sugebėjimą vienaip arba kitaip reaguoti. Netinkamai elgiamasi atsirasti tada, kai galimos reakcijos įvertinamos paviršutiniškai, elgiamasi impulsyviai, galimi asocialios reakcijos padariniai vertinami pernelyg pozityviai. Tai patvirtina ir empiriniai tyrimai (Crick ir Ladd, 1990; Perry ir kt., 1986; Quiggle ir kt., 1992). Netinkamas elgesys pasireiškė tada, kai vaikas geriau vertins „aš“ efektyvumą įgyvendindamas agresyvias reakcijas, o ne kitas. Numatydami fizinę arba verbalinę agresiją, šie vaikai išgyvena aukštesnį „aš“ efektyvumo laipsnį. Teigiamų agresyvaus elgesio padarinių numatymas siejamas su proaktyvia agresijos forma (Dodge, Coie, 1987). Ji gali būti apibūdinama kaip santykinai neemocionalus jėgos ir smurto demonstravimas. Jos pagrindinė funkcija – siekti pozityvių rezultatų. Taip reaktyvi agresijos forma siejasi su mintinės reprezentacijos stadija, o proaktyvi – su informacijos perdirdimo ypatumais įvertinant reakcijas etape.

6) Reakcija. Paskutinėje stadijoje pasirinktas sprendimas įgyvendinamas verbalinėmis arba fizinėmis reakcijomis. Jos yra socialinės informacijos perdirdimo padarinys.

Aprašant socialinės informacijos etapus, daugiau kalbėta apie kognytivinės veiklos ypatumus. Akivaizdu, kad joje dalyvauja ir emocijos. Konkreti socialinė padėtis žmogui gali sukelti stiprių emocijų

išgyvenimų ir emociniai išgyvenimai gali turėti įtakos suvokimui. Socialinės informacijos perdirtimas ir emociniai išgyvenimai gali būti susiję dviem pagrindiniais veiksniais (N. R. Crick ir K. A. Dodge, 1994; K. A. Dodge 1991). Pirma, dar prieš suvokdamas socialines paskatas, žmogus gali išgyventi tam tikras emocišes būsenas. K. Dodge'as ir Sombergas tyrė atribucijų tendincingumą pagal išgyvenamą emocišę būseną. Kaip parodė tyrimo rezultatai, atspalaidavę agresyvūs tiriamieji tik šiek tiek daugiau priskirdavo kitiems priešišku ketinimų, tačiau sukėlus neigiamas emocišas, agresyvių tiriamųjų grupėje atsirasdavo reikšmingų pokyčių. Kiti autoriai pabrėžia, kad emocišes būsenos sukelia su jomis susijusias asociacijas, o šį ryšį nulemia konkretus išmokimas (Clark ir Isen, 1981). Jeigu agresyvus vaikas išmoko neigiamus išgyvenimus susieti su kitų žmonių priešišku, tai ir išgyvendamas neigiamas emocišas kitų žmonių ketinimus interpretuos kaip priešiškus. Kita vertus, socialinės paskatos gali sukelti skirtingas emocišas, tai priklauso nuo ju interpretacijos. Įtakos gali turėti ir tikslų formulavimas, pasirinktos reakcijos padarinių įvertinimas. Informacijos perdirtimo procesai vyksta beveik nuolat, todėl tam tikri emocišiai išgyvenimai gali būti kognityvinės veiklos padarinys, o kitu atveju nulemti kognityvinius procesus.

Kognityvinių elgesio scenarijų modelis (L. R. Huesmannas)

Kitą informacijos perdirtimo modelį pasiūlė L. R. Huesmannas. Jis daugiausia dėmesio skyrė kognityviniams elgesio scenarijams (Huesmann 1988; Huesmann ir Eron, 1989). Jų manymu, žmogaus elgesį kontroliuoja tam tikros programos, apibūdinamos kaip kognityviniai scenarijai. Jie reprezentuoja tam tikrus veiklos modelius, kurie išmoks-tami ankstyvos asmenybės raidos etape. Jie laikomi ilgalaikėje atmin-tyje ir padeda suprasti ir interpretuoti aplinkos įvykius, pateikia atitin-kamus reagavimo būdus, leidžia numatyti galimus elgesio padarinius. Scenarijai dažniausiai atkuriami ir panaudojami susidūrus su tam tikromis socialinės aplinkos paskatomis. Elgesio scenarijų naudojimo sche-ma: susidūrimas su problema – aplinkos orientuojančių paskatų

įvertinimas – elgesio scenarijų paieška atmintyje – atkurtų elgesio scenarijų įvertinimas – elgesys, grindžiamas pasirinktu scenarijumi. Remiantis elgesio scenarijų modeliu galima teigti, kad agresyvūs vaikai linkę naudoti agresyvias reakcijas skatinančius scenarijus.

Agresyvaus elgesio scenarijų išmokimas. Galimi keli variantai. Vaikas gali išbandyti įvairius elgesio modelius, bet jeigu agresyvios reakcijos dažnai bus pastiprinamos, vaikas įsimins ir naudos scenarijus, susijusius su tomis reakcijomis. Vėliau pastiprinimo efektui išplitus, gali susidaryti apibendrintas agresyvaus elgesio scenarijus. Vis dėlto ne kiekviena reakcija užkoduojama. Greičiausiai užkoduojami tokie elgesio scenarijai, kurie išsiskiria iš kitų, yra susiję su ryškiomis orientuojančiomis paskatomis. Kuo labiau išsiskiria stebėta agresyvi scena, kuo dažniau vaikas apie ją galvoja ir fantazuoja, tuo didesnė tikimybė, kad ją įsimins ir panaudos (L. R. Huesmann, 1988, 1986).

Agresyvių elgesio scenarijų atkūrimas. Čia svarbus vaidmuo tenka emocinius išgyvenimus. Anot L. R. Huesmanno, vaikas bet kokią socialinę sąveiką pradeda jau prieš tai egzistavusia emocine būseną, kurią lemia ir fiziologinis susižadėjimas, ir kognityviniai procesai. Kognityvinius emocinius būsenų komponentus dažnai nulemia vaiko įgyta patirtis, taip pat šios patirties priežasties atribucijos. Jeigu vaikas dažnai patiria frustracijas ir jų priežastis priskiria kitų žmonių veiksams, pradėdamas sąveikauti su aplinka jis gali išgyventi priešiškus jausmus kitų atžvilgiu, ir jie gali paskatinti atkurti agresyvius scenarijus. Emocinės būsenos išlieka tam tikrą laiką tarpą, todėl vaikas naują socialinę sąveiką gali pradėti su emocine būseną neatitinkančią esamos situacijos. Ji gali paveikti paskatų išskyrimą aplinkoje, jų įvertinimą ir agresyvių scenarijų atkūrimą. Tikimybė, kad vaikas atkurs ir panaudos agresyvaus elgesio scenarijus, priklauso nuo to, kiek relevantiškų paskatų pateikia aplinka. Teoriškai svarbiausios orientuojančios paskatos susijusios su tais aplinkos ypatumais, atitinkančiais tuos, kurie buvo užfiksuoti koduojant konkretų elgesio atvejį.

Agresyvaus elgesio scenarijų vertinimas. Ne visi atkuriami scenarijai taikomi gyvenime. Prieš pasirinkdamas tam tikrą scenarijų, vaikas iš pradžių jį įvertina. Egzistuoja trys svarbūs šio įvertinimo aspektai

(L. R. Huesmann, 1988). Pirma, elgesio scenarijaus tinkamumas žinant galimus padarinius. Vaikas pasirinks agresyvaus elgesio scenarijų, jeigu numatys pozityvias tokio elgesio pasekmes, jeigu atsižvelgs į tiesioginius teigiamus elgesio padarinius ir neatsižvelgs į tolesnius, labiau laike nutolusius, padarinius. Antra, vieno arba kito scenarijaus taikymas priklauso nuo to, kaip vaikas vertina savo „aš“ efektyvumą. Žemo „aš“ efektyvumo suvokimas įgyvendinant prosocialaus elgesio scenarijus gali paskatinti asocialių scenarijų įgyvendinimą. Trečia, elgesio scenarijaus ir vidinių savireguliacijos standartų atitikimas (L. R. Huesmann 1988; L. R. Huesmann ir L. D. Eron, 1989). Jeigu elgesio scenarijus prieštarauja vidinėms interiorizuotoms elgesio normoms, tikimybė jį pritaikyti labai maža.

Tarpasmeniniai santykiai

Vaiko socializacijos procesas vyksta tam tikrame ryšių su kitais asmenimis kontekste, kurio svarbios sudėtinės dalys yra šeimos struktūra, gyvenimo kokybė ir kt. Gyvenimo pradžioje svarbiausias veiksnys yra vaiko ir motinos tarpusavio bendravimo pobūdis. Vėliau į bendravimą įsitraukia ir kiti šeimos nariai. Pradėję lankyti mokyklą, vaikai vis daugiau laiko ima praleisti su savo bendraamžiais. Svarbiais asmenimis vaiko socializacijos procese tampa mokytojai.

Vaikystėje ir paauglystėje vaiko santykiai su tėvais, bendraamžiais, broliais, seserimis ir mokytojais sudaro svarbiausias socialinės aplinkos sąlygas, kuriomis pasireiškia asocialus elgesys, kur jis išbandomas ir tobulinamas, stiprėja arba šalinamas, nuslopinamas. Sulaukus suaugusiojo amžiaus, užmezgami nauji santykiai ir ryšiai su kitais asmenimis, galintys pakeisti asocialaus elgesio kaitos pobūdį. Romantiški ryšiai perauga į ilgalaikius įsipareigojimus vienas kitam arba virsta santuokiniais ryšiais. Bendraamžiai tampa bendradarbiais. Mokytojus pakeičia viršininkai, vadovai. Tolesnė asocialaus elgesio raida atspindi būtent tai, kaip individas prisitaiko prie šių naujų ryšių su kitais asmenimis įvairiais savo gyvenimo laikotarpiais.

Analizuojant asocialaus elgesio atsiradimą ir tolesnę jo raidą aiškėja, kad tėvai ir jų tarpusavio sąveika, bendravimo pobūdis su vaikais, yra pagrindinė šio proceso dalis.

Vaikų auklėjimo pobūdis

Vaikų auklėjimas – tai tam tikro, specialaus elgesio visuma vaiko atžvilgiu, darant įtaką vaiko elgesio rezultatams. N. Darlingas ir L. Steinbergas (1993) auklėjimo stilių apibūdina kaip stabilių požiūrių ir įsitikinimų kompleksą, sudarantį vaikų auklėjimo praktikos kontekstą. Kitaip tariant, auklėjimo stilius formuoja tėvų ir vaiko santykių kontekstą (t. y. stiliumi perteikiamas tėvų požiūris į vaiką, stilius auklėjimo praktiką daro veiksmingesnę).

Pagal tarpusavio santykių šeimoje pavyzdį vaikas mokosi bendrauti su kitais žmonėmis. Tėvų reakcija į neigiamą vaiko elgesį, tėvų ir vaikų santykių pobūdis, šeimos mikroklimatas, jos narių santykių harmonija (arba disharmonija), brolių ir seserų santykiai – tai veiksniai, galintys lemti vaiko agresyvių elgesį šeimoje ir už jos ribų, taip pat paveikti jo santykius su aplinkiniais vyresniame amžiuje.

Auklėjimo stiliai atspindi du svarbius auklėjimo elementus: tėvų jautrumą ir tėvų reiklumą vaikui (Maccoby ir Martin, 1983). Tėvų *jautrumas* (kuris taip pat gali būti suprantamas kaip šiluma ir palaikymas) apibrėžiamas pagal tai, koku lygiu tėvai sąmoningai skatina individo vystymąsi, jo savęs reguliavimą ir mokėjimą apginti savo nuomonę, atsižvelgia į jo specialių poreikių tenkinimą, palaikymą. Tėvų *reiklumas* (kuris gali būti tapatinamas su elgesio kontrole) apibrėžiamas kaip tėvų reikalavimas vaikams integruotis į šeimos visumą, įskaitant jų brandos ypatumus, priežiūrą, tvarką, pasiryžimą suteikti vaikui komfortą net ir tada, kai jis atsisako paklusti (Baumrid, 1991). Tėvų kontrolės strategija turi kelias svarbias funkcijas vaiko vystymosi procese. Pirma, ji moko toleruoti frustraciją, kuri yra labai svarbi vystantis sėkmingiems asmeniniams santykiams. Antra, moko vaiką socialiai priimtinių elgesio normų, įskaitant ir agresijos vengimo, bendradarbiavimo su kitais, ir pagarbos valdžiai. Tėvai, leidžiantys vaikams elgtis agresyviai savo

šėimos narių atžvilgiu arba paklūstantys vaiko nuolat keliamiems reikalavimams, moko tokių socialinių normų, kurios skatina agresiją ir bendradarbiavimo vengimą būtent su bendraamžiais. Panašiai nutinka ir tada, kai tėvai nemoko pagarbos autoritetams, vyresniems žmonės: vaikas neabejotinai turės sunkumų bendraudamas su suaugusiais už namų ribų. Tėvų naudojama kontrolė moko vaiką valdyti emocijas ir elgesį atsižvelgiant į visuotinai priimtinas normas. Šis mokymosi procesas parengia vaiką bendrauti su bendraamžiais ir suaugusiais.

Dėmesingas, šiltas, skatinantis, jautrus ir negriežtas auklėjimo stilius geriausiai veikia vaiko vystymąsi (Belsky, 1984). Baumridas (1967, 1971) nurodo, kad rūpestinga priežiūra ir vaiko kontrolė pradinėse bei vyresnėse klasėse teigiamai veikia bendravimą su bendraamžiais ir suaugusiais, laimėjimų lygį, savivertę.

Šeima gali būti agresyvaus elgesio modeliu ir teikti pastiprinimą jo formavimui. E. M. Cummingsas ir kiti (1987) atliko keletą eksperimentų tyrinėdami vaikų reakcijas į *foninį barnį*. Mažiems vaikams buvo pateikti garso ir vaizdo įrašai, vaizduojantys suaugusiųjų barnius. Autoriai siekė sužinoti, kaip šeimos nesklandumai veikia vaikus. Ikimokyklinukai klausėsi įrašo, kuriame dvi suaugusios moterys apsikeičia švelniomis, mandagiomis arba piktomis replikomis. Iš klausius piktojo pokalbio verbalinės agresijos buvo užregistruota daugiau nei po girdėto malonaus pokalbio. Kiti eksperimentai parodė, kad konfliktus stebėję vaikai buvo labai sukrėsti ir nusimineję. Vaikai, kurių šeimose fizinė agresija yra dažnas reiškinys, greičiau ir aščiau nei vaikai iš darnių šeimų reagavo į savo motinos arba kito suaugusiojo balse pasigirdusias pykčio intonacijas. C. George'as ir M. Mainas (1979) nustatė, kad dažnai tėvų barami vaikai labiau linkę agresyviai elgtis ir su bendraamžiais, ir su auklėtojais.

D. G. Perry (1984) teigia, kad agresyvūs vaikai dažniausiai išauga šeimose, kurioms būdinga didelis atstumas tarp tėvų ir vaikų, mažai tesidomima vaikų raida, stinga šilumos ir švelnumo, o požiūris į vaikų agresiją arba negailestingas, arba tai niekam nerūpi, disciplinos siekiama fizinės jėgas. Rinkdamiesi konfliktų sprendimo būdus, vaikai tikriausiai kopijuos tėvų demonstruotus metodus. Jeigu vaiko (nesvarbu,

kokio amžiaus grupei jis priklausytų) santykiai su tėvais pašliję, jis mano esąs tėvų laikomas nevykėliu arba neįaučia tėvų paramos, negali jais pasitikėti. Toks vaikas kėsinsis į kitus vaikus; bendraamžiai atsilieps apie jį kaip apie agresyvų; galimas daiktas, jis bus įtrauktas į nusikalstamą veiklą (Hanson, Henggeler, Haefele & Rodick, 1984), agresyviai elgsis su savo tėvais (Peek ir kiti, 1985).

Auklėjimo stiliui tiesioginę įtaką daro tėvų ir vaiko asmenybės bruožai, socialinė aplinka, tėvų vedybiniai santykiai ir auklėjimo patirtis (Belsky, 1984). Kuo labiau vaikas linkęs priešintis, prieštarauti tėvų reikalavimams, tuo sunkiau tėvams jį suvaldyti, ypač kai tėvai bando pasiekti tai prievarta. Tėvų neigiamos emocijos (pyktis, depresija, pagieža) niekais paverčia pastangas nustatyti tam tikras vaiko elgesio ribas, taisykles ir pasiekti, kad vaikas joms paklustų. Šiuo atveju, kuo „sunkesnis“ vaikas arba paauglys, tuo labiau jis paveikia tėvų elgesį, t. y. jis iš esmės ima kontroliuoti padėtį. Žiūrint iš artimos perspektyvos, jis laimi, tačiau jeigu galvotume apie jo ateitį, paaiškėtų, kad jis pralaimi. Bandant keisti tokį prievartinį elgesio modelį, tėvai mokomi užmegzti ir palaikyti teigiamus, šiltus santykius su savo vaikais, kartu su vaikais mokomi naujų problemų sprendimo būdų, kurie pagrįsti ne prievarta, ne konfliktais, o bendradarbiavimu. Taip tikimasi pasiekti, kad keisis vaiko elgesys ir šeimoje, ir už jos ribų.

Hipogloba (nepakankama globa) dažniausiai pasireiškia tuo, kad tėvai nesirūpina savo vaikais, nesidomi jų veikla, interesais, ateitimi, leidžia vaikui nepriimtinais elgtis nepriimtinais (pvz., vartoti alkoholį, narkotikus, rūkyti). Šiuo atveju tėvo ir motinos funkcija dažnai apsiriboja elementariausių pareigų atlikimu: materialiniu aprūpinimu (drabužiais, maistu, kasdieninio vartojimo reikmėmis), formaliomis sankcijomis bei kontrole (bet ši kontrolė labai paviršutiniška – tėvai patys greitai „užmiršta“ savo reikalavimus, o vaikai išmoksta „apeiti“ formalius suvaržymus). Kartais tėvai neatlieka net ir šių elementarių pareigų. Blogiausiais hipoglobos atvejais tėvai ne tik ignoruoja vaikų dvasinį pasaulį, bet ir nesirūpina jų materialiniu aprūpinimu, nesudaro paprasčiausių sąlygų, žaisti mokytis, nepatenkina sergančių vaikų fizinių poreikių ir t. t.

Hipergloba (pernelyg didelė vaiko globa). Tai priešingas hipoglobai auklėjimo stilius, kai vaikas nuolat kontroliuojamas, jį stengiamasi apsaugoti nuo įvairių pavojų, tėvai siekia už vaiką išspręsti visas problemas. Skiriamos dvi hiperglobos formos: vyraujančios ir nuolaidžiaujančioji. Vyraujančioji hipergloba pasireiškia smulkmeniška vaiko kontrole, sudėtinga draudimų sistema, tėvų valios primetimu sprendžiant įvairias problemas. Tai slopina vaiko savarankiškumą, iniciatyvumą ir atsakomybės jausmą. Paauglystėje vyraujančioji hipergloba gali paskatinti nuolatinius paauglio konfliktus su tėvais, stiprias emancipacijos reakcijas ir net visišką tėvų reikalavimų ir draudimų atmetimą. Šiuo atveju yra tikimybė, kad pasireišk vienoks arba kitoks asocialus elgesys. Nuolaidžiaujančioji hipergloba – tai perdėtas noras vaiką globoti, apsaugoti nuo bet kokių sunkumų. Tokį vaiką nuo vaikystės supa žavėjimosi ir garbinimo atmosfera, patenkinami visi jo norai, tėvai nekritiškai vertina jo laimėjimus bei poelgius. Anksčiau arba vėliau vis tiek ateina laikas, kai tėvai nebegali patenkinti visų egocentriško vaiko poreikių, tačiau susiformavęs įprotis visada greitai ir be ypatingų pastangų patenkinti savo norus, didelės pretenzijos skatina paauglį ieškoti bet kokių poreikių patenkinimo būdų. Dažnai pasirenkami efektyvūs, bet socialiai nepriimtini poreikių tenkinimo būdai.

Prieštaringas auklėjimas pasireiškia tuo, kad šeimos nariai (tėvas arba motina, tėvai arba seneliai) taiko nesuderinamus auklėjimo stilius arba nenuoseklią bei nepastovią discipliną. Pavyzdžiui, tėvas gali būti linkęs bausti sūnų už kiekvieną nusižengimą, o motina – jį ginti, jam viską atleisti; vienas iš tėvų ką nors leidžia vaikui, o kitas – draudžia; vienu atveju tėvai už vėlyvą sugrįžimą paauglį griežtai baudžia, o kitu atveju – nekreipia į tai dėmesio ir pan. Toks auklėjimas gali paskatinti dvideidiškumo formavimąsi (pvz., vaikas vienaip elgiasi motinos aki-vaizdoje, o visiškai kitaip esant tėvui). Prieštaringas auklėjimas taip pat skatina asocialų elgesį. Berniukų teisės pažeidėjų šeimose ypač paplitusi toks prieštaringas auklėjimo derinys: tėvas kelia vaikui pernelyg griežtus reikalavimus, varžo ir kontroliuoja jį, o motina laikosi kitos – itin atlaidžios nuostatos. Manoma, kad panašių padarinių gali sukelti ir toks auklėjimo metodas, kai egzistuoja tėvų elgesio ir vaikams keliamu

reikalavimų neatitikimas (pvz., tėvai liepia vaikams būti sąžiningiems, nemeluoti, o patys apgaudinėja vienas kitą, reikalauja iš vaikų santūrumo, susivaldymo, o patys elgiasi ūmiai ir agresyviai).

Tyrinėjant tėvų auklėjimo stilių, dažnai remiamasi D. Baumrido išplėtotą auklėjimo koncepcija. D. Baumrindas skiria keturis pagrindinius auklėjimo stilius: **autoritarinį** (tėvai valdingi, kontroliuoja, reikalauja paklusnumo, mažai kreipia dėmesį į vaiko asmenybę, naudoja fizines bausmes), **autoritetinį** (tėvai kreipia daug dėmesio į vaiko poreikius, jo asmenybę, vyrauja teigiamas tarpusavio bendravimas), **viską leidžiantį** (tėvai mažai kontroliuoja savo vaikus, kelia nedidelius reikalavimus socialiam elgesiui pasiekti, yra šilti ir atsakingi, bet nesugeba reikalauti) ir **globos nebuvimą** (tėvai rodo ne tik menką susidomėjimą savo vaikais, jiems menkai rūpi ir jų kaip tėvų vaidmuo; tokie tėvai neįaučia atsakomybės dėl vaikų poreikių ir niekada nereikalauja tinkamai elgtis).

M. Eisemannas (1998) skiria tris tėvų auklėjimo stilius: **atstūmimą** (pasireiškia fizinių bausmių taikymu, vaiko, kaip individualybės atstūmimu, priešišku, pagarbos stoka, peikimu, vaikų kritikavimu kitų žmonių akivaizdoje; tokie tėvai yra valdingi, viską kontroliuoja ir reikalauja besąlygiško vaikų paklusnumo tėvų valdžiai, **emocinę šilumą** (šiluma ir dėmesys, neįkyri pagalba, pagarba vaiko požiūriui ir intelekto ugdymas), **perdėtą globą** (pasireiškia perdėtu rūpinimusi vaiku, griežta kontrole, aukštais laimėjimų standartais, primestomis griežtomis taisyklėmis ir besąlygišku reikalavimu paklusti).

Šeimoje, kurioje auklėjimo stilių galima laikyti **emocine šiluma** būdingi stiprūs emociniai tėvų ir vaikų ryšiai. Žmogaus emocijos yra svarbus išorinis ir vidinis elgesio reguliavimo ir bendravimo su aplinka elementas. Būtent šeima yra pradinė ir pagrindinė socialinė erdvė, kurioje vaikai gauna daug informacijos apie emocijas ir jų raišką. Artimas bendravimas šeimoje suteikia galimybę vaikams mokytis, kartoti, tobulinti tuos socialinius emocinius įgūdžius, kurie būtini norint sėkmingai sąveikauti su bendraamžiams. Socialiniai emociniai įgūdžiai įgyjami bendraujant su tėvais. Šie įgūdžiai vėliau gali būti naudojami bendraujant su kitais socialiniais partneriais. **Emocinė šiluma**, kaip

tėvų auklėjimo stilius pasireiškia šiluma ir dėmesiu, neįkyria pagalba, pagarba vaiko požiūriui ir vaiko intelekto ugdymu. Emociškai šilti tėvai ne tik jautriai reaguoja į pagrįstus vaiko norus ir poreikius, bet ir kelia tokius reikalavimus, kurie atitinka konkretų vaiko vystymosi amžių. Tėvų lūkesčiai ir taisyklės susiję su mokykla, buitimi, asmeniniu bendravimu šeimoje, bendraamžiais ir suaugusiais, yra labai aiškūs. Šis auklėjimo stilius asocijuojasi su teigiamais išoriniais rezultatais, tokiais kaip laimėjimai mokykloje, socialinė atsakomybė, teigiami tarpusavio santykiai su bendraamžiais. Vaikai, kurie tėvų elgesį suvokė kaip atstumiantį ir jautė emocinės šilumos trūkumą, turėjo daugiau emocinių problemų, buvo labiau linkę į agresyvumą ir delinkventiškumą nei tie, kurie sulaukdavo didesnio savo tėvų palaikymo (Asher, 1990, Kumpfer, Turner, 1990).

Emocinis atstūmimas pasireiškia fizinių bausmių taikymu, vaiko, kaip individualybės atstūmimu, priešišku, pagarbos stoka, peikimu, vaikų kritikavimu kitų žmonių akivaizdoje. Atstūmimas gali pasireikšti atvirai arba slapta. Slapta atstūmimo forma – kai tėvai tikrąjį savo požiūrį į vaiką stengiasi užmaskuoti pabrėžtinu dėmesiu arba griežta jo elgesio kontrole, taip pat ir fizine prievarta. Vaikas nuolat kontroliuojamas, jį stengiamasi apsaugoti nuo įvairių pavojų, tėvai siekia už vaiką išspręsti visas problemas.

Perdėta globa pasireiškia perdėtu rūpinimusi vaiku, griežta kontrole, aukštais laimėjimų standartais, primestomis griežtomis taisyklėmis ir besąlygišku reikalavimu paklusti. Tokiose šeimose vaikas retai dalyvauja priimant sprendimus, turi mažai galimybių kovoti su savo jau padaryto pasirinkimo arba sprendimo padariniais. Šis auklėjimo stilius siejamas su vaiko agresyvumu, socialiniu atsitraukimu nuo bendraamžių, žemu pasitikėjimu savimi, vidiniu nedarnumu, taip pat emociu nejautrumu, emociu nestabilumu, neigiama pasaulio samprata (Steinberg, 1994). Šis auklėjimo stilius nulemia vaikų nuolankumą ir mokyklos standartų atitikimą, tačiau neigiamai susijęs su savęs vertinimu, skatina priklausomybę nuo suaugusiųjų kontrolės (Hess, McDevit 1984).

Tėvų taikomų auklėjimo metodų poveikis

Tyrimai parodė, kad auklėjimo stilius turi įtakos vaikų ir paauglių elgesiui ir laimėjimams mokykloje. Emocinis rūpinimasis, psichologinis autonomiškumas ir tinkama elgesio kontrolė teigiamai susiję su sėkme mokykloje (Steinberg, Elmen ir Mounts 1989), (Maccoby ir Martin 1983). Šilti emociniai santykiai skatina kognityvinį vystymąsi, problemų sprendimą ir kritinį mąstymą (Hess and McDevit 1984). Neigiami emociniai santykiai mažina vaiko gebėjimą prisitaikyti prie aplinkos ir jos keliamų reikalavimų.

Netinkamas auklėjimo pobūdis susijęs su delinkventiniu elgesiu paauglystėje, ypač mieste. Kai vaikai ilgam paliekami vieni, be tėvų priežiūros, tai gali būti susiję su asocialiu elgesiu ir jo stiprėjimu. Tėvų su vaikais bendravimo pobūdis gali prisidėti prie asocialaus elgesio stiprėjimo: vaikas, augantis chaotiškoje, konfliktiškoje šeimoje, laipsniškai išmoksta panaudoti priešišką elgesį tam, kad kontroliuotų aplinkinių elgesį. Toks priešiškas elgesio būdas iš šeimos aplinkos perkeliamas į mokyklą, kiemą. Be to, priešiškumas, nepaklusnumas tėvams perauga į asocialų elgesį, tokį kaip fizinė agresija bendraamžių atžvilgiu, melavimas, vagiliavimas. Viso to pagrindinė priežastis gali būti nepakankama arba pernelyg griežta disciplina, fizinės bausmės arba nepastovios, atsitiktinės pastangos nustatyti vaikui tam tikras elgesio ribas. Griežtas, tačiau nepastovus auklėjimo stilius ir vėlesnis asocialus elgesys tarpusavyje glaudžiai susiję. Tėvų kontrolės trūkumas ir vaikų delinkventiškas elgesys, taip pat neadekvati kontrolė, fizinės bausmės, žiaurus tėvų elgesys susijęs su agresyviu elgesiu paauglystėje.

Ir atstumiantis, ir perdėtos globos auklėjimo stilius neigiamai veikia vaiko raidą. Tėvų **emocinė šiluma** ir vaikų auklėjimo pastovumas siejami su pozityviu vystymusi vaikystėje (Maccoby ir Martin, 1983) ir paauglystėje (Steinberg, Lamborn, Darling, Mounts and Dornbusch, 1994). Griežti reikalavimai veiksmingiausi tada, kai tėvai ir vaikai šilintai bendrauja. (Wierson ir Forehand, 1994).

Patirtas **emocinis atstūmimas** gali sukelti pyktį ir agresiją. Šios reakcijos tampa išėjimais iš nuolat frustruojančių situacijų. Pyktis ir ag-

resija gali būti slopinami, pasireikšti paslėpta forma, tačiau vėliau agresija kyla ir asmeninėje sąveikoje. Reikia pabrėžti, kad atstūmimas (psichologinis ir fizinis) sukelia ne tik trumpalaikius, bet ir ilgalaikius efektus. Vaikystėje patirtas atstūmimas susijęs su įvairiais elgesio sutrikimais paauglystėje ir brandžiam amžiuje. T. L. Waldmanas, Tracy, D. E. Silberis, Davidas, (1994) teigia, kad vyresniame amžiuje jiems būdingas žemas savęs vertinimas, agresyvumas, uždarumas, valdingumas, reiklumas kitiems, agresyvumo projekcija, depresinė nuotaika, neigimas. Emocinis atstūmimas gali sukelti ir kitų padarinių, pavyzdžiui, padidėjusią priklausomybę, gynybišką nepriklausomybę, emocinį nejautrumą, žemą savęs vertinimą, neigiamą aplinkos sampratą, emocinį nestabilumą. Mokslininkai pabrėžia, kad emocinis atstūmimas didžiausią poveikį asmenybės raidai daro esant 2–12 metų. Kiti autoriai remiasi prieraišumo teorija, t. y. mažų vaikų saugumo jausmas skiriasi santykių su mama laipsniu. N. B. Jonesas (1979) aprašė tyrimą ir priėjo prie išvados, kad vaikai, prie kurių motinos neskubėdavo prieiti, nekreipdavo dėmesio, elgdavosi agresyviau nei tie, kurių motinos skubiai reaguodavo į verkimą ir kvietimą bendrauti. S. Crockenbergas (1987) teigia, kad moterys, kurios vaikystėje neįjutė motinos dėmesio, palaikymo, linkusios savo vaikams taikyti griežtas bausmes, išlieja ant vaikų pyktį.

Atstumiantys tėvai yra valdingi, viską kontroliuoja ir reikalauja besąlygiško vaikų paklusnumo tėvų valdžiai. Jeigu vaikas nepaklūsta tėvų keliams reikalavimams ir taisyklėms, tėvų taikomos bausmės būna žiaurios, dažnai fizinės. Nustatyta, kad žiaurios bausmės susijusios su dideliu vaikų agresyvumu (Eron & Huesmann, 1984; Olweus, 1980), o netinkama vaikų kontrolė ir priežiūra – su dideliu asocialumu, dažniausiai lydymu agresyvaus elgesio (Patterson & Stouthamer-Loeber, 1984). Daugelis tėvų, auklėdami savo vaikus, iš visų galimų poveikio priemonių pirmenybę teikia fizinei prievartai ir griežtomis fizinėmis bausmėmis (fizinė prievarta suprantama kaip vaiko mušimas įvairiomis priemonėmis, spardymas, neatsitiktinis vaiko sužalojimas ir pan.). Nepaisant to, kokiais amžiaus tarpsniais tėvai taiko tokį auklėjimą, jis visada turi neigiamą poveikį

Kai kurie vaikai, šeimose patiriantys atstumiantį auklėjimo stilių, susidoroja su traumuojančia patirtimi užgniauždami kylančias neigiamas emocijas, tačiau jos laikui bėgant tik dar labiau stiprėja (Shields, Ryen, Chiccetti, 2000). Taip vyksta agresijos perkėlimas nuo vieno objekto (pvz., tėvo) prie kito (pvz., klasės draugo). Agresijos objektu pasirenkamas tas asmuo, kurio atžvilgiu baimė, vidinis konfliktas nėra išgyvenami (Miller, 1971).

Kad tėvų auklėjimo praktika daro įtaką vaikų elgesio problemų vystymuisi, rodo, V. V. Ruchkino, M. Eisemanno, B. Hagglofo (1998) tyrimas, kurio tikslas buvo nustatyti galimus tėvų auklėjimo ir delinkventinių elgesiu pasižyminčių jaunuolių problemiško elgesio ryšius. Buvo tirti 14–18 metų jaunuoliai iš Jaunuolių korekcijos centro ir 108 mokyklas lankantys jaunuoliai. Visi tiriamieji buvo kilę iš Archangelsko regiono, Rusijos. Nustatyta, kad tėvai su delinkventais elgėsi daug griežčiau, žiauriau, todėl delinkventai turėjo daugiau rimtų elgesio problemų. Dauguma psichologinių problemų abiejose grupėse buvo susiję su šeimos psichologiniu klimatu. Tėvų atstūmimas, priešiškus, pagarbos, dėmesio trūkumas jos arba jo požiūriui, jos arba jo neproporcingumo, normų neatitikimų ir problemų išjuokimas ir kritikavimas kitų akivaizdoje neigiamai paveikė vaikų raidą abiejose grupėse.

Tyrimo autoriai, palyginę ankstesnius ir šio tyrimo rezultatus, remdamiesi **motinos hiperglobos** vyravimu delinkventų grupėje, aiškino, kad tai nesusiję konkrečiomis elgesio problemomis rūšimis, todėl motinos hiperglobos negalima laikyti vėlesnę delinkvenciją nulemiančiu veiksmu. Manoma, kad motinos hipergloba kaip vyraujantis auklėjimo stilius delinkventų atžvilgiu yra mėginimas „išlaikyti šeimoje pusiausvyrą“. Kartu su hipergloba vyrauja atstūmimo praktika, ypač tėvo. Tėvai su delinkventais elgėsi griežčiau ir turėjo daugiau bendravimo problemų. Be to, buvo nustatyta, kad problemų skaičius stipriai koreliavo su tėvų atstūmimu ir emocinės šilumos trūkumu abiejose, delinkventų ir kontrolinėje, grupėse.

T. Gaensbanerio, D. Mrazeko ir D. Harmono (1981) tyrime nustatyta, kad jau 3 mėnesių kūdikiai, patyrę tėvų fizinę agresiją, yra kur kas baimingesni, piktesni, liūdnesni nei smurto nepatyrę bendraamžiai.

Patyrę tėvų fizinę agresiją vyresni vaikai pasižymi agresyviu elgesiu ir uždurumu bendraujant su aplinkiniais, baime, išsiblaškimu, kur kas rečiau juokiasi ir šypsosi. Jiems būdingos dėmesio problemos, jie labai jautrūs aplinkos dirgikliams, kuriuos dažniausiai suvokia kaip grėsmę ir grasinimus. Šis budrumas turi ir teigiamą aspektą: jis gali būti naudingas nenuspėjamuose ir grėsmę keliančiose situacijose, taip padėdamas apsisaugoti, tačiau taip pat gali skatinti emocijų nepastovumą, užuojautą sau ir kreipti dėmesį būtent į tas mintis ir dirgiklius, kurie kelia ne tik tikrą, bet ir įsivaizduojamą grėsmę (Pollak, Chicetti 1997).

Naudodami fizinės bausmės tam, kad sutramdytų neklusnius, agresyvius vaikus, tėvai sukuria pavojingą gyvo agresyvaus elgesio modeliu. Vaikas išmoksta, kad agresija gali būti priimtinas būdas tikslui siekti, tik reikia rinktis silpnesnį už save objektą. Ankstyvoje vaikystėje fizinis smurtas ir prievarta taikoma bene dažniausiai. Maždaug 60 procentų visų šiurkštaus tėvų elgesio su vaikais atvejų patiria (2–5 metų) vaikai. Patyrusių smurtą vaikų kognityvinė branda dažniau atsilieka negu jų bendraamžių. Jie prasčiau suvokia kitų žmonių emocinius išgyvenimus, agresyviai elgiasi su bendraamžiais, jiems būdinga prasta savikontrolė ir neigiami emociniai išgyvenimai. Vidurinėje vaikystėje ir paauglystėje ypač išryškėja prievartą patyrusių vaikų ir paauglių adaptacijos problemos: jie išsiblaškę, hiperaktyvūs, nedraugiški, nepasitikintys kitais ir labai agresyvūs. Šie elgesio ypatumai labiausiai pasireiškia delinkventų grupėje.

S. Steinmetzo (1977) tyrimai rodo, kad žmonės, atlikę užsakytus politinius nužudymus, dažniausiai būna kilę iš iširusių šeimų, kuriose vaikais nesirūpinta. Moterys, kurios vaikystėje nepatyrė reikiamo savo motinų dėmesio ir tėvų paramos, linkę auklėti savo vaikus bausdamos (pvz., šaukia, suduoda) ir išlieja ant jų pyktį (Crockenberg, 1987). Studentai, kuriems šeimoje taikytos fizinės bausmės, toleruoja potencialiai šiurkščias fizines disciplinines priemones (kitaip nei nuo studentų, kurie vaikystėje buvo baudžiami palyginti švelniai). Analogiškai pasiskirsto jauni tėvai, turintys vaikų (Zaidi, Knutson & Mehm, 1989): tėvai, vaikystėje patyrę fizinės bausmės, būna žiauresni savo vaikams nei tėvai, augę tolerantiškoje aplinkoje.

Manoma, kad netinkama tėvų auklėjimo praktika nėra vienintelė asocialaus elgesio priežastis. Teigiama, kad tėvų auklėjimas atspindi tik nedaugelį veiksnių, lemiančių asocialaus elgesio raidą, kuri toliau turi būti bandoma aiškinti, remiantis individo biologinėmis charakteristikomis, kultūrine aplinka, ir kitais veiksniais (Ruchkin., Eisemann, Hagglof, 1998).

Brolių ir seserų įtaka

Daugelis vaikų agresyvaus elgesio modelį perima iš tėvų (Patterson, 1982). Nemažiau svarbu, kokį vaidmenį atlieka agresyvaus vaiko broliai/seserys priešiškoje, negatyvioje šeimos narių sąveikoje (Patterson, 1986). Brolių ir seserų įtaka vienas kito elgesiui yra labai reikšminga. Pirma, jie dažnai pasižymi panašiomis asmeninėmis savybės, be to, auga toje pačioje aplinkoje. Vaikai, augdami asocialiose arba nedarniose šeimose, kuriose taikomi netinkami auklėjimo metodai, dažnai konfrontuoja vienas su kitu, kovoja, mušasi ir pan. Jie išmoksta prievarta pagrįstų elgesio būdų, kuriuos paskui perkelia į kitą – mokyklos, kiemo, gatvės – aplinką.

Naudodami fizines bausmes, kad sutramdytų neklusnius, agresyvius vaikus, tėvai patys tampa gyvu agresyvaus elgesio modeliu. Vaikas išmoksta, kad agresija gali būti priimtinas būdas tikslui siekti, tik reikia rinktis silpnesnį už save objektą. Pasirodo, ir klaidingi tėvų sprendimai, priimti sprendžiant vaikų tarpusavio konfliktus, gali pasitarnauti jų agresyvumo augimui (Felson & Russo, 1988). Jaunesni vaikai, tikėdamiesi ir sulaukdami tėvų užtarimo, nesusimąstydami pirmieji pradeda konfliktuoti su vyresniais broliais ir seserimis. Vaikai pastebimai rečiau reiškia agresiją, jeigu tėvai nesiima bausti nė vieno, ir dažnai elgiasi agresyviai, jei tėvai už tai baudžia vyresnėlius. Bausmių poveikis dažnai būna ilgalaikis.

Kalbant apie įvairius nepageidautino auklėjimo būdus reikia pridurti, kad šeimoje svarbus ne tik tėvų, bet ir vaikų elgesys. Šeima yra tam tikra sistema, kurioje atskiri jos nariai nuolat sąveikauja tarpusavyje, vieni kitus veikia ir atitinkamai reaguoja į šiuos poreikius. Dėl tokios abipusės sąveikos kartais gali susidaryti tam tikri tarpusavio

sąveikų ciklai. Pavyzdžiui, šeimose, kuriose vyrauja **prievartinis** bendravimo būdas, jos narių tarpusavio sąveika įgauna besiplečiančios provokavimo spiralės formą, kuri palaiko ir sustiprina agresyvias reakcijas (Patterson, 1984, 1976). Jeigu vienas šeimos narys elgiasi priešišškai, kiti į tokį elgesį dažniausiai atsako neigiamai, o tai padidina negatyvių reakcijų tikimybę ir tęsiasi, kol kas nors nusileidžia. Negatyvūs tarpusavio sąveikos ciklai gali pasireikšti bendraujant ne tik tėvams ir vaikams, bet ir tėvui bei motinai, taip pat broliams ir seserims (Patterson, 1984). Tokį įprastą prievartinį sąveikos stilių šeimoje vaikai greitai perkelia už šeimos ribų ir tai savo ruožtu sukelia papildomų problemų.

Konfliktai dažnai pasireiškia brolių ir seserų santykiuose vaikystėje. Pavyzdžiui, stebėjimu pagrįsti tyrimai parodė, kad ikimokyklinukai ir jų jaunesni broliai/seserys būna įtraukti net į 12 konfliktų per valandą, praleistą kartu (Ross, Lollis, Perlman ir Martin, 1994). Daugelis mokyklinio amžiaus vaikų pasakoja apie ginčus su broliais/seserimis. Konfliktas ir fizinė agresija turi būti atskirti, nes brolių/seserų konfliktų prigimtis skirtinga: kai kurie gali būti konstruktyvūs, įtraukiantys teigiamas emocijas; derybiniai ir keliantys pasitenkinimą, kiti – destruktyvūs, įtraukiantys fizinę agresiją, neigiamus afektus, prievartą ir nepatenkinamus padarinius (Vandell, Bailey, 1992).

Tiriant santykių šeimoje pobūdį, tėvai vaikų fizinę agresiją mini jų kaip rimtą ir dažnesnę nei kitas žiaurumų formas šeimoje (Martin, Ross, 1995). Vyresni broliai/seserys dažniau inicijuoja priešišką nusiteikimą, o jaunesni broliai ir seserys dažnai imituoja arba paklūsta vyresniems broliams/seserims. (Abramovich ir kt., 1986). Įrodyta, kad gimimo tvarka, o ne amžius daro įtaką didesniai kiekiui agonizmo, parodomo vyresnių brolių/seserų. Kai amžius buvo kontroliuojamas, lyginant antragimius ir pirmagimius brolius/seseris įvairiu laikotarpiu, pirmagimiams buvo būdinga agonizmo nei tokio paties amžiaus antragimiams vaikams (Martin, Ross 1995).

Remiantis R. B. Felsono (1983) tyrimais, vaikai agresyviau elgiasi su kuriuo nors broliu/seserimi nei su kitais vaikais, su kuriais bendrauja (draugauja). Tarpusavio santykiai su broliu/seserimi yra pagrindas mokyti agresyviai elgtis. Galimybių tęsti ir įtvirtinti agresyvų elgesį

suteikia brolių/seserų santykiuose pasireiškianti prievarta. (Gully, 1981).

Tirdamas tėvų kišimosi į vaikų konfliktus padarinius, R. B. Felsonas (1983) nustatė, kad vaikai verbalinę ir fizinę agresiją dažniau reiškia vienam kuriam nors broliui arba seseriai nei kitiems vaikams, su kuriais bendrauja. Akivaizdu, kad tarpusavio santykiai su broliu arba seserimi yra pagrindas mokytis agresyvaus elgesio. G. R. Pattersonas (1984) teigia, kad agresyvių vaikų broliai ir seserys labiau nei neagresyvių vaikų broliai ir seserys linkę į puolimą atsakyti kontrataka. Tai patvirtina agresyvaus elgesio tęstinumo ir įsitvirtinimo galimybę.

K. J. Gully ir kt. (1981) rinko koledžo studentų pasakojimus apie šeimoje patirtą prievartą. Autoriai domėjosi studentų santykiais su tėvais, broliais ir seserimis vaikystėje ir paauglystėje. Respondentai buvo paprašyti numatyti savo reakcijas ir elgesį hipotetiškose frustruojančiose situacijose. Rezultatai patvirtino prielaidą, kad prievartos buvimas arba nebuvimas brolių ir seserų santykiuose leidžia numatyti individualų kiekvieno iš jų agresyvumo lygį. Šio tyrimo autoriai padarė išvadą, kad prievarta brolių ir seserų santykiuose daro didesnę nei visi kiti šeimos narių tarpusavio santykiai įtaką individo socializacijai, kurios rezultatas – jėgos modelio išmokimas.

Konfliktai gana dažni tarp brolių ir seserų. Tyrimai rodo, kad ikimokyklinio amžiaus vaikai ir jų jaunesni broliai ir seserys per vieną valandą konfliktuoja nuo 6 iki 12 kartų. Daugelis mokyklinio amžiaus vaikų pasakoja, kad barasi, ginčijasi su broliais ir seserimis. Svarbu konfliktus skirti nuo fizinės agresijos: kai kurie brolių ir seserų konfliktai gali kaip tik būti labai produktyvūs, skatinti naujų sprendimo būdų ar bendros veiklos suradimą. Kiti, priešingai, yra destruktivūs ir lydimi labai neigiamų emocijų. Agresyvių vaikų broliai ir seserys labiau nei neagresyvių vaikų broliai ir seserys linkę į puolimą atsakyti kontrataka. Tai patvirtina agresyvaus elgesio tęstinumo ir įsitvirtinimo galimybę.

Nepilna šeima

Vienas iš daugiausia vaikui ir paaugliui streso sukeliančių įvykių šeimoje yra **tėvų skyrybos**. Gerai žinoma, kad po tėvų skyrybų labai

padažnėja berniukų asocialus elgesys. Mergaičių elgesio pasikeitimai po skyrybų nėra tokie akivaizdūs, tačiau nereikia pamiršti, kad vaikų elgesio problemos prasideda dažnai dar iki skyrybų, nes tas laikotarpis šeimose dažniausiai būna labai įtemptas ir konfliktiškas. Galima teigti, kad konfliktai šeimoje didina vaikų asocialaus elgesio tikimybę ir stiprėjimą. Jeigu tėvų skyrybos įvyksta, kai vaikai yra dar tik paauglystės pradžioje, apytikriai 11–13 vaikų gyvenimo metais, vaiko elgesys pablogėja daug labiau nei tada, kai vaikas gerokai jaunesnis arba vyresnis. Šiems paaugliams būdingas ankstyvas domėjimasis artimais santykiais su bendraamžiais, paaugliai atitolsta nuo šeimos ir daugiausia laiko leidžia su kitais paaugliais už namų ribų. Jeigu išyra ir naujai sukurta šeima, paauglių elgesys dar labiau pablogėja.

Daugelio autorių tyrimų rezultatai rodo, kad delinkventai augo kur kas nepalankesnėmis nei kiti jų bendraamžiai sąlygomis. Iš nepalankių asmenybės formavimosi sąlygų šeimoje dažniausiai išskiriamos nepilna ir nedarni šeima. **Šeimos struktūra** – pilna šeima ar nepilna – susijusi su vaikų agresyviu elgesiu. Pavyzdžiui, A. Goettinas (1989) nustatė, kad mažamečiai nusikaltėliai dažniausiai būna iš nepilnų šeimų. Šiose šeimose vaikams trūksta dėmesio, nes likęs vienas iš tėvų turi rūpintis visais namų ūkio reikalais. Dar blogiau, jeigu tėvas (arba motina) dažnai keičia partnerius. Tada, be kitų psichologinių veiksnių, vaiką trikdo skirtingi jų auklėjimo metodai. Vaikas emocionaliai dirginamas ir į tai gali reaguoti užsisklendimu arba agresija. Išsiskyrusių tėvų vaikams būdingas aukštesnis priešiškus, agresijos ir nerimo lygis, palyginti su pilnų šeimų vaikais. Be tėvo išaugę vaikai neretai būna mažiau socializuoti, linkę tuojau pat patenkinti savo norus, labiau pasiduoda bendraamžių grupės įtakai, daro teisės pažeidimus.

Suomijoje buvo atliktas tyrimas, aiškinantis, kokiems vaikų emocijoms ir elgesio požymiams įtaką daro šeimos sudėtis. 6830 vaikų nuo aštuonerių iki devynerių metų tirti naudojant *Rutter* klausimyną tėvams (*Rutter Parent Questionnaire; RA2*) ir mokytojams (*RB2*). Dauguma tirtų vaikų (84 proc.) gyveno su savo biologiniais tėvais, maždaug 5 proc. – su vienu iš biologinių tėvų ir patėviu/pamote ir maždaug 1 proc. – atskirai nuo šeimos. Ir tėvų, ir mokytojų apklausa parodė, kad

mažiausiai emocinių ir elgesio sutrikimų turi vaikai, gyvenantys su biologiniais tėvais, o daugiausia – vaikai, augantys atskirai nuo šeimos. Vaikai, gyvenantys su vienu iš biologinių tėvų ir jo partneriu (-e), patyrė daugiau elgesio problemų namuose, tačiau mokykloje jų elgesys mažiau problemiškas nei vaikų, auginamų vieno tėvo arba motinos. Gyvenimas su vienišu tėvu susijęs su išorinėmis, mokyklos problemomis, tuo tarpu gyvenantys su patėviu arba pamote vaikai turėjo daugiau vidinių, su namų aplinka susijusių, sunkumų. Vyresnieji šeimoje vaikai turėjo gana didelių problemų mokykloje, tuo tarpu jaunesnieji šeimoje vaikai atrodė mažiau problemiški ir mokyklos, ir namų aplinkoje.

Dažnai teigiama, kad ne šeimos struktūra, o jos pobūdis, vidinė atmosfera, vertybinė orientacija, pasaulėžiūra yra daug svarbesnė įsitvirtinant agresyvią elgesį.

Vaikų ir tėvų emociniai tarpusavio ryšiai

Šiuo metu paplitęs požiūris, kad agresyvaus elgesio ištakos gali siekti ankstyvąją vaikystę, kai formuojasi kūdikio emocinis prierašumas prie suaugusiųjų (manoma, kad šis prierašumas sudaro būsimų santykių su kitais žmonėmis pagrindą), prasideda elgesio normų ir bazinių vertybių interiorizacija, socialinių vaidmenų perėmimas. Jeigu tėvai arba kiti suaugusieji ankstyvaisiais raidos laikotarpiais neužtikrina vaikui saugumo jausmo, nepatenkina emocinių vaiko poreikių, vaikai gerokai sunkiau perima socialiai pageidautinas elgesio formas, asmenybė sunkiau prisitaiko prie kintančių aplinkos sąlygų, blogiau formuojasi susietumo su kitais žmonėmis jausmas (Valickas, 1997). Vaikai, augantys nepalankioje jiems aplinkoje (pvz., asocialiose šeimose), dažnai nepatiria savo tėvų meilės ankstyvaisiais gyvenimo laikotarpiais.

Pagrindinė ankstyvosios vaikystės brandos sąlyga – tai glaudi, emociškai turtinga vaiko ir motinos tarpusavio sąveika, kurios pagrindu formuojasi saugus prierašumas (Bowlby, 1973). Vaiko atskyrimas nuo motinos, kartu motiniškos globos bei meilės deprivacija sukelia rimtų ir ilgalaikių padarinių. Vienas iš svarbiausių ankstyvos vaiko deprivacijos padarinių yra **nesaugaus prierašumo** susiformavimas. Be to,

atskyrimas nuo motinos arba nenuolatinė motiniška globa kartais gali paskatinti prieštaringų reakcijų susiformavimą, tai yra nesaugų prieraišumą arba agresyvų savarankiškumą, o kartais – ir jų derinį (Bowlby, 1973). Tokių reakcijų formavimąsi skatina išsiskyrimo baimė, tai yra faktiškas atskyrimas arba tėvų grasinimai palikti vaiką, išsiųsti į ligoninę, pataisos namus ir panašiai.

Vaiko atskyrimo nuo motinos padarinius ne kartą pabrėžė psichoanalitikai. Jų manymu, asmenybė, siekdama kompensuoti ankstyvojoje vaikystėje patirtą nepriteklių, pasirenka socialiai nepriimtinius poreikių tenkinimo būdus. Pavyzdžiui, vogdamas vaikas nesąmoningai ieško kažko svarbesnio negu tų daiktų ar pinigų, kuriuos pasisavina. Jis ieško prarastos tėvų meilės (Winnicot, 1990). Atskyrimas nuo motinos sukelia ypač nepageidautinų padarinių tada, kai vaikai auga nestabiliuose šeimose ir kai tėvai taiko grasinimus kaip drausminimo priemonę juos palikti. Net ir trumpas atskyrimas labiausia sukrečia ir pažeidžia vienerių trejų metų vaikus. Po tokio atskyrimo grįžę namo vaikai būna nuliūdę, irzlūs ir agresyvūs, bijo svetimų žmonių. Vėliau atskyrimo padariniai švelnesni, nes vyresni vaikai jau gali miglotai įsivaizduoti motinos grįžimo laiką ir suprasti nesudėtingus paaiškinimus, kodėl jos šiuo metu nėra (Bowlby, 1991).

Deprivacija gali sukelti ne tik trumpalaikius, bet ir ilgalaikius efektus. Kuo ilgiau vaikas atskiriamas nuo motinos ir kuo daugiau tokių papildomų sunkinančių aplinkybių kaip bloga vaiko priežiūra, prievartos naudojimas, emocinio bendravimo su kitais stoka, tuo didesnė tikimybė, kad susiformuos negrįžtamas susvetimėjimas tarp vaiko ir kitų žmonių. Tikėtina, kad kai kuriuos deprivacijos padarinius galima pašalinti besimokant. Kitus pažeidimus visiškai panaikinti labai sunku dėl įsigalėjusių gynybinių veiksmų arba įprastų elgesio schemų, o kai kurių padarinių visiškai negalima pakeisti, nes atitinkamo proceso sensitivityioji raidos fazė jau praėjo (Ainsworth, 1991). Deprivacija, prasidėjusi anksčiau arba vėliau, vis tiek gali sukelti negrįžtamų vaiko asmenybės pokyčių. Jeigu patirtą deprivaciją vėliau papildoma įvairūs nepritekliai, nepastovūs vaiko santykiai su artimaisiais, tie neigiami pa-

dariniai, kurie normaliu atveju galėtų būti daugiau arba mažiau neutralizuoti arba net panaikinti, dar labiau sustiprinami, pagilunami.

Yra specifinė tėvų meilės, šilumos trūkumo ir vaikų agresyvumo priklausomybė. M. B. Jonesas ir kiti autoriai (1979) atliko eksperimentą, kuriame stebėjo 15, 21 ir 39 mėnesių vaikų bendravimą su mama ir kitais vaikais. Be kitų parametrų, fiksuota, po kiek laiko mama paima vaiką ant rankų šiam ėmus verkti arba ištiesus į ją rankas. Taip pat buvo stebimas vaikų agresyvus elgesys, nukreiptas į kitus (pvz., smūgiai, kandžiojimas, pastūmimas, siekimas atimti kokį nors daiktą). Vaikai, prie kurių priėti mamos neskubėjo, elgėsi agresyviau negu tie, kurių mamos greitai sureaguodavo į verksmą arba kvietimą bendrauti. Plačiau tai **prisirišimo teorijoje** analizavo M. S. Ainsworthas (1979), D. G. Perry (1990), Sraife (1993). Jie teigia, kad vaikai skiriasi santykių su mama saugumo suvokimu. Saugiai pripratęs prie motinos vaikas linkęs pasitikėti kitais žmonėmis, turi gerai išvystytus socialinius įgūdžius. Motinos vengiantis vaikas būna nesukalbamas, priešinasi kontrolei, apskritai vengia savo auklėtojos. Vaikas rezistentas nuliūsta, verkia išsiskirdamas su motina, bet jai nelengva sutramdyti jį, kai grįžta. Vaikas „keršija“ už išsiskyrimą neklusniu elgesiu arba ignoravimu. Tokie vaikai impulsyvūs, jiems būdingi emociniai protrūkiai, fizinė agresija. Cohnas (1990) nustatė, kad pastarieji vaikai savo bendraamžių buvo apibūdinti kaip dažniau dalyvaujantys peštyne, nei saugiai pripratę vaikai. Toks meilės, šilumos trūkumas yra vienas iš rizikos veiksnių, nulemiančių asocialaus elgesio atsiradimo tikimybę vyresniame amžiuje (jau pradinėje mokykloje ir vėliau), ypač kai prisideda ir kiti veiksniai, tokie kaip vaiko temperamento ypatumai, tėvų elgesys, šeimos ekonominė padėtis. Paauglių ir tėvų emocinių ryšių nebuvimas nulemia tai, kad jau 11–12 metų paaugliai ieško tokių emocinių ryšių (palaikymo, pritarimo) deviantiškų paauglių grupėse, kuriose įsitraukia ir į asocialią veiklą.

Paauglystėje ir brandžiam amžiuje deprivaciją patyręs vaikas gali neišvengti bendrumo ir susietumo su kitais žmonėmis jausmų, aplinkinius gali suvokti kaip keliančius grėsmę, dėl to labai padidėja priešiško ir agresyvių reakcijų tikimybė (Ainsworth, 1989).

Paauglystėje vaikų ir tėvų **ryšys** (angl. *bonding*) išlieka labai svarbus. Čia tėvų ir vaikų santykis apibūdinamas kaip bendrumas. Toks ryšys turi kelias dimensijas: artumo jausmą, bendrus vertinimus, tapatinimąsi su tėvais ir jų vertybėmis. Toks ryšys užtikrina tinkamą socializaciją. Jo stygius gali nulemti netinkamo elgesio pasireiškimą. Tai patvirtino daugelis tyrimų (Sampson, Laub, 1990; Hawkins, Lishner, 1987; Dishion, Patterson, Stoolmiller ir kt., 1991).

Nestabiliuose, stresą patiriančiuose šeimose pasireiškus tokioms vaiko savybėms kaip impulsyvumas, susidaro neigiamos tėvų ir vaikų socializacijos aplinkybės. Tokiose situacijose tėvai dažnai naudoja fizines bausmes ir nesugeba nustatyti pastovių vaiko elgesį reguliuojančių taisyklių. G. R. Pattersonas tokią tėvų ir vaikų sąveiką apibūdino kaip **prievartos ciklą**, kuriame tėvai ir vaikas eskaluoja antipatiško jų elgesio lygį vienas kito atžvilgiu nesutardami dėl disciplinos. Dažnai dėl vaiko verkšlenimo ir atsisakymo paklusti tėvai atsisako keliamų reikalavimų vaikui ir taip skatina jo nepaklusnumą. Kitais atvejais tėvai tokius epizodus baigia įžeidžiančiu elgesiu vaiko atžvilgiu. Jeigu tėvai įžeidinėja vaiką, vaikui demonstruojamas prievartinio elgesio modelis, jis mokomas elgtis taip pat. Tėvai gali būti jaustis sutrikę dėl nesėkmių auklėjant vaiką ir socialinės izoliacijos, kilusios iš skurdo, skyrybų ir socialinės paramos trūkumo. Tėvai mažiau bendrauja su vaikais ir užsiima su jais veikla, kuri lavintų jų pasirėngimą mokytis, sugebėjimą kontroliuoti emocijas, kitus socialinius sugebėjimus.

Depresyvos motinos linkusios nusileisti, kai kyla nesutarimų dėl vaiko elgesio, nesilaiko savo reikalavimų, ir nėra linkusios skatinti bendradarbiavimu pagrįstų tarpusavio ryšių su vaiku. Motinos depresija stipriau siejasi su mergaičių nei berniukų asocialaus elgesio atsiradimu paauglystėje. Jungtinės Karalystės mokslininkai stebėjo 1116 dvynių porų ir jų motinas norėdami nustatyti, ar depresija serganti motina daro įtaką vaiko elgesiui pirmaisiais 5 gyvenimo metais ir ar tai turi įtakos septynmečių vaikų asocialiam elgesiui. Tyrimas parodė, kad motinų depresija po gimdymo turi įtakos vaikų asocialiam elgesiui. Taip pat nustatyta, kad kuo daugiau motinų depresijos atvejų iki vaikai sukaks penkeri, tuo daugiau buvo ir septynmečių asocialaus elge-

sio atvejų. Motinų depresijos prieš gimdymą įtakos vėlesnei vaiko raidai nenustatyta. Didžiausia asocialios elgsenos atsiradimo grėsmė kilo vaikams, kurių motinos sirgo depresija ir pačios buvo asocialios. Mokslininkų nuomone, trys pagrindiniai veiksniai lemia tokią vaikų raidos kryptį: 1) depresija sergančios moterys pačios daugiau linkusios į asocialų elgesį; 2) jos dažniau susilaukia vaikų nuo asocialių asmenų; 3) depresija sergančių motinų vaikai gali genetiškai paveldėti polinkį į asocialų elgesį.

Bendraamžių vaidmuo agresijos raidoje

Vaikai išmoksta įvairių (priimtinių ir nepriimtinių) bendravimo formų būdami kartu su kitais vaikais. Vaikų žaidimai gali tapti galimybe išmokti reaguoti agresyviai (pvz., įžeidinėti, imti muštis). Ilgainiui agresyviai besielgiantys vaikai tampa bendraamžių nemėgstami ir apibūdinami kaip „patys nemaloniausi“. Tyrimais įrodyta, kad agresyvūs vaikai dažnai turi žemą statusą klasėje. Vaikai, klasėje apibūdinami kaip „nemaloniausi“, agresyviai elgiasi ir kitoje aplinkoje su nepažįstamais bendraamžiais. Tokios išvados verčia manyti, kad bendraamžių atstumtas vaikas neturi jį palaikančių draugų. Nepriimtas vienoje grupėje agresyvus vaikas gali rasti pritarimą savo elgesiui kitoje grupėje. Skirtumas tas, kad agresyvūs vaikai pateks į grupes, sudarytas iš tokių pačių kaip jie. Taigi bendraamžių atstūmimas skatina agresyvius vaikus burtis į asocialias grupes, ir kuo toliau, tuo mažiau jie turi galimybių išmokti elgtis socialiai priimtinais būdais. Tai skatina vaiko agresyvaus elgesio stiprėjimą.

Ypač tam palankūs judrūs, triukšmingi žaidimai, kuriuos žaisdami vaikai bėgioja vydamiesi vienas kitą, stumdosi arba kitaip stengiasi pakentti „priešininkui“. Vaikai mėgsta tokius žaidimus, nors kai kurie psichologai mano, kad tai – tiesiog „saugus“ agresyvaus elgesio mokymasis. J. Hawkinsas (1985), tyręs ikimokyklinio amžiaus vaikus, nustatė, kad vaikai, penkerius metus reguliariai lankę ikimokyklines įstaigas, mokytojų buvo apibūdinti kaip agresyvesni už bendraamžius, nereguliariai lankiusius vaikų darželį. Galima įsivaizduoti, kad vaikai, kurie

dažniau „praktikavo“ agresyvų elgesį su bendraamžiais (tarkime, vaiku darželyje), sėkmingiau išmoko atitinkamų reakcijų ir sugeba greičiau jas panaudoti kitomis sąlygomis (pavyzdžiui, mokykloje).

J. D. Coie ir J. B. Kupersmidtas (1983) ištyrė agresyvumo ir socialinio statuso priklausomybę ir nustatė, kad vaikai, klasėje apibūdinami kaip „nemaloniausi“, agresyviai elgiasi ir kitoje aplinkoje, su nepažįstamais bendraamžiais. Šio tyrimo rezultatai rodo, kad agresyvumas ir žemas statusas – tai parametrai, nesikeičiantys skirtingose situacijose. Kitaip tariant, jeigu vaikas agresyvus ir nemylimas mokykloje, greičiausiai jis taip pat elgsis ir bus nemylimas kitoje aplinkoje. Paradoksalu tai, kad kai kurios agresijos aukos vėliau pačios ima agresyviai elgtis. Šį reiškinį iliustravo G. R. Pattersono, R. A. Littmano ir W. Brickerio (1967) eksperimentas: paruošiamosios mokyklos mokinukai, mokslo metų pradžioje tapę agresyvių bendraamžių aukomis, metų pabaigoje jau patys dažnai elgėsi agresyviai. Tačiau ne visi, patyrę agresiją, išmoksta šią „pamoką“. D. G. Perry, S. J. Kuselas ir L. C. Perry (1988) agresijos aukas skirsto į dvi kategorijas: vieni iš jų yra patys agresyvūs, provokuoja agresiją savo atžvilgiu. Kiti individai, mažai agresyvūs, apibūdinami kaip pasyvios aukos, nepasitikinčios savimi ir nesiginančios puolamos. Šis mechanizmas nėra iki galo atskleistas, nėra aišku, kodėl vienos aukos kopijuoja agresyvų elgesį, o kitos tik jį iškenčia.

Didelis susidomėjimas vaiko santykiais su jo bendraamžiais paaškinamas tuo, kad nustatyta stiprus ankstyvos vaiko patirties su bendraamžiais ir jo vėlesnio socialinio prisitaikymo ryšys. Ankstyva vaiko izoliacija ir bendraamžių atstūmimas sukelia tolesnių vaiko socialinių sunkumų, problemų. Atstumti vaikai apibūdinami kaip agresyvesni, palyginti su neatstumtais vaikais. Duomenys, gauti tiriant atstumtus vaikus, jiems būnant tarp nepažįstamų bendraamžių, parodė, kad agresyvus ir destruktyvus elgesys, nulemiantis vaiko atstūmimą, nėra tiesiog vaiko nemėgimo padarinys. Šių autorių nuomone, agresija yra atskira problema, ypač būdinga berniukams. Agresyvumas – būdingas atstumtų vaikų bruožas, todėl labai svarbu nustatyti, kiek atstumtų vaikų bendraamžiai iš tiesų priskiria agresyvumą. Nustatyta, kad bendraamžių vertinimais, tarp atstumtų vaikų yra nuo 30 proc. iki 33

proc. agresyvių vaikų. Kitas elgesio bruožas, stipriai susijęs su bendraamžių atstūmimu, yra destruktivumas. Atstumti vaikai blogiau įsitraukia atliekant akademinės užduotis ir dažniausiai arba vieni elgiasi netinkamai, arba elgiasi destruktiviai kitų vaikų atžvilgiu. Beveik pusė atstumtų vaikų gali būti apibūdinti kaip trukdantys socialinei tvarkai. Destruktyvus elgesys reiškiasi socialiniu elgesiu su bendraamžiais, kuris nesukelia mokytojų palankumo atstumtiems vaikams. Iš esmės negatyvūs mokytojų ir jų mokinių tarpusavio santykiai klasėje gali paveikti vaiko socialinį statusą tarp klasės draugų. Tendencija, kad atstumti vaikai klasėje dažnai neįsitraukia į užduoties atlikimą, siejama ir su tuo, kad atstumti vaikai turi mokymosi sunkumų.

Vaiko santykiai su bendraamžiais daro įtaką vaiko raidai. Tokie tarpusavio santykiai yra kontekstas, kuriame formuojasi vaiko kompetencija. Be to, ryšiai su bendraamžiais gali būti savotiška apsauga nuo įvairių stresų. Vaiko santykiai su bendraamžiais gali paveikti ir vaiko agresyvaus elgesio raidą. Vien atėjimas į mokyklą gali būti pirmą progą vaikams palaikyti daug ryšių su kitais, susiklosto savotiška vaikų visuomenė. Nustatyta, kad vienas iš galimų bendraamžių poveikio rezultatų – agresijos padidėjimas. Ikimokyklinio amžiaus vaikų tarpusavio sąveikos mikroanalizė parodė, kad kai kurie vaikai pateikia pozityvius paskatinimus už agresyvių elgesį, dėl to vaikai dažniau elgiasi agresyviai. Įtvirtinti agresyvaus elgesio modeliai išlieka būdingi šiems vaikams ir vidurinėsios vaikystės amžiuje, ir paauglystėje.

Dauguma tyrimų, kuriuose bandoma nustatyti, koks yra bendraamžių vaidmuo vaikų agresijos raidoje, daugiausia dėmesio skiria vaikų sociometriniam statusui grupėje, t. y. kiek vaikai populiarūs ar nepopuliarūs, nemėgstami savo bendraamžių. Dažniausiai individus bandoma klasifikuoti pagal jų užimamą padėtį, pagal populiarumą klasėje. Kai kurių autorių duomenimis, nuo 6 iki 11 proc. trečios šeštos klasės vaikų neturi draugų savo klasėse. Tyrimai parodė, kad atstumtų vaikų statusas išlieka stabilus ilgą laiką, nurodoma, kad atstumti vaikai gana dažnai būna vieniši. Be to, nustatyta, kad vaikams toks pat statusas būdingas ir egzistuojančiose, ir naujai suformuotose grupėse. Siekiant išsiaiškinti vaiko socialinę reputaciją tarp bendraamžių, vaikai

klausiami, kodėl jie mėgsta arba nemėgsta savo bendraamžio. Panašaus pobūdžio yra ir kitos procedūros, kai vaiko prašoma nurodyti tuos savo bendraamžius, kurie geriausiai atitinka nurodytą elgesį (tokį kaip „pradeda peštynes“, „yra drovus“, „moka bendradarbiauti“).

Atlikti tyrimai leidžia geriau suprasti, kaip įgyjamas statusas. Blogus vaiko santykius su bendraamžiais lemia jo tam tikri pažintiniai, emociniai ir elgesio ypatumai. Nepopuliariems vaikams, lyginant su geriau bendraamžių priimamais vaikais, dažniau būdingi sociokognityviniai trūkumai, jie elgiasi nepriimtinais, patiria sunkumų susirasdami draugų. Socialiai nepriimtinas elgesys, toks kaip agresija ir drovumas, izoliavimasis, susiję su bendraamžių atstūmimu.

Kyla klausimas, kaip socialinis statusas susijęs su vaiko tolesnėmis elgesio problemomis? Nustatyta, kad agresija stipriai siejasi su negatyviu statusu bet kuriame amžiuje. Agresyvumo pobūdis per metus kinta, šio ryšio koreliacija ilgainiui mažėja. Jaunesniame amžiuje agresyvumas reiškiasi mušimusi ir prasivardžiovimu, o vyresniame amžiuje agresyvumas tampa labiau diferencijuotas ir mažiau atviras. Netiesioginė agresija ir perdėtas jautrumas (hypersensityvumas) erziniui ir kritikai gali tapti svarbiais negatyvaus statuso bruožais paauglystėje.

Atstumti vaikai apibūdinami kaip agresyvesni, palyginti su neatstumtais vaikais. Duomenys gauti tiriant atstumtus vaikus jiems esant tarp nepažįstamų bendraamžių. Tyrimai parodė, kad agresyvus ir destruktivus elgesys, skatinantis vaiko atstūmimą, nėra tiesiog vaiko nemėgimo padarinys. Šių autorių nuomone, agresija yra atskira problema, ypač būdinga berniukams. Agresyvumas yra būdingas atstumtų vaikų bruožas, todėl labai svarbu nustatyti, kiek atstumtų vaikų bendraamžiai iš tiesų priskiria agresyvumą.

Taip pat nustatyta, kad agresija skirtingai susijusi su mergaičių ir berniukų atstūmimu. Mokslininkai nustatė, kad stipresnis yra berniukų agresyvaus elgesio ir jų sociometrinio statuso ryšys. Be to, tas ryšys stipresnis jaunesniajame mokykliniame amžiuje negu ikimokykliniame amžiuje ar paauglystėje.

Daugelis ilgalaikių tyrimų patvirtino, kad tie vaikai, kurių santykiai mokykloje su bendraamžiais problemiški, yra tolesnio blogo prisi-taikymo rizikos grupėje, jiems dažniau gresia pašalinimas iš mokyklos, nusikalstamumas ir psichopatologija (Parker, Asher, 1987).

Artimiausioje aplinkoje esantys rizikos faktoriai

Aplinkos rizikos faktoriai apima vaiko artimiausią gyvenamąją ap- linką, kurioje vaikas gyvena, taip pat mokyklą, kurioje mokosi. Šie aplinkos veiksniai daro didelę įtaką psichosocialinei vaiko raidai.

Gyvenamoji vieta

Vaikų elgesio problemos, alkoholio, narkotikų vartojimas daž- niau pasireiškia mieste. Asocialiai elgtis gali paskatinti net tokie veiks- niai kaip gyvenamojo mikrorajono arba gyvenamojo namo suprojek- tavimas. Pavyzdžiui, daugiaaukštis namas, kuriame neaišku, kam pri- klauso bendro naudojimosi vietos (laiptinė, liftas ir pan.), daug daž- niau nei privatus butas tampa vandalizmo taikiniu. Gerai žinoma, kad jeigu viename name gyvena daug asocialių arba finansiškai sunkiai be- siverčiančių šeimų ir tas namas yra daugiaaukštis, o dar blogiau, ir ap- linkiniuose namuose gyvena panašūs asmenys, tai asocialūs veiksmai neabejotinai padažnėja. Be to, vaikai iš tokių gyvenamųjų rajonų linkę anksčiau mesti mokyklą, burtis į delinkventišku elgesiu pasižyminčių vaikų kompanijas, kartu su jais daro nusikaltimus. Jaunesniems vai- kams asocialaus elgesio tikimybę didina kiti kaimynystės aspektai – kai jie beveik neturi žaidimų draugų, yra socialiai izoliuoti, tėvai per mažai jais rūpinasi, ekonominė šeimos padėtis yra bloga.

Mokyklos įtaka

Stresas, kurį patiria vaikas ir paauglys, susijęs su tolesniu asocialiu elgesiu. Vaikams, kuriems tenka dažnai keisti mokyklas, būdingas že- mesnis pažangumo lygis, problemiškas elgesys, jie save vertina blogiau nei kiti vaikai. Tie vaikai, kurie yra iš labai vargingų šeimų, nėra taip

stipriai veikiami persikraustymų, mokyklos keitimų, nes daug daugiau streso patiria dėl vargingos šeimos padėties.

Agresyvūs, į nusikalstamą elgesį linkę vaikai dažnai tampa nepažangiais mokiniais. Ypač asocialūs vaikai, palyginti su kitais vaikais, pamokų metu būna mažiau laiko įsitraukę į užduočių atlikimą, priešiški savo bendraamžiams, mokytojai vertina juos kaip prasčiau besimokančius, jų elgesys dažnai destruktivus. Dažnai tokie vaikai mokosi mokykloje su tokiais pat kaip ir jie, nes mokosi kartu su savo mikrorajono vaikais. Asocialiems vaikams sunku paklusti mokyklos taisyklėms. Išryškėja nedideli disciplinos pažeidimai, tokie kaip vėlavimas, nepaklusnumas mokytojui, įvairios smulkios pražangos. Patys savaime jie gana įprasti, kartais taip elgiasi ir kiti vaikai, nepasižymintys rimtomis elgesio problemomis, tačiau asocialūs vaikai gerokai pralenkia kitus savo bendraamžius tokio elgesio dažnumu. Dažnas disciplinos pažeidinėjimas turi daugybę neigiamų padarinių. Pirmia, dėl to gali susiformuoti negatyvi vaiko, mokytojo ir mokyklos administracijos sąveikos sistema. Tai savo ruožtu sumažina mokyklos administracijos pasiruošimą ir norą dirbti su tokiu vaiku. Be to, dėl šios neigiamos sąveikos vaiką mokytojai gali ignoruoti per pamokas, išvaryti iš klasės ir pan. Negalime nepaminėti ir to, kad ir agresyvus vaiko elgesys, ir mokyklinės disciplinos pažeidimo problemos labai siejasi su visišku vaiko pa(si)šalinimu iš mokyklos.

Vaikai, patiriantys didesnę riziką, lieka blogai parengti socialiniams ir akademiniais mokyklos keliamais reikalavimams. D. M. Greenbergas ir kt. teigia, kad net kalbos raidos trūkumai, nulemiantys prastą pasirėngimą mokytis skaityti, gali nulemti nepakankamą vaiko sugebėjimą atpažinti, įvardyti stiprias emocines reakcijas ir išvystyti kognityvinius sugebėjimus valdyti ir reguliuoti neigiamus jausmus. Šis stipriai veikiantis vaiko, šeimos ir socialinių aplinkos veiksnių derinys nulemia blogą vaiko pasirėngimą mokytis. Vaikas beveik neturi galimybių, kad jam pasiseks. Nekeista, kad tie patys vaikai, kurie pradeda lankyti mokyklą turėdami gerai išvystytus sugebėjimus elgtis agresyviai ir nepaklusti, yra blogai pasirėngę mokytis skaityti, o mokymasis skaityti yra viena pagrindinių užduočių pradinėse klasėse. Kai kuriems

iš šių vaikų būdinga dėmesio stoka sukelia tolesnes šių vaikų mokymosi problemas (Meltzer, Levine, Karniski, Palfreg, Clarke, 1984; Moffitt, 1990). Be nedėmesingumo ir blogo pasirengimo mokytiis skaityti, agresyvūs vaikai pasižymi ir socialinės srities kognityviniais trūkumais. Manoma, kad dėl socialinių kognityvinių trūkumų vaikai elgiasi agresyviai su savo bendraamžiais, nes nežino, kaip prosocialiai spręsti nesutarimus, problemas ir dažnai nusprendžia, kad jų bendraamžių ketinimai yra priešiški jų atžvilgiu.

Kitas daugelio esančių rizikos zonoje vaikų, pradedančių lankyti mokyklą, bruožas – jie neturi adekvačios paramos savo šeimoje už gerą elgesį ir laimėjimus mokykloje. Dažnai jų tėvai vaikystėje patys mokykloje mokėsi prastai arba jų tėvų patirtis bendraujant su mokyklos personalu dėl vyresnių vaikų buvo kaltinamojo pobūdžio arba neįtikinama. Taigi pasireiškia tėvų požiūrio į vaiko parengimą mokyklai ir to, ko mokykla iš vaiko tikisi, kokius reikalavimus pateikia, nesuderinamumas. Šis nesuderinamumas toliau daro įtaką vaiko sugebėjimams gerai mokytis mokykloje. Pradėjus lankyti mokyklą, dar viena problema yra ta, kad jie mokosi mokykloje su tokiais pat vaikais kaip ir jie patys. Dėl blogai mokymuisi parengtų vaikų sunkiau vyksta mokymo procesas ir tai gali lemti tai, kad mokytojai negali palaikyti reikiamos tvarkos, žodžiu įžeidinėja, remiasi prievarta. Iš esmės toks mokytojų elgesys pakartoja, kad su agresyviais vaikais šiurkščiai elgiamasi net klasėje, o tai tik dar labiau įtvirtina vaikų asocialų elgesį.

Daugelis pradinukams būdingų elgesio ir sugebėjimų trūkumų tęsiasi visą mokymosi pradinėje mokykloje laikotarpį. Pradinio nepasirengimo mokytiis skaityti rezultatu tampa nepažangumas, ir iš to kyla kitos mokymosi nesėkmės. Vaikų agresija ir destruktivus elgesys skatina bendraamžius išstumti tokius vaikus iš savo tarpo. Jeigu atstūmimas tęsiasi keletą metų, jis tik dar labiau sustiprėja, nes bendraamžiai ima žiūrėti į tuos vaikus kaip turinčius atstumtųjų statusą. Riziką patiriantys vaikai ima vis labiau nepasitikėti savo bendraamžiais ir yra dar labiau linkę reaguoti į juos agresyviai.

Agresyvių, socialiai atstumtų vaikų tarpusavio ryšių problema neapsiriboja tik bendraamžiais. Šie vaikai sulaukia mažesnės negu kiti tos klasės vaikai savo mokytojų paramos. Problemos su mokytojais dažnai atsispindi, įsigali mokytojui bendraujant su tėvais. Tai skausminga ir žemina tėvus. Dėl vaiko akademinųjų ir elgesio problemų (taip pat dėl nemalonaus tėvų bendravimo su mokytoju vaikui mokantis pradinėse klasėse) ir dėl jų pačių nemalonių pergyvenimų bendraujant su vaiku, kai kurie agresyvių vaikų tėvai pradeda atstumti savo vaikus.

Pereinamasis laikotarpis iš pradinės į vidurinę mokyklą ankstyvoje paauglystėje savaime sukelia įtampą jauniems žmonėms, nes pasikeičia mokymo struktūra ir bendraamžių grupės. Perėjus į vidurinę mokyklą (į penktą klasę), jie dažniausiai prastai mokosi, jų tarpusavio santykiai su bendraamžiais prasti, nesulaukia nei tėvų, nei mokytojų socialinės paramos. Jie agresyvūs su savo klasės vaikais, nes nori, kad bendraamžiai vengtų su jais konfliktuoti (Coie, Dodge, 1991). Mokytojų, tėvų ir bendraamžių atstumti agresyvūs paaugliai gali atsiriboti nuo visuomenėje priimtinių normų ir vertybių ir perimti tokių pačių kaip jie paauglių vertybes ir socialinę paramą. Tokios agresyvių bendraamžių grupės savo ruožtu gali prisidėti prie paauglių delinkventinio elgesio dažnėjimo.

Elgesio ir mokymosi problemomis jaunesniame amžiuje pasižymintys paaugliai yra daugelio neigiamų padarinių rizikos grupėje, nes jiems gresia tolesnės mokymosi nesėkmės, pašalinimas iš mokyklos, mokyklos metimas (Cairns, Cairns, Neckerman, 1989), taip pat psichologinės problemos (pvz., depresija). Jie taip pat labiau linkę pradėti vartoti narkotikus, tai susiję su kitu asocialiu elgesiu. Šis faktas, kad tas pats raidos modelis apibūdina jaunus žmones, galinčius paauglystėje patirti daugelį elgesio sutrikimų ir neigiamų padarinių, gali pats savaime būti svarbus planuojant prevencinio poveikio priemones (Coie, Watt, 1993). Galima bandyti keisti ne vieną atskirą elgesio aspektą, o keletą tarpusavyje susijusių veiksnių.

Bendruomenės kontekstas

Bendruomenės kontekstą sudaro kultūrinė vaiko aplinka, visuomeninio gyvenimo aplinkybės, skatinančios arba slopinančios vaiko asocialų elgesį. Prie skatinančių asocialų elgesį veiksnių galima priskirti per TV demonstruojamą žiaurumą, tėvų nedarbą, žemas pajamas, kultūrinius įpročius, veikiančius šeimos struktūrą ir sąveiką su bendraamžiais (skirtingose bendruomenėse šie dalykai vertinami skirtingai), taip pat vyriausybės vykdomą politiką atskirų gyventojų grupių atžvilgiu, gyventojų tankumą.

Žiniasklaidos ir kompiuterinių žaidimų įtaka

Vienas iš pagrindinių būdų mokytis agresyviai elgtis vaikams yra kitų asmenų pavyzdys. Vaikai, susiduriantys su prievarta namuose arba patys tapę prievartos aukomis, linkę elgtis agresyviai. Agresyviai elgtis mokomasi ir stebint bendraamžių elgesį. Vienas iš labiausiai ginčytinų agresijos mokymo šaltinių – žiniasklaida ir kompiuteriniai žaidimai.

Žiniasklaida apibrėžiama kaip organizuotas informacijos sklaidimas viešosios informacijos rengėjų ir visuomenės informavimo priemonių sistemoje.

Po daugiamečių tyrimų, atliktų taikant įvairiausias metodus ir priemones, vis dar nėra aiškus žiniasklaidos priemonių įtakos agresyviai elgesiui lygis. Sutinkama tik su tuo, kad žiniasklaida tam tikrą poveikį agresyvumui turi.

Žiaurus elgesys dažnai rodomas televizijoje ir kino filmuose, todėl kilo didelis susirūpinimas tuo, kad kai kurie žiūrovai, ypač vaikai, pradės mėgdžioti matytą žiaurumą. A. Banduros (1973, 1983) nuomone, yra daugybė mechanizmų, nulemiančių žiniasklaidos įtaką žmogaus žiaurumui. Pirma, žiūrovai gali mėgdžioti žiauriai besielgiančius aktorius. Be to, žiaurių veiksmų stebėjimas gali sumažinti individo jautrumą, ir kitiems padaryta žala bus suvokiama kaip mažiau negatyvi. Žmonės gali neteisingai, iškreiptai suvokti pasaulį, kai dažnai mato daug žiaurumo televizijoje, todėl gali įgyti daug nerealių baimių. Tele-

vizija gali pakeisti agresyvaus elgesio formą, nes rodomose laidose, filmuose, reportažuose moko įgūdžių, kurie gali pasitarnauti norint atlikti žiaurius veiksmus, jauni žmonės gali išmokti veiksmingos taktikos, kaip atlikti žiaurius nusikaltimus.

Žmogus tam tikro elgesio mokosi stebėdamas kitus. D. A. Gentile'as (2005) kompiuterinius žaidimus pristato kaip itin veiksmingus mokymo įrankius. Kompiuterinio žaidimo ir mokymosi proceso sugretinimas akivaizdžiai rodo, kad žaidimai yra itin veiksmingi „mokytojai“. Problema kyla tada, kai susimąstoma, ko moko kompiuteriniai žaidimai. Žaisdamas kompiuterinius žaidimus žmogus dažnai turi atlikti agresyvius veiksmus, kad progresuotų, patektų į kitą žaidimo lygį ir t. t. Be to, dažnai žaidimo metu fizine agresija sprendžiama daugelis užduočių, konfliktinių situacijų. Iš to išplaukia, kad kompiuterinius žaidimus žaidžiantis asmuo gauna agresyvaus elgesio pastiprinimą ir greičiausiai bus linkęs naudoti tokį elgesį ir gyvenime.

Atsiradus ir vis populiarėjant kompiuteriniams žaidimams, pradėtas lyginti televizijos ir kompiuterinių žaidimų poveikis. Pastaruoju metu ir žiniasklaidoje, ir mokslinėje literatūroje daug diskutuojama apie kompiuterinių žaidimų pranašumus ir trūkumus. 1999 m. JAV, Kolorado valstijos Kolumbino (Columbine) vidurinėje mokykloje, įvyko kruvina tragedija. Du šios mokyklos mokiniai šaunamaisiais ginklais nužudė 13 mokinių, sužeidė 23 ir nusižudė patys. Kaip teigia J. C. Andersonas ir Dillas (2000) viena tokio poelgio priežasčių galėjo būti ir žiaurus kompiuterinis žaidimas „Doom“, kurį abu mokiniai žaidė. Be abejo, tai, kas nutiko Kolumbino vidurinėje, yra bet kokias socialumo ribas peržengianti agresyvumo išraiška. Mokslinėje literatūroje iki šiol nėra vienos nuomonės, kokią įtaką turi didelis įsitraukimas į kompiuterinius žaidimus, agresyvūs žaidimai. Ši sritis aktyviai tyrinėjama (Anderson, 2003).

J. C. Andersonas ir Fordas (1986) eksperimentiniu tyrimu nustatė, kad labai agresyvus žaidimas sukėlė tiriamiesiems priešiško nerimo jausmus, o gana agresyvus žaidimas – tik priešiško. B. Tuschelo (2001) atlikta mokyklų psichologų apklausa parodė, kad pirmas ir svarbiausias veiksnys, lemiantis mokinių agresyvumą mokykloje, yra

televizijos ir kompiuterinių žaidimų įtaka. Bushman ir J. C. Andersonas (2002) nustatė, kad tie mokiniai, kurie žaidė agresyvių kompiuterinių žaidimų, labiau linkę projekciniame teste veikėjui priskirti agresyvias mintis, žodžius ir elgesį. D. A. Gentile'as ir J. C. Andersonas (2003) nurodo, kad kompiuteriniai žaidimai turi mažesnę poveikį nei televizija, nes grafinis žaidimų vaizdas yra daug prastesnis ir mažiau realistiškas nei televizijos vaizdas, kai kurie agresyvūs veiksmai kompiuteriniuose žaidimuose yra abstraktūs ir ne taip lengvai imituojami kaip realūs televizijos vaizdai (pvz., kosminių laivų šaudymas ir t. t.), daugelis žaidimų agresiją nukreipia prieš nežmogiškos kilmės būtybes (robotus, ateivius, monstrus ir t. t.). Pastaruoju metu ryškėja tendencija, kad kompiuteriniai žaidimai tapo labai realistiški, agresija žaidimuose dažnai nukreipiama prieš žmogų.

Kita vertus, galima teigti, kad pagal tam tikrus aspektus kompiuteriniai žaidimai turi didesnę poveikį nei televizija. D. A. Gentile'as, J. C. Andersonas (2003) nurodo, kad susitapatinimas su agresoriumi padidina agresyvių veiksmų imitavimą, ypač žaidimuose. Žaidžiantis asmuo mato vaizdą tokią, lyg žiūrėtų kompiuterinio herojaus akimis. Be to, aktyvus įsitraukimas į žaidimą padidina išmokimo tikimybę. Kitaip nei pasyvus televizoriaus žiūrėjimas, kompiuterinis žaidimas reikalauja aktyvaus įsitraukimo. Pažymėtina, kad žaidžiant atliekama visa, o ne dalis, agresyvaus veiksmo seka. Žaidimo metu žaidėjas turi nuspręsti, ką pasirinkti taikiniu, auka, kokį ginklą naudoti ir pan. Žaidėjai ilgai žaidžia neatsitraukdami, todėl smurto scenos yra nuolatinės. Filmuose keičiasi veiksmas, tempas, filmus pertraukia reklamos, tuo tarpu kompiuteriniuose žaidimuose žaidėjas turi būti nuolat pasirengęs galimiems netikėtumams ir nuolat elgtis agresyviai. Gerai žinoma, kad kartojimas padidina išmokimą. Žaidžiant kompiuteriu, norint pasiekti geresnį rezultatą, dažnai reikia atlikti tą patį veiksmą (pvz., persekioti, taikytis, šaudyti) daug kartų iš eilės. Be to, už savo agresyvius veiksmus žaidime žaidėjas apdovanojamas įvairiais prizais: papildoma gyvybe, taškais ir t. t.

Labiausiai paplitęs požiūris apie žiaurumo stebėjimas žiniasklaidoje poveikį yra tas, kad žiūrovai gali mėgdžioti žiauriai besielgiančius

aktorius. Remiantis laboratoriniais modeliavimo tyrimais, galima teigti, kad paskatinimai ir žiaurių veiksmų pateisinimas padidina jų pamėgdžiojimo tendenciją. L. Berkowitzius (1993) teigia, kad agresyvių paskatų pavyzdžių rodymas gali sukelti žiūrovo emocijas ir mintis, kurių veikiamas žiūrovas gali vėliau atlikti agresyvius veiksmus. Dažnas agresyvaus elgesio stebėjimas televizijos laidose gali sumažinti žiūrovų jautrumą žiaurumui, todėl žmonės tampa tam žiaurumui abejingi. Nuolatiniai per televiziją rodomo žiaurumo žiūrovai buvo linkę ne taip emocingai reaguoti į agresiją negu tie, kurie ją matė rečiau.

Be to, žiaurių veiksmų stebėjimas gali sumažinti individo jautrumą realiame gyvenime vykstančiam smurtui, kitiems žmonėms padaryta žala suvokiama kaip mažiau negatyvi. Žmonės gali susiformuoti neteisingą pasaulio suvokimą, dažnai matydami žiaurias scenas televizijoje ir kino filmuose, todėl gali įgyti daug nerealių baimių.

Žiniasklaidoje rodomų modelių imitavimas

A. Bandura (1973) teigia, kad televizija gali pakeisti agresyvaus elgesio formą. Televizija moko įgūdžių, kurie gali būti naudingi norint atlikti žiaurius veiksmus, nukreipti žiūrovo dėmesį į tą elgesį, apie kurį jie anksčiau negalvojo. Pavyzdžiui, jauni žmonės gali **mėgdžioti** karatė ir dziudo judesius, gali išmokti veiksmingos taktikos, kaip atlikti žiaurius nusikaltimus. Maži vaikai gali mėgdžioti multiplikacinių filmų veikėjus, kurie dalyvauja ypač žiauriuose epizoduose, kuriuose po atakos auka stebuklingai greitai atsigauna ir pasveiksta. Ši informacija gali skatinti kai kuriuos subjektus, kurie jau yra motyvuoti pasielgti agresyviai. Toks modeliavimo procesas gali padažninti žiaurų elgesį, jeigu tie žmonės, kurie nori ką nors sužeisti, pasirenkantys matytus žiaurius metodus, užuot taikę nežiaurius agresyvaus elgesio metodus.

Plačiai nuskambėjo atvejis Bostone, kai šeši jauni žmonės padegė moterį, iš pradžių privertę ją apsipilti degalais (benzinu). Tai įvyko po dviejų dienų, kai panaši scena buvo parodyta per televiziją. Kitu atveju keturi paaugliai išprievartavo 9 metų mergaitę su alaus buteliu, pakartodami sceną, matytą televizijos filme. Tokie incidentai gali būti ir sutapimas, bet jie patvirtina esant galimybę, kad neįprastas ir drama-

tiškas elgesys, matytas per televizorių, gali būti pamėgdžijamas. Taip gali atsitikti net tada, kai žiūrovai niekada iki tol nebūtų įsivaizdavę, kad taip gali pasielgti.

Modeliavimas taip pat gali būti panaudotas aiškinant užkrečiamą poveikį, matant išreklamuotą žiaurumą: orlaivių užgrobimas, piliečių riaušės, bombų sprogdinimą, politinius asmenų (įkaitų) pagrobimus. Tendencija, kad tokie įvykiai pasireiškia tam tikromis bangomis, rodo, kad bent kai kurie žiūrovai pamėgdžioja tuos įvykius, kurie iš tikrųjų vyko ir buvo rodomi televizijos laidose. Dažniausiai tyrinėjamas žiaurumo televizijos filmuose ir žiūrovų agresijos ryšys.

Paskatinimai už atliktą elgesį ir agresyvaus elgesio įteisinimas

A. Bandura (1973) teigia, kad televizija gali informuoti žiūrovus apie pozityvius ir negatyvius agresyvaus elgesio padarinius. Žiūrovai gali manyti, kad pamėgdžiodami modelio elgesį pasieks tokius pačius rezultatus kaip filmo arba reportažo herojus. Jeigu žiaurumas pateisinamas arba paliekamas nenubaustas televizijos laidose, žiūrovo kaltės jausmas arba baimė dėl savo agresijos sumažėja.

Visiškai neaišku, kokias konkrečias žinias išmoksta žiūrovas, matydamas televizijos ir kino filmus. Daugelyje siužetų pagrindinis aktorius pasitelkia žiaurumą, kad gautų teisėtus rezultatus, tuo tarpu niekšas naudoja neteisėtą žiaurumą ir prievartą. Pagrindinis aktorius veikia prieš niekšą ir dažnai naudoja žiaurias priemones kaip paskutinį įmanomą būdą jį paveikti. Žiaurumas gali būti naudojamas savigynai arba tam, kad nubaustų pavojingą arba kitiems grėsmę keliantį kriminalinį nusikaltėlį. Nors atsitiktinės televizijos programos ir filmai gali pateisinti policijos pareigūnų niekšišką elgesį arba neteisėtą jėgos panaudojimą, tokios programos yra retos. Televizija dažniausiai perduoda mintį, kad nors kai kurios žiaurumo formos būtinos ir teisėtos, kriminalinis žiaurumas yra blogybė.

Žiaurumo pamokos, kurias asmenys gauna virtualiame pasaulyje, gali būti panašios arba tokios pačios kaip ir kitos pamokos, gautos

apie žiaurumo naudojimą kitais atvejais. Iš esmės daugelis žiūrovų, išskyrus pacifistus, pritaria pagrindinių herojų žiauriam elgesiui. Televizijos įtaka žiūrovams, kurie pritaria smurtui, gali geriausiu atveju būti silpna. Priešingai nei realiame gyvenime, neteisėtas jėgos ir žiaurumo naudojimas televizijoje beveik visada nubaudžiamas, todėl galima būtų teigti, kad žiaurumas, matytas per televiziją ir kino filme, gali mažinti kriminalinį žiaurumą, nes tose laidose nusikaltėliai beveik niekada nelieka nubausti.

Du kiti veiksniai gali riboti informacijos apie žiaurais elgesio teisėtumo, atlygio arba kainos poveikį. Žiūrovai visada suvokia, kad tai yra išgalvotas žiaurumas, todėl gali nerimtai žiūrėti į tose išgalvotose istorijose perteikiamą informaciją. Modeliavimas labiau linkęs pasireikšti stebint tikrus, o ne išgalvotus įvykius (Berkowitz, Alioto, 1973; Feschbach, 1972). Antra, per televiziją matomas žiaurus kontekstas ir provokacijos labai skiriasi nuo tų kontekstų ir provokacijų, kurias žmonės patiria savo kasdieniame gyvenime. Žiūrovai atsižvelgia į kontekstą ir ketinimus prieš modeliuodami agresyvų elgesį. R. G. Geen (1978) nustatė, kad provokuojami koledžo studentai yra agresyvesni po to, kai prieš tai stebėjo kerštingą agresiją, bet ne po to, kai stebėjo bokso varžybas. Daugeliui subjektų bokso varžybos yra atskiras, specialus kontekstas, kuris nesuteikia informacijos apie tai, kaip elgtis kitomis aplinkybėmis.

Kai kurie žiūrovai gali neatkreipti dėmesio, praleisti kitus svarbius per televiziją perduodamus informacijos aspektus. Tuo pasižymi maži vaikai, kurie gali atkreipti dėmesį į atvirus veiksmus, o ne į veikėjų ketinimus arba aplinkybes, kuriomis tie veiksmai atliekami. Collinssas, Berndtas, Hesas (1984) nustatė, kad darželinio amžiaus ir 2-os klasės vaikų žiaurių televizijos programų suvokimo ir supratimo agresoriaus motyvai dažniausiai nepaveikia. Jie daugiau dėmesio atkreipia į elgesį ir į jo galutinius padarinius. Netgi jei maži vaikai mėgdžioja modelių elgesį, dar negalima teigti, kad jie taip žiauriai elgsis ir ateityje, kai bus vyresni. Tapę vyresni, jie atkreipia dėmesį į veikėjo ketinimus ir aplinkybes. Žiūrovų elgesys atspindi tai, ko jie tuo metu išmoksta. Vyresniame amžiuje elgesys gali tapti pavojingas aplinkiniams.

Kultūrinis perkėlimas ir kognityvinis sužadınimas

M. Strausas (1991) teigia, kad kai kurie žiūrovai ignoruoja teisėtos ir neteisėtos agresijos skirtumus. Pagal kultūrinio *perkėlimo* teoriją žiaurumas vienoje gyvenimo srityje sukelia agresyvumą arba žiaurumą kitose srityse (Straus, 1991). Šis perkėlimo procesas peržengia teisėtos ir neteisėtos agresijos ribas. Analizuodami žiaurumo paplitimą JAV L. Baron ir M. Strausas (1987) nustatė, kad kuo aukštesnis teisėto žiaurumo indeksas būdingas tam tikrai valstijai, tuo aukštesnis nusikalstamumo lygis užfiksuotas toje valstijoje. Indeksas parodo, koku laipsniu žiaurumas (toks kaip vaikams taikomos fizinės kūno bausmės dažnumas) naudojamas socialiai teisėtiems tikslams pasiekti. Galimas ir priešingas paaiškinimas – kuo aukštesnis nusikalstamumo laipsnis, tuo dažniau bausmes taiko ir piliečiai, ir vyriausybė. Kognityvinio mokymo teorijoje teigiama, kad modeliavimas nepriklauso nuo to, kaip žiūrovas interpretuoja žiniasklaidoje vaizduojamo žiaurumo turinį. L. Berkowitzius (1984) teigia, kad agresyvios mintys žiauriuose filmuose per asociacijas gali suaktyvinti kitas agresyvias, žiūrovų atmintyje esančias, mintis. Kai viena mintis suaktyvinta, kitos, tarpusavyje stipriai susijusios mintys, taip pat yra suaktyvinamos. Iškart po žiauraus filmo žiūrovai gali būti pasiruošę *reaguoti* agresyviai, nes atminties sistemoje saugomi kognityviniai tinklai, susiję su agresija, atgaivinami ir kuriami. Bet koks iš aplinkos gautas dirgiklis gali inicijuoti agresyvios medžiagos prisiminimą. Panašiai teigė L. R. Huesmanas (1982) nurodymas, kad vaikai sąlygiškai išmoksta tam tikrų problemų sprendimo būdų stebėdami kitų elgesį. Šie būdai (braižas) nurodo kognityvinėje sistemoje saugomus lūkesčius apie galimą elgesio seką, kuri gali pasireikšti tam tikroje situacijoje. Dažnas žiaurių scenų stebėjimas gali nulemti tai, kad vaikas sukaupia savo atmintyje ištisą agresyvių veiksmų kolekciją, kurie gali būti pritaikyti kitose situacijose, jeigu reali situacija, su kuria susiduria vaikas, pasižymi kurio nors stebėtos situacijos (netgi išgalvotos) aspektu.

W. L. Josephsonas (1987) tyrinėjo žiaurių televizijos laidų žiūrėjimo ir sukeltų prisiminimų poveikį antros ir trečios klasės vaikams.

Prieš pradėdant rodyti filmą arba po jo, vaikams buvo sukeliama frustracija. Vaikai matė filmą be žiaurių scenų arba žiaurų filmą, kuriame buvo panaudotos radijo stotelės (tarpusavio pasikalbėjimo siųstuvai). Vėliau tyrime dalyvavę vaikai buvo apklausti eksperimentatoriui laikant rankose arba mikrofona, arba panaudotas radijo stoteles.

Po interviu vaikai žaidė lauko ritualį. Jo metu fiksuota vaikų agresija. Keltos šios hipotezės: vaikai, kurie matė žiaurų televizijos filmą ir su kuriais interviu buvo daromas laikant rankose telefonus, žaidimo metu bus agresyvesni, nes telefono aparatai (angl. „walkie-talkie“) jiems sukels asociacijas, susijusias su žiauriu filmu. Ši hipotezė pasitvirtino tu berniukų atžvilgiu, kurie, mokytojo nuomone, buvo agresyvūs. Kaip neagresyvūs apibūdinti berniukai tokiomis pačiomis sąlygomis slopino savo agresiją. W. L. Josephsono manymu, neagresyvių vaikų atveju agresija gali būti stipriai susijusi su neigiamomis emocijomis, tokiomis kaip kaltė ir baimė, dėl kurių agresija slopinama. Tai reiškia, kad žiniasklaidoje demonstruojama agresija gali padidinti arba slopinti agresyvų elgesį ir tai priklauso nuo vidinių žiūrovo predispozicijų. Toks žiniasklaidos poveikis gana trumpalaikis ir gali nepaveikti bendro žiaurumo ir nusikalstamumo lygio.

Jautrumo sumažinimas

L. Berkowitzius laikosi nuomonės, kad smurto žiniasklaidoje poveikis yra tiesioginis ir trumpalaikis. Vis dėlto net trumpalaikiai efektai gali būti sudėtingi, nes juos veikia įvairūs psichologiniai procesai. L. Berkowitzius teigia, kad pasireiškia „emocinis atbukimas“ ir „desensibilizacija“, t. y. sumažėja jautrumas smurtui.

A. Thomaso ir kt. (1977) eksperimentų rezultatai patvirtina **jautrumo sumažinimo** efektą. Viename eksperimentų vaikams, pažiūrėjusiems „agresyvų“ filmą, nerūpėjo kitame kambaryje kilusios jų bendraamžių muštynės. Kitaip nei kontrolinės grupės vaikai, jie neskubėjo pulti skirti mušeikų. Kodėl gi atsiradusios žiūrovų mintys sukėlė akivaizdų abejingumą agresijai? Taip įvyko todėl, kad filmas suaktyvino agresyvias idėjas ir vaikai galėjo manyti (laikiniai), kad muštynės – tai normalus žmonių elgesys.

Kitas tų pačių tyrėjų eksperimentas buvo skirtas patvirtinti jautrumo sumažinimo reiškinio egzistavimą. Jeigu žmogus mano, kad agresija nėra kažkas neįprasta, žiūrėjimas į muštynes nesukels jam šoko ir neigiamų emocijų. Ši prielaida pasitvirtino eksperimento metu. Eksperimento metu koledžo studentams rodytas vaidybinis filmas su smurto elementais, o vėliau ir tikros gatvės muštynės. Muštynes stebinčių studentų fiziologinis susijaudinimas jau buvo silpnesnis nei žiūrint filmą. Taip pat paaiškėjo, kad žmonės, kurie dažnai mato smurto scenas per televiziją ir kasdieniame gyvenime, jaučia silpnesnę fiziologinį susijaudinimą matydami ir suvaidintą, ir realią agresiją.

Kita vertus, nėra duomenų apie tai, kad jautrumo sumažėjimas paveiktų žiaurų elgesį (pvz., mediciną studijuojantys studentai dažnai dalyvauja lavonų skrodimuose ir tampa mažiau jautrūs kraujo vaizdui chirurginių operacijų metu. Kita vertus, negalima teigti, kad gydytojai yra žiauresni negu kitos profesijos žmonės). Taip pat nėra aišku, kada toks efektas turėtų pasireikšti. Jeigu žiūrovai tampa mažiau jautrūs žiauriam elgesiui, vaizduojamam žiniasklaidoje, jie tampa tam vaizdui abejingi. Kitaip tariant, jautrumo sumažėjimas gali sumažinti bet kokį poveikį, kurį daro žiaurumo demonstravimas per televiziją. Jeigu už žiaurumą per TV rodomuose filmuose baudžiama, abejingi žiūrovai bus mažiau linkę išmokti agresiją slopinti. Abejingumas nesustiprins žiūrovų žiaurumo, bet ir neprisidės prie to, kad matytų laidų veikiami žiūrovai imtų elgtis ne taip agresyviai. Poveikis agresijos atžvilgiu bus neutralus.

Žiūrovai, pasižymintys sumažėjusiu jautrumu, galbūt mažiau nerimauja dėl smurto apskritai. Jeigu nerimas dėl žiaurumo slopina žiaurumo naudojimą, tai to nerimo sumažinimas gali lemti tai, kad žiūrovai yra žiaurumo atžvilgiu tolerantiškesnis.

M. E. Rice'as ir kt. (1994,) nustatė, kad nusikaltėliai pasižymi mažesne empatija. Daugelyje kompiuterinių žaidimų agresija yra nukreipta ne tik prieš įvairius monstrus, pabaisas ir nežemiškas būtybes, bet ir prieš tikroviškai vaizduojamus žmones. Tikėtina, kad tokius žaidimus žaidžiantys asmenys išsiugdys mažesnę empatiškumą kitų atžvilgiu, t. y. jie mažiau stengsis suprasti ir įsijausti į kitą asmenį. Suprati-

mas, kad kitas žmogus kenčia, slopina agresiją (Eysenck, 2002). Taigi negebėdami tinkamai suprasti kito žmogaus kančios, agresyviai besielgiantys asmenys bus mažiau linkę riboti savo destruktivyvų elgesį.

Nerealijų baimių sukūrimas

Ir televizijoje, ir kompiuteriniuose žaidimuose pasaulis vaizduojamas pernelyg agresyvus, nusikaltėliškas, pavojingas. Tai gali paveikti ir požiūrį į realų pasaulį. Žmogus gali jaustis mažiau saugus, išgyventi daugiau baimės ir nerimo jausmų. Be to, jis gali agresyviau reaguoti į įvairius dirgiklius. A. Bandura (1973) teigė, kad televizija iškreipia žinias apie pavojų ir grėsmę, kurie egzistuoja realiame pasaulyje. Televizijos žiūrėjimas skatina, puoselėja nepasitikėjimą kitais ir formuoja klaidingą pasaulio supratimą, jog pasaulis yra pavojingas. Čia pasireiškia vadinamasis „lavinimo ar kultivavimo efektas“ (Gerbner, Gross, 1976). Akivaizdu, kad nuolatiniai televizijos laidų žiūrovai mažiau pasitiki kitais asmenimis ir padidina galimybę būti nusikaltėlių užpulti (Ogles, 1987). Galima daryti prielaidą, kad šios baimės skatins žiūrovus įžvelgti tas baimes, kurios iš tiesų neegzistuoja, ir todėl agresyviai reaguoti. Tikėtina, kad tokios baimės gali skatinti žiūrovus vengti agresyvaus elgesio kitų atžvilgiu, jeigu jie jaučia, kad tai – pavojinga, ir gali lemti tai, kad jie bus persekiojami ir taps aukomis. Žmonės, kurie bijo nusikaltimų, gali būti linkę rečiau vaikščioti tamsiu paros metu ir vengti pavojingų vietų, kuriose gali tapti užpuolimų aukomis. Vadinasi, jei žiaurių scenų žiūrėjimas per televizorius padidina baimę, tai gali sumažinti nusikalstamumo lygį.

Nusikaltimai gali būti ne tokie dažni, jeigu kasdieninė potencialių nusikaltėlių ir aukų veikla mažina jų ryšio atsiradimo galimybę. Žmonės žiūri televizorių namie, todėl galimybė tapti žiauraus elgesio aukomis, bent jau ne tarp šeimos narių, gerokai sumažėja. Žiūredami televizorių žmonės mažiau bendrauja ir su kitais šeimos nariais, taigi galimybė patirti žiaurumą taip pat sumažėja. S. F. Messneris (1986), S. Messneris ir J. Blau (1987) nustatė, kad miestai, kuriuose televizijos žiūrėjimas aukštesnio lygio, žiaurių ir nežiaurių nusikaltimų lygis žemesnis. Analizuojant tokius duomenis, labai sunku atskirti televizijos

žiūrėjimo įpročius, būdingus nusikaltėliams ir žiaurių nusikaltimų aukoms. Žiaurius nusikaltimus dažniausiai padaro jauni žmonės, taigi bet kokie užsiėmimai ar veikla, atitraukianti jaunos žmones nuo įprastinės veiklos, taip pat mažina jų galimybę nusikalsti.

Padaryti vienareikšmes išvadas apie žiniasklaidoje demonstruojamo žiaurumo galimą poveikį sunku, nes yra gana daug prieštaringų duomenų. J. Freedmanas (1984) mano, kad žiaurumo demonstravimo žiniasklaidoje negalima laikyti žiauraus elgesio priežastimi, tuo tarpu L. Friedrich-Coferis ir A. C. Hustonas (1986) teigia, kad poveikis yra: žiaurumo rodymas per TV turi nors mažą poveikį žiauriam elgesiui.

Priešinga išnagrinėtoms nuomonė buvo vystoma **katarsio** ir vėliau **sulaikymo** teorijose (jų autorius *Seymour Feshbach*). Jis teigė, kad agresijos matymas žiniasklaidoje daro tokį patį poveikį, kaip senovės graikų tragedijų žiūrėjimas, kur agresyvios nuostatos sumažinamos stebint kitų žmonių panašų elgesį. Sulaikymas vyksta, kai asmeninių agresyvių nuostatų skatinimas nulemia bausmės baimę ir taip jos sumažinamos. Toks poveikis tam tikromis aplinkybėmis galimas, tačiau daugelis tyrimų jų nepasitvirtino, manoma, kad neigiamo poveikio rizika yra didesnė.

Skurdas

Ankstesnės teorijos, kuriose nagrinėtos nusikaltimų priežastys, rėmėsi prielaida, kad dauguma delinkventiškai besielgiančių paauglių kilę iš asocialių šeimų arba iš socialiai nepalankios aplinkos (Rutter, Giller, 1983). Pavyzdžiui, R. K. Mertonas (1938, 1957) teigė, kad asocialų elgesį lemia įtampa, kurią sukelia kultūrinių tikslų ir galimybių juos pasiekti, atotrūkis. Cohenas (1956) pabrėžė galimybių pasiekti socialinį statusą ir prestižą nebuvimą; J. B. Maysas (1954, 1972) delinkvenciją vaizdavo kaip „normalų“ elgesio būdą socialiai nepalankioje subkultūroje.

Šios teorijos dabartiniu metu nebetinka, nes paaiškėjo, kad nuskaldamo elgesio ir socialiai nepalankių sąlygų ryšys nėra toks stiprus ir toks vienareikšmis, kaip manyta, nes empiriniai tyrimai to ryšio nepa-

tvirtino. Vis dėlto pripažįstama, kad socialiai nepalankios sąlygos ir skurdas yra gana stiprus indikatorius, parodantis padidėjusią asocialaus elgesio riziką, ir tas ryšys randamas ir remiantis savistata paremta informacija, ir apklausiant asmenis, nuteistus už įvairius nusikaltimus (Farrington, Loeber). Bendra šalies ekonominė padėtis taip pat daro įtaką vaikų ir paauglių asocialiam elgesiui.

Remiantis pastarųjų 15 metų tyrimais, nustatyta, kokio pobūdžio yra socialiai nepalankių sąlygų ir nusikalstamumo ryšiai. Congeris ir Elderis kartu su savo kolegomis longitudiniame 378 šeimų, tyrime (Conger, ir kt., 1992/1993/1994) analizavo ekonominių nepriteklių poveikį tėvams ir jų paaugliams vaikams. Paaiškėjo, kad neigiamą įtaką daro ne pats skurdas ar ekonominiai nepritekliai, poveikis yra netiesioginis ir reiškiasi per tėvų depresiją, tėvų konfliktus, atšiaurių tėvų elgesį su vaikais. Tiriant šeimos patiriamą stresą (atsiradusį sumažėjus pajamoms sunkiai susižeidus arba susirgus kam nors iš šeimos narių) Oregono (Capaldi, Patterson, 1987) ir Ajovos (Kellam, 1990) longitudiniuose tyrimuose, nors tyrimai buvo atlikti skirtingose aplinkose (miesto ir kaimo), tyrimo rezultatai buvo stebėtinai panašūs. Abiejuose tyrimuose, šeimos patiriamas stresas turėjo poveikį šeimos nariams per tėvų depresiją ir vaikų nepriežiūrą. Kituose tyrimuose, tokiuose kaip D. P. Farringtono atliktame tyrime Londone ir R. Loeberio tyrime Pittsburge (JAV), taip pat nustatyta, kad skurdas daro įtaką asocialaus elgesio atsiradimo galimybei ne tiesiogiai, bet per netinkamą vaikų auklėjimą dėl tėvų patiriamo streso.

Šeimos socialinę ekonominę padėtį, šeimos statusą, tėvų priežiūros lygį ir bausmių taikymą, kaip veiksnius, skatinančių agresyvų ir delinkventinį elgesį, tyrė J. Haapasalo ir R. E. Tremblay (Haapasalo, Tremblay, 1994). Tyrimo rezultatai rodo, kad nuolat besimušantys berniukai dažniau nesimušantys buvo iš šeimų su nepalankia ekonomine padėtimi nei.

M. Farnworthas ir kt. (1994) tyrė, koks socialiai nepalankių sąlygų aspektas labiausiai susijęs su atskiromis delinkvencijos rūšimis. Longitudinių tyrimų duomenys parodė, kad pagrindinę įtaką daro ne so-

cialinė klasė, kuriai šeimos nariai priklauso, bet nuolatinis nedarbas ir nuolatinis priklausomumas nuo socialinės paramos tarnybų. Stipriausiai pastarieji veiksniai susiję su nusikaltimais gatvėse (tokiais kaip užpuolimas, prekyba narkotikais, automobilių vagystės, vagystės iš rankinukų/kišenių), o ne su kitais nusikaltimais (tokiais kaip nuosavybės gadinimas, naminių gyvūnų vogimas ir pan.).

Sunki tėvų finansinė padėtis labai neigiamai paveikia mergaičių asocialų elgesį; skurdui jos yra jautresnės nei berniukai. Galbūt prie to prisideda mergaičių motinų depresija, kurią jos išgyvena dėl tų pačių priežasčių (skurdo).

Nedarbas

Daugelis tyrimų atskleidė nedarbo ir nusikalstamumo ryšį. Longitudiniai tyrimai, kurių metu asocialūs vaikai buvo stebimi ir tiriama nuo vaikystės iki suaugusiojo amžiaus parodė, kad šie vaikai suaugę dažnai yra bedarbiai arba dažnai kečia darbus. Kitaip tariant, asocialus elgesys vaikystėje ir kiti veiksniai (aptarti ankstesniuose skyriuose), susiję su asocialiu elgesiu, yra susiję ir leidžia numatyti, kad suaugę jie dažniau taps bedarbiais ir nesugebės išlaikyti pastovaus darbo (Caspi ir kt.). Iš dalies tai yra susiję su tuo, kad nedarbas dažnai yra asocialaus elgesio padarinys, kita vertus, galima daryti prielaidą, kad asocialus elgesys ir nedarbas yra to paties konstrukto dalis, t. y., tų pačių rizikos veiksnių ir asocialaus gyvenimo stiliaus padarinys. Kalbant apie priežastinius veiksnius, akivaizdžios dvi pagrindinės priežastys. Tikėtina, kad asocialūs paaugliai dažniau gali išeiti/būti išmesti iš mokyklos neįgiję tinkamo išsilavinimo. Dėl to dauguma jų dirbs nekvalifikuotus arba menkai kvalifikuotus darbus. Daugelis tokių darbų yra sezoniniai (statyba, kelių tiesimas ir pan.), todėl šie asmenys dažnai lieka be darbo. Darbo rinkai vis labiau reikia kvalifikuotų darbuotojų nei anksčiau, o kvalifikacijos nereikalaujančių darbų nėra daug. Antra, asocialūs asmenys elgiasi taip, kad greitai už savo elgesį iš darbo yra atleidžiami. Tai susiję ir su pernelyg dideliu alkoholio vartojimu, ir su sulaukymu, įkalinimu už padarytus nusikaltimus.

Be abejo, nedarbas ne visada susijęs su asocialiu elgesiu. Bet kurios profesijos, bet kokį darbą dirbantys asmenys gali tapti bedarbiais dėl priežasčių, nepriklausančių nuo jų valios arba kontrolės. Nedarbo lygis svyruoja visose pasaulio šalyse dėl politinių ir ekonominių priežasčių, o ne dėl individualių ir asmeninių priežasčių. Daugelyje tyrimų nustatyta, kad nesavanoriškas darbo praradimas susijęs su psichologinėmis problemomis, savivertės sumažėjimu ir pan. Tos problemos išnyksta žmogui vėl įsidarbinus. Taigi darbo praradimas sukelia psichologinių padarinių. Darbo praradimas susijęs su pajamų sumažėjimu, o socialinių ryšių praradimas žmogui kelia menkavertiškumo jausmus. Vis dėlto D. P. Farringtono (1986) tyrimai, rodantys, kad turtinius nusikaltimus dažniau padaro asmenys, kurie tuo metu yra bedarbiai, rodo, kad nedarbas ir asocialus elgesys tarpusavyje yra susiję. D. M. Fergussonas, M. T. Lynskey ir J. Horwoodas (1997) tirdami 16–18 m. jaunuolių nustatė, kad tik 2,2 proc. nuteistų asmenų niekada nedirbo, 11–12 proc. bedarbiais buvo trumpiau nei 6 mėnesius, o 19,7 proc. bedarbiais buvo ilgiau nei 6 mėnesius. Šio tyrimo duomenys, akivaizdžiai liudija, kad yra nedarbo ir nusikalstamumo, ypač turtinių nusikaltimų ryšys.

D. F. Farringtonas (1986) tyrė, ar atskirų asmenų nusikalstamumo lygis skiriasi, kai asmuo turi darbą ir kai yra bedarbis. Paaiškėjo, kad jaunuoliai, per tris mėnesius, kol buvo bedarbiai, padarė nusikaltimų triskart daugiau palyginti su tokiu pačiu laikotarpiu, lyginant su dirbančiais tokio paties amžiaus asmenimis. Tai rodo, kad nedarbas tiesiogiai susijęs su asocialiu elgesiu. Antra, nusikalstamumo lygis, praradus darbą, išaugo net 62 proc. Tai rodo, kokią įtaką turi nedarbas asocialaus elgesio stiprėjimui. Trečia, nedarbo poveikis stiprėjant asocialiam elgesiui pasireiškė tik tarp tų asmenų, kurie buvo delinkventinio elgesio rizikos grupėje dėl nepalankios socialinės ekonominės situacijos šeimoje, ankstesnio destruktivaus elgesio ir žemesnio nei vidutinis IQ. Panašius rezultatus gavo ir G. H. Elderis (1974), kuris nustatė, kad 1930-tųjų JAV ekonominė depresija turėjo didžiausią neigiamą įtaką tiems jauniems žmonėms, kuriems buvo būdingas emocinis nestabilumas. A. Caspi ir T. E. Moffit (1991) nustatė, kad ankstyvas

brendimas buvo susijęs su taisyklių nesilaikymu, pažeidinėjimu tik tu mergaičių, kurioms elgesio problemos buvo būdingos jau iki brendimo pradžios. A. Caspi ir T. E. Moffit teigia, kad gyvenime patiriami stresai dažnai linkę padidinti tas elgesio tendencijas, kurios jau buvo iki tam tikrų gyvenimo įvykių, o ne iš esmės pakeisti nusistovėjusias elgesio formas.

Atsižvelgiant į minėtus tyrimus, galima daryti bendresnes išvadas apie tai, kaip nedarbas skatina asocialų elgesį, ir kokie yra su tuo susiję mechanizmai. Akivaizdu, kad nedarbas gali nulemti tai, kad individas bus linkęs vagiliauti dažniau nei dirbantis asmuo (Farrington, 1986). Tai iš dalies atspindi ekonominius sunkumus, ir kita vertus, bedarbis turi daugiau laiko ir galimybių užsiimti tokia veikla, kur, ko gero, ir nedirbančių bendraamžių grupė daro įtaką tokiam asocialiam elgesiui.

R. J. Sampsonas ir J. H. Laubas (1993), analizuodami S. Gluecko duomenis nustatė, kad nepastovus darbas, nedarbas turi ilgalaikį poveikį, nes silpnina žmogaus ryšius su visuomene ir jos vertybėmis. Nuolatino darbo neturėjimas daro įtaką tam, ką žmogus galvoja apie save, kokia jo vieta, ryšiai visuomenėje, ir tai yra ilgalaikis procesas

Taigi nedarbas skatina kriminalinės veiklos stiprėjimą, tačiau labiausiai paliečia tuos individus, kurie yra rizikos grupėje ir dėl kitų veiksnių, tokių kaip ankstesnis elgesys, socialinis ekonominis šeimos statusas, psichosocialiniai aplinkos ypatumai, taip pat tuos individus, kurie yra lengviau pažeidžiami, t. y. paauglius ir jaunos suaugusiuosius.

SU ASOCIALIU ELGESIU SUSIJUSIOS PAAUGLIŲ ELGESIO IR EMOCINĖS PROBLEMOS

Pagrindinės sąvokos:

Savęs reguliavimo įgūdžiai

Priklausomybė

Narkotikai

Socialiniai padariniai

Socialiniai siekiai

Gynybinės funkcijos

Depresija

Priverstiniai pabėgimai

Demonstratyvus tyčinis pabėgimas

Vengimas

Su asocialiu elgesiu susijusios keletas kitų elgesio ir emocinių problemų, kurios pačios savaime negali būti laikomos asocialiu elgesiu. Prie jų priskiriami tokie vaikų bruožai kaip akademinis ir bendravimo gebėjimų stoka, alkoholio ir narkotikų vartojimas, pernelyg ankstyvas ir netvarkingas seksualinis gyvenimas, depresija, pabėgimai iš namų ir kt. Daugeliui asocialių vaikų būdinga gebėjimų stoka įvairiose srityse: akademinėje veikloje, bendravime ir kt.

Šie su asocialiu elgesiu susiję bruožai ir elgesio problemos gali ir nebūti priežastiniai, sąlygojantys asocialaus elgesio atsiradimą ir stiprėjimą, greičiau jie atsiranda kaip to paties proceso šalutiniai reiškiniai. Pavyzdžiui, socialinių gebėjimų stoka, dėl kurių vaiką atstumia jo bendraamžiai, gali susiformuoti tokiomis pat aplinkybėmis, kuriose įtvirtintas vaiko asocialus elgesys, t. y. namuose.

Sociokognityvinių ir bendravimo gebėjimų stoka

J. Piaget manymu, sąveikaudamas su kitais vaikas laipsniškai per-eina nuo **egocentriško** pasaulio suvokimo prie kitų žmonių požiūrio supratimo. Šiame procese vaikas išmoksta suprasti kitų žmonių jausmus, ketinimus, jų elgesio priežastis. Atsilikimas šioje srityje nulemia tai, kad vaikas negerbia kitų žmonių teisių (Chandler, 1973). Jeigu vaikas lieka egocentriškas, labai tikėtina, kad jo elgesys bus deviantinis. Gurucharti ir kt. (1984) nustatė, kad vaikai, kuriems būdingos elgesio problemos, yra atsilikę pagal asmeninių santykių raidos pobūdį, nors paauglystėje savo bendraamžius jie pasiveja. Chandleris (1973) nustatė didelius skirtumus jau 11 ir 13 metų amžiuje, lygindamas delinkventiška ir nedelinkventiška besielgiančius vaikus pagal jų egocentriškumo lygį, t. y. delinkventiška besielgiantys vaikai buvo gerokai egocentriškesni.

Empatija tam tikra prasme susijusi su egocentriškumu, nes apima ne tik kito asmens perspektyvos supratimą, bet ir sugebėjimą reaguoti į kitų žmonių jausmus. Tai reikšminga delinkvencijos atveju, nes sugebėjimas įsivaizduoti kito žmogaus kančią, nemalonius išgyvenimus gali sulaukyti asmenį nuo agresyvių veiksmų kito žmogaus atžvilgiu. Kaip jau minėta, psichopatinėms asmenybėms būdingas empatijos trūkumas, o jų daromi nusikaltimai – ypač žiaurūs. Iš dalies tai gali paaiškinti dalį su lytimi susijusių delinkvencijos paplitimo skirtumų, nes pagal lyčių stereotipus moterys turi būti empatiškesnės nei vyrai, taigi mergaičių empatiškumo įgūdžiai gali būti labiau vystomi ir šeimoje, ir už jos ribų.

P. B. Hoffmanas (1982) empatiją apibūdina kaip universalią afektyvią reakciją į kito žmogaus liūdesį, sielvartą, ir šie empatijos gebėjimai kinta vaiko sociokognityvinės raidos metu. Jis išskiria *kalnę* kaip atskirą empatijos atvejį, kai dėl kito žmogaus sunkios padėties kalnę žmogus prisiima sau jausmą, ir tas gebėjimas atsiranda vėlesniais raidos laikotarpiais.

Problemų sprendimo gebėjimų stoka gali būti priežastiniais ryšiais susijusi su socialiai neefektyviu ir neadaptiviū elgesiu (Tisdelle,

Lawrence, 1986). T. J. D'Zurilla ir M. R. Goldfriedas (1971) problemų sprendimo gebėjimus laiko kognityviniu elgesio procesu, kuris leidžia sukurti alternatyvius reagavimo į situaciją būdus, tokius kaip asmeninis konfliktas ir paskatinimų praradimas, antra, padidina tikimybę, kad iš tų alternatyvų bus pasirinkti efektyviausi reagavimo būdai. Sprendimai priimami laipsniškai, pradedant problemos suvokimu, tikslų formulavimu, alternatyvių sprendimų generavimu, tinkamiausios strategijos pasirinkimu ir baigiant savo veiksmų padarinių tikrinimu. Problemų sprendimo sugebėjimai iš dalies priklauso nuo intelekto lygio (IQ), tačiau labiausiai – nuo įgytų įgūdžių (Spivack, Platt, Shure, 1976). A. A. Hainsas ir E. B. Ryanas (1983) lygino delikventus ir nedelikventus (berniukus) pagal jų socialinius kognityvinius įgūdžius. Paaikšėjo, kad delinkvencija nebuvo susijusi moraliniu samprotavimu ir žinių apie socialinių problemų sprendimo strategijas trūkumu. Spręsdami socialines problemas, delinkventai ne taip nuodugniai nagrinėjo įvairias situacijų aplinkybes, tokias kaip probleminės situacijos priežastis, todėl socialinę sąveiką pradėdavo turėdami nepilną, fragmentišką informaciją arba darydami neteisingas prielaidas.

Tiriant paauglių problemų sprendimo gebėjimus, dažnai naudojamas MEP klausimynas (angl. *Means-Ends Problem Solving test*), kuriame pateikiama hipotetinės probleminės situacijos pradžia ir pabaiga, prašant apklausiamo asmens sugalvoti, kaip buvo pasiektas rastas, minimas istorijos pabaigoje. Lygindami narkotines medžiagas vartojančius paauglius su nevartojančiais, J. J. Plattas, W. Scura ir J. Hannonas (1973) nustatė, kad narkotines medžiagas vartojantys paaugliai daug prasčiau galėjo sugalvoti būdus, kuriais probleminėje situacijoje pasiekiamas tikslas. Paaugliai, kurie pažeidžia lygtinio paleidimo į laisvę tvarką, pasižymėjo žemais rezultatais bandydami pagrįsti, kaip pasiektas tikslas, be to, jiems sunkiai sekėsi sugalvoti alternatyvius veikimo būdus probleminėje situacijoje. Tirdami paauglius dėl padarytų teisės pažeidimų gyvenančių specialiuose globos namuose, J. P. Higginsas ir A. P. Thiesas lygino paauglius, kurie institucijoje elgėsi pagal nustatytą tvarką, ir tuos, kurie nebuvo linkę laikytis tvarkos, disciplinos, bei tuos, kuriuos darbuotojai apibūdino kaip neprisitaikančius,

nepritampančius. Paaikšėjo, kad būtent nepritampantys paaugliai pasižymėjo didžiausiais sociokognityviniais problemų sprendimų gebėjimų trūkumais. Prasti problemų sprendimo sugebėjimai, kaip jau minėta ankstesniuose skyriuose, dažnai būdingi agresyviems vaikams.

M. L. Combsas ir D. A. Slaby (1977) teigia, kad vaikų **socialinių gebėjimų stoka** reiškiasi per netinkamus jų pykčio raiškos būdus, sunkumus užmezgant draugiškus santykius, konfliktus su autoritetais, nepajėgumą atsispirti bendraamžių neigiamai įtakai. Remiantis užsienio mokslininkų tyrimais, tinkami socialiniai gebėjimai padeda moksleiviams plėtoti draugiškus ryšius su bendraamžiais, geriau bendrauti su tėvais, mokytojais, kitais suaugusiaisiais, įgyti didesnę kompetenciją, skatina vaiko asmenybės raidą, gerina psichologinį klimatą klasėje, leidžia pasiekti geresnių mokymosi rezultatų (LeCroy, 1983; LeCroy, Milligan, 1991). Psichologinių tyrimų duomenys rodo, kad vaikai, neišsiugdę socialinių gebėjimų, prasčiau mokosi ir sunkiau prisitaiko mokykloje (Gedvilienė, 1999). Tyrimai rodo, kad daugiau nei 80 procentų vaikų, vėliau tapę chroniškais nusikaltėliais, metė mokyklą arba buvo iš jos pašalinti. Nesėkmė mokykloje laikoma viena iš svarbių asocialių elgesį skatinančių priežasčių.

J. C. Sarasonas (1986) vienas pirmųjų teigė, kad delinkventai nėra įgiję socialiai priimtino ir adaptyvaus elgesio, todėl socialinių gebėjimų lavinimas tapo labai populiarus metodus, taikomas intervencinėse programose, skirtose delinkventiniam elgesiui mažinti. Taikant įvairias intervencines programas, kurių metu buvo lavinami vaikų socialiniai ir (arba) akademiniai įgūdžiai, jų poveikis gana ribotas. Taip dažnai yra todėl, kad socialiniai gebėjimai yra labai sudėtingas reiškinys, jie negali būti tiriami neatsižvelgiant į kontekstą. Intervenciniai metodai turi būti labai specifiniai ir tiksliai nukreipti į tam tikrų socialinių gebėjimų ugdymą.

Lietoje atliktas tyrimas (Vyšniauskytė Rimkienė, 2004) rodo panašias tendencijas. Šio tyrimo tikslas buvo įvertinti taikyto pedagoginio poveikio (socialinių gebėjimų lavinimo) efektyvumą. Tirta 50 septintų klasių 13,0 ± 0,03 metų moksleivių – po 25 paauglius eksperimentinėje ir kontrolinėje grupėje. Socialinių gebėjimų lavinimo pro-

gramai parengti buvo įvertinti eksperimentinės grupės paauglių poreikiai, sudarytas socialinių gebėjimų klausimynas. Tyrimo metu taikyta sociometrinio statuso matavimo procedūra (Coie, Dodge, 1983). Lyginant eksperimentinės grupės paauglių socialinius gebėjimus ir sociometrinį statusą prieš eksperimentą ir po jo, statistiškai reikšmingų pokyčių nenustatyta. Eksperimento pabaigoje daugiau mokinių atsakė, kad dažniau gebėjo suprasti savo emocijas, išklaudyti kitą žmogų, spręsti problemas. Po eksperimento paauglių socialiniai gebėjimai ir sociometrinis statusas nepakito. Kaip nurodo tyrimų autorė, eksperimente dalyvavę paaugliai galėjo įgyti naujų žinių apie pageidautiną socialinį elgesį, tačiau jų nepakako norint naujus gebėjimus pritaikyti gyvenime.

Socializacijos sampratą galima apibrėžti įvairiai, atsižvelgiant į tai, koku aspektu šis asmenybės socialinės raidos procesas nagrinėjamas ir kokia socializacijos teorija remiamasi. Socializacija – tai žmogaus pritaikymas jį supančių žmonių bendrijoje (Vaitkevičius, 1995), pritaikymas prie visuomenės normų (Leliūgienė, 2003). Socializacija gali būti apibūdinama ir kaip socialinis asmenybės tapimo procesas, kurio pagrindą sudaro vertybių, normų, nuostatų ir elgesio pavyzdžių, būdingų vienai arba kitai visuomenei, socialinei bendrijai arba grupei, perėmimas (Juodaitytė, 2002).

Alkoholio ir narkotikų vartojimas

Narkotikų vartojimas paauglystėje gali paaštrinti adaptacijos problemas ir prisidėti prie to, kad asocialus elgesys įsitvirtina ir reiškiasi vėliau, suaugusiojo amžiuje. Pavyzdžiui, pasikartojančius nusikaltimus (ir žiaurius, ir ne) darantys teisės pažeidėjai, būdami suaugę ir paaugliai, rūkė, vartojo alkoholį ir narkotikus jau iki 15 metų. Šių medžiagų vartojimas gali pastūmėti paauglius į delinkventinių paauglių grupes, kuriose jie gali perimti iš kitų asocialaus elgesio būdus. Narkotikų vartojimas ir perpardavinėjimas gali būti labai svarbus veiksnys, suvienijantis asocialių paauglių grupę. Daugelis grupuočių organizuoja nar-

kotikų pardavinėjimą, platinimą ir kartu dalyvauja asocialioje veikloje.

Viena iš daugelio priklausomybių, **narkomanija**, yra liguistas potraukis vartoti natūralius arba sintetinius narkotikus. Šiam potraukiui patenkinti reikia vis daugiau dozių. Kurį laiką negavus narkotikų, atsiranda skausmai, diskomforto būseną, praeinanti tik pavartojus narkotikų. Ilgainiui susiklosto visiška psichinė ir fizinė priklausomybė nuo narkotinių medžiagų (Psichologijos žodynas, 1993). **Priklausomybė** yra daugiau nei narkotikų vartojimas. Priklausomybė vadinamas liguistas potraukis gauti ir vartoti narkotikus, kuris yra stipresnis nei bet kokie kiti veiksmai, ir tampa vyraujančiu asmens veiklos pobūdžiu. **Narkotikai** – tai medžiagos, kurių vienkartinis vartojimas sukelia euforiją ir kitus malonius pojūčius, o sistemingas vartojimas – psichologinę ir fizinę priklausomybę. Kad medžiaga būtų pripažinta narkotiku, ji turi atitikti tris kriterijus: (1) medicininį – medžiaga specifiskai veikia centrinę nervų sistemą; (2) socialinį – plačiai paplitęs nemedicininis šios medžiagos vartojimas; (3) juridinį – medžiaga pripažinta narkotiku ir įtraukta į narkotinių medžiagų sąrašą (šių medžiagų neteisėta gamyba, įgijimas, laikymas ir realizavimas draudžiami įstatymu) (Bulotaitė L., 1998). Toks apibrėžimas rodo, kad narkotinių medžiagų sąrašas nėra pastovus. Jis gali būti papildytas, koreguojamas ir tai priklauso nuo to, kokios medžiagos vartojamos svaiginimosi tikslais.

Tarptautinėje ligų klasifikacijoje (TLK–10) pateikiamas **psichoaktyvių medžiagų**, nuo kurių apsvaigstama ir kurios gali sukelti psichologinę arba fizinę priklausomybę, sąrašas. Į jį įtrauktas alkoholis, opioidai (morfijus, marihuana, hašišas ir kt.), kanabinoidai (kanapė, marihuana, hašišas ir kt.), raminantys ir migdantys vaistai, kokainas, stimulatoriai (amfetaminas, efedronas, kofeinas), haliucinogenai (LSD, Ecstasy, ketaminas, meskalinas ir kt.), tabakas bei lakiosios medžiagos (klijai, tirpikliai, acetonas ir kt.). Literatūroje terminai „narkotikai“, „psichoaktyvios medžiagos“, „svaigiosios medžiagos“ dažniausiai vartojami kaip sinonimai.

Rizikos veiksniai

Asocialaus elgesio ir alkoholio arba narkotikų vartojimas laikomas to paties probleminio elgesio sindromo dalimi. Ankstyvas asocialus elgesys yra rizikos veiksnys, kad paauglystėje asmuo pradės vartoti narkotikus arba alkoholį. Kita vertus, asocialus elgesys savo ruožtu skatina dažną tų medžiagų vartojimą. Manoma, kad asocialiems ir agresyviems vaikams būdinga **savireguliacinių įgūdžių** stoka, todėl jie nespėja kontroliuoti savęs ir kitose srityse, pavyzdžiui, vartodami alkoholį arba narkotikus. Narkotikų vartojimas paplitęs ne tik tarp asocialių paauglių. Taigi asocialaus elgesio ir narkotikų vartojimo problemas reikia nagrinėti atskirai.

Asocialaus elgesio ir dažno alkoholio vartojimo raiška kartu gali būti susijusi su tuo, kad jie abu veikiami tų pačių rizikos veiksnių. Ir genetiniai, ir aplinkos veiksniai skatina asocialaus elgesio formavimąsi. Genetiniai veiksniai ypač svarbūs ankstyvo asocialaus elgesio, susijusio su hiperaktyvumu, atveju, tuo tarpu aplinkos veiksniai turi didesnę įtaką asocialiam elgesiui, kuris reiškiasi tik paauglystėje. JAV atliktų dvynukų tyrimų (Silberg ir kt., 1997) metu gauti rezultatai rodo, kad aplinkos poveikis daug stipresnis vartojant marihuaną, nes tai labiau socialiai determinuotas reiškinys. Genetiniai veiksniai daug stipriau veikia alkoholio vartojimą be tėvų leidimo atveju. Kaip ir kituose tyrimuose, nustatyta, kad paauglystėje alkoholio vartojimas ir asocialus elgesys dažnai sutampa ir reiškiasi kartu. Remdamiesi dvynių tyrimų duomenimis, mokslininkai teigia, kad toks alkoholio vartojimo ir asocialaus elgesio sutapimas laike labiausiai priklauso nuo aplinkos veiksnių, tai yra rizikos veiksniai susiję su šeimos ir bendraamžių daroma įtaka. Tyrimai rodo, kad vaikai iš tėvų perima alkoholio ir narkotikų vartojimo modelį. Netinkamas auklėjimo pobūdis taip pat gali prisidėti prie to, kad vaikai pradės vartoti narkotikus. Ypač stiprus yra vaiko prastų ryšių su tėvais (ypač su tėvu) ir narkotikų vartojimo ryšys. Dvi kartos (tėvai ir seneliai), kuriems buvo būdinga alkoholizmas ir priklausomybė nuo narkotikų, prisideda prie to, kad trečioje kartoje (paauglystėje) asmenys pasižymės stipresniu delinkventiniu elgesiu ir

stipria priklausomybe nuo narkotikų.

Daugelis žmonių eksperimentuoja su potencialiai narkotinėmis medžiagomis. Apie 60 proc. amerikiečių bent kartą savo gyvenime yra bandę narkotikus, ir net atmetus marihuaną viso gyvenimo metu vartojančių neteisėtas narkotines medžiagas yra maždaug 32 proc. (Johnson ir kt., 2001). Jeigu į narkotinių medžiagų sąrašą įtraukiamas ir alkoholis, tada maždaug 90 proc. amerikiečių vartoja narkotines medžiagas, bet, be abejo, ne visi tampa priklausomi nuo alkoholio. Net nuo tokios ypač priklausomybę formuojančios medžiagos kaip kokainas, tik 15–16 proc. žmonių tampa priklausomi per pirmus 10 vartojimo metų. Daugelis žmonių, be abejo, tampa priklausomi, tačiau narkotikų vartojimas ne visada sukelia priklausomybę (Robinson, Berridge, 2003).

Kitose šalyse atliktų tyrimų duomenys rodo, kad narkotikų ir alkoholio vartojimas labai paplitęs. Pavyzdžiui, daugiau nei 70 proc. moterų ir 80 proc. vyrų Vokietijoje vartoja alkoholinius gėrimus. Maždaug 30 proc. moterų ir 40 proc. vyrų rūko. 17 proc. apklaustųjų teigia, kad per paskutinį mėnesį nors kartą vartojo psichiką veikiančių medikamentų. 14,6 proc. teigia, kad nors kartą gyvenime yra bandę nelegalių narkotinių medžiagų. Europoje vien nuo rūkymo kasmet miršta beveik milijonas žmonių. Beje, daugėja nelaimingų atsitikimų dėl narkotikų poveikio, kai pakinta reakcijos greitis, tikrovės suvokimas; daugėja perdozavimo atvejų (Nowak M., Schiffman R., Brinkmann R., 1996).

Narkotikų vartojimo ir nusikalstamumo ryšys yra akivaizdus, nors jo vienareikšmiškai paaiškinti neįmanoma. Kartais asocialaus elgesio ir narkomanijos rizikos veiksniai sutampa, tačiau longitudinaliniai tyrimai suteikia papildomos informacijos apie abipusę asocialaus elgesio ir narkomanijos įtaką. Asocialus elgesys ankstyvame amžiuje padidina alkoholio ir narkotikų vartojimo riziką vyresniame amžiuje, ir atvirkščiai.

Amžius, susijęs su narkotikų vartojimu, skiriasi nuo su amžiumi susijusių kriminalinio elgesio pokyčių. Narkotikų vartojimas daugiausia paplitęs tarp dvidešimtmečių, tuo tarpu kriminalinis elgesys – tarp nepilnamečių. Pavyzdžiui, JAV atliktame tyrime (Maes ir kt. 1996) nė

vienas vaikas iki 12 metų nevartojo marihuanos. Marihuaną vartojančių asmenų pradėjo daugėja apie 14–tus metus, ir sulaukus 16 m. maždaug 12–14 procentų paauglių naudojo narkotikus (daugiausia marihuaną), bent jau retkarčiais, nors nuolat vartojančių asmenų skaičius buvo perpus mažesnis. 8–10 metų vaikai – 4 procentams berniukų ir 2 procentams mergaičių būdingas elgesio sutrikimas (angl. *conduct disorder*) ir socialinio prisitaikymo problemos. 14–16 metų grupėje šios proporcijos buvo atitinkamai 9 ir 5 procentai (Simonoff ir kt., 1997). Kitaip tariant, asocialus elgesys dažniausiai prasideda keletą metų (dažniausiai prieš daug metų) prieš pradėdant vartoti narkotikus ir aukščiausią tašką (viršūnę) pasiekia anksčiau.

2004 m. Lietuvoje atliktas reprezentatyvus šalies gyventojų tyrimas, kurio metu apklausta 4207 15–64 metų Lietuvos gyventojai. Siekta išsiaiškinti alkoholio, tabako ir narkotikų vartojimo paplitimą šalyje. Nustatyta, kad narkotikai lengvai prieinami, ypač didžiuosiuose Lietuvos miestuose: Vilniuje, Kaune ir Klaipėdoje. Tyrimo rezultatai parodė, kad net 9,2 proc. Lietuvos gyventojų žino bent vieną konkrečią vietą, kurioje platinami narkotikai. Dažniausiai tyrimo respondentai nurodė, kad tokių nelegalių narkotikų kaip ekstazis, kokainas, amfetaminas, jiems pirmą kartą pasiūloma įsigyti klube arba diskotekoje. Tyrimo rezultatai rodo, kad narkotinių medžiagų bent kartą yra vartoję 15,6 proc. moksleivių. Penktadaliui 15–16 metų paauglių yra kilęs noras išbandyti vieną arba kitą narkotiką. Narkotikų vartojimas labai paplitęs tarp gatvės vaikų – jis siekia iki 80 proc.

Narkomanijos priežastys

Narkomanijos priežasčių pradėta ieškoti XIX a. viduryje, tačiau dar ir šiandien nesuformuluota bendra jų koncepcija. Pasaulinėje literatūroje rastume daugybę tapimo narkomanu priežasčių: pavyzdžiui, galimybė „nustumti“ realias problemas ir patirti malonumą, emocinis nepasitenkinimas susiklosčiusiu gyvenimu, kartų santykių nutrūkimas, jaunimo protestas prieš egzistuojančias normas, smalsumas, nepalankios aplinkybės šeimoje, asmenybės disharmonija, nesugebėjimas įgyvendinti planų, per dideli supančios aplinkos reikalavimai, grupės įta-

ka, psichopatinės asmens savybės, narkotikų „pasiekiamumo“ lygis, kultūrinė tradicija, narkotikų vartojimo padarinių nežinojimas.

Galima nurodyti dvejopas narkotikų vartojimo priežastis: makro- ir mikro-. Makropriežastys – tai socialinės ir ekonominės sąlygos. Amerikiečių sociologas R. Mertonas teigia, kad narkomanija, kaip ir alkoholizmas bei valkatavimas, yra socialinės adaptacijos forma, kurią pasirenka nesėkmę patyręs ir socialinių siekių atsisakęs žmogus. Narkotikų vartojimo mikropriežastys įvairuoja pagal tai, kuriai kategorijai priklauso narkomanas. Suaugusių narkomanų kategorijai priskirtų individų narkotikų vartojimo motyvas – euforijos paieškos. Suaugę žmonės vartoja narkotikus, taip norėdami „išspręsti“ savo problemas, „pabėgti nuo jų“. Rytų kultūroje narkotikų sukeltas pojūtis, ypač jei tai – religinio ritualo akimirka, įtraukiamas į visą žmogaus patirtį, savotiškai įprasminamas ir tampa tos realybės, kurioje gyvena žmogus, dalimi. „Vakariečių“ narkotikų vartojimas dažnai tampa priemone, kuri padeda pabėgti nuo nemalonios arba pernelyg sunkios tikrovės. Taip narkotikų sukeltas pojūtis neištraukiamas į visos žmogiškosios patirties kontekstą ir gali tapti pretekstu stengtis vis iš naujo pabėgti nuo sunkios žmogiškosios patirties ir grįžti prie to paties pojūčio.

Psichoanalitinėje teorijoje nemažai dėmesio skiriama alkoholizmo išsivystymo analizei. Šios teorijos psichologinių alkoholizmo prieštūmų aiškinimas remiasi S. Freudo teiginiu, kad alkoholis, dirgindamas burnos gleivinę, sukelia pojūčius, panašius į pasitenkinimą, kurį patiria vaikas oralinėje psichoseksualinio vystymosi stadijoje (čiulpdamas motinos krūtį). Psichoanalitikų požiūriu, potraukis alkoholiui, kaip ir visi kiti patologiniai potraukiai, yra grįžimas į ankstesnę vystymosi stadiją, būtent regresija vaikiškų seksualinių išgyvenimų link. Potraukis alkoholiui pagal šią teoriją atsiranda kaip priemonė pasitraukti iš tikrovės, apsaugoti savąjį „aš“ nuo aplinkinio pasaulio. Šio potraukio atsiradimui didelę reikšmę turi santykių su tėvais sutrikimai vaikystėje, ypač motinos atstūmimas. Alkoholikas ilgisi fizinės šilumos, malonių odos pojūčių, motinos glamonių, lengvumo ir šilumos skrandyje jausmo. Visa tai susilieja į saugumo, pasitikėjimo, savigarbos, o kartais ir stiprumo troškimą. A. De Vito, Flanerty, Modzierzas (1970), tirdami

alkoholikus, padarė išvadą, kad alkoholio vartojimas gali turėti psichologinę reikšmę. Šių autorių manymu, alkoholis, kaip ir kitos narkotinės medžiagos, gali atlikti **gynybines funkcijas**. Alkoholis gali būti naudojamas kaip gynybos priemonė nuo stiprių, grėsmingų subjektui afektyvių būsenų: pykčio, baimės, bejėgiškumo. Be to, alkoholis gali padėti apsisaugoti nuo pirminio nerimo žmonėms, turintiems dezintegruoto „aš“ požymių. Jis gali padėti sumažinti neurotinių, psichotinių ir seksualinių sutrikimų požymius.

Biheivioristų nuomone, narkotinių medžiagų veikiamas elgesys, kaip ir bet koks kitas, yra įgytas, t. y. paremtas išmokimo proceso dėsniniais. Alkoholizmas, kaip ir piktnaudžiavimas kitais narkotikais, biheivioristų nuomone, kyla dėl daugkartinių pastiprinimų, kuriuos subjektas gauna vartodamas alkoholį arba narkotikus. Alkoholizmui bei kitų narkomanijų atsiradimui didžiausią reikšmę turi įtampa ir nerimas, kurie yra stresinių situacijų, kuriose vyksta patologinis išmokimas, sudėtinė dalis.

Analizuodami kognityvinius veiksnius, turinčius įtakos piktnaudžiavimui psichoaktyviomis medžiagomis, kai kurie socialinio išmokimo teorijos šalininkai pabrėžia lūkesčių svarbą. Lūkesčiai apie būsimą alkoholio ir kitų medžiagų efektą formuojasi stebint tėvų, bendraamžių ir kitų asmenų narkotinių medžiagų vartojimo modelius, kultūrinius ritualus, gaunant informacijos per žiniasklaidą bei remiantis asmenine patirtimi.

Narkotikų poveikis ir jų vartojimo padariniai

Narkotikų vartojimas apima įvairų elgesį, įskaitant normatyvinį ir deviantinį. Dauguma iš esmės normalių vaikų eksperimentuoja su narkotikais (Balding, 1994), tačiau intensyvus narkotikų vartojimas tampa mažumos vyraujančiu elgesio modeliu, tai yra nors marihuana daugelyje šalių nelegali, jos vartojimas labai paplitęs, o apie 1970-tuosius buvo paplitęs dar labiau. Jauni žmonės marihuaną vertina kaip ryškiai besiskiriančią nuo kitų opiatų, t. y. marihuanos vartojimą laiko priimtiniu dalyku, kitų opiatų – ne (Shiner, Newburn, 1997). Tyrimai rodo, kad marihuanos, stimuliantų ir haliucinogenų vartojimas dau-

geliu atvejų yra epizodinis, ir perėjimas prie „sunkesnių“ narkotikų, tokių kaip heroinas arba kokainas, būdingas mažumai (Elliott ir kt., 1989).

Nustatyta, kad narkotinės medžiagos asmeniui poveikis priklauso nuo narkotiko (jo rūšies, vartojimo, būdo, dozės, sukeliama potraukio), asmens savybių (asmenybės ypatumų, biologinių ypatumų, netolerancijos, ankstesnės narkotikų vartojimo patirties, fizinės bei psichinės sveikatos, vartojimo motyvų) bei socialinės aplinkos (kur ir su kuo vartojama, ar lengva įsigyti, visuomenės požiūris į narkotikus) (Bulotaitė L., 1998). Taigi narkotikų poveikis kiekvienam asmeniui yra gana individualus, o narkotikai veikia labai skirtingai. Narkotikų vartojimo padariniai – ir socialinės, ir psichologinės, ir medicininės – tiesiogiai proporcingi vartojimo dažnumui.

Skirtingų narkotikų vartojimas gali turėti šiek tiek skirtingą poveikį ir padarinių (13 lentelė). Narkotikai turi ir mikro- (psichologinių ir fizinių), ir makro- (socialinių) padarinių. **Psichologiniai ir fiziniai** padariniai priklauso nuo narkotinių medžiagų. Ilgalakis tirpiklių uostymas lemia dėmesio, koncentracijos praradimą, didelę depresiją ir nuovargį. Ilgai vartojami tirpikliai gali pažeisti smegenis, inkstus ir kepenis. Ilgalakis kanapių vartojimas skatina nuolatinį nerimą, depresiją, kyla noras pabandyti „sunkesnių“ narkotikų. Dažniausiai vartojami stimulatoriai amfetaminai padidina jaudrumą, nuo jų padažnėja pulsas, padidėja kraujospūdis, pakyla temperatūra. Poveikiui susilpnėjus, pasijuntama labai blogai (vyzdžiai lėtai reaguoja į šviesą, atsiranda persekiojimo manija, prapuola apetitas). Nuo ilgalaikio vartojimo gali išsivystyti širdies ir psichinės ligos. Kokaino ir kreko poveikis panašus į amfetaminų, tik daug stipresnis. Vartojant kokainą, pažeidžiama nosies gleivinė, smarkiau paveikiama psichika. Nuo *ekstazi* vartojimo kyla troškulys, drebulys, haliucinacijos, širdies ritmo sutrikimų, depresija, įvairių fobijų. LSD poveikis skirtingas. Nuolatinį vartojimas lemia visų psichikos ligų paūmėjimą, paranojos vystymąsi. Heroinas slopina smegenis, veikia tokius organizmo refleksus, kaip kosulys, kvėpavimas, pulsas. Tai žmogų daro mieguistą, jis nejaučia nerimo ir skausmo, laipsniškai atsiranda stipri psichologinė priklausomybė.

13 lentelė. Narkotinių medžiagų vartojimo poveikis ir padariniai (pagal Lexcen, Redding, 2000)

Narkotinė medžiaga	Neigiamas poveikis	Priklausomybės atsiradimo rizika	Požymiai, pasireiškiantys nustojus vartoti narkotikus
Alkoholis	Motorikos sutrikimas, sąmonės aptemimas, kūno temperatūros kritimas, vaisiaus alkoholinis sindromas, kepenų cirozė, širdies veikos sutrikimas, sąmonės praradimas, mirtis.	Labai didelė fizinės ir psichologinės priklausomybės atsiradimo rizika.	Irzlumas, miego sutrikimas, drebėjimas (tremoras), prakaitavimas, haliucinacijos, spazmai, kliesdėsiai, tachikardija ir žema kūno temperatūra.
Marihuana	Gerklės ir plaučių dirginimas, kardiovaskuliarinės komplikacijos, galimas imuninės sistemos pažeidimas, psichomotoriniai sutrikimai.	Potenciali priklausomybės rizika, priklausant nuo kiekio ir vartojimo dažnumo.	Nerimas, panika, trumpalaikis sąmonės praradimas, mąstymo sutrikimas, dėmesio sutrikimas, dėmesio svyravimai, depersonalizacija (savęs nuasmeninimas), protinė sumaištis (<i>angl. mental confusion</i>), paranoja.
Kokainas	Drebulys, konvulsiniai judesiai, kvėpavimo ir širdies veiklos sutrikimai, haliucinacijos, paranoiiniai kliesdėsiai, nemiga, svorio kritimas	Greitai didėjanti tolerancija, labai didelė psichologinės priklausomybės atsiradimo rizika.	Narkotiko troškimas, dirglumas, fizinis išsekimas, gili depresija, suicidiškumas.
Opiatai	Hepatitis, kraujo užkrėtimas, galvos svaigimas, galvos skausmai, galima koma ir mirtis.	Labai didelė fizinės ir psichologinės priklausomybės susiformavimo rizika.	12–24 val.: neramumas; 24–48 val.: išsiplėtę vyzdžiai, anoreksija, neramumas, dirglumas, drebuliai; 48–72 val.: padidėjęs dirglumas, nemiga, anoreksija, žiovulys, čiaudėjimas, silpnumas, vėmimas, viduriavimas, karščio ir šalčio bangos.

13 lentelės tęsinys.

Stimuliatoriai	Galvos skausmai, smarkus širdies plakimas (palpitas), kliesdėsiai, pasikartojantys susmukimai (<i>circulatory collapse</i>), pykinimas, paranoja, skrandžio ligos.	Didėjanti tolerancija, didelė psichologinės priklausomybės atsiradimo rizika, vidutinė fizinės priklausomybės atsiradimo rizika.	Narkotiko troškimas, išsekimas, gili depresija, atsitiktinė savivžudybė.
Haliucinogenai	Haliucinacijos, paranoja, panikos priepuoliai, atsitiktinė mirtis.	Gali atsirasti psichologinė priklausomybė.	Nėra
PCP (<i>phencyclidine</i>) „angelo dulks“	Nerimas, depresija, smurtinio elgesio priepuoliai, atsitiktinė mirtis.	Gali atsirasti psichologinė priklausomybė.	Nėra
Lengvi trankvilizatoriai	Apatija, nelogiškos baimės, alpimas, šalčio krėtimas, skrandžio skausmai, dezorientacija, miglotas regėjimas („per miglą“), nemiga, potencialiai galima mirtis, jei vartojama kartu su alkoholiu.	Potenciali priklausomybės rizika, priklausanti nuo kiekio ir vartojimo dažnumo.	Nerimas, nemiga, galvos skausmai, karščiavimas, pykinimas, vėmimas, pilvo spazmai, prakaitavimas, konvulsijos, galima mirtis.
Raminamieji, migdomieji	Galvos svaigimas, sutrikimas, pykinimas, karščiavimas, kliesdėsiai, konvulsijos.	Potenciali priklausomybės rizika, priklausanti nuo kiekio ir vartojimo dažnumo.	Prakaitavimas, nemiga, vėmimas, drebulys, paranoja, dirglumas, naktiniai košmarai, haliucinacijos ir širdies priepuoliai.

Analizuojant marihuanos poveikį agresyvumui, nustatytas nuomonių skirtumas (Abel, 1977). Tyrinėtojai pabrėžia, kad daugelis nu-teistųjų nusikaltėlių rūko marihuaną, tačiau atidžiau patikrinus išaiš-kėjo, kad šis narkotikas greičiausiai neturėjo įtakos agresijai, nes šie nusikaltėliai buvo teisti už neprievartinius nusikaltimus, o nusikalti-mo metu buvo veikiami narkotikų. Kita vertus, marihuana mažina at-virą agresiją, padeda pasiekti silpną atsipalaidavimo būseną, kai protą veikia ne agresija, o malonumo jausmas. Pateikti tyrimai patvirtina šį požiūrį ir paneigia tvirtinimą, kad marihuanos vartojimas stiprina ag-resyvaus elgesio tikimybę.

Siekiant nustatyti tetrahidrokanabinoidų (aktyviųjų marihuanos su-dėtinių dalių), kuriems ir priskiriama marihuana (taip pat kanapė, haši-šas), poveikį agresyviai elgesiui, atlikti laboratoriniai tyrimai. P. J. Tay-loras ir kiti (Taylor ir kt., 1976) suleisdavo tiriamiesiems dideles arba mažas tetrahidrokanabinoidų arba alkoholio dozes, paskui jiems praneš-davo, kad turi galimybę nubauti kitą tiriamąjį elektros srovės impulsu. Nors mažos tetrahidrokanabinoidų dozės iš esmės ir nekeitė elgesio, ta-čiau gerokai didesnės marihuanos dozės pastebimai sumažino agresyvų elgesį, tuo tarpu didesnės alkoholio dozės skatino didesnę agresiją. Tai nepasireiškė esant mažai alkoholio dozei. Eksperimento rezultatai pa-tvirtino hipotezę, kad prievartinio elgesio negalima aiškinti vien mari-huanos vartojimu. Nereikia pamiršti to, kokią grėsmę kelia narkotinių medžiagų kombinacijos. Ypač pavojinga, kai su narkotikais vartojamas alkoholis. Pavyzdžiui, alkoholio vartojimas ir kanapės rūkymas didina melo tikimybę ir nuotaikų staigius pokyčius, neadekvatų realybės suvo-kimą, įskaitant ir agresiją (Nowak, Schiffman, Brinkmann, 1996).

Narkotikų vartojimas turi ir **socialinių padarinių**. Vartojant nar-kotikus, ypač jei tai daroma nuolat, smarkiai pakinta socialiniai ryšiai: pašlyja ir net visiškai nutrūksta santykiai šeimoje, darbe, mokykloje. Atsiranda pseudokolektyvizmo atmosfera tarp „draugų“, kartu varto-jančių narkotikus. Be to, narkotikų vartojimas sietinas su nusikalsta-mumu. Narkotikų vartojimas dažnai būna susijęs su asocialiu ir krimi-naliniu elgesiu. Pavyzdžiui, Policijos departamento 2003 m. duome-nimis, Lietuvoje maždaug 1,2 proc. veikų sudarė nusikalstamos veikos

dėl nusikaltimų ir baudžiamųjų nusižengimų, susijusių su disponavi- mu narkotinėmis ir psichotropinėmis medžiagomis. Lietuvoje tebelie- ka populiarūs narkotikai, pagaminti iš aguonų ir jų dalių koncentrato. Jie sudaro maždaug 42 proc. sulaikymo atvejų. Vis daugiau sulaikoma kanapių ir sintetinių narkotikų turėtojų. Lietuvoje veikia nelegalios sintetinių narkotikų laboratorijos, plinta sintetinių narkotikų gamyba.

Narkotikai kaip nusikalstamo elgesio rizikos veiksnys reiškiasi skir- tingais būdais. Pirma, nuolatiniai heroino vartotojai gali vagiliauti no- rėdami gauti pinigų heroinui įsigyti arba gali įsilaužti į vaistines ir kitas vaistų saugojimo vietas, kad gautų narkotinių medžiagų. Toks su nar- kotikais susijęs nusikalstamas elgesys skirtas tik pasipelnyti ir nėra žiau- rus. Antra, narkotikų platinimas kartais vyksta per narkotikų platinto- jus ir įvairias grupes, kurios naudoja ginklus ir žiaurų elgesį, padedan- čius kontroliuoti rinką. Ankstesniais metais tai buvo labiau būdinga JAV, tačiau pastaruoju metu tokio pobūdžio nusikalstamas elgesys per- sikelia į Jungtinę Karalystę ir kitas Europos šalis. Trečia, narkotikų vartojimas gali tapti vienu iš deviantinio elgesio elementų, kai asocia- lus elgesys priimamas ir teikia malonius išgyvenimus, susijusius su jau- duliu, aštriomis emocijomis. Nors šie rizikos veiksniai gali būti reikš- mingi kai kurių individų asocialaus elgesio formavimuisi, jie būdingi tik nedaugeliui narkotikus vartojančių asmenų (dažniausiai tiems, ku- rie nėra nuolatiniai „sunkių“ narkotikų vartotojai); dauguma narko- manų, užsiimančių nusikalstama veikla, pradėjo savo asocialią veiklą gerokai anksčiau, nei pradėjo vartoti narkotikus.

Alkoholio kaip nusikalstamo elgesio rizikos veiksnio vaidmuo ski- riasi nuo narkotikų vienu svarbiu aspektu. Alkoholio vartojimas daž- nai susijęs su smurtiniais nusikaltimais (Collins, 1986). Vartojant al- koholį, kai kurios elgesio apraiškos tiek pat priklauso nuo alkoholikų netvarkingo, agresyvaus gyvenimo būdo, kiek ir nuo alkoholio daro- mo poveikio. Veikiant alkoholiui, draudimų ir savikontrolės išnyki- mas siejamas su daugybe teisėtvarkos pažeidimų, nusikaltimų bei grei- čio viršijimu. Visuomenės mastu alkoholis yra svarbesnis asocialaus elgesio rizikos veiksnys nei kitos narkotinės medžiagos jau vien dėlto, kad jis dažniau, plačiau ir nesaikingai vartojamas.

Rizikingas seksualinis elgesys

Asocialūs paaugliai linkę anksti ir rizikingai pradėti lytinį gyvenimą. Paaugliai turi daug atsitiktinių partnerių, nesinaudoja kontraceptinėmis priemonėmis ir panašiai. Ankstyvas lytinis gyvenimas dažniausiai siejasi su narkotikų ir alkoholio vartojimu.

Pagal vaikų asocialų elgesį iš anksto galima numatyti ankstyvą seksualinį gyvenimą. Agresyvus elgesys, pasireiškęs pirmoje klasėje, susijęs su ankstyvais seksualiniais ryšiais paauglystėje, sulaukus 13–14 metų. Ankstyvą lytinį gyvenimą lemiantys veiksniai iš esmės yra tie patys, kurie nulemia ir asocialaus elgesio stiprėjimą, pavyzdžiui, nesutarimai šeimoje, bendravimo, šeimos stabilumo stoka, per menką tėvų priežiūra, netinkamas auklėjimas ir t. t.

Kaip matome, seksualinis aktyvumas, delinkvencija ir narkotikų arba alkoholio vartojimas dažniausiai reiškiasi kartu, yra to paties konstrukto sudėtinės dalys. Plačiau žinoma apie šių problemų ryšį, kalbant apie berniukų/vaikinų probleminį elgesį, tuo tarpu gerokai sunkiau pagrįstai numatyti, kuria linkme kryps merginų probleminis elgesys.

Depresija

Asocialus elgesys labai dažnai pasireiškia kartu su depresija bei kitais emociniais sutrikimais. Depresijos sunkumo laipsnis priklauso nuo individo amžiaus ir lyties, tačiau vidutiniškai nuo 37 iki 51 procento asocialių paauglių būdingi depresijos požymiai. Kaip bebūtų keista, asocialioms merginoms depresijos požymiai būdingi daug rečiau.

Dažnai keliamas klausimas, kaip depresija ir asocialus elgesys susiję tarpusavyje, kas yra kieno priežastis. Vienas galimas paaiškinimas yra tas, kad paaugliai, išgyvenantys depresiją, savo jausmus išreiškia per asocialią veiklą. Kiti autoriai teigia, kad depresija kyla kaip asocialaus elgesio padarinys, tai yra, kai paaugliai suvokia, kad jie nepasizymi tinkamais socialiniais įgūdžiais, patiria nesėkmę moksle, nuolat pralaimi, nepatiria paskatinimo ir pan., jie išgyvena nusivylimą savimi, jiems būdinga prislėgta nuotaika ir kiti depresijos požymiai.

Mokslininkai, tyrinėjantys delikventiškumą, manė, kad antisocialus paauglių mergaičių elgesys labai panašus į berniukų nusikalstamą elgesį, tačiau vėlesni tyrimai parodė, kad šis požiūris klaidingas. Ilgalaikio tyrimo "Human Development in Chicago Neighborhoods" „Paauglių mergaičių nusikalstamumas: depresijos įtaka delikventiškumo vystymuisi“ (Ištrauka iš Dawn A. Obeidallah ir Felton J. Earls tyrimo) tikslas – nustatyti, ar mergaičių delikventiškumą nulemiantys veiksniai skiriasi nuo berniukų. Paaiškėjo, kad vienas iš svarbių skirtumų susijęs su depresija. Depresijos požymiai pasireiškia tuo, kad asmeniui būdingi dėmesio koncentracijos sunkumai, visiškas dėmesio praradimas, apatija, noro kam nors patikti, patirti malonumą netekimas, aktyvumo sumažėjimas, beviltiškumo, bevertiškumo jausmas, menka savivertė ir savizudiškos mintys. Vaikystėje mergaičių ir berniukų depresijos dažnis gana panašus ir santykinai nežymus, tačiau paauglystėje mergaičių depresija padažnėja ir mergaičių depresyvumo lygis ima skirtis nuo berniukų.

Tyrimo duomenys rodo, kad depresyvius jausmus gali jausti merginos, abejingai reaguojančios į savo saugumą, todėl padidėja išryškėjusio delikventiško elgesio tikimybė. Daugeliui besitęsiančių ir sunkių moterų nusikaltimų įtakos gali turėti depresija, kuri patiriama, arba jos užuomazgos formuojasi dar ankstyvoje paauglystėje. Depresyvios paauglės linkusios į užsisklendimą, ribotą suinteresuotumą, menką savivertę. Tai galbūt lemia mergaičių išstūmimą iš prosocialios terpės, nors jos ir būtų vienodos socialinės padėties. Taip dar ankstyvoje jaunystėje mergaitės tampa atstumtosios ir prisišlieja prie kitų mergaičių, kurios dažniausiai yra tos pačios amžiaus grupės ir linkusios į nusikalstamumą. Taigi depresijos išgyvenimas ankstyvoje paauglystėje stipriai veikia delikventiško elgesio pasireiškimą ateityje.

Ankstyvas asocialumas labai susilpnina ryšius su prosocialiomis terpėmis, todėl depresija prisideda prie susidomėjimo ir dėmesio koncentracijos stokos, lemia šių paauglių atsiribojimą nuo prosocialios veiklos ir nusistovėjusios sistemos (įstatymų, mokyklos, sporto). Taip susilpnėja pripratimas prie nusistovėjusios tvarkos ir didėja savo tinkamumo antisocialiam elgesiui suvokimas. Toks bendravimas labai pavojingas depresiškoms jaunoms mergaitėms.

Matome, kad depresijos reikšmė mergaičių nusikalstamumo augimui gana didelė, todėl sudarant prevencines programas siekiant mažinti šių mergaičių delikvenciją, būtina atsižvelgti į galimą depresijos įtaką.

Analizuojant, kaip asocialus elgesys susijęs su klinicine depresija, gretintas merginų, kurios buvo vidutiniškai depresiškos ir visiškai nedepresiškos, asocialaus elgesio lygis. Paaikškėjo, kad 40 proc. mergaičių, nusikaltusių bent po vieną kartą, buvo nedePRESYVIOS, o 68 proc. – depRESYVIOS. 42 proc. mergaičių, nusikaltusių asmens atžvilgiu, buvo nedePRESYVIOS, o 82 proc. – depRESYVIOS. Taigi tikimybė, kad mergaitės, turinčios depresijos požymių, nusižengs įstatymams arba padarys nusikaltimą asmeniui, yra labai didelė.

Internalūs sutrikimai pasireiškia per santykį su savimi ir yra nukreipti į vidinę būseną. Vaikų ir paauglių internalūs sutrikimai siejami su perdėta kontrole. Internaliems sutrikimams priskiriama depresija, nerimas, psichosomatiniai sunkumai, atsiribojimas. Atlikti moksliniai tyrimai įrodė, kad esama teigiamo depresijos sunkumo ir savižudiško elgesio rizikos laipsnio ryšio. D. B. Goldstone'o ir kt. (1996), T. Ivarsono ir kt. (1998) tyrimų duomenimis, pakartotinai bandžiusiems žudyti vaikams būdingi ir depresijos požymiai, ir nerimo būsenos. Eksternaliems sunkumams dažniausiai priskiriamas toks elgesys, kuris nukreiptas į aplinką ir padeda suprasti, kad vyksta vaiko ir aplinkos konfliktas. Šiai elgesio sutrikimų grupei priklauso agresyvumas ir delinkventinis elgesys.

Nors depresija – stiprus veiksnys, tačiau išskirtinas ir kitas specifinis rizikos faktorius, darantis įtaką moterų nusikalstamumui – tai ankstyvas lytinis subrendimas, lytinis potraukis, turintis įtakos depresijos ir asocialaus elgesio pradžiai. Tyrimų duomenys patvirtina prielaidą, kad ankstyvas lytinis subrendimas susijęs su asocialiu elgesiu.

Socialinė psichologinė paauglių pabėgimų charakteristika

Psichologijoje „pabėgimas“ reiškia pasitraukimą iš ko nors (nemaionios situacijos, konflikto). Bėgantys vaikai – priešingybė agresyviems. Pirmieji, patekę į sunkią, frustruojančią arba konfliktinę situaciją, pasitraukdami iš situacijos stengiasi išvengti agresyvumo. Pabėgimai iš namų laikomi asocialiu elgesiu. Vaikų bėgimą skatina bent du tarpusavyje susiję veiksniai: vaiko asmenybės ypatumai ir konkreti situacija.

Asmenybės savybių ir situacijos tarpusavio sąveika gali būti labai įvairi. Dažnai pabėgimus lemia stipri konkrečios situacijos įtaka, nors vaikas gali ir būti nelikęs pabėgti. Tokie atvejai gali pasireikšti, kai vaikas visiškai atsitiktinai pabėgo iš namų arba pamokų arba, kai pabėgimai tenkina poreikius (pavyzdžiui, savisaugos, pripažinimo). Lemiamą įtaką turi padėties suvokimas kaip grėsmingos.

Gali būti, kad susiformavusi stipri ir pastovi nuostata pabėgti ir be išorinės situacijos poveikio duoda impulsą. Lietuvoje atliktas tyrimas, kuriame dalyvavo maždaug 200 medikų sveikais pripažintų mokinių, bėgusių iš namų arba pamokų, parodė, kad pabėgimai būdingesni miestuose ir rajono centruose gyvenantiems mokiniams (maždaug 79 proc. visų pabėgimų). Dažniausiai bėga paaugliai (maždaug keturi penktadaliai). Jaunesni moksleiviai sudarė maždaug 8 proc., beveik tiek pat sudarė ir vyresni kaip 16 metų jaunuoliai. Iš namų ir mokyklos dažniausiai pabėga berniukai (9 iš 10). Pažymėtina, kad bėgančių iš namų ir mokyklos paauglių nerimo lygis gerokai aukštesnis nei kitų mokinių. Maždaug du trečdaliai iš pamokų ir namų bėgusių jaunuolių už pabėgimus ir kitus nusižengimus buvo nepilnamečių teisėtvarkos pažeidėjų įskaitoje. Pirmojo pabėgimo metu vaikas dažniausiai teisėtvarkos pažeidimų nepadarė, o pakartotinai pabėgimai vis dažniau siejosi su teisėtvarkos ir viešosios tvarkos pažeidimais.

Moksleiviai bėga iš namų ir mokyklos dėl skirtingų priežasčių: dėl tėvų griežtų reikalavimų, didelio vaiko jautrumo, bausmės baimės, nesėkmių moksle ir tarpusavio santykių, neretai draugų įtakos. Dažniausiai būna ne viena priežastis, bet keletas.

Galima išskirti šias priežasčių grupes: bėgama dėl nepalankios situacijos namuose (nepilna, nestabili šeima, blogi tarpusavio santykiai, fizinės bausmės, seksualinis išnaudojimas) ir vengimas bausmės, dėl įdomesnio užsiėmimo, noro pažinti, pakeliauti be tėvų ir kitų artimųjų pritarimo, savarankiškumo siekimas, noras ištrūkti iš tėvų kontrolės, dėl draugų įtakos siekiant padaryti nusikaltimą, demonstratyvus, tyčinis pabėgimas, noras atkreipti į save dėmesį, nuolatinės kančios išgyvenimas, palengvėjimo siekimas, sąmonės arba proto aptemimo būseną, liguistai sudirgusios vaizduotės (fantazijos) sužadintas elgesys.

Paauglių pasitraukimas iš jiems nepalankių tarpusavio santykių kartais yra tik paauglystės amžiui būdingo elgesio – savarankiškumo siekimo, noro bendrauti su draugais, išsilaisvinti iš suaugusiųjų globos, pakeliauti, pažinti pasaulį – padarinys. Paaugliai bando atsikratyti nusibodusių pareigų ir reikalavimų, siekia laisvo, linksmo gyvenimo.

Energingo ir judraus vaiko laisvės apribojimas, kaip ir lėtesnio, ramesnio vaiko perkrovimas užsiėmimais, kurie gali tapti prievarta, kelti įtampą ir nerimą, baimę ir nenorą lankyti užsiėmimus, kurių jis nemėgsta, gali sukelti įvairias protesto reakcijas, norą pabėgti, kuris įtampą nepašalina. Tokie išgyvenimai gali sukelti ilgalaikį nerimastingumą, nepasitikėjimą savimi, nesavarankiškumą. Šeimose, kuriose tėvai griežtai reikalauja visiško paklusnumo, pirmieji pabėgimai sukelia daug didesnių išgyvenimų ir čia yra tas momentas, kada tėvų santykius su vaiku būtina keisti, nes toliau vaikas pripranta už pabėgimą būti baudžiamas ir jau bėgdamas laukia bausmės, tačiau džiaugiasi nors laikinai ištrūkęs iš jam nemalonios aplinkos ir toliau nesiliauja bėgti iš namų, tampa išradingesnis, sukaupia patirties ir vis sunkiau jį rasti ir sulaukyti nuo tolesnių bėgimų. Noras ištrūkti iš tėvų globos dažniausiai siejasi su paauglystės pradžia ir gali būti paauglio protestas prieš tėvų reikalavimą absoliučiai paklusti, siekimas lygiaverčio požiūrio į save kaip į suaugusįjį. Sukurstyti stipresnių, aktyvesnių bendraamžių paaugliai dėl kompanijos bėga iš namų, mėgdžioja tuos, kurių elgesys žada malonumą, pasilinksminimų, linksmų įspūdžių, ypač tada, kai paauglys įžeidinėjamas, pravardžiuojamas (mamos sūnelis, bailys ir pan.) arba net mušamas vyresnių paauglių, kad neprisideda prie jų.

Lyginant iš namų bėgusių ir nebėgusių mokinių gyvenimo sąlygas matyti, kad vaiką bėgti iš namų skatina ne šeimos sudėtis ar blogesnė šeimos materialinė padėtis, o šeimos narių tarpusavio santykiai. Prastesnė materialinė padėtis, nedarnūs tarpusavio santykiai, vieno iš tėvų nebuvimas dažnai susiję su nesutarimais, pykčio ir barnių scenomis tose šeimose, kuriose girtaujama, o vaikams skiriama mažai dėmesio, arba jie trukdo tokiam tėvų gyvenimo būdui. Dažniau bėga vaikai iš tų šeimų, kuriose vaikai patiria smurtą, negali patenkinti būtiniausių savo poreikių – pavalgyti, išsimiegoti.

Maži vaikai neturi platesnių pasirinkimo galimybių, todėl pabėga daug rečiau. Mažas vaikas visiškai priklauso nuo artimiausių žmonių ir bėga iš namų tik tada, kai susidariusios padėties nebegali iškęsti. Tai – atvejai, kai tėvas (kartais motina, patėvis arba pamotė) bando susidoroti už esamus arba tariamus nusizengimus, tiesiog veja iš namų (dažniausiai neblaivūs), ypač kai būna blogos nuotaikos. Vadinas, galima skirti **priverstinius pabėgimus, apibūdinamus juos kaip** vaiko bandymą apsaugoti nuo fizinių kančių.

Demonstratyvus tyčinis pabėgimas yra kaip protesto forma, ir labiau būdingas paaugliams, kurie turi abu tėvus ir normalias gyvenimo sąlygas. Tokių pabėgimų pirmasis požymis – paauglys bėga netoli, ten, kur galima jį lengvai rasti. Pabėgęs elgiasi įžūliai, kad atkreiptų aplinkinių dėmesį, tyčia daro nusikaltimus, laužo, daužo daiktus, stengdamasis pridaryti nemalonumų ne tik sau, bet ir artimiesiems. Nors elgiasi provokuojančiai, sunkesnių elgesio pažeidimų vengia. Pagrindinė tyčinių pabėgimų priežastis: noras atkreipti į save išskirtinį arba susigrąžinti prarastąjį dėmesį.

Kai kurie paaugliai bėga iš namų nuolatinės **kančios, nerimo būsenos**, išgyvenimų vedini, siekdami palengvėjimo, kiti būdami sąmonės, proto aptemimo būsenos. Paauglys dažniausiai bėga vienas, išoriškai, atrodytų, lyg be jokios priežasties, aiškiai nežinodamas, kur ir ko, dažnai ir nepalankiomis oro sąlygomis, jo elgesys dažnai nenaudingas jam pačiam, gali bėgti toli, ilgai keliauti, kol neišsenka. Psichinei įtampai atslūgus, namo gali grįžti pats. Dėl liguistai sudirgusios vaizduotės fantazijos sužadinti vienkartiniai pabėgimai, ypač vaikų, gali įvykti ir

dėl netinkamų filmų įtakos ir daugelio kitų priežasčių, pavyzdžiui, organinės arba psichinės veiklos sutrikimų.

Paauglių pabėgimai: aktyvus ar pasyvus vengimas?

Pabėgimas suprantamas kaip pasitraukimas iš nemalonios frustruojančios situacijos, jos vengimas. Pasyviu ir aktyviu vengimu laikomas elgesys panašus į T. M. Achenbachas ir C. S. Edelbrockas (1979) nustatytus internalizuotus ir eksternalius požymius. Internalizavimas apibūdina polinkį kilusias problemas spręsti vidiniu lygmeniu, tokiais požymiais kaip depresija ir nusišalinimu. Eksternalizacija problemų sprendimą skatina deviantišku, agresyviu arba asocialiu elgesiu. Leventhalis (1964) teigia, kad pabėgimai yra prognostinis būsimo delinkventinio elgesio požymis. Pabėgimai dažnai susiję su delinkventiniu elgesiu, pavyzdžiui, pabėgantys vaikai svaigiąsias medžiagas (įskaitant alkoholį) vartoja dažniau nei jų bendraamžiai.

A. De Manas, D. Dolanas ir kt. (1993) tyrime stengiasi nustatyti, ar paauglių pabėgimai yra pasyvaus (internalizacija), ar aktyvaus (eksternalizacija) vengimo išraiška. Tyrime dalyvavo 117 berniukų ir 149 mergaitės nuo 11 iki 18 metų iš vienuolikos Kanados apygardų. Tyrimo dalyvių paprašyta atsakyti į klausimą, ar jie kada nors buvo pabėgę iš namų, ar nors kartą galvojo tai padaryti. Jų taip pat klausta apie tai, ar tiriamieji kada nors elgėsi vandališkai (t. y. naikino, gadino svetimą turtą), buvo ką nors pavogę, vartojo narkotines medžiagas arba alkoholį, turėjo lytinių santykių su vienu arba keliais partneriais. Respondentų taip pat prašyta įvertinti, kaip dažnai jie jaučia depresiją, kaip dažnai juos aplanko mintys apie savižudybę. Tyrimo rezultatai parodė, kad yra reikšmingi berniukų ir mergaičių skirtumai pagal keletą kriterijų. Rezultatai pateikti 14 lentelėje.

14 lentelė. Paauglių, kurie pasisakė bėgę iš namų, pasiskirstymas procentais pagal elgesį ir lytį

Elgesio forma	Berniukai	Mergaitės	z
Pabėgimas (galvojimas, sivaizdavimas)	16,2	15,4	0,18
Pabėgimas (aktyvus, realus)	12,8	17,4	-01,06
Vandalizmas	60,7	20,8	6,75*
Vogimas	53,0	18,8	5,88*
Narkotinių medžiagų vartojimas	28,2	20,8	1,43
Alkoholio vartojimas	70,9	67,1	0,67
Seksualinis aktyvumas	47,9	34,2	2,28*

* $p < 0,05$

Tyrimo rezultatai parodė, kad berniukai dažniau nei mergaitės pasižymėjo vandalizmu, vagystėmis ir seksualiniu aktyvumu. Statistiškai reikšmingo lyčių skirtumo nerasta lyginant pabėgimus iš namų, narkotinių medžiagų ir alkoholio vartojimą. Be to, nerasta reikšmingo lyčių skirtumo pagal depresijos požymius ir savižudiškas mintis. R. M. Schmidto ir J. Bergerio (1958) tyrimai taip pat rodo, kad iš namų bėgantiems vaikams neretai būdinga depresija, ir tai paaiškina, kodėl kai kurie iš jų mėgina nusižudyti. Pabėgimai iš dalies yra tam tikra pasyvaus vengimo arba internalizacijos forma, nes berniukų pabėgimai buvo susiję su pasyviu vengimu ir internalizacija. Šie duomenys rodo, kad bėgantis iš namų berniukai renkasi nusišalinimo modelius užsisklęsdami ir pasitraukdami iš jiems nepalankios aplinkos.

Nustatyta, kad mergaičių elgesys yra sudėtingesnis (Man, Dolan ir kt., 1993 m.). Tyrimo duomenys rodo, kad mergaičių pabėgimai reikšmingai susiję su vandališku elgesiu, vagystėmis, narkotinių medžiagų ir alkoholio vartojimu, seksualiniu aktyvumu, taip pat depresija ir suicidinėmis mintimis. Pirmosios elgesio formos, be abejo, yra aktyvaus vengimo ir eksternalizacijos pavyzdžiai, tuo tarpu antroji re-

akcijų grupė priklauso pasyvaus vengimo ir internalizacijos formoms. Tai reiškia, kad mergaičių su pabėgimu iš namų susijęs elgesys pasireiškia dvejopu modeliu, kuriuo kartu pasireiškia ir nusišalinimas (t. y. pasyvus vengimas ar internalizacija), ir atviras deviantinis elgesys (t. y. aktyvus vengimas arba eksternalizacija)

KLAUSIMAI

1. Kokią įtaką narkotikų vartojimui turi socialinis atskyrimas arba išstūmimas iš prosocialios terpės?
2. Kaip egocentriškas pasaulio suvokimas ir empatijos stoka susiję su nusikalstamu elgesiu?
3. Kokie yra socialinės priklausomybės nuo narkotikų padariniai?
4. Kaip apibūdintumėte priverstinius pabėgimus?
5. Kokia yra demonstratyvių tyčinių pabėgimų pagrindinė priežastis?
6. Kaip pasireiškia pasyvus vengimas?
7. Kokiais – vidiniais ar išoriniais – pabėgimo motyvais dažniau pasižymi iš namų bėgantys berniukai?

PSICHOLOGINĖS NEPILNAMEČIŲ NUSIKALSTAMUMO PREVENCIJOS PRIELAIDOS

Prevenčių priemonių poreikis

Nepilnamečių nusikalstamumo didėjimo problema aktuali ir Lietuvoje, ir užsienio šalyse. Dėl socialinių ir ekonominių pokyčių, vykstančių Lietuvoje (vertybių kaita, socialinė diferenciacija ir atskirtis, globalizacijos procesai ir pan.) padažnėjo nepilnamečių nusikalstamumas. VRM duomenimis, iš nepilnamečių nusikaltimus dažniausiai padaro 16–17 metų jaunuoliai, jie sudaro daugiau nei 2/3 visų nusikaltusių nepilnamečių. Šiek tiek pastaraisiais metais sumažėjo 14–15 metų nusikaltėlių – 2000 m. jie sudarė 29 proc. nusikaltusių nepilnamečių (1995 m. – 32 proc.). Ketvirtadalis nepilnamečių padarytų nusikaltimų yra sunkūs kriminaliniai. Daugiausia nepilnamečių nusikaltimų – turtiniai (daugiau kaip 2/3 padarytų nusikaltimų – vagystės). 2000 m. teismai nuteisė 2,8 tūkst. nepilnamečių, tai 1,4 karto daugiau negu 1995 m. Atidėjus teismo nuosprendžio vykdymą, 42 proc. teistų vaikų liko laisvėje (1995 m. – 67 proc.). (Lietuvos vaikai. V.: Statistikos departamentas, 2001.).

Nepilnamečiams būdingesnis grupinis nusikalstamumas (beveik 2/3 nepilnamečių nusikalsta grupėje). Daugiausia nusikaltėlių (95 proc.) yra vaikinai. Dauguma jaunų nusikaltėlių niekur nedirba ir nesimoko. Beveik visiškai išnyko dirbančių nepilnamečių nusikalstamumas, tačiau besimokančiųjų nusikalstamumas didėja. Pastaraisiais metais nusikaltimų po truputį mažėja, t. y. 2001 m. nepilnamečiai padarė 5396 nusikaltimus, 2002 m. – 5152, ir 2003 m. – 4058, 2004 m. – 5021. Be to, kasmet maždaug 1000–1200 mažamečių (iki 14 metų) padaro nusikalstamas veikas, tačiau jie nėra traukiami baudžiamojon atsako-

mybėn, nes nėra sulaukę Baudžiamajame kodekse numatyto minimalaus baudžiamosios atsakomybės amžiaus. Lyginamoji dalis atžvilgiu visų ištirtų nusikalstamų veiktų, padarytų nepilnamečių arba jiems dalyvaujant, sudarė 1990 m. 17,6 proc., 1996 m. – 19,0 proc., 2000 m. 16,7 proc., 2003 m. 12,7 proc., ir 2004 m. 13,1 proc.

Kita vertus, morališkai ir teisiškai netoleruojamos jauno žmogaus veiklos arba elgesio įvertinimas neturėtų remtis visiška jo izoliacija nuo normalaus visuomenės gyvenimo. Vaiko arba jaunuolio, padariusio nusikalstamas veikas, socializacijos procesas turėtų vykti jam artimoje aplinkoje, suteikiant įvairiapusę pagalbą, koreguojant elgesį, sustiprinant pozityvią asmenybės integraciją į aktyvų, prasmingą ir visavertį gyvenimą.

JAV, Didžiojoje Britanijoje ir kai kuriose kitose Europos šalyse nepilnamečių nusikalstamumo prevencijos atžvilgiu ilgą laiką veikė koncepcija „niekas neveikia“ (angl. „*nothing work*“), kuri tuo metu (1970-aisiais, 1980-aisiais) vyravusiam politiniame kontekste buvo ir valdžios atstovų, ir akademinės visuomenės gana palankiai priimta. Ryškūs politiniai pokyčiai minėtose šalyse sudarė sąlygas pokyčiams kriminalinės justicijos sistemoje, kurioje prevencija iki tol daugiausia buvo pagrįsta įbauginimo priemonių taikymu ir teisingumo vykdymu baudžiant. Vėlesni tyrimai (Light, Nee, Inham, Tarling, 1993) parodė, kad bausmės ir įkalinimas nėra pačios veiksmingiausios priemonės nusikalstamumui mažinti, nors jas ignoruoti, be abejo, būtų neprotinga.

Pesimizmas, susijęs su intervencinių programų efektyvumu, vyravęs iki 1970-ųjų pabaigos, buvo pagrįstai susijęs su empirinių tyrimų rezultatais, nes tuometinės intervencinės programos, taikytos jauniems žmonėms, nedavė jokių teigiamų rezultatų. Todėl, aiškinant asocialų elgesį, dažnai buvo kuriami „blogos sėklos“ modeliai, kuriuose teigta, kad asmenybės bruožai yra stipresni už aplinkos poveikį, o asocialus elgesys stabilus ir besitęsiantis. Asmenybės bruožų modelis (Goldberg, 1993; Goldberg, Digman, 1994) nepateikė jokios informacijos apie pokyčių mechanizmus, todėl mažai prisidėjo prie intervencinių programų kūrimo.

Nemažai tyrinėtojų, pavyzdžiui, D. A. Andrewsas (1990), Kazdinas (1997), Pattersonas ir Dishionas (1992) teigia, kad intervencijos koncepcijoje gana svarbus vaidmuo tenka psichologiniams darbo su žmonėmis aspektams. Kaip teigia minėti autoriai, efektyvios reabilitacijos programos turi būti skirtos individualiam darbui su pažeidėjais, o toks dėmesys pažeidėjo asmeniui – ir praktine, ir teorine prasme – nesutampa su daugelyje kriminologinių teorijų vyraujančiomis sociologinėms ir politinėms prielaidoms. Kaip teigia D. A. Andrewsas, intervencijos, reabilitacijos samprata besąlygiškai apima prielaidą, kad kriminalinis elgesys gali būti keičiamas dirbant su pačiu pažeidėju.

Pastaraisiais dešimtmečiais susiformavo **socialinis interakcinis modelis**, pagrindas kuriamoms intervencinėms programoms darbui su asocialiais vaikais. Jų taikymas praktikoje parodė, kad intervencinių programų efektyvumas tiesiogiai priklauso nuo tėvų įsitraukimo į šias programas ir naujų, tinkamesnių poveikio būdų savo vaikams išmokymo. Tai dar kartą patvirtino, kad šeimoje vykstantys procesai gali paveikti asocialų elgesį ir leido nustatyti priežastinius asocialaus elgesio raidos mechanizmus. Asocialaus elgesio tęstinumas, raida ir šeimos įtaka bus išsamiai analizuojami tolesniuose skyriuose, remiantis tyrimų rezultatais, kuriuose atskleisti asocialaus elgesio atsiradimo, chroniškumo bei atsparumo dėsningumai, taip pat su asocialiu elgesiu susijusias kitas elgesio bei emocines problemas.

Rengiant prevencines programas, turi būti atsižvelgiama į dvi pagrindines kintamųjų grupes – į (1) klinikinius arba asmenybinius kintamuosius ir (2) kriminogeninius kintamuosius. Pirmoji kintamųjų grupė apima šias individo funkcionavimo dimensijas: psichologinis prisitaikymas, gebėjimas suprasti, pykčio kontrolė, įgūdžių lygis ir pan. Kriminogeniniai kintamieji susiję su nusikaltimu; jie apima nusikaltamos veiklos pasikartojamumą, nusikaltimo rūšį ir pan. Tai, koks bus prevencinės programos poveikio rezultatas, labai priklauso nuo programos tikslo: jeigu programa siekiama tam tikro specifinio tikslo, pavyzdžiui, jos sudarytos tam, kad pagerintų akademinis teisės pažeidėjų laimėjimus, pagerėjimas gali pasireikšti per tam tikrus individo pokyčius (pavyzdžiui, sugebėjimą mokytis). Kaip teigia C. R. Hollinas

(1990) bei M. Hendersonas (1984), teigiami asmenybės pokyčiai ne visada turi įtakos kriminogeniniams kintamiesiems. Tokie rezultatai gali būti susiję su intervencijos kryptingumu, t. y. jeigu intervencija daugiau koncentruojasi tik į teigiamų pokyčių ugdymą arba į neigiamų individo savybių šalinimą, ji turės mažesnę poveikį teisės pažeidėjo elgesiui nei tuo atveju, kai derinamos priemonės, skatinančios pozityvų elgesį ir mažinančios elgesio sutrikimus. Kaip rodo M. W. Lipsy'aus (1992) atliktos metaanalizės rezultatai, prevencijos sėkmės įvertinimas gali priklausyti ir nuo subjektyvaus paties vertintojo požiūrio, pavyzdžiui, nuo to, koks bus pasirinktas vertinimo modelis arba ką vertintojas vadina prevencijos „sėkmės“ požymiais.

Programos, siekiančios tam tikrų individo asmenybės pokyčių, daugeliu atveju yra sėkmingos; gali būti keliamas klausimas, kokie veiksniai labiausiai susiję su nusikalstamumo pokyčiais? Daugelio tyrimų rezultatai rodo, kad nusikalstamumas negali būti sumažintas remiantis vienu kuriuo nors veiksnium, nes asocialus elgesys, kaip socialinis reiškinys, yra sudėtingas, besiformuojantis dėl įvairių aplinkos ir individualių veiksnių įtakos.

Nors veiksnių, susijusių su nepilnamečių nusikalstamumu, ir tikrų, padarytų nusikaltimų, vienareikšmio priežastinio ryšio nėra, tačiau yra daugybė rizikos veiksnių (psichologinių, šeimos, socialinių, ekonominių ir kultūrinių), galinčių nulemti nusikalstamumą. Šie rizikos veiksniai gali būti susilpninti jų poveikis gali būti pašalintas, kai egzistuoja pozityvi įtaka – apsauginiai veiksniai (pvz., tinkami tėvų taikomi auklėjimo metodai, vaikų priežiūra ir t. t.). Žmonėms, gyvenantiems socialiai netinkamomis sąlygomis, gerokai didesnė galimybė tapti nusikaltėliais ir aukomis. Kita vertus, negalima teigti, kad yra vienareikšmis priežastinis priežasties ir pasekmės ryšys, nes daug žmonių, gyvenančių netinkamomis sąlygomis, netampa nusikaltėliais. Dirbant su vaikais ir paaugliais ir kuriant prevencijos programas, būtina žinoti apsauginius ir rizikos veiksnius, nulemiančius prosocialų arba asocialų elgesį.

Kaip jau išsamiai aptarta ankstesniuose skyriuose, prie rizikos veiksnių priskiriama tėvų nusikalstama veikla, brolių ir seserų, kurie užsiima nusikalstama veikla, turėjimas, šeimos problemos (skurdas, tėvų

alkoholizmas, narkomanija, nedarbas). Vaikams taikomas netinkamas auklėjimas, nepakankama vaikų priežiūra, netinkamos vaiko arba paauglio gyvenimo sąlygos namuose, vaiko arba jaunuolio nepaklusnumas, elgesio problemos namuose ir mokykloje, pamokų praleidinėjimas, pašalinimas iš mokyklos taip pat didina asocialaus elgesio galimybę. Prie rizikos veiksnių priskiriami ryšiai su delinkventiniais draugais ir kitais asocialiais asmenimis, ankstyvas nusikalstamas elgesys, buvimas auka, socialinis atstūmimas, ignoravimas ir saviizoliacija.

Apsauginiai veiksniai, saugantys vaikus ir paauglius nuo nusikalstamo elgesio, yra šios asmeninės vaiko ir jaunuolio savybės: aukštesnis nei vidutinis intelektas, vidutinė arba aukšta savigarba, gera socialinė integracija mokykloje ir (arba) bendruomenėje, geri socialiniai įgūdžiai, empatija, optimizmas, sėkmė moksle ir sugebėjimas spręsti problemas. Kitas apsauginis veiksnys yra tarpusavio santykių pobūdis šeimoje, kitaip tariant, vaiko ryšys su šeima, saugi ir stabili šeima, palaikantys, rūpestingi, atsakingi tėvai, o jei nėra tėvo – artimas vyriškos lyties vyresnis asmuo. Palankūs vaiko santykiai mokykloje, tokie kaip teigiama atmosfera ir smurto netoleravimas mokykloje, draugiški santykiai su bendraamžiais, paremti tarpusavio bendrumo jausmu, laikomi apsauginiais veiksniais. Be to, jeigu vaikui suteikiama pagalba, kai jos reikia, sudaromos galimybės patirti sėkmę, jo laimėjimai pripažįstami, vaikas dalyvauja popamokinėje, papildomoje veikloje, tai irgi gali saugoti vaiką nuo įsitraukimo į asocialią veiklą. Platesnė vaiką supanti aplinka, t. y. visa bendruomenė, taip pat daro įtaką vaiko elgesiui. Čia svarbūs apsauginiai veiksniai yra ryšys su bendruomene, stiprios bendruomenėje vyraujančios moralinės normos, neigiamas požiūris į smurtą bei stiprus bendruomenės kultūrinis ir etnis identitetas.

Rizikos ir apsauginius veiksnius galima jungti pagal tai, kokiems – išoriniams ar vidiniams veiksniams jie priskiriami. Išoriniams veiksniams, susijusiems su asocialiu elgesiu, priskiriami auklėjimas ir bendravimas šeimoje, mokyklinė aplinka, bendraamžių grupė. Vidiniams veiksniams priskiriami socialiniai problemų sprendimo įgūdžiai, akademiniai laimėjimai bei kognityvinis informacijos perdirbimas.

Sutrikimai šiose srityse sudaro prielaidas asocialiam elgesiui rasti, tačiau nebūtinai jį nulemia. Tai, ar individas pažeis teisę, priklauso dar nuo kitų veiksnių, tokių kaip „spaudimas“ iš šalies, atitinkamų galimybių atsiradimas (pvz., kažkurį laiką nestebimas objektas, priimanamos priemonės ir pan.), tam tikra emocinė provokacija, kurią gali sukelti psichotropinių medžiagų vartojimas, bendraamžių arba socialinėje grupėje pasireiškiantys asocialaus elgesio modeliai. Tai, ar asmuo užsiims asocialia veikla, priklauso ir nuo to, kaip individas įvertins galimos nusikaltimo naudos (materialinės naudos, pagarbos, susižavėjimo, jaudulio ir pan.) pasiekimo kainą (rizikos būti sulaukytam ir bausmės griežtumo suvokimas). Tam tikro veiksmo (asocialaus arba prosocialaus) pasirinkimas daugeliu atveju priklausys ir nuo to, kaip individas suvoks ir įvertins gaunamą informaciją, t. y. kaip jis interpretuos aplinkos paskatas. Be to, individo veiksmams įtakos turi ir tai, kaip jis pats interpretuoja savo elgesį.

Pabrėžtinai svarbi individo sociokognityvinio funkcionavimo įtaka nusikalstamam elgesiui leidžia daryti prielaidą, kad veikiant kognityvinę individo funkcionavimą galima paveikti ir jo elgesį. Tada esminiu nusikaltimų prevencijos aspektu tampa darbas su teisės pažeidėjo informacijos perdurbimo procesui įtakos turinčiais veiksniais: pasaulėžiūra, vertybių sistema, nuostatomis, pastiprinančiomis asocialų elgesį. Tuo tikslu taikomos įvairios kognityvinės ir biheivioristinės poveikio technikos, kurias galima suskirstyti į siekiančias pakeisti elgesį (pvz., socialinių įgūdžių ugdymas) ir siekiančias koreguoti mąstymo procesą (pvz., pykčio kontrolė).

A. P. Goldsteino ir R. Rosso teigimu, norint pasiekti geresnių rezultatų, šiuos metodus reikėtų taikyti kartu. Taip užtikrinamas poveikis ne kuriai nors vienai asocialų elgesį reguliuojančiai sričiai ir sumažinamas stimulo ir reakcijos perkėlimo atotrūkis. „Paskatos perkėlimo“ reiškinys pasireiškia tada, kai individas išmokatą atsaką į tam tikrą paskatą perkelia į kitas situacijas, kuriose jis dar nebuvo taikytas (pvz., pykčio kontrolė), arba kai pokytis vienoje elgesio srityje paveikia individo elgesio kryptingumą ir kitose srityse. Paskatos perkėlimas nebūti-

nai nulemia paties elgesio pokyčius, tiksliau tariant, sugebėjimas geriau kontroliuoti pyktį nebūtinai keičia asocialų elgesį. Šiuo atveju svarbu labai tiksliai apibrėžti, ką norima koreguoti, ir nuspręsti, kokie veiksniai galėtų daryti didžiausią įtaką pasikeitimams asocialiame elgesyje.

Prevencinė veikla

Prevencinių programų tikslas – kuo anksčiau atkreipti dėmesį į vaikus ir jaunuolius, turinčius įvairių elgesio ir mokymosi sunkumų, gyvenančių asocialiose šeimose ir taikyti tinkamas poveikio priemonės, kad vaikas nenusikalstų. Nustatyta tendencija, kad ankstyvas nusikalstamumas didina pakartotinio nusikalstamumo tikimybę, o ankstyvosios prevencinės programos mažina vaikų nusikalstamumo tikimybę. Kuriant prevencijos ir intervencijos programas, būtina atsižvelgti į vaiko amžių ir išsivystymą, lytį, etninę ir kultūrinę kilmę, rizikos lygį ir specialiuosius vaiko poreikius.

Norint pasiekti, kad nusikalstę vaikai ir jaunuoliai ateityje nebusikalstų, jiems taikant įvairius poveikio būdus pirmiausia reikia aiškiai apibrėžti tikslus bei uždavinius, kurių siekiama.

Svarbiausi uždaviniai yra asocialių nuostatų keitimas, asocialių jausmų keitimas, ryšių su asocialiais bendraamžiais silpninimas, ryšių su šeima ir bendruomene stiprinimas, vaiko priežiūros šeimoje stebėjimas, darbo su tėvais stiprinimas. Be to, prevencinėse programose jauni žmonės mokomi perimti nekriminalinio elgesio modelius. Taip pat lavinama ir stiprinama jų savikontrolė, savitvarda, problemų sprendimo įgūdžiai, stiprinama ir skatinama socialiai priimtina veikla (mokymasis, profesinė veikla, ir pan.), stengiantis, kad ji būtų patrauklesnė nei kriminalinė veikla. Daug dėmesio skiriama emociniam, morališiam pastiprinimui stiprinant pozityvaus elgesio motyvaciją. Melavimo, vogimo ir agresijos įgūdžiai keičiami prosocialaus elgesio alternatyvomis. Taip pat siekiama mažinti asmenų priklausomybę nuo cheminių preparatų. Programose siekiama sudaryti asmenims, pasižymintiems besitęsiančiais psichiniais sutrikimais, palankią, tausojančią, ne-

keliančią įtampą gyvenamąją aplinką. Svarbi sudedamoji prevencinių programų dalis – mokymas atpažinti pavojingas situacijas ir turėti konkretų gerai išmoktą planą, kaip tokiose situacijose elgtis.

Nusikaltusiems vaikams ir jaunuoliams taikomos intervencinės programos turėtų remtis šiais principais:

- **Rizikos lygio klasifikacija:** intervencijos priemonės turi atitikti nepilnamečio rizikos lygį: jaunuoliams, esantiems didesnės rizikos grupėje ir galintiems vėl nusikalsti, turi būti taikomos intensyvesnės intervencinės priemonės, o tiems, kurie yra mažesnėje rizikos grupėje, gali būti taikomos ne tokios intensyvios intervencinės priemonės.

- **Tinkamas poveikio būdas:** poveikio priemonės turi būti tinkamos, pritaikytos konkrečiam nusikaltusiam asmeniui. Efektyvios, sistemingos priemonės daro geresnį poveikį nei didaktiniai metodai arba poveikio priemonės be aiškios struktūros ar sistemos.

- **Bendruomenės kontekstas:** programos, kurios vykdomos bendruomenėje, arba palaikomi stiprūs ryšiai su bendruomene, yra daug efektyvesnės nei kai dirbama tik su atskiru individu.

- **Priemonių įvairiapusiškumas:** efektyvios tos intervencinės programos, kurios apima ne vieną, bet visą kompleksą problemų ir yra orientuotos į socialinių įgūdžių lavinimą; taikomi ir elgesio, ir kognityvinė terapija.

- **Programos integruotumas:** intervencijos tikslus atitinkančių metodų taikymas; priemonių, išteklių reikalingų intervencinėms programoms vykdyti buvimas; darbuotojų kvalifikacijos kėlimas, specialus apmokymas, sistemingas vadovavimas ir įvertinimas.

- **Integracija:** grąžinimas į socialiai priimtina gyvenimą, integruoti į visuomeninę veiklą ir ją palaikyti paskatinant, įtraukti į bendrą veiklą, siekiant tikslo, dalyvauti bendraamžių savitarpio grupėse, labdaringa ir globėjiška veikla.

- **Kriminogeniniai poreikiai:** daugiausia dėmesio skiriama būtent toms problemoms, kurios tiesiogiai susijusios su nusikalstamumu, o ne pašalinėms, tiesiogiai nesusijusioms su nusikalstamumo problemų sprendimu.

Kita vertus, reikia įvertinti ir tai, kur poveikio priemonės įgyvendinamos, t. y. koku mastu intervencija taikoma: ar tik institucijoje, ar intervencinė programa į keitimo procesą įtraukia ir bendruomenę. Kalbant apie uždaroje institucijose taikomas intervencines strategijas, reikia pabrėžti, kad jose kuriama dirbtinė aplinka, o tai gali lemti išmoktų įgūdžių perkėlimo trūkumus. Pagrindinis bet kokios intervencijos tikslas yra reabilituoti teisės pažeidėją gyvenimui visuomenėje. Tai reiškia, kad jis arba ji turi išmokti pats save kontroliuoti, konstruktyviai spręsti problemas, įgyti reikiamų efektyvaus bendravimo įgūdžių ir pan. Žinoma, institucijose lengviau užtikrinti gana aukštą intervencijos proceso kontrolės lygį, tačiau bendruomeninėse programose nekyla įgūdžių perkėlimo problemų, ir tai užtikrina sėkmingą įgūdžių interiorizavimą ir integraciją į kasdieninę veiklą. Bendruomeninės prevencinės programos tai pat nėra be trūkumų. Jas kuriant, sunku kontroliuoti įvairius aplinkos poveikius, tokius kaip draugų, šeimos įtaka, alkoholio vartojimo dažnumas ir pan. Bet koku atveju, bendruomeninis prevencinių programų pagrindas yra vienas iš jų efektyvumą didinančių veiksmų.

Geresni rezultatai gaunami taikant įvairias daugimodalines, į keleto skirtingų problemų sprendimą nukreiptas prevencines programas, kurios orientuojasi ir į didesnės rizikos vaikų ir paauglių socialinių įgūdžių lavinimą, ir į šeimos funkcionalumo gerinimą (tėvų bendravimo įgūdžių su vaikais, auklėjimo, sprendimų priėmimo įgūdžių lavinimą), neigiamos bendraamžių įtakos mažinimą.

Prevencinis poveikis turėtų būti taikomas padidintos rizikos individų grupėse, t. y. individams, pasižymintiems didesniu polinkiu į pakartotinę nusikalstamą veiklą, tačiau šie individai ir jų šeimos nariai dažniausiai priešinasi įtraukimui į reabilitacinę programą, todėl didelę veikiamų asmenų dalį sudaro priklausantys sąlyginai mažos rizikos asocialių asmenų grupei.

Nepilnamečių nusikalstamumo prevencinių programų kūrėjai vis labiau pabrėžia individualaus darbo su nepilnamečiais teisės pažeidėjais svarbą koreguojant asocialų elgesį. Šiame darbe ypač svarbūs individo pažintinių procesų ypatumai, jų supratimas: kokiomis nuostato-

mis žmogus vadovaujasi sprenddamas problemas, priimdamas sprendimus, kaip vertina savo paties elgesį, kokie yra jo reakcijos į aplinką dėsningumai ir pan. Nemažai tyrimų rodo, kad individo pažintiniai ypatumai nulemia jo elgesį įskaitant ir asocialų tam tikrose situacijose. Nors lyginamųjų tyrimų nėra labai daug, tačiau turimi duomenys rodo, kad kognityvinės elgesio terapijos turi didžiausią poveikį asocialaus elgesio mažėjimui ir nepilnamečiams, ir suaugusiesiems. Efektyvios nepilnamečių nusikalstamumo prevencijos programos orientuojasi būtent į nuostatų, vertybių, pastiprinančių asocialų elgesį, keitimą konstruktyvia kognityvine veikla, t. y. atitinkamų socialinių įgūdžių, problemų sprendimo įgūdžių mokymu, kuris integruojamas į kasdieninę individo veiklą. Čia gana didelę įtaką daro bendruomenė, kurioje individas veikia, todėl kognityvine terapija paremtos prevencinės strategijos negali apsiriboti tik individualiu darbu su teisės pažeidėju, būtina bendradarbiauti ir su jo šeimos nariais, mokyklos personalu, bendraamžių grupe ir pan.

Prevenciniai projektai ir programos

Staigūs pasikeitimai, didėjantis nusikalstamumas ir kiti veiksniai pabrėžia prevencijos svarbą. Daugelio šalių pedagogai, psichologai, socialiniai darbuotojai laikosi nuomonės, kad užkertant kelią nusikalstamumui pirmiausia turi būti investuojama į visapusišką pagalbą jauniems žmonėms suteikimą, o ne jų įkalinimą. Įkalinimas ir vėlesnė rehabilitacija kainuoja daugiau nei efektyvi prevencija. Pasaulyje vaikai ir jaunimas iki 18 metų sudaro didesnę populiacijos dalį ir daugelis šalių skiria ypač dėmesio šios amžiaus grupės problemoms spręsti. Dauguma šalių turi skirtingas 12–18 metų žmonių nusikalstamumo prevencijos strategijas ir koncepcijas. Didžioji Britanija, Skandinavijos šalys, Prancūzija, Olandija, Kanada, Australija turi savo ilgalaikes nacionalines strategijas kovoje su jaunimo nusikalstamumu ir jų grąžinimu į normalų socialinį gyvenimą. Jų nacionalinės strategijos glaudžiai susijusios su regioninėmis, apskričių ir savivaldybių strategijomis, skati-

na „vertikalų“ (t. y. valstybės, regionų bei apskričių) bei „horizontalų“ (t. y. ministerijų, agentūrų, organizacijų ir verslo partnerių) bendradarbiavimą.

Daugelio šalių pedagogai, psichologai, socialiniai darbuotojai laikosi nuomonės, kad užkertant kelią nusikalstamumui pirmiausia turi būti investuojama į visapusišką pagalbą jauniems žmonėms, o ne jų įkalinimą. Įkalinimas ir vėlesnė reabilitacija kainuoja daugiau nei veiksminga prevencija. Jų nacionalinės strategijos glaudžiai susijusios su regioninėmis, apskričių ir savivaldybių strategijomis, skatina „vertikalų“ (valstybės, regionų bei apskričių) bei „horizontalų“ (ministerijų, agentūrų, organizacijų ir verslo partnerių) bendradarbiavimą.

Prevencija daugelyje pasaulio šalių vykdoma keliais etapais. Pirmasis etapas yra ankstyvosios intervencinės programos. Ankstyvosios prevencinės programos finansiškai labai veiksmingos, lyginant jas su ilgalaikėmis įkalinimo išlaidomis. Efektyvioms ankstyvosioms prevencinėms programoms priskiriamos ikimokyklinio ugdymo programos, socialinių darbuotojų ankstyvi vizitai į namus, į mokyklas, šeimos terapija ir tėvų (švietimas) mokymas, šeimos ir mokyklos bendradarbiavimo programos, pagalbos ir darbo įgūdžių mokymo programos, socialinių įgūdžių mokymo programos. Kanados, Australijos, Skandinavijos patirtis rodo, kad kuo anksčiau atkreipiamas dėmesys į vaikus ir jaunuolius, turinčius įvairių elgesio ir mokymosi sunkumų, iš asocialių šeimų ir kt., tuo didesnė tikimybė, kad vaikas nenusikals. Rengiant poveikio priemones, atsižvelgiama į jau aptartą faktą, kad kuo jaunesnis asmuo padaro nusikaltimą, tuo didesnė tikimybė, kad ateityje jis padarys pakartotinį nusikaltimą.

Antras etapas – nusikaltimo prevencija. Šiame etape prevencinės programos skiriamos keturioms pagrindinėms rizikos grupės asmenims: (1) jauniems žmonėms, kurie pasiekia labiausiai pažeidžiamą amžių, t. y. paauglystę, kada dažniausiai nusikalstama ir smurtaujama, pašalinama iš mokyklos; (2) vaikams ir jaunimui iš asocialių šeimų bei su daugybe elgesio ir mokymosi problemų; (3) jauniems žmonėms, turintiems fizinių ir psichinių negalių; (4) jauniems žmonėms, paliekantiems įkalinimo įstaigas.

Alternatyvūs modeliai

Jauni žmonės kaip teigiami modeliai. Projektas „Tradicinis Vyresniojo brolio arba Vyresnės sesers modelis“ vyksta Kanadoje, Švedijoje ir kitose šalyse. Jauni, 16–24 metų žmonės, atrinkti iš gimnazijų, aukštųjų mokyklų, universitetų, bažnyčių ir apmokyti kursuose, imasi globoti 6–15 metų vaikus iš rizikos grupės, linkusius nusikalsti ir turinčius kitų elgesio ir mokymosi problemų. Vyresni jaunuoliai tampa pozityvaus vaidmens modeliais ir draugais jaunesniems vaikams, susipažįsta ir bendrauja su jų šeimomis bei draugais, kartu sportuoja, lanko koncertus, teatrus, sprendžia kilusias problemas ir sunkumus.

Bendraamžių švietimas. Bendraamžių švietimo programa taip pat paplitusi visame pasaulyje. Žmonės, kurie patys kažkada vartojo alkoholį, narkotikus, turėjo problemų mokykloje, bet vėliau sėkmingai atsitiesė ir grįžo į normalų socialų gyvenimą, važiuoja į mokyklas ir dalijasi savo patirtimi su jaunuimu, turinčiu panašių problemų. Jaunieji patarėjai palaiko ryšius su keletu jaunimo pagalbos organizacijų, iš kurių jie gauna finansinę ir emocinę pagalbą ir į jas nukreipia jaunus žmones, ieškančius pagalbos.

Alternatyvios mokyklos. Skandinavijos šalyse daug alternatyvių mokyklų, kuriose mokosi neprisitaikę įprastose mokyklose vaikai, taip pat vaikai ir jaunuoliai, turintys rimtų elgesio ir mokymosi problemų, teisės pažeidėjai, beglobiai vaikai ir kt. Tokių mokyklų aplinka – saugi, taikomas individualus mokymas ir pagalba. Pavyzdžiui, vienos mokyklos mokymo planas apima bendrus dalykus, teatrinį mokymą bei konsultacinius pokalbius, padedančius vaikui arba jaunuoliui pakeisti gyvenimo kryptį, išmokti spręsti problemas. Darbo įgūdžių lavinimas, gyvenimo problemų sprendimo ir visapusiška pagalba pabrėžiama kiekvienoje tokioje mokykloje. Daug dėmesio skiriama vaiko ir jaunuolio kultūrinei etninei kilmei. Be to, psichologai ir socialiniai darbuotojai veda pokalbius, kurių metu svarstomos įvairios konfliktinės situacijos, problemos, organizuojami užsiėmimai savitvardai, pasitikėjimui saviimi stiprinti.

Bendruomenės partnerystės grupių kūrimas. Daugelyje pasaulio šalių į prevencines ir kitokias programas įtraukiama ne tik šeima bei jaunimo organizacijos, bet ir kiti visuomenės nariai. Kaip vienas iš pavyzdžių gali būti Kanadoje vykdomas projektas – Bendruomenės partnerystės grupių kūrimas. Kai kuriose apskrityse kuriamos tokios grupės, kurias sudaro jaunieji teisės pažeidėjai, nuo jų nukentėję asmenys, jų šeimos nariai ir kaimynai, taip pat kiti žmonės. Dažnai tokios grupės sudaromos, kai vaikas arba jaunuolis padaro nesunkius nusikaltimus ir nuoširdžiai prisipažįsta bei gailisi tai padaręs. Grupės nariai sprendžia konfliktus, įtikina jaunąjį pažeidėją atsiprašyti nukentėjusiojo, atlyginti jam padarytą žalą.

Šeimos konferencija. Kitas panašus projektas – „Šeimos konferencija“ – įtraukia jaunąjį teisės pažeidėją, atlikusį bausmę, jo šeimos narius, gimines bei draugus į sprendimo ieškojimą, kaip išvengti pakartotino nusikaltimo. Užtikrinama, kad jaunas teisės pažeidėjas jautųsi saugus. Šis projektas taip pat vykdomas norint sumažinti smurtą vaikų atžvilgiu šeimoje ir t. t. Šeimos konferencijos nariai parengia rimtą planą, kad užkirstų kelią smurtavimui ir nusikaltimui ateityje. Jaunajam pažeidėjui tenka didžiulis emocinis krūvis stojant akistaton su savo šeimos nariais bei aukomis.

Jaunimo teisingumo komitetai. Kaip jau minėta, jaunuoliai, padarę nesunkų nusikaltimą, dažnai nestoja prieš teismą, tačiau jų elgesys ir teisės pažeidimas apsvarstomas ir įvertinamas, paskiriama bausmė kitose institucijose. Kanadoje plačiai paplitę jaunimo teisingumo komitetai. Komitetas sudarytas pagal tikrojo teismo modelį ir taip pat turi įgaliojimus teisti nesunkiai prasižengusį jaunuolį. Komiteto nariai bendrauja ne tik su prasižengusiuoju, bet ir su jo šeimos nariais bei nusikaltimo aukomis. Komiteto priimtas sprendimas turi būti aiškiai išdėstytas raštu, perskaitytas ir paaiškintas prieš jį pasirašant.

Nepilnamečio kaltininko ir jo aukos mediacija. *Mediaciją* galėtume apibūdinti kaip tarpininkavimą, kurio tikslas – besiginčijančių šalių susitarimas.

Probacija. Nyderlanduose ir Vokietijoje prokuroras gali panaudoti „*diversion*“ (bylos nutraukimo tam tikromis sąlygomis) taisyklę

(probacijos forma), t. y. skiriama bauda arba alternatyvi sankcija. Prokuroras gali priimti spėdinį tik pasikonsultavęs su nepilnamečių teisėju arba jam pritarus. Daugelyje apygardų teismų organizuojami trišaliai susitikimai, kuriuose dalyvauja prokuroras, vaikų teisėjas, taip pat vaiko teisių tarnybos atstovas. Tarnyba teikia nemokamą pagalbą vaikams, kuriems gresia moralinis psichologinis pavojus, informuoja prokurorą ir nepilnamečių teisėją, vykdo nepilnamečių teismo paskirtas priemones. Vokietijoje *„diversion“* procesas suteikia prokurorui daug „laisvės“, pavyzdžiui, auklėjimo priemonių siūlymas (socialinių įgūdžių lavinimas, nemokamieji viešieji darbai, mediacija, bauda ir pan.). Nepilnamečiai kiekvienu atveju gali atsisakyti šių pasiūlymų; tada vyksta normalus procesas. Be to, nepilnamečių prokuroras gali siūlyti teisėjui supaprastintą teismo posėdį.

Saugi institucinė priežiūra. Švedijoje pradėta vykdyti reforma „Saugi institucinė priežiūra jauniems teisės pažeidėjams – vietoj kalėjimo“, kurios pagrindinis tikslas yra jaunų teisės pažeidėjų reabilitacijos vykdymas jaunimo namuose, siekiant išvengti tos žalos, kurią jauniems nusikaltėliams padaro buvimas kalėjime. Jaunuoliams, padariusiems rimtų teisės pažeidimų, gali būti paskirta institucinė priežiūra jaunimo namuose. Šiuo metu skirtinguose Švedijos miestuose veikia 32 specialūs namai jauniems žmonėms ir 15 namų žmonėms, vartojusiems alkoholį ir narkotikus. Buvimo laikas jaunimo namuose priklauso nuo padaryto nusikaltimo sudėtingumo. Jis gali tęstis nuo 14 dienų iki 4 metų.

Nuteistus jaunuolius, patekusius į jaunimo namus, stengiamasi sudominti įvairia tarybos organizuojama veikla, siekiant suteikti kuo daugiau pagalbos ir paramos. Jauni teisės pažeidėjai patenka į vadinaamuosius saugius padalinius, kuriuose nuodugniai apsvarstomas jų nusikaltimas bei elgesys, įvertinamos elgesio ir kitos problemos, numatoma, kokia pagalba bei veikla jiems reikalinga ir kokiam skyriuje bei jaunimo namuose ši pagalba gali būti suteikiama. Jaunuoliams, nuteistiems ilgesniam laikui, skiriamas specialus gydymas. Jie laikomi saugaus gydymo padalinuose. Jeigu manoma, kad jie gali elgtis agresyviai. Šie specialūs padaliniai skirti tik jaunuoliams.

Merginos ne tik rečiau padaro rimtus nusikaltimus, bet ir rečiau būna agresyvios, nuspręsta, kad jas prižiūrėti ir gydyti galima įprastuose jaunimo namuose. Jaunuoliai, padarę lengvesnius teisės pažeidimus, paskiriami į įprastus jaunimo namus, esančius arčiausiai gyvenamosios vietos. Kas antrą mėnesį svarstomas jaunųjų teisės pažeidėjų elgesys ir galimybė juos perkelti į mažesnės priežiūros namus.

Tyrimai rodo, kad jauni teisės pažeidėjai dažnai turi daugialypių problemų, tad pagalba ir parama turi būti labai plati ir kompetentinga. Daug dėmesio skiriama socialinių įgūdžių lavinimui, mokymuisi, bendradarbiavimui su tėvais, prasmingam laisvalaikio leidimui, bendradarbiavimui grupėje ir kt. Auklėjimo metodų tobulinimui skiriama ypač daug dėmesio. Į šį darbą įtraukiami įvairių sričių specialistai bei mokslininkai.

Grąžinant vaiką į visuomenę, vienas svarbiausių etapų yra pereinamasis laikotarpis. Jis turi būti sutvarkytas taip, kad palengvintų jaunuolio grįžimą į visuomenę. Jaunųjų teisės pažeidėjų grįžimo į normalų gyvenimą programa dažnai aptariama ir numatoma kartu su darbuotojais iš įvairių socialinių tarnybų bei, esant galimybei, jaunuolių šeimos nariais. Dažnai nusikaltęs jaunuolis būna iš asocialių šeimų, ieškoma galimybių jį apgyvendinti atskirame bute arba kitoje šeimoje. Kartu su jaunuoliu svarstomos jo grįžimo į mokymo įstaigą galimybės. Kai kurie jaunuoliai patenka į specialias mokyklas, kuriose ypač daug dėmesio skiriama vaiko problemoms spręsti ir kt. Kiti sėkmingai įsilieja į įprastą mokyklą. Jaunuolis ir toliau palaiko ryšį su socialinio skyriaus darbuotojais.

Lietuvoje nepilnamečių teisės pažeidėjų grąžinimas į normalų gyvenimą, jų socializacija sietina su keturiais darbų blokais. Tai įstatymų reglamentuojančių tėvų ir vaikų teises ir pareigas vieni kitiems, vaikų priežiūros priverstine tvarka, socialinės paramos išėjusiems iš minimalios priežiūros įstaigų, sukūrimas. Tėvų ir vaikų įstatyme turėtų būti apibrėžtos tėvų teisės ir pareigos vaikams, kiek ilgai tėvai privalo vaiką išlaikyti, kaip turi remti mokslo siekiantį vaiką, juo rūpintis, kokios bausmės vaikams negali būti taikomos. Šiame įstatyme smurtas šeimoje turėtų būti griežtai pasmerktas ir atmestas kaip nusikalstamas veik-

mas. Reikia pratinti visuomenę prie minties, kad vaikas nėra tėvų daiktas, ant kurio galima išlieti susierzinimą, mušti, šaukti, žeminti. Toks tėvų elgesys turėtų būti baudžiamas šiuo įstatymu numatyta tvarka. Užsienio šalių patirtis rodo, kad priėmus panašius įstatymus, labai sumažėja agresyvumo apraiškos visuomenėje. Vaikai, nepatyrę agresijos šeimoje, neišmoksta agresyvaus elgesio modelio ir netaiko jo savo santykiuose su bendraamžiais ir kitais žmonėmis.

Turėtų būti parengtas ir priverstinės priežiūros įstatymas, numatantis nusikaltusių vaikų perauklėjimą kalėjimams ir kolonijoms alternatyviomis priemonėmis. Šios priemonės turi būti griežtai dozuotos numatant laipsnišką priverstinio perauklėjimo arba priverstinės priežiūros išplėtimą, kai minimalios priemonės neveiksmingos.

Antra, viena iš socialinių tarnybų veiklos krypčių turėtų būti darbas su jaunaisiais teisės pažeidėjais pagal specialias socialinių įgūdžių formavimo programas. Netinkamai pasielgę vaikai turėtų nustatytą laiką priverstine tvarka lankyti specialius užsiėmimus prie socialinių tarnybų, kuriuose jiems būtų taikoma kognityvinė elgesio terapija. Atitinkamų privalomų užsiėmimų ciklai turėtų būti organizuojami ir nusikaltusių vaikų tėvams. Socialinės tarnybos taip pat turėtų aktyviau atlikti nusikalstamumo prevencijos darbą. Šios tarnybos galėtų įtraukti potencialius teisės pažeidėjus, vaikus ir jaunuolius, į viešuosius visuomenei naudingus darbus, pavyzdžiui, parkų, miškų tvarkymą, jaunimo stovyklų įrengimą, ligonių slaugymą, pagalbą kitiems vaikams iš asocialių šeimų ir kt.

Trečia, turėtų būti plečiamas alternatyvių ugdymo įstaigų tinklas, kuriame sau tinkamą mokymo formą rastų visi vaikai ir jaunuoliai iki 21 metų. Šiuo metu mažiau gabūs arba socialinės paramos stokojantys beglobiai, našlaičiai, neturtingų šeimų vaikai turi mažiau galimybių įgyti pagrindinį ir tolimesnį išsilavinimą. Dėl nuolatinių nesėkmių moksle, nepatyrę mokymosi džiaugsmo, jie anksti praranda motyvaciją mokytis toliau ir papildo potencialių teisės pažeidėjų gretas. Jaunimo mokyklos turėtų būti labiau specializuotos, variantiškos. Vienose galėtų būti plačiau taikoma meno terapija, kitose darbo terapija, trečiose gyvūnų arba augalų priežiūros terapija. Užsienio šalių patirtis rodo, kad tokio tipo

mokyklos labai efektyvios, pavyzdžiui, Švedijoje mergaitės teisės pažeidėjos prižiūri žirgus, Prancūzijoje vaikai, turintys elgesio sutrikimų, mokomi rūpintis gyvūneliais. Užtikrinus vaiko ir jaunuolio užimtumą specializuotose įstaigose pagal pritaikytas arba modifikuotas programas, atsižvelgiant į vaiko poreikius, galimybes, interesus, teisės pažeidimų turėtų sumažėti. Ketvirta, nepilnamečių teisės pažeidėjų reabilitacijos programos padarius rimtesnius nusikaltimus turėtų būti taikomos specializuotose institucijose, priklausančiose ne kalėjimų sistemai. Kaip rodo užsienio šalių patirtis, kitose šalyse tik nedaugelis nepilnamečių teisės pažeidėjų nuteisiami laisvės atėmimu. Jeigu šeima sutinka bendradarbiauti su teisės saugos sistema ir prisiima atsakomybę, nepilnamečiai, padarę nesunkius nusikaltimus, dažniausiai paliekami šeimos ir socialinių darbuotojų, socialinių pedagogų globai. Jiems pasiūloma reabilitacijos programa (šeimos terapija, speciali programa ir t. t.). Taip išsaugomi jaunuolio ryšiai su šeima, su savo aplinka, nereikia dėti tiek daug pastangų, grąžinant jaunuolį į gyvenimą, kaip atlikus bausmę specializuotose įstaigose.

Skandinavijos šalyse įstatymus pažeidę nepilnamečiai lanko užsiėmimus prie socialinių tarnybų pagal socialinių įgūdžių programą; tokios terapijos metu vaikas mokosi bendrojo lavinimo (arba jaunimo) mokykloje, gyvena namuose arba su laikiniais tėvais. Jeigu ši minėta programa neveiksminga, vaikas valkatauja, nelanko mokyklos ar pan., vaikas apgyvendinamas specialiojoje įstaigoje, kurioje mokosi pagal jam parinktas, pritaikytas programas; daug kur taikoma meno terapija, t. y. lavinami ir vaiko meniniai sugebėjimai, vaikas mokomas per kūrybą išreikšti savo jausmus (pvz., pyktį), darbinio politechninio ugdymo programos, intensyvaus bendravimo su gyvąja gamta programos (gyvūnų priežiūra, augalininkystė). Mažiau gabūs arba sutrikusio intelekto jaunuoliai mokomi tik atskirų dalykų, gauna pažymėjimą apie vieno arba kito dalyko žinias; daugiau dėmesio čia skiriama darbui. Tiems jaunuoliams, kurie padarė labai sunkius nusikaltimus ir yra pavojingi aplinkiniams, kuriamos atskiros institucijos, pasižyminčios didesniu kontrolės, saugumo laipsniu. Ir šiuo atveju tos įstaigos nepavirsta kalėjimu. Išėjusius į laisvę jaunuolius globoja specialios socialinės rūpybos

institucijos, atsakingos už visišką šių jaunuolių socialinę rehabilitaciją ir integraciją, sudaro tolesnio jaunuolio lavinimosi, specialybės įgijimo, programą. Šios institucijos padeda įsidarbinti, pasirūpina jų gyvenamąja vieta ir kurį laiką neįkyriai domisi jaunuolio gyvenimu, o prireikus teikia pagalbą.

KLAUSIMAI

1. Kokias prevencijos priemones tinka taikyti paaugliams?
2. Kuo skiriasi „vertikalus“ bendradarbiavimo nusikaltimų prevencijos srityje planas nuo „horizontalaus“?

Nusikaltimų ir juos padariusių asmenų psichologinė charakteristika

PADEGIMAI

Pagrindinės sąvokos:

Padegėjų charakteristikos

Padegimo motyvai

Ekspresyvus padegimas

Instrumentinis padegimas

Psichodinaminė klasifikacija

Piromanija

Padegimas yra viską aplinkui niokojantis įvykis, kenkiantis žmonių saugumui ir sveikatai, gadinantis turtą, sukeliantis bendruomenėms ir socialinių, ir ekonominių nuostolių. JAV 1997 m. duomenimis (Hall, 1957), vaikai, žaisdami su ugnimi, sukėlė 96 020 gaisrų, padarydami 286,7 milijonų dolerių nuostolių, gaisruose nukentėjo 2528 civiliai asmenys, žuvo 304 žmonės. Žaidimas su ugnimi buvo dažniausia ikimokyklinio amžiaus vaikų mirties priežastis. 1998 m. JAV duomenimis, vaikų ir paauglių sukeltuose gaisruose žuvo 6215 žmonių, nukentėjo 30 800 asmenų. Lietuvoje 2004 m. užfiksuoti 352 padegimai, 2005 m. – 338, tačiau tikslios statistikos apie padegėjų amžių, lytį, išsilavinimą ir panašius duomenis nėra.

Remiantis užsienio literatūra galima teigti, kad padeginėjimai yra vienintelė nusikaltimų rūšis, kurioje „pirmauja“ nepilnamečiai. Toks elgesys prasideda vaikystėje arba paauglystėje, jo etiologija nėra aiški,

tačiau padeginėjimas siejamas ir su individualiais veiksniais, ir su tėvų taikomu auklėjimo pobūdžiu savo vaikams, taip pat galbūt yra tam tikras neurocheminis polinkis.

Tarp paauglių dažniau padeginėja vaikinai. Toks elgesys dažniausias 12–14 metų amžiaus grupėje (Jones, Langley, Penn, 2001). JAV duomenimis, nepilnamečiai sudaro daugumą visų už padegimus suimtų asmenų. Didžiuosiuose JAV miestuose maždaug 60 procentų visų padegimų padaro 11–18 m. asmenys (Raines, Foy, 1994). Trečdalis šių vaikų buvo jaunesni nei 15 m. ir beveik 7 proc. jų nebuvo sulaukę 10 m. 1995 m. duomenimis, nepilnamečiai sudarė 52 proc. visų sulaikytų padegėjų, o žaidimai su ugnimi buvo pirmaujanti ikimokyklinio amžiaus vaikų mirties priežastis. Nukentėję vaikai, kurie išgyvena, dažnai patiria nudegimo traumų ir jas lydinių medicininių (pvz., hospitalizacija) bei psichologinių (pvz., potrauminis stresas, depresija) padarinių (Kolko, 2000).

Problemos rimtumą rodo aukštas padeginėjimų recidyvizmas, maždaug 50 proc. neklinikinėse ir 59 proc. klinikinėse imtyje (Kolko, Day, Bridge, Kazdin, 2001), nors intervencinės programos, jei jos tinkamai įgyvendintos, gali duoti teigiamų rezultatų. Padeginėjimas suaugus nėra neįprastas. Kaip rodo protiškai sutrikusių suaugusių nusikaltėlių tyrimai, asmens amžius pirmo padegimo metu ir tolesnė padegimų istorija leidžia numatyti padegimus vyresniame amžiuje (Rice, Harris, 1996).

Padeginėjimai glaudžiai susiję su asocialiu elgesiu. Padegėjai ir nepadegėjai, kuriems būdingas elgesio sutrikimas, tarpusavyje nesiskiria; manoma, kad padegimai yra dalis asocialaus elgesio. Delinkventų padegėjų ir delinkventų nepadegėjų palyginimai rodo, kad šios dvi paauglių grupės tarpusavyje labai panašios pagal savo intelektą, elgesį, neuropsichiatrinis požymius (Ritvo, Shanok, Lewis, 1983). T. R. Stickle'as ir E. A. Blechmanas (2002) nustatė, kad pagal agresyvaus ir asocialaus elgesio įvairovę ir dažnumą, pasireiškusį ankstyvesniame amžiuje, padegėjai vyrauja, lyginant juos su nepadegėjų grupe. J. K. Moore'as ir kt. (1996) mano, kad paauglių padegėjų psichopatologija yra sudėtingesnė ir rimtesnė nei asocialiai besielgiančių, bet

nepadeginėjančių asmenų, tačiau mano, kad nemalonūs išgyvenimai, susvetimėjimas, depresija, sutrikęs mąstymas ir prastas tikrovės suvokimas gali skatinti padeginėti.

Padeginėjimas DSM IV klasifikacijoje klasifikuojamas kaip impulsų kontrolės sutrikimas. Pagal amžių apibūdinimai skiriasi: vaikystėje padegėjams būdingas smalsumas, elgesio sutrikimas ir pritaikymo sutrikimas, paauglystėje – delinkventinis, destruktivus elgesys ir patologija. TLK 10 klasifikacijoje patologinis padeginėjimas (piromanija) priskiriamas suaugusiųjų asmenybės ir elgesio sutrikimams.

Akivaizdu, kad ne visi padegėjai yra labai asocialūs asmenys. Dažnai padegimai susiję su rizikingu elgesiu, su aštrių pojūčių siekimu, nors ši padegimų įvairovė mažai tyrinėta. Tiriant vaikų padegėjų elgesį, smalsumas ir siekimas pasilinksminti dažnai minimi kaip padegimo motyvai (Stickle, Blechman 2002).

Padegėjų charakteristikos

Padegimų atveju daugelis įkalčių gaisro metu sunaikinama ir, kaip nurodoma literatūroje, tik nuo 12 proc. iki 20 proc. padegimų išaiškinama (Douglas, ir kt., 1992; Perr, 1979), ir, bent jau JAV, tik maždaug 3 proc. padegėjų nuteisiama (Geller, 1992). Tokia ribota informacija apie veiksmus nusikaltimo vietoje padegėjų psichologines charakteristikas nulemia tai, kad ir teisėtvarkos pareigūnams, ir nusikaltėlius profiliojuojantiems profesionalams labai trūksta žinių apie asmenis, darančius tokio pobūdžio nusikaltimus.

Keliuose tyrimuose buvo analizuojamos padegėjų charakteristikos. Daugumoje jų teigiama, kad padeginėjamas sietinas su nestabilia vaikyste, alkoholio nesaikingu vartojimu, probleminiais ryšiais su aplinkiniais, taip pat su savidestrukciniais polinkiais ir sunkia psichopatologija (Bradford, Dimock, 1986; Harris, Rice, 1984; O'Sullivan, Kelleher, 1987; Räsänen ir kt., 1995). Kalbant apie suaugusiuosius, maždaug 85 proc. padegėjų yra vyrai, vidutiniškai 25–29 m. (Bradford & Dimock, 1986; Rice & Harris, 1991).

Ilgą laiką padeginėjimas buvo siejamas su psichikos sutrikimais. D. O. Lewisas ir H. Yarnellis (1951) atliko palyginamąjį padegimų tyrimą, kurio pagrindu vėliau sudarė padegėjų klasifikaciją. Ši klasifikacija buvo sudaryta remiantis padegėjo psichikos būkle ir motyvacija, tačiau, kaip rodo tyrimai, atlikti Jungtinėje Karalystėje, tik maždaug 17 proc. individams, suimtiems už padeginėjimą, būdingas psichikos sutrikimas, todėl klasifikacijos, paremtos psichikos sutrikimais, nėra tinkamos visai padegėjų populiacijai diferencijuoti.

Tyrimai, kuriuose bandoma atskleisti padegėjams būdingas charakteristikas, dažniausiai remiasi retrospektyviais tyrimais, kuriuose daugiausia dėmesio skiriama padegėjų motyvams išaiškinti (Douglas ir kt., 1992; Molnar, Keitner, Harwood, 1984; Pisani, 1982) bei nustatyti psichiatrines diagnozes (Rice, Harris, 1991). Informacija apie motyvus, kurią pateikia padegėjai, kalbėdami apie padarytus padegimus, nėra labai patikima, nes pasakodami apie motyvus, susijusius su anksčiau padarytais padegimais, nusikaltėliai ne viską tiksliai prisimena, ne visada pateikia tikslią informaciją. Be to, tuo pat metu elgesiui gali turėti įtakos keletas motyvų, pavyzdžiui, kerštas ir dėmesio siekimas. Motyvacija ir ketinimai dažnai būna susipynę, nuolat besikeičiantys, priklausomi nuo laiko, vietos ir situacijos. Be to, kaip rodo tyrimai, daugelis padegėjų nesugeba nurodyti nė vieno motyvo, kuris paveikė jų veiksmus (Hill ir kt., 1982; O'Sullivan, Kelleher, 1987), iš dalies dėl daugeliui iš jų būdingo nesugebėjimo išreikšti, apibūdinti savo išgyvenimų (Harris, Rice, 1984; Räsänen et al., 1995).

Pagal padegimo motyvus išskiriami penki tipai. (1) Padegimas *iz keršto*: akstinas gali būti realus arba įsivaizduojamas įžeidimas, patirtas prieš keletą mėnesių arba metų; kėsিনamasi į pavienius varžovus, verslo padalinius, mokyklas, kitus objektus, susijusius su pažeidėju; (2) Padegimas siekiant *malonumo*: akstinas gali būti nuobodulys, susijaudinimo ciklas arba dėmesio poreikis; kėsინamasi į didelius arba viešuosius objektus, pavyzdžiui, parkus, statybų aikšteles, arenas, gyvenamąsias vietas; (3) Padegimas kaip *vandalizmo aktas*: akstinas – nesutarimai šeimoje arba bendraamžių spaudimas; dažniausiai kėsინamasi į švietimo įstaigas arba objektus, į gyvenamąsias bei viešąsias vietas; (4) Padegi-

mai siekiant *naudos*; (5) Padegimai norint *nuslėpti nusikaltimą*.

D. Canteris ir K. Fritzonas (1998) pasiūlė naują modelį, kuris leistų diferencijuoti padegėjų elgesį remiantis jų veiksmiais, o ne vidiniais motyvais. Jie atliko 175 ištirtų padegimų bylų Anglijoje analizę, išsamiai ištyrė padegėjų veiklą nusikaltimo vietoje. Jie darė prielaidą, kad padegimus galima skirstyti pagal tai, ar nusikaltimai orientuoti į asmenį (nukreipti arba į save, ar į kitą asmenį), arba orientuoti į objektus; padegimai taip pat gali būti ekspresijos (vidinių procesų, potraukių išraiškos) būdas arba priemonė. Taigi padegimų priežastys gali būti apibūdinamos pasitelkus šias keturias dimensijas.

Toks skirstymas leido apibūdinti keturis skirtingus padegėjų tipus: (1) **ekspresyvus** padegimas, nukreiptas į save arba kitą asmenį, kai ataka vedama vidinės motyvacijos ir kyla dėl jaučiamo nerimo, depresijos arba suicidinių minčių; (2) **instrumentinis** padegimas, kai ataka nukreipta į išorę, kitą asmenį, atliekama kaip kerštas už suvoktą padegėjo padarytą skriaudą; (3) **ekspresyvus padegimas, nukreiptas prieš objektą**, pavyzdžiui, kokį nors simboliškai reikšmingą pastatą, kuriame padegimas išreiškia veikėjo emocijas, siekiama sumažinti vidinę įtampą; (4) **instrumentinis padegimas, nukreiptas į objektą**, kuriame padegimas padeda gauti naudos, pakeičiant objektą, pavyzdžiui, objektas padegamas norint sunaikinti apiplėšimo arba nužudymo įkalčius.

D. Canterio ir K. Fritzono (1998) nustatė, kad padegimo pobūdis apibūdinant padegimą jau minėtomis dimensijomis susijęs su tam tikrais padegėjo bruožais arba gyvenimo aplinkybėmis. Jie nustatė reikšmingus padegėjų veiksmų motyvų (pagal keturis jų tipus) ir jų psichologinių charakteristikų ryšius. Pavyzdžiui, ekspresyviams, į asmenį nukreiptam padegėjui būdingi jau anksčiau pasireiškę psichiatriniai sutrikimai, nes ekspresyvi, į objektą nukreipta, padegimo forma reikšmingai koreliavo su serijinių nusikaltėlių požymiais. Instrumentinė, į asmenį orientuota, padegimo forma būdingesnė asmenims, kurių ryšys su jiems svarbiais asmenimis buvo nutrūkęs, o instrumentinė į objektą orientuoto padegimo forma būdingesnė jauniems nusikaltėliams.

D. Canterio ir K. Fritzono (1998) klasifikacija skyrėsi nuo ankstesnių tuo, kad jie neatsiedami analizavo padegimų priežastis ir

padegimų objektus, ir atkreipė dėmesį į tai, kad padeginėjimo priežasčių gali būti įvairių. Šis modelis turi platų praktinį pritaikymą, ypač naudingas padegimus tiriantiems pareigūnams, nes leidžia klasifikuoti padegėjus pagal jų veiksmus nusikaltimo vietoje, t. y. leidžia panaudoti jau turimą informaciją ir įkalčius, surinktus nusikaltimo vietoje.

Häkkinenas pritaikė D. Canterio ir K. Fritsono (1998) modelį padegimų analizei Suomijoje ir nustatė, kad dažniausias padegimo motyvas yra kerštas, pavydas arba neapykanta. Kaip ir smurtinių nusikaltimų atveju, padegimas tipiškai yra ekspresyvus veiksmas, nukreiptas į kitą asmenį. Ji taip pat nustatė, kad maždaug trečdalis padegėjų negali nurodyti jokio motyvo savo atliktam veiksmui paaiškinti. Tai ypač akivaizdu, kai padegimas yra ekspresyvus ir nukreiptas į objektą, todėl tiriant padegimus užtenka remtis vien pačių padegėjų pateiktais savo elgesio aiškinimais ir savo motyvų įvertinimais. Tipologija, paremta nusikaltėlių motyvais, neleistų diferencijuoti šių nusikaltėlių. Ji teigia, kad padegimas, nukreiptas į asmenį, dažnai padaromas asmens, turinčio psichinių sutrikimų, arba asmens, kuris jau anksčiau yra padaręs kitų nusikaltimų arba elgėsis asocialiai. Be to, padegimus, kurie dažnai atrodo neracionalūs, beprasmiai (pvz., negyvenamų patalpų deginimas) dažniausiai padaro jauni asmenys.

Nors padegėjų psichopatologijos ir jų charakteristikų analizė gali padėti kurti intervencines programas ir padėti įvertinti pakartotinių padegimų rizikos laipsnį, jie suteikia nedaug informacijos apie tokio elgesio ryšį su konkrečiomis padegėjų psichologinėmis charakteristikomis.

Psichologinės padeginėjimo prielaidos

Padeginėjimo priežastis aiškinančios teorijos gali būti suskirstytos į kelias grupes. Kai kuriose teorijose teigiama, kad mumyse yra genetiškai užprogramuotas ugnies šilumos poreikis. Visuomenei modernėjant, šilumą užtikrina technika, todėl kai kuriems individams gali būti sunku atsakyti atviros ugnies teikiamo malonumo. Individo viduje kyla konfliktas, galintis vesti į padeginėjimus (Hollin, 1996). Kitos teorijos padegimus sieja su psichoseksualiniu vystymusi, ypač,

kai padegėjos – moterys (Harris, Rice, 1984; Yarnell, 1940). Šiuolaikinės teorijos labiau orientuojasi į kognityvinius ir bihevioristinius padegimo aspektus (Hollin, 1996).

Išanalizavus priežastis, susijusias su paauglių įvykdytais padegimais, nustatyta nemažai potencialiai svarbių veiksnių: šeima, mokykla, asmenybės bruožai, ankstyvos elgesio problemos. Šeimos veiksniai, dažniausiai susiję su padeginėjimu, yra vieno arba abiejų tėvų nebuvimas. Neretai nepilnamečiai padegėjai būna globos institucijų auklėtiniai arba gyvena su įtėviais. Dažnai paauglys yra iš išsiskyrusios arba nedarnios šeimos. Tėvai išgyvena daug streso, kai kuriems būdinga psichopatologija (asocialus elgesys arba depresija, būdingas nepasitenkinimas vedybiniu gyvenimu. Šiose šeimose būdingas tėvų auklėjimo stiliaus nestabilumas (taip pat ir fizinis vaiko išnaudojimas), menkas domėjimasis vaiku, jo nepriežiūra. Paauglio ir tėvų emociniai ryšiai silpni, dažnai pabrėžiami santykiai su motina.

Mokykloje padegėjams paaugliams būdingi žemi laimėjimai, dažnas bėgimas iš pamokų, destruktivus elgesys, hiperaktyvumas. Santykiai su bendraamžiais dažnai būna įtempti, t. y. paaugliai jaučiasi socialiai nepritampantys, nesugeba užmegzti santykių, trūksta atkaklumo, kyla problemų su priešinga lytimi; palyginti su bendraamžiais, padegėjai atrodo emociškai ir fiziškai silpnesni.

Kaip pastebi C. R. Hollinas (1996), ne visi nepilnamečiai padegėjai yra sutrikusios psichikos; jie gali būti labai susidomėję ugnimi, tačiau sugebėjimai ją kontroliuoti ir nuo jos apsisaugoti nėra išugdyti. Jie drovūs, neatkaklūs, pažeidžiami, jiems trūksta tarpasmeninių problemų sprendimo įgūdžių, jais lengvai manipuliuoja kiti. Taip pat būdingos ilgai besitęsiančios problemos, pavyzdžiui, ilgalaikė socialinė izoliacija, atsiribojimas ir pan. Dažniausiai padeginėti pradeda iki 18 metų. Kai kurių autorių nurodomas padegėjų amžiaus vidurkis – 11 m. Tyrimų duomenys rodo, kad tarp padegėjų vyrauja jauni vyriškos lyties asmenys, nors moteriškos lyties padegėjų irgi negalima ignoruoti (Hollin, 1996). Nepilnametis padegėjas neretai turi kriminalinės patirties, dažniausiai tai būna smulkūs teisės pažeidimai. Vyresniame amžiuje gali pasireikšti priklausomybė nuo alkoholio (Kolko, 2000).

Kai kurie autoriai (Yarnell, 1940) kaip padegimus prognozuojančius veiksnius nurodo šlapinimąsi į lovą ir žiaurų elgesį su gyvūnais. Nepilnamečiai padegėjai dažniau nei kiti delinkventai pasižymi žiaurumu su vaikais ir gyvūnais, jiems dažnai būdinga enurezė. Nurodytos charakteristikos daugiau būdingos jauniausiai padegėjų grupei – 4 ir 8 metų. Metams bėgant, šios problemos gali išnykti, tačiau yra tikimybė, kad individas vėlesniame amžiuje išmoksta šias savo savybes slėpti (Little, 1998).

Nepilnamečių padegėjų tipologija pagal amžių ir motyvus

Nepilnamečiai padegėjai skirstomi į grupes pagal padegėjų amžių (Little, 1998) ir motyvus. Pagal amžių išskiriamos padegėjų grupės iš dalies sutampa su keturiais pagrindiniais nepilnamečių padegėjų tipais, kurie gali dubliotis: smalsus nepilnametis, „pagalbos šauksmas“, delinkventas ir sutrikusios psichikos nepilnametis (Hollin, 1996).

Pirmąją amžiaus grupę sudaro 4–8 m. vaikai, kurie linkę veikti **iš smalsumo**, ir žala padaroma atsitiktinai. Jie padega tada, kai tėvų ir suaugusiųjų priežiūra minimali; dažniausiai padeginėja rytais, netoli namų, kol tėvai arba kitas suaugęs asmuo miega. Nenaudojami jokie tirpikliai, naudojami degtukai arba žiebtuvėliai, kurių dažniausiai gauna iš rūkančių tėvų.

Vyresnių, „iki paauglystės“ amžiaus, t. y. 9–12 m., vaikų padegimų motyvacija kyla iš „**pagalbos šauksmo**“ arba nepasitenkinimo namų aplinka. Tokie vaikai šeimoje išgyvena frustraciją, bejėgiškumą ir pyktį. Būdingos emocinės, psichologinės, fizinės problemos. Dažnai jau iki padeginėjimų jie pasižymi delinkventiniu elgesiu, o į padeginėjimą būna įsitraukę neseniai. Jiems būdingos problemos su bendraamžiais, taip pat vagystės, pamokų praleidinėjimas, dažnai susiję su tuo metu momentu patiriama krize (pvz., tėvų skyrybos, mirtis arba persikraustymas). Dažnai serga, būdingi depresijos požymiai, nerviniai sutrikimai, blogas regėjimas, gali turėti kalbos sunkumų. Veikia vieni, gali naudoti tirpiklius. Šiems

vaikams pati ugnis gali turėti simbolinę reikšmę. Ugnis naudojama tam, kad sunaikintų ką nors asmeniško, pavyzdžiui, motinos drabužius arba lovą. Vaikų veiksmai dažnai grindžiami pavydo ir keršto jausmais. Dažnai jie yra įvaikinti arba gyvena globos namuose.

13–16 m. paaugliai vadinami „**tyčiniais delinkventiškais**“ padegėjais. Delinkventiško elgesio priešistorė gana ilga. Pasižymi tomis pačiomis emocinėmis, psichologinėmis ir fizinėmis problemomis kaip ir „iki paauglystės“ grupės vaikai. Jų gaisrai yra didesni nei jaunesnių padegėjų; naudojami tirpikliai arba padegimo priemonės. Šie paaugliai turi problemų su bendraamžiais, yra lengvai paveikiami; veikia ne vieni, o su grupuotės nariais arba kompanija, kurie nebūtinai yra draugai. Gali būti padeginėjama norint paslėpti nelegalios veiklos, vandalizmo, vagystės arba kito nusikaltimo pėdsakus. Grupės palankumo arba bendraamžių pritarimo siekimas taip pat gali būti padegimo priežastis. Kitaip nei jaunesnio amžiaus vaikų grupėje, padegimo priežastimi gali būti ir tik susijaudinimas. Daugiausia gaisrų objektai būna su mokykla susijusiose vietose, padegama dėl pykčio, neapykantos sistemai arba įstaigai. Šie padegėjai yra protingi, kad išvengtų sužeidimų arba suėmimo.

Mažiausia, bet sunkiausiai gydoma padegėjų grupė yra 16–18 m. paaugliai. Būdinga tai, kad jie turi **didelių psichikos sutrikimų**, taip pat besitęsiančių problemų, susijusių su teisėsauga. Jie gyvena panašioje aplinkoje kaip ir jaunesnio amžiaus vaikai. Šio amžiaus paaugliai dar skirstomi į dvi grupes: (1) impulsyviai neurotiški ir (2) ribiniai psichotiniai ligoniai. Pirmiesiems būdinga gana didelė kriminalinė priešistorė, daugiausia susijusi su vagystėmis. Jie priešiški ir destruktivūs savo aplinkai (net ir savo nuosavybei), nekantrūs, žemos savikontrolės, nuolat kankinami nemigos. Ribiniu sutrikimu pasižymintiems padegėjams būdingos stipriai išreikštos psichologinės ir emocinės problemos, kurių nereta priežastis – psichinė liga. Būdingi nuotaikų svyravimai, nekontroliuojamas pyktis, žiaurumas ir įvairios fobijos. Aplinkos veiksniai gali būti visai nesusiję su gaisru. Būtent šiai grupei priskiriami nepilnamečiai **piromanai** (Hollin, 1996).

Psichodinaminė padegėjų klasifikacija

Psichodinaminę klasifikaciją pasiūlė J. Hamlingas (1995), kuris nustatė, kad daugelis padegimų atvejų gali būti priskirti kuriai nors iš S. Freudo nurodytų psychoseksualinio vystymosi stadijų. Jis teigia, kad normalus žmogaus elgesys apima visų stadijų aspektus, o grįžimas į ankstesnę stadiją gali pasireikšti bet kuriuo metu kaip atsakas į tam tikrus kintamuosius, pavyzdžiui, emocinę traumą arba intoksikaciją. Nagrinėdamas individualius atvejus, autorius tam tikras padegėjų charakteristikas priskyre vienam iš pogrupių, kad galėtų apibrėžti kiekvienos stadijos rodiklius.

Pirmą grupę sudaro **oralinės stadijos padegėjai**. Jiems būdingas susižavėjimas ugnimi, kuris vertinamas kaip pašąmoninis motiniškos globos ir saugumo siekimas. Šių individų atvejais dažnai patiriamas motinos aplaidumas vaikystėje. Padeginėjamos vietos, dažniausiai susijusios su motinos veiklos sritimi, pavyzdžiui, skalbyklos, skalbinių saugyklos, virtuvės ir pan. Padeginėjama siekiant pakeisti gyvenamąją vietą, pavyzdžiui, tam, kad grįžtų į ligoninę arba gyventų su biologiniu tėvu. Dažnai bandoma sudeginti šeimos namus, padegti save, jiems būdingas impulsyvus paskatinamasis jausmas įžiebtį ugnį. Stebėdami ugnį, jie patiria laimės ir gerovės jausmus, tačiau bijo atviros ir nekontroliuojamos ugnies. Taip pat gali pasireikšti ir kiti oralinei stadijai būdingi elgesio bruožai, pavyzdžiui, nagų kramtymas, persivalgymas, kartais net iki vėmimo; vėmimas, enurezė stresinėse situacijose; ilgai miega kartu su motina (iki paauglystės); vyresni dažnai serga psichoze. Tikėtina, kad jų seksualinis elgesys nebrandus.

Svarbiausias **analinės stadijos padegėjų** požymis – emocinis poelgių impulsyvumas. Padegimų priežastys vyresniame amžiuje susijusios su tėvų dėmesio, rūpinimosi vaiku trūkumu 18 mėn.–3 m. amžiuje, kai dažnai vieno iš tėvų nebuvo arba jis neefektyviai atliko savo pareigas. Padeginėjimas pasireiškia kaip reakcija į emocijas, kėsınamasi į konkrečių žmonių nuosavybę, pavyzdžiui, padegimo objektas gali būti tėvams priklausantys daiktai: tėvo mašina, konsultuojančio asmens biuras ir pan. Toks pasikėsınimas pirmiausia yra

keršto, įniršio, pykčio, pavydo aktas. Šiems asmenims jau vaikystėje būdingas žiaurus elgesys su gyvūnais, bandymai juos padeginėti. Kartais pasireiškia pykčio protrūkiai arba sprogstamojo pobūdžio reakcijos, galimas polinkis užgauti arba pulti kitus. Seksualinis elgesys nebrandus, kai kuriems šiai grupei priskiriamiems asmenims būdingas polinkis į homoseksualumą. Padegimai nėra psichologinė kompulsija, individai būna išmokę naudotis ugnimi kaip patogia priemone pasiekti norimą tikslą (gali pasirinkti ir alternatyvias priemones, jeigu jos efektyviai padės pasiekti norimą tikslą).

Falinės stadijos padegėjū ryškiausias požymis – seksualinis susijaudinimas stebint ugnį; masturbacija, stebint scenas su ugnimi; masturbacijos pakeitimas padegimu, nespecifinis įtampos atslūgimo jausmas uždegant ugnį. Jie atpažįstami pagal pakilią nuotaiką, kuri kyla stebint gaisrininkų darbą, gesinant ugnį vandens srove arba šlapinantis ant jos. Jie gali jausti kaltės jausmą, priekaištauti sau, dažnai pasireiškia neurozės požymiai. Dažnai neturi normalių heteroseksualių lytinių santykių patirties, seksualinis gyvenimas sutrikęs. Dėl to kartais jų veiksmai tyčia nukreipiami į priešingos lyties asmens nuosavybę, nors patys dažnai teigia, kad pasielgė impulso pagauti. Seksualinis elgesys nebrandus: kai kuriems būdinga masturbacija, vojerizmas, ekshibicionizmas, transvesticizmas ir pedofilija.

Latentinės stadijos padegėjai pasižymi sąžinės ir kaltės jausmo stoka arba nesugebėjimu pasimokyti iš savo patirties ir bausmės. Padegimai siekiant naudos, norint nuslėpti nusikaltimą arba žaidimas su degtukais priskiriami šiai stadijai dėl nerūpestingo, neapgalvoto ir nevaldomo veiksmų pobūdžio. Dažnai padeginėja norėdami patirti malonumą arba iš smalsumo, tačiau dažniausiai motyvas neaiškus net pačiam pažeidėjui. Ugnies atžvilgiu neturi jokių įvaizdavimų, o pasakodami apie padegimo veiksmus nerodo jokių emocinių reakcijų. Būdingi dėmesio koncentracijos ir išlaikymo trūkumai, polinkis į impulsyvumą, destruktivyvų ir asocialų elgesį. Veiksmai dažnai kyla iš projektuojamo pykčio, atsiradusio dėl frustracijos arba žemo savęs vertinimo, ir pirmiausia tarnauja siekiant aplinkinių dėmesio, yra tarsi

„pagalbos šauksmas“. Tuo skiriasi nuo specifinių pykčio veiksmų analinėje stadijoje. Kaip ir analinės stadijos atveju, nėra psichologinės kompulsijos; padegamaisiais veiksmais gali būti siekiama sukelti chaosą, sumaištį ir pan. Nepaisant destruktivaus elgesio, individai gali būti paviršutiniškai žavūs; mokytojų dėmesį jie patraukia krėsdami pokštus, ir gali elgtis įžūliai taip atsakydami į draugų iššūkius. Potencialiai šie individai yra pavojingiausi padegėjai, nes elgiasi nenusipėjamai ir negalvoja apie padarinius.

Genitalinės stadijos padegėjai yra labiausiai išsivystę. Jų elgesys remiasi tam tikro veiksmo troškimu. Padeginėja tam, kad užgesintų ugnį paskui arba kad padėtų gaisrininkams, t. y. veiksmai nukreipti į kovą su ugnimi. Dažnai nori dirbti gaisrininkais, tačiau negali dėl fizinės arba psichinės negalios. Neturi noro ką nors sužeisti arba padaryti didelę žalą nuosavybei. Gaisro dydį nulemia numanomas asmenų, kuriais individas žavisi, (arba savo paties) gebėjimas nuslopinti liepsną. Daugiausia tai jauni, nebrandūs individai, turintys menkus socialinius įgūdžius (Huff, 1994).

Apibendrinant įvairių autorių pateiktas padegėjų tipologijas aiškėja, kad specifinio padegėjo profilio nėra. Padegimai dažnai vykdomi kartu su kitomis asocialaus elgesio formomis kaip vagystės, vandalizmas, agresija, bėgimai iš namų.

Piromanija

Piromanija (gr. *pyr* – ugnis) apibūdinama kaip liguistas potraukis padeginėti neturint tikslo pakenkti. Piromanas neturi pagrindo sunaikinti kito asmenis materialinį turta, tik jaučia nenugalimą norą pamatyti liepsną, vėliau dažniausiai gailisi tai padaręs. Tam, kad būtų pripažinta, jog asmeniui būdinga piromanija, reikia, kad asmuo būtų padaręs daugiau nei vieną tyčinį padegimą. Taip pat turi pasireikšti impulsyvaus sutrikimo seka: staigus sujaudinimas ir malonumo (sekso seksualinio sujaudinimo) arba įtampos atslūgimo jausmas po veiksmo.

Padegimo, įtampos atslūgimo jausmo ir sujaudinimo ryšys minimas DSM–IV klasifikacijoje apibūdinant piromaniją, taip pat ir TLK 10 klasifikacijoje. DSM – IV apibūdina penkis specifinius impulsų kontrolės sutrikimus (įskaitant ir piromaniją), kurie apibūdinami kaip nesugebėjimas atsispirti impulsui, potraukiui, troškimui atlikti veiksma, kuris yra žalingas, kenksmingas kitiems. Individui būdingas didėjantis įtampos arba sužadinimo jausmas prieš atliekant veiksma ir malonumo, pasitenkinimo, palengvėjimo išgyvenimas veiksma atliekant. Atlikus veiksma, galimas kaltės išgyvenimas, apgailstavimas, priekaištavimas sau, bet viso to gali ir nebūti (Coid, Wilkins, Coid, 1999).

Piromanai dažnai pasižymi menkais mokymosi sugebėjimais ir emocinėmis problemomis. Piromanų socialinis gyvenimas sutrikęs dėl silpnų ryšių su bendraamžiais, tai riboja jų socialinius kontaktus ir, kaip nurodo autoriai, jų seksualinė patirtis. Gydant vaikystėje, būklė dažnai pagerėja, tuo tarpu pradėjus gydyti tik suaugusiojo amžiuje pagerėjimo dažniausiai nesulaukiama.

Piromanų padegimai beveik visada yra atsitiktinio pobūdžio, neturint tam sąmoningai suvokiamų motyvų, ir yra susiję su giliomis psichologinėmis problemomis. Literatūroje kartais nurodoma, yra padegimų ir seksualinio susijaudinimo/pasitenkinimo ryšys, tačiau tas faktas nepatvirtinamas tyrimuose. Dažnai remiamasi D. O. Lewiso ir K. Yarnello 1951 m. atliktu klasikiniu padegėjų tyrimu, taip pat keliais kitais, kuriuose šis ryšys patvirtintas tik keletu atvejų, t. y. tik keli asmenys padeginėjo tam, kad patirtų seksualinį pasitenkinimą.

Dėl piromanijos skyrimo į atskirą sutrikimų kategoriją kartais diskutuojama, nes piromanija susijusi su impulsyviu elgesiu, t. y. su individo nesugebėjimu kontroliuoti savo impulsus. Šie asmenys pasižymi ir kitomis problemomis. Pavyzdžiui, moterims, kurioms buvo nustatyta piromanija, buvo būdingi ir asmenybės sutrikimai, emocinė deprivacija vaikystėje, prastas psichoseksualinis prisitaikymas ir kriminalinis elgesys suaugus (Coid, Wilkins, Coid, 1999).

Apibendrinant galima teigti, kad specifinio padegėjo profilio nėra. Vienintelis padegimų ir kitų nusikaltimų rūšių skirtumas yra tas, kad padegėjų grupėje buvo nustatyta „turtingesnė“ padegimais praeitis. Bu-

vo tyrinėjami padeginėjimų ryšiai su elgesio sutrikimu vaikystėje, su agresija, žemu savęs vertinimu, socialumu ir pan., bet reikšmingų korelacijų nebuvo nustatyta. Padegimai dažnai pasireiškia kartu su kitomis asocialaus elgesio formomis, pavyzdžiui, vagystėmis, vandalizmu, agresija, bėgimu iš namų ir pan.

KLAUSIMAI

1. Kaip skirstomi padegėjai pagal tai, į ką yra nukreiptas padegimas?
2. Kokios psichologinės priežastys skatina padeginėti paauglius?
3. Į kokias 4 grupes skirstomi nepilnamečiai padegėjai?
4. Kuo pasižymi tyčiniai delinkventiški padegėjai?
5. Kokiomis emocijomis pasižymi falinės stadijos padegėjų motyvai?
6. Kokį ženklą apie save visuomenei siunčia latentinės stadijos padegėjai?
7. Kaip apibūdinama piromanija?

SMURTINIAI NUSIKALTIMAI

Pagrindinės sąvokos:

Emocinis smurtas
Fizinis smurtas
Ambivalentiškumo lygis
Aukos nuvertinimas
Bausmės baimė
Biocheminiai sutrikimai
Kontroliuojamas priešiškusmas
Kūno sandara
Lytinis smurtas
Nepriežiūra
Potencialiai agresyvios situacijos
Rizikos veiksniai
Situacinė nusikaltimų prevencija
Situaciniai veiksniai
Socializacija

Nusikaltimas, ypač smurtinis nusikaltimas, sukelia žmonėms kančių, socialinių padarinių, taip pat padaro ekonominių nuostolių. **Smurtas** – tai fizinės ir emocinės kančios sukėlimas, sužalojimas naudojant jėgą, turint tikslą ką nors fiziškai arba psichologiškai paveikti, taip pat prievartinis asmens laisvės suvaržymas, stipriai paveikiantis normalią egzistenciją. Smurtas plačiąja prasme reiškia fizinę, psichologinę, seksualinę prievartą, žmogaus nepriežiūrą. **Fizinis smurtas** siaurąja prasme – tai prievarta prieš asmenį: stumdymas, mušimas, sužeidimas, nužudymas. Psichologinis, **emocinis smurtas** dažnai susijęs su fizine prievarta, pasireiškiantis įžeidžiančiais žodžiais, pastabomis, grasinimais, draudimais, gąsdinimais, kuriais siekiama asmenį įskaudinti, įbauginti, priversti suvokti priklausomybę nuo skriaudėjo. **Nepriežiūra** – dėmesio asmeniui stoka,

nesirūpinimas, draudimas lavintis, šviestis, fiziškai vystytis, marinimas badu. **Lytinis smurtas** – tai seksualinis priekabiavimas, aukos privertimas stebėti lytinį aktą, vertimas liesti lyties organus, prievartinis oralinis, analinis, genitalinis kontaktas.

Smurtinių veiksmų apibūdinimas

Smurtinių nusikaltimų grupei priskiriamos visos nusikaltimų rūšys, susijusios su smurto naudojimu. *Kriminalinis smurtas* yra neteisėtas jėgos naudojimas. Jis apima kriminalines žmogžudystes, užpuolimus, apiplėšimus, išprievartavimą ir kitokią seksualinę prievartą. *Žmogžudystė* yra kito žmogaus nužudymas. Nužudymas ginantis pagal įstatymus gali būti pateisinamas, bet kriminalinė žmogžudystė apima nužudymą (tyčinį neteisėtą užmušimą) ir nužudymą dėl neatsargumo (neteisėtas nužudymas dėl provokacijos, netyčia arba dėl neatsargumo). *Užpuolimas* yra veiksmas, sukeliantis fizinę žalą, bet dažnai pasitaikantys nesunkūs užpuolimai yra grasinimas arba mėginimas pakenkti, kai nėra vėlesnių žalos padarinių, tuo tarpu *apiplėšimas* apibrėžiamas kaip vagystė naudojant grasinimą arba jėgą. Tokie nusikaltimai kaip padėgimai, saugumo pažeidimai darbe taip pat gali sukelti rimtą fizinę žalą, bet jiems sąvoka „smurtas“ dažniausiai netaikoma.

Nuostata apie tai, koks elgesys yra smurtinis, o koks – ne, nevienoda skirtingose epochose. Socialiai priimtinių smurto apraiškų galima rasti sporto varžybose, karinėse operacijose ir pan. Pavyzdžiui, skausmo vienas kitam sukėlimas gladiatorių kautynėse antikinės Romos laikais nebuvo laikomas žiaurumu, priešingai, tokie veiksmai buvo skatinami ir už juos apdovanojama. Savo vaikų mušimas viduramžiais nebuvo laikomas smurtu, priešingai, tai buvo laikoma tinkama auklėjimo priemone. Graikų filosofai analizavo smurto prasmę ir jo praktinį naudojimą. Pavyzdžiui, Aristotelis manė, kad iš anksto suplanuotas, apgalvotas smurtinis veiksmas yra amoralėsnis nei toks pats veiksmas labai supykus.

Dabartiniai įstatymai taip pat skirtingai interpretuoja agresyvius, smurtinius veiksmus. Kai kurie žiaurūs veiksmai yra visai legalūs ir nebaudžiami įstatymais. Jeigu vaikas baudžiamas fiziškai (jam suduo-

dama), tai yra legalu, tačiau žiauriai mušti vaiką draudžiama. Skiriasi tik baismės stiprumas, todėl atskyrimas nėra tikslus ir kokybiškas.

Neteisėtos smurto išraiškos gali būti skirstomos pagal tai, kas yra auka, pagal ketinimus, kodėl tie veiksmai buvo atlikti, pagal smurtinio veiksmo tikslus arba pagal agresoriaus amžių, profesiją, ir kt. Vertinant smurto veiksmą analizuojama, ar agresyvūs veiksmai buvo tyčiniai, apgalvoti iš anksto, kokia buvo žmogaus emocinė būseną, koks buvo sužadindimas agresyvaus veiksmo metu. Agresyvūs veiksmai, kuriuos atlieka paaugliai arba jauni žmonės, skiriasi nuo tų, kuriuos atlieka suaugusieji; tie agresyvūs veiksmai, kurių aukos yra policininkai arba saugumo tarnybų darbuotojai, skiriasi nuo tų, kuriuose aukos yra civiliai žmonės. Iš anksto apgalvoti veiksmai skiriasi nuo spontaniškai atliktų agresyvių veiksmų. Be to, įstatymai nevienodai vertina agresyvius veiksmus, atliktus afekto būsenos, ir kai veiksmai atlikti esant ne afekto būsenos.

Smurtinį elgesį taip pat galima skirstyti pagal agresijos taikinį, pavyzdžiui, žmogus agresyvų veiksmą gali nukreipti į niekuo nekaltą asmenį norėdamas išlieti susikaupusį pyktį. Psichologai skiria „pykčio agresiją“, kai prieš pasielgdamas agresyviai žmogus buvo stipriai įpykęs, ir agresiją, kuri nėra sukelta pykčio. Kaip jau minėjome ankstesniuose skyriuose, agresija gali būti skirstoma į aktyvią ir pasyvią, tiesioginę ir netiesioginę, fizinę ir verbalinę. Aktyvia agresija siekiama sąmoningai, tikslingai sukelti fizinį ir psichologinį skausmą kitam žmogui. Pasyvia agresija daugiau siekiama sukelti nemalonių, skausmingų psichologinių išgyvenimų.

A. Bussas siūlo agresyvius veiksmus, kuriais žmogus sužalojamas arba įžeidžiamas, skirstyti į tipus pagal tris agresijos rūšis: fizinę – verbalinę, aktyvi – pasyvi ir tiesioginę – netiesioginę. Fizinė aktyvi tiesioginė agresija yra kito asmens sumušimas, sužalojimas arba sužeidimas. Fizinė aktyvi netiesioginė agresija yra patalpų užminavimas, spąstų spendimas, sandėris su samdomu žudiku. Fizinė pasyvi tiesioginė agresija gali reikštis atsisakymu atlikti būtinas užduotis (pavyzdžiui, atsisakymas atlaisvinti teritoriją demonstracijos metu). Verbalinė aktyvi tiesioginė agresija reiškiasi žodiniu kito žmogaus įžeidinėjimu ir žeminimu. Verbalinė aktyvi netiesioginė agresija yra, pavyzdžiui, šmeižto apie kitą žmogų sklei-

dimas. Verbalinė pasyvi tiesioginė agresija reiškiasi atsisakymu kalbėti su kitu žmogumi, atsakinėti į jo klausimus ir pan. Verbalinė pasyvi netiesioginė agresija gali reikštis atsisakymu paaiškinti.

Dažnai smurtiniai veiksmai yra tik susiję su kitokio pobūdžio veikla. Pavyzdžiui, daugelis policijos pareigūnų, nužudytų atliekant tarnybines pareigas, žūva nuo žmonių, kurie siekia išvengti suėmimo už kokią nors kitą nusikaltimą. Tokiu atveju agresoriaus tiesioginis tikslas yra ne nužudyti policininką, bet išvengti arešto. Toks elgesys vis tiek laikomas smurtiniu, nes žmogus, šaudamas į kitą, negali nežinoti, kokių padarinių sukelia tas veiksmas, t. y. kad kitas žmogus gali būti sužeistas arba nužudytas.

Smurtinis elgesys dažnai klasifikuojamas į instrumentinį (naudojamą kaip priemonę) ir ekspresyvų (išreiškiantį jausmus). S. Feshbachas (1964) teigia, kad nusikaltėliai gali būti klasifikuojami į dvi grupes pagal tai, kokios rūšies smurtą arba agresiją naudoja. Priešiška (ekspresyvi) ir instrumentinė agresija skiriasi pagal savo tikslą ir pagal tą paskatinimą, kurį gauna smurtautojas. Priešiško tipo agresija atsiranda kaip atsakas į pyktį sukeliančius veiksnius, tokius kaip įžeidimas, fizinis užpuolimas, arba asmeninės nesėkmės. Smurto tikslas šiuo atveju yra priversti auką (asmenį) kentėti. Daugumos nužudymų, išprievartavimų ir kitų smurtinių nusikaltimų tikslas yra sukelti skausmą, sužaloti auką ir yra sukelti priešiškos agresijos ir pykčio. Instrumentinė agresija kyla asmeniui trokštant objektų arba statuso, kurį turi kitas asmuo: brangenybių, pinigų ar teritorijos. Nusikaltėlis siekia pasiekti trokštamo objekto, neatsižvelgdamas į kainą. Čia tikslo sužaloti kitą nėra, tačiau jeigu kitas asmuo trukdo pasiekti trokštamą tikslą, nusikaltėlis gali manyti, jog yra priverstas taikyti smurtą prieš asmenį, nes kitaip rizikuotų prarasti trokštamus objektus.

Šis skirstymas į ekspresyvią ir instrumentinę agresiją arba smurtą randamas daugelio autorių darbuose. Pažymėtina, kad daugelis suaugusių nusikaltėlių, darančių smurtinius nusikaltimus, naudoja ir instrumentinę, ir ekspresyvią agresiją (Cornell, ir kt., 1996). Be to, nusikaltėlis, darantis instrumentinio pobūdžio nusikaltimą, gali supykti ant aukos ir dėl to gali pasireikšti reaktyvi (ekspresyvi) agresija.

Smurtautojų tipologija

Skiriami du smurtautojų tipai: visiškai nekontroliuojantys savęs užpuolikai ir pernelyg save kontroliuojantys agresyvūs asmenys. K. Dodge'as ir kolegos (1990) tyrimo objektu pasirinko grupę savęs nekontroliuojančių agresorių – asmenų, nuteistų už nusikaltimus naudojant prievartą. K. Dodge'as (1969, 1975) keletą metų tyrinėjęs **greitai „užsidegančių“** asmenų elgesį, nekontroliuojančius save agresorius vadina smurtautojais. Jis pateikia smurtautojų tipologiją. Klasifikacijos pagrindas yra priežastys, skatinančios naudoti smurtą.

Pernelyg save kontroliuojantys agresoriai naudoja sunkiausias smurto formas. Analizuojant jų charakterio bruožus paaiškėjo, kad jų biografijose nėra daug ankstesnių nusikaltimų, priešingai, labai dažnai nusikaltėliais tampa pasyvūs, švelnūs asmenys. Jie visai neimpulsyvūs, juos išprovokuoti gana sunku. Šie asmenys atrodo kantrūs, galintys ištverti bet kokias, net ir ilgai trunkančias kančias. E. I. Megargee (1966, 1971) juos vadina „pernelyg save kontroliuojančiais užpuolikais“, galinčiais susilaikyti nuo agresyvių veiksmų. E. I. Megargee teigia, kad tokie žmonės dėl stipraus vidinio susilaikymo retai reaguoja į provokaciją, linkę slėpti savo pyktį po abejingumo kauke. Ilgainiui, jeigu provokacijos kartojasi, jų kantrybė trūksta, ir tada šie, atrodytų, nuolankūs žmonės nelauktai griebiasi smurto, nors to auka visai nesitiki. „Išsikrovę“ jie vėl grįžta į pasyvumo būseną.

E. I. Megargee atliko tyrimą su dviem 11–17 metų nepilnamečių nusikaltėlių grupėmis. Pirmosios grupės nariai (pavadinti „ypač agresyviais“) buvo nubausti už ypač žiaurius smurto veiksmus (pvz. už tėvų nužudymą, žiaurų sumušimą). Antrosios grupės nariai (pavadinti „vidutiniškai agresyviais“) buvo sulaukyti už nuosaikešnius agresijos aktus (pvz., už muštynes, ginklo panaudojimą). „Ypač agresyvių“ grupėje buvo net 78 proc., o „vidutiniškai agresyvių“ grupėje buvo tik 29 proc., asmenų, pirmą kartą padariusių nusikaltimą ir neturėjusių nemalonumų su teisėsauga. Be to, apibūdindami savo globotinius auklėtojai pabrėžė, kad nuteistieji, priklausantys „ypač agresyvių“ grupei, labiau linkę bendradarbiauti, paklusti nei priskirtieji „vidutiniškai agresyvių“ grupei.

15 lentelė. Smurtautojų tipologija (Dodge, 1990)

Tipas	Aprašymas
Palaikantys savo reputaciją	Būgštauja, kad jie nėra reikšmingi, ir stengiasi įtikinti kitus, kad iš tiesų jie smarkūs ir bebaismiai žmonės.
Ginantys savo reputaciją	Stengiasi ginti savęs vaizdą nuo panikinimo.
Pataikaujantys sau	Įsitikinę, kad kiti egzistuoja tik tam, kad aptarnautų juos, ir pyksta, kai kiti nesutinka jiems paklusti.
Ginantys savo statusą	Agresyviai priešinasi, kai kiti bando užimti jų vietą visuomenėje
Chuliganai ir sadistai	Jaučia pasitenkinimą, kai pakenkia kitam; auka pasirenka silpnesnę; nesąžiningai įgyja pranašumą.
Besiginantieji	Smurto griebiasi dėl stiprios baimės, kad patys taps auka, jeigu nepuls pirmieji.

Tai, kad asmenys, padarę sunkius nusikaltimus, priklauso pernelg save kontroliuojančių agresorių kategorijai, patvirtina eksperimento, kurio metu nuteistieji už įvairaus sunkumo nusikaltimus turėjo užpildyti klausimyną, matuojantį polinkį pernelg kontroliuoti agresiją, rezultatai. Kaip ir tikėtasi, nuteistieji už sunkius nusikaltimus surinko per didelės priešiško kontrolės skalėje daugiau balų nei nuteistieji už vidutinio sunkumo nusikaltimus, o pastarieji – daugiau nei tie, kurie pateko į kalėjimą už nesmurtinius nusikaltimus.

Nepaisant to, kad nužudymas – vienas rečiausių nusikaltimų, jam skiriama daugiausia dėmesio. Tipišką nusikaltėlių visuomenė įsivaizduoja gana aiškiai. Jo aprašymas labiausiai primena Lambroze tipiško nusikaltėlio portretą. Įsivaizduojama, kad nužudymas – tipiško nusikaltėlio „kritimo“ pabaiga: nusikaltėlis daro vis sunkesnius nusikaltimus, kol galų gale nužudo žmogų. Negalima tvirtinti, kad žudikams būdingi kokie nors ypatingi asmenybės bruožai. Jie labai skiriasi tarpusavyje ir

jų apibūdinimas priklauso nuo lyties, amžiaus, šalies. Tarkime, moterų žudikių tyrimai parodė, kad nužudymas nebuvo jų „kritimo“ pabaiga. Dauguma jų (66 proc.) anksčiau apskritai nebuvo teistos. Anksčiau teistų iš moterų žudikių mažiau negu iš moterų, kurios darė kitus nusikaltimus. Šiek tiek daugiau minėtą stereotipą atitinka vyrai. Iš jų anksčiau teistieji sudarė net 68 proc.

Tyčinius nužudymus dažniausiai padaro vyrai (89,6 proc.). 2000 m. moterims teko tik 10,6 proc. tyčinių nužudymų ir 9,1 proc. pasikėsinimų nužudyti. Beveik pusę nužudymų padaro jauni žmonės (45,8 proc. – asmenys iki 29 metų). Žudikų išsilavinimo lygis dažniausiai žemas. Tyčinius nužudymus dažniausiai padaro asmenys, turintys aštuonmetį, pradinį ir net mažesnę išsilavinimą. Žudikų išsilavinimas daugiau nei du kartus žemesnis negu bendras Lietuvos gyventojų išsilavinimo vidurkis. Beveik kas ketvirtas už tyčinį nužudymą nuteistas asmuo būdamas darbingas niekur nesimokė ir nedirbo (71,7 proc.). Dauguma žudikų darbe ir buityje elgėsi amoraliai: maždaug 2/3 jų sistemingai girtavo, ištvirkavo, pažeidinėjo viešąją tvarką, darė kitų teisės pažeidimų.

Smurtinio elgesio susiformavimo prielaidos

Smurtinis elgesys yra viena iš asocialaus elgesio formų, todėl priežastys, kuriomis aiškinamas asocialus ir smurtinis elgesys, yra tos pačios. Analizuojant smurto priežastis, galima skirti ir keletą specifiškesnių, būdingesnių smurtinius nusikaltimus padariusiems asmenims. Dažniausiai skiriami biologiniai ir psichosocialiniai veiksniai. Biologiniams veiksniams priskiriami **biocheminiai sutrikimai**. Eksperimentais nustatyta, kad ir agresyvus, ir autoagresyvus elgesys determinuotas biologiškai. Be to, smurtinius nusikaltimus darantiems asmenims būdingi neurotransmisijos sutrikimai. Nustatyta, kad žiaurias žmogžudystes padariusių asmenų serotonino metabolino kiekis gerokai sumažėjęs. Taip pat nustatyta, kad smurtinius veiksmus atlikusių asmenų trombocituose žemesnis monoaminooksidazės lygis. Pažymėtina, kad didelei daliai asmenų, ypač moterų, atliekant smurtinį veiksma būdingi hormoniniai sutrikimai. Nuo 49 iki 79 proc. moterų,

padariusių sunkius kūno sužalojimus ir žmogžudystes, šias veikas padaro priešmenstruaciniu arba menstruaciniu laikotarpiu, keičiantis estrogenų, progesterono ir prolaktino lygiams. Neabejotinai ir vyrų polinkį smurtiniams veiksams nulemia androgeniniai hormonai. Nustatyta, kad agresyvumas koreliuoja su testosterono, 17-estradiolio ir estrono lygiu.

Biologiniams veiksniams priskiriami ir kūno sandaros ypatumai. E. Kretchmeris, vėliau – konstitucinės psichologijos atstovas W. H. Sheldonas nustatė asmens **kūno sandaros** ir asocialaus elgesio ryšį. Jų tyrimų duomenimis, tarp ypač žiaurius nusikaltimus padariusių asmenų vyrauja mezomorfinio tipo vyrai su gerai išvystytu skeletu ir muskulatūra.

Psichosocialiniams veiksniams priskiriama vaikystėje patirta prievarta ir atstūmimas, smurtas namuose ir kitoje aplinkoje, menkavertiškumo jausmas, aplinkinių spaudimas nusikalsti ir lengvai prieinami ginklai. Smurto galimybė susijusi ir su tuo, kad asmuo su savimi nešiojasi ginklą, dėl visko kaltina kitus, nevykdo socialinių įsipareigojimų. Tai, kad asmuo gali taikyti smurtą prieš kitus, rodo jau tai, kad asmuo nesivaldo paprastose situacijose, reaguoja impulsyviai, nepasimoko iš nemalonios patirties, jo elgesys nesikeičia ir po bausmės, jis/ji chuliganiškai elgiasi, naikina svetimą turtą, piktnaudžiauja narkotikais, alkoholiu. Dažnai toks asmuo linksta į kraštutinę riziką, kuria smulkius smurto veiksmy planus, pasakoja apie žiaurumus, patiria malonumą kankindamas gyvūnus.

Vienas iš pagrindinių klausimų, keliamų analizuojant žiaurumą ir smurtą, yra bandymas suprasti, kodėl žmonės žiauriai elgiasi. Atsakant į tai, išryškėja dvi pagrindinės tokių paaiškinimų kryptys. Pirmas paaiškinimas siekia Arsitotelio laikus – žmonės elgiasi žiauriai **keršydami** už skausmą, kurį patys patyrė. Pavyzdžiui, laboratorijose atlikti tyrimai parodė, kad žiurkės, patiriančios skausmą, ima agresyviai elgtis (Azrin, 1967). Toks keršto modelis iš dalies atspindi „**būsenos**“ teoriją, pagal kurią situacija sukelia tiesioginį pyktį ir smurtinius veiksmus. Tokiu atveju elgesys nebūtinai nukreipiamas prieš tą, kas sukėlė skausmą. Pavyzdžiui, gavusios elektros smūgį, žiurkės ima pulti viena

kitą, kitus gyvūnus arba net negyvus objektus, pavyzdžiui, lėles arba teniso kamuoliukus (Azrin, 1967). Žmonės gali reaguoti į skausmą, patirtą vaikystėje, sukeldami skausmą arba kitiems. Pavyzdžiui, kai kurie tėvai smurtauja prieš savo vaikus todėl, kad apsaugotų save nuo negatyvių emocijų, kurias jie patys patyrė savo vaikystėje, kai patys buvo smurto aukos (Teyber, 1992). Ši uždelsto keršto samprata aiškina žiaurumą kaip patologinę ankstesnio kentėjimo ir sukaupto pykčio rezultatą. Vadinasi, žiaurus asmuo skaudina kitą dėl anksčiau patirto skausmo. Kai kurie tyrimai patvirtina tokią nuomonę. Tyrimai rodo, kad agresyvūs nusikaltėliai iš tiesų dažniau nei neagresyvūs asmenys yra buvę smurto prieš vaikus aukos (Kellert, Felthous, 1985).

Vis dėlto prielaida, kad vaikystėje patirtas smurtas visada sukelia psichopatologiją vyresniame amžiuje, t. y. kad vaikai, patyrę žiaurų smurtą, užaugę smurtaus prieš kitus sukeldami kitiems tokį patį skausmą, kokį patyrė patys, yra kritikuojama, nes yra daugybė kitų būdų reaguoti į skausmingus vaikystės išgyvenimus. E. Teyberis (1992) pasiūlė **alternatyvių reakcijų modelį**, pagal kurį suaugusieji, siekdami susidoroti su vaikystėje patirto skausmo sukeltais išgyvenimais, vėl siekia tapti aukomis tikėdamiesi, kad šį kartą patekę į tokią pačią situaciją sugebės pasiekti teigiamesnių rezultatų. Toks reagavimo būdas, signalai, siunčiami aplinkiniams, gali būti patrauklūs asmenims, trokštantiesiems skaudinti, išnaudoti kitus, taigi tokių žmonių sąveika gali būti abiem priimtina.

Kiti autoriai teigia, kad žmonės iš prigimties turi polinkį kelti skausmą kitiems, todėl tik įstatymai ir socialinės normos riboja žmogaus natūralų poreikį atlikti žiaurius veiksmus; toks poreikis realizuojamas, jeigu leidžia aplinkybės. Tyrimuose, patvirtinančiuose tokį žiauraus elgesio aiškinimą, psichopatologiniai bruožai ne visada būna susiję su žiauriais veiksmais. Pavyzdžiui, vaikai, erzinantys kitus mokykloje nėra apibūdinami kaip neadekvatūs, nerimastingi, nepopuliarūs, nors jie savo aukomis renkasi nepopuliarius vaikus (Olweus, 1978).

Šie du smurtinio elgesio paaiškinimai, nors ir pristatomi kaip vienas kitam prieštaraujantys, tam tikra prasme yra panašūs. Pavyzdžiui, žiauraus elgesio praecityje nebuvimas, ypač skausmingų, su patirtu smur-

tu susijusių išgyvenimų, nebuvimas nebūtinai paneigia atlygio, keršto teoriją. Konkretus individas gali būti neįprastai jautrus įvykiams, patirčiai, kurie kitam individui gali neatrodyti traumuojančios. Be to, traumuojanči patirtis, kurios žmogus negali gerai prisiminti, galėjo būti.

Pastaruoju metu pradėta analizuoti, kaip nusikaltėlio **emocinis jautrumas** ir **empatija** aukoms siejasi su jo naudojamu smurtu. Minintis, kad kai kurie seksualiniai nusikaltėliai gali jausti empatiją savo aukoms ir dėl to patirti sadistinių malonumą, patvirtinama tyrimų rezultatais. Pavyzdžiui, A. Heilbrunas ir D. Selfas (1988) nustatė, kad sadistiškai nusikaltėliai keldami aukai skausmą iš tiesų patiria malonumą. Psichopatijos tyrimai, priešingai, rodo, kad nusikaltėliui, keliančiam skausmą aukai, būdingas emocinis neįsitraukimas į veiksmą (Hare, 1996; Marshall, 1993, 1996). Be kitų požymių, psichopacijai būdingos paviršutiniškos emocijos ir emocinis nejautrumas, taip pat empatijos ir kaltės stoka (Hare, 1996). Kai kurie sadizmą tiriantys mokslininkai teigia, kad individo domėjimasis žiaurumu laikui bėgant linkęs mažėti (Leaff, 1978). Tyrimų duomenys rodo, kad žiaurumo kaip pramogos formos naujumas, neįprastumas tam tikrame gyvenimo etape asmenims, praktikuojantiems sadizmą, yra kurį laiką patrauklus. Kitokio patologinio elgesio motyvatoriai laikui bėgant taip pat pasotinami. Pakartotinis heroino vartojimas, pavyzdžiui, dažnai mažina patiriamą malonumą, gaunamą pavartojus heroino (Carlson, 1998).

Mokslininkai, tyrinėjantys smurtą, teigia, kad žmogžudystė dažniausiai yra **emocinė reakcija** į stresinę situaciją. D. Zillmanas (1979) teigia, kad kognityviniai arba mąstymo procesai didelio emocijos sužadavimo metu yra stipriai pakenkti. Tikėtina, kad esant labai stipriam emociniam sužadavimui, priešiškas arba agresyvus elgesys tampa „impulsiyviu“, tai yra pasireiškia elgesys, kuris yra taip gerai išmoktas, kad stresinėje situacijoje panaudojamas automatiškai. Taigi impulsyvus elgesys šiuo atveju nėra neįprastas, nebūdingas tam individui elgesys, jis atskleidžia tuos kasdienius įprastinius veiksmus, kuriuos individas gali riboti būdamas normalios būsenos arba menkai susijaudinęs.

H. Tocho (1969) manymu, daugelis smurtinių veiksmų gali būti laikomi gerai **išmoktomis**, sistemingomis **smurto strategijomis**, ku-

rias kai kurie žmonės laiko labai efektyviomis gerinant konfliktinius tarpasmeninius santykius. Smurtas šiuo atveju reiškiasi ne tik kaip impulsas, bet ir kaip išmoktas reagavimo būdas.

L. Huesmannas ir L. D. Eronas (1989) mano, kad daugelis žmonių individualių agresyvaus elgesio skirtumų gali būti paaiškinami **išmokimu**. Jie teigia, kad socialinį elgesį nulemia tos reakcijos, kurias žmogus išmoko ankstyvose raidos stadijose. Jie tai vadina **kognityviniais scenarijais**, kurie saugomi vaiko atmintyje ir kuriais vaikas vadovaujasi, kai turi nuspręsti, kaip pasielgti vienoje arba kitoje situacijoje, bandydami numatyti, kokios kokie tikėtini tokio elgesio padariniai. Tuos kognityvinius scenarijus, kai jie jau susiformavę, labai sunku pakeisti. Laipsniškai formuojasi bendresnio pobūdžio kognityvinės socialinio elgesio schemas, kurios dar mažiau linkusios keistis, ir būtent jos užtikrina mūsų elgesio pastovumą laike keičiantis aplinkybėms. Jau minėta ankstesniuose skyriuose, kad agresyvus elgesys yra labai stabilus laike. Nors specifinis asocialus elgesys, pasireiškęs vaikystėje, gali neleisti numatyti tokio paties elgesio sulaukus suaugusiojo amžiaus (t. y. kad asocialus elgesys reikšis ta pačia forma kaip ir vaikystėje), vėlesnis elgesys savo prasmės, pobūdžiu gali būti iš esmės susijęs su ankstesniu agresyviu arba asocialiu elgesiu (Caspi & Bem, 1990; Caspi & Moffit, 1992).

Tarpasmeninės sąveikos strategijos, kurias individas naudoja gyvenime, yra gana pastovios, ir tas pastovumas išlieka ne tik laike, bet ir panašiose konfliktinėse situacijose. Iš to išplaukia, kad nusikaltėliai ne tik veiks panašiu būdu darydami pakartotinius nusikaltimus, bet ir tai, kad jų elgesys siesis su ankstesniu jų elgesiu. Taigi nusikaltėlio ankstesni gyvenimo faktai, teisės pažeidimai, nusikaltimai gali būti susieti su jų dabartiniais nusikaltimais. Pavyzdžiui, A. Daviesas, K. Wittebrodas ir J. L. Jacksonas (1997) analizuodami seksualinės prievartos atvejus, kuriuose nusikaltėlis naudojo ypač daug smurto, nustatė, kad buvo 3,5 karto didesnė tikimybė, kad nusikaltėlis anksčiau buvo teistas už smurtinius nusikaltimus, nei kad jis už tokius nusikaltimus teistas nebuvo. Jie taip pat nustatė, kad jeigu nusikaltėlis apvagia auką arba įsilaužia į nusikaltimo vietą, didelė tikimybė, jog jis anksčiau buvo teistas už vagystes arba įsilaužimus.

Moterų, padariusių vienkartinį smurtinį nusikaltimą, asmenybės ypatumai

Moterų padaryti nusikaltimai dažniau būna nesmurtiniai, pavyzdžiui, prostitucija, abortai, vagiliavimas parduotuvėse, vaikų tvirkvinimas, smulkios vagystės, kontrabanda ir pan. Pasak L. E. Berko ir Newtono, moterys padaro mažiau nei 15 proc. visų žmogžudysčių. Nuo 1960-ųjų padaugėjo moterų padaromų smurtinių nusikaltimų. Tų nusikaltimų priežastys dažnai siejamos su nepalankia situacija šeimoje. Šeima tampa ne saugumo garantu, bet potencialaus ir slepiamo smurto vieta tiek tarp sutuoktinių, tiek prieš vaikus.

Moterų agresijos, pasibaigiančios žmogžudyste, priežastys dažniausiai aiškinamos politiniais ir biologiniais veiksniais arba socialinėmis įtakomis. Europoje nusikaltimus padariusių moterų psichologija rimtai susidomėta tik pasirodžius psichologo ir kriminalisto Čezarės Lombrozo veikalams (pvz., knygai „Moteris – nusikaltėlė ir prostitutė“). Č. Lombrozo teigimu, moterų nusikalstamumas yra paveldimas, be to, nusikalsta moterys, turinčios daugiau įgimtų vyriškų savybių. Tarp kitų populiarių jo idėjų buvo mintis, kad moterų agresyvumui didelę įtaką daro menstruacijos. Kaip parodė jo tyrimai, 71 moteris iš 80 padarė nusikaltimą menstruacijų metu. Ši Č. Lombrozo teorija buvo populiari ir XX amžiaus pabaigoje: 1984 metais buvo sušvelninta bausmė moteriai tik dėl to, kad nužudymo metu (peiliu nudūrė savo kolegą) ji išgyveno menstruacinį laikotarpį.

Tyrimų, kuriuose analizuojama socialinių kultūrinių veiksnių įtaka moterų nusikalstamumui, nėra daug. Vienas žinomesnių tyrimų atliktas Pakistane. Tiriant moterų žmogžudysčių ypatumus šioje šalyje nustatyta, kad moterų nusikalstamumo savitumas susijęs su šalies sociokultūrinėmis sąlygomis. Pagrindiniai veiksniai, susiję su moterų nusikalstamumu, buvo motinos nebuvimas, prasti tėvų ir vaikų santykiai, problemos namie. Tyrimo duomenimis, 60 proc. moterų buvo nuteistos už žmogžudystę, 15,7 proc. sudarė pabėgimo bylos (moterys buvo nuteistos už uždraustus seksualinius santykius, prostituciją ir pan.),

12,9 proc. – pagrobimo ir kurstymo bylos, 5,7 proc. moterų buvo nuteistos už turtinius nusikaltimus. Tyrimo autoriai teigia, kad nepalankios vedybinės sąlygos turėjo įtakos ištekejusių moterų nusikalstamumui. Kaip nepalankias sąlygas jie nurodė didelį vyro ir žmonos amžiaus skirtumą (20 metų ir daugiau), ankstyvą santuoką (jeigu ją sudarant merginai buvo mažiau nei 14 metų), aštrius konfliktus su vyru ir pan. Ištekejusios moterys pasižymėjo daugiau nei vienu nepalankių vedybinių sąlygų aspektu. Pakistano kultūroje dėl žemo visuomenės socioekonominio sluoksnio kaimuose mergaitės anksti išteka ir daugumą tų santuokų nusprendžia tėvai. Tai sukelia daugybę socialinių ir psichologinių neprisitaikymo problemų. Ištekęsiai moteriai sunku išsilaisvinti grįžtant pas savo tėvus arba išsiskirti; egzistuoja socialinė stigma, kad išsiskyrusi moteris yra dėmė visai savo šeimai, todėl daugelis moterų kenčia sunkumus, skurdą ir frustraciją.

Padariusių smurtinius nusikaltimus moterų pastaraisiais dešimtmečiais Vakarų šalyse padaugėjo (English, 1993; Snell, 1994), tačiau tyrimų, skirtų moterų smurtinio elgesio analizei, atliekama nedaug. Pastaruoju metu nagrinėjama, kokie specifiniai smurtinių veiksnių ryšiai su situacinėmis aplinkybėmis, motyvais bei emocijomis būdingi moterims. Analizuojama, kaip pernelyg stipriai **kontroliuojamas priešišku-
mas** ir kiti veiksniai, tokie kaip pykčio raiškos ir kriminalinio elgesio praeityje ypatumai, susiję su moterų smurtiniu elgesiu.

Nepaisant to, kad vis daugiau moterų nuteisiamos už nusikaltimus, kurie dažniausiai laikomi būdingesni vyrams (t. y. smurtinius nusikaltimus), nusikalstamo elgesio pobūdis ir moterų nusikaltėlių nusikaltimo motyvai skiriasi nuo vyrų arba nesmurtinius nusikaltimus darančių moterų motyvų. Smurtinius nusikaltimus padariusios moterys praeityje būna padariusios mažiau nusikaltimų nei bet kurie už įvairius (ir smurtinius, ir nesmurtinius) nusikaltimus įkalinti vyrai ir nesmurtinius nusikaltimus padariusios moterys. T. L. Snellas (1994) nustatė, kad daugiau nei pusė moterų, atliekančių bausmę už padarytus smurtinius nusikaltimus, neturėjo ankstesnio teistumo, ir smurtinis nusikaltimas šioms moterims buvo pirmas.

Aplinkybės, kurimis pasireiškia moterų smurtas, skiriasi nuo tų aplinkybių, kuriomis pasireiškia vyrų smurtinis elgesys. Su moterų nusikalstamumu susijęs šeimos nusikalstamumas, moterų psichinė sveikata, alkoholio vartojimo problemos, konfliktai ir smurtas šeimoje. Dauguma moterų žmogžudystes padaro paskatintos momento. Moterų padarytos žmogžudystės 7 kartus dažniau susijusios su gynyba nei tokio pobūdžio vyrų nusikaltimai. Daugelis vyrų patys išprovokuoja konfliktą naudodami fizinę jėgą, grasindami. Tokiais atvejais moters padaryta žmogžudystė yra mėginimo apginti save ir vaikus nuo galimo sužalojimo rezultatas. Tai įvyksta tada, kai šeimos narys nepajėgus pabėgti nuo nepakenčiamų santykių kitaip nei tik smurtiniu elgesiu.

T. L. Snellas (1994) nustatė, kad du trečdaliai moterų, padariusių smurtinius nusikaltimus, taikė smurtą prieš joms pažįstamus asmenis, iš jų 36 proc. taikė smurtą prieš joms artimus žmones, tuo tarpu tik 16 proc. nuteistų vyrų smurtavo prieš giminaičius ir savo partneres. JAV statistikos duomenys rodo, kad moterys dažniausiai nužudo savo vyrus arba partnerius, kurie nuolat jas muša, prievartauja ir neleidžia jų palikti.

Padažnęjęs smurtavimas kaip būdas spręsti konfliktus priklauso nuo vaikystėje patirtos agresijos (Browne, 1988). Adelbergas ir Curie (1987) nustatė moters patirtos prievartos ir padarytos žmogžudystės ryšį. Buda ir Butteris (1985) tai apibūdino kaip „apdaužytos žmonos sindromą“ teigdami, kad moters patiriamas smurtas veda prie žmogžudystės.

Z. Majchrzykas 1980–1990 m. dviejose Lenkijos teismo psichiatrijos klinikose tyrė 60 moterų, padariusių nužudymus, nusikaltimo mtyvus. Jis darė prielaidą, kad savo šeimos narių nužudymas susijęs su skirtinga motyvacija nei nusikalstant prieš nepažįstamus žmones. Jis analizavo ir santykius moters sukurtoje šeimoje, ir ankstesnę smurto patirtį jos tėvų šeimoje (16 lentelė.). Tyrimo metu dėmesys kreiptas į smurto rūšis ir intensyvumą, vyraujančius žmogžudystės motyvus ir jų ryšius su patirtais smurtiniais veiksmais.

16 lentelė. Vyraujančios situacijos, paskatinusios nusikaltimus:

Situacija	Atvejų skaičius	Atvejai proc.
Ilgalaikė ir sunki	43	71,1
Ilgalaikiai eskaluojantys konfliktai su auka	41	68,3
Ambivalentiški jausmai (motyvų konfliktas)	32	53,3
Konfrontacija	22	36,6
Grasinimas	18	30
Bazinių poreikių deprivacija	19	31,7
Kitų poreikių deprivacija	12	20
Perkrovimas darbais	14	23
Konfliktas su socialine aplinka	8	13,3
Sunki, netikėta, staigi situacija	31	51,7
Verbalinė agresija	31	51,7
Improvizuotas konfliktas	30	50
Psichologinis kentėjimas (įžeidimas, pažeminimas)	31	51,7
Pritrenkianti situacija	4	6,7
Alkoholio paskatintas puolimas	38	63

Dauguma nusikaltėlių (86 proc.) turėjo šeimas ir buvo susituokę arba turėjo sugyventinį. Kurdamos antrą santuoką, nusikaltėlės moterys dažniausiai pasirinkdavo alkoholikus, agresyvius ir bedarbius vyrus. Agresyvus elgesys buvo dažniausias aukų bruožas (75 proc.). Situacijoms, kuriose buvo padaryta žmogžudystė, buvo būdingi konfliktai, grasinimai, smurtas, psichologinių ir fizinių poreikių deprivacija. Ilgalaikiai konfliktai ir moters išgyvenama baimė, skausmas, seksualinė frustracija dažnai baigiasi nusikaltimu. Moterys, inicijavusios konfliktus, pasižymi įtarumu, yra linkusios į žodinę ir fizinę agresiją, pasižymi pastovia sumažėjusia savikontrolė. Pagal vyraujančią motyvą buvo nustatyti 5 pogrupiai (17 lentelė):

17 lentelė. Aplinkos determinantės agresijai pagal vyraujančią motyvą:

Agresija, būdai, situacijos	Grupės pagal motyvą				
	Baimė ir grėsmė (50 proc.)	Skriauda (21,7 proc.)	Seksualinis motyvas (11,7 proc.)	Finansinis motyvas (8,3 proc.)	Patologinis pavydas (8,3 proc.)
Agresyvus elgesys tėvų šeimoje	60	61,5	57,1	60	40
Agresyvus elgesys sukurtoje šeimoje	83,3	92,3	71,4	80	20
Agresyvus elgesys už šeimos ribų	76,7	100	85,7	100	40
Dažnos sunkios situacijos	60	61,5	57,1	80	60
Atsitiktinės sunkios situacijos	40	38,5	42,9	20	40
Agresija konflikto metu	70	92,3	57,1	80	40
Agresija grasinimo situacijoje	56,7	69,2	14,3	60	20
Agresija baimės situacijoje	80	89,6	85,7	60	60
Agresija kaip gynyba	76,7	92,3	100	80	80

Neigiamos nuostatos į tėvus ir skurdžias gyvenimo sąlygas vyrauja 55 proc. nusikaltėlių atsakymuose. 71 proc. jų turėjo vyraujančią ir agresyvų tėvą šeimoje, 58 proc. per daug geriantį, 33 proc. atsakiusiųjų tėvai buvo linkę vogti. Vyraujant baimei ir nerimui, nusikaltėlės rodė nebrandumą, nuolankumą, nemokėjimą gudrauti ir polinkį į verbalinę agresiją. Sudėtingos situacijos pažeisdavo jų adaptacijos lygį sukeldamos jų agresyvų – gynybišką – elgesį. Asmeniniai tikslai buvo lemiami tais atvejais, kai nusikaltėlės veikė vedamos skriaudos jausmo. Šios nusikaltėlės patyrė nenugalimą poreikį išlieti savo neigiamas emocijas, tai įrodo smūgių, sužalojimų kiekis, padarytas aukoms. Moterų veiksmus dažnai inicijuoja jų agresyvūs partneriai; dauguma moterų tapo agresyvios gindamosi. Moterys, kurias motyvavo baimė ir grasinimai, anksčiau nepasizymėjo agresyvumu, priešingai, kasdieniame gyvenime

jos buvo apibūdinamos kaip pasyvios. Nusikaltėlės patyrė ilgalaikius konfliktus ir dažnas konfrontacijas, ir tai darė jas ambivalentiškas ir abejojančias. Moterys dažnai šeimoje prisiimdavo aukos vaidmenį ir gyvenimo stilių. Nusikaltimą jos padarė staiga ir netikėtai, supratusios situaciją kaip grėsmingą ir baisią. Jų veikla dažniausiai motyvuota keršto, „atsimokėjimo“, pranašumo siekimo ir nevaldoma dėl alkoholio. Alkoholio vartojimo ir žmogžudystės ryšys buvo akivaizdus abiem pusėms (nusikaltėliui ir aukai) pavartojus alkoholį. 71 proc. nužudytų vyrų piktnaudžiavo alkoholiu ir dėl to tapdavo agresyvūs. Pasak pačių moterų, konfliktus sukėlė piktnaudžiavimas alkoholiu, dažnas partnerio agresyvus elgesys ir nepatenkinamas seksualinis gyvenimas. 55 proc. atvejų aukos buvo įtariamoms neištikimybės, 68 proc. atvejų buvo kaltinamos nesirūpinimu šeima. Visais atvejais tarpusavio ryšių ypatumai, aukos asmenybė ir situacinių arba partnerių santykių pobūdis buvo lemiami veiksniai nusikalsti.

Lietuvoje, Utenos ekspertiniame skyriuje, 1992–1998 m. tirtos 63 areštuotos moterys. 33 iš jų buvo kaltintos nužudymu, sunkiu kūno sužalojimu. Moterų agresija 58 proc. buvo nukreipta į vyrus; 19,4 proc. aukomis tapo vaikai ir 22,6 proc. atvejų nukentėjo kiti asmenys. Nagrinėtais atvejais nužudymo būdai buvo buitinio pobūdžio: smūgiai į gyvybiškai svarbias kūno vietas (kaklą, krūtinę, galvą), skandinimas, dusinimas, smauginimas. Dauguma atvejų nusikaltimas buvo padarytas vienkartinio įtūžio metu. Pasitaikė tik vienas atvejis, kai auka (kūdikis nuo 4 mėnesių iki 2 metų) buvo motinos žalojamas ir kankinamas įvairiais būdais gerokai ilgiau.

Remiantis tyrimais, skiriamos dvi moterų grupės: moterys, nužudžiusios būdamos ūmios psichozės būsenos, ir moterys, kurios agresyvios veikos metu nebuvo psichozinės būsenos. Pirmos grupės moterys nužudė dėl patologinės motyvacijos: kliedėjimų, klausos haliucinacijų, depresijos, nerimo, baimės. 75 proc. atvejų teismo ekspertizių metu buvo nustatyta šizofrenija. Nustatyta, kad sergančių šizofrenija moterų nusikalstami veiksmai būna nenuoseklūs, žiaurūs, jos linkusios į „išplėstines žmogžudystes“, pačios bando nusizudyti, po padarytos veikos nejaučia gailėsčio savo aukoms. Antrai grupei priskiriamos moterys nužudė dėl realių buitinių motyvų, dažniausiai konfliktinėje situacijoje gindamosi, bandydamos užkirsti kelią vyro agresijai. Veiksmus nulėmė situacija,

konkretūs išgyvenimai, atspindintys psichotraumuojančią situaciją. Jos nusikaltimo metu veikė tikslingai ir nuosekliai. 72 proc. šios grupės moterų nusikaltimo metu buvo neblaivios. Šioje grupėje nustatomi asmenybės sutrikimai: 33,3 proc. moterų, padariusių žmogžudystes ir sunkius kūno sužalojimus, vyravo isteriniai charakterio bruožai. Tai egoistiškos, kapringos, greitai išsižeidžiančios, ūmios, į fantazavimą linkusios moterys, kurias ilgą laiką veikė psichogeninė traumuojanti situacija buityje. Be to, joms individualiai reikšminga buvo: nuoširdumo stoka, konfliktiniai santykiai su sutuoktiniu, namiškiais, irzlūs ir ligoti mažamečiai vaikai, buitiniai rūpesčiai. Šios grupės moterys buvo egocentriškos, emociškai labilios, dažnai afektiškai reaguojančios aplinkinių atžvilgiu. Jų nusikaltimams būdingi daugiabiniai sužalojimai. Po nusikaltimo dažniausiai kaltinami aplinkiniai, reikalaujama užuojautos, pasireiškia neurotinio lygio depresija, gynyba, demonstratyvūs suicidiniai bandymai. Lengvos ir vidutinio sunkumo depresijos epizodai nustatyti 15,2 proc. moterų, padariusių sunkius nusikaltimus. Jos ilgą laiką patyrė didelę emocinę įtampą, nuolat buvo terorizuojamos sutuoktiniu. Visais nagrinėjamais atvejais jų aukomis tapo jų vyrai. Dažnai nustatomas lengvas protinis atsilikimas.

Pastaraisiais dešimtmečiais daugėja moterims nebūdingų agresyvių veiksmų. Moterys manipuluoja savo vaikais šeimos konfliktinėse situacijose netiesiogiai keršydamos vyrams, agresiją nukreipia prieš vaikus. *Vaiko nužudymas* daugelyje visuomenių laikomas itin smerktinu nusikaltimu, ypač, kai vaikų žudikais tampa jų tėvai. Dauguma vaikų žudikų yra jų giminės, pažįstami arba globėjai, auklėtojai. Maži vaikai dažniau tampa giminių aukomis, vyresni (15–17 m.) dažniau tampa pažįstamų arba juos prižiūrinčių asmenų aukomis. Vaiko nužudymas dažnai būna susijęs su prieš tai pasireiškusiu ilgalaikiu smurtu prieš vaiką. Tėvai kartais taiko tokias žiaurias fizines bausmes, kad jos baigiasi nužudymu. Kai kuriais atvejais vaikai nužudomi, nes tėvai nusprendžia nusižudyti.

1999 metais JAV buvo nužudyti 485 jaunesni nei 5 metų vaikai, 56,6 proc. jų nužudė tėvai. JAV 1999 m. statistikos duomenimis, nuo 1976 iki 1997 m. JAV motinos nužudė daugiau savo kūdikių nei tėvai, tuo tarpu tėvai dažniausiai buvo atsakingi už vyresnių nei 8 m. vaikų nužudymą. 52 proc. motinų nužudytų vaikų ir 57 proc. tėvų nužudytų

vaikų buvo vyriškos lyties.

Teismo psichologas G. Mckee teigia, kad kai kurios moterys žudo savo vaikus dėl per toli nuėjusios prievartos ir nepriežiūros; kai kurios žudo naujagimius dėl nelaukto nėštumo (apie 10 proc. vaikus pagimdžiusių moterų išgyvena pogimdyminę depresiją), kitos – keršydamos vyrui arba meilužiui, arba paveiktos klaidingo jausmo, kad geriausia išeitis vaikui yra mirtis. Maždaug 50 proc. šių moterų turi psichikos sutrikimų. Psichozės paveikta motina gali tikėti, kad jos vaikai pažymėti šetono ženklu ir turi būti paaukoti, arba gali puoselėti iškreiptą krikščionišką viltį, kad mirtis išlaisvins vaikų sielas nuo žemiškų kančių. Teismo psichiatras P. Applebaumas teigia, kad psichiškai nesveiki žmonės dažnai egzistuoja „dvigubo supratimo būsenos“. Jie tiki savo haliucinacijomis ir po atliktos veikos, nors tuo pat metu išlaiko normalios būsenos fasadą.

N. Mačiūnienė ir J. Didžiokienė 1998–1999 m. Utenos eksperti-niame skyriuje atliko 5 ekspertizių dėl moterų infanticido tyrimą (4 moterys kaltintos kūdikių nužudymu, viena – sunkiu kūno sužalojimu). 3 kūdikiai buvo nesantuokiniai, vienas iš dviejų santuokinių atvejų buvo šeštas vaikas šeimoje. Visos motinos iki inkriminuojamos veikos įvykdymo gana ilgą laiką (nuo 1 iki 4 metų) gyveno lėtinės psichotraumuojančios situacijos sąlygomis. Psichotraumuojančius veiksnius N. Mačiūnienė ir J. Didžiokienė suskirstė į socialinius ir subjektyvius. Socialiniai veiksniai, susiję su nusikaltimu, buvo nedarbas, gyvenamosios vietos praradimas. Subjektyvūs veiksniai, paveikę nusikaltimą, buvo konfliktiniai santykiai tėvų šeimose, konfliktas su kūdikio tėvu, gėda ir baimė dėl nepa-geidaujamo nėštumo. Kliniškai šie veiksniai sukėlė neurozinius ir depresinius sutrikimus, kurie pasireiškė elgesio pasikeitimais (moterys slėpė nėštumą, ribojo bendravimą, joms pablogėdavo nuotaika, jausdavo nerimą, baimę, buvo sutrikusios, nesugebėdavo išspręsti susidariusios situacijos, kartais turėdavo suicidalinių minčių). Naujagimiai dažniausiai buvo nužudyti tuoj po gimdymo arba praėjus trumpam laiko tarpui (iki 2 val.). Infanticidą dažniausiai padaro jaunos motinos, kurioms būdinga nebrandi asmenybė, žemas savęs vertinimas, kritinė socialinė–psichologinė situacija, dėl to vystosi neurozinis depresinis sutrikimas. Tikrai vienu atveju jau prieš veiką galima buvo nustatyti paranoidinį sindromą.

SITUACINĖS IR ILGALAIKĖS AGRESIJOS IR ŽIAURIŲ NUSIKALTIMŲ PRIEŽASTYS

Pagrindinės sąvokos:

Socializacija

Vertybės

Elgesio normos

Ilgalaikiai veiksniai

Situaciniai veiksniai

Ilgalaikiai ir situaciniai veiksniai

Agresyvus elgesys yra sudėtingas veiksmas. Tai, ar agresija bus panaudota, priklauso nuo keleto veiksnių. Agresijai būtinas tam tikras impulsas pasielgti agresyviai, turi būti nugalėtas agresyvaus poelgio slopinimas, būti tinkama situacija (pagal galimybę ir sugebėjimą pasielgti agresyviai), taip pat turi būti agresyvaus poelgio taikiny (objektas). Dažniausiai egzistuoja dvi priešingos tendencijos, pasireiškiančios potencialiai agresyvioje situacijoje: pasielgti agresyviai arba taip nesielgti. Sprendimas, kaip bus pasielgta, priklauso nuo to, kuri tendencija stipresnė. Skatinantys agresiją ir agresiją slopinantys veiksniai gali būti skirstomi į ilgalaikius ir situacinius arba trumpalaikius veiksnius. Ilgalaikiais laikomi santykinai pastovūs veiksniai. Jiems priskiriamos tokios asmenybės savybės kaip normos, nuostatos, vertybės agresijos atžvilgiu, ankstesnė patirtis, įgyta agresyviai elgiantis arba būnant agresijos auka, taip pat žinojimas, kad galima pasirinkti, kokias elgesio strategijas naudoti – agresyviai arba ne – bei sugebėjimas taip elgtis. Kiekvienoje situacijoje taip pat veikia ir situaciniai veiksniai, skatinantys arba slopinantys agresyvų elgesį. Tokie tiesioginiai, situaciniai veiks-

niai dažnai vaidina svarbų vaidmenį bet kokiam žiaurumui reiškiantis.

Ilgalaikiai veiksniai, lemiantys agresyvaus elgesio susiformavimą, susiję ir su paveldimumu, ir su vaiko socializacija. Ilgalaikiams veiksniams priskiriama ekonominė deprivacija, kitų šeimos narių nusikaltamas elgesys, netinkamas tėvų rūpinimasis vaiku, šeimos struktūra, motinos amžius vaikui gimus ir vaiko nesėkmė mokykloje. **Socializacijos** metu vaikas perima vertybes, normas, nuostatas, įsitikinimus agresijos atžvilgiu. Šias ilgalaikes elgesio normas ir vertybes vaikui perduoda bendraamžiai savo pavyzdžiu, taip pat suaugusieji (tėvai, mokytojai), skatindami arba bausdami vaiką. Nors nėra dviejų individų, turinčių lygiai tokias pačias vertybes, elgesio normas, nurodančias, kiek agresyvus elgesys priimtinas, tinkamas, vis dėlto tam tikrai tautai, bendruomenei arba atskirai bendruomenės narių grupei priklausančių individų normos ir vertybės yra panašios. Pavyzdžiui, dauguma žmonių gali pritarti, kad agresija yra priimtina, kai reikia apginti šalį, save, savo nuosavybę, įstatymus.

Šios ilgalaikės elgesio normos, kartą individo perimtos, yra gana pastovios ir mažai keičiasi gyvenime. Du veiksniai palaiko tas normas. Pirmiausia individas bendrauja su tais pačiais žmonėmis, kurie pritaria ir laikosi panašių elgesio normų ir vertybių, arba su tais žmonėmis (tėvais, draugais), iš kurių tų elgesio normų išmoko. Dažniausiai žmonės linkę būti su į save panašiais žmonėmis, nes tokie žmonės jiems yra patrauklūs. Antra, kai tos elgesio normos jau perimtos, žmogaus įgyjama patirtis integruojama remiantis nuostatomis ir įsitikinimais, t. y. žmogus dar kartą sau patvirtina, kad jo elgesio normos yra teisingos (pvz., žmogus įsitikina, kad tik puolant kitą žmogų galima išgauti sau palankų sprendimą).

Ir tada, kai individas teigiamai vertina agresyvių elgesį, net stipriausias teigiamas nuostatas agresijos atžvilgiu turintis individas ne visada ir ne nuolat yra agresyvus. Kita vertus, netgi patys pasyviausi žmonės, susiklosčius tam tikroms aplinkybėms, gali pasielgti agresyviai. Tos aplinkybės, paskatinančios agresyviai pasielgti, priskiriamos **situaciniams veiksniams**. Jiems priskiriama ir tai, kas sumažina normalius barjerus, susilpnina draudimus agresyvaus elgesio atžvilgiu. Tai

– gerai žmogui pažįstama aplinka, draugų arba giminaičių buvimas kartu, ypač jeigu auka asocijuojasi agresoriui su žiaurumu, alkoholiu, ginklų buvimu, emociniu sužadimu, frustracija (t. y. didele psichine įtampa, kylančia, kai žmogus negali pasiekti trokštamo tikslo), bei aplinka, garantuojanti, kad agresorius bus neatpažintas, išliks anonimas.

Vienas iš situacinių veiksnių, stipriausiai susijęs su sunkiais nusikaltimais, yra alkoholis, kurį vartojo auka arba nusikaltėlis. Beveik dviem trečdaliams atvejų auka, nusikaltėlis arba abu prieš nusikaltimą vartojo alkoholinius gėrimus (Goldstein, 1976).

Daugelis sunkių nusikaltimų buvo padaryti šiltuoju metų laiku (nuo balandžio iki rugsejo), du trečdaliai žmogžudysčių įvyko savaitgaliais, pradedant penktadieniu. Visi aptarti situaciniai veiksniai gali nulemti agresyvų, žiaurų elgesio pasireiškimą.

Kai kurie autoriai teigia, kad yra daug žmonių, galinčių nužudyti arba užpulti, kurių socializacijos procesas bei patirtis nelabai skiriasi nuo tų asmenų, kurie jau yra padarę nusikaltimų. Jeigu priimtina tokia prielaida, kad daugeliui žmonių būdingas panašus agresyvumo lygis, tai daugelis agresyvių, žiaurių veiksmų gali būti priklausomi nuo situacinių veiksnių. Tai yra, jeigu situacija netinkama, nėra agresijos objekto (t. y. žmogaus, į kurį agresyvus veiksmas gali būti nukreiptas), tinkamų ginklų, tai agresija nepasireiškia. Pabrėžiant situacinių veiksnių ir aplinkos poveikį, galima netgi kelti klausimą, ar esant tinkamoms aplinkybėms bet kuris žmogus gali nepasielgti agresyviai arba nepadarinti kriminalinio nusikaltimo.

Norint parodyti, kokią svarbą **situaciniai veiksniai** turi žiaurumui, galima remtis kriminologo M. Wofgango atlikta JAV padarytų 588 nužudymų analize (Goldstein, 1976).

Motyvai

Tais atvejais, kai pavyko nustatyti nusikaltėlio motyvus, dažniausi motyvai, paskatinę nusikalsti, buvo gana banalūs įžeidimai, keiksmazodžiai, grasinimai arba susistumdymas (Goldstein, 1976). Tokie banalūs motyvai sudarė net 37 procentus visų motyvų. Kai kurie

psichologai linkę manyti, kad iš pirmo žvilgsnio trivialūs motyvai, paskatinę žmogų nusikalsti, iš tiesų yra susiję su gilesniais psichiniais procesais ir tokių žmogaus elgesį lemia gilesnės priežastys. Kiti autoriai teigia, jog tai, kad labai paprastas, kasdienis įvykis gali sukelti labai stiprią reakciją, pasireiškiančią žmogaus nužudymu, rodo, kad tas išorinis motyvas tik atspindi susikaupusią frustraciją. Šie autoriai mano, kad įžeidimas arba menkas pagrasinimas iš tiesų negali būti nusikaltimo priežastis. Jų manymu, nusikaltėlis kaupė nemalonius išgyvenimus, įtampą, kol tas įžeidimas buvo paskutinis lašas, ir visa neigiama sukaupta energija nukreipiama į tuo metu šalia esantį asmenį. Dar kiti autoriai teigia, kad tai, kas vienam atrodo kaip menkas įžeidimas arba pagrasinimas, kito žmogaus gali būti suvokiama kaip didelis įžeidimas, pažeminimas.

Lietuvoje vyrauja vadinamieji „buitiniai“ nužudymų motyvai. Iš tyčinių nužudymų motyvų pažymėtini šeimų vaidai (18 proc.), bartiniai ir muštynės, kai vienas arba du konflikto dalyviai neblaivūs (apie 50 proc.), kerštas (8 proc.), situoktinių neištikimybė (2 proc.) ir pan. Dėl savanaudiškų motyvų ir chuliganiškų paskatų padaroma tik maždaug 12 proc. nužudymų, tačiau pastaraisiais metais ši dalis pradėjo didėti. Dažniausiai tyčiniai nužudymai padaromi spontaniškai. Tokią išvadą galime padaryti nagrinėdami nusikaltimo motyvus ir nusikaltimo įrankius. Peilis kaip nužudymo įrankis figūruoja 47 proc. išnagrinėtų bylų, kirvis – 8 proc., medžioklinis šautuvas – 4 proc. bylų. Žudikai kaip nusikaltimo įrankį naudoja ir kėdes, atsuktuvus, dildes, kuolus, lygintuvus, butelius, virves. Atsitiktiniai įrankiai buvo panaudoti 84 proc. išnagrinėtų nužudymų atvejų.

Aukos ir nusikaltėlio ryšiai ir aplinkos veiksniai

Pusėje visų analizuotų žmogžudysčių auka ir žudikas buvo draugai arba giminės (Goldstein, 1976). Penktadalyje žmogžudysčių auka buvo situoktinis ir tik 13-oje proc. padarytų žmogžudysčių auka ir žudikas iki nusikaltimo nebuvo pažįstami. Lyginant nusikaltimus pagal žiaurumą, paaiškėjo, kad 46 proc. vyrų ir 63 proc. moterų buvo

žiauriai nužudyti. Žmogžudystės, padarytos aukos arba nusikaltėlio namuose, buvo daug žiauresnės nei tos, kurios buvo padarytos ne namuose. Kai ir žudikas, ir auka buvo sutuoktiniai, tokios žmogžudystės buvo daug žiauresnės, lyginant su kitais nusikaltimais tarp pažįstamų asmenų arba giminų. Analizuojant, kur vyko žmogžudystės, paaiškėjo, kad moterys nusikaltimus dažniausiai daro namuose (80 proc.), dažniausiai žmogžudystė įvyksta virtuvėje (29 proc.) arba miegamajame (26 proc.). Vyrų namuose padaryti nusikaltimai sudarė 45 proc., o gatvėje arba kitose viešose vietose – 35 proc. (Goldstein, 1976). Vyrai dažniausiai padaro nusikaltimus miegamajame arba bendrame kambaryje (svetainėje) ir rečiau – virtuvėje arba ant laiptų. Moterys dažniausiai naudoja peilį (64 proc.), o vyrai – šaunamąjį ginklą (27 proc.). Dauguma žmogžudysčių aukų buvo vyresnės už žudiką, tarp nusikaltėlių didžiausią dalį sudarė jauni žmonės, vidutiniškai 35 metų.

Šie faktai rodo, kad dažniausiai auka ir nusikaltėlis iki nusikaltimo buvo pažįstami, žmogžudystė dažnai padaroma nusikaltėliui gerai pažįstamoje vietoje, ginklas, kuriuo padarytas nusikaltimas, gerai žinomas nusikaltėliui (Goldstein, 1976). Artimiausiais, intymiausiais ryšiais susiję žmonės – sutuoktiniai – sudaro ne tik didelę žmogžudysčių dalį, bet tarp jų dažnai susiklosto aukos ir nusikaltėlio ryšiai, kuriems būdingas žiaurumas. Išžaginimai taip pat dažniausiai vyksta nusikaltėliui gerai žinomoje vietoje, o auka iki tol jau būna pažįstama su nusikaltėliu.

Remiantis išdestytais faktais galima daryti išvadą, kad tie žmonės, su kuriais asmuo teigiamai, dažnai, draugiškai bendrauja, kartais yra potencialios aukos, galinčios tapti to asmens agresijos, smurto objektu susiklosčius tam tikroms aplinkybėms. Galima netgi teigti, kad kuo artimiau žmonės susipažįsta, tuo labiau padidėja tikimybė, kad ji/jis pasielgs agresyviai kito asmens atžvilgiu (Goldstein, 1976). Šį faktą galima aiškinti labai įvairiai. Formuojantis pozityviems tarpusavio ryšiams su kitu žmogumi, neišvengiamai tenka atsisakyti tam tikros laisvės, autonomijos dalies (t. y. suvaržyti save); kuo artimesni ryšiai, tuo daugiau savo asmeninės laisvės ir autonomijos reikia atsisakyti, todėl žmonių ryšiai slepia savyje ne tik teigiamas, bet ir neigiamas emocijas (yra ambivalentiški), o **ambivalentiškumo lygis** tiesiogiai susijęs su tuo, kiek

tas žmogus yra patrauklus. Kai didėja pozityvūs jausmai, taip pat išauga ir negatyvūs, t. y. jeigu pozityvūs jausmai labai stiprūs, tai ir negatyvūs jausmai labai stiprūs taip pat. Jeigu dviejų žmonių tarpusavio ryšių intensyvumas yra ganėtinai stabilus, kiekybinę jų išraiška (ir pozityvi, ir negatyvi) priklauso nuo aplinkybių. Pavyzdžiui, pozityvus elgesys su pažįstamu žmogumi gali būti rankos paspaudimas, šypsena, koks nors įprastinis pokalbis, o negatyvi sąveika su tuo pačiu asmeniu gali pasireikšti vidutinio stiprumo įžeidimu arba pajuoka, pašaipa. Su artimesniu draugu arba su šeimos nariu pozityvus elgesys susijęs su pasidalijimu įvairiomis paslaptimis, bendrais daiktais ir artimu fiziniu kontaktu. Kai to artimo asmens atžvilgiu reiškiamas nepasitenkinimas, tai daroma daug intensyviau, pasireiškia stipria žodine arba fizine ataka, užsipuolimu.

Analizuojant aukos ir nusikaltėlio ryšį, galimas ir kitoks šio reiškinio paaiškinimas, t. y. tai, kad agresija dažnai nukreipiama į pažįstamą žmogų, gali būti susijusi su vertybių, normų konfliktu. Žmonės nuo vaikystės mokomi, kad agresyvus elgesys yra nepriimtinas, reikia išmokyti spręsti problemas kitais būdais, jie mokomi kontroliuoti ir slopinti agresyvų elgesį, tačiau kai asmuo yra tarp jam gerai pažįstamų žmonių jam gerai žinomoje aplinkoje (namuose), jų atsipalaiduoja, nebe taip kontroliuoja save, taiko nebe tokią stiprią cenzūrą savo veiksmams, lyginant su tuo, kaip jie elgiasi tarp nepažįstamų žmonių arba naujoje aplinkoje. Kitaip tariant, žmonės linkę elgtis impulsyviau ir linkę save slopinti mažiau, kai yra tarp pažįstamų žmonių, todėl esant net menkai arba vidutinio stiprumo provokacijai, žmonės linkę reaguoti agresyviau tarp draugų nei tarp svetimų žmonių, labiau pažįstamos aplinkybėse nei nepažįstamos (Goldstein, 1976).

Gerai pažįstamoje aplinkoje vidutinio stiprumo įžeidimai arba grasinimai atrodo stipresni nei kitomis aplinkybėmis (Goldstein, 1976). Tai gali būti susiję su tuo, kad kai žmogus yra jam pažįstamoje aplinkoje, jam viskas yra įprasta ir jo dėmesys nenukreiptas susipažinimui su aplinka, tik keletas naujesnių aplinkos objektų palaiko žmogaus dėmesį, todėl vidutinio stiprumo įžeidimas suvokiamas kaip ypač stiprus, nes jis labai išsiskiria iš aplinkos, į ją gali būti nukreipiamas visas žmogaus dėmesys. Naujoje aplinkoje tas įžeidimas atrodo mažiau intensyvus, nes

žmogaus dėmesys nukreiptas ir į kitus objektus arba aplinkos bruožus.

Netgi jeigu įmanoma paaiškinti, kodėl nusikaltimai, žiaurus elgesys dažniau nukreipiamas į pažįstamus arba į labai artimus žmones ir kodėl tie nusikaltimai pasižymi ypač dideliu žiaurumu, vis dėlto sunku įsivaizduoti, kaip žmonės, kurie dažniausiai yra susiję vienas su kitu (meilės, draugystės jausmais), gali per gana trumpą laiką tapti žiaurūs. Norint tai suprasti, svarbu išsiaiškinti tam tikrus mąstymo ypatumus, susijusius su agresija.

Kognityvinės agresijos padariniai

Kaip nurodo A. P. Goldsteinas (1976), kai gerai pažįstame kai kuriuos žmones arba esame susiję su jais artimais ryšiais, jų atžvilgiu susiformuoja pozityvios nuostatos ir iš jų tikimės, jog sąveika bus maloni, teigiama. Kai tokie žmonės mus įžeidžia, supyksta ir išlieja savo pyktį ant mūsų, pirmas impulsas skatina mus reaguoti agresyviai, atsikeršyti. Žmogus išgyvena pozityvių ir negatyvių jausmų konfliktą jį įžeidusio žmogaus atžvilgiu. Žmogus turi įvertinti, kokių padarinių sukels jo agresyvi reakcija, jis gali norėti atsikeršyti, bet tuo pat metu nenori prarasti draugystės ir artimumo. Daugeliu atvejų konfliktas išsprendžiamas be smurto ir žiaurumo – individas gali nuspręsti, kad jeigu jis sureaguos agresyviai, tai gali jam per daug kainuoti, arba nuspręsti, kad tarpusavio pozityvūs jausmai, jų išsaugojimas yra svarbesni nei momentiniai negatyvūs jausmai. Kartais toks konfliktas sprendžiamas naudojant agresiją, žiaurumą, ypač kai žmogus stipriai išprovokuojamas jam pažįstamoje aplinkoje ir po ranka yra ginklas. Kai agresija pasireiškia, užpuolikas linkęs nuvertinti auką ir dėl tokio nuvertinimo lengvai tęsia naujas atakas, kiekviena iš kurių dar labiau nuvertina auką. Agresijos intensyvumas gali nuolat didėti. Neįprastai didelio agresijos intensyvumo tarp artimų žmonių priežastis yra ta, kad agresoriui reikia pateisinti savo elgesį, o tai padaryti jis gali tik pažemindamas, nuvertindamas auką. Kuo artimesni santykiai, tuo daugiau pastangų reikia nuvertinti ir pažeminti. Labiausiai nuvertinti reikia artimiausius žmones.

Aukos nuvertinimu pasireiškiančios agresijos padariniai yra plačiai paplitę. Tarptautiniu mastu vienos nacijos nuvertina kitas, priešininkes karo metu; visuomenės viduje, neturtingi ir bedarbiai, ligoti ir valkataujantys labai lengvai ir gana dažnai nuvertinami. Neretai manoma, kad blogiems žmonėms negali nutikti geri dalykai, geriems žmonėms negali būti būdingi blogi dalykai, įvykiai. Dauguma žmonių linkę manyti, kad jie yra garbingi, teisingi, ir jiems sunku suprasti, kodėl su jais atsitinka nemalonūs incidentai. Dar daugiau, jie mano, kad blogi dalykai nutikti jiems negali, nes jie to nenusipelnė. Kai geri arba blogi dalykai nutinka kitiems žmonėms, ieškoma tam paaiškinimų: jei žmonės yra iš „nevykusių“ žmonių tarpo (ligoti, vargšai, ir t. t.), tai, matyt, jie tokių blogų įvykių patys išsiprašė. Bedarbiai neturi darbo, nes yra tinginiai, moterys išžagintos, nes dėvi netinkamus drabužius ir t. t. Kitais žodžiais tariant, žmonės gauna ne tik tai, ko nusipelnė; jie gauna tai, ko galėjo tikėtis. Kriminalinių nusikaltimų analizė rodo, kad kuo respektabilėsnė išžaginimo auka, tuo didesniu nusikaltimu kaltinamas žagintojas. Pavyzdžiui, vertinant, prieš ką – ištekęsiją ar išsiskyrusią moterį – buvo taikytas didesnis smurtas, padarytas sunkesnis nusikaltimas, dažniausiai manoma, kad jeigu nusikalsta ištekęsijai moteriai, toks nusikaltimas sunkesnis (Goldstein, 1976).

Ilgalaikiai ir situaciniai neagresyvų elgesį skatinantys veiksniai

Tuo metu, kai žmonės išmoksta ir sužino, kokios situacijos, taikiniai, priemonės yra tinkamos agresijai reikšti, jie taip pat išmoksta, kad kai kurie asmenys negali būti agresyvaus elgesio objektu, pvz., moterys, seni žmonės, vaikai (Goldstein, 1976). Tai priskiriama prie **ilgalaikių** veiksmų, **sumažinančių** agresyvaus elgesio tikimybę. Žmonės išmoksta, kokius veiksmus konfrontacijos metu galima naudoti, o kurių – negalima; kokios situacijos yra potencialiai agresyvios, o kurios – ne. Potencialiai agresyvios situacijos yra, pavyzdžiui, baras, neapšviesta gatvė, laiptinė. Potencialiai saugios situacijos, kuriose agresija mažai

tikėtina, yra namų aplinka, teatras, bažnyčia. Nors tokios neformalios taisyklės kartais sulaužomos, žmonės mažiau linkę pasielgti agresyviai potencialiai neagresyviose situacijose, mažiau linkę atakuoti, pulti žmones, kurie nelaikomi tinkamais agresijai taikiniai. Jeigu tokios prielaidos priimtinos, žmogus, kuris užpuolė seną moterį bažnyčioje, vertintinas kaip daug agresyvesnis nei tas, kuris pasielgė panašiai su vidutinio amžiaus vyriškiu alaus bare.

Net agresyviausi žmonės yra linkę nesielgti agresyviai, žiauriai daugelyje situacijų. **Situaciniai** veiksniai, **sumažinantys** agresyvaus elgesio tikimybę, yra asmens, kuris už tokią veiklą gali nubausti, buvimas (pvz., tėvai, mokytojas, policininkas) arba nepažįstama aplinka, nepažįstamos potencialios aukos, tai, kad agresyviai pasielgęs žmogus gali būti lengvai atpažintas, taip pat stipri savikontrolė, kitų neagresyviai nusiteikusių žmonių buvimas. Kiekvienas iš šių keturių veiksnių gali būti skirtingų asmenų laikomas kaip daugiau arba mažiau svarbus, arba net tas pats žmogus skirtingu laiku gali suvokti juos skirtingai. Agresijos pasireiškimo tikimybė priklauso ne tik nuo aritmetinės galimų kintamųjų sumos, bet ir nuo to, kiek tai svarbu pačiam individui. Įvairios normos, vertybės, įsitikinimai gali konkuruoti tarpusavyje, dažnai kyla jų konfliktas. Žmogus turi argumentų ir už, ir prieš agresyvų elgesį. Pasireiškianti agresija priklauso nuo daugelio veiksnių tarpusavio sąveikos.

Agresyvaus ir žiauraus elgesio sumažinimas ir kontrolė

Yra du pagrindiniai būdai, kuriais agresija ir žiaurumas gali būti kontroliuojamas (Goldstein, 1976). Pirmas, trumpalaikis būdas, yra tiems žmonėms, kurie gali ir yra motyvuoti pasielgti agresyviai yra neleisti (sutrukdyti) atlikti tokius veiksmus; antras, ilgalaikis, tikslas – pašalinti galimybę ir norą pasielgti agresyviai. Agresyvaus elgesio atsiradimas susijęs su keturiais veiksniais: ilgalaikiais ir trumpalaikiais agresyvų elgesį skatinančiais ir neagresyvų elgesį skatinančiais veiksniais. Tikimybė, kad agresyvus elgesys pasireikš, priklauso nuo veiksnių

tarpusavio sąveikos. Analizuojant, koku būdu galima sumažinti agresyvaus elgesio pasireiškimo galimybę, reikia prisiminti, kad čia aptariamai tik psichologiniai tokio elgesio aspektai, o juk egzistuoja ir socialiniai bei ekonominiai veiksniai, todėl siekiant pakeisti agresyvų, asocialų elgesį, būtina atsizvelgti į kitus svarbius veiksnius, tokius kaip fizinės aplinkos pakeitimo įtaka, bausmės laikas ir rizika, bausmės atlikimas kalėjime ir pan.

Fizinės aplinkos pasikeitimai ir nusikaltimų kontrolė

Siekiant sumažinti nusikaltimo galimybę, aplinka turi būti pakeista taip, kad žmogaus noras pasielgti agresyviai būtų minimalus, o savikontrolė – maksimali. Tendencija pasielgti impulsyviai sumažinama išmokant žmogų atpažinti savo negatyvius jausmus (Goldstein, 1976). Aplinka, kurioje yra įvairių galimybių pasielgti agresyviai, turi būti taip pakeista, kad asocialus elgesys nepasireikštų. Pavyzdžiui, tamsios neapšviestos gatvės, galimybė svetimiems asmenims patekti į laiptinę ir t. t. sudaro sąlygas nusikaltėliui veikti. Nusikaltimo galimybę gali sumažinti ginklų kontrolė, t. y. visi ginklai turi būti registruojami, kontroliuojami, kad nebūtų ginklų anonimiškumo. Be to, reikia atsizvelgti ir į tai, kad šaunamaisiais ginklais padaromi sunkiausi, dažnai mirtini, sužalojimai. Jeigu užpuolikas būtų naudojęs ne šaunamąjį ginklą, vietoje žmogžudystės galbūt būtų tik kūno sužalojimas.

Nusikaltimas ir bausmės laikas

Vienas iš situacinių veiksnių, lemiančių tai, kad pasirenkamas ne-agresyvus elgesys, yra **bausmės baimė**. Jeigu individas labai stipriai bijo būti nubaustas, jis nenusikals, agresyviai nepasielgs. Svarbiausias klausimas yra, kokiomis sąlygomis, koku būdu bausmė daro įtaką žmogui. Piniginės bausmės arba įkalinimas turi įskiepyti baimės jausmą, neleidžiantį žmogui dar kartą nusikalsti (Goldstein, 1976). Dažnai žmonės mokosi elgtis vienu arba kitu būdu iš padarinių, kuriuos už vienokį arba kitokį elgesį patiria kiti. Pavyzdžiui, vaikas, matydamas, kaip vienas vaikas atima iš kito vaiko pinigus ir už tai lieka nubaustas-

tas, gali perimti tokį elgesio modelį kaip labai efektyvų, ir priešingai, matydamas, kad už tokį elgesį užpuolikas yra griežtai nubaustas, gali padaryti išvadą, kad taip elgtis neverta. Kriminalinių nusikaltimų atvejais bausmė už agresyvų, žiaurų veiksmą paskiriama po gana ilgo laiko, kai atliekamos visos teisinės procedūros, įvyksta teismas ir t. t. Galiausiai nusikaltimo padarymo padariniai situaciją stebinčiam asmeniui nebėra tokios aiškios. Be to, skaitantys apie žiaurų elgesį laikraščiuose arba matantys reportažus per televiziją dažniausiai mato nenubaustos agresijos atvejus. Tik nedidelė dalis asmenų, atlikusių agresyvius, žiaurius veiksmus, suimami ir nubaudžiami, juo labiau kad ne apie visus atvejus pranešama policijai (pvz., apie išžaginimus arba prievartą šeimoje). Kai kurie žmonės gali laikytis nuomonės, kad jiems pavyks išvengti bausmės, ir jie bus linkę daryti nusikaltimus.

Bausmės atlikimas kalėjime

Bausmės atlikimas kalėjime turėtų atlikti daugybę funkcijų: pirmausia tai yra atpildas už padarytą nusikaltimą; antra, asmenį siekiama reabilituoti ir sumažinti tikimybę, kad žmogus, atlikęs bausmę, vėl nusikals; trečia, tai yra perspėjimas kitiems, kad už nusikaltimą baudžiama. Taip apsauganti funkcija, pasireiškia tuo, kad nusikaltėlis atskiriamas nuo visuomenės ir negali atlikti naujų nusikaltimų (Goldstein, 1976). Kita, dažnai pamirštama funkcija yra ta, kad nubaustas laisvės apribojimu žmogus turi suvokti ir prisiimti atsakomybę už padarytus nusikaltimus. Kai laikas, praėjęs nuo nusikaltimo atlikimo ir bausmės, yra gana ilgas (mėnesiai, metai), bausmės efektyvumas yra gerokai mažesnis negu tada, kai žmogus baudžiamas iškart arba gana greitai. Kalėjimai ir pataisos įstaigos dažnai yra vieta, kuriose mokomasi agresyvaus, asocialaus elgesio, kur toks elgesys įtvirtinamas, todėl buvimas šiose įstaigose atlieka tik bausmės funkciją, tačiau neatlieka reabilitacinės funkcijos.

Teoriškai loginis **situacinės nusikaltimų prevencijos** strategijų pagrindas yra tas, kad esant bet kokiam individualaus polinkio įsitraukti į antisocialinį elgesį lygiui, situaciniai veiksniai lems, ar tas polinkis virs

nusikalstamu veiksmu. Tai bendras dėsningumas, būdingas žmogaus elgesiui, ir normaliam, ir sutrikusiam, ir jokių būdu nėra būdingas tik nusikaltimui. Pavyzdžiui, tam, ar žmonės, turintys suicidalinių minčių, mėgins nusižudyti, įtakos gali turėti lengvas efektyvių autodestrukcijos priemonių prieinamumas. Alkoholizmo procentą veikia alkoholinių gėrimų kainos, o piktnaudžiavimo narkotikais rodikliai – narkotikų prieinamumas, nulemiantis priklausomybės nuo jų didėjimą. Šie teiginiai buvo išsakyti Coheno ir R. B. Felsono (1979) „kasdienės veiklos teorijoje“ (angl. *routine activities theory*), kuri pabrėžia galimybės (pvz., tinkami prienami nusikaltimo taikiniai) ir priežiūros (pvz., tikimybės, kad pažeidėjas galės padaryti nusikaltimą niekieno nepastebėtas ir kad niekas negalės jo sulaikyti), vaidmenį darant nusikaltimą.

Clarke'as (1980) savo pasiūlytame „pasirinkimo“ nusikaltimo modelyje pabrėžė pažeidėjo galimybių nusikalsti suvokimą ir sugebėjimą sukurti sąlygas arba pasinaudoti susiklosčiusioms galimybėmis, kartu įvertinant riziką būti sugautam bei padarinius, kurie atsirastų sulaikius už nusikaltimą. Asmuo sprendžia, ar daryti konkretų nusikalstamą veiksmą konkrečiu laiku ir konkrečioje vietoje. Tai gali būti **momentiniai sprendimai**, daromi remiantis gana ribota specifine informacija. Vis dėlto dažniausiai nusikaltimas laikomas **tikslingu elgesiu**, kuriuo patenkinami įprastiniai pinigų, lytinio pasitenkinimo ir išpūdžių poreikiai; šių poreikių tenkinimas apima ir priimamus sprendimus. Šiuos sprendimus apriboja tinkamos informacijos neprieinamumas, tendencingumas ją apdorojant, individualūs skirtumai mąstant apie padarinius arba įvertinant alternatyvias galimybes, taip pat motyvacija. Kitaip tariant, nusikaltimas yra tikslingas ir paremtas pasirinkimais, tačiau sprendimų priėmimas yra tik iš dalies racionalus ir visada remiasi subjektyviu supratimu, o ne šalta objektyvia informacija apie naudos, rizikos ir neigiamų padarinių pusiausvyrą integracija. Clarke'as ir Cornishas taip pat pažymi, kad sprendimų priėmimo procesai ir informacija, naudojama darant pasirinkimus, labai skirsis įvairių pažeidimų atžvilgiu. Pokalbiai su nusikaltėliais patvirtina abi prielaidas, nes kai kurie nusikaltimai yra atsitiktiniai, tuo tarpu kiti yra gerai apgalvoti.

Nusikaltimo taikinio patrauklumas ir pasikeitimai aplinkoje susiję su panašiais nusikalstamų veiksmų rodiklių pasikeitimais. Nuniokoti ir apleisti pastatai tampa vandalizmo aktų objektais dažniau nei gerai prižiūrimi pastatai. Pavyzdžiui, A. M. Liddle'as ir A. Bottomsas (1993) nustatė, kad automobilių vagystės (ir kiti su jomis susiję nusikaltimai) buvo triskart dažnesni vieno Anglijos miesto centre esančioje ilgalaikio saugojimo aikštelėje, naudojamoje viešuoju transportu važinėjančių asmenų, kuroje buvo mažai vaikštoma, palyginti su trumpalaikio saugojimo aikštelėmis tokioje pat apylinkėje, naudojamoje pirkėjų, kur natūralų stebėjimą tarsi užtikrina nuolatinis praeivių buvimas.

KLAUSIMAI

1. Kokie yra situaciniai agresiją skatinantys veiksniai?
2. Kodėl artimi žmonės dažniau tampa smurto aukomis?
3. Kodėl vieno žmogaus pažeminimas sudaro sąlygas didesniems nusikaltimams ateityje?
4. Kodėl pažįstamoje aplinkoje smurto tikimybė didesnė?

SMURTAS ŠEIMOJE

Pagrindinės sąvokos:

Smurtas tarp sutuoktinių

Fizinis smurtas

Psichologinis smurtas

Emocinė ir verbalinė prievarta

Ekonominė prievarta

Socialinė izoliacija

Seksualinis smurtas

Smurtas dažnai pasitaiko artimais ryšiais susijusių asmenų, t. y. sutuoktinių, partnerių, tėvų ir vaikų, brolių ir seserų, santykiuose (Straus, Geller, Steinmetz, 1980). Daugelyje šalių smurtas vertinamas kaip žmogaus teisių pažeidimas, nes pagrindiniai smurto padariniai yra sužalojimai, benamystė, vaikų iš jų namų ir mokyklų perkėlimas kitur, smurto aukų patiriamas emocinis stresas ir t. t. Smurtas šeimoje dabartiniu metu pasaulyje pripažįstama rimta socialine problema. Mažinant smurto pasireiškimo šeimose galimybes, teikiant pagalbą smurto aukoms pastaraisiais dviem dešimtmečiais įvyko gana didelių poslinkių, ir politinių, ir praktinių, ypač JAV, Jungtinėje Karalystėje, Kanadoje ir Australijoje. Daugelis pasikeitimų susiję su didesne bendruomenės pagalba smurto aukoms, daugiau dėmesio šiai problemai skiria socialinės pagalbos darbuotojai ir įvairios organizacijos, smurto problemą atspindi civilinė ir kriminalinė teisė bei teisėtvara. Kasdienėje praktikoje ieškoma būdų, kaip geriausia padėti smurto aukoms, kurios kreipiasi pagalbos.

Pastaraisiais metais daug rašoma apie fizinę ir psichologinę žalą, kurią sukelia smurtas intymiuose santykiuose. Šiam smurtui apibūdinti dažnai vartojamas terminas *smurtas tarp sutuoktinių*. **Smurtas tarp sutuoktinių** apibrėžiamas kaip bet kokia vyro arba moters tiesioginė,

norėta padaryti, grasinta arba padaryta fizinė žala kitam asmeniui, su kuriuo ji arba jis palaikė intymius, seksualinius santykius. Šis apibrėžimas platus: jis neapsiriboja veiksmais, kurie baigiasi fiziniu sužeidimu; jis neapsiriboja teisiškai susituokusių asmenų santykiais; neapsiriboja viena lytimi – smurtauti ir būti auka gali ir vyras, ir moteris. Intymių partnerių smurtas yra gana plačiai paplitęs Šiaurės Amerikos visuomenėje (Gelles & Straus, 1988; Island & Letellier, 1991).

Daugelis pagalbos tarnybų intervencinių programų orientuotos reaguoti į smurtą, kurį patiria moterys iš savo sutuoktinių arba partnerių, ir dažniausiai smurtas tarp partnerių sutuoktinių suprantama kaip vyro smurtas, o ne priešingai. Vis dėlto kai kurių autorių tyrimai, atlikti daugiausia JAV, rodo, kad moterys taip pat taiko smurtą prieš savo vyrus, o kai kurie autoriai pažymi, jog moterys labiau nei vyrai linkę smurtauti prieš savo intymų partnerį. Taigi smurto šeimoje problema yra daug sudėtingesnė. Vis dėlto *vyro smurtas prieš žmoną* (dar vadinama *prievarta prieš žmoną*) dėl savo paplitimo, pasikartojančio pobūdžio ir aukšto mirtingumo dažnai laikoma rimčiausia sutuoktinių smurto forma (Koss et al., 1994; Kurz, 1993; O’Leary et al., 1989; Walker, 1989). Dėl šios priežasties daugiausia bus kreipiama dėmesio į **smurto prieš žmoną** atvejus.

Moterys retai kreipiasi pagalbos dėl smurto, net tais atvejais, kai smurtas sukelia fizinių sužalojimų. Tik viena iš keturių moterų, kuri gyvena smurtinių santykių poroje, kreipėsi pagalbos į prieglaudą, policiją, teisinės pagalbos centrą, šeimos konsultavimo centrą, skambino krizių telefonu, lankė moterų diskusijų arba palaikymo grupes, kreipėsi į sveikatos priežiūros arba psichikos centrą, kitą instituciją (Eckhardt, Babcock, Homack, 2004). Aukos linkusios slėpti patiriamą smurtą, todėl nesikreipia pagalbos arba slepia tikrąsias priežastis, kai apsilanko, pavyzdžiui, pas gydytoją. Taip smurtas netampa institucijų dėmesio centru. Kreipimasis pagalbos dėl smurto taip pat reikalauja, kad auka įvardytų smurtą kaip įvykį ir dėl to jaustų skriaudą, neteisybę. Kai kurios moterys, kurios patiria smurtą, yra dar per silpnos, nepasiruošusios smurto pripažinimo procesui ir jo įvardijimui. Civilinėje teisėtvarkos sistemoje atpažįstama vis daugiau smurto šeimoje atvejų.

Prievartos tarp sutuoktinių rizikos matavimai vis dažniau reikalingi nagrinėjant skyrybų, ištuokos, globos arba laikino įkalinimo, santykių, leidimo bendrauti atvejais. Ypač svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad sutuoktinių smurtas skatina daug skyrybų, o tokiu atveju ištuokos atidėjimas padidina riziką, kad prievarta kartosis arba intensyvės.

Smurtas tarp sutuoktinių/partnerių

Smurto paplitimas

Dobashas ir Dobashas (2002, 2004) Jungtinėje Karalystėje atliko giluminį interviu su 190 asmenų (95 vyrais ir 95 moterimis), gyvenančių poroje. Interviu vyko atskirai su vyru ir su moterimi. Dobashas ir Dobashas rinko ir kiekybinius, ir kokybinius duomenis norėdami išsiaiškinti, kokiomis aplinkybėmis ir kiek dažnai pasireiškė vyrų ir moterų smurtas savo partnerės (-io) atžvilgiu. „Smurtu“ čia vadinami fiziniai arba seksualiniai veiksmai, panaudoti siekiant sukelti fizinį ir (arba) psichologinį skausmą. Jie dažniausiai sukelia fizinių sužalojimų. Be to, kiti veiksmai, nors ir nesukelia fizinių sužalojimų, bet yra skirti įbauginti, įbauginti, daryti spaudimą ir pan. Taip pat buvo tiriama, kokio pobūdžio smurtą moteris taikė, kokia buvo vyro reakcija, kiek smurtas susijęs su savigyna.

Šiame tyrime dalyvavę vyrai jau buvo nuteisti už smurtinius veiksmus prieš savo sutuoktinę/partnerę (visi vyrai buvo suimti už nusikaltimą, kuriam buvo būdingas užpuolimas arba smurtas prieš moterį partnerę arba sutuotinę; 80 proc. buvo nuteisti už smurtą, kiti 20 proc. – už nuosavybės gadinimą ir moters gąsdinimą, bauginimą). Moterys buvo patyrusios vyrų smurtą prieš jas. Šiame tyrime analizuotos tik tos smurto scenos, kuriose dalyvavo abu sutuoktiniai/partneriai. Tyrime dalyvavusių porų klausinėta, kiek dažnai vyras smurtavo prieš savo sutuoktinę/partnerę. Tiksliai suskaičiuoti, kiek kartų buvo panaudotas smurtas, nebuvo įmanoma dėl to, kad tų įvykių poros santykiuose dažniausiai buvo daug. Buvo klausiama, kiek apytikriai kartų per mėnesį

pasitaikė smurto atvejų. Tokiu būdu nustatoma, kiek kartų vidutiniškai per metus buvo smurtauta. Vyrai nurodė daug mažiau tokių smurto atvejų nei atskirai apklaustos moterys (18 lentelė).

18 lentelė. Vyrų ir moterų pateikti duomenys apie smurto atvejus prieš partnerį (Dobash, Dobash, 2004)

	Vyrų smurtas prieš moteris		Moterų smurtas prieš vyrus	
	Vyrai proc.	Moterys proc.	Vyrai proc.	Moterys proc.
Nebuvo smurto	30,5	21,1	40,0	46,3
1–4 atvejai	55,8	47,4	50,6	44,2
5–9 atvejai	9,5	17,9	7,4	4,2
10 ir daugiau atvejų	44,2	13,7	2,1	5,3

Lyginant vyrų ir moterų atsakymas, išryškėja gana dideli skirtumai. Pirmiausia neatitinka vyrų ir moterų pateiktų vyro smurtavimo atvejų skaičius. Labiausiai skiriasi dažno smurtavimo atvejų įvertinimas nuo 5 iki 9 ir nuo 10 ir daugiau per mėnesių smurtavimo vertinimas. Maždaug 31,6 proc. moterų nurodė, kad per mėnesį vyras smurtavo prieš jas 5 ir daugiau kartų, tuo tarpu tik 13,7 proc. vyrų nurodė tiek kartų smurtavę prieš moteris.

Lyginant vyrų ir moterų atsakymus apie tai, kiek vidutiniškai kartų per mėnesį moteris smurtavo prieš vyrą, vyrų ir moterų atsakymai panašesni. Tai yra 9,3 proc. vyrų ir 9,5 proc. moterų nurodė, jog moteris smurtavo penkis ir daugiau kartų prieš vyrą/partnerį per paskutinius metus. Apklausiant poras apie tai, kokio pobūdžio smurtą ir kas naudojo, remiantis ir moterų, ir vyrų vertinimais paaiškėjo, kad vyrai atliko gerokai daugiau fizinių ir seksualinių prievartos ir smurto veiksmų nei moterys. Toliau lygindami kalbėsime tik apie fizinį smurtą, nes kai kurių smurto formų (tokių kaip, pvz., vertimas lytiškai santykiuoti) moterys nenaudoja. Maždaug 40 proc. moterų nurodė, kad jų partne-

ris „reikalavo seksualiai santykiuoti“, maždaug 20 proc. teigė, kad partneris bent kartą privertė jas seksualiai santykiuoti. Tik 15 proc. vyrų nurodė, kad jie „reikalavo seksualiai santykiuoti“, maždaug 3 proc. teigė, kad bent kartą privertė partnerę seksualiai santykiuoti.

19 lentelė. Smurtas tarp partnerių: vyrų ir moterų pateikti duomenys (procentais) apie smurto formų prieš partnerį palyginimas (Dobash, Dobash, 2004).

	Vyrų smurtas prieš moteris		Moterų smurtas prieš vyrus	
	Vyrai nurodė	Moterys nurodė	Vyrai nurodė	Moterys nurodė
Turto gadinimas	80,0	21,1	4,2	1,1
Gąsdino trenkti	69,5	84,2	5,3	3,2
Metė kažką, kad pataikytų	68,4	81,1	26,3	25,3
Stūmė, apstumdė	94,2	96,8	10,5	20,0
Įdrėskė	62,1	76,8	16,8	10,5
Sudavė kumščiu	68,4	88,4	31,6	31,6
Spardė	54,7	78,9	17,9	23,2
Panaudojo daiktą kaip ginklą	37,9	60,0	16,8	15,8
Dusino	48,4	66,3	1,1	1,1

Smurto šeimoje formos

Smurtas tarp sutuoktinių yra smurto apraiška ir prievartinis elgesys, kuriuo bandoma kontroliuoti intymaus partnerio mintis, įsitikinimus ir elgesį arba bausti partnerį už bandymą pasipriešinti, atsisipirti kontrolei. Dažnai toks kito žmogaus kontroliavimas pasiekiamas per įbauginimą. Šeiminis smurtas teisiškai apibrėžimas kaip „bet kokia fizinė prievarta, seksualinis smurtas, ar kitas nusikalstamas elgesys, kuris baigiasi sužalojimu ar mirtimi“.

Skiriamos šios pagrindinės prievartos/smurto tarp sutuoktinių/partnerių rūšys: fizinė prievarta, psichologinis smurtas (emocinė ir verbalinė prievarta), ekonominė prievarta bei seksualinė prievarta. Kai kurie autoriai kaip atskirą smurto rūšį skiria socialinę izoliaciją. Toliau trumpai aptarsime kiekvieną iš jų.

Fizinis smurtas – tai pavojingas poveikis kito žmogaus organizmui, daromas prieš jo valią. Fizinės prievartos veikslių pobūdis gali būti labai įvairus: mušimas, spardymas, apdraskymas, stumdymas, plaukų rovimas, kumščiajimas, daiktų mėtymas, ginklo naudojimas. L. E. Walkeris (1991) fazinei prievartai priskiria atsakymą padėti kažkam, kas yra sužalotas arba serga, kito asmens įkalinimą, izoliavimą, palikimą pavojingoje vietoje, užrakinimą savo namuose.

Psichologinis smurtas (emocinė ir verbalinė prievarta) gali pasireikšti kaip bauginimas, grasinimas panaudoti smurtą. Tai poveikio priemonė psichikai, siekiant priversti auką paklusti smurtautojo reikalavimams. Emocinė prievarta gali pasireikšti tuo, kad vienas asmuo kryptingai/tikslingai išjuokia, įžeidžia, kaltina, žemina, kritikuoja arba ignoruoja kitą asmenį. Pasak L. E. Walkerio, emocinė prievarta apima ir siekimą kitą asmenį laikyti savo nuosavybe, grasinimą palikti arba sužaloti jį arba jo vaikus, miego pertraukinėjimą, manipuliavimą kitu, nuolatinį ieškojimą kažkieno kaltės. Emociniu smurtu laikomi ir tokie veiksmai, kai smurtautojas skaudina, manipuliuoja, laido rasines užuominas, žemina kito kultūrą arba įsitikinimus. Kartu su emociniu smurtu, verbalinė prievarta irgi yra šeiminio smurto dalis. **Verbaline prievarta** pasireiškia tuo, kad smurtautojas sako skaudinančius dalykus, kritikuoja, nuolat žemina partnerę. Aukoms dažnai sakoma, kad jos yra nekompetentingos, bjaurios, šlykščios, nenaudingos, kvailos. Aukos tuo tiki ir dėl to neturi savigarbos, nepasitiki savimi, kad galėtų palikti smurtautoją, siekti nepriklausomybės (bent finansinės).

Ekonominė prievarta pasireiškia tuo, kad vienas suaugęs šeimos narys iš kito atima galimybę tvarkyti šeimos biudžetą, turėti lėšų ir teisę jas tvarkyti savo nuožiūra. Smurtautojas gali stengtis išlaikyti savo auką finansiškai priklausomą nuo jo: neleisti jai dirbti, ieškoti geriau apmokamo darbo. Kontroliuodamas šeimos biudžetą, jis vienvaldiškai priima

finansinius sprendimus, gali atimti iš aukos pinigus, priversti partnerę prašyti jų ir skaičiuoti kiekvieną jos išleistą centą. Taigi ekonominė prievarta yra moters finansinė priklausomybė nuo smurtautojo. Moteris negali palikti vyro, nes viena nepajėgia išlaikyti savęs ir vaikų. Dauguma aukų tiki, kad tik taip gali išgyventi, nors ir kęsdamos smurtą.

Socialinė izoliacija. Smurtautojo tikslas yra laikyti savo partnerę socialiai izoliuotą. Tokio tipo smurtautojai pasižymi pavydumu, savininkiškumu, egoistiškumu ir bando kontroliuoti savo partnerės ryšius ir draugus. Aukos klausinėjamos, tardomos apie savo kasdienę veiklą, apie tai, kur buvo, su kuo buvo, kodėl ėjo būtent ten. Smurtautojas gali bandyti sulaikyti savo partnerę nuo susitikimo su jos šeima, draugais, trukdyti susirasti darbą. Smurtautojas gali tikrinti telefono skambučius, skaityti laiškus, sekti partnerę ir pan. Be to, jis gali bandyti atitraukti savo partnerę nuo artimų jai žmonių, kad padarytų ją labiau pažeidžiamą.

Seksualinis smurtas – kėsینimasis ne tik į moters sveikatą, kūno neliečiamumą, bet ir į jos garbę. Taigi seksualinėje prievartoje yra suderinti fizinio ir psichologinio smurto bruožai. Seksualinis smurtas šeimoje pasireiškia elgimusi su partnere kaip su sekso objektu, vertimu nusirengti prieš jos valią, vertimu turėti lytinius santykius prieš jos valią dažnai prieš tai mušant. Smurtautojas gali versti partnerę žiūrėti pornografinius filmus ir versti kartoti ten atliktus veiksmus.

20 lentelė. Prievartos rūšys ir joms priskiriamas būdingas elgesys (Peterman, Dixon, 2003)

Prievartos rūšis	Būdingas elgesys
Fizinė prievarta	Kumščiajimas, stumdymas, antausiai, kandžiojimas, spardymas, ginklo naudojimas, daiktų mėtymas, daiktų laužymas, plaukų pešimas/rovimas, partnerės varžymas, smaugimas.
Emocinė/verbalinė prievarta	Partnerės žeminimas, pravardžiavimas, kritika-vimas, vertimas ją jaustis kalta, internalizuotos baimės stiprinimas.

Ekonominė priklausomybė	Trukdymas partneriui susirasti darbą, pastangos, kad ji prarastų darbą, vertimas prašyti pinigų, pinigų atėmimas, įtikinėjimas, kad gali ją išlaikyti.
Socialinė izoliacija	Kontroliavimas, su kuo partnerė matosi ir kalbasi, kur eina, jos visuomeninių ryšių apribojimas.
Seksualinė prievarta	Versti partnerę turėti seksualinius santykius, kurie jai nepriimtini, sakymas partneriui, kad ji pati norėjo prievartos, nurodymas partneriui, ką rengtis, seksualinių poelgių kritikavimas.
Neigimas/išsigynimas	Prievartą daryti šviesią, sakyti, jog smurto nebuvo, kad smurtas buvo abipusis, partnerės kaltinimas smurtu.
Prievarta/grasinimas/įbauginimas	Veikimas, kad partneris bijotų žvilgsnio arba gestų; nuosavybės naikinimas; grasinimas palikti, pasiimti vaikus arba nusižudyti, nužudyti.

Dažniausiai pirmiau pasireiškia psichologinis smurtas, tam tikru metu tai papildo įvairaus sunkumo agresyvūs fiziniai veiksmai, vėliau neretai peraugantys į seksualinę prievartą. Taigi daugeliu atvejų pasireiškia ne viena prievartos rūšis. Neretai smurtas namuose yra fizinio, seksualinio, psichologinio ir ekonominio smurto derinys.

Lyginant pagal tai (Dobash, Dobash, 2004), kokio pobūdžio sužalojimus dažniau padaro vienas kitam vyrai ir moterys, paaiškėjo, jog vyrai padaro daugiau ir rimtesnių sužalojimų sutuoktinei/partneriui nei moterys. Be to, skiriasi **vyraujantis sužalojimų pobūdis**, t. y. kai kuriuos sužalojimus dažniausiai padaro vyrai (pavyzdžiui, prakirsta lūpa, sulaužyti kaulai, išmušti dantys, neteko sąmonės), labai retai – moterys. Ir vyrai, ir moterys sutinka, kad moterys rečiau naudoja smurtą, jų padaryti sužalojimai yra ne tokie sunkūs.

21 lentelė. Smurtas tarp partnerių: vyrų ir moterų pateikti duomenys apie smurto sukeltus sužalojimus (Dobash, Dobash, 2004)

	Vyrų smurtas prieš moteris		Moterų smurtas prieš vyrus	
	Vyrai nurodė	Moterys nurodė	Vyrai nurodė	Moterys nurodė
Mėlynės, sumušimai	87,4	96,8	12,6	13,7
Mėlynės po akimis	57,9	76,8	9,5	4,2
Kūno subadymai, įpjovimai	18,9	45,3	11,6	8,4
Veido įdrėskimai, įpjovimai	36,8	53,7	26,3	27,4
Išmušti dantys/sulaužyti kaulai	21,1	42,1	5,3	1,1
Neteko sąmonės	13,7	33,7	2,1	1,1

Ir tyrime dalyvavusios moterys (82,0 proc.), ir vyrai (66,1 proc.) nurodė, jog vyrų padaryti sužalojimai moterims yra „rimti“ arba „labai rimti“, o moterų savo sutuoktiniams/partneriams padaryti „rimti“ arba „labai rimti“ sužalojimai yra retesni (36,6 proc., kaip nurodė pačios moterys, ir 28,5 proc., kaip nurodė vyrai).

Moterys ir vyrai skirtingai reaguoja į smurtą, kurį patyrė. Tyrime dalyvavusios moterys teigė, kad jautėsi išsigandusios (95 proc.), bejėgės (60 proc.), vienišos (65 proc.), taip pat buvo pasipiktinusios, išsikeidusios (82 proc.) ir įpykusios (80 proc.). Vyrų reakcija į moters jiems taikomą smurtą buvo kitokia nei moterų. Daugiausia vyrų (26 proc.) teigė, kad jie dėl to nesuko sau galvos, tai jiems nesukėlė jokių problemų; 20 proc. vyrų nurodė, kad manė, jog toks moters elgesys yra pateisinamas, 17 proc. vyrų manė, kad jie patys ją padarė pajuokos objektu; 3 proc. vyrų padarė įspūdį tai, kad moteris sugebėjo atsikirsti. 14 proc. vyrų jautėsi įpykę ir 6 proc. nustebę. Tik nedidelė dalis vyrų (6 proc.) jautėsi esantys smurto aukos. Dažniausiai vyrai nurodo, kad moters smurtas jų atžvilgiu nereikšmingas, kai kada – kad juokingas arba absurdiškas. Kai kurie iš jų teigė, kad jiems visiškai nepriimtinas mo-

ters smurtavimas; t. y. tik vyrai, bet ne moteris gali taikyti smurtą. Kai kurie tyrime dalyvavę vyrai reikė susižavėjimą tuo, kad moteris galiausiai pasipriešino ir smurtu reagavo į daugelį metų patiriamą sutuoktinio/partnerio smurtą. Jiems moters smurtinis elgesys buvo vienintelis prasmingas jos argumentas prieš smurtą, kurį ji patiria iš savo sutuoktinio/partnerio. Jos žodinis argumentavimas, kai ji daugelį metų bandė piktintis smurtu, nukreiptu prieš ją, vyrui nepadare jokio įspūdžio. Tik tada, kai ji pasielgė „kaip vyras“, jis pagaliau pastebėjo jos pasipiktinimą. Ironiška, bet į pakartotinį smurtą moteriai vėl atsakius smurtu, tai gali panaikinti vyro kaltės jausmą.

Šiame tyrime vyrų ir moterų buvo klausiama ir apie savignyą, dėl kurios jie panaudoja smurtą prieš sutuoktinę(į)/partnerę (į). Vyrai dažniausiai nesinaudoja argumentais apie savignyą, apibūdindami smurtą prieš moterį, tačiau moterų bandymas save apginti dažnai tik sustiprina vyrų smurto stiprumą. Tik 3 iš 95 vyrų, nuteistų už smurtą prieš sutuoktinę/partnerę, nurodė, kad jie trenkė todėl, kad ji trenkė pirma, tačiau net šiuo atveju neteigė, kad tai buvo savigny. Moterys dažnai teigia, jog smurtas prieš sutuoktinį/partnerį buvo savigny arba siekimas save apsaugoti.

Smurto šeimoje padariniai

Smurtas šeimoje dažnai yra neįvardyta moters sužalojimo priežastis. Smurtas šeimoje nėra deramai teisiškai įvertintas, be to, pasireiškia labai didelis latentškumas, moterys/vyrai linkę nutylėti apie šeimoje patiriamą smurtą, dažniausiai niekur nesikreipia pagalbos.

Kaip rodo užsienio šalyse atliktų tyrimų rezultatai, viena moteris iš penkių, gyvenančių poroje, bent kartą patyrė fizinį savo partnerio smurtą. Viena iš dviejų moterų, kuri prieš tai gyveno poroje, turėjo panašią patirtį ir su ankstesniu partneriu (Ronan, Dreer, Dollard, 2004). Pusė iš tų, kurios buvo partnerio smurto aukos, patyrė fizinių sužalojimų, tuo tarpu jeigu moteris patyrė smurtą už šeimos ribų, iš jų vienas trečdalis patyrė fizinių sužalojimų. Tai rodo, kad partnerio smurtas nėra toks pat kaip smurtas už intymių santykių ribos.

Vis dėlto ne tik fiziniai sužalojimai ir sumušimai yra smurto padarinys. Smurtas prieš moterį yra didelė problema ir dėl to, kad pati didžiausia žala yra neįvertinami psichologiniai padariniai ir trauma. Dėl smurto daugelis moterų kenčia baimę, bejėgiškumą ir depresiją ir tai daro įtaką jų gyvenimo kokybei ir darbingumui. Dažnas smurto padarinys yra ilgai besitęsianti baimė, neapykanta, nerimas ir kitos psichinės problemos. Tai patyrė daugiau nei dvi iš trijų partnerio smurto aukų (Piispa, Heiskanen, 2001). Šeiminis smurtas sukelia emocines ir psichines sveikatos problemas moterims, kurios yra tokio smurto aukos. Potrauminio streso požymiai (pvz., košmarai, kitų šalinimasis) būdingi daugiau nei 70 proc. smurtą patyrusių moterų. Depresija taip pat yra dažna šeiminio smurto aukų problema; daugiau nei 50 proc. smurtą patyrusių moterų būdingi depresijos požymiai (Cleveland, Herrera, Stuewig, 2003).

Daugelis tyrimų parodė didelį lygį potrauminio streso sindromo (PSS) simptomatologijos tarp mušamų moterų (Astin, Lawrence ir Foy, 1993; Saunders, 1994). Kiti tyrimai parodė aukštą depresijos požymių, nerimo sutrikimo, obsesinio kompulsinio sutrikimo paplitimo lygį tarp intymaus partnerio mušamų moterų (Cascardi ir O'Leary, 1992; Gleason, 1993). Moterys smurto aukos, lyginant su smurto nepatyrusiomis moterimis, turi daug rimtesnių nuotaikų, valgymo ir priklausomybę sukeliančių medžiagų vartojimo sutrikimų. Požymiai, kurie išsivysto kaip vedybinio smurto padarinys, gali trukdyti moters gebėjimui apsiginti nuo smurto ateityje.

Smurtautojo psichologinė charakteristika

Vyrai, smurtaujantys prieš savo partneres, tam tikromis savybėmis skiriasi nuo vyrų, kurie intymiuose santykiuose smurto nenaudoja. Analizuojant smurtautojo asmenybės bruožus, bandoma suprasti, kodėl vyksta prievarta poroje ir jie gali būti naudingi nustatant vyro smurtavimo rizikos veiksnius. Pavyzdžiui, smurtautojai šeimoje apskritai yra agresyvesni ir priešiščiau nusiteikę negu tie, kurie santykiuose nenaudoja prievartos. Be to, sprendžiant vedybines konfliktines situacijas,

smurtaujantys vyrai kategoriškesni ir reaguoja su didesniu pykčiu ir priešišku nei nesmurtaujantys.

Šeimoje smurtaujantys vyrai linkę labiau nei nesmurtaujantys vyrai pateisinti smurtą santykiuose. Tai yra smurtaujantys vyrai dažniau pritaiko situacijas, kuriose smurtas prieš partnerę yra pateisinamas ir priimtinas. Smurtaujančiam sutuoktiniui būdinga tai, kad jis dažniausiai piktnaudžiauja alkoholiu, nuvertina save, yra priklausomas nuo kitų, neturi atsakomybės jausmo, tradiciškai vertina vyro ir moters vaidmenis manydamas, kad vyras turi būti griežtas, baudžiantis (Riggs, Caulfield, Street, 2000).

Pyktis

C. I. Eckhardto (1997) manymu, pyktį reikia apibūdinti ir kaip emocinę būseną, ir kaip asmenybės savybę. **Pyktis kaip būseną** reiškia fiziologinę emocinę reakciją, kuri vyksta tam tikru momentu, tuo tarpu pyktis kaip savybė apibūdina ilgalaikį polinkio pykti **asmenybės bruožą**.

L. Berkowitzius (1993) pateikia tokį pykčio (kaip savybės) apibūdinimą: „Pyktis – vienas iš bruožų, išskiriantis asmenis tuo, kad jie visada pasiruošę matyti agresiją, grėsmę ir pavojų juos supančiame pasaulyje“. Pyktis kaip savybė laikomas stabilia charakteristika, tai ypač svarbu atpažįstant individualias pykčio (kaip būsenos) išgyvenimo tendencijas, o vėliau įtraukiant su pykčiu susijusį elgesį tokį kaip fizinė agresija.

Individai, kurių pyktis (kaip savybė) stipriai išreikštas, naudoja didesnę fizinės agresijos kiekį ir natūraliomis, ir laboratorinėmis sąlygomis. Tam tikri konfliktai dėl pavydo ir grasinimo palikti gali dar labiau paaštrinti pykčio reakcijas. Ypač didelė partnerio prievartos rizika kyla, kai kalbama apie jo palikimą/išsiskyrimą.

D. Mace'as (1982) nurodo 4 pykčio išraiškos stilius: išlietas pyktis (verbaliai arba fiziškai), nuslopintas pyktis (problemos vengimas), apgalvotas pyktis (abiejų pusių žiūrėjimas į problemą objektyviai) ir silpnėjantis pyktis (savęs atskyrimo nuo situacijos procesas ir manymas, kad „nėra dėl ko nerimauti ir į tai painiotis“). D. Mace'as teigia,

kad silpnėjantis pyktis nėra galimas intymiuose santykiuose. R. R. Holtas (1970) pykčio raišką kategorizuoja kaip konstruktyvią ir nekonstruktyvią. Konstruktyvi raiška suprantama kaip pozityvus pykčio išreiškimo būdas, apimantis tarpasmeninę sąveiką, kur gali būti daugiau negu vienas laimėtojas. Tokia pykčio išraiška gali būti tapatinama su aptariamu pykčiu, kontroliuojamu pykčiu ir D. Mace'o išskirtu apgalvotu pykčiu. Priešingai R. R. Holtas apibūdina destruktivią pykčio išraišką, kuri gali būti apibūdinama situacija, kai „supykęs asmuo nori nugalėti bet kokia kaina“. Toks pykčio raiškos būdas gali būti prilyginamas „išoriniam pykčiui“ arba „vidiniam pykčiui“, arba D. Mace'o išskirtiems išlietam arba nuslopintam pykčiui. Lyginant smurtaujančius ir nesmurtaujančius vedusius vyrus pagal pykčio raišką nustatyta, kad vyrai, kurie smurtauja prieš savo sutuoktines, parodo daugiau pykčio nei nesmurtaujantys vedę vyrai (Barnett, 1991; Margolin, 1988).

Smurtavimo priežastys

Nustatyta, kad vyrai, kurie smurtauja prieš savo žmonas, dažniau nei nesmurtaujantys vyrai būna **patyrę smurtą** savo genetinėje šeimoje arba buvo sutuoktinių (tėvų) tarpusavio smurto liudytojai, arba prievartos aukos vaikystėje. Yra daug vyrų, kurie užaugo smurtaujančiose šeimose, bet nenaudoja prievartos prieš savo žmonas, ir yra daug tokių, kurie smurtauja prieš savo partneres, nors genetinėje šeimoje prievartos nepatyrė. Smurtas genetinėje šeimoje prisideda prie priešiškos asmenybės charakteristikų formavimosi, kurios savo ruožtu veda prie aktualaus smurto (Dutton, 1996). Be to, tyrimai rodo, kad buvimas vieno iš tėvų smurtavimo liudininku yra ryškesnis smurtavimo prieš savo partnerę rizikos rodiklis negu buvimas tėvų smurto auka.

A. Rosenbaumas su kolegomis (1994) nustatė **galvos traumas** praeityje ir sutuoktinių smurto sąsajas. Vienu tyrimu nustatyta, kad vyrai, dalyvaujantys korekcinėse programose dėl smurtavimo prieš žmonas, daug dažniau buvo patyrę galvos traumas nei tie, kurie šeimoje nesmurtauja. Kitu tyrimu analizuota, ar vyrai, kurie patyrė galvos traumas, patiria ir didesnę riziką smurtauti prieš partnerę negu tie, kurie

buvo patyrę kitų kūno dalių sužalojimų. Šiame tyrime abiejų grupių rezultatų skirtumas nebuvo reikšmingas, tačiau vyrai, kurie buvo patyrę galvos traumas, patiria didesnę riziką smurtauti prieš partnerę. Galvos traumas patyrę tiriamieji turėjo daugiau problemų, susijusių su jų nuotaikos kontrole, pasižymėjo didesne verbالية agresija ir ginčijimusi su savo žmonomis bei aukštesniu pykčio ir agresijos lygiu (Warkner, 1996).

Taigi vyrai, kurie smurtavo praeityje, ypač jeigu tai darė prieš savo buvusią partnerę, patiria daug didesnę riziką, kad naudos prievartą ateityje, nei tie vyrai, kurie praeityje nesmurtavo, bet augo smurtaujančiųjų namuose. Distresas, konfliktiški santykiai yra stipresni rizikos požymiai nei individualūs depresijos ir PSS požymiai.

Smurtautojų charakteristikos

Apibūdinant smurtaujančio vyro charakteristikas, dauguma duomenų, susijusių su vyro smurtu, buvo gauti lyginant smurtaujančius ir nesmurtaujančius vyrus. Šiuose tyrimuose smurtautojai dažnai buvo suprantami kaip homogeniška grupė. Dabartiniai tyrimai rodo, kad šeimoje smurtaujantys vyrai yra heterogeniška grupė, kuri skiriasi teoriškai svarbiais aspektais, todėl svarbu atskleisti tuos smurtaujančių vyrų subtipų skirtumus.

Lyginant smurtaujančių vyrų subtipus vieną su kitu, analizuojant, kaip kiekvienas subtipas skiriasi nuo nesmurtaujančių vyrų, galima atskleisti skirtingus veiksnius, nulemiančius smurtą.

A. Holtzworthas ir G. Stuartas (1994) siūlo smurtautojų subtipus klasifikuoti pagal šeiminių smurto rimtumą ir dažnumą, pagal smurto visuotinumą (tik šeimoje, ar ir už šeimos ribų), pagal smurtautojo psichopatologiją arba asmenybės sutrikimą. Remiantis šiomis dimensijomis, išskirti trys smurtautojų subtipai: tik šeimoje smurtaujantis tipas, nuotaikų ribinis asmenybės tipas ir bendrai smurtaujantis anti-socialus tipas.

Tik šeimoje smurtaujantys vyrai laikomi mažiausiai smurtaujančia grupe. Jie šeimoje smurto naudoja mažiausiai, psichologinio smurto ir seksualinės prievartos lygis žemiausias, jie mažiausiai taiko smurto už namų ribų.

Nuotaikų ribinio tipo smurtautojai vidutiniškai smurtauja prieš savo žmonas/partneres. Jų smurtas apribotas agresyviais veiksmais, nukreiptais į partnerę, bet galimas ir už šeimos ribų. Šie asmenys labiausiai psichologiškai kenčia nuo depresijos, nerimo požymių ir pasižymi ribinės asmenybės sutrikimo charakteristikomis (pvz., emociniu nestabilumu, intensyvumu, tarpusavio santykių nestabilumu, atmetimu, atstūmimo baime).

Bendrai smurtaujančio asocialaus tipo atstovai yra labiausiai smurtaujantys. Tai pasireiškia aukštu smurto lygiu šeimoje ir už šeimos ribų. Jiems būdingos asocialios asmenybės sutrikimo charakteristikos (pvz., nusikalstamas elgesys, polinkis nesilaikyti socialinių normų, piktnaudžiavimas psichotropinėmis medžiagomis).

Nors agresyvumas yra sąlyginai pastovi savybė, jo sudėtis ir išraiška priklauso nuo asmenybės bruožų, kurie nulemia tai, kas sužadina pasibjaurėjimą arba pyktį ir tai, kokios kitos įveikos strategijos yra priimtinos asmeniui konfliktinėse situacijose. Dažnai nurodoma, kad smurtaujantys individai **stokoja vidinės kontrolės**. Vidinės kontrolės stoka susijusi ir su emociniais aspektais, ir su kognityviniu situacijos įvertinimu ir išvadomis.

Norint išsiaiškinti, koks vyrų tipas naudoja smurtą prieš savo žmonas ir kokios charakteristikos būdingos šiems individams, naudojama E. I. Megargee sistema (Megargee 1971). Tiriant šiuo būdu, tiriamieji suskirstomi į 2 grupes, t. y. į pernelyg save **kontroliuojančius** ir visiškai savęs **nekontroliuojančius** agresorius. Tyrimų rezultatai dažnai prieštarauja vyraujančiai visuomenėje nuomonei, kad mušantys savo žmonas vyrai – absoliučiai nekontroliuojantys savęs agresoriai, asmenys, nesugebantys susilaikyti nuo smurto panaudojimo. Tyrimo rezultatai parodė, kad jie gali būti ir nekontroliuojantys savęs, ir pernelyg save kontroliuojantys agresoriai.

E. I. Megargee (1966) teigia, kad nesitvardantys smurtautojai, kuriuos linkstama laikyti psichopatinėmis asmenybėmis, turi silpną slopinimą ir reguliariai reaguoja agresyviau. Priešingai, susitvardantiems smurtautojams būdingas stiprus slopinimas ir jie agresyviai reaguoja tik kai kurstymas (pykčio sužadinimas) yra pakankamai intensyvus,

kad nugalėtų slopinimą. Taigi kitus jie puola retai, bet jei tai daro, daro su didesniu intensyvumu, o tai gali pasibaigti sunkiais kūno sužalojimais arba žmogžudyste.

Amstrongas (1980) nustatė, kad smurtaujančių vyrų pyktis buvo nulemtas žemo savigarbos lygio ir stereotipinio vyro vaidmens. J. T. Tedeschi (1983) teigia, kad žemas savigarbos lygis padaro asmenį pažeidžiamesnį kilus grėsmei, bet žmonės su žemu savigarbos lygiu labiau linkę į įtaką reaguoti prievarta, nes stokoja neprievartinių įgūdžių, kuriais įgytų galią ir statusą. E. P. Kirchneris, R. E. Kenedy ir J. G. Dragunsas (1979) nustatė, kad konfliktų sprendimo situacijose smurtautojai yra agresyvesni, tačiau ne visi agresyvūs smurtautojai stokoja socialinių įgūdžių.

Vyrų požiūris/nuostatos, kurių jie laikosi apie moteris, tiesiogiai veikia agresiją tarpusavio santykiuose. Tai susiję su kultūrinėmis, religinėmis, subkultūrinėmis ir asmeninėmis nuostatomis bei vertybėmis, kurios skatina, pateisina, remia arba sumažina žeidžiantį, kontroliuojantį arba smurtinį elgesį (Parrott, Zeichner, 2003). M. P. Johnsonas (1995) aprašo du agresijos, nukreiptos į partnerę, tipus. Pirmam „patriarchalinio terorizmo“ tipui priskiriami vyrai, kurie nuolat fiziškai smurtauja prieš savo partneres ir siekia jas kontroliuoti. Kontroliuojantis elgesys apima emocinę, ekonominę, fizinę ir seksualinę prievartą. Dažnai šio tipo vyrai laikosi nuostatų, kad vyro smurtas prieš partnerę yra pateisinamas. Antrą tipą galima pavadinti „bendru poros smurtu“ – tai abipusiai fizinės agresijos aktai. Tokie veiksmai įsiplieskia periodiškai ir nėra susiję su bendru motyvu kontroliuoti. Čia agresija dažniausiai naudojama kaip impulsyvaus pykčio išraiška, tuo tarpu „patriarchalinio terorizmo“ santykiuose naudojamas smurtas yra labiau instrumentinio pobūdžio.

Longitudiniais tyrimais nustatyta, kad smurtautojo subtipas gali keistis, pereiti iš vienos fazės į kitą, nes jie nėra stabilūs. Ypač tai būdinga žemo lygio smurtautojų subtipui (smurtaujančių tik šeimoje), nes yra didelė tikimybė, kad smurtas gali intensyvėti, peraugti į kitą, rimtesnį (Holtzworth ir Stuart, 1994). Labai svarbi **smurto pasikartojimo rizikos** veiksnių analizė ir intervencija. Ypač didelis šeiminio smurto

paplitimas ir psichologiniai bei fiziniai padariniai yra pakankamas pagrindas praktiniam šeiminio smurto vertinimui. Svarbu numatyti smurtą šeimoje, norint išvengti jo pasikartojimo. Rizikos faktorių išaiškinimas padėtų užbėgti už akių problemai, kuri turi ne tik skaudžią individualių padarinių, bet ir didelę socialinę kainą.

Smurto šeimoje prieš sutuoktinę(-į) partnerę(-į) rizikos veiksniai

Nustatyta, kad kasmet daugėja pagalbos besikreipiančių, sutuoktinio/partnerio smurtą patyrusių moterų. Taip tikriausiai yra ne todėl, kad smurto mastai auga, bet todėl, kad keičiasi visuomenės požiūris į prievartą tarp šeimos narių/sutuoktinių/partnerių. Vis daugiau smurtaujančių šeimoje asmenų patenka į kriminalinės teisėtvarkos sistemos akiratį ir tai didina tyrimų, leidžiančių įvertinti būsimo smurto riziką, poreikį. Smurto pasikartojimo **rizikos įvertinimas** ypač didelę reikšmę turėtų ikiteisiniame tyrime. Kai keliamas klausimas, ar įtariamasis turėtų būti suimtas iki teismo, ar gali būti iki teismo paleistas su sąlyga, kad „nesieks kontaktų su tam tikru asmeniu“, svarbu įvertinti, kokią realią grėsmę jis kelia artimiems asmenims. Smurto pasikartojimo rizikos įvertinimas svarbus ir teismui priimant nuosprendį dėl smurtautojo laisvės atėmimo, taip pat dėl jo paleidimo į laisvę nepasibaigus įkalinimo laikui. Po nuteisimo rizikos įvertinimas gali pasitarnauti korekcijos institucijų (pvz., pataisos namų) darbuotojams. Duomenys gali būti panaudoti planuojant priežiūrą ir korekciją, taip pat nustatant tinkamumą arba sąlygas tokiais atvejais kaip sutuoktinių pasimatymai, šeimos vizitai, laikinas paleidimas.

Daugybėje tyrimų siekiama atskleisti tuos rizikos veiksnius, kuriais remiantis galima nustatyti asmenis, galinčius taikyti smurtą prieš šeimos narius (Hotaling, Sugarman, 1986; Tolman, Bennett, 1990). Kiti tyrimai išryškina veiksnius, susijusius su smurtą naudojančių šeimoje asmenų, kurie jau yra sulaikyti, nuteisti, arba kuriems taikomas gydymas, pakartotinio (recidyvinio) žiaurumo rizika (Gondolf,

1988; Saunders, 1993). Šie tyrimai susiję su kitais panašaus pobūdžio tyrimais, kuriuose analizuojama smurto rizika platesniame kontekste, nes dažniausiai tie patys rizikos veiksniai susiję ir su smurtu šeimoje, ir su smurtu apskritai (Monahan, 1981; Monahan, Steadman, 1994; Webster, Harris, Rice, Cormier, Quinsey, 1994). Keletas kitų tyrimų analizavo rizikos veiksnius, susijusius su namuose padaryta žmogžudyste.

Siekiant nustatyti rizikos veiksnius, nustatyti dažniausius požymius, kuriais būtų galima naudotis nustatant individualią riziką tapti smurto šeimoje kaltininku arba auka, pastaruoju metu bandoma sukurti metodikas šeiminio smurto rizikai įvertinti. Tokiose priemonėse įtraukiami teiginiai, kuriais įvertinama rizikos požymių subgrupė, apimanti smurtautojo, aukos ir santykių apskritai charakteristikas. Duomenys, surinkti taikant šias metodikas, rodo, kad jie gali būti naudingi nustatant individualią riziką.

Remiantis tyrimų rezultatais, skiriami svarbiausi smurto šeimoje rizikos veiksniai, dėl kurių sutaria dauguma šioje srityje dirbančių ekspertų. Į **rizikos veiksnių** sąrašą dažniausiai įtraukiami tokie faktoriai kaip ankstesnis smurtinis elgesys, asocialios nuostatos ir asocialus elgesys apskritai, tarpusavio ryšių stabilumas, pastovus užimtumas (arba, priešingai, nedarbas), psichinė sveikata, motyvacija kreiptis pagalbos ir dalyvauti terapinėse programose, nuostatos moterų atžvilgiu (Hart, 1990; Pence, Lizdas, 1998). Svarbu paminėti, kad šie rizikos rodikliai nebūtinai yra priežastys, greičiau jie tiesiog nuolat pasireiškia kartu su smurtiniu elgesiu.

Vieną rizikos veiksnių sąrašą (22 lentelė) pasiūlė M. A. Strausas (1991). Jame pateikiami kriterijai, padedantys nustatyti vyrus, keliančius pavojų partnerės gyvybei. Šie kriterijai parengti remiantis 1985 m. JAV atlikto nacionalinio žiaurumo šeimoje tyrimo, kuriame buvo naudojama konflikto taktikos skalė (angl. *Conflict Tactics Scale (CTS)*, pg. Straus, Gelles, 1990), rezultatais. Verta paminėti, kad M. A. Strauso nurodyti kaip „keliantys pavojų gyvybei“ kriterijai iš tiesų yra daugiau žiauraus smurto rizikos kriterijai, nors daugelis net žiauraus smurto atvejų nesibaigia aukos mirtimi, todėl terminas „keliantys pavojų gyvybei“ tam tikra prasme yra klaidinantis.

22 lentelė Rizikos veiksniai, leidžiantys nustatyti vyrus, keliančius pavojų partnerės gyvybei (Straus, 1991)

Rizikos kriterijai:

- Trys arba daugiau smurtinio elgesio atvejų per praeitus metus
 - Du arba daugiau smurtinio elgesio atvejų, kurių iniciatorius buvo vyras, per praėjusius metus
 - Žmonai dėl smurtinio elgesio prieš ją reikėjo medikų pagalbos
 - Per praėjusius 12 mėnesių į pagalbą buvo kviečiama policija
 - Vyras praėjusiais metais buvo girtas daugiau nei tris kartus
 - Praėjusiais metais vyras vartojo narkotikus
 - Vyras su ginklu rankose gąsdino savo partnerę
 - Vyras grasino nužudyti
 - Vyras turi ginklą ir grasina, kad jį panaudos
 - Vyras ypač linkęs vyrauti ir siekia tuo pasinaudoti
 - Vyras taiko fizinį smurtą prieš vaikus
 - Vyrui būdinga teigiama nuostata smurto atžvilgiu
 - Vyras, naudodamas fizinę jėgą, siekia seksualinių santykių
 - Nuosavybės gadinimas dideliu mastu
 - Gąsdina, kad nužudys arba iš tiesų yra nužudęs augintinį (gyvūnėlį, laikomą namie), arba žiauriai su juo elgiasi
 - Anksčiau pasireiškusios vyro psichologinės problemos
 - Smurtas ne šeimos narių atžvilgiu arba kitokio pobūdžio žiaurus nusikaltimas
 - Žiaurus smurtas tarp vyro tėvų
 - Žodinė vyro agresija prieš partnerę
-

Kitą rizikos veiksnių sąrašą, skirtą praktikams, dirbantiems su smurtautojais šeimoje, pasiūlė D. Sonkinas (1997). Iš rizikos veiksnių, susijusių su letalinės baigties (mirties) atvejais, jis nurodo vyro naudojamo smurto dažnumą, intoksikacijos dažnumą, narkotikų vartojimą, grasinimus nužudyti, prievarta pasiektus arba grasinant, kad privers, seksualinius santykius, moters grasinimus nužudyti. Šie rizikos kriterijai parengti pagal moterų, patiriančių smurtą, kurios besigindamos nuo smurto nužudė savo partnerius, atvejų analize (Brown, 1987). Va-

dinasi, baimė, dėl kurios moteris nužudė, buvo atsakas į galimybę būti nužudytai, tačiau negalima teigti, kad visada minėtas pavojus buvo realus ir moters žūtis buvo neišvengiama. Kaip rodo D. G. Duttonas ir G. Kerry (1999) tyrimų rezultatai, smurtauojantys asmenys namuose buvo labiau linkę save kontroliuoti nei psichopatiniai arba ribiniai asmenys. Galime daryti išvadą, kad, jie gali būti linkę terorizuoti, bet nebūtinai žudyti.

D. Sonkinas (1997) pažymi, kad tiriant rizikos laipsnį, minėti rizikos kriterijai tik tam tikru laipsniu leidžia numatyti galimas smurto apraiškas. Geriausias prognoztinis kriterijus, kad smurtas pasireikš, yra ankstesnis panašaus pobūdžio asmens elgesys. Norint nustatyti rizikos laipsnį, reikia remtis ir psichologinio, ir fizinio smurto požymiais (23 lentelė).

23 lentelė Smurto namuose rizikos kriterijai pagal vyrų smurtinio elgesio dažnumą (Sonkin, 1997)

Rizikos kriterijai:

Vyro smurtinio elgesio stiprumas

Vyro intoksikacijos dažnumas

Vyras vartoja narkotikus

Vyras grasina nužudyti

Vyras siekia seksualinių santykių naudodamas fizinę jėgą arba grasindamas

Moteris grasina nusižudyti

Dažnai veiksmų, susijusių su prievarta prieš partnerę, tyrimai remiasi skirtumų tarp vyrų, kurie naudoja smurtą prieš savo žmonas ir kurie nenaudoja, palyginimu. Smurtas gali vykti ir nesant minėtų rizikos faktorių. Be to, šių grupių skirtumai yra gana maži. Taigi nėra tokio veiksmo, kuriuo remiantis būtų galima nustatyti vyrų smurtavimo prieš sutuoktinę/partnerę riziką. Didesnė smurtavimo rizikos tikimybė yra tada, kai egzistuoja keletas anksčiau aptartų veiksmų, negu kai yra kuris nors vienas iš jų. Galima teigti, kad yra visa grupė

veiksnių, kurie gali padėti atpažinti vyro smurtavimo prieš savo partnerę arba sutuoktinę riziką, bet nė vienas veiksnys negali nustatyti visų smurtaujančių šeimoje vyrų. Šie požymiai rodo bendrą smurtavimo riziką, bet ne konkretaus incidento pavojų. Taigi praktikai, nustatydami smurto riziką, turėtų remtis ne vien šiais veiksniais, bet ir analizuoti daugelį kitų, jie turėtų bendradarbiauti su skirtingų sričių specialistais vertindami šeiminio smurto riziką savo praktikos kasdienybėje.

P. R. Kroppas, J. D. Hartas, C. D. Websteris ir D. Eavesas (1995) nustatė pagrindinius būsimo sutuoktinių smurto rizikos veiksnius: psichopatologiją, piktnaudžiavimą alkoholiu, kriminalinę praeitį, socialinį neprisitaikymą ir t. t.), susijusius su pakartotinio smurto prieš partnerę(i) rizika.

Psichopatologija

Smurtauojantys partneriai turi daugiau psichologinių problemų negu nesmurtauojantys. Smurtauojantiems asmenims būdingi ribinės asmenybės, asocialios asmenybės, agresyvumo, nuotaikų sutrikimų ir psichotinės depresijos aukštesni įverčiai. Nustatyta, kad žemas savęs vertinimas, psichologinis distresas ir aukštesnis simptomatologijos lygis susiję su smurtavimu šeimoje. Taigi specialistai turėtų atkreipti dėmesį į tai, kad jeigu vyras kreipiasi dėl psichologinio distreso gydymo, jis patiria didesnę riziką smurtauti šeimoje nei vyrai, neturintys psichologinių sunkumų.

D. C. Riggsas, M. B. Caulfieldas, A. E. Streetas (2000) teigia, kad smurto prieš partnerę arba žmoną rizikos požymiai yra depresija, potrauminio streso sutrikimas, ribinės asmenybės sutrikimas ir priklausomybę sukeliančių medžiagų naudojimas. **Depresijos** požymių sąsajos su šeiminiu smurtu buvo nustatytos keletose tyrimų. Vyrai, kurie yra agresyvūs su savo žmonomis, pasižymi daugiau depresijos požymių, nei nesmurtauojantys vyrai. Panas su kolegomis (1994) atliko depresijos požymių tyrimą, nustatant smurtaujančius vyrus. Atliekant regresinę analizę nustatydami, kad depresijos požymių išaugimas 20 proc. buvo susijęs su 30 proc. padidėjimu vidutinio lygio agresijos (su-

griebimas, pastūmimas) ir 70 proc. su rimtesnio smurto (mušimas, spardymas) išaugimu. Nustatytos **potrauminio streso sindromo (PSS)** ir šeiminio smurto sąsajos: vyrai su PSS patiria didelę riziką naudoti prievartą šeimoje, pavyzdžiui, vertinant Vietnamo karo veteranų santuoką ir šeimos problemas nustatyta, kad Vietnamo veteranų su PSS žmonos beveik dvigubai dažniau (30 proc.) nei veteranų be PSS žmonos (15 proc.) nurodo, kad jų sutuoktinis šeimoje naudoja smurtą (Orcut, King, King, 2003). Kitas sutrikimas, kuris, kaip manoma yra susijęs su prievarta šeimoje, **ribinės asmenybės sutrikimas (RAS)**. Ribinis asmenybės sutrikimas apibūdinamas kaip „asmenybės problemų kontinuumas, charakterizuojamas identiškumo problemomis, kurios tampa ryškiausiomis intymiuose santykiuose ir kurios pasižymi trimis savybėmis: identiškumo išsisklaidymu, primityvia gynyba ir realybės suvokimo sunkumais“. Individams, turintiems problemų šiose srityse, gali būti nustatytas ribinės asmenybės sutrikimas. Nustatyta, jog smurtaujančių vyrų ribinės asmenybės sutrikimo lygis aukštesnis negu nesmurtaujančių.

Alkoholio ir narkotinių medžiagų vartojimo ryšys su šeiminiu smurtu nustatomas daugelyje tyrimų. Nustatyta, kad vyrai, turintys alkoholio problemų, patiria didesnę smurtavimo šeimoje riziką. Pvz., K. E. Leonardas (1992) nustatė, kad vyrų, kuriems serga alkoholizmu, agresijos šeimoje lygis (44 proc.) yra beveik tris kartus didesnis nei vyrų, kurie neturi problemų su alkoholio (15 proc.), arba kurie turėjo jų praeityje (14 proc.). J. M. Murphy ir T. J. O'Farrelis (1994) nustatė, kad maždaug du trečdaliai (66 proc.) gydymo siekiančių alkoholikų šeimoje naudoja smurtą. Alkoholio vartojimas smurto prieš partnerę metu nereiškia, kad tai yra besireiškiančios agresijos priežastis. Smurtas gali vykti ir be aktyvaus alkoholio vartojimo. Jie gali vartoti alkoholį ilgą laiką, turėti rimtų problemų, susijusių su alkoholiu, bet jie nebūtinai turi būti išgėrę smurtavimo intymiuose santykiuose metu. Apibendrinant tikėtina, kad smurto naudojimas nėra tiesiogiai susijęs su alkoholio (savaiame) įtaka.

P. R. Kroppas, S. D. Hartas, C. D. Websteris ir D. Eavesas (1995) pabrėžia, kad smurto rizikos padidėjimas asmeniui vartojant alkoholį

gali būti susijęs su tuo, kad individai vartodami alkoholį tikisi atsipalaiduoti, tačiau šis atsipalaidavimas kartais priveda prie smurto protrūkių (agresijos/pykčio nekontroliavimo). Kai kurie individai sąmoningai vartoja alkoholį kaip savo smurtinio elgesio pateisinimą (žmonės labiau linkę atleisti, jeigu kažką blogo padaro girtas žmogus; individas gali vartoti alkoholį, kad nuslopintų kaltės išgyvenimą dėl smurtavimo). Alkoholis gali atrodyti susijęs su smurtu todėl, kad ir smarkus gėrimas, ir smurtas turi dažnai pasitaikančias prielaidas, tokias kaip impulsyvumas arba kitos asmenybės charakteristikos. Asmenybės charakteristikos, tokios kaip impulsyvumas, susijusios ir su alkoholio vartojimu, ir su smurtu (Hamberger ir Hastings, 1991). Impulsyvumas yra intymių partnerių smurto rizikos faktorius. Jis dažnai apibūdinamas kaip negalėjimas kontroliuoti tam tikro elgesio, pavyzdžiui, agresijos.

Psichologiniai sindromai, susiję su partnerio prievarta, siejasi ir vienas su kitu. Pavyzdžiui, depresija ir psichotropinių medžiagų vartojimas dažnai susiję su potrauminio streso sutrikimu. Ribinės asmenybės požymiai turi traumatinę etiologiją ir ribinės asmenybės charakteristikos koreliuoja su potrauminio streso sindromu. Tai tikėtina, kad šie sutrikimai, susiję su partnerio smurtu, rodo vieną psichologinio sindromo kompleksą, kuris atitinka smurto šeimoje rizikos faktorių. Tai būtų tikslinga įvertinti smurto rizikos istoriją visų vyrų, siekiančių psichologinio arba psichiatrinio gydymo (E. W. Gondolf, 2003).

Kriminalinė istorija

Daugybė tyrimų rodo, kad ankstesnė kriminalinė veikla, tokia kaip nusižengimai, nesusiję su sutuoktinių smurtu, siejasi su didesne prievartos rizika apskritai, ypač su besikartojančiu sutuoktinių smurtu. Jie apima su smurtu susijusią praeitį, taip pat nesugebėjimą laikytis teismo ir kitų kriminalinės teisėtvarkos institucijų nurodytų sąlygų. Svarbiausi yra prievarta praityje prieš šeimos narius, kai prievarta buvo nukreipta prieš šeimos narius arba prieš vaikus, prievarta praityje prieš svetimus arba pažįstamus asmenis, t. y. prieš asmenis, kurie biologiškai arba teisiškai nėra šeimos nariai; praityje sąlyginio paleidi-

mo arba bendruomenės priežiūros pažeidimas, t. y. praeityje buvęs teismo nurodymų nesilaikymas, laidavimo, išpareigojimų, lygtinio paleidimo sąlygų pažeidimai. Bet kokia nesėkmė laikantis privalomų nurodymų laikytina prastu prognostiniu rodikliu.

Psichosocialinis neprisitaikymas

P. R. Kroppas, D. Hartas, C. D. Websteris ir D. Eavesas (1995) nurodo, kad nesenas arba besitęsiantis **socialinis neprisitaikymas** siejasi su smurtu. Psichosocialinį neprisitaikymą rodo dabartinės tarpusavio santykių problemos, susijusios su atsiskyrimu nuo intymaus partnerio, arba aštrų konfliktą jų santykiuose per paskutiniuosius metus. Dabartinės įsidarbinimo problemos susijusios su nedarbu ir (arba) itin nestabiliu darbu per paskutiniuosius metus. Lieka neaišku, nors greičiausiai ir nesvarbu rizikos įvertinimo atžvilgiu, ar socialinis neprisitaikymas yra daugiau ilgalaikės psichopatologijos rezultatas, ar yra staigaus situacinio (t. y. laikino) finansinio arba tarpasmeninio streso padarinys; bet koku atveju šie požymiai lieka svarbiais prognostiniais rodikliais.

Jeigu asmuo vaikystėje arba paauglystėje buvo smurto šeimoje auka ir (arba) stebėtojas, tai rodo individo tėvų šeimos neprisitaikymą. Tai vienas iš pagrindinių, literatūroje randamų rizikos rodiklių, leidžiančių spėti apie būsimą situotinių smurtą. Kodėl šis rodiklis taip stipriai siejasi su agresija, neaišku, nors kai kurie tyrimai siūlo paaiškinimą, kad čia gali būti įtraukti socialinio išmokymo mechanizmai (Widom, 1989).

Dabartiniai tyrimai patvirtina tam tikrų psichinio sutrikimo formų arba požymių ir agresyvaus elgesio sąsajas (Monahan, 1992). Su **psichologiniu prisitaikymu** susijęs dabartiniu metu asmeniui būdingos piktnaudžiavimas arba priklausomybė nuo psichotropinių medžiagų, savižudiškos arba žmogžudiškos mintys/ketinimai, psichiniai ir (arba) maniakiniai požymiai, asmenybės sutrikimas, susijęs su pykčiu, impulsyvumu arba nestabiliu elgesiu. P. R. Kroppas, D. Hartas, C. D. Websteris ir D. Eavesas (1995) nedaro prielaidų, kad sutrikimas gali būti laikomas smurtinio elgesio „priežastimi“, greičiau, psichinis sutrikimas gali būti susijęs su prastais įveikos įgūdžiais ir padidėjusiu socia-

liniu tarpasmeniniu stresu; tad psichinį sutrikimą turintys asmenys gali būti linkę rinktis netinkamus sprendimus.

Prievartos tarp sutuoktinių istorija

Vienas iš pagrindinių rizikos veiksnių numatant smurtą prieš partnerę yra tokio smurto naudojimas anksčiau prieš kitą asmenį. P. R. Kroppas, S. D. Hartasis, C. D. Websteris ir D. Eavesas (1995) pabrėžia buvusios prievartos pobūdį ir mastą. Fizinis smurtas praicityje yra neabejotinas rizikos faktorius, leidžiantis nuspėti būsimą smurtą, taip pat ir seksualinė prievarta arba su seksu susijęs pavydas praicityje, kuris parodo seksualinio pobūdžio prievartą arba tokią, kuri kyla sunkiausio seksualinio pavydo kontekste. Ginklų naudojimas ir (arba) tikėtini grasinimai mirtimi praicityje kelia rimtos fizinės žalos ir net mirties grėsmę. Padažnęję arba intensyvesni smurto priepuoliai žymi situacijas, kuriose smurto „trajektorija“ kyla ir plečiasi.

Longitudiniame smurto santuokoje tyrime O. Leary su kolegomis (1989) tyrė poras, besiruošiančias tuoktis. Tyrimas truko trejus metus. Nustatyta, kad smurtas yra santykinai pastovus per pirmuosius santuokos metus. Pavyzdžiui, 51 proc. vyrų, kurie buvo agresyvūs iki santuokos, naudojo smurtą ir per pirmuosius 18 mėnesių nuo santuokos pradžios, tuo tarpu vyrai, kurie iki santuokos nebuvo agresyvūs, per pirmuosius 18 santuokos mėnesių buvo agresyvūs 15 proc. atvejų. Kitame susižadėjusių arba neseniai susituokusių porų tyrime (Leonard ir Senchack, 1996) vyrai, kurie naudojo smurtą prieš savo partnerę dar iki vedybų, daug dažniau smurtavo per ateinančius metus negu vyrai, iki tol nesmurtavę. Feldas ir M. A. Strausas (1989) nustatė, kad beveik 50 proc. vyrų, smurtavę iki įvertinimo, per kitus metus tai darė ir vėl, tuo tarpu iki tol nesmurtavę agresiją naudojo 10 proc. atvejų. Panašiai kaip ir prieš tai naudoję fizinį smurtą, vyrai, naudojantys verbalinę ir emocinę prievartą, yra svarbus rizikos faktorius, kad ateityje naudosis fizinį smurtą. Partneriai, grasinantys, verbaliai konfliktuojantys, vėliau ima naudoti fizinį smurtą. Jeigu vyras smurtavo prieš buvusią sutuoktinę arba partnerę, tai yra galimo smurtavimo naujuose santykiuose rizikos požymis.

Vyrai, smurtaujantys prieš savo žmonas arba partneres, bendrai yra agresyvesni nei tie, kurie nenaudojo smurto. Nustatyta, kad šeimoje smurtaujantys vyrai labiau priešišškai nusiteikę ir prieš kitus nei tie, kurie šeimoje nesmurtauja. Specialistai ir tyrėjai teigia, kad „bendrai žiaurūs vyrai“ (tie, kurie būna žiaurūs ir namuose, ir už jų ribų) dažniau ir žiauriau smurtauja prieš sutuoktines nei kiti žmonių prievartautojai. Kai kurie duomenys rodo, kad kiti šeimoje smurtaujantys vyrai nenaudoja smurto už šeimos ribų (Barnett, Fagan, Booker, 1991).

Kitas žymus rizikos veiksnys, leidžiantis numatyti, kad vyras naudos prievartą poroje, yra agresija, patiriama iš moters pusės. Žmonos/partnerės agresija yra vienas iš stipresnių korelacijų su vyro smurtu. Dar nėra aišku, ar šios sąsajos yra moters agresija, ar gynimasis nuo vyro smurto, ar tam tikra abipusio smurto forma. Nepaisant specifinės dinamikos, moters agresija yra svarbi dėl keleto priežasčių. Pirma, moters agresija laikoma mažiau žalojančia partnerį ir į ją žiūrima ne taip negatyviai kaip į vyro agresiją, dėl to gali būti daugiau neaiškumų, kiek kuri pusė yra įsitraukusi. Taigi žmonos smurtas tikėtina bus atskleidžiamas tik tada, kai abu poros nariai smurtauja. Antra, žmonos agresija padidina riziką, kad ateityje ji nukentės nuo vyro rankos. Pavyzdžiui, Feldas ir M. A. Strausas (1989) nustatė, kad moterys, kurios naudojo tam tikrą smurtą (spardymas, mušimas, grasinimas ginklu) prieš savo vyrus, kai šie to nedarė, daug dažniau negu tos, kurios nenaudojo smurto, nukentėjo nuo savo vyrų kitais metais.

Nusikaltėliai su praeityje įvykdytais smurto aktais kelia didesnę smurto prieš sutuoktinę riziką, net jeigu smurtas praeityje nebuvo nukreiptas prieš intymias partneres arba šeimos narius.

Demografinės ir tarpusavio santykių charakteristikos

Kai kurios šeimų demografinės charakteristikos susijusios su partnerių ir sutuoktinių naudojama prievarta (Kropp, Hart, Webster, ir Eaves, 1995). Pavyzdžiui, šeiminio smurto dažnumas linkęs didėti, kai yra didesnis partnerių amžiaus skirtumas. Kiti demografiniai šeiminio smurto rizikos faktoriai susiję su didėjančiu stresu šeimoje.

Pavyzdžiui, žemesnio ekonominio statuso vyrai yra labiau linkę smurtauti šeimoje negu geresnę finansinę padėtį turintys vyrai. Nedarbantys vyrai dažniau linkę naudoti prievartą šeimoje.

Santykiai, kuriuose vyksta smurtas, dažniausia yra labiau skurdūs, konfliktiški ir gali būti apibūdinami daugiau neigiamų interakcijų, negu santykiai, kuriuose nėra smurto. Vyrai, smurtaujantys prieš savo partneres, yra mažiau patenkinti savo santykiais negu nesmurtaujantys. Reikėtų pabrėžti, kad nemažai (daugiau nei 50 proc.) porų, kuriose smurtaujama, teigė kad yra patenkintos savo santuoka, ypač jos pradžioje. Svarbu, kad siekiant nustatyti smurtavimo rizikos veiksnius paaiškėjo, jog poros, kurios patyrė rimtą santykių kančią, patiria didesnę smurto riziką nei tie, kurios nepatyrė, taigi neaišku, ar kančia priveda prie smurto, ar smurtas prie kančios. Maždaug 60 proc. porų, besikreipiančių dėl šeimos terapijos, kalbėjo apie vedybinę agresiją; šis lygis yra 3–4 kartus didesnis nei bendrai populiacijoje (Vivian ir Malone, 1997).

Smurto namuose rizikos nustatymo metodikos

Dabar validžiausiomis smurto namuose rizikos nustatymo metodikomis laikomos Pavojaus nustatymo skalė (angl. *Danger Assessment (DA) Scale*; aut. Campbell, 1995, 1998, 1999), Smurto prieš sutuoktinį rizikos nustatymo skalė (angl. *Spousal Assault Risk Assessment (SARA)*; aut. Kropp, Hart, Webster, Eaves, 1995, 1998), Polinkio į smurtą skalė (angl. *Propensity for Abusiveness Scale (PAS)*; aut. Dutton, 1995, 1999) ir Psichopatijos klausimynas–atnaujinta versija (angl. *Psychopathy Checklist–Revised (PCL–R)*, aut. Hare, 1991).

Pavojaus nustatymo (DA) skalė

A. Campbell (1995) sukūrė Pavojaus nustatymo (DA) skalę, kurią apibūdina kaip statistiškai pagrįstą metodą, paremtą ankstesnių tyrimų rezultatais ir skalės validumo, vidinio suderinamumo pakankamais rodikliais. Tuo ši metodika skiriasi nuo dažnai klinikinėje praktikoje taikomų kitų vertinimo metodų.

Smurto rizikos kriterijai, nurodomi šioje metodikoje, paremti tuo, kaip pačios **moterys suvokia** jų partnerių joms keliamą pavojų būti nužudytoms. Jų baimės būti nužudytoms ir patirto smurto ryšys nėra žinomas. Be to, A. Campbell tyrimai paremti ne tiesiogine moters patirtimi, bet anksčiau patirto smurto vertinimais. Tokio pobūdžio tyrimas yra retrospektyvus pobūdžio, todėl kyla problemų interpretuojant gautus duomenis. Weiszas, M. T. Tolmanas ir E. B. Saundersas (2000) naudodami DA metodiką, bandė nustatyti tikimybę, kada smurtinis elgesys šeimoje pasikartos. Duomenis pateikė 177 moterys, gyvenančios su vyrais, kurie buvo nukreipti priverstinei terapijai dėl šeimoje naudojamo smurto. Weiszas, M. T. Tolmanas ir E. B. Saundersas (2000) nustatė, kad moterys, kurios manė, kad smurtas daugiau nepasireikš, arba manė, kad yra didelė tikimybė, kad smurtas kartosis, dažniausiai buvo teisios 4 mėnesius į priekį nuo pateiktos prognozės. Moterų atsakymų analizė parodė, kad požymiai, reikšmingai susiję su galimu tolesniu vyro recidyvizmu, buvo spyris (smūgis koja), įkandimas, smūgiavimas kumščiu, prievartiniai lytiniai santykiai, smauginimas, dusinimas, apsaugos nuo vyro reikalavimas iki pirmąkart suimant vyrą, vyro grasinimai, vertimas atsiimti skundą, tai, kad vyras draudžia žmonai išvykti, matytis su kai kuriais žmonėmis, riboja jos galimybę naudotis automobiliu arba telefonu bei kaltina ją neištikimybe. Derinant Pavojaus nustatymo klausimyną su kitomis metodikomis, 22 proc. atvejų buvo galima teisingai numatyti pakartotinį smurtą šeimoje.

Smurto tarp sutuoktinių rizikos nustatymo skalė (SARA)

Smurto tarp sutuoktinių rizikos nustatymo skalė (angl. *SARA – Spousal Assault Risk Assessment*; aut. Kropp ir kt., 1995; Kropp, Hart, Webster, ir kt., 1998) naudojama nustatant pakartotinio smurto šeimoje rizikos laipsnį. Ją sudaro 20 teiginių, dažniausiai įvardijamų literatūroje, analizuojančioje smurtą prieš žmonas (partneres). Šiuos teiginius įvertina specialistai, siekdami nustatyti gresiančios rizikos tikimybę, kad vyras gali naudoti smurtą prieš savo partnerę.

SARA metodikos autoriai pabrėžia, kad metodika nėra klausimynas arba testas. Jos paskirtis yra ne pateikti absoliučius arba santykinus rizikos įverčius ir normas, bet sustruktūrinti ir pagrįsti profesionalų pateikiamus galimos rizikos įvertinimus. SARA nėra formalus psichologinis testas, todėl juo gali naudotis ne tik psichologai. SARA metodika gali būti naudojama ikiteisminiam įvertinimui, sprendžiant apie smurtautojo sulaikymo būtinumą, nukreipimą į pataisos įstaigas, sprendžiant apie civilinę asmens atsakomybę, perspėjant trečiuosius asmenis apie partneriui gresiantį pavojų, įvertinant galimą smurto grėsmę, remiantis kitų asmenų pateikta informacija.

SARA metodikos taikymo procedūra apima interviu su asmeniu, kaltinamu smurtavimu. Be to, remiamasi papildoma informacija, gauta atliekant fizinės ir emocinės prievartos įvertinimą, narkotikų ir alkoholio vartojimą, taip pat įvairia faktine informacija, pavyzdžiui, policijos pareigūnų ataskaitomis, nukentėjusiųjų pareiškimais, duomenimis apie ankstesnę smurtautojo kriminalinę elgesį, kitomis psichologinėmis tyrimo procedūromis. SARA metodikos autoriai rekomenduoja, kad bet kuris rizikos tyrimo interviu apimtų sritis, nurodomas 24 lentelėje.

24 lentelė. Sritis, kurias apima smurto tarp sutuoktinių rizikos nustatymo nustatymo skalė (SARA) (Kropp ir kt., 1995)

Sritis:

Vaikystėje patirtas smurtas ir apleistumas, pvz.: pedagoginis apleistumas, emocinis apleistumas ir pan.

Profesinis užimtumas ir socialinė patirtis

Ryšių su kitais ypatumai

Fizinės ir psichinės sveikatos ypatumai

Dabartinė psichinė sveikata

Anksčiau pasireiškęs smurtinis elgesys

Anksčiau pasireiškęs kriminalinis elgesys

Dabar patiriamas stresas

Dabartinė socialinė parama

Vadove, kuriame pateikiama informacija apie Smurto prieš sutuoktinį rizikos nustatymo skalę (SARA), aprašomi vertinimo principai ir skaičiavimo metodika kiekvienai sričiai atskirai. Vertinama nuo 0 (nebūdinga) iki 2 (išreikšta). Be to, klausimyne yra keletas **kritinių teiginių**, kurie apibūdinami taip: „atsižvelgiant į atvejo ypatybes, šie teiginiai yra pakankami, kad leistų vertinančiam asmeniui padaryti išvadą, jog individui gresia akivaizdus sužalojimo pavojus“. Remiantis šiais kritiniais teiginiais, turi būti imamasi neatidėliotinų veiksmų. Vadove pateikiamos tinkamos sprendimų, kaip reikia elgtis nagrinėjamu atveju, strategijos atsižvelgiant į įvairius rizikos veiksnius.

Metodikos validumas buvo tikrintas daugelyje tyrimų, naudojančių 6 imčių, kuriose tiriamieji buvo suaugę vyrai nusikaltėliai (N=2681), duomenimis. Rezultatai parodė, kad su SARA metodika galima nustatyti asmenis, kurie smurtavo prieš žmoną (partnerę), ir kurie – ne. Kitoje imtyje SARA metodika leido diferencijuoti asmenis, kuriems būdingas smurto recidyvizmas, nuo tų, kurie naudojo smurtą vieną kartą.

Polinkio į smurtą skalė (PAS)

Polinkio į smurtą skalė (angl. *PAS*) (Dutton, 1995) buvo kuriama pagal duomenis, gautus tiriant nuteistus smurtautojus ir kontrolinę grupę, kurią sudarė nenaudojantys smurto asmenys (n=206). Iš tų duomenų atrinkti teiginiai, kurie patikimiausiai leido numatyti smurto prieš žmonas (partneres) riziką. PAS yra savęs įvertinimu pagrįsta skalė, kurioje pateikti teiginiai neatrodo tiesiogiai susiję su smurtavimu, nes tiriami įvairūs su smurtautojų vaikyste susiję veiksniai – tėvų auklėjimo pobūdis, prieraišumo pobūdis, pykčio apraiškos, traumos požymiai ir savęs vaizdo stabilumas. Pažymėtina, kad vaiko patirtas tėvo arba motinos atstūmimas koreliuoja su aukštais to asmens PAS įverčiais, atitinkamai 0,54*** ir 0,42** suaugusiojo amžiuje. Tėvų auklėjimo stilius tiesiogiai susijęs su smurto naudojimu prieš partnerę (sutuoktinę).

Tiriant šia metodika, daugiausia dėmesio skiriama partnerės (sutuoktinės) patiriamai emocinei prievartai įvertinti. Ja remiantis galima numatyti smurtaujančius vyrus 82,2 proc. tikslumu. Socialinio pageidaujamumo veiksniai pastebimai nepakeičia šių vertinimų ryšio

su moterų pateiktais smurtavimo prieš jas vertinimais. PAS metodikos validumas buvo tikrinamas bendros populiacijos vyrų imtyse (n=500). Jo prognostinis tikslumas išliko toks pats kaip ir originalios imties atveju. Nors PAS metodika pasižymi geru validumu, joje daugiausia dėmesio skiriama emocinei prievartai. PAS įverčiai koreliavo (0,51) su aukos pateiktais duomenimis apie smurtautojo vyravimą ir aukos izoliavimą, kurį taikė smurtautojas, ir su emociniu smurtu (0,37). Remiantis kitų tyrimo metodikų duomenimis, PAS koreliavo su grasinimu aukai (0,76) ir fiziniu smurtu (0,30). Visos koreliacijos buvo statistiškai reikšmingos. PAS reikšmingai koreliavo ir su vyro pykčio ir nepasitenkinimo įverčiais, klausantis įrašo, kuriame buvo užfiksuotos smurto scenos (Dutton ir Parkin, 1999).

Pažymima, kad PAS labiau tinka naudoti ne kriminalinėje populiacijoje, bet tais atvejais, kai pagrindinis tikslas yra nustatyti ir numatyti emocinę prievartą ir fizinės prievartos riziką bendroje populiacijoje. Kita vertus, SARA ir panašios tyrimo metodikos apima veiksmus, susijusius su ankstesniu smurtiniu elgesiu, ir gali būti tinkamesnės naudojant populiacijoje, kurioje PAS netinka.

Psichopatijos klausimyno (PCL–R) naudojimas numatant smurtinį elgesį

Psichopatija, kaip jau minėta ankstesniuose skyriuose, yra asmenybės sutrikimas, kuriam būdingas empatijos trūkumas ir pastovus, dažnas, įvairus asocialus elgesys, prasidedantis ankstyvame amžiuje (Hart, Hare, 1997). Psichopatija nustatoma naudojant Psichopatijos klausimyno atnaujintą versiją (angl. *Psychopathy Checklist–Revised (PCL–R)*, Hare, 1991). Šis klausimynas taip pat naudingas nustatant smurtinį elgesį apskritai (pvz., smurtas namuose). Naudojant PCL–R, tiriamojo įvertinimas grindžiamas duomenimis, gautais interviu metu. Papildomai gali būti atliekama konkretaus atvejo analizė, studijuojami duomenys iš nusikaltėlio bylos, paimamas interviu iš šeimos narių ir darbdavių, naudojami kriminalinio elgesio ir psichiatrinės ekspertizės duomenys. Naujesnė šio klausimyno versija PCL:SV, premta apkla-

siamo asmens savistata, gali būti naudojama ir tiriant nusikaltėlių, ir bendros populiacijos asmenis.

Psichopatams būdinga tai, kad jie pradeda nusikalsti ankstyvame amžiuje (pvz., ankstyvoje paauglystėje), jiems būdingas aukštas žiauraus kriminalinio elgesio lygis bent jau iki 40–50 metų. Įkalinimo metu šie asmenys labiausiai linkę į smurtą, o išlaisvinti dažniausiai padaro pakartotinių nusikaltimų, vadinasi, jiems būdingas recidyvizmas. Terapinės programos, taikomos įkalinimo metu, jiems nėra veiksmingos.

PCL ir PCL–R metodikos leidžia patikimai numatyti pakartotinę nusikalstamą veiklą, tačiau jos naudingos ir tuo, kad surinkta informacija padidina kitomis tyrimo metodikomis gautų duomenų prognostinę vertę. PCL ir PCL–R nustatyta psichopatija stipriau susijusi su recidyvizmu, nei kai asmeniui nustatomas koks kitas asmenybinis sutrikimas (pvz., asocialios asmenybės sutrikimas).

Dunfordo tyrime San Diege dalyvavo 850 vyrų, dalyvavusių terapinėje programoje ir baigusių jiems už smurtą prieš žmonas paskirtą gydymą. Lyginant vyrus, kurie po terapijos kurso nustojo naudoti smurtą prieš žmonas, su tais, kurie ir toliau smurtavo, paaiškėjo, kad toliau smurtaujančių asmenų grupės asmenys šešis kartus dažniau nei pirmos grupės vyrai pagal PCL:SV metodiką surinko daugiau nei 12 balų (skalė yra nuo 0 iki 24 balų).

P. R. Kroppas, S. D. Hartas, Whittemore'as, C. D. Websteris ir D. Eavesas (1998) taikė PCL:SV ir SARA metodikas. Remiantis informacija apie ankstesnius smurto atvejus, nešališki ekspertai vertino 50 smurtautojų recidyvistų ir 50 smurtautojų nerekidyvistų neturėdami informacijos apie tai, kaip šie asmenys elgėsi vėliau. Paaiškėjo, kad SARA metodika leido gerai atskirti asmenis, kurie po pirmo sulaikymo kartojo smurtą prieš savo partneres, nuo tų, kurie daugiau nebesmurtavo. PCL:SV metodika neleido atskirti tų asmenų tarpusavyje. Šis faktas labai įdomus žinant, kad PCL labai gerai gali numatyti smurtinius nusikaltimus ateityje. Kita vertus, nelabai tikėtina, kad psichopatas bus tipiškas recidyvistas, naudojantis smurtą prieš savo žmoną (partnerę). Vienas iš pagrindinių psichopato asmenybės bruožų yra tas, kad psi-

chopatui nėra būdingas prierašumas prie kitų žmonių, t. y. jis gali turėti vis naujų partnerių. Psichopatams taip pat nėra būdingas patologinis priekabus prierašumas (angl. *pathological clinging attachment*) prie savo partnerės, kuris kartais pasitaiko tarp smurtaujančiųjų prieš savo partneres (Dutton, 1995; Holtzworth–Monroe, Stuart, 1994). Vis dėlto gana vieningai sutariama, kad PCL–R, ko gero, nėra geriausias instrumentas arba bent jau ne vienintelis, kuris leistų numatyti būsimą smurtą būtent prieš žmoną (partnerę).

Patiriamo smurto sąsajos su viktimizacija šeimoje

Sąsajos požymių, susijusių su viktimizacija šeimoje, yra daug mažiau ryškios nei susijusios su smurtavimu. Toliau pateikiami tie veiksniai, kurie, remiantis tyrimais, susiję su viktimizacija. Viena iš stipriausių viktimizacijos korelacijų yra smurto stebėjimas savo genetinėje šeimoje. Hotalingas ir Sugarmanas (1986) atliko rizikos faktorių apžvalgą remdamiesi 97 empiriniais tyrimais. Nustatyta, kad **moters buvimas tėvų smurto liudytoja** vaikystėje aiškiai susijęs su buvimu smurto auka ateityje. G. K. Kantoras ir M. A. Strausas (1989) nustatė dvigubą smurto aukų, kurios genetinėje šeimoje matė smurtą ir dabar patiria sutuoktinio prievartą, lyginant su moterimis, kurios nepatiria sutuoktinio smurto skirtumą (atitinkamai 19 proc. ir 9 proc.). Taigi smurtas aukos genetinėje šeimoje yra stiprus rodiklis, kad ji gali patirti smurtą savo santuokoje. Kitais tyrimais (Jackson, 1996; Kalmuss, 1984) nustatyta, kad vaikystėje matytas smurtas stipriai prognozuoja viktimizaciją ateityje.

Nepaisant šių išvadų, rezultatai yra ne visai aiškūs. Literatūros apžvalgos (Pagelow, 1984; Sedlak, 1988) nurodo, kad tėvų prievartos stebėjimas nėra nuosekliai koreliuojantis su viktimizacija suaugus. Be to, G. T. Hotalingo ir D. B. Sugarmano (1990) Nacionalinio šeimos smurto tyrimo duomenų analizė neparodė smurto stebėjimo genetinėje šeimoje ir viktimizacijos suaugus sąsajų. Šiame tyrime autoriai nagrinėjo keletą prieš tai nustatytų rizikos veiksnių taikydami įvairius statistinius

metodus ir nustatė, kad buvimo smurto liudytoju įtaka gali būti nustelbta kitų ryškesnių rizikos ženklų, tokių kaip vedybiniai konfliktai. Cappelas ir Heineris (1990) nustatė genetinės šeimos agresyvumo ir viktimizacijos suaugus sąsajas.

Kitas rizikos faktorius, kuris sulaukė didelio tyrinėtojų dėmesio, yra **vaikystėje patirta viktimizacija**. Tarp mušamų moterų labai daug yra tokių, kurios vaikystėje patyrė smurtą. Pavyzdžiui, viename smurtą patiriančių moterų tyrime 71 proc. iš jų vaikystėje patyrė fizinę prievartą ir 53 proc. seksualinę prievartą (Weaver ir Clum, 1996). Čia irgi yra prieštarų tyrimų rezultatų. Kai kuriose literatūros apžvalgose teigiama, kad smurtas vaikystėje nėra vėlesnės viktimizacijos rizikos faktorius (Hotaling ir Sugarman, 1986; Pageloev, 1984). Nuodugnesnis tyrimų, kurie teigia, kad nėra smurtą patiriančių moterų prievartos patyrimo vaikystėje skirtumų, nagrinėjimas parodė, kad vis dėlto smurtą patyrusių moterų santykiai suaugus yra konfliktiškesni negu smurto nepatyrusių (Rosenbaum ir O'Leary, 1981; Telch ir Lindquist, 1984). Panašiai ir G. T. Hotalingas bei D. B. Sugarmanas (1990) teigia, kad kai skaičiuojant įtraukiami kiti rizikos požymiai, tokie kaip vedybiniai konfliktai, tėvų smurto patyrimas vaikystėje, neatskiria smurtą patiriančių žmonių nuo nepatiriančių.

Taip pat buvo tiriamos ankstesnės fizinės viktimizacijos santykiuose ir vėlesnės viktimizacijos santuokoje koreliacijos. Padaryta prielaida, kad elgesio modeliai, apimantys smurtą, susiformavę vienu santykių metu, linkę persikelti ir tapti pagrindiniais kituose vedybiniuose santykiuose. Tai leidžia manyti, kad smurtas ankstesniuose santykiuose gali būti smurto vedybiniuose santykiuose rizikos veiksnių. B. Roscoe ir N. Benaske'as (1985) apklausė nuo šeiminio smurto nukentėjusias prieglaudų klientes ir nustatė, kad 51 proc. iš mušamų moterų teigė, kad ankstesniuose santykiuose patyrė fizinę prievartą. Šiame tyrime nebuvo kontrolinės – smurto santykiuose nepatiriančių moterų – grupės, taigi sunku daryti išvadas.

Priklausomybę sukeliančių medžiagų vartojimas. Daugelyje tyrimų nagrinėtas žmonos narkotikų arba alkoholio vartojimas kaip viktimizacijos rizikos faktorius. B. A. Milleris, W. R. Downsas ir M.

D. Gondoli (1989) lygino skaičius sutuoktinių smurto tarp alkoholikų ir nealkoholikų moterų ir nustatė, kad alkoholį vartojančios moterys vedybinuose santykiuose daug dažniau patiria smurtą. G. K. Kantoras ir M. A. Strausas (1989) teigia, kad, lyginant su ne aukomis, moterys, kurios patyrė rimtą savo partnerių smurtą, šešis kartus dažniau vartojo narkotikus ir tris kartus daugiau tarp jų buvo geriančiųjų per pastaruosius metus. Šie autoriai teigia, kad alkoholio ir narkotikų vartojimas buvo silpnai prognozuojantis silpną fizinę prievartą prieš žmoną ir nebuvo reikšmingas faktorius rimtai žmonos viktimizacijai. Jie apibendrina, kad nors moterys, kurios naudoja alkoholį ir narkotikus, patiria didesnę riziką patirti smurtą, vidutinė fizinė prievarta vykdoma ir prieš tas moteris, kurios nenaudoja alkoholio ir narkotikų. Panašiai G. T. Hotalingas ir D. B. Sugarmanas (1986) rizikos faktorių apžvalgoje nustatė labai silpnas moters alkoholio ir narkotikų vartojimo bei viktimizacijos santuokoje sąsajas. Jie padarė išvadas, kad tik nepertraukiamas pastovus moters alkoholio arba narkotikų vartojimas gali būti laikomas viktimizacijos rizikos faktoriumi. B. A. Milleris ir W. R. Downsas (1993) lygino viktimizacijos lygį tarp alkoholį vartojančių moterų ir nepaimtųjų iš bendros populiacijos, ir nustatė didesnę sutuoktinių prievartos lygį tarp alkoholį vartojančių moterų. Atsižvelgdami į tai, kad alkoholį vartojančios moterys taip pat dažniau patyrė vaikystėje fizinę ir seksualinę prievartą, autoriai daro prielaidą, kad alkoholio vartojimas gali būti kaip įveikimo strategija reaguojant į viktimizacijos patyrimą. Taigi sunku atskirti, ar alkoholis yra viktimizacijos priežastis, ar jis vartojamas kaip pabėgimo nuo smurto kančios, strategija. K. E. Leonardas ir M. Senchakas (1996) nustatė, kad žmonos alkoholio vartojimas buvo patikimas vedybinio smurto numatymo veiksnys tik tada, kai aukštai koreliavo su vyro alkoholio vartojimu. Įvairūs duomenys rodo, kad nors aukos alkoholio ir narkotikų vartojimas turi įtakos vedybiniam smurtui, smurtautojo alkoholio ir narkotikų vartojimas yra patikimesnis rizikos veiksnys.

Pajaustas/suvoktas pavojus. Jeigu moteris tiki, kad vyras pradės smurtauti, tai turėtų būti laikoma svarbiu rizikos rodikliu ir reikėtų nedelsiant suteikti moteriai pagalbą. Moteris turi daugiau patirties sa-

vo situacijoje negu specialistas, vertinantis potencialų pavojų. Weiszas, M. T. Tolmanas ir E. B. Saudersas (2000) atliko tyrimą, kuriame lygino du rizikos vertinimus vertindami smurto pasikartojimo riziką, remdamiesi literatūroje pateikiamais 25 rizikos veiksniais ir pačios moters vertinimu, ar jos vyras ateityje vėl bus agresyvus. Paaiškėjo, kad moterys daug efektyviau numatė rimto smurto pasikartojimą per ateinančius šešis mėnesius, negu kai tai buvo daroma remiantis rizikos veiksniais, aprašytais literatūroje.

Smurtas šeimoje ir nepilnamečių seksualiniai nusikaltimai

Seksualiniai nepilnamečių nusikaltimai sudaro gana didelę dalį visų nepilnamečių padarytų nusikaltimų. Užsienio autorių duomenimis, nepilnamečiai sudaro maždaug ketvirtadalį visų seksualinės prievartos prieš vaikus atvejų (Groth, Longo, McFadin, 1982). Nepilnamečių seksualiniai nusikaltimai nėra pakankamai plačiai tyrinėjami moksliniuose tyrimuose. Tai gali būti siejama su tuo, kad dažnai manoma, jog nepilnamečių nusikalstamas seksualinis elgesys yra labiau tiriamojo pobūdžio, ir suaugus nebesitęs. Tokia prielaida ne visada pasitvirtina, nes, kaip rodo tyrimai, beveik visi už seksualinius nusikaltimus nuteisti suaugę nusikaltėliai nurodo, kad pirmą seksualinį nusikaltimą jie padarė paauglystėje (Groth ir kt., 1982). Gana pagrįstai galima teigti, kad yra tęstinumas tarp nusikalstamo seksualinio elgesio paauglystėje ir tokio paties elgesio suaugystėje, nes pasirenkamos panašaus amžiaus aukos, kartojasi prievartos pobūdis ir kitos aplinkybės, kuriomis buvo įvykdytas seksualinis užpuolimas paauglystėje ir suaugystėje (Groth, 1977; Porter, 1990).

Analizuojant, kokie veiksniai siejasi su nepilnamečių seksualiniais nusikaltimais, dažniausiai tyrinėjami šeimos veiksniai, galėję turėti įtakos nepilnamečių nusikaltimams. Prie šių veiksnių priskiriama šeimos sudėtis, kriminalinis šeimos narių elgesys ir vaiko (paauglio) vaikystėje patirtas seksualinis ir fizinis smurtas (Awad, Saunders, 1991; Haapasalo, Hamalainen, 1996).

Tyrimai rodo, kad vienas iš kritinių nepilnamečio seksualinio nusikaltėlio šeimos ypatumų yra žiauraus fizinio smurto stebėjimas tarp paauglio tėvų (Haapasalo, Hamalainen, 1996). Tėvų tarpusavio konfliktai apskritai buvo susiję su vaiko taikomu kitų vaikų erzinimu, priekabiavimu mokykloje (Oliver, Oaks, Hoover, 1994) ir priešišku atribucijų susiformavimu (Fraser, 1996), o tai savo ruožtu gali būti susiję su nepilnamečių nusikalstamu seksualiniu elgesiu.

Tyrimai rodo, kad egzistuoja smurto šeimoje ir nepilnamečių seksualinių nusikaltimų ryšys. D. O. Lewisas ir kt. (1981) tyrimo duomenimis, net 79 proc. nepilnamečių seksualinių nusikaltėlių matė smurtą namuose, o kontrolinėje nedelinkventinių paauglių grupėje smurtą matė maždaug 20 proc. paauglių. Be to, paauglių padarytų nusikaltimų žiaurumas buvo susijęs su žiaurumo prieš nepilnamečio nusikaltėlio motiną laipsniu (Smith, 1988).

Tyrimų duomenų kol kas nepakanka aiškinant smurto šeimoje ryšį su nepilnamečių seksualinio pobūdžio nusikaltimais. Pirma, nors seksualiniai nusikaltėliai iš tiesų dažniau mato smurtą namuose negu nusikaltimų nedarantys paaugliai, ne visada tyrimuose randama, kad jie mato smurto daugiau nei kitokio pobūdžio nusikaltimus darantys paaugliai (Haapasalo, Hamalainen, 1996) arba tie, kurie daro žiaurius nusikaltimus. Galima daryti išvadą, kad smurtas šeimoje ir kiti su juo susiję nepalankūs šeimos veiksniai gali būti apskritai susiję su žiauriu ir agresyviu elgesiu, o ne specifiskai su seksualinio pobūdžio nusikalstamu elgesiu. Antra, nėra užtektinai tyrimų, kuriais remiantis būtų galima išsiaiškinti mechanizmus, kaip smurtas šeimoje daro įtaką tam, kad paauglys darys seksualinio arba kitokio pobūdžio smurtinius nusikaltimus. Tokio mechanizmo žinojimas padėtų kurti tinkamas intervencines programas, specifiskai nukreiptas į padarinių, kuriuos vaikui sukėlė šeimoje matytas smurtas, šalinimą.

SEKSUALINĖ PRIEVARTA

Pagrindinės sąvokos:

Seksualinis smurtas

Išžaginimas

Lytinis subrendimas

Seksualinio užpuolimo ciklas

Seksualinės prievartos apibūdinimas

Seksualinės prievartos apibūdinimas

Lytinė (seksualinė) prievarta yra viena iš seksualinio smurto formų. Kitos jo formos yra: seksualinis priekabiavimas (labiausiai paplitusi), seksualinis užpuolimas, išžaginimas, smurtas namuose ir seksualinė žmogžudystė (rečiausiai pasitaiko). Tyrimai rodo, kad moterys gana dažnai kenčia nuo lytinės prievartos, tačiau tikslių statistikos duomenų nėra, nes jos ne visada kreipiasi į policiją, ypač kai smurtą patiria šeimoje.

Seksualinio smurto (prievartos) sąvoka vartojama apibrėžti smurtą arba atkreipti dėmesį į užpuolimus arba aiškiau seksualinio turinio „pasiūlymus“. Čia seksas ir seksualumas naudojami dominavimui išreikšti. Seksualinės prievartos apibrėžimai yra labai įvairūs. Paprasčiausiai seksualinė prievarta gali būti apibrėžta kaip seksualiai netinkamas elgesys, nukreiptas į kitą asmenį be jo noro bei sutikimo arba išreikštas agresyviu būdu, tačiau kai kurie autoriai teigia, kad tikslesniam seksualinės prievartos apibrėžimui būtini 3 struktūriniai elementai. Jame turi būti nurodoma, kas sukelia priežastį; kas yra smurto arba užpuolimo objektas – moteris, šeima grupė ir (ar) vyras, nepatenkintas moterimis arba merginomis; įvykio padarinių reikšmė nukentėjusiesiems.

Literatūroje dažniausiai nurodomi du lytinės prievartos prieš moteris atvejai: asmenys verčia arba bando priversti lytiškai santykiuoti grasindami, naudodami moralinę arba fizinę prievartą; asmuo prieš moters valią nepageidaujamu būdu ją liečia, bučiuoja, glamonėja. Visos seksualinės prievartos formos yra konkretesnė šių atvejų išraiška, pavyzdžiui, asmuo vertė žiūrėti į lyties organus, stebėti lytinį aktą, mėgino išžaginti ir t. t.

Išžaginimas yra vyro lytinis santykiavimas su moterimi prieš jos valią arba be jos sutikimo vartojant smurtą, grasinimus arba pasinaudojant moters būkle. Įstatymo leidėjo teigimu, išžaginimas yra ir lytinis santykiavimas iškreiptomis formomis (pvz., per burną, išeinamąją angą ir kt.).

Fizinis smurtas – tai mušimas, smūgių sudavimas, surišimas ir panašūs smurto veiksmai prieš nukentėjusiąją siekiant nuslopinti jos pasipriešinimą ir lytiškai santykiuoti prieš jos valią. Grasinimai yra psichinis smurtas, kurio tikslas, kaip ir fizinio smurto, – nuslopinti pasipriešinimą ir lytiškai santykiuoti prieš moters valią. Grasinimu, kuris vartojamas kaip priemonė nukentėjusiosios pasipriešinimui nuslopinti jos išžaginimo tikslais, reikia suprasti nukentėjusiosios bauginimą tokiais veiksmais ir pasakymais, kurie reiškia ketinimą tuojuo pavartoti fizinį smurtą prieš ją pačią arba artimus jos giminaičius (pvz., vaikus). Grasinimas gali būti tikras, o ne tariamas, nukentėjusioji jį turi suprasti kaip realią grėsmę savo arba savo artimųjų gyvybei arba sveikatai. Grasinimais šio straipsnio prasme nelaikomas grasinimas pavartoti fizinį smurtą ateityje, grasinimai paskleisti garbę žeminančias, kompromituojančias žinias arba sunaikinti turtą (ir ateityje, ir tuoj pat).

Prispyrimas lytiškai santykiuoti yra poveikis priklausomos moters psichikai (grasinimai padaryti žalą) arba moters, arba jos artimųjų interesų pažeidimas siekiant priversti prieš jos pačios norą lytiškai santykiuoti arba kitokiu būdu tenkinti lytinę aistrą su kaltininku arba kitu jo nurodytu asmeniu. Prispyrimas padaromas tiesiogine tyčia, tačiau, kitaip nei išžaginimo atveju, prispiriamas siekiama tenkinti lytinę aistrą naudojantis tik moters materialiniu arba tarnybiniu priklausomumu, nepavartojus nei fizinio, nei psichinio smurto ir nepasinaudojus bejėgiška būkle.

Pasinaudojimas bejėgiška nukentėjusiosios būkle yra tais atvejais, kai moteris dėl savo fizinės arba psichinės būklės (fiziniai trūkumai, mažametystė, psichinės sveikatos sutrikimas, kitokia liguista arba nesąmoninga būklė ir pan.) negali suprasti jos atžvilgiu daromų veiksmų pobūdžio ir reikšmės arba negali priešintis kaltininkui, o šis, pradėdamas lytiškai santykiuoti, suvokia, kad nukentėjusiosios būklė yra bejėgiška. Lytinis santykiavimas žinant, kad moteris yra nepakaltinama, laikomas išžaginiu pasinaudojant bejėgiška nukentėjusiosios būkle.

Lytinis santykiavimas su mažamete mergaite, neturinčia 14 metų, nors ir jai sutinkant, laikomas išžaginiu pasinaudojant bejėgiška nukentėjusiosios būkle. Kartais, kai aiškiai matyti, kad mažametė dėl savo išsvystymo, patirties suvokia savo sutikimo reikšmę, yra lytinio santykiavimo iniciatorė, taip pat atsižvelgiant į partnerio asmenybę ir jos santykius su mažamete (pvz., kai trylikametė, turinti lytinio santykiavimo patirtį, pati išprovokuoja keturiolikmetį berniuką), 14 metų neturėjimas gali būti nelaikomas bejėgiška būkle.

Išžaginimas padaromas tiesiogine tyčia, kai kaltininkas suvokia, kad lytiškai santykiuoti jis siekia prieš moters valią arba be jos sutikimo, vartodamas fizinį smurtą, grasinimus arba pasinaudodamas jos bejėgiška būkle. Lytinis santykiavimas apgaulės būdu, pavyzdžiui, piktnaudžiaujant pasitikėjimu, žadant vesti, nėra laikomas išžaginiu. Itin sunkiu išžaginimo padariniu laikomas užkrėtimas sunkia venerine liga, pavyzdžiui, sifiliu. Defloracija (mergystės plėvės pažeidimas), nėštumas teismų praktikoje nepripažįstami itin sunkiais išžaginimo padariniais. Nepilnametės išžaginimas bus tais atvejais, kai nukentėjusioji neturi 18 metų ir kaltininkas tai žinojo, numatė arba pagal įvykio aplinkybes turėjo ir galėjo tai numatyti. Nukentėjusiosios lytinis subrendimas reikšmės neturi.

Lytinis santykiavimas su lytiškai nesubrendusiu asmeniu laikomas nusikaltimu siekiant apsaugoti lytiniam gyvenimui nesubrendusių asmenų lytinę neliečiamybę kaip prielaidą jų normaliam fiziniam, protiniam ir moraliniam vystymuisi. Lytinis santykiavimas su mažamete mergaite, neturinčia 14 metų, yra išžaginimas. Lytinis santykiavimas su lytiškai nesubrendusiu asmeniu yra nusikaltimas tik tais atvejais, kai

kaltininkas žinojo, kad jo partneris yra lytiškai nesubrendęs, arba pagal įvykio aplinkybes turėjo ir galėjo tai numatyti.

Lytinis subrendimas yra toks organizmo išsivystymas, kai žmogus be žalos sau gali atlikti lytines funkcijas: lytiškai santykiuoti, apvaisinti (vyras), pastoti, gimdyti, maitinti kūdikį (moteris). Asmenys, sulaukę santuokinio amžiaus (18 metų), laikomi lytiškai subrendusiais, o nesulaukę 14 metų – lytiškai nesubrendusiais. Asmenų nuo 14 iki 18 metų lytinis subrendimas arba nesubrendimas nustatomas remiantis teismo medicinos ekspertizės rezultatais.

Nusikaltimo subjektu gali būti abiejų lyčių asmenys, turintys 16 metų. Už nesmurtinį lytinį santykiavimą paauglių, neturinčių 16 metų, nors vienas iš jų yra lytiškai subrendęs, o kitas – nesubrendęs, baudžiamoji atsakomybė neatsiranda. Nepilnamečio lytinis santykiavimas su nepilnamečiu, kai abu jie turi 16 metų, nusikaltimu laikomas tik tuo atveju, kai vienas iš jų yra lytiškai nesubrendęs. Jeigu abu nepilnamečiai yra lytiškai nesubrendę, bet turi 16 metų, jie abu traukiami baudžiamojon atsakomybėn.

Įstatymais, siekiant apsaugoti normalų paauglių lytinį ir dorovinį vystymąsi, nusikaltimu laikomas jų fizinis ir intelektualinis tvirkinimas. Nukentėjusieji gali būti abiejų lyčių paaugliai, neturintys 16 metų. Tvirkinamieji veiksmai – tai lytinės aistros patenkinimas neatliekant lytinio akto. Pavyzdžiui, tai gali būti seksualiniai veiksmai paauglio atžvilgiu (pvz., lytinės aistros sukėlimas ir tenkinimas dirginant lyties organus), seksualinių veiksmų atlikimas paauglio akivaizdoje; pornografijos demonstravimas (fotografijų, videofilmų, filmų ir pan.), amoralus pasakojimas apie seksualinių potraukių tenkinimą ir kitoks intelektualinis tvirkinimas. Tvirkinamieji veiksmai nuo išžaginimo, lytinio santykiavimo su nesubrendusiu asmeniu skiriasi tuo, kad šiuo atveju nėra lytinio santykiavimo su paaugliu, t. y. nėra nei natūralaus lytinio akto, nei lytinės aistros tenkinimo iškreiptomis formomis *per os* ir *per anum*, tačiau lytinės aistros tenkinimo formos gali būti. Tvirkinamieji veiksmai kvalifikuojami pagal Baudžiamąjį kodeksą tik tais atvejais, kai jų adresatas yra paauglys, neturintis 16 metų, ir kaltininkas tai žinojo, suvokė arba pagal įvykio aplinkybes turėjo ir galėjo tai numatyti.

Seksualinės prievartos teorijos

Yra daug teorijų, kurių autoriai stengiasi paaiškinti seksualinio prievartautojo elgesį nulėmusių priežasčių etimologiją, tačiau visas jas galima suskirstyti 3 dideles grupes, t. y. į vieno faktoriaus teorijas, dviejų faktorių teorijas ir mikroteorijas.

Vieno faktoriaus teorijos

Vieno faktoriaus teorijose dėmesys atkreipiamas į vieną iš veiksnių kaip į pagrindinį, aiškinama jo svarba bendroje asmenybės struktūroje, elgesio formavimosi procese bei šių dviejų kintamųjų tarpusavio sąveikoje. Šių teorijų autoriai teigia, kad agresyvų seksualinį elgesį nulemia genetinis paveldas ir lytiniai hormonai (steroidai) (biologinės teorijos), kad ankstyvosios vaikystės patirtis, ypač tarpusavio santykiai su tėvais, yra seksualinių nukrypimų tolesniame gyvenime priežastis (psichodinaminė teorija), kad tam tikra seksualinė patirtis, t. y. iškrępęs seksualinis elgesys gali būti išmoktas per klasikinio ir operantinio sąlygojimo mechanizmą, o pačiam išmokimui įtakos turi stebėjimas, vidiniai įsitikinimai bei nuostatos (išmokymo teorijos), kad seksualinė agresija yra normalus reiškinys, nes seksualinę agresiją kaip normą įtvirtina moters ir vyro socialinis statusas visuomenėje (socialinės teorijos).

Vienas iš socialinės teorijos pavyzdžių yra ir seksualinės agresijos kaip nerimo mažinimo mechanizmo modelis. Socialinė aplinka dažnai iš anksto nulemia, kokiomis formomis vėliau bus „realizuota“ viena arba kita asmenybė, o psichologinė asmenybės struktūra ir socialinių apmąstymų adekvatumas sukelia specifines būsenas bei skatina asmenybę ieškoti kontaktų, kuriuose jos būtų panaikintos. Šio požiūrio pagrindas yra žmogaus vystymosi ypatumai ankstyvose raidos stadijose. Tuo laikotarpiu vaiko reikšmingumas kitiems visada primetamas iš išorės, formuojasi savęs reikšmingumo kitiems suvokimas, sugebėjimas adekvačiai priimti supančią tikrovę, kuri yra gyvenimiškos pozicijos formavimosi pagrindas. Seksualinių prievartautojų elgesio vystymuisi būdinga tai, kad jų charakteris socializacijos procese susiformuoja ne visų visuomeninių santykių normų, o tik kai kurių, reikšmingų indivi-

dualiai, pagrindu, todėl, kaip teigia autorius, šiuo atžvilgiu išžaginimas pagal pasikėsینimo objektą gali būti aiškinamas kaip neadekvataus požiūrio į priešingą lytį realizavimas, kuris kyla dėl esamų didelių intelektinio ir dorovinio išsivystymo neatitikimų. Pageidaujamos tarpasmeninės situacijos ir tos, kuri susiklosto realiomis gyvenimo aplinkybėmis, neadekvatumas skatina asmenybę ją koreguoti. Jeigu tai vyksta mažinant asmenybinius lūkesčius savo paties atžvilgiu, kyla vis didėjantis nerimas. Seksualiniams prievartautojams nerimas susijęs su patekimu į jų socialinio vaidmens nesumodeliuotą situaciją.

Pagrindinį vaidmenį konstruojant šią situaciją vaidina seksualinių santykių sritis, kurioje priešingos lyties atstovas yra objektas, su kuriuo susijęs savęs įtvirtinimas. Į tokį situacijos koregavimo elgesio mechanizmą kaip būdas, o kartu ir būtina sąlyga išsikeltam tikslui (t. y. sumažinti nerimą) pasiekti, įsitraukia ir prievarta. Galima teigti, kad nerimas yra agresyvaus elgesio mechanizmo paleidžiamoji jėga, daugiau arba mažiau susijusi su lytinio pasitenkinimo poreikiu.

Savo seksualiai agresyviems veiksams prievartautojas suteikia asmeninę prasmę. Jis jaučia priklausomybę nuo moters, suvokia ją kaip stipresnę, dominuojančią, bet tuo pat metu neigia moters vertę, siekia išsivaduoti iš pasyvios – paklūstančios pozicijos, todėl stengia agresyviai dominuoti tose situacijose, kuriose iš pat pradžių jaučiasi priklausomas. Dėl šios priežasties seksualinė agresija gali pasireikšti ir būti realizuojama situacijose, kuriose nėra personifikuotų tarpusavio santykių, nes nusikaltėlis nesugeba kitaip užimti dominuojančios pozicijos. Tokia moters atstūmimo forma yra įtvirtinta prievartautojo elgesio programoje ir užtikrina nusikaltimui padaryti būtinų situacijų paiešką.

Daugiafaktorinės ir mikroteorijos

Daugiafaktorinių teorijų autoriai siekdami paaiškinti seksualinės agresijos kilimo mechanizmą jungia vieno faktoriaus teorijų nagrinėjamus veiksnius. Šios teorijų grupės pavyzdys gali būti L. A. Marshallo ir H. E. Barbaree (1990) teorija. Viename iš savo integruotų modelių jie nagrinėja trijų veiksnių (biologinės įtakos, išmokimo pa-

tirties, sociokultūrinių pažiūrų) tarpusavio sąveiką. Jie teigia, kad kiekvienas vyras turi potencialią galimybę panaudoti agresiją siekdamas seksualinių tikslų, kad kritinis laikotarpis tokiam elgesiui pasireikšti yra paauglystė, nes šiuo laikotarpiu vystymosi ypatumai jaunuoliui yra išbandymas: jis turi išmokti suvaldyti savo seksualumą ir agresiją socialiai pageidaujamu būdu. Jaunuoliai, kurių vystymasis buvo sunkesnis (griežti tėvai, fizinė ir seksualinė prievarta), paauglystėje dažniausiai neįgyja adekvataus įgūdžių, galinčių padėti susidoroti su kilusiomis problemomis, lygio. Blogi socialiniai įgūdžiai, kitų teisių ignoravimas kartu su jaučiama vienatve ir pykčiu dar labiau sumažina tikimybę, kad nesaugiai besijaučiantis vaikinai sugebės patenkinti savo poreikius prosocialiu būdu. Šie nesaugumo jausmą skatinantys veiksniai, sąveikaudami su situaciniais, lemia seksualinį užpuolimą: turima asmeninė patirtis trukdo jaunuoliui tam tikroje situacijoje atskirti seksą ir agresiją, be to, esant tinkamai situacijai seksualinio užpuolimo riziką didinantis veiksnys yra ir asmens kultūriniai įsitikinimai dėl moters vyravimo vyro atžvilgiu.

Mikroteorijų autoriai kuria patį seksualinio užpuolimo procesą aiškinančius teorinius modelius, iš kurių du žinomiausi yra recidyvo pasikartojimo ir seksualinių užpuolimų ciklo modeliai.

Recidyvo pasikartojimo ciklo modelis (Gray & Pithers, 1993) skirtas suaugusių seksualinių prievartautojų elgesiui paaiškinti. Jo autoriai ypač daug dėmesio skiria užpuolimą skatinantiems veiksniams ir teigia, kad seksualinio užpuolimo proceso pradžia susijusi su neigiamais jausmais (vienatve, pykčiu, sumaištimi). Neigiami jausmai skatina fantazijas, kuriose asmuo atlieka seksualinės prievartos veiksmus (tai yra išmoktas būdas sumažinti vidinę įtampą). Šios fantazijos dažnai lydimos kognityvinės disfunkcijos, kuri padeda užpuolėjui racionalizuoti nukrypusį savo seksualumą. Taip paaiškinę sau savo elgesį, prievartautojai pradeda planuoti ir baigia vykdyti seksualinį užpuolimą.

Seksualinio užpuolimo ciklo idėją pateikė G. Wolfas (1985) ir panaudojo G. Ryanas ir kolegos (1987) savo darbuose. G. Wolfas teigia, kad bet kokios rūšies vaikų viktimizacija skatina tokių asmenybės

charakteristikų vystymąsi kaip egocentrizmas, iškreiptas savęs vaizdas ir susirūpinimas savo seksualumu. Ji taip pat suformuoja įsitikinimą, kad žmogus yra visagalis, kad seksas yra naudinga pabėgimo nuo tikrovės forma. Fantazijose lytiškai suartėdami prievartautojai yra valdingi (nors iš tiesų jaučiasi pažeidžiami). Ilgainiui dėl nuolatinio fantazavimo jų vidinė nuostata, trukdanti atlikti seksualinį užpuolimą, mažėja, o noras elgtis pagal fantazijas didėja.

Seksualinio užpuolimo ciklo modelis (Ryan & Lane, 1987) paaiškina seksualinio užpuolimo procesą, kur koks nors įvykis, tarpasmeninė sąveika arba problema „paleidžia“ neigiamą savęs suvokimą ir sukelia beviltiškumo jausmą. Prievartautojas nuogaustauja, kad bus atstumtas aplinkinių, ir vėliau dėl realaus atstūmimo atsitraukia į savo fantazijas, kurios suteikia galimybę nesijausti socialiai izoliuotam ir pajusti, kad jis vis dar valdo situaciją, sudaro puikias sąlygas planuoti nusikaltimą: pasirinkti aukas ir sumodeliuoti užpuolimo situaciją, vėliau šį elgesį įgyvendinti.

Realus seksualinis užpuolimas lydymas trumpo kaltės laikotarpio, kurio metu prievartautojai nusprendžia niekada nekartoti tokio savo elgesio. Pats faktas, kad jis yra seksualinis prievartautojas, dar labiau pažemina savivertę ir suformuoja dar neigiamesnį savęs vaizdą, grąžina į ciklo pradžią bei sudaro potencialią galimybę pakartoti nusikalstamą seksualinį elgesį.

Realus seksualinės prievartos elgesys pasireiškia tik tada, kai yra jį suaktyvinančios sąlygos (Finkelhor, 1993): kaip motyvacija seksualinei prievartai, susijusios su seksualiniu sužadiniu, bei vidinių kliūčių įveikimas, išorinių kliūčių, trukdančių įvykdyti užpuolimą, kai yra tinkama ir slapta galimybė jį įvykdyti, įveikimas; aukos pasipriešinimo įveikimas. D. Finkelhoras teigia, kad visi užpuolėjai žino, kad jų elgesys yra netinkamas, bet nusprendžia, jog gali taip elgtis. Tokia kognityvinė disfunkcija dažnai pasireiškia tuo, kad aukos elgesį jie vertina kaip „sutikimo arba pritarimo“ savo prievartaujančiam elgesiui išraišką.

Seksualinių prievartautojų apibūdinimas

Seksualiniai prievartautojai dažniausiai yra 25–30 m. vyrai. Apie moteris seksualines prievartautojas jokių duomenų nėra, nes sunku įsivaizduoti situacijas, kuriose moteris naudotų seksualinę prievartą prieš nepažįstamuosius. Tokie lyties nulemti motyvacijos panaudoti seksualinę agresiją skirtumai turi įtakos ir jos pasireiškimo situacijai: moteris seksualinę prievartą dažniausiai naudoja prieš vaikus, o ne prieš suaugusius asmenis.

Dauguma seksualinių prievartautojų kilę iš neturtingos, žemesnį socialinį statusą visuomenėje užimančios, dažnai nepilnos šeimos. Vaikystėje jiems dažniausiai trūksta tėvo paramos, būdingi staigūs pykčio priepuoliai, jie patiria šeimos narių seksualinę prievartą: jiems gali būti tekę atvirai lytiškai santykiauti su broliais, seserimis ir (arba) (sadištiška) motina. Mokykloje jokių mokymosi sunkumų jie nepatiria, tačiau jiems sunku laikytis tvarkos, paklusti taisyklėms. Mokyklą baigia gerais rezultatais, dažnai siekia tolesnio išsilavinimo.

Socialinis prisitaikymas aplinkoje yra prastas. Tarp bendraamžių jie stengiasi pelnyti „kieto mušeikos“ reputaciją, nors iš tiesų tokie nėra. Vyresnio amžiaus seksualiniai prievartautojai yra vedę, išsiskyrę arba gyvena su moterimi nesusituokę, bet per visą gyvenimą ryšių su moterimis turėjo nedaug. Seksualiniams prievartautojams būdingas asocialios asmenybės sutrikimas, nors jie patys save apibūdina kaip normalų visose srityse, išskyrus seksualinę. Tyrimais nustatyta, kad seksualinius prievartautojus apibūdina ir kitos psichologinės ypatybės. Nurodoma, kad specifinių socialinių įgūdžių trūkumų neturi, tačiau jie nesupranta griežto moters atsisakymo arba suvokia jį kaip teigiamo domėjimosi jais požymį ir mano, kad agresyvus elgesys siekiant jos dėmesio yra tinkamesnis nei normalus atkaklumas (Marshall, Barbee, Fernandez, 1995).

Dėl nepakankamai gerų santykių su tėvais vaikystėje seksualiniai prievartautojai neišsivysto sugebėjimų, būtinų bendravimo poreikiui suaugystėje patenkinti (Marshall, 1989), todėl nesugeba užmegzti intymių tarpusavio santykių ir kenčia nuo emocinio vienišumo (Glick, Marshall, Thornton, 1996). Seksualiniai prievartautojai turi

sunkumų atpažindami emocijas. Jie painioja pyktį, pasibjaurėjimą ir baimę. A. Y. M. Fernandezo ir L. A. Marshallo (1998) tyrimo duomenimis, seksualiniai prievartautojai yra tokie pat empatiški kaip ir „normalūs“ vyrai moterims, kurios pateko į avariją, ir labiau užjaučia moteris, kurias išprievartavo kiti, tačiau jiems trūksta empatijos savo pačių aukoms, todėl galima teigti, kad pagrindinė prievartautojų problema yra ne bendras empatijos trūkumas, o nesugebėjimas suvokti žalos, kurią jie padarė.

Pasitikėjimas savimi yra labai svarbus socialiniuose santykiuose. Sugebėjimas pasitikėti savimi ir kitais, kad jie bus verti pasitikėjimo ir teigiamai nusiteikę, daugiausia priklauso nuo asmens santykių su tėvais kokybės bei vaikystės patirties. Seksualinių prievartautojų pasitikėjimo savimi trūkumas yra toks didelis, kad pasireiškia savęs žeminimu (Marshall, Fernandez, Anderson, 1997).

Seksualiniams prievartautojams dažnai būdingi ir kognityviniai sutrikimai. Seksualiniai prievartautojai klaidingai interpretuoja moterų elgesį, iškreiptai suvokia moters seksualumą, mano, kad auka pati yra kalta dėl užpuolimo, neigia padarytą žalą (Bumby, 1996).

Seksualinių prievartautojų tipologijos

Seksualinių prievartautojų tipologijos yra vienos iš išsamiausių tipologijų socialiniuose moksluose. Jų yra daug ir įvairių, tačiau čia apžvelgtos tik dvi iš jų: seksualinių prievartautojų elgesio ir motyvacijos tipologijos.

Elgesio tipologijoje, kurią pasiūlė R. R. Hazelwoodas (1995), skiriami du seksualinių prievartautojų tipai: nesavanaudis ir savanaudis. **Nesavanaudis** prievartautojas apibūdinamas kaip rūpestingas aukos atžvilgiu. Jis įtraukia auką; mėgaujasi lytiniu suartėjimu; elgiasi kaip meilužis; taikus; menkinantis save; bendradarbiaujantis; naudoja netikrą ginklą. Žodinį, fizinį, seksualinį elgesį jis demonstruoja taip, lyg būtų susirūpinęs aukos gerove, tačiau tai yra „pseudorūpestis“ siekiant apgauti, piktnaudžiaujant pasitikėjimu priversti bendradarbiauti. Prieš atlikdami lytinį aktą šie prievartautojai žaidžia seksualinius

„žaidimus“. Užpuolimo metu jie gali pateikti informacijos apie save, lengvai pasiduoda aukos prašymams nusisukti, grįžti vėliau. Yra išsiblaškę: palieka ginklą aukai prieinamoje vietoje, tačiau ginklas dažniausiai būna netikras arba neužtaisytas.

Savanaudis prievartautojas yra susirūpinęs savimi ir savo jausmais; menkina ir muša auką; nesibučiuoja. Nenori, kad auka būtų įsitraukusi, bendradarbiautų, yra linkę ją niekinti, vadinti „kalė“. Aukos kūnu naudojasi tokiu pat būdu, kaip naudotųsi lėle arba manekenu. Auka rūpinasi tik tuo atveju, kai tai jį pamalonina. Į bet kokius aukos spontaniškus pasisakymus reaguoja jėga. Jeigu su auka bendrauja, pokalbis grasinančio, seksualinio pobūdžio.

Motyvacijos tipologiją pasiūlė A. N. Grothas (1979). Jis nurodo keturis tipus: įrodinėjantis jėgą, užsitikrinantis savo galios pripažinimą, keršijantis (atlyginantis pykčiu), sadistas (sužadinamas pykčio)

Įrodinėjančiam jėgą prievartautojui skatinantis veiksnys yra vienatvė, pasitikėjimo savimi trūkumas. Dažnai būdingas kompensuojantis, neagresyvus, užpuolimą normalizuojantis elgesys, kuris rodo užpuolėjo abejones, kad yra negeidžiamas. Tai pseudonesavanaudiški užpuolikai, dažniausiai naudojantys labai staigias, netikėtas atakas. Jie ieško savo amžiaus aukos; po išprievartavimo gali dar kartą aplankyti aukos namus, persekioti telefonu. Šio tipo seksualiniai prievartautojai po nusikaltimo linkę pasiimti trofėjus ir suvenyrus, veda savo „pergalių“ užrašus, aukas vertina pagal 5 žvaigždučių sistemą. Jie geografiškai stabilūs. Jeigu nepavyksta išprievartauti, tą patį vakarą dar kartą pasikėsina. Seksualinių užpuolimų ciklas – 7–15 d., nes socialiai ir seksualiai adekvatus jausmai greitai išnyksta. Šio tipo prievartautojai gali būti užslėpti transvestitai.

Užsitikrinančiam savo galią prievartautojui skatinantis veiksnys yra troškimas dominuoti asmeniškai nebendraujant su partnere; būdingas išnaudojantis, agresyvus elgesys, kuris rodo išorinį pasitikėjimą savo vyriškumu, vidines abejones ir baimę. Jis neabejoja savo vyriškumu, pasirenka savo amžiaus auką, nusiveža ją į nusikaltimo vietą. Aukos drabužius perpjauja arba perplėšia. Seksualinių užpuolimų ciklas – 25–30 d. Jis savanaudis, bet gali rodyti emocijas, jeigu auka atsipalai-

davusi (tada dažniausiai klausia, ar aukai patogu). Jam patinka palikti aukas emociškai traumuotas, nuogas kelio pakraštyje. Prieš užpuolimą vartoja alkoholį ir (arba) narkotikus. Trofėjų ir suvenyrų neima, bet dažnai daro nusikaltimo garso arba vaizdo įrašus. Užpuolimo metu žemina auką, verčia ją dalyvauti, neglamonėja, nebučiuoja. Savo agresyviu siekia auką valdyti, o ne sužeisti.

Kersijančiam (atlyginančiam pykčiu) prievartautojui skatinantis veiksnys yra neteisybės iš moters potyris; būdingas (perkeltas) elgesys: dėl susikaupusio įniršio seksualinės agresijos lygis yra aukštas. Seksualinio užpuolimo metu jis suveda sąskaitas su moterimis už įsivaizduojamas arba tikras neteisybes; prievartaudamas jas baudžia. Nusikaltimai dažniausiai neapgalvoti, trumpi, naudojamose trumpose staugios atakos. Aukomis pasirenka vyresnio amžiaus moteris, užpildamas suduoda kumščiu į pilvą. Po išprievartavimo jaučia didelį palengvėjimą, kol jo įtampa ir pyktis prieš moteris, kaip jo problemų šaltinį, kykla vėl. Seksualinių užpuolimų ciklas – 6–12 mėn.

Sadistui (sužadinamam pykčio) prievartautojui skatinantis veiksnys yra poreikis įgyvendinti fantazijas; būdingas sadistiškas elgesys, kai agresija naudojama skausmui ir kančioms sukelti bei tam, kad būtų patirtas seksualinis pasitenkinimas. Aukos skausmas ir kančios skatina prievartautoją, todėl jie sukelia skausmą trokšdami išvysti aukos baimę. Jų užpuolimai pikti, suplanuoti. Rinkdamiesi aukas jie jaučiasi komfortabiliai. Tai seksualiai ir verbaliai savanaudžiai prievartautojai, naudojantys šiurkščią jėgą. Užpuolimo metu būdingas ekstremalus nuotaikų svyravimas (kartais net sako komplimentus). Prieš lytinį aktą įžanginių žaidimų „nežaidžia“, tik kartais keistai laižo, lyg kandžioja. Auką nugabena į iš anksto pasirinktą nusikaltimo vietą, ten laiko ją kelias valandas arba dienas, kankina įvairiais įrankiais, sukelia tokią aukos baimę, kokios pats nėra pajėgus suvokti. Aukos drabužius perpjauja peiliu. Dažnai daro užpuolimo garso arba vaizdo įrašus. Šio tipo prievartautojai dažniausiai vedę, išsimokslinę, užima aukštą visuomeninę padėtį, nors gali turėti kriminalinę patirtį ir tokiu elgesiu siekti atsisteisti su visuomene. Seksualių užpuolimų ciklas – apie 30 d.

KLAUSIMAI

1. Kokie yra pagrindiniai seksualinio nusikaltėlio asmenybės bruožai?
2. Paaiškinkite seksualinio užpuolimo ciklo idėją.
3. Kaip seksualinio prievartautojo elgesį nulėmusias priežastis aiškina vieno faktoriaus, daugiafaktorinės ir mikroteorijos?
4. Palyginkite seksualinių prievartautojų tipologijas pagal elgesį ir motyvaciją.

SMURTAS PRIEŠ VAIKUS

Pagrindinės sąvokos:

Smurtas prieš vaikus ir nepriežiūra

Fizinis smurtas

Emocinis smurtas

Seksualinis smurtas

Netinkamas seksualinis sužadėjimas

Emocinio pasitenkinimo trūkumai

Pedofilija

Smurto prieš vaikus problema

Smurtas prieš vaikus bendriausia prasme yra tėvų arba globėjų tam tikros fizinės arba psichologinės netinkamo elgesio su vaiku formos. Smurtu prieš vaikus laikoma bet kuris prievartinis aktas, kurio rezultatas yra mirtis, rimta fizinė arba emocinė žala, seksualinė skriauda arba išnaudojimas; aktas, kuris neišvengiamai susijęs su vienokia arba kitokia žala.

Smurto prieš vaikus problema daugiausia tyrinėta JAV. Iki 1960 metų ir šioje šalyje fizinio bei seksualinio smurto atvejai buvo nutylimi, tačiau maždaug 1963–1965 metais visose JAV valstijose priimti įstatymai, skelbiantys, kad medicinos darbuotojai privalo pranešti apie smurto ir prievartos atvejus. Taip pat buvo iš naujo išnagrinėti įstatymai, kurie numatė tėvų atsakomybę už skriaudą vaikams. Šiuo laikotarpiu pradėti daryti pirmieji tyrimai, susiję su fiziniu smurtu. Apie smurtą prabilus viešai, žmonės buvo apimti šoko, nes niekas nesitikėjo, kad tiek daug vaikų patiria vienokį arba kitokį smurtą.

UNICEFo, Pasaulio sveikatos organizacijos (WHO), Tarptautinės darbo organizacijos (ILO) ir Jungtinių Tautų pateikti skaičiai rodo, kad Europoje, kaip ir visur kitur, vaikai patiria smurtą. Per metus turtingiausiose pasaulio valstybėse nuo fizinio smurto ir nepriežiūros miršta maždaug

3500 vaikų iki 15 metų. Vokietijoje ir Jungtinėje Karalystėje kiekvieną savaitę miršta po du vaikus, Prancūzijoje – po tris. Kasmet daugiau nei milijonas vaikų tampa tarptautinių prekeivių aukomis. Visame pasaulyje daugiau nei 300 milijonų vaikų dirba – kai kurie iš jų pavojingomis sąlygomis, kai kurie iš jų – priverstinai. Europos ir Vidurio Azijos gatvėse kasdien už išgyvenimą kovoja gatvės vaikai, kuriuos išnaudoja nusikaltėliai, kurių vengia policija. Kas dešimtas moksleivis mokykloje patiria smurtą – kartais tai tampa vaikų savivžudybės priežastimi.

Pastaraisiais metais Lietuvoje šiai problemai taip pat skiriama labai daug dėmesio, nes informacija apie vaikų patiriamą smurtą tapo prieinama visuomenei. Policija ne visada gali apsaugoti vaikus nuo smurto namuose. Apie tokius atvejus dažniausiai sužinoma tik tada, kai padaromas nusikaltimas ir apie jį pranešama policijai. Pavyzdžiui, Policijos departamento prie VRM Policijos informacijos centro duomenimis, vien per 2002-ųjų pirmąjį pusmetį šalies policijos įstaigose užregistruota 816 pranešimų apie nuo smurto nukentėjusius nepilnamečius. Analizuojamu laikotarpiu užregistruoti 29 pranešimai apie vaikus, patyrusius savo tėvų, artimųjų arba kitų kartu su jais gyvenančių asmenų smurtą, iš jų 3 – apie vaikų nužudymą. Daugiausia gauta pranešimų apie sumuštus vaikus. Per analizuojamą laikotarpį policijos įstaigos gavo 87 pranešimus apie nepilnamečius, tapusius seksualinės prievartos aukomis. Beveik ketvirtadalis iš visų smurtą patyrusių nepilnamečių dėl įvairių sužeidimų bei kūno sužalojimų pateko į ligonines.

Smurto apibūdinimas

Smurtas pasireiškia fiziniais sužalojimais, seksualiniu smurtu ir emociniu bei psichologiniu pažeminimu (*Dictionary of Psychology*, 1985), todėl skiriamos trys pagrindinės prievartos rūšys: fizinė, seksualinė ir emocinė.

Smurtas prieš vaikus ir nepriežiūra – visos seksualinės prievartos, apleistumo arba aplaidžios vaiko priežiūros arba kitokio jo išnaudojimo fizinės ir (arba) emocinio blogo elgesio, sukeliančio faktinę

arba potencialią žalą vaiko sveikatai, išlikimui, vystymuisi ar orumui, formos.

Smurtas – tai šiurkšti prievarta, fizinės ir emocinės kančios, kurių tikslas – priversti savo auką kentėti ir taip įgyti jos atžvilgiu ypatingą galią. Smurtas prieš vaiką gali būti įvairiopus. Dažniausios formos yra šios: fizinis smurtas, emocinis smurtas, seksualinis smurtas, nesirūpinimas vaiku. C. H. Kempe'as ir R. S. Kempe'as (1978) apibūdindami emocinį, seksualinį ir fizinį smurtą nurodo, kad smurtas yra „vaiką žalojantis elgesys“, t. y. neatsitiktinis vaiko sužeidimas dalyvaujant tėvams arba kitiems asmenims, kuriems teismas patikėjo vaiką globoti, prižiūrėti. Ne visuose publikuotuose darbuose bei tyrimuose smurto rūšys griežtai diferencijuotos, tačiau pripažįstama, kad joms būdinga savita etiologija, psichologiniai padariniai, todėl smurto, prievartos aukoms turi būti taikoma skirtinga terapija.

Dažniausiai fizinis smurtas suprantamas kaip vaiko mušimas naudojant įvairias priemones, spardymas, neatsitiktinis vaiko žalojimas; seksualinis smurtas – vaiko arba paauglio išnaudojimas, kai kitas asmuo siekia seksualinio pasitenkinimo; emocinis smurtas – šiurkštus emocinis elgesys su vaiku.

Suaugusieji imasi smurto ir prievartos prieš vaikus dėl įvairių priežasčių: skurdo, noro išlieti savo pyktį, neviltį arba bejėgiškumą, kilusį iš kitur; siekimo pakeisti vaiko elgesį; nemokėjimo kitaip komunicuoti, išreikšti savo jausmus; paradoksaliai vaikui reiškiamos meilės ir globos; alkoholizmo; narkomanijos; nedarbo; įkalinimo; prostitucijos; nuolatinės gyvenamosios vietos neturėjimo; chroniškų neurotinių ligų.

Smurtas, kaip ir bet kuris kitas traumuojantis įvykis, sukelia vaiko elgesio, minčių, jausmų, pokyčių atsiranda tam tikrų psichologinių sunkumų. Smurto pasekmės gali būti lokalizuotos arba pasireikšti situacinės psichologinės komplikacijos, kai atsiranda atskiri požymiai (pvz., vaikas blogai miega) bei ilgalaikės neigiamos pasekmės psichologinei vaiko raidai.

Fizinį smurtą nustatyti gana nesunku, tačiau emocinį arba seksualinį smurtą atpažinti sudėtingiau. Dažnai vaikai nepasisako, kad yra skriaudžiami, tačiau jų elgesys pasikeičia. Būdingi požymiai, galin-

tys padėti nustatyti patirtą smurtą, yra apetito sumažėjimas arba staugus padidėjimas (ir kiti valgymo sutrikimai, pvz., anoreksija); pakitęs miegas (šlapinimasis į lovą, vartymasis, košmarai, baimė miegoti vienam, nenoras miegoti tamsoje, nuovargis klasėje); neseniai atsiradę somatiniai negalavimai, ypač pilvo skausmai; emocijų ir nuotaikų svyravimas nuo vieno iki kito kraštutinumo; konkretaus asmens, vietos baimė; staigus nusistatymas prieš ką nors, pavyzdžiui, prieš vieną iš tėvų; nenustygimas vietoje; elgesys ne pagal amžių (kaip suaugusiojo); vaikiškas elgesys (kabinasi į suaugusiuosius, čiulpia nykštį); dažnas bėgimas iš pamokų; užsisvajojimas, problemos mokykloje (pvz., pablogėję pažymiai); greitas susierzinimas, kantrybės stoka; priešiškus ir agresyvumas suaugusiesiems arba nuolatinis bandymas suaugusiuosius pamaloninti; nepasitikėjimas; atsiribojimas, ypač nuo bendraamžių (vengimas tiesioginio kontakto, šalinimasis); mažai draugų; nepakankama savigarba ir savimonė; bėga iš namų, apima depresija, žalojasi, bando nusižudyti.

Ilgesnį laiką emocinį smurtą patyręs vaikas vis rečiau laisvai išsako savo nuomonę; yra nuolat įsitempęs; nuolat atsiprašinėja, nesvarbu, nusižengęs ar ne; visur ir visada jaučiasi nesaugus, nepasitiki savo jėgomis, vertinimais, supratimu; netiki, kad pats ką nors sugeba, jaučiasi lengvai pažeidžiamas, yra neryžtingas, nedrąsus; dažnai būna liūdnas; bijo kitų žmonių, bijo draugauti; dažnai jaučiasi vienišas. Smurtą patyrusių vaikų elgesys dažniau būna antisocialinis ir net agresyvus. Neretai šeimoje skriaudžiami vaikai patys smurtauja ir kelia konfliktus, todėl yra kitų nemėgstami, vaikų tarpusavio santykiuose vyrauja įtampa. Būtent ilgalaikės pasekmės daro įtaką asmenybės pokyčiams ir pasireiškia visą tolesnį skriausto vaiko gyvenimą.

Fizinis smurtas

Fizinis smurtas prieš vaikus – faktinę ir potencialią fizinę žalą vaiko sveikatai sukeltantys veiksmai, sąveikos (arba jos nebuvimo) su vaiku metu (WHO). Fizinio smurto veikslių pobūdis gali būti įvairus: smūgiai, mušimas, žalojimas ir kitoks poveikis vaiko kūno išoriniam paviršiui ir vidaus organams, naudojant fizinę jėgą, šaltąjį arba šaunamąjį

ginklą arba kitus daiktus, skysčius, medžiagas ir panašiai. Nusikalstami smurtiniai veiksmai skiriasi aukai padarytos žalos dydžiu.

Fizinis smurtas dažniausiai suprantamas kaip vaiko mušimas naudojant įvairias priemones, spardymas, neatsitiktinis vaiko žalojimas ir pan. Fizinio smurtas apima neatsitiktinius sužalojimus; dažniausi iš jų – smegenų traumas, išoriniai pažeidimai, nudeginimai, pjūviai, sumušimas, kankinimo žymės. Kai kurie autoriai kalbėdami apie fizinį smurtą vartoja sąvoką „skriaudžiamas vaikas“. Skriaudžiamas vaikas – tai vaikas su sulaužytais kaulais, apdegintas, kankintas (Burgess, 1977). Daugumos JAV valstijų teisininkai ir kiti specialistai vaiko fizinį smurtą apibrėžia kaip tėvų ir legalių globotojų keliamą skausmą vaikui iki 18 metų arba jo sužalojimą. Tėvai ir globėjai gali ir neketinti sužeisti vaiko, kartais vaiko sužalojimas yra griežtos disciplinos arba fizinės bausmės rezultatas.

Dauguma autorių nenurodo, kokius netinkamo elgesio atvejus reikia priskirti fizinei prievartai. Kai kurios bausmių rūšys diskutuotinos. Mušimas diržu ne visada vertinamas ir suvokiamas kaip fizinis smurtas. Amerikiečių psichologijos daktaras J. Dobsonas vaiko baudimą mušimu iki 10 metų laiko normalia pedagogine priemone, tačiau P. J. Carnesas (1979) prie fizinio smurto priskiria mušimą per veidą ir mušimą diržu.

Fizinio smurto atveju kaip pasekmė dažniausiai pasireiškia nerimo būseną. C. R. Kempe'as (1978) nustatė, kad skriausti vaikai labai budrūs, neramūs ir bijo užmegzti ryšius su suaugusiais, laukia bausmės ir kritikos. R. G. Green (1994) aprašė vaikų, kurie patyrė fizinį smurtą, nerimo priepuolius, paniką ir baimes, miego sutrikimus, nemigą, naktinius košmarus, padidėjusį budrumą. Visa tai atsiranda dėl mušimo arba nuolatinio laukimo, kad mušimas vėl pasikartos. R. G. Green (1994) teigia, kad skriausti vaikai yra sukrėsti fizinio užsipuolimo, patiria bejėgiškumą, baimę, pažeminimą. Daugumai aukų būdinga baimė, išgąstis, nerimas, vėl kylantys prisiminimai apie traumą, pasireiškia regresija, neadaptyvus pyktis. Fiziškai skriaustų vaikų požymiai gali pasireikšti ne iš karto, bet uždelsti arba pasireikšti jau suaugus.

Dažna pasekmė – depresija, kuri gali būti lydima žemos savigarbos ir savidestruktyvaus arba suicidinio elgesio. Vaikų socialinis ir emo-

cinis atsitraukimas apriboja jų pomėgius, atsiranda polinkis į neigytivas emocijas, tokias kaip distresas, kaltė, pyktis. R. G. Green (1988) nustatė, kad vaikai, patyrę fizinį smurtą, dažniau yra depresiški, jaučia kaltę ir gailisi savęs. Maždaug 40 proc. visų tirtų skriaudžiamų vaikų būdingas į save nukreiptas destruktivus elgesys, pasireiškiantis savęs luošiniu, suicidiniais bandymais, suicidinėmis fantazijomis. Gali pasireikšti amnezijos periodas, į transą panaši būseną.

R. G. Green (1988) teigia, kad fiziškai skriaustas vaikas nepasitiki ir kitais žmonėmis. Tokie vaikai laukia ir tikisi frustracijos, kitų suaugusių žmonių blogo elgesio su jais. Papildoma komplikacija fizinio smurto atveju – paranoidinė reakcija ir įtarumas, nepasitikėjimas. Fiziškai skriausti vaikai pasikliauja primityviais gynybos mechanizmais tokiais kaip neigimas, projekcija, disociacija ir sujungimas. Vaikai, patyrę fizinį smurtą, nesugeba integruoti savo tėvų švelnumo ir priešiško aspekto. Kartais vaikai atmeta arba neigia tėvų skriaudą, ir tai liudija apie vaiko poreikį apsaugoti save nuo tėvų priešiško ir jų reakcijų.

Fiziškai skriausti vaikai dažnai pasižymi agresyviu ir destruktiviu elgesiu namuose ir mokykloje. Vaikai, patyrę fizinę prievartą, namuose ir mokykloje elgiasi agresyviai ir destruktiviai. Kai tokie vaikai kontaktuoja su savo šeimos nariais, pasireiškia bauginimai, peštynės. R. G. Green (1978) nustatė, kad vaikai nuo 1 iki 3 metų tiems, kas juos prižiūri, demonstruoja panašius į užpuolimą veiksmus per dieną dvigubai dažniau negu neskrtausti vaikai. Jis teigia, kad 87 proc. skriaustų vaikų turi elgesio sutrikimų. Skriaudžiami vaikai tapatinasi su smurtaujančiais tėvais, ir tai veikia kaip gynyba nuo nerimo ir bejėgiškumo.

Vaikams, patyrusiems fizinį smurtą, kyla ir kitų problemų. Dažniausiai tokių vaikų hiperaktyvumas, nesugebėjimas ilgesniam laikui koncentruoti dėmesio ir kognityviniai pažeidimai nulemia prastus mokymosi rezultatus. Tokie vaikai dažnai turi specifinių mokymosi sutrikimų, taip pat ekspresinės ir impresinės kalbos sutrikimų. Jų agresija ir silpna impulsų kontrolė kelia elgesio su mokytojais problemų. Mušami vaikai destruktiviai elgiasi klasėje, kurioje tėvams jaučiamą pyktį nukreipia į mokytojus. Fiziškai skriausti vaikai dažnai apibūdinami kaip pasižymintys agresyviu ir destruktiviu elgesiu namuose ir mo-

kykloje. Bendraudami su bendraamžiais ir broliais, seserimis, jie pešasi, triukšmauja.

Jeigu vaikas buvo skriaudžiamas labai ankstyvame amžiuje, t. y. kūdikystėje, tai būdami 1–3 metų jie dvigubai dažniau mušasi su bendraamžiais negu neskriausti vaikai. Skriausti vaikai tapatinasi su savo smurtaujančiais tėvais, tai tampa lyg apsauga nuo tokių jausmų kaip nerimas ir bejėgiškumas. Fizinio smurto aukos vyresniame amžiuje būna linkusios į nusikalstamą veiklą dėl nesugebėjimo kontroliuoti savo impulsų.

Kiti psichologiniai požymiai ir psichiniai sutrikimai vaikystėje fizinį smurtą patyrusių suaugusių žmonių, ir vaikų, patiriančių fizinį smurtą, yra panašūs: nerimas ir uždelstas arba chroniškas potrauminis stresas, daugiapersonalinis sutrikimas, depresija, suicidinis elgesys. Agresija ir mušimas gali palikti gilių pėdsakų. Suaugusieji, kurie patyrė fizinį smurtą vaikystėje, gali naudoti jėgą prieš savo vaikus. Ribinės asmenybės sutrikimas paplitęs tarp suaugusiųjų, kurie vaikystėje patyrė fizinį smurtą. Ribinės asmenybės sutrikimas priskiriamas potrauminiam sindromui, kurio metu žmonėms nepavyksta suvokti požymių bei jų vaikystės patirties ryšio, o atsiminimai apie prievartą sudaro didžiąją dalį asmenybės organizacijoje (Green, 1988).

Emocinis smurtas

Emocinis smurtas apima tokius tėvų ir globa besirūpinančių asmenų veiksmus, kurie gali sukelti rimtų elgesio, kognityvinių, emocinių ir psichinių sutrikimų.

Emocinis smurtas prieš vaikus – nuvertinimo, menkinimo, žeminimo, šmeižto, padarymo atpirkimo ožiu, grasinimo, gąsdinimo, atskyrimo, kvailinimo ir kitokie ne fizinio kontakto priešiški elgsenos modeliai, judėjimo laisvę apribojantys veiksmai, sukeltantys arba sudarantys sąlygas sukelti žalą vaiko fizinei, emocinei, psichinei, dvasinei, moralinei arba socialinei sveikatai ir vystymuisi (pagal PSO). Emocinė prievarta gali būti įvairių formų: nuolatinė kritika, šauksmai, patyčios, jausmų nepaisymas, žeminimas ir kita.

Emocinis smurtas – tai ir emocinis apleistumas (nesugebėjimas suteikti vaikui reikiamo dėmesio, paramos, palaikymo), ir šiurkštus emocinis elgesys su vaiku (pastovūs elgesio stereotipai – žeminimas, šaipymasis, grasinimas) (Bonner, 1995). Emocinis smurtas pasireiškia tada, kai suaugusieji su vaiku elgiasi psichologiškai žalingai ir trukdo jo sveikam vystymuisi. Vėliau į šios skriaudos apibrėžimą buvo įtrauktos situacijos, kurios nėra tiesiogiai nukreiptos prieš vaiką ir nėra tėvų valingai sukontroliuojamos (pvz., skyrybos, nusikalstama aplinka, gyvenimas karo zonoje).

Emociniu smurtu laikomas tikras arba tikėtinas stiprus, žalingas poveikis vaiko emocinei ir elgesio raidai, kurį sukėlė nuolatinis arba didelis emocinis žalojimas arba atmetimas. Bet koks vaiko atžvilgiu taikomas emocinis smurtas yra kartu ir emocinis žalojimas. Emocinis smurtas pasireiškia asmens sugebėjimų, jo savęs vertinimo tyčiniu griovimu, menkinimu, dėl to sutrinka asmens prisitaikymas prie aplinkos bei asmeniniai santykiai. Emocinis smurtas apima tyčiojimąsi, žodinę agresiją, žeminimą, gąsdinimą, vertimą jaustis kaltu, nors tam nėra objektyvaus pagrindo, nuolatinį rodyimą, kad asmuo yra nemylimas ir nepageidaujamas, nuolatinis blogos savijautos sukėlimas. Tyrimų duomenimis, iš visų neginčijamai įrodytų prievartos prieš vaikų atvejų 4 procentus sudaro emocinis smurtas. Ji dažnai apibrėžiama kaip sistemingas kito žmogaus puolimas. Toks elgesys neigiamai paveikia vaiko pozityvią raidą. Kitos smurto formos yra lengvai atpažįstamos dėl aiškių požymių arba fizinių pokyčių, tačiau emocinio smurto atvejus labai sunku nustatyti ir net apibrėžti.

Skiriamos emocinio smurto rūšys apima atmetimą, ignoravimą, terorizavimą, izoliavimą, tvirkinimą. **Atmetimas** pasireiškia tuo, kad tėvai savo elgesiu išreiškia vaiko atstūmimą. Jie vaikui įvairiausiais būdais parodo, kad jis yra nepageidaujamas. Tai gali būti vaiko varymas nuo savęs, pravardžiavimas arba pasakymas, kad jis yra nieko vertas. **Ignoravimo** atveju suaugę žmonės, kurių emociniai poreikiai kažkada buvo nepatenkinti, dažnai nesugeba patenkinti savo vaikų poreikių. Jie gali neparodyti „prisirišimo“ vaikui arba nepuoselėti jo. Tokie tėvai dažniausiai neišreiškia savo susidomėjimo, žavėjimosi vaiku, kartais jo visai nepaste-

bi. Dažnai tėvai būna šalia vaiko fiziškai, tačiau emociškai yra nepasiekiami. **Terorizavimas** pasireiškia tuo, kad tėvai gali išsirinkti vieną vaiką kritikai ir baudimui. Jie gali išjuokti jį dėl visiškai normalių emocijų ir turėti lūkesčių, kurie nutolę nuo realių vaiko galimybių. Vaikas gali būti gąsdinamas mirtimi, sužalojimu arba atsisakymu (palikimu). **Izoliavimas** pasireiškia tuo, kad tėvai gali neleisti vaikui įsitraukti į jo amžiui tinkamą veiklą su bendraamžiais, laikyti vaiką uždarytą kambaryje, izoliuoti jį, saugoti paauglius nuo dalyvavimo užklasinėje veikloje. Tokie tėvai gali reikalauti, kad grįžęs po pamokų vaikas būtų savo kambaryje iki kito ryto arba nurodyti valgyti atskirai nuo visų. Emocinei prievartai priskiriamas ir vaiko **tvirkvinimas**, vaiko nepriežiūra, kai tėvai leidžia vaikams naudoti narkotikus arba alkoholį, stebėti žiaurų elgesį su gyvūnais, žiūrėti pornografinę medžiagą ir suaugusiųjų seksualinius veiksmus, dalyvauti arba stebėti tokią kriminalinę veiklą kaip vogimas, užpuolimai, prostitucija, lošimas iš pinigų ir pan.

Kai kuriais atvejais emocinį smurtą patyrę vaikai neparodys jokių patirtos traumos ženklų. Dėl šios priežasties emocinis smurtas yra viena sunkiausių blogo elgesio su vaikais formų, kurią sunku nustatyti ir užkirsti jai kelią. Apie emocinį smurtą žinoma mažiausiai, palyginti su kitomis prieš vaiką taikomomis smurto formomis, nors ji yra labai paplitusi ir gali būti itin žiauri bei destruktvyvi.

Emocinis smurtas ryškiai paveikia vaiko psichiką ir savęs suvokimą, todėl jo auka ilgainiui gali pradėti jaustis neverta meilės ir žavėjimosi. Vaikai, kurie nuolat gėdinami, žeminami, terorizuojami arba atstumiami, kenčia ne mažiau nei fizinės prievartos atveju. Visiškai izoliuotas nuo bet kokio jam būtino emocinio skatinimo kūdikis, net ir užtikrinus reikiamą fizinę priežiūrą, gali nustoti vystytis ir net mirti. Švelnesnės emocinės deprivacijos atvejai ankstyvoje vaikystėje gali lemti, kad vaikai išaugs su dideliu nerimu, nesaugumo jausmu, lėtai vystysis arba bus žemos savigarbos.

Emocinis smurtas sukelia sunkių pasekmių, tokių kaip vaiko išgyvenamas nesaugumas, žema savigarba, destruktvyvus elgesys, pykčio protrūkiai (pvz., padeginėjimai arba žiaurumas su gyvūnais), užsisklendimas savyje, skurdi pagrindinių gebėjimų raida, alkoholio ir

narkotikų vartojimas, savižudybės ir sunkumai užmezgant santykius.

Analizuojant emocinio smurto pasekmes nustatyta, kad vaikai, patyrę emocinį smurtą, jaučia didesnę pyktį mamai ir labiau jos šalinasi (Essen, 1994). Tokie vaikai agresyvesni, labiau linkę nepasitikėti aplinkiniais, turi žemą savigarbą, tačiau šie požymiai dažniausiai nepasiekia tradicinių diagnozių kategorijų, todėl dauguma autorių tik pažymi, kad tokia prievarta egzistuoja, bet išsamiau jos nenagrinėja. Dažniausiai emocinis smurtas nepasiekia teismų ar tam tikrų gydymo įstaigų, todėl nustatyti jos įtaką gana sunku.

Kai kuriais emocinės prievartos atvejais tėvų elgesys nesukelia akivaizdus pakitimo vaiko elgesyje, todėl vaiko teisių negali užtikrinti vaiko apsaugos tarnybos. Tai tokie atvejai, kai tėvai arba globėjai naudoja sunkiausias arba ekscentriškas bausmės formas, pavyzdžiui, uždaro vaiką tamsioje patalpoje. Be to, nėra akivaizdus žalos įrodymas, jei vaikas šeimoje dažnai menkinamas arba atmetamas. Tokio tėvų elgesio dažnai neįmanoma patikrinti, ir net jei nenustatoma akivaizdi žala, vaikų apsaugos tarnybos negali įsikišti. Statistikos duomenys rodo, kad nemažai vaikų patiria vienokią arba kitokią prievartą, tačiau dauguma šalių nepateikia tokių duomenų, taip pat ir Lietuva. Žinomi tik pavieniai sunkiausi atvejai.

Seksualinis smurtas

Seksualinis smurtas prieš vaikus – vaiko raidos požiūriu priklausomų vaikų ir paauglių įtraukimas į seksualinę veiklą, kuriai jie nesubrendę, kurią nevisiškai suvokia, į kurią nesugeba tinkamai reaguoti, kuri pažeidžia socialinius tabu ir kuria tvirkintojas siekia patenkinti savo seksualinius poreikius ir (arba) gauti su šia veikla susijusį pelną (pagal PSO). Seksualinio smurto formos yra seksualiniai santykiai, susiję su prasiskverbimu (vaginaliniai, analiniai, oraliniai santykiai); daiktų kišimas į lyties organus; vaiko vertimas masturbuoti, glostyti suaugusiojo lyties organus; vaiko glostymas, masturbavimas, bučiavimas siekiant seksualiai pasitenkinti; lyties organų demonstravimas vaikui; kalbėjimas su vaiku seksualinio pobūdžio kalba, nepadorių gestų rodymas.

Seksualiniu smurtu laikomas bet koks seksualinis elgesys arba tokio elgesio skatinimas tikslui pasiekti naudojimas, įkalbinėjimas, skatinimas, viliojimas arba prievarta, išprievartavimas, kankinimas, prostitucija, kita vaiko išnaudojimo forma ir kraujomaiša. Juridiškai seksualinė prievarta apibūdinama kaip vaiko arba paauglio išnaudojimas kito asmens, siekiant seksualinio pasitenkinimo. Vaikų seksualinė prievarta – tai bet koks seksualinis suaugusiojo ir seksualiai (seksualinis subrendimas – ir socialinis, ir fiziologinis) nesubrendusio vaiko kontaktas, suaugusiajam siekiant seksualinio pasitenkinimo; taip pat bet koks seksualinis kontaktas su vaiku naudojant jėgą, grasinimus, meluojant, kad vaiko dalyvavimas yra nekenksmingas vaikui; seksualinis kontaktas su vaiku, kuriam vaikas negali duoti informuoto sutikimo dėl amžiaus, jėgos skirtumo arba santykių su suaugusiuoju pobūdžio. Pagal šį apibrėžimą vaikų seksualinis smurtas – tai ne tik tokie seksualiniai veiksmai (liečiant vaiką ar ne), kuriais patenkinamas suaugusiojo lytinis potraukis, bet ir tie, iš kurių suaugęs asmuo gauna materialinę naudą (vaikų pornografija ir prostitucija). Seksualinė prievarta apima vaiko genitalijų glamonėjimą, seksualinį santykiavimą, kraujomaišą, prievartavimą, sadomazochistinį, ekshibicionistinį ir komercinį vaiko išnaudojimą (prostitucija ir vaiko išnaudojimas pornografijos tikslais).

Amerikos medikų asociacija (AMA) rekomenduoja tokį seksualinio smurto prieš vaikus apibūdinimą: tai yra „vaiko išnaudojimas, siekiant suaugusiam patirti pasitenkinimą arba juo pasipelnyti“ (AMA, 1985, p. 798). Seksualinis smurtas prieš vaikus gali reikštis nuo ekshibicionizmo ir glamonėjimo iki santykiavimo arba vaiko panaudojimo pornografijoje. Burtonas ir Myersas (1992) prie seksualinės prievartos taip pat priskiria reikalavimą arba prašymą apsinuoginti, nu(si)renginėjimą, stebėjimą, kaip vaikas nusirengia arba maudosi, bučiavimą, pirštu arba peniu prasiskverbiant į vaginą arba *rectum*.

Išžagინimas yra lytinis santykiavimas naudojant fizinį arba psichinį smurtą arba pasinaudojant bejėgiška būkle. **Tvirkinamieji veiksmai** – tai lytinės aistros patenkinimas neatliekant lytinio akto. Tvirkinamieji veiksmai atliekami su abiejų lyčių mažamečiais vaikais ir paaugliais. Tvirkinimo būdai gana įvairūs: liečiami mergaičių lyties orga-

nai, kartais į juos kišami pirštai, liečiama, trinama berniukų varpa tarp mergaičių šlaunų ir tarpvietėje. Neretai šie veiksmai sukelia ejakuliaciją. Kartais ir moterys tvirkina berniukus, liesdamos arba masturbuodamos varpą. **Incestas** (kraujomaiša) – lytiniai santykiai su artimais šeimos nariais, giminėmis. Bluglassas (1979) nurodo, kad incestas pasitaiko tarp brolių/seserų, nors dažniausias atvejis yra tėvo ir dukters incestas. Patėvio – podukros ryšiai (nors juridiniu požiūriu tai nėra incestas) irgi dažni. J. A. Nelsonas (1982) pastebi, kad incestą praktikuojančių šeimų „rasime kiekvienoje ekonominėje, kultūrinėje, edukacinėje, religinėje ir geografinėje aplinkoje. Yra ir gydytojų, policininkų, prostitučių, sekretorių, menininkų. Yra ir heteroseksualų, homoseksualų ir biseksualų. Yra ir laimingoje santuokoje gyvenančių, ir 4 kartus išsiskyrusių“.

Pedofilija laikoma tokiu lytiniu nukrypimu, kai pasireiškia lytinis potraukis prie vaikų arba nepilnamečių. Tikroji pedofilija pasižymi stipriai ir įkyriai noru lytiškai bendrauti su tos pačios arba kitos lyties vaikais. Pedofilija dažniausiai atsiranda dėl bendravimo stokos, vyro lytinės potencijos sumažėjimo, keliančio baimę suartėti su subrendusia moterimi. Pedofilus dažniausiai traukia mažamečiai, maždaug 5 metų vaikai; nurodoma, kad 75 proc. pedofilų traukia tos pačios lyties vaikai, 20 proc. – kitos lyties, 5 proc. – abiejų lyčių vaikai.

Paplitimas

Jaunesni vaikai daug dažniau viktimizuojami tvirkintojų jų pačių namuose, o vyresni vaikai dažniau tvirkinami už namų ribų, mokykloje arba kitoje ne vaiko namų aplinkoje (Dube, Hebert, 1998). Mokyklinio amžiaus vaikai dažniau patiria svetimo, nepažįstamo žmogaus seksualinį smurtą. Vyresnio amžiaus vaikai dažniau patiria įvairaus pobūdžio arba keletą skirtingų, seksualinio smurto formų, berniukai patiria žiauresnes smurto formas nei mergaitės. Kai vaikas patiria svetimo žmogaus smurtą, tai dažniausiai būna vienkartinis epizodas ir dažniausiai taikoma fizinė arba seksualinė prievarta.

Seksualinis smurtas yra sunkiausiai išaiškinama smurtas forma, nes apie ją dažniausiai tylima, ji laikoma paslapyje. D. Finkelhoras

(1990) teigia, kad iš jo tirtų 2626 vyrų ir moterų vaikystėje 27 proc. moterų ir 16 proc. vyrų buvo seksualiai skriausti, liesti, bučiuoti, lytiškai bendravę, fotografuoti, įtraukti į ekshibicionistinius, sadomazochistinius, oralinius seksualinius santykius.

14 Europos valstybių atlikti tyrimai parodė, kad šeimoje ir už jos ribų seksualiai išnaudojama buvo 9–33 proc. mergaičių ir 3–15 proc. berniukų Dažniausiai aukomis tampa mergaitės, vaikai iki paauglystės arba ankstyvos paauglystės, ir neįgalūs vaikai.

JAV nacionalinis tyrimas apie vaikų patiriamą seksualinį smurtą dienos priežiūros centruose buvo atliktas 1983–1985 m. (Finkelhor, Williams, Burns, 1989). Seksualinio smurto apibūdinimas, kuriuo rėmėsi tyrinėtojai, apėmė vaiko lyties organų (genitalijų) **lietimą** siekiant patirti seksualinį pasitenkinimą. Patikrinus 229 000 vaikų priežiūros centrų, 500 iš jų buvo rasta iš viso maždaug 2500 vaikų aukų. Direktorius arba administratorius buvo kaltas 25 proc. iš nustatytų atvejų, o maždaug 20 proc. kaltininkų buvo neprofesionalai, t. y. asmenys, tiesiogiai nesusiję su vaikų priežiūra, tokie kaip pagalbiniai darbininkai ir pan. 30 proc. atvejų kaltininkai buvo mokytojai arba auklėtojai, t. y. tiesiogiai su vaikais dirbantys žmonės. Nusikaltę asmenys dažniausiai buvo vyrai, nors vyrai dienos centruose sudaro labai nedidelę darbuotojų dalį.

Moterys dienos priežiūros centruose sudaro daugumą darbuotojų ir daug rečiau nei vyrai seksualiai išnaudoja vaikus. 270 vaikų, patyrusių seksualinę prievartą, imtyje (Finkelhor, Williams, Burns, 1989) mokytojai ir auklėtojai buvo kalti 30 proc. atvejų, iš jų seksualinio smurto kaltininkės dažniausiai buvo moterys. Daugelis šių moterų buvo ištekėjusios, o 68 proc. turėjo savo vaikų. Moterų amžius svyravo nuo 16 iki 77 metų, jų amžiaus vidurkis – 35 metai. Jos buvo įgijusios geresnį išsilavinimą, buvo mažiau socialiai izoliuotos nei vyrai, daug rečiau nei vyrai (16 proc. lyginant su 53 proc.) pasižymėjo deviantiniu elgesiu jaunesniame amžiuje. Kaip nurodo D. Finkelhoras ir kt. (1989), moterų seksualinis smurtas prieš vaikus buvo rimtesnis, sunkesnis nei vyrų padarytas smurtas, nes jos taikė seksualinį smurtą prieš daugiau vaikų ir ilgesnį laiką. Ir vyrai, ir moterys labiau buvo linkę seksualiai

skriausti mergaites nei berniukus. Moterys labiau buvo linkusios taikyti smurtą prieš jaunesnius vaikus ir naudoti grąsinimus ir jėgą.

Telefoninėje apklausoje JAV, apklausus 2626 atsitiktinai atrinktus respondentus, nustatyta, jog 26 proc. moterų ir 16 proc. vyrų vaikystėje patyrė seksualinį smurtą. Kaltininkai 83 proc. atvejų buvo vyrai, kai smurtas buvo nukreiptas prieš berniukus, ir 90 proc. atvejų, kai smurtą patyrė mergaitės. Daugelis atvejų buvo vienkartiniai, t. y. vaikai patyrė seksualinę prievartą vieną kartą. 42 procentai berniukų ir 33 procentų mergaičių niekada niekam apie tą incidentą nepasakojo.

Monrealyje atliktame tyrime išnagrinėta 511 atvejų, susijusių su seksualiniu smurtu prieš vaikus. Vidutinis vaikų amžius – 7,4 m. (nuo 2 mėn. iki 12 metų). Daugelis seksualinį smurtą patyrusių vaikų buvo mergaitės (85,5 proc.). 78 proc. atvejų nusikaltėlių vaikas pažinojo ir seksualinė prievarta įvyko tik vieną kartą.

Putmanas (1999) teigia, kad JAV per metus įvyksta maždaug 150 000 seksualinės prievartos atvejų. Jis taip pat teigia, kad mergaitės 4 kartus dažniau patiria seksualinę prievartą nei berniukai. Berniukai su šios prievartos rūšimi susiduria anksčiau nei mergaitės, be to, berniukai rečiau papasakoja apie seksualinę prievartą. Putmano (1999) tyrimas parodė, kad maždaug 77 proc. skriaudėjų buvo vaikų tėvai, apie 11 proc. sudarė kiti aukos giminaičiai. Maždaug 80 proc. skriaudėjų buvo iki 40 metų.

Lietuvoje nepilnamečiai taip pat tampa seksualinio smurto aukomis. Pavyzdžiui, vien per 2002-ųjų pirmąją policijos įstaigos gavo 87 pranešimus apie nepilnamečius, tapusius seksualinės prievartos aukomis. Nukentėjo 78 mergaitės ir 9 berniukai. Iš visų nustatytų lytinę prievartą patyrusių vaikų 54 buvo 14–17 metų, 24–10–13 metų, 7 iš jų – 5–8 metų.

Seksualinių nusikaltėlių charakteristika

B. Oberholseris ir K. Beckas (1986) palygino penkias vyrų grupes, sudarytas iš 12 prievartautojų, 12 padariusių neseksualinio pobūdžio nusikaltimus, 12 vaikų priekabautojų/tvirkintojų, 12 vyrų iš žemo socialinio ekonominio statuso sluoksnių ir 12 vyrų,

besimokančių koledže. Visi tiriamieji buvo stebimi, kai bendravo su moteriškos lyties atstovėmis, kurios žinojo tyrimo tikslus, bet nežinojo, iš kurios tiriamųjų grupės yra subjektas. Paaiškėjo, kad smurtautojams prieš vaikus ir prievartautojams būdingas heteroseksualinių įgūdžių deficitas, lyginant su kitomis trimis grupėmis. Lyginant su kitais, smurtautojai prieš vaikus labiausiai bijojo negatyvių įvertinimų, jie buvo netvirtai, socialiai nepatyrę ir pernelyg jautrūs.

A. G. Burgessas (1977) vaikų tvirkintojus suskirstė į du tipus pagal jėgos naudojimo laipsnį seksualiai išnaudojant vaiką. Pirmo tipo asmenys taiko **seksualinį spaudimą**. Nusikaltėlis jaučiasi saugus su vaiku ir vaiką naudoja kaip meilės objektą, kita vertus, šios grupės nusikaltėliai yra suskirstyti į tuos, kurie naudoja gundymą, viliojimą arba įkalbinėjimą, įtikinėjimą, kiti naudoja apgaulę, įpainioja vaiką į pinkles. Antro tipo asmenys naudoja smurtą arba psichinę jėgą. Čia skiriamas **savanaudiškas išnaudojimas**, kai asmuo naudoja vaiką pajavairinti seksualinius santykius, nors turi dar bet kokius papildomus santykius; kiti šio tipo asmenys yra **sadistai**, kurie, norėdami patirti malonumą, vaiką skriaudžia arba sužaloja.

T. J. Faganas (1991) teigia, kad rezultatų apibendrinimo apie seksualinius nusikaltėlius ir jų asmenybės patologiją trūksta dėl to, kad yra mažai tinkamų metodikų, kurios būtų skirtos asmenybei tirti. Įvertinant seksualinius nusikaltėlius, reikia papildomos informacijos prie tos diagnozės, ką pateikia DSM–IV bei kiti psichopatologijos įvertinimai. K. Langevinas (1985) teigia, kad jei ir nėra asmenybės bruožo, kuris atspindėtų seksualinį nusikaltėlį, vis dėlto individualios asmens savybės yra labai svarbios.

H. J. Eysencko (1968) pradėti nusikaltėlių asmenybės bruožų tyrimai išprovokavo tolesnius tyrimus, bandant „normalaus“ elgesio dimensijas pritaikyti seksualiniam elgesiui. H. J. Eysenckas (1971) teigė, kad neurotizmas susijęs su seksualiniais sutrikimais ir konfliktais, ekstraversija rodo patologijos nebuvimą, tačiau gali būti susijusi su aukštu seksualiniu aktyvumu. Aukšti psichotiškumo įverčiai leidžia nustatyti agresyvų ir iškrypėlišką elgesį. K. Amesas ir B. Hovstonas (1990) tvirtina, kad jų tyrimuose (Anglijoje) 77 pedofilijos savipagalbos klubo

nariai, ištirti naudojant H. J. Eysencko asmenybės klausimyną (EPQ), apibūdinami kaip intravertiški, baikštūs, drovūs, atsargūs, neryžtingi, jautrūs ir depresiški. Asmenybės testo rezultatai rodo jų emocinį nesubrendimą, socialinį intravertiškumą (Levin, Stava, 1987).

R. Dennisono (2001) tyrime nustatyta daug reikšmingų asmenybių savybių skirtumų tarp nenusikaltėlių grupės ir nusikaltėlių grupės taikant asmenybės bruožus atskleidžiančią NEO-PI-R metodiką. Jos tyrimo rezultatai leidžia teigti, kad seksualiniai nusikaltėliai dažniau patiria depresiją, vienišumą ir jaučiasi nejaukiai tarp kitų, mažiau save gerbia ir mažiau savimi pasitiki. Nebuvo ryškių skirtumų impulsyvumo atžvilgiu, nors impulsyvumas daugelyje tyrimų laikomas pagalbinio faktoriumi, susijusiu su sprendimus padaryti seksualinį nusikaltimą (Pritchard, 1979, Finkelhor ir Arajai, 1986, Fagah, 1991). Rezultatai leidžia manyti, kad seksualiniai nusikaltėliai dažniausiai yra santūrūs, uždari, vengiantys socialinės aplinkos ir yra neatkaklūs. Žemas apdairumo ir atsargumo lygis leidžia tvirtinti, kad seksualiniai nusikaltėliai veikia neapgalvodami pasekmių.

W. L. Marshallas, Hudsonas ir Jonesas (1995) nustatė, kad empatijos trūkumas buvo specifiskas seksualiniams nusikaltėliams. W. L. Marshallas (1997) teigia, kad empatijos trūkumas yra tik to asmens, kurį seksualiniai nusikaltėliai skriaudžia, atžvilgiu. Empatijos trūkumas vaidina svarbų vaidmenį jo šališkumui, dėl to seksualinis nusikaltėlis, taikydamas smurtą, gali peržengti savo vidines ribas ir emocinius trukdžius.

Seksualiniai nusikaltėliai linkę turėti blogesnę nuomonę apie savo sugebėjimus ir dažnai įsivelia į įvairias konfliktines situacijas. Kompetencija susijusi su tokiais faktoriais kaip savęs vertinimas, savikontrolė ir motyvacija, todėl seksualiniai nusikaltėliai gali jaustis neatitinkantys reikalavimų, netinkami ir gali mažiau kontroliuoti savo veiksmus. Jie gali siekti patenkinti savo seksualinius ir emocinius poreikius tokiu būdu, kuris jų negąsdintų ir tai lemia tai, jog jie siekia patenkinti valdžios ir kontrolės poreikius su vaikais (Marshall, 1997).

J. C. Oyerholseris ir G. Beckas (1986) sudarė 5 vyrų grupes, sudarytas iš 12 vaikų prievartautojų, 12 vaikų tvirkintojų, 12 nusikaltėlių už neseksualinius nusikaltimus, 12 vyrų iš aukšto socioekonominio

sluoksniu, 12 – universiteto studentų. Vaikų tvirkintojų amžius – 18 m. Jie turėjo seksualinių santykių su mergaitėmis, mažesnėmis nei 17 m. Pirmos trys grupės buvo kaliniai. Rankos ir pieštuko testu nustatytos tokios savybės kaip priešiškumas, impulsyvumas ir kintančios pažiūros. Priešiškumas ir impulsyvumas nebuvo svarbūs nustatant vaikų prievartautojų, vaikų tvirkintojų ir kontrolinės grupės skirtumą. Lyginant su kitomis grupėmis, vaikų tvirkintojai buvo baikštesni, negatyviau save vertino, buvo socialiai netinkami ir per daug jautrūs.

Seksualinę prievartą naudojančių asmenų charakteristika

Nusikaltėliai dažniausiai būna vyrai, jų amžius svyruoja nuo paauglystės iki vidutinio amžiaus. Vaikų tvirkintojai dažniausiai yra vyrai ir dažniausiai – aukų draugai, giminės, kaimynai (Finkelhor, 1989). Daugelyje institucijų vaikų tvirkintojai pasitaiko tik vieną kartą. Išskyrus seksualinį smurtą, jie yra dėmesingi vaiko poreikiams. Jie naudoja draugystę, įtikinėjimą, apgaulę, o jėga arba gąsdinimai daugiau naudojami su vyresniais vaikais. Alkoholis susijęs su seksualiniais nusikaltėliais beveik 50 proc. atvejų. Nurodoma, jog 75 proc. seksualinės prievartos atvejų skriaudėjas yra vyriškos lyties. Vidutinis skriaudžiamų berniukų amžius – 9,9 metų, mergaičių – 9,6 metų. Berniukai patrauklesni pašaliečiams, o mergaitės – savo šeimos nariams (prievartautojai – dažniausiai tėvai arba patėviai). Dažniausiai skriaudėjai yra vyrai ir 10 arba daugiau metų vyresni už savo aukas. Berniukai skriaudžiami gerokai vyresnių suaugusiųjų. 62 proc. skriaustų berniukų ir 49 proc. lytiškai nukentėjusių mergaičių patyrė tikrus arba panašius į tikrus lytinius santykius. Daugumai seksualinė skriauda buvo vienkartiniai įvykiai, bet 42 proc. berniukų ir 33 proc. mergaičių buvo prievartos aukos ne mažiau kaip metus.

Jėgos, prievartos naudojimo ir seksualinio smurto prieš vaikus ryšys buvo tirtas F. A. Henno, M. Herjanico ir R. H. Vanderpearlo (1976) tyrime, kuriame buvo lyginami duomenys iš teismo procesų, kur buvo teisiami 67 individai, nuteisti kaip prievartautojai, ir 111,

apkaltintų už smurtą prieš vaikus. Prievartautojai naudojo daugiau prievartos nei smurtautojai prieš vaikus. Amžiaus skirtumas buvo statistiškai reikšmingas, 75 proc. prievartautojų buvo vyresni nei 30 metų, o smurtautojai prieš vaikus buvo iš įvairių amžiaus grupių, tačiau anksčiau jiems kitokio pobūdžio kriminalinis elgesys nebuvo būdingas.

B. Harry, T. R. Piersonas ir A. Kuznetsovas (1993) pagal 800 įkaltintų asmenų įrašus nustatė, kad aukos amžius yra svarbus veiksnys, norint suprasti nusikaltimą. Prievartautojai (24 proc.) yra asocialesni ir atlieka tarpasmeninio žiaurumo veiksmus, nukreiptus į suaugusįjį, o smurtautojai (33 proc.) prieš vaikus buvo mažiau asocialūs, buvo chroniški seksualiniai teisės pažeidėjai, teisti už ankstesnius seksualinius nusikaltimus.

Smurtautojai prieš vaikus dažniau imdavosi glamonių nei tiesioginių seksualinių santykių. Tokie veiksmai su vaikais gali būti įvairiai interpretuojami, pavyzdžiui, asmuo tiesiog rodo vaikui savo šiltus prieraišumo jausmus. Glamonėjimas daug rečiau palieka ant akos kūno žymių ir sužeidimų. A. Kuznetsovas, T. R. Piersonas ir B. Harry (1992) nurodo, jog sprendžiant pagal 8000 kalinių atsakymus, kuo auka jaunesnė, tuo didesnė tikimybė, kad smurtas pasireiškė glamonėmis, krūtų ir (arba) vaginos lietimui; dažniausiai tai vyksta aukose namuose.

Pantonas (1979) palygino įkaltintus vaikų tvirkintojus ir kraujo- maišos nusikaltėlius taikydamas MMPI metodiką ir nustatė, jog abi grupės pasižymi aukštais nerimo, neadekvatumo ir nesaugumo jausmo bei agresijos slopinimo rodikliais.

Santykių sukūrimui ir vystymui yra svarbus intymumas. W. L. Marshallas, D. Andesonas ir F. Champagne'as (1997) tvirtina, kad pasitikėjimas savimi ir savigarba yra svarbūs veiksniai norint pasiekti patenkinamą intymumą. Bumby ir Hansenas (1997) tyrime parodė, kad vaikų tvirkintojai turi didelį intymumo trūkumą, lyginant su nusikaltėliais ne seksualinių santykių srityje. Prievartautojai turi didesnę intymumo trūkumą nei vaikų kankintojai, o pastarieji turi didesnę baimę. Ir vieni, ir kiti pasižymi aukštais socialinio vienišumo ir emocinio vienišumo rodikliais, lyginant su kitų nusikaltėlių grupėmis (Bumby ir Hansen, 1997).

Seksualinio smurto pasekmės

Seksualinio smurto pasekmės vertinamos prieštaringai. D. E. Rus-selo (1986) teigimu, trečdalis aukų neturi jokių potrauminio streso požymių. Lietuvoje iš patyrusių seksualinę prievartą vaikų, kuriuos stebėjo vaikų psichiatras V. Blažys, 33 proc. neturėjo jokių sutrikimų (tai dažnai tie vaikai, kurie iki prievartos būna gerai adaptavęsi), maždaug 33 proc. neturėjo specifinių (hiperseksualaus elgesio) požymių, 33 proc., turėjo rimtų psichiatrinių požymių. Longitudiniai tyrimai parodė, kad požymių išreikštumas ilgainiui mažėja. Maždaug 66 proc. vaikų pasveiksta per pirmuosius 12–18 mėnesių po skriaudos. Nuo 10 iki 24 proc. vaikų laikui bėgant pablogėja, o išgijimas nepriklauso nuo amžiaus ar lyties. A. H. Green ir kiti (1995) teigia, kad seksualinė prievarta gali sukelti potrauminį stresą. Išgyvenamas nerimas padidina tokių požymių kaip miego sutrikimai, padidėjęs budrumas, nemiga, naktiniai košmarai tikimybę. Dažni psichosomatiniai sutrikimai, somatiniai skundai, pasireiškia stiprus nerimas. Vaikai, kurie patyrė seksualinę prievartą, dažniau skundžiasi pilvo, galvos skausmais, šlapinasi į lovą, padidėja jų nerimas, gali būti ir valgymo sutrikimų.

Amesas ir Hovstonas (1990) teigia, kad pirmasis vaiko susidūrimas su seksualiniu išnaudojimu lydimas baimės, nerimo, vaikas išgyvena depresiją, pyktį, priešišumą. Daugelyje tyrimų paaugliai, kurie buvo seksualiai išnaudojami dar vaikai, sakė, kad jie niekada niekam nėra sakę apie išnaudojimą, ir tai apsunkina pedofilijos ir vaikų tvirkintojų tyrimus. Ilgalaiškės seksualinio išnaudojimo pasekmės sukelia elgesio problemų, iš kurių viena yra sunkumai mokykloje, bėgimas iš pamokų, prostitucija (Finlechor, 1986), taip pat nerimą, depresiją, blogą savęs vertinimą, savidestrukcinį elgesį, neadekvatų seksualinių santykių suvokimą (Mullen, 1990). Nepaisant to, ilgalaikės pasekmės yra neišvengiamos. Daugelis specialistų tvirtina, kad seksualinio išnaudojimo pasekmės yra didesnės, jei vaikas suvokia, kad aktas yra netinkamas, kai yra nuolat pasikartojantis, apima penetraciją ir jėgos naudojimą.

Depresijos požymiai dažni seksualinio smurto atveju. Pažymima, kad seksualinę prievartą patyrę paaugliai depresiškesni negu to paties

amžiaus bendraamžiai. Šie paaugliai yra daug didesnės savižudybės rizikos grupėje negu jų bendraamžiai. Vaikas gali išgyventi gėdos, kaltės reakcijas, ypač tuo atveju, kai patiria seksualinį malonumą. Seksualiai skriausti vaikai klasėje dažnai patiria dėmesio koncentravimo sunkumus, nes išsiblaškyimas kyla dėl patiriamos įtampos, jiems sunkiai sekasi mokytis. Pyktis ir kaltė lemia impulsyvų, prieš kitus vaikus nukreiptą elgesį. Dažnai tokie vaikai atsisako lankyti mokyklą.

Specifinė situacinė pasekmė gali būti vaiko amžiaus neatitinkantis seksualizuotas elgesys, kai vaikas masturbuojasi, to neslepia ir daro tai labai intensyviai, jiems nesvarbi aplinkinių reakcija. Trauminiai prisiminimai pasireiškia sapnuose, fantazijose, žaidimuose. Dažnai vaikas atvirai demonstruoja savo kūną, seksualiai agresyviai elgiasi kitų vaikų atžvilgiu, pradeda seksualizuotai elgtis su suaugusiais (siekia artumo, lipšnumo, prisiglaudimo). Iki 10 metų hiperseksualizuotas elgesys atsiranda dėl seksualinės prievartos arba seksualizacijos (pvz., kai vaikui rodomi pornografiniai filmai).

Viena iš galimų seksualinio smurto ilgo poveikio pasekmių gali būti ta, kad suaugusieji, vaikystėje patyrę tokią prievartą, turės polinkį taip pat skriausti vaikus (McCarty, 1986). Be to, suaugusieji, kurie vaikystėje patyrė seksualinę prievartą, gėdijasi savo kūno, nesugeba patirti seksualinio malonumo, seksualiniai santykiai dažniau jiems tampa prievartiniais. Moterys, patyrusios prievartą, labiau linkusios vengti intymių santykių. Taip pat dažnai kyla problemų su lyties identifikacija. Dar viena ilgo seksualinės prievartos poveikio pasekmė yra alkoholio ir narkotikų vartojimas, padedantis ištrinti skaudžius prisiminimus.

Seksualinės orientacijos į vaikus teorijos

Yra keli skirtingi bandymai paaiškinti, kodėl suaugusieji tampa seksualiai orientuoti į vaikus, tačiau nė viena atskira teorija to padaryti negali.

Vienas iš paaiškinimų yra **netinkamas seksualinis sužadinimas**. Tokio požiūrio laikosi fiziologinių reakcijų į erotines paskatas tyrinėtojai. Daugeliu atvejų pedofilai demonstruoja ilgalaikį tęstinį ir išskirtinį

seksualinį susidomėjimą vaikais, tačiau net trečdaliu atvejų seksualinė prievarta vaiko atžvilgiu yra vienkartinis įvykis ir įvyksta tik susiklosčius palankioms aplinkybėms, o ne dėl ilgalaikės motyvacijos; vis dėlto tiksliai pasakyti, kodėl pedofilus sužadina vaikai, nėra įmanoma.

Kita teorija priskiria pedofiliją seksualinio arba **emocinio pasitenkinimo trūkumui**. Tai skatina pedofilus rinktis vaikus kaip išsikrovimo būdą. Duomenys, kuriuos pateikia Amesas ir Hovstonas (1990), patvirtina pedofilų, kaip drovių, pasyvių, socialiai izoliuotų asmenų, įvaizdį. Kai kurie pedofilai yra vedę ir turi vaikų. Kiti autoriai nurodo, kad pedofilams trūksta socialinių igūdžių, tai patvirtina teoriją, jog jie renkasi vaikus kaip seksualinius partnerius todėl, kad vaikai socialiai yra mažiau reiklūs, lengviau prikalbami ir prieinami, be to, pedofilai bijo suaugusiesiems būdingų heteroseksualių ryšių. Gimimo eiliškumas taip pat tinka pedofilų teorijų kategorijai, nes keletu metų skirtumas tarp brolių gali sukelti kompaniono deprivaciją tame amžiuje, kai vyksta atitinkama vaiko lyčiai seksualinė raida.

Santykių patirties kokybė turi reikšmę motyvacijai padaryti seksualinį nusikaltimą (Fisher, Howells, 1993). Toks teigimas atitinka ir D. Finkelhorno (1984) pateiktą teorinį pagrindimą apie vaikų patirtą seksualinę skriaudą. Jo pasiūlytame prielaidų modelyje yra 4 sąlygos, būtinos padaryti seksualinį nusikaltimą.

Motyvacija padaryti nusikaltimą kyla iš 3 komponentų. **Emocinis sutapimas** reiškia tai, kad vaikas patenkina nusikaltėlio svarbiausius emocinius poreikius. Dabartiniu metu yra įrodymų, kad seksualinius nusikaltėlius prie vaikų traukia toks seksualinis pasitenkinimas, kuris patenkina poreikius, dominuojančius suaugusiųjų santykiuose (Howells, 1994). Emocinis sutapimas yra tai, kad seksualiniai santykiai su vaiku sutampa su asmens poreikiais. Pagrindinius motyvacinius šaltinius nurodo psichodinaminė teorija. Vaikų tvirkintojų fiksacija pasireiškia tam tikroje raidos stadijoje ir išryškėja kaip jausmų neadekvatumas. Vaiko seksualinės reakcijos yra ne tokios grėsmingos kaip suaugusiųjų ir vaikų tvirkintojui leidžia pajusti daugiau galios ir kontrolės. Iš to kyla mintis, kad pedofilo trauka vaikui yra narcisistinė, ji supainiota su paties nusikaltėlio atvaizdu vaikystėje. Pedofilai jaučia

mažiau grėsmės iš vaiko. Sgroi (1982) taip pat abejoja, ar vaikų seksualinį išnaudojimą pirmiausia motyvuoja seksualiniai troškimai. Seksualiniai nusikaltėliai teigia, kad išnaudodami vaiką jaučiasi galingi ir didingi. K. Howellsas (1979) palygino heteroseksualių pedofilų ir biseksualių pedofilų repertuarines gardeles ir nustatė, kad pedofilai suaugusiųjų interpretuoja santykius daug griežčiau, kaip dominavimo – paklusnumo santykius, tuo tarpu vaikai yra nedominuojantys, ir tai verčia manyti, kad pedofilams trūksta įgūdžių kontroliuoti aplinką. Viena iš psichodinaminių hipotezių yra ta, kad vaiko viktimizacija yra bandymas įveikti vaikystėje patirto seksualinio išnaudojimo traumą ir tuo dažnai galima paaiškinti seksualinį sadizmą.

Seksualinis sujaudinimas susijęs su seksualinio elgesio išmokimu stebint. Tai leidžia teigti, kad pornografija vaikystėje yra reikšmingas išmokimo šaltinis (Quinsey, 1986). Kita vertus, traumuojanti seksualinio išnaudojimo patirtis lemia tolesnį požiūrį į lyčių skirtumus ir seksualinius santykius (Longo, 1982). Carterio (1987) tyrimai rodo, kad 57 proc. vaikų tvirkintojų ir 23 proc. prievartautojų patyrė seksualinį išnaudojimą vaikystėje. **Užslopinimo faktorius** remiasi prielaida, kad vaikų tvirkintojai yra užslopinę ir užblokę potraukį suaugusiųjų heteroseksualiems tarpusavio santykiams, t. y. išstūmę frustruojančius ryšius. Manoma, kad vaikų tvirkintojai yra „stumiami“ į seksualinį kontaktą su vaiku, o ne „traukiami“ vaiko. Socialinių gebėjimų trūkumas taip pat buvo būdingas seksualiniams nusikaltėliams (Fisher, Howells, 1993).

Ketvirta būtina sąlyga, **vidinių ribų peržengimas**, reikšminga tuo, kad jai turi reikšmės tokie faktoriai kaip alkoholis, psichozė, šeimos kintamumas ir asmeninės charakteristikos, tokios kaip impulsyvumas (Finkelhor, Howells 1984). Narkotikai taip pat padeda sustiprinti potraukį. R. T. Rada (1976) tyrime beveik 50 proc. iš 203 vaikų tvirkintojų, kurie buvo pristatyti į ligoninę, buvo girti, kai jie padarė seksualinį nusikaltimą su vaikais, ir 30 proc. buvo stipriai išgėrę. Bluglassas (1979) rašo, kad nors maždaug 50 proc. visų vaikus išnaudojančių tėvų būdingas alkoholizmas, polinkis smurtauti, nusikalsti įstatymams, kiti 50 proc. pasirodo esą „normalūs, ypatingom savybėm neišsiskiriantys žmonės“.

Dvi paskutinės sąlygos, kurias išskyrė D. Finkelhoras (1986) prielaidų modelyje, sukongcentruotos į socialinį kontekstą, kuris gali priversti prie seksualinių nusikaltimų, kurių viena rūšis yra vaikų žalojimas.

Pedofilų tipologija

Daugelyje tipologijų (Burgess, Groth ir Holmstrom modeliai) aprašomi situacinis ir išrankusis pedofilų tipai. **Situacinis** pedofilas (Howell, 1981) slapčia sėlina prie vaiko nebijodamas, kad bus sugautas, tai dažniausiai silpnas senyvo amžiaus vyras. Jis renkasi įvairaus amžiaus vaikus. Situacinis tipas turi 3 potipius. Skiriami neišrankus, regresuojantis ir fiksuotas pedofilas.

Neišrankus pedofilas elgiasi žavingai, leidžia sau išbandyti viską: ir pasitenkinimą su gyvūnais, ir kraujomaišą. Šie asmenys dažnai pasirenka aukas, kurios jo nepažįsta, nori jas įtraukti į savo „pasaulį“. Jie demonstruoja vaikų pornografiją ir tai padeda jiems rasti naujų aukų. Pagrindinis pedofilų naujų aukų šaltinis yra žinios iš ankstesnių aukų. **Regresuojantis** pedofilas gyvena nuoseklesnį, pastovesnį gyvenimą, lyginant su kitais situaciniais pedofilais. Jie renkasi dažniausiai nepažįstamas mergaites. Oraliniai ir vaginaliniai santykiai yra jų tikslas. Jie yra vieninteliai iš situacinių pedofilų, kurie vaikus naudoja pornografijai, savo potencialias aukas dažniausiai renkasi internete. Dažniausiai jie turi savo pastovias, nuolatinės aukas. Cohenas ir Seghornas (1969) tvirtina, kad nusikaltėliai dažnai turi heteroseksualų potraukį ir jaučia mažą pasitenkinimą, todėl seksualiniai išnaudoja vaikus siekdami didesnio malonumo. **Fiksuotas** pedofilas apibūdinamas kaip „naivus“, „keistas“, „nesubrendęs“, „protiškai atsilikęs“. Pedofilai dažnai yra infantilūs arba menkų gabumų seni vyrai ir su organiniais smegenų pakitimais. Jie slapta sėlina aplink savo rajono teritoriją ir neina didelio atstumo norėdami rasti naują auką. Šie pedofilai labiau mėgsta analinius santykius. Būna laikotarpių, kai juos patenkina tik savo aukų glamonėjimas. Dažnai jie nesirūpina savo ir aukos amžiaus skirtumais. Tokie pedofilai gyvena įtemptą gyvenimą. Cohenas ir Seghornas (1969) tvirtina, kad fiksuoti pedofilai su vaiku jaučiasi daug saugiau, patogiau ir susiranda tuos, kuriuos pažįsta.

Išrankusis pedofilas renkasi tik tam tikro amžiaus vaikus. Nepriklusomai nuo situacijos, šie asmenys nejaučia streso ir lieka „ištikimi“ savo mėgiamam amžiui. Šis tipas turi 2 potipius. Skiriami gundantis ir sadistiškas, agresyvus pedofilas.

Gundantis pedofilas žinomas kaip fiksuotas tipas, kuris gundo ir vilioja aukas pirkdamas dovanas, gėles, žaislus arba duodamas pinigų. Šis asmuo laipsniškai artėja prie intymumo su vaiku. Pirmiausia jis duoda seksualines užuominas ir galiausiai rodo pornografiją, seksualines priemones, tvirtina, kad tai „gražu, įdomu, nieko blogo“. Tokie pedofilai beveik visada yra homoseksualai ir renkasi tik berniukus. Jie siekia turėti „pastovias“ aukas. Kitaip nei nesubrendę pedofilai, gundantys pedofilai eina bet kur, kad tik rastų potencialią auką.

Sadistiškas, agresyvus pedofilas mėgsta analinius santykius, žaloti lyties organus ir kartais žudo ir net valgo savo aukas. Jie dažnai keliauja didelius geografinius atstumus, kad tik prisėlintų prie aukos ir dažnai nuodugniai ruošiasi atakai. Tie pedofilai turi gerą darbą, gerą atlyginimą ir gerus automobilius.

Pedofilijos tyrimuose Bogaert as, Bezeau, Kubanas ir Blanchardas (1997) peržiūrėjo 388 pedofilų bylas. Daugelis pedofilų buvo heteroseksualai, kiti – homoseksualai, mažiau – biseksualai. Seksualinis mergaičių išnaudojimas buvo 2 kartus dažnesnis nei berniukų. Šie duomenys perša mintį apie pedofilijos ir seksualinės orientacijos nenuoseklumą. Nėra aišku, ar pedofilai orientuoti į vaiką (renkasi berniukus ir mergaites), ar orientuoti į paauglius kaip į seksualinio gyvenimo partnerius. Tyrimuose pažymima, kad homoseksualai pedofilai nelinkę sakyti giminėms apie seksualinį elgesį vaikystėje ir paauglystėje (Bogaert ir kt., 1997).

Pedofilijos tyrimus pratęsė D. M. Greenbergas, J. M. Bradfordas ir S. Curry (1993) Otavos universitete Psichiatrijos departamente, Kandoje. Jie tyrė 135 pedofilus ir 43 hebefilus, priimtus į įstaigą. Hebefilai dažniau renkasi vaikus nuo 13–16 m., o pedofilai pasirenka 12 m. ir jaunesnius vaikus. Nusikaltėlių teigimu, 33 proc. renkasi tik berniukus, 44 proc. – tik mergaites, 23 proc. – ir berniukus, ir mergaites.

Pagal atsakymus į užduotus klausimus 42 proc. pedofilų ir 44 proc. hebefilų patys turėjo seksualinių santykių ankstyvoje vaikystėje. Abiejų grupių nariai atsakė, kad renkasi aukas pagal savo amžių, kai patyrė seksualinį išnaudojimą.

Pažymėtina, kad pedofilai turi daug aukų. Jų elgesys dažnai pasireiškia kartu su įvairiomis narcizmo formomis. Be to, jie renkasi tam tikro amžiaus grupes. Daugelis renkasi jaunesnius vaikus, nes tai sumažina nėštumo ir lyties organų infekcijų galimybę. Kai kurie pedofilai sako, jog „8 m. jau per vėlu“. Dažniausiai jie aukomis renkasi giminės narius. Tos nusikaltėlių grupės, kurios renkasi berniukus, dažnai netvirkina mergaičių, ir atvirkščiai.

Dažnai pedofilai būna mokytojai, treneriai, instruktoriai, repetitoriai, bažnyčios tarnai, skautų lyderiai, auklėtojai, auklės, vaikų psichologai, vaikų fotografai arba panaudojamas bet kuris kitas kelias, vedantis į kontaktą su vaiku. Jiems palankiausia būti netoli vaikų. Jie gali naudoti ir religinius argumentus. Tai daugiau kraujomaišos nusikaltėliai. Pedofilai dažnai užima aukštas pareigas ir turi gerą reputaciją savo bendrijoje, yra lyderiai. Jie yra kolekcionieriai (renka vaikiškus žaislus, seksualines priemones, erotinius paveikslus, knygas, nuotraukas, sudarinėja aukų sąrašus ir t. t.). Be to, jie yra gundymo, suviliojimo meno meistrai. Pedofilai gali ilgą laiką išlaukti, kol pagaliau suvilios auką. Jie pasižymi kantrumu, atkaklumu ir mėgsta turėti aiškia suviliojimo taktiką bet kuriuo metu.

Pagal Amesą ir Hovstoną (1990) pedofilas yra socialiai izoliuotas, pasyvus, baikštus, drovus, atsargus. Nepaisant to, daugelis pedofilų yra vedę ir turi vaikų (Finkelhor, 1989). Pedofiliškas elgesys dažnai pasireiškia vėlyvoje paauglystėje, bet kai kuriems pedofilams seksualinis potraukis vaikams kyla brandos amžiuje. Pedofilija ir vaikų tvirkiniimas gali būti naudojamas tų asmenų, kurie patys buvo seksualiai išnaudojami vaikystėje (Freund, Watson, Diskey, 1990). Tie asmenys, kurie pasirenka vyresnius vaikus tos pačios lyties kaip ir jie, linkę labiau grįžti prie tokio seksualinio elgesio.

KLAUSIMAI

1. Išvardykite pagrindines smurto prieš vaikus formas ir jas apibūdinkite.
2. Kaip galima atpažinti, kad prieš vaiką taikomas smurtas?
3. Kokios pagrindinės skirtingų smurto rūšių pasekmės vaikui ir kaip jos pasireiškia suaugus?
4. Kokios yra emocinio smurto rūšys?
5. Kiek vaikų per pastaruosius praėjusius metus patyrė smurtą Lietuvoje?

SERIJINĖS IR MASINĖS ŽMOGŽUDYSTĖS

Pagrindinės sąvokos:

Modus operandi
Ritualas
Nusikaltėlio braižas
Serijinės žmogžudystės
Komforto zona
Pagrobimo vieta
Bufėrinė zona
Išmetimo vieta
Masinės žmogžudystės

Pagal LR BK nužudymas yra tyčinis arba neatsargus gyvybės atėmimas kitam žmogui. Nužudymų pavojingumas yra išskirtinis – jie šiurkščiausiai pažeidžia visuomenės normas, moralės, dorovės reikalavimus, krikščioniškasias vertybes. Nužudymai nėra vienalyčiai: pagal kaltės formą jie skirstomi į tyčinius ir netyčinius; pagal sunkumo laipsnį – į paprastus, kvalifikuotus ir privilegijuotus.

Šiuo metu serijine žmogžudyste laikoma nužudymų serija, apimanti ne mažiau kaip 3 aukas ir išsidėsčiusi ne trumpesniu kaip 72 val. laikotarpiu (Seltzer, 1998). Lietuvoje nuo 1994 iki 2005 m. išaiškinti 9 serijiniai žudikai, iš viso padarę beveik 40 žmogžudysčių. Kitaip nei serijinių žmogžudysčių, kurių metu asmuo žudo savo aukas kas tam tikrą laiką, atvejais, masinėms žmogžudystėms būdinga tai, kad vienoje vietoje ir vienu metu nužudomos iš karto trys ir daugiau aukų.

Serijinės žmogžudystės

Atskirus nusikaltimus galima susieti į vieną seriją remiantis duomenimis apie nusikaltimo darymo būdą (*Modus operandi*, M. O.), ritualą ir nusikaltėlio braižą.

Modus operandi yra elgesys, būtinas norint sėkmingai padaryti nusikaltimą. Kiekviename *Modus operandi* atspindi nusikaltimo sėkmės užtikrinimo, nusikaltėlio asmenybės slaptumo ir saugaus pabėgimo užtikrinimo būdai. Tai išmoktas elgesys, kuriame atspindi patirtis, išsilavinimas, branda. Nustatyti, jog veikia tas pats nusikaltėlis (grupė), tik iš *Modus operandi* nėra patikima, nes *Modus operandi* kinta didėjant patirčiai. **Ritualu** vadinamas nusikaltėlio elgesys, kuris nėra būtinas nusikaltimui padaryti ir jo priežastis yra fantazijos bei psichologiniai poreikiai. Dažniausiai jis pasireiškia aukos įkalinimu ir vertimu vergauti, be-reikalingai dideliu sužalojimų skaičiumi (nors auka jau mirusi), mirusios aukos padėtimi arba kūno dalių atskyrimu ir pan. Ritualas taip pat nėra stabilus – jo elementai gali keistis dėl skirtingų priežasčių. Stabiliausias dalykas tiriant serijinius nusikaltimus (taip pat ir žmogžudystes) yra **nusikaltėlio braižas** – už jo slypi nusikaltimo priežastis (kodėl jis tai daro). Tai nusikaltėlio poreikių ir elgesio modelių išraiška. Jį gali atspindėti ritualas arba darymo būdas, tačiau tai ne tas pats.

Apie *Modus operandi* sprendžiama iš aukos ir (arba) nusikaltimo vietos pasirinkimo, užpuolimo būdo bei įrankių, planavimo, transporto priemonės, paimtų vertingų daiktų, paliktų įkalčių. Nusikaltėlio braižas apibūdinamas pagal žaizdų pobūdį, seksualinių aktų pobūdį, aukos valdymo būdus, specifinius ritualus bei kalba (rašytine ir verbaliu), paimtais „suvenerais“ bei sunaikintais įkalčiais. Aprašydami nusikaltėlių profiliuotojai dažnai remiasi nusikaltėlio braižą apibūdinančiomis detalėmis.

Serijinės žudikų tipologijos

Serijinės žmogžudystės nėra naujas reiškinys. Tradiciškai pirmuoju serijiniu žudiku laikomas 1888 m. Londone, *White Chapel* kvartale, keletą moterų žiauriai nužudęs neišaiškintas asmuo, pavadintas Džeku Skerdiku.

Serijinio žudiko terminą septintajame dešimtmetyje pateikė Robertas Ressleris, FTB Elgesio tyrimų skyriaus darbuotojas (Seltzer, 1998). Serijinis žudikas apibūdinamas kaip „asmuo, sąmoningai ir savo noru padaręs tris ir daugiau tyčinių žmogžudysčių, tarp kurių yra

nusiramino periodai” (Seltzer, 1998). Tai bendriausias serijinio žudiko apibūdinimas, tačiau pagal įvairius objektyvius ir subjektyvius nusikaltimo atlikimo parametrus juos galima suklasifikuoti į specifines grupes. Remiantis tirtais atvejais, Federaliniame tyrimų biure (FTB) buvo sudaryta tipologija pagal psichikos sutrikimo laipsnį, kuria naudojamos ir dabar (R. Holmes, 1996). Šioje tipologijoje nusikaltėliai skiriami į organizuotus ir neorganizuotus.

„Neorganizuotas“ ir „organizuotas“ nusikaltėlis yra FTB profiluotojų vartojami terminai, kilę iš psichiatrinjos terminų „psichotinis“ ir „psichopatinis“. Neorganizuotas žudikas tapatinamas su psichotiniu individu, kuriam galima nustatyti psichinį sutrikimą. Organizuotas žudikas tapatinamas su psichopatu arba sociopatu (t. y. jam būdingas asmenybės sutrikimas), kuris skiria gera nuo bloga, bet yra negailestingas. Ši dichotomija dažnai kritikuojama dėl pernelyg didelio supaprastinimo, neatsižvelgimo į žudiko psichikos pokyčius.

„Asocialūs“ čia reiškia asmenis, kurie yra socialiai izoliuoti dėl nepakankamų socialinių įgūdžių, kitaip tariant, jie buvo nepakankamai socializuoti. Terminas „nesocialūs“ taikomas asmenims, kurie savanoriškai vengia kontaktų ir yra netinkamai socializuoti.

25 lentelė. Serijinių žudikų tipologija (R. Holmes, 1996)

Neorganizuoti, asocialūs	Organizuoti, nesocialūs
IQ žemiau vidurkio, 80–95 ribose	IQ aukščiau vidurkio, 105–120 ribose
Socialiai neprisitaikęs	Socialiai prisitaikęs
Gyvena vienas, nesusitikinėja	Gyvena su partneriu arba dažnai susitikinėja
Tėvo figūra nestabili arba jo nėra	Ryški tėvo figūra
Emocinė prievarta šeimoje, nepastovi disciplina	Fizinė prievarta šeimoje, griežta disciplina
Gyvena ir (arba) dirba netoli nusikaltimo vietos	Gana mobilus
Minimaliai domisi naujienomis žiniasklaidoje	Seka naujienas žiniasklaidoje

Dažnai nebaigęs vidurinės mokyklos	Gali turėti aukštąjį išsilavinimą
Prasti higienos bei namų tvarkymo įgūdžiai	Gerai higienos ir namų tvarkymo įgūdžiai
Namuose turi slėptuvę	Namuose dažniausiai neturi slėptuvės
Naktiniai įpročiai (veikia ramsiu paros metu)	Dienos įpročiai (veikia šviesiu paros metu)
Vairuoja prastos būklės automobilį arba pikapą	Vairuoja reksmingą automobilį
Nori grįžti į nusikaltimo vietą, kad galėtų išgyventi patirtus pojūčius	Nori grįžti į nusikaltimo vietą, kad galėtų sužinoti, kiek pasistūmėjo policija
Gali žaisti žaidimus su aukos šeima	Dažnai su policija žaidžia žaidimus Policijos padėjėjas arba norėjo būti policininku
Nesidomi policijos darbu	Neeksperimentuoja su savipagalba
Eksperimentuoja su savipagalbos programomis	Žudo vienoje vietoje, lavoną išmeta kitoje vietoje
Nužudo ir palieka auką toje pačioje vietoje	Gali sukapti arba kitaip subjauroti lavoną
Dažniausiai nežaloja lavono	Nuvilioja auką į įkalnimo vietą
Auką užpuola staiga ir netikėtai	Elgiasi asmeniškai, kalbasi su auka
Nuasmenina auką iki daikto arba beasmenės būtybės lygio	Palieka „sutvarkytą“ nusikaltimo vietą
Nusikaltimo vieta chaotiška	Palieka mažai fizinių įkalčių
Palieka fizinių įkalčių	Efektyviausia apklausti naudojant
Efektyviausia apklausti naudojant konsultavimo interviu tipą	direktyvų apklausos tipą

Neorganizuotas žudikas dažniausiai nepalaiko pastovių santykių su potencialiais partneriais dėl psichinės ligos, tuo tarpu organizuotas žudikas jaučia reguliaraus seksualinio gyvenimo poreikį ir palaiko santykinai pastovius, tačiau paviršutiniškus santykius, kuriems būdingas

dar ir apgaudinėjimas, neištikimybė ir pan. Neorganizuotas žudikas dažniausiai pats tampa aktyviu skriaudėju (pvz., brolių, seserų), tuo tarpu organizuotas dažniausiai yra pasyvus prievartos recipientas. Pastarasis dėl griežtos disciplinos ir dominuojančio tėvo (tačiau gali būti ir motina) išvysto psichologinius gynybos mechanizmus, kurie tarnauja kaip savotiški saugikliai nuo susirgimo psichikos liga.

Iš nusikaltimų tyrimų praktikos aiškiai matyti, kad didėjant patirčiai nusikaltėliai plečia savo veikimo teritoriją. Taip pat ir serijiniai žudikai išmeta kūnus vis toliau nuo pagrobimo arba savo gyvenamosios vietos. Tobulėjimas ir mobilumas yra organizuoto žudiko bruožas. Jeigu susiduriama su serija neišaiškintų žmogžudysčių, kurioms būdingas tas pats *Modus operandi*, geriausia išanalizuoti pirmąjį nusikaltimą, nes jis gali būti arčiausiai žudiko darbo ir (arba) gyvenamosios vietos. Žudikai, planuojantys savo nusikaltimus, siekia išgarsėti žiniasklaidoje, todėl seka, kiek jų nusikaltimai nušviečiami televizijoje ir laikraščiuose. Dažnai jie manipuliuoja ir policija. Nors abu serijinių žudikų tipai dažniausiai pasiima iš nusikaltimo vietos trofėjus arba „suvenyrus“, skirtus vėl išgyventi fantazijas po nusikaltimo, tačiau skiriasi tai, ką jie daro su šiais daiktais, kam juos panaudoja, be to, skiriasi daiktai, kuriuos jie ima (Ressler, 1992).

Neorganizuotam žudikui reikalinga patogi mašina, tuo tarpu organizuotas žudikas dažnai renkasi rėksmingą mašiną, kuri yra jo įvaizdžio dalis. Jie taip pat labai mėgsta mikroautobusus, ypač patobulintus pagal užsakymą. Dienos ir nakties įpročiai susiję su endokrinologija ir cheminiais smegenų procesais. Pernelyg didelis moteriškų hormonų kiekis, nervingumas, hiperseksualumas ir neaiškus lytinis identitetas susiję su naktiniais neorganizuoto žudiko veiklos įpročiais. Pyktis, priešiškumas ir heteroseksualus potraukis susiję organizuoto žudiko dienos įpročiais. Neorganizuoti žudikai dažnai eksperimentuoja su savipagalbos programomis siekdami pagydyti ryškiausius psichozės arba šizofrenijos požymius. Neorganizuotas žudikas nuasmenina savo auką, nes nori, kad auka elgtųsi pagal gana rigidišką scenarijų ir vaidintų konkretų jo fantazijos veikėją. Tam pasiekti jis naudoja brutalią fizinę jėgą, auką apsvaigina cheminėmis medžiagomis, įkiša auką į narvą arba į duobę. Organizuotas žudikas dažnai patiria malonumą užmezg-

damas su auka „žmogiškus“ santykius, palikdamas jai šiek tiek judesiu laisvės ir stebėdamas, kaip pamažu dūžta aukos viltys, kad jai pavyko „susidraugauti“ su žudiku (The Holmes typology: Part I).

Pagal nusikaltimo įvykdymo **motyvą** ir atlikimo **būdą** išskiriamos 2 pagrindinės serijinių žudikų grupės: orientuoti į rezultatą (nužudymas greitas) ir orientuoti į procesą (nužudymas užtrunka ilgai). Orientuoti į **rezultatą** skirstomi į reginčius vizijas, nes teigia, jog girdi balsus arba mato vaizdinius, kurie liepia žudyti; dažniausiai tai būna Dievo arba velnio vaizdiniai; atliekančius „**misiją**“ (eina į „medžioklę“ siekdami sunaikinti tam tikrą žmonių grupę (pvz., prostitutes, valkatas ar pan.).

Orientuoti į **procesą** žudikai skirstomi į hedonistus, orientuotus į aistrą. Prievartavimo ir nužudymo aktas jiems yra labai asmenišką įvykis; nužudymas sukelia seksualinį malonumą, jie praktikuoja seksą žudymo metu, nekrofiliją, kanibalizmą. Jie yra aštrių pojūčių ieškotojai, nes kankinimo, prievartavimo ir žudymo veiksmai jiems gyvybiškai svarbūs, jie gali žaloti lavoną arba užsiimti kanibalizmu. Kita grupė – gaunantys naudos (arba orientuoti į komfortą). Jiems žudyti nėra malonu, tačiau iš to jie gauna naudos. Į šią kategoriją dažniausiai patenka moterys, taip pat žudikai profesionalai. Siekiantys valdyti žudikai dažniausiai yra sociopatai, jiems maloni manipuliacija ir valdymas, jie jaušinasi matydami aukos bejėgiškumą; dažnai siekia išgarsėti.

Serijinio žudiko aukos

Kiekvienas serijinis žudikas aukas renkasi pagal skirtingus kriterijus. Kuo labiau sutrikusi žudiko psichika, tuo mažiau jis kreipia dėmesį į aukos savybes, kuo labiau žudikas orientuotas į naudą, tuo didesnė tikimybė, kad jis pažįsta auką (pvz., žmogžudystės, siekiant užvaldyti turtą, užsakomosios žmogžudystės ir t. t.). Jeigu žudikas homoseksualus, jo aukos tikriausiai taip pat bus homoseksualios.

Daugelis serijinių žudikų turi susidarę aiškų idealios aukos įvaizdį. Populiariausias idealios aukos tipas yra moteriškų formų mėlynakė blondinė, dažniausiai šokėja arba aktyvi, visuomenėje pastebima moteris. Jiems svarbu ne tik aukos išvaizda, bet ir jos eiseną, manierą, galvos formą ir kt. Auka renkama tokia, kuri atitiktų žudiko fantazijoje susiformavusį vaizdinį bei tiktų ritualui, kurį žudikas ketina atlik-

ti. Dažniausiai žudikas aukos ieško baruose, tranzavimo vietose, universitetų miesteliuose. Svarbu, kad vadinamajame „medžioklės plote“ būtų pakankamai didelis aukų pasirinkimas bei žudikas pažintų vietovę. Jam nėra svarbu, ar aplinkui yra policijos nuovadų ir galimų pabėgimo kelių (kai kurie žudikai elgiasi tiesiog įžūliai), svarbiausia, kad jis gerai susivaldytų psichosocialiniame rajono kontekste. Tai reiškia, kad jis išsiaiškina, koks bendravimo pobūdis įprastas toje vietovėje, kas čia dažnai lankosi, kas su kuo bendrauja, kokios vyrauja tradicijos, elgesio normos ir pan. Tada jie sugalvoja atitinkamą istoriją, kuri paaiškina jų buvimą šioje vietoje.

Tiriant nusikaltimą, rekomenduojama sudaryti aukos profilį. Atidus aukos asmenybės gyvenimo būdo, įprastinės veiklos, pomėgių ištyrimas (neapsiribojant paskutinių 48 val. laikotarpiu) gali padėti susidaryti vaizdą, su kuo ji galėjo bendrauti arba kam ji galėjo būti patogus stebėjimo ir pagrobimo objektas. E. Hickey (2002), ištyręs 399 serijinius žudikus, sudarė dažniausiai serijinių žudikų aukomis tampančių asmenų sąrašą (26 lentelė).

26 lentelė. Asmenys, dažniausiai tampantys serijinių žudikų aukomis

Nepažįstami (70 proc.)	Šeimos nariai (10 proc.)	Pažįstami (20 proc.)
Universiteto studentės ir prostitutės	Nuosavi vaikai	Draugai ir
Vaikai (berniukai ir mergaitės)	Vyras	kaimynai
Keliautojai autostopu	Žmona	Draugė arba
Žmonės savo namuose	Vyro arba	draugas
Neįgalūs žmonės	žmonos giminiš	Padavėjos
Parduotuvių savininkai ir	nės	Prostitutės
buto šeimininkai	Sūnėnai ir	Bendradarbiai
Žmonės gatvėje	dukterėčios	Buto savininkai
Pagyvenusios moterys	Nuosava	Darbdaviai
Policijos pareigūnai	motina	Apsaugos
Benamiai	Broliai ir	darbuotojai
Žmonės, atsiliepę į skelbimus	seserys	Gaujos nariai
laikraščiuose	Seneliai	Pacientai

Nusikaltimo vietos ir būdų charakteristika

Aiškaus sutarimo dėl terminijos, taikomos aprašant nusikaltimo aplinkybes, kol kas nėra, tačiau dažniausiai vartojami šie terminai: paskutinė žinoma aukos buvimo vieta; komforto zona, aukos veiklos zonos, „medžioklės plotai“, stebėjimo vietos; buferinė zona (žudiko gyvenamoji vieta ir aplinka); užpuolimo zona (gali sutapti su pagrobimo zona); laikymo vieta (kartais naudojama); automobilio atsikratymo vieta; įkalčių atsikratymo vieta; kūno išmetimo vieta. Svarbiausios yra įkalčių, kūno ir automobilio atsikratymo vietos, nes jomis siekiama nukreipti dėmesį nuo kitų vietų (aukos laikymo, žudiko namų ir kt.).

Komforto zona reiškia, kad šioje vietoje ir auka, ir žudikas jaučiasi saugiai ir komfortabili. Ši vietovė vadinama komforto zona – jos svarba mažėja tolstant nuo epicentro. Epicentras nustatomas pagal aukos, o ne žudiko lankymosi vietą. Kažkur šios vietovės pakraštyje gali būti **pagrobimo vieta**. Dar viena svarbi zona yra **buferinė zona** – tai vietovė aplink žudiko gyvenamąją vietą, kurioje vengiama bet kokios rizikingos veiklos, siekiant išvengti policijos įtarimo. Buferinės zonos spindulys yra nuo 5 iki 13 km, centru laikomas žudiko namas. Pagrobta iš komforto zonos auka pervežama į užpuolimo vietą, kurioje laikoma, kankinama ir nužudoma. Dar naudojama automobilio **išmetimo vieta**, kūno išmetimo vieta (arba atsikratymo zona). Kai kuriais atvejais užpuolimo ir kūno išmetimo vieta yra ta pati.

Dažniausiai išmetimo vietos yra gana toli nuo nužudymo vietos, jos suteikia gana daug informacijos: jeigu kūnas išmestas atsainiai, tai siejama su vienomis žudiko savybėmis, jeigu kūnas padėtas taip, kad šokiruotų radusius asmenis, tai liudija kitas žudiko savybes. Kai kurie serijiniai žudikai greitai nužudo savo aukas, tuo tarpu kiti užsiima ilgais ritualais, netgi turi atskiras laikymo vietas aukai prieš nužudymą ir po nužudymo prieš išmetimą.

Populiariausi nužudymų metodai ir motyvai pateikiami 27 lentelėje.

27 lentelė. Populiariausi serijinių žudikų nužudymų metodai ir motyvai (pagal Boba, 2005).

METODAI	MOTYVAI
Šaunamasis ginklas kaip pagrindinė priemonė (41 proc.)	Seksualinis motyvas (55 proc.)
Uždusinimas (37 proc.)	Kontrolė (29 proc.)
Nudūrimas (34 proc.)	Pinigai (19 proc.)
Mirtinas sumušimas (26 proc.)	Malonumas (16 proc.)
Tik šaunamasis ginklas (19 proc.)	Rasizmas ir neapykanta (11 proc.)
Nuodai (11 proc.)	Psichinės problemos (6 proc.)
Paskandinimas (5 proc.)	Sektos paliepimai (5 proc.)
Kiti (2 proc.)	Dėmesio siekimas (2 proc.)

Moterys serijinės žudikės

Moterys serijinės žudikės yra išskirtinis reiškinys. Iki šiol moterys serijinės žudikės gana mažai tyrinėtos. Plačiausiai jos aprašytos M. D. Kelleherio ir L. C. Kelleherio (1998) darbuose, kurie teigia, kad organizuoto ir neorganizuoto žudiko tipologija netinka moterims. Jie siūlo moterų serijinių žudikių tipologiją (28 lentelė), paremtą veikiančių asmenų skaičiumi.

28 lentelė. Moterų serijinių žudikių apibūdinimas (pagal Kelleher, Kelleher, 1998)

VEIKIA VIENA	VEIKIA NE VIENA
Juodoji našlė – sistemiškai žudo vyrus, partnerius arba kitus šeimos narius.	Komandinė žudikė – žudo arba dalyvauja žudant komandoje su ne mažiau kaip dar vienu asmeniu.
Mirties angelas – sistemiškai žudo pacientus.	Abejotinos psichinės būklės – žudymo būdas netvarkingas ir nepastovus; dažniausiai pripažįstama nepakaltinama.

Seksualinis grobuonis – sistemiskai žudo su seksualine potekste.

Kerštautoja – sistemiskai žudo iš keršto arba pavydo.

Siekianti naudos – sistemiskai žudo siekdama naudos arba darydama kitus nusikaltimus

Nepaaiškinama – žudo dėl absoliučiai nesuvokiamų arba neaiškių motyvų.

Neišaiškintos žmogžudystės – neišaiškintos žmogžudystės, kurios priskiriamos moterims.

Moterims, kurios veikia vienos, būdingas brandumas, atsargumas, tikslingumas, socialinis prisitaikymas ir ryškiai organizuota nusikalstama veika. Dažnai jos užpuola savo aukas jų namuose arba darbe, naudoja tą pačią žudymo priemonę (pvz., nuodus). Veikiančios su partneriais būna jaunesnės, agresyvesnės, žiauresnės užpuolimo metu, dažnai neorganizuotos ir nesugeba kruopščiai planuoti. Dažnai užpuola savo aukas negyvenamose vietovėse. Naudoja šaunamuosius ginklus, peilius ir kankina aukas.

E. Hickey (1991) moteris serijines žudikes apibūdina kaip „tylias žudikes, tokias pat pavojingas kaip ir vyrai serijiniai žudikai, tačiau visiškai nepastebimas dėl sugebėjimo gerai paslėpti savo nusikaltimus“. M. D. Kelleheris ir C. L. Kelleheris (1998) išanalizavo 100 bylų ir nustatė, kad vidutiniškas žudikės karjeros laikas iki sugavimo yra 8 metai, t. y. dvigubai ilgesnis nei vyro serijinio žudiko. Jos daug kruopštesnės, atidesnės, sėkmingiau nuslepia savo nusikaltimus ir geriau „įsilieja“ į aplinką.

Vienas iš moterų serijinių žudikių tipų yra „Mirties angelai“, kai medicinos seserys žudo savo pacientus. Pavyzdžiui, seselė Genene Jones buvo apkaltinta dėl 47 vaikų kūdikių įtartinų mirčių *Bexar County* Medicinos centre per 4 metus. Kitas „Mirties angelas“ yra seselė Beverley Allitt, apkaltinta dėl 25 įtartinų atvejų. Iš viso buvo 13 aukų, aukos – kūdikiai.

Kitų autorių duomenimis, moterys dažniausiai dalyvauja serijinėse žmogžudystėse kaip padėjėjos arba pagalbininkės. Įdomus faktas, kad moterys serijinės žudikės sudaro tik 8 proc. JAV serijinių žudikų, bet jos sudaro 76 proc. visų moterų serijinių žudikių pasaulyje. E. Hickey'aus (1991) tyrime iš 399 serijinių žudikų 62 buvo moterys. Jų taikyti metodai ir nužudymų motyvai pateikiami 29 lentelėje.

29 lentelė. Moterų serijinių žudikių metodai ir nužudymų motyvai

METODAI	MOTYVAI
Nuodai (80 proc.)	Pinigai (74 proc.)
Šaunamasis ginklas (20 proc.)	Kontrolė (13 proc.)
Mirtinas sumušimas (16 proc.)	Malonumas (11 proc.)
Uždusinimas (16 proc.)	Seksualinis motyvas (10 proc.)
Nudūrimas (11 proc.)	Narkotikai, sekta, pirminio nusikaltimo pridengimas, neadekvatumo jausmas (24 proc.)
Paskandinimas (5 proc.)	

Kaip pavyzdį galima paminėti Aileen Wournos (JAV), kuri yra pirma žinoma serijinė žudikė. Motina ištekėjo 15 metų, vaikų neaugino, augo su seneliais. Nurodoma, kad Aileen Wournos tėvas buvo psichopatas, vaikų tvirkintojas, pasikoręs kalėjime. Kitaip nei kitos moterys žudikės, Aileen Wournos žudė ne šeimos narius ir naudojo ne įprastus moterims žudymo būdus, bet šaunamąjį ginklą. Ji nužudė septynis iki tol jai nepažįstamus vyrus, iššaudama į juos po keletą kartų. A. Wournos buvo prostitutė, ir tvirtino, kad jos klientai bandydavo ją išprievartauti ir palikti nesumokėję už paslaugas, todėl ji nužudė juos besigindama. Jos tvirtinimas apie savigyną yra dažniausiai pasitaikančių paaiškinimų kitose bylose ir padeda daugeliui moterų daugkartinių žudikių išvengti baudžiamosios atsakomybės.

Masinės žmogžudystės

Kitaip nei serijinės žmogžudystės, kurių metu asmuo žudo savo aukas kas tam tikrą laiko tarpą, masinėms žmogžudystėms būdinga tai, kad vienoje vietoje ir vienu metu nužudoma iš karto trys ir daugiau aukų. Tipiškas masinės žmogžudystės pavyzdys galėtų būti į mokyklą su ginklu įsiveržęs paauglys, šaudantis į visus aplinkui. Masinė žmogžudystė turėtų būti atskirta nuo vadinamosios žmogžudysčių serijos (angl. *spree murder*), kai žudikas keičia buvimo vietą ir žudo pasirinktinai. Masinės žmogžudystės istoriškai siekia senesnius laikus nei serijinės. Apie masinius žudikus žinoma gerokai mažiau, nes palyginti su serijiniais žudikais, kurie suimami, išaiškinami, nuteisiami ir gali būti apklausti, masiniai žudikai nusižudo arba nužudomi policijos pareigūnų („žmogžudystė policininko rankomis“) suėmimo metu. Pagrindinis būdas studijuoti masines žmogžudystes yra psichologinės pomirtinės ekspertizės atlikimas bei atvejų panašumų ieškojimas.

Masinės žudynės Amerikos mokyklose pastaraisiais metais gana dažnas reiškinys. Pavyzdžiui, 1999 m., Kolorado valstijos Litltono miestelyje 18 metų Ericas Harrisas bei 17 metų Dylanas Kleboldas surengė didžiausias žudynes mokykloje per visą Amerikos istoriją. Šaudydami be atrankos, Kolumbaino mokykloje jie nužudė 12 mokinių ir vieną mokytoją, 21 asmenį sužeidė, o paskui nusišovė ir patys. Dabar mokslininkai jau kalba apie Kolumbaino sindromą, kuris apibūdinamas kaip nesaugumo ir nepasitikėjimo savimi ir aplinkiniais būseną, ir teigiama, kad šis sindromas būdingas nemažai daliai JAV moksleivių. 2006 m. spalio mėnesį žiaurios žudynės įvyko net trijose JAV mokyklose, kuriose aukomis tapo mergaitės. Įsiveržęs į klasę, užpuolikas liepė išeiti visiems berniukams ir suaugusiesiems, tada užrėmė duris, mažametes (7–8 metų mergaites) išrikiavo prie lentos, surišo joms kojas ir ėmė šaudyti. Jis iškart nušovė tris mergaites, dvi sužeistos mergaitės vėliau mirė ligoninėje. Žudikas, Charlesas Carlos Robertsas, taip pat nusišovė. Į kitą Kolorado valstijos mokyklą mokyklą, esančią vos 48 km nuo Litltono miestelio, įsiveržęs ginkluotas vyras įkaitėmis paėmė šešias mergaites, kurių dvi nužudė. Vėliau paaiškėjo, kad įsilaužėlis kai kurias iš

savo įkaičių žagino. Manoma, kad kai kurie asmenys siekia pakartoti Erico Harrisio ir Dylano Kleboldo surengtas žudynes.

Masinių žudikų klasifikacija, skirstant juos į pasekėjus, naikintojus, nepatenkintus darbuotojus ir pseudokomandą, remiasi nusikaltimo įvykdymo motyvacija.

Pasekėjas vykdo charizmatinio lyderio įsakymus (tiesioginius ir interpretuotus). Jis yra visiškoje lyderio įtakoje ir trokšta patenkinti jo norus. Aukų pasirinkimas yra visiškai atsitiktinis arba turi kokią nors simbolinę prasmę, žinomą tik lyderiui. Mobilumas pasitaiko nedažnai, žmogžudystės padaromos gana arti lyderio buvimo vietos. Dažniausiai pasirenkami šaunamieji arba šaltieji ginklai, bet gali būti naudojami ir nuodai, nervus paralyžiuojančios dujos, biologinis ir kiti masinio naikinimo ginklai. Pasekėjas retai siunčiamas į savizudybės misiją, nes visa esmė yra gyventi, kad galėtų vėl smogti. Prie šio tipo žmogžudysčių priskiriamos ištikimybę sektai įrodančios bei išventinimo į gaują žmogžudystės.

Naikintojui būdingos rimčiausios psichinės problemos. Jo agresijos priepuolis dažniausiai būna nukreiptas prieš kartu gyvenančius asmenis. Dažnai tai vyriausias sūnus šeimoje, kuris jau ankstyvoje vaikystėje pasižymėjo elgesio problemomis. Tokiu atveju žudikas vienu metu nužudo visus name esančius asmenis, net naminius gyvūnelius. Dažnai vėliau nusižudo arba nušaunamas policijos pareigūnų. Kartais naikintojas ruošiasi šiam užpuolimui ir laukia, kol atvyks daugiau šeimos narių arba netgi po žudynių namie keliauja nužudyti netoli gyvenančių kitų giminaičių. Nepažįstamų žmonių jie neliečia. Kokios tikrosios jų elgesio priežastys, nėra aišku.

Nepatenkintas darbuotojas (dažniausiai tai buvęs darbuotojas arba asmuo, kuriam artimiausiu laiku gresia darbo praradimas). Dažnai tai ilgametis darbuotojas, bet gali būti ir naujokas. Kartais tai dėl somatinės arba psichinės ligos nedarbingumo lapelį turintis asmuo. Kai toks asmuo įsiveržia ir pradeda žudyti, atrodo, kad jis aiškiai žino, ko ieško, iš tiesų dažniausiai žudo atsitiktinai visus pasipainiojusius asmenis. Manoma, kad jų motyvas yra kerštas už suvoktą neteisingą

elgesį, tačiau tai nebūtinai griežto personalo valdymo pasekmė, gali būti ir įstaigose, kur trūksta tvarkos.

Pseudokomandos tipui priklausantis nusikaltėlis turi sukaupęs ištisą ginklų arsenalą (tai gali būti pistoletai, dvivamzdžiai, granatos ir kiti egzotiški ginklai). Jie kruopščiai planuoja savo puolimą, kuris nukreiptas prieš „neteisingą“ pasaulį. Aukos – atsitiktiniai žmonės. Šis tipas gali būti geografiškai mobilus. Manoma, kad vien ginklų rinkimas neturėtų būti laikomas pakankamu požymiu įtarti, jog žmogus gali tapti masiniu žudiku.

„Padaryti ir pabėgti“ tipo motyvas noras išgarsėti, kad ir niekšingai. Dažniausiai jie grasina, kad turi prie savęs bombą arba kitą sprogstamąjį įtaisą ir susisprogdins minioje. Iš tiesų jų tikslas yra paslėpti sprogmenį pilname žmonių plote, autobuse, pastate arba kitur, nustatčius ją distanciniam valdymui, ir pabėgti prieš sprogstant bombai. Šiuo požiūriu jie panašūs į serijinius padegėjus.

Šio tipo atskira atmaina yra produktų gadinimas. Toks žudikas suleidžia arba kitaip įdeda nuodų į maisto produktus parduotuvės lentynose, aukomis tampa visiškai atsitiktiniai žmonės. Tokio pobūdžio nusikaltimas negali būti tapatinamas su kerštu tam tikrai kompanijai, nes nusikaltimo motyvai yra skirtingi.

Visuomenę apsaugoti nuo masinių žmogžudysčių labai sunku. Daugelio žudikų motyvai tebėra neaiškūs ir nežinoma, ką reiktų laikyti rimtais įspėjamaisiais signalais, jog tam tikras asmuo yra potencialus masinis žudikas. Daug daugiau dėmesio turėtų būti skiriama tokių nusikaltimų prevencijai bei policijos reagavimo taktikai ištobulinti. Kerštaudami už didelę suvoktą skriaudą, žudikai gali siekti konkrečių asmenų mirties, tačiau kuo jų elgesys padrikesnis ir aukų pasirinkimas labiau atsitiktinis, tuo didesnė tikimybė, kad skriauda nedidelė ir neesminė.

Masinės žmogžudystės darbo vietoje arba mokymo įstaigoje nėra itin dažnos, tačiau dėl savo šokiruojančio netikėtumo, minimalių aukų galimybių pabėgti bei didelio aukų skaičiaus jos atrodo ypač sukrečiančios. Keletas pavyzdžių:

• 1999 m. liepos 29 d. – Markas Bartonas, 44 m., apie 15 val. įėjo į prekybos firmą Atlantoje. Čia iššaudė visus, ką sutiko pakeliui, tada perėjo į kitoje gatvės pusėje esančią brokerių firmą ir ten toliau šaudė. 9 žmonės žuvo, dešimtys buvo sužeisti.

• 1998 m. kovo 6 d. – Mathew Beckas, 35m., Konektikuto loterijų korporacijos buhalteris susiginčijęs dėl darbo užmokesčio nušovė prezidentą ir 3 jo patarėjus, paskui nusišovė pats. Viena auka buvo dar ir subadyta.

• 1997 m. gruodžio 18 d. – Arturo Reyesas Torresas, 43 m., įjėjęs į remonto dirbtuves nušovė savo buvusį bosą, kurį kaltino dėl neteisėto atleidimo, ir tris kitus darbininkus. Atvykusių policijos pareigūnų buvo nušautas.

• 1995 m. balandžio 3 d. – Jamesas Simpsonas, 28 m., buvęs darbuotojas, nušovė kompanijos savininką, jo žmoną ir tris kitus darbuotojus; paskui nusišovė pats.

• 1993 m. liepos 1 d. – Gian Luigi Ferri, ginkluotas 2 šautuvais ir pistoletu, nušovė 8 žmones advokatų kontoroje ir nusišovė pats.

• 1991 m. spalio 16 d. – George'as Hennardas automobiliu įvažiavo į kavinės vidų ir nušovė 23 žmones, o tada nusišovė pats.

Pastaruoju metu bandoma sukurti „**mirtinai pavojingo**“ darbuotojo profilį, kuriuo remiantis būtų galima nustatyti darbuotojus, keliančius grėsmę kitų gyvybei. M. D. Kelleheris (1997) teigia, jog vienas svarbiausių rodiklių yra taikyto smurto istorija (t. y. jei pats darbuotojas jau yra smurtavęs arba tapęs smurto auka). Ankstesnis smurtas laikomas vienu patikimiausių indikatorių. Dažnai tokiems žmonėms būdingas patologinis kitų kaltinimas. Kitas svarbus rodiklis – vienas arba daugiau sukrečiančių įvykių, kuriuos asmuo patyrė per pastaruosius 12 mėn. Tai gali būti bet koks įvykis, kitiems galintis atrodyti neesminiu, bet dažniausiai tai serija įvykių, mažinančių asmens sugebėjimą susidoroti su problemomis. Socialinė izoliacija, kai asmuo ilgus metus gyvena vienas, arba neseniai pakeitė darbo vietą, arba išsiskyrė, gali būti laikomas rizikos veiksniu. Socialinės izoliacijos ir smurto protrūkių ryšys gana stiprus. Kai kuriems keliantiems grėsmę

kitų gyvybei asmenims būdinga įsimylėjimo obsesija; čia galimi įvairūs variantai: „mirtinai pavojingu“ darbuotoju gali tapti atstumtas buvęs mylimasis; jam gali būti būdingas erotinio kliedesio sutrikimas; arba jis yra patologiškai priklausomas. Rizikos veiksniais laikoma priklausomybė nuo cheminių medžiagų, sunki arba chroniška depresija, taip pat padidėjęs frustracijos lygis, kuris pasireiškia nenoru dirbti su kitais, bendradarbių puldinėjimu arba suicidišku elgesiu. Dažnai praeina keletas metų, kol frustracija tampa tokia chroniška, kad galima kalbėti apie padidėjusį frustracijos lygį. Daugeliui „mirtinai pavojingų“ darbuotojų būdingas domėjimasis ginklais; tokie asmenys domisi visokiausiais ginklais ir kariniais objektais. Jie dažniausiai pateikia žodinių perspėjimą apie savo agresyvius ketinimus. Vienu stipriausių rodiklių laikomas keistas arba neįprastas elgesys. Šis indikatorius dažnai nepakankamai įvertinamas, tačiau praktika rodo, kad kolegos dažnai pastebi netikėtą elgesio pasikeitimą arba keistus elgesio bruožus. Be abejo, šios savybės gali būti laikomos tik signalais, tai nėra pakankamas pagrindas imtis priemonių prieš darbuotoją, tačiau į tai verta atkreipti dėmesį.

KLAUSIMAI

1. Kuo serijinės žmogžudystės skiriasi nuo masinių žmogžudysčių?
2. Išvardykite pagrindinius organizuoto ir neorganizuoto serijinio žudiko skirtumus.
3. Apibūdinkite, kuo skiriasi *Modus operandi* nuo nusikaltėlio braižo.
4. Kokios pagrindinės „mirtinai pavojingo“ darbuotojo charakteristikos?

PROFILIAVIMO METODAI

Pagrindinės sąvokos:

Kriminalinis profiliavimas

Psichologinis profiliavimas

Geografinis profiliavimas

Nusikaltimo vietos analizė

Indukcinis profiliavimas

Dedukcinis profiliavimas

Psichodinaminis asmenybės profiliavimas

Profiliavimo metodų apibūdinimas

Pastaraisiais dešimtmečiais profiliavimo metodai labai greitai tobulėja, todėl tarp atskirų profiliavimo metodų ir terminų nustatyti griežtas ribas sunku. Keletą pagrindinių terminų, kurie dažnai painiojami, verta trumpai apibūdinti. Žiniasklaidoje ir kasdienėje kalboje šie terminai vartojami remiantis tuo įvaizdžiu, kurį pateikia meniniai filmai, t. y. vaizduojantys detektyvą su „šeštuoju pojūčiu“, pasižyminčiu ypatingomis psichinėmis galiomis ir pan. Prie profiliuotojo ir paties profiliavimo įvaizdžio kūrimo prisidėjo filmas „Avinėlių tylėjimas“ su savo herojais Hannibalų Lecteriu ir agente Starling, bendradarbiaujančiais sudarant serijinio žudiko profilį. Visi tie populiarūs portretai yra netikslūs, dar daugiau, jie įtvirtina mitą, kad profiliavimas susijęs su ypatingų psichinių sugebėjimų naudojimu. Grožinė literatūra įneša painiavos į realų gyvenimą, nes plačioji publika tikisi, kad profiliavimas yra vienintelis būdas atskleisti žmogžudystes, prievartavimus ir kitus žiaurius nusikaltimus.

Dažniausiai profiliavimo metodikų skirtumai priklauso nuo to, kas jas taiko, kas yra jų kūrėjai. Pavyzdžiui, psichodinaminis asmenybės pro-

filiavimas yra CŽV sukurtas profiliavimo metodas. Sociopsichologinis profiliavimas – Ronaldo Holmsio sukurtas profiliavimo metodas. Šis profiliavimas papildomas ir nusikaltimų tyrimo psichologijos metodu.

Terminai *psichologinis profiliavimas*, *nusikaltėlio profiliavimas*, *kriminalinis profiliavimas*, *kriminalinės asmenybės profiliavimas* vartojami vos ne kasdienėje kalboje, kai žiniasklaidoje arba kriminaliniuose detektyvuose rašoma apie serijinius nusikaltimus, neišaiškintas žmogžudystes. Šie terminai vartojami kaip sinonimai, tačiau iš esmės tie terminai žymi skirtingus profiliavimo būdus.

FTB (federalis tyrimų biuras) sukūrė ir naudoja kriminalinį profiliavimą, nes labiausiai remiamasi nusikaltimo vietos analize (angl. *crime scene analysis*). Elgesio įkalčių analizė (angl. *behavioral evidence analysis*) – profiliavimo metodas, kurį pasiūlė ir aprašė Brentas Turvey. Nusikaltimo rekonstrukcija (angl. *crime scene reconstruction*) – interpretavimas, kas įvyko nusikaltimo vietoje. JAV dažniausiai taikoma profiliavimo metodika yra nusikaltimo vietos analizė, derinama su klinikiu įvertinimu.

Nusikaltimų tyrimo psichologijos atstovai atlieka nusikaltėlio profiliavimą remdamiesi tyrimais, statistikos metodais ir pan. Terminas „nusikaltimų tyrimų psichologija“ dažniausiai taikomas tiems tyrimo metodams, kuriuos 1985–1992 metais Anglijoje sukūrė Davidas Canteris. Šis metodas dar vadinamas nusikaltimų tyrimų psichologine analize, aspektų (angl. *facet*) teorija, arba geografiniu profiliavimu. Geografinio profiliavimo metodą 1986 m. sukūrė Davidas Canteris, jis sukūrė ir geografiniam profiliavimui skirtą kompiuterinę programą DRAGNET, kuri plačiai policijos pareigūnų naudojama. Nuo 1995 metų literatūroje minimas kitų, dažnai taikomų geografinio profiliavimo metodikų kūrėjas, Kimas Rossmo. Kimo Rossmo sukurto geografinio profiliavimo metodo esmė – padėti tyrėjams sujungti į visumą atskirus faktus, nustatyti jų ryšius, nes tyrėjai dažniau kreipia dėmesį ne į panašumus, bet į skirtumus ir į atskiras detales. K. Rossmo sukūrė specialią kompiuterinę programą (RIGEL), padedančią sudaryti topografinius žemėlapius pagal tai, kur įvyko panašių nusikaltimų serija.

Psichologinis nusikaltėlio asmenybės profiliavimas taikomas ti-

riant serijinius nusikaltimus, tokius kaip žmogžudystės, seksualiniai nusikaltimai, apiplėšimai ir pan. Tokio profiliavimo tikslas – apibūdinti galimą psichopatologiją arba asmenybės tipą remiantis **klinicine** praktika arba informacija, surinkta tiriant panašaus pobūdžio nusikaltimus. V. J. Geberthas (1981) apibūdina psichologinį profiliavimą kaip „išlavintą pastangą pateikti nusikaltimus tiriančioms žinyboms specifinę informaciją apie individo, kuris padarė tam tikrą nusikaltimą, ypatumus, tipą“. Kriminalinės asmenybės profiliavimą atlieka psichiatrai arba psichologai remdamiesi psichopatologijos požymiais arba sindromais, aprašytais DSM klasifikacijoje.

Remiantis FTB apibūdinimu, kriminalinis profiliavimas „yra technika, kuria nustatomos nusikaltėlio pagrindinės asmenybės ir elgesio charakteristikos, remiantis nusikaltimo (-ų) kuriuos jis padarė, analize (Douglas, 1986). Tai nenurodo tyrėjui konkretaus žmogaus, bet leidžia nustatyti nusikaltėlio, kuris tikėtina padarė nusikaltimą, tipą. Profiliavimo įėja ta, kad jeigu tyrėjas supranta, įsivaizduoja, kokio tipo asmens jis ieško, jis bus atidesnis tiems individams (labiau atkreips į juos dėmesį), kurie atitinka aprašytą profilį. Nors toks tyrimas daugelio nelaikomas rimtu mokslu, įrodyta, kad kriminalinis profiliavimas yra šiuolaikinis, moksliškai pagrįstas empirinis tyrimo būdas, kuris ypač vertingas pagalbininkas teisėsaugos darbuotojams, nes suteikia galimybę rasti ieškomą nenustatytą nusikaltėlį (Ault & Reese, 1980; Davis, 1993; Douglas, 1986; Holmes, 1996; Ressler, Burgess, & Douglas, 1985).

J. E. Douglasas, R. K. Ressleris, A. W. Burgessas ir C. R. Hartmanas (1986) apibūdina kriminalinį profiliavimą kaip identifikaciją „pagrindinių individo asmenybės ir elgesio charakteristikų, remiantis nusikaltimo, kurį asmuo padarė, analize. Profiliavimu siekiama pateikti tyrėjams daugiau informacijos apie nusikaltėlį, kurį reikia nustatyti. Kriminalinis profiliavimas dabartiniu metu kartais įvardijamas kaip tiriamasis (angl. *investigative*) profiliavimas. Profiliavimo tikslas yra sukurti elgesio apibūdinimą, apimančią sociologinius ir psichologinius nusikaltėlio ypatumus. Profiliavimas iš esmės pagrįstas prielaida, kad tiksliai nusikaltimo vietos ir kitų su ja susijusių vietų analizė ir interpretacija gali padėti apibūdinti, įvardyti asmens, kuris tokį nusikaltimą

padarę, tipą. Asmenybės tipai elgiasi tipišku būdu (t. y. elgesys yra kasdieninė rutina), tai žinojimas ir supratimas tų tipiškų elgesio būdų ir šablonų gali leisti tyrėjams nustatyti potencialius įtariamuosius“.

Copsonas (1995) nurodo, kad nusikaltėlio kriminalinis profiliavimas naudotinas policijos pareigūnų atliekamame tyrime, kuriuo siekiama sudaryti nežinomo nusikaltėlio apibūdinimą remiantis nusikaltimo (-u), kuriuos jis/ji padarė, pagrindu, analizuojant smulčiausias nusikaltimo vietos detales, aukos charakteristikas ir kitus turimus įkalčius. J. L. Jacksonas ir D. A. Bekerianas (1997) knygoje, skirtoje nusikaltėlio profiliavimui, nurodo, kad „psichologinis profilis pagrįstas prielaida, jog tinkamas nusikaltimo vietoje esančių įkalčių identifikavimas gali leisti įvardyti individo, kuris padarė nusikaltimą, asmenybės tipą“. Jie teigia, kad profiliuotojai žiaurius seksualinius nusikaltimus tiriantiems pareigūnams gali padėti analizuodami ir ieškodami atsakymo į klausimus, kas atsitiko nusikaltimo vietoje, kokio tipo asmuo galėjo tai padaryti, ir kokios labiausiai tikėtinos asmenybės savybės būdingos šiam individui?

Istorinė profiliavimo raida

Tyrimo metodika, dažniausiai vadinama kriminaliniu arba psichologiniu profiliavimu, pastaruoju metu yra labai populiarė ir tarp profesionalų, ir žiniasklaidoje.

Norint geriau suprasti profiliavimo sąvoką, jo naudojimo galimybes tiriant nusikaltimus, taip pat suprasti ateities potencialą svarbu žinoti psichologinio profiliavimo ištakas. Profiliavimas galbūt savo pradžią skaičiuoja nuo grožinės literatūros kūrinių, tokių kaip Edgardo Alleno Poe kūrybingo proto kaip įrankio, mėgėjiško, neprofesionalaus detektyvo aprašyto C. Augusto Dupino klasikiniam 1841 m. kūrinyje „Rue Morgue žudikai“ (*The Murders of the Rue Morgue*). Profiliavimo elementai taip pat akivaizdūs Arthuro Conano Doyle'o Sherlocko Holmeso tyrinėjimuose.

Skaitant literatūrą susiduriama su tuo, kad kriminalinis profilia-

vimas gana skirtingai apibūdinamas; dažniausiai tai susiję su tuo, kas pateikia tą apibūdinimą. Tai ypač akivaizdu, kai apibūdinimą pateikia FTB agentai, dažnai jau išėję į pensiją, kurie mano, kad būtent jie sukūrė šią tyrimo techniką. Keli FTB agentai, labiausiai prisidėję prie šios technikos ištobulinimo, yra Johnas Douglas, Robertas Ressleris and Roy'us Hazelwoodas. Aprašant profiliavimo procesą, žiniasklaidoje dažniausiai minimas koks nors FTB agentas, Elgesio mokslų skyriaus darbuotojas, dirbantis su atskiru atveju, padedant vietinių teisėsaugos pareigūnų; kuris atskleidžia sunkiausias bylas. Vis dėlto FTB nėra tiek daug nuveikusi kuriant profiliavimo metodiką, kaip tai aprašoma spaudoje ir rodoma per televiziją. Kai kuriems agentams priskiriami dideli nuopelnai net iki to laikotarpio, kol jie apskritai pradėjo dirbti FTB.

Profilavimas iš tiesų turėtų būti siejamas su darbais, pradėtais praeito šimtmečio antrąja puse, ir, ko gero, net su ankstesniu laikotarpiu, tik jis reikėsi įvairiomis formomis ir laipsniškai buvo kaupiama informacija, tobulinama metodika ir mokslinė, ir praktinė prasme. Reikia aptarti istorines šiuolaikinio psichologinio profiliavimo ištakas ir susisteminti informaciją, kaip modernūs, šiuolaikiniai tyrimo metodai buvo parengti.

Dar gerokai prieš FTB atsiradimą ši metodika jau buvo taikoma; daugelį metų psichologų ir psichiatrų darbas gali būti įvardytas kaip psichologinis profilavimas, nes jie teikdavo patarimus, informaciją policijai apie nusikaltėlio tipą, bruožus, įskaitant ir galimus nusikaltimo motyvus. Tokio pobūdžio pagalba policijos darbuotojams iš sveikatos apsaugos srities darbuotojų pusės teikiama ir dabar, pagal atsiradusį poreikį, ir labai retai, tik išimtiniais abejais, psichologai ir psichiatrai, neįdarbinti teisėsaugos sistemoje, savo kasdienėje veikloje dirba vien profiliavimo darbą. Kriminalinio elgesio paaiškinimas, pateikiama interpretacija dažniausiai pagrįsti jų žiniomis apie žmogaus asmenybę, įvairius psichologinius sutrikimus. Dėl to jų interpretacijos dažniausiai skirtos asmenybei ir psichologiniam sutrikimui įvertinti. Daugeliu atvejų ta analizė pateikiama po įvykusio fakto (kai įtariamasis jau yra suimtas), ir dažnai kaip atsakymas į iškeltą klausimą apie „pamišimo“ arba pakaltinamumo laipsnį.

Pirmas profiliavimo pavyzdys būtų nusikaltėlio apibūdinimas, kurį pateikė Dr. Thomas Bondas, policijos chirurgas, atlikęs Mary Kelly, t. y. paskutinės Džeko Skerdiko aukos, autopsiją. Thomas Bondas buvo įtrauktas į tyrimą, kad įvertintų žudiko chirurginius įgūdžius ir žinias. Jis taip pat dalyvavo bandant rekonstruoti daugelį nusikaltimo aspektų, siekiant suprasti, kas įvyko nusikaltimo metu. Jis pastebėjo, „kad uždangalo kraštas, esantis kairėje moters galvos pusėje, buvo nukirstas ir aptaškytas krauju, o tai rodė, kad jos veidas buvo uždengtas apdangalu, kai buvo padarytas nusikaltimas“. Ši T. Bondo pastaba, padaryta 1880 m., buvo iš esmės Džeko Skerdiko elgesio nusikaltimo metu interpretacija, įskaitant aukos žaizdų pobūdžio apibūdinimą. Jis nurodė, kad nusikaltėlio reikia ieškoti tarp į nusikaltėlių nepanašių asmenų, ko gero, vidutinio amžiaus ir gerai, tvarkingai apsirengusio.

Vienas iš dabartinių profiliuotojų darbo aspektų yra analizuoti atvejų serijas ir nustatyti, ar yra dviejų arba daugiau atvejų, sprendžiant pagal nusikaltimo vietą, pobūdį ir aukas, ryšys. T. Bondas pasiūlė panašiai, nustatęs, kad visos aukos mirė nuo to paties žudiko rankos, kad kūnų išniekinimas – Nichols, Chapman, Eddowes ir Kelly – buvo panašaus pobūdžio. Šis T. Bondo pareiškimas panašus į tai, ką daro profiliuotojai dabar, nustatydami nusikaltėlio „braižą“, arba apibūdinami tokį nusikaltėlio elgesį, kuris patenkina psichologinius arba fiziologinius nusikaltėlio poreikius.

T. Bondas taip pat manė, kad nusikaltėlis turėtų būti „labai šaltakraujiškas ir bebaimis“. Ir vėl, labai panašiai kaip dabartiniai profiliuotojai, jis pateikė spėjimą dėl jo galimos profesijos. Jis teigė, kad „kiekvieniu atveju kūno išniekinimas buvo atliktas žmogaus, kuris neturėjo nei mokslinių nei anatominių žinių. Žudikas net neturėjo mėsininko arba galvijų skerdiko techninių įgūdžių ir žinių“.

Antras žymus profiliavimas buvo atliekamas Antrojo pasaulinio karo metu. Strateginės taktikos biuras (*Office of Strategic Services, dabartiniu metu – Centrinės žvalgybos valdyba, CŽV*) paprašė, kad psichiatras Walteris Langeris sudarytų Adolfo Hitlerio profilį. Jie norėjo turėti realistinį vaizdą apie situaciją Vokietijoje, suprasti, koks asmuo, kokia asmenybė yra Hitleris, kokios yra jo ambicijos, ko jis siekia? Be

to, CŽV specialistai norėjo žinoti jo psichologines ypatybes, kas daro jį pažeidžiamą, kaip jis pasielgtų, jeigu situacija klostytųsi jam nepalankia linkme. Planuota panaudoti W. Langerio sukurtą profilį, jeigu Hitleris būtų suimtas ir jeigu pareigūnams reikėtų apklausos strategijos (pažymėtina, kad dabartiniu metu profiliavimas taip pat naudojamas tokiu tikslu). Pasinaudodamas visa turima informacija apie Hitlerį, W. Langeris pasiūlė psichodinaminį asmenybės profilį, daugiausia dėmesio skirdamas sprendimams, kuriuos Hitleris galėtų priimti tam tikrais atvejais.

Reikšmingas buvo W. Langerio sudarytas profilis, analizuojantis pasekmes Hitleriui, pasibaigus karui. Mirtis dėl natūralių priežasčių laikyta mažai tikėtina, nes Hitleris pasižymėjo gera sveikata. Jie taip pat manė, kad Hitleris gali siekti prieglobsčio, apsigyventi kitoje šalyje, tačiau vis dėlto priėjo nuomonės, kad tai taip pat mažai tikėtina, nes Hitleris tikėjo tuo, kad jis buvo savo šalies išgelbėtojas. Nors buvo svarstoma keletas kitų galimybių (pasikėsinimas, kariniai manevrai, mirtis mūšyje), tai taip pat nebuvo laikoma labai tikėtina. W. Langeris buvo įsitikinęs, kad labiausiai tikėtina išeitis – savižudybė, jeigu pralaimėjimas taptų neišvengiamas. Jo prognozė pasirodė esanti teisinga, nes Hitleris nusižudė savo bunkeryje kartu su Eva Braun, kai sąjungininkų armijos pergale buvo visiškai aiški. W. Langerio profilis buvo labai tikslus, įskaitant Hitlerio savižudybę, kai Berlyną užėmė sąjungininkų armija. Toks priešų lyderių profiliavimas vykstant karui taip pat buvo naudojamas ir kitų kampanijų atvejais, Vietnamo ir Persijos įlankos kare.

Be abejo, vienas iš žinomiausių profilių, kurie buvo padaryti per praeitą šimtmetį, yra Jameso Brusselso, Niujorko psichiatro, sukurtas profilis apie sprogdintoją iš Niujorko (*“The Mad Bomber of New York”*). 1957 metais psichiatro Jameso Brusselso Niujorko policijos departamentas paprašė nustatyti šį sprogdintoją, kuris buvo atsakingas daugiau kaip už 30 sprogdinimų per 15 metų. J. Brusselsas analizavo didelę bylą, fotografijas iš nusikaltimo vietų, laiškus, kuriuos įtarimasis siuntinėjo į laikraščius 16 metų. Remdamasis šia informacija, jis pateikė tokias rekomendacijas policijos pareigūnams: „Ieškokite nerangaus žmogaus. Vidutinio amžiaus. Užsieniečio. Kataliko. Vienišo. Gyvenančio su broliu

arba seserimi. Kai jūs jį rasite, tikėtina, kad jis dėvės dvieilį švarką. Susagstyta“ (Douglas, 1995, p. 34). Jis darė prielaidą, kad asmuo, atsakingas už nusikaltimus, yra paranojiškas, nekentė savo tėvo, buvo beprotiškai mylimas savo motinos ir gyvena Konektikuto valstijoje. Pareigūnai, sulyginę šį aprašą su miesto jėgainės (elektrinės) dabartiniais bei anksčiau dirbusiais, bet atleistas nepatenkintais darbovietė darbuotojais, nustatė ir suėmė sprogdintoją. Prieš palikdamas namus, jis apsirengė dvieiliu švarku ir jį užsisagstė. Vienintelis J. Brussello sudaryto profilio netikslumas buvo tas, kad sprogdintojas gyveno ne su seserimi ar broliu, bet su dviem netekėjusiomis seserimis. J. Brusselsas savo sudaryto profilio tikslumą aiškino tuo, kad jo įprastinė veikla apima individo ištirtumą ir jo elgesio numatymą remiantis tyrimo rezultatais, kaip šis asmuo pasielgs tam tikroje specifinėse situacijose. Šiuo konkrečiu atveju J. Brusselsas atliko atvirkštinį procesą, t. y. bandė, remdamasis asmens atliktais veiksmais, numatyti ir apibūdinti, koks individas tai galėjo padaryti tuos nusikaltimus.

1964 m. J. Brusselsas taikė panašią metodiką sudarinėdamas Bostono smaugiko portretą Bostono policijos departamento prašymu. Nuo 1962 m. birželio 14 iki 1964 m. sausio 4 d. Bostone įvyko serija nusikaltimų, vėliau priskirtų „Bostono smaugikui“. Nurodoma, kad buvo 11 su seksualine prievarta susijusių nusikaltimų (vėlesniais duomenimis – 13) ir visos tyrėjų pastangos buvo bevaisės. Dr. J. Brusselsas buvo paprašytas padėti išspręsti šią bylą, nagrinėjant ją kartu su medicinos ir psichiatrijos ekspertais. Ekspertai manė, kad nusikaltimus daro du asmenys. Ši išvada buvo pagrįsta aukų amžiaus skirtumais. J. Brusselsas paprieštaravo tai nuomonei, priskirdamas nusikaltimus vienam asmeniui. Nužudymai staiga liovėsi, o 1964 m. lapkričio mėn. asmuo Alberto DeSalvo vardu patraukė pareigūnų dėmesį. Albertas DeSalvo, galiausiai identifiktuotas kaip smaugikas, atitiko dr. J. Brussello sudarytą profilį.

Nors A. DeSalvo buvo suimtas už kitą, vadinamojo „Žaliojo žmogaus“ nusikaltimų seriją, jis vėliau savo psichiatrui prisipažino, kad yra ir Bostono smaugikas. Jis prisipažino ir taip atitiko profilį, kurį sudarė J. Brusselsas, todėl tyrimas buvo nutrauktas, o A. De Salvo

įvardytas kaip Bostono smaugikas, tačiau kaltinimai jam nebuvo pateikti. 1973 m. A. DeSalvo buvo nudurtas peiliu savo kameros kaimyno, ir iš tiesų profilis niekada nebuvo kruopščiai patikrintas, panaudotas, ir niekas nebuvo nuteistas už Bostono smaugiko nusikaltimus.

Vis dėlto tapo akivaizdu, kad J. Brusselso metodika, kuria vadovaujantis interpretuojami žudikų neįprasti veiksmai ir vėliau psichiatrijos žinios perkeliamos ir naudojamos tyrime, kai kuriais atvejais yra labai efektyvi, padeda atskleisti kai kuriuos nusikaltimus.

1976 ir 1977 metais „Samo sūnus“ (Son of Sam) terorizavo Niujorką šaudydamas jaunas poras, sėdinčias savo automobiliuose, įvairiose miesto vietose. Be teisminės ekspertizės atstovų, kurių buvo prašoma padėti profiliuojant tą žudiką, Sirakūzų universiteto daktaras Murray Mironas buvo paprašytas atlikti psicholingvistinę „Samo sūnaus“ užrašų, atsiųstų vietos laikraščiu, ekspertizę. Kai Davidas Berkowitzius, „Samo sūnus“, galiausiai buvo suimtas, paaiškėjo, kad Mirono sudarytas profilis buvo labai tikslus ir labai tikroviškas (Geberth, 1996).

Dr. Brusselso ir keletos kitų socialinių mokslų atstovų pastangų tąsa turėjo įtakos profiliavimo metodikos pripažinimui. Tolesnei profiliavimo, kaip technikos, raidai svarbūs dar trys etapai.

Pirma, manoma, kad maždaug 1972 metais FTB (Federalinis tyrimų biuras) pradėjo taikyti profiliavimą. Dažnai manoma, kad FTB agentai sukūrė ir išstobulino profiliavimo techniką dirbdami su serijinių žudikų bylomis įvairiose JAV vietose, tačiau iš tiesų ši technika naudojama jau seniai. Apie 1960 m. Howardas Tetenas pradėjo tobulinti šią tyrimo techniką dirbdamas San Leandro, Kalifornijos Policijos departamente. Howardas Tetenas, FTB akademijos dėstytojas, skaitė taikomosios kriminologijos kursą ir kartu pradėjo sudarinėti pirmus nusikaltėlių profilius bendradarbiaudamas su savo studentais policijos pareigūnais, kurie turėjo neatskleistų nusikaltimų, t. y. neištirtų bylų, savo praktikoje. Kai H. Tetenas tapo specialiuoju FTB agentu, jis 1970 pradėjo dėstyti kursą apie profiliavimą ir sudarė pirmą profilį Amarillo, Texase. H. Tetenas vėliau pradėjo dirbti su Patu Mullany, kuris nagrinėjo anomalius žmogaus elgesio psichologinius aspektus, tuo tarpu H. Tetenas pademonstravo, kaip apie elgesį galima spręsti iš nusikaltimo vietoje esančių

įkalčių. Nuo 1970 m., kursas apie profiliavimą „Taikomoji kriminologija“ skaitomas FTB Nacionalinėje akademijoje.

Greitai FTB pradėjo formaliai sudarinėti profilius, siekdamas padėti ištirti smurtinius nusikaltimus. R. K. Ressleris, A. W. Burgessas ir J. E. Douglasas (1984) nurodo, kad FTB tokiu būdu maždaug 12 metų profiliavo žudikus.

1978 m. buvo įsteigta Psichologinio profiliavimo programa Elgesio mokslų padalinyje (angl. *Behavioral Science Unit*) FTB akademijoje Quantico, Virdžinijoje (Geberth, 1996). Nuo 1982 m. FTB Elgesio mokslų padalinys ėmė plėsti savo profiliavimo galimybes įrašinėdami interviu su nuteistais žudikais ir kaupdami tokių įrašų bazę. FTB darbuotojai apklausė 36 nuteistus seksualinius žudikus, tarp kurių buvo vieną nusikaltimą, serijinius ir masinius nusikaltimus padariusių asmenų (literatūroje kartais nurodoma, kad visi 36 asmenys buvo serijiniai žudikai, tačiau tai nėra tiesa).

Tęsdama 1970-tųjų ir 1980-tųjų novatoriškas pastangas, FTB ir toliau vykdė žiniasklaidos plačiai nušviečiamą veiklą, atlikdamas kriminalinį profiliavimą, padėdamas vietos pareigūnams rasti ir sulaukyti serijinius žudikus. FTB profiliai ir dabar pagrįsti tais 36 interviu su seksualiniais žudikais bei profiliuotojų patirtimi. Remiantis sukaupta informacija, buvo sukurta nusikaltėlių klasifikacija, pagal kurią nusikaltėliai skirstomi į organizuotus ir neorganizuotus. Organizuoti nusikaltėliai planuoja savo nusikaltimus, nepalieka įkalčių, ir dažniausiai aukomis pasirenka nepažįstamus asmenis. Neorganizuoti nusikaltėliai neplanuoja savo nusikaltimų, nusikaltimo vietoje akivaizdūs atsitiktinio nusikaltimo pėdsakai.

1983 m. Samo Houstono valstijos universitetas pradėjo kurti nacionalinę dingusių/pagrobty vaikų ir serijinių žudikų paieškos ir prevencinę programą. Buvo sukurtas Nacionalinis žiaurių nusikaltimų analizės centras, kuriame atliekamas apmokymas, tyrimai ir kriminalinis asmenybės profiliavimas ir suteikiama informacinė pagalba. 1995 m. įsteigtas atskiras padalinys, žinomas kaip Vaikų pagrobimo ir serijinių žudikų padalinys (CASKU). Šio padalinio misija – padėti teisėsaugos pareigūnams tais atvejais, kai vaiko (-ų) saugumui gresia pavojus. Jo

užduotis yra ir dalyvauti tiriant serijines arba masines žmogžudystes, kai vietos policijos pareigūnai prašo pagalbos.

Antras svarbus nusikaltėlio profiliavimo metodikos raidos etapas prasidėjo tada, kai 1985 m. Surrey universiteto (Anglijoje) psichologijos profesorių Davido Canterio detektyvas Vince'as McFaddenas, Surrey kriminalinių tyrimų policijos vadovas, paprašė padėti tiriant 30 išžaginimų ir 2 nužudymų seriją. Tą tyrimų seriją tyrė Naujasis Skotland Jardo, Britų transporto policija ir *Surrey* bei *Hertfordshire* policija. D. Canteris, tuo metu specializavęsis socialinės psichologijos ir aplinkos psichologijos srityse, sutiko padėti ir darė tai bendradarbiaudamas su policijos pareigūnais. D. Canteris sudarė paieškomo žudiko prievartautojo, kuris spaudoje buvo vadinamas Geležinkelio prievartautoju (angl. *Railway Rapist*) profilį. D. Canterio sudarytas profilis buvo ypač tikslus ir padėjo rasti ir sulaikyti žudiką prievartautoją Johną Duffy.

Sukūrus Geležinkelio prievartautojo profilį, maždaug 9 metus vyko moksliniai tyrimai, kurie padėjo suformuluoti teorinius principus ir teorijas, leidžiančias moksliskai pagrįsti nusikaltėlių profiliavimo postulatų. Buvo renkami empiriniai duomenys, kuriuos būtų galima apibendrinti. D. Canterio atliekamuose tyrimuose buvo ieškoma pagrįstų, įtikinamų psichologinių principų, kuriais būtų galima naudotis kuriant profilius, reikalingus policijos pareigūnams, tiriantiems nusikaltimus.

Tyrimai leido išryškinti penkis svarbiausius nusikaltėlio ir aukos sąveikos aspektus: tarpasmeninį koherentiškumą (nuoseklumą); laiko ir vietos prasmę; reikšmingumą; kriminalines charakteristikas; kriminalinį elgesį ir teisinį išprusimą.

Tarpasmeninį koherentiškumą (nuoseklumą) parodo tai, ar kriminalinio aktyvumo nukrypimai ir variacijos susiję su tais nukrypimais, variacijomis, kaip nusikaltėlis elgiasi su žmonėmis ne kriminalinėje situacijoje. Analizuojant šį sąveikos aspektą aiškėja, kodėl pasirinkta būtent ta auka, koks yra numanomas aukos ryšys su nusikaltėliu. Elgesio nuoseklumas (koherentiškumas) subgrupėje leidžia tyrėjui daryti prielaidas, kurias galima tikrinti.

Kriminalinio veiksmo vieta ir laikas gali suteikti tyrėjui informacijos apie tai, kaip nusikaltėlis supranta laikinus ir erdvinius ryšius. Tai

gali suteikti vertingos informacijos apie nusikaltėlio mobilumą. Nusikaltimo charakteristikų analizė leidžia tyrėjams nuspręsti, ar nusikaltimo pobūdis ir būdas, kuriuo nusikaltimas padarytas, gali padėti nustatyti būdingas nusikaltėlio charakteristikas, požymius. Tai gali padėti nustatyti, kokia nusikaltėlių subgrupė galėjo tai padaryti, ir taip padėti nukreipti tyrimą tinkama linkme. Asmens kriminalinio elgesio raida gali padėti policijos pareigūnams nustatyti galimą nusikaltėlio „karjerą“ ir taip sumažinti įtariamųjų skaičių.

Teisinis išprusimas (terminas, pasiūlytas policijos pareigūno Ruperto Heritage'o, dirbusio kartu su Davidu Canteriu), paaiškėja, analizuojant, ar nusikaltėlis stengiasi maskuoti arba paslėpti fizinius įkalčius nuo policijos. Jeigu jis stengiasi tai daryti, tai rodo, kad nusikaltėlis anksčiau turėjo kontaktų su policija, turi žinių apie kai kurias kriminalistų tyrimo metodikas ir procedūras. Tokių žinių turėjimas leidžia policijos pareigūnams įtarti, kad asmuo anksčiau buvo teistas. D. Canterio (1994) tyrimai leido nustatyti „nusikaltėlio šešėlį“, t. y. tam tikrą nusikaltėlio istoriją, atsiskleidžiančią jo veiksmuose, pagal įvairius požymius:

- asmeninis pasaulis (vaizduotės pasaulis), kuriame individas gyvena;
- tai, kokių laipsnių nusikaltėlis rūpinasi, kad išvengtų suėmimo;
- tai, kiek ankstesnės patirties nusikaltėlis panaudoja darydamas nusikaltimą;
- neįprasti nusikalstamos veiklos aspektai, kurie gali atspindėti, padėti atpažinti kokio tipo asmuo padarė tokį nusikaltimą;
- nusikaltėlio įpročiai, kurie gali būti pastebėti ir kasdieniame nusikaltėlio gyvenime.

Po sėkmingo Duffy bylos atskleidimo, D. Canteris apmokė keletą policijos pareigūnų, kaip taikyti jo sukurtą tyrimo ir profiliavimo metodą.

Trečia, 1994 m. D. Canteris pirmas įsteigė Nusikaltimų tyrimų psichologijos magistrantūros ir doktorantūros studijas Liverpulio universitete, kuriose studijuoja ir policijos pareigūnai, ir psichologijos studijas baigę asmenys.

Be to, kitų mokslininkų, M. Newtono (maždaug 1980 m.) ir D. Kimo Rossmo (1995 m.), tyrimai prisidėjo prie profiliavimo technikos tobulinimo. M. Newtonas 1980-ųjų pabaigoje pristatė tyrimą, pavadintą „Geoteisminė (angl. *geoforensic*) lokalizuoto serijinio nusikaltimo identifikacija“. Šiame tyrime M. Newtonas panaudojo geografinės analizės principus siekdamas nustatyti vietą, kurioje gyvena serijinis nusikaltėlis, arba nurodyti, kur nusikaltėlis padarys kitą nusikaltimą. 1987 m. kartu su savo kolega E. Swoope'u jis parengė darbą, pavadintą „Geoteisminė lokalizuotos serijinės žmogžudystės analizė: Hisleido smaugikas surastas“, kuriame buvo pristatytas naujas metodas, kuris, pasitelkia statistinę analizę ir analizuojant fatalinius susidūrimus ir kūno atsikratymo (išmetimo) vietas, padėjo nustatyti nusikaltėlio gyvenamąją vietą; taip buvo nustatyta nusikaltėlio Angelo Buono gyvenamoji vieta, kurioje jis nužudė daugumą savo aukų.

M. Newtono tyrimai, taip pat karinės žvalgybos apklausų technika, vadinama „sekimu žemėlapyje“ (*map tracking*) bei Brantighamo ir Brantighamo (1978) kriminalinės geografijos tyrimai buvo nusikaltėlio profiliavimo pagalbinės technikos, vadinamos *geografiniu profiliavimu*, sukūrimo ištakos. **Geografinį profiliavimą** sukūrė D. Kimas Rossmo. Nusikaltimo geografinio kryptingumo analize (tikslėnis šio tyrimo metodo pavadinimas) siekiama apskaičiuoti labiausiai tikėtiną serijinio nusikaltėlio gyvenamąją vietą, remiantis jo/jos nusikaltimų geografija, atsižvelgiant į atstumą iki/tarp nusikaltimo vietų, demografinė analize, centrografine analize, vietų (punktų žemėlapyje) išsidėstymo pobūdžio analize, vietų (punktų žemėlapyje) pasklidimo analize, nusikaltimo vietos pavienių, atskirų vietų analize, išsidėstymo laike ir erdvėje analize, ir krypties analize (Rossmo, 1995). Tokio pobūdžio analizei reikalinga speciali kompiuterinė programa (pvz., DRAGNET, kurią sukūrė D. Canteris su kolegomis). Geografinis profiliavimas gai padėti tyrėjams koncentruoti savo pajėgas tam tikrose vietovėse ir sumažinti galimų variantų, kuriuos reikia ištirti, skaičių.

Dabartinė kriminalinio profiliavimo samprata

Kaip jau minėta, profiliavimas apibūdinamas gana įvairiai. R. Holmesas ir S. T. Holmesas (1998), apibūdindami kriminalinio profiliavimą, nurodo keturias pagrindines prielaidas, kuriomis remiamasi profiliavimo procese:

1. *Nusikaltimo vieta atspindi nusikaltėlio asmenybę.* Nusikaltimo vietos analizė turi padėti policijos pareigūnams atskleisti nusikaltėlio asmenybę ir susiaurinti tyrimo apimtį.

2. *Veikimo būdas (modus operandi),* kaip nusikaltimas buvo padarytas, išlieka panašus. Nusikaltimo vieta atspindi asmenybę su tam tikra patologija. Kad suprastų nusikaltimą, pareigūnas pirmiausia turi suprasti nusikaltėlį. Nusikaltimo padarymo būdas (MO) gali suteikti žinių apie nusikaltėlį ir apie galimybę, kad kai kurie nusikaltimai yra susiję ir padaryti to paties asmens.

3. *Parašas išlieka tas pats.* Parašas yra unikalus būdas (maniera), kaip nusikaltėlis žudo, žodžiai, kuriuos sako prievartautojas, kaip sutvarkoma (paliekama) nusikaltimo vieta, ir kai kurie kiti indikatoriai. Lygindami MO ir parašo apibūdinimus, R. Holmesas ir S. T. Holmesas nurodo, kad MO yra bendresnio pobūdžio nusikaltimo apibūdinimas, o parašas yra unikalus būdas, kuriuo daromas nusikaltimas.

4. *Nusikaltėlio asmenybė nesikeičia.* Dauguma asmenybės teoretikų teigia, kad individo asmenybė didžiąja dalimi susiformuoja jau paauglystės metais, todėl R. Holmesas ir S. T. Holmesas teigia, kad tas pats liečia ir nusikaltėlio asmenybės susiformavimo laiką.

Kartu su minėtomis prielaidomis, R. Holmesas ir S. T. Holmesas nurodo keturis pagrindinius kriminalinio profiliavimo tikslus:

1. *Sumažinti tyrimų apimtį.* R. Holmesas ir S. T. Holmesas teigia, kad net bendriausio pobūdžio profilis gali būti naudingas tyrėjams, nes jei bent tam tikros asmenų kategorijos yra pašalintos, pavyzdžiui, moterys, vyrai, kurie yra ne baltieji, arba vyrai, kurie yra išsiskyrę, ir pan., galimų įtariamųjų sąrašas sumažėja daugiau nei 50 proc. Kitaip

ši tikslą galima įvardyti teigiant, kad profiliuotojas siekia pateikti kiek įmanoma labiau specifiską profilį, kad tyrėjai galėtų sumažinti įtariamųjų skaičių iki tokio skaičiaus asmenų, kuriuos jau būtų įmanoma apklausti arba surinkti apie juos informaciją.

2. *Socialinis ir psichologinis įvertinimas.* Profilyje turi būti pateikta informacija apie pagrindinius, esminius nusikaltėlio asmenybės požymius, tokius kaip rasė, lytis, socialinė klasė, išsilavinimas, vedybinis statusas, turimos mašinos tipas ir kitus aspektus, įtrauktus į rekomenduotą interviu strategiją.

3. *Psichologinis nusikaltėlio turimų daiktų įvertinimas.* Kai įtariamasis nustatytas, profiliuotojas turi pateikti tyrėjams informaciją, kokius fizinius arba netiesioginius įkalčius nusikaltėlis jau gali turėti. Jeigu tie įkalčiai rasti pas įtariamąjį, profiliuotojas turi pateikti rekomendacijas tolesniems tyrimo etapams.

4. *Rekomendacijos ir apklausos strategijos interviu procesui.* Interviu ar apklausos tipo, taikomo galimam įtariamajam, parinkimas dažnai yra lemiamas sprendimas, priimamas tiriant bylą. Čia profiliuotojas gali patarti, ar verta naudoti kūno kalbą ar to vengti, kokius žodžius reikėtų vartoti, o kokių – vengti, aprašomos sąlygos, kuriomis iš įtariamojo galima būtų gauti daugiausia informacijos. Pavyzdžiui, S. A. Eggeris (1999) praleido daugiau kaip 40 val., imdamas interviu iš serijinio žudiko Henrio Lee Lucaso. Prieš pradėdamas interviu, jam buvo pateikta informacija apie tai, kad H. L. Lucasas nepakenčia bet kokios formos profanacijos, t. y. negalima sakyti nieko šventvagiško, nepadoraus ir pan. Kitas asmuo, norėjęs gauti interviu iš H. L. Lucaso, iš anksto negavo tokios informacijos, ir jo interviu visiškai nepavyko, t. y. H. L. Lucasas nebendradarbiavo, neatsakinėjo į klausimus.

J. T. McCannas (1992) pateikia trumpesnę profiliavimo apibūdinimą. Jis nurodo, kad „kriminalinės asmenybės profiliavimas yra įvairių žiauraus nusikaltimo aspektų analizavimo procesas, siekiant suformuluoti hipotezes apie nežinomo užpuoliko charakteristikas. Pagrindinis profiliavimo tikslas – padėti sulaukyti ir nuteisti nusikaltėlių“.

Profiliavimo tipai

Tyrimo metodika, dažniausiai vadinama kriminaliniu profiliavimu, pastaruoju metu yra labai populiarė ir tarp profesionalų, ir žiniasklaidoje. Kriminalinis asmenybės profiliavimas, arba kriminalinė nusikaltimo tiriemoji analizė, yra nusikaltimo tipo paveikslas arba portreto ir nusikaltėlio, dalyvavusio darant tą nusikaltimą, rekonstravimo mokslas. Tai daroma remiantis įkalčiais, rastais nusikaltimo vietoje (Ault & Reese, 1980; Douglas, 1986; Geberth, 1996).

Psichinės sveikatos specialistai psichologinio *sindromo* terminą pradėjo vartoti apie 1980 m., kai potrauminio streso sutrikimo sindromas (PTSD) buvo oficialiai pripažintas ir įtrauktas į DSM III klasifikaciją. Nuo tada teisėsaugos sistemoje ir tyrimuose vartojamas terminas *profilis* tapo sinonimu sindromo terminui, tačiau kriminalinio profiliavimo terminas savo originalia forma, kaip jį 1969 aiškino FTB darbuotojai Howardas Tetas ir Patas Mullany, iš esmės skyrėsi nuo psichologinio sindromo konstrukto. Laikui bėgant šios dvi sąvokos – sindromas ir profilis – ėmė dubliuotis ir sutapti dėl to, kaip kai kurie profiliai buvo sudaryti.

Iš to išplaukia, kad pats profiliavimas, kaip metodologija, nėra vienalytis, ir dar dėl to, kad profiliuotojai yra įgiję skirtingą išsilavinimą, pasižymi nevienodais sugebėjimais.

O. E. Wilsonas, R. Lincolnas ir R. Kocsis (1997) skirsto profiliavimą į tris tipus: diagnostiniai įvertinimai, nusikaltimo vietos analizė ir nusikaltimų tyrimo psichologija.

Diagnostiniai įvertinimai

Diagnostiniai įvertinimai šiuo metu laikomi psichologiniu asmenybės profiliavimu, kurį atlieka psichiatrai arba psichologai. Šie specialistai dažniausiai turi labai mažai patirties ir žinių apie teisėtvarkos arba nusikaltimo tyrimo ypatumus. Jų įvertinimai pagrįsti klinicine praktika, remiasi asmenybės teorijų bei įvairių psichologinių sutrikimų, aprašytų DSM (*Diagnostic Statistical Manual*) žinojimu. Profiliai su-

daromi nustatant, kad tam tikra psichopatologija arba tam tikras asmenybės tipas galėtų padaryti tam tikrą nusikaltimą. Pirmieji žinomi tokiu būdu sudaryti profiliai yra Langerio ir Bruselo sudaryti profiliai, taip pat ir Džeko Skerdiko (Jack the Ripper) profilis (Rumbelow, 1988). Toks požiūris, kaip teigia E. O. Wilsonas, R. Lincolnas ir R. Kocsio (1997), savo prigimtimi yra individualistinis, todėl neleidžia adekvačiai palyginti su kitais profiliavimo tipais ir patikrinti validumo ir pritaikomumo.

Kriminalinis asmenybės profiliavimas

Antras profiliavimo tipas, paremtas nusikaltimo vietos analize, yra taikomojo pobūdžio, ir yra sukurtas FTB. Jis apima nusikaltimo vietos tyrimą ir sudarytas apklausus įkalintus nusikaltėlius siekiant sukurti nusikaltėlių kategorijų tipologijas. Remiantis išvelgtais panašumais, duomenimis apie nusikaltėlių charakteristikas ir nusikaltimo vietų analizės rezultatais, FTB sukūrė organizuotų ir neorganizuotų nusikaltėlių tipologiją. Neorganizuoto tipo nusikaltėliai pasižymi įtūžiu, jų nusikaltimai neįprasti, keisti ir jie, ko gero, kenčia nuo psichozės. Organizuoto tipo nusikaltėliai veikia metodiškai, gudriai, klastingai, mažai rūpinasi visuomenės narių gerove, pasižymi egocentriškomis nuostatomis, laikosi amoralių pažiūrų. Pastarųjų metų tyrimuose, tokiose kaip R. Kocsio, H. Irwino ir A. F. Hayeso (1997), nustatyta, kad toks elgesio sindromas gali būti vertinamas kaip kontinuumas (nepertraukiama seka) su ekstremaliomis apraiškėmis abipusiais sunkiausiais atvejais.

Šis kriminalinės asmenybės profiliavimas (arba nusikaltimo vietos analizė) apima septynių žingsnių seką (Douglas, 1997):

1. Kriminalinio veiksmo įvertinimas;
2. Išsamus nusikaltimo vietos arba vietų specifiškumo įvertinimas;
3. Išsamus aukos arba aukų įvertinimas;
4. Preliminarios policijos ataskaitos įvertinimas;
5. Medicinos eksperto pateiktų autopsijos rezultatų įvertinimas;

6. Nusikaltėlio profilio, kuriame atspindėtų kritinės nusikaltėlio charakteristikos, sudarymas;
7. Rekomendacijos nusikaltimą tiriantiems asmenims, remiantis sudarytu profilu.

Daugelis JAV mokslininkų ir žurnalistų arba rašytojų, rašydami apie nusikaltėlio profiliavimą, remiasi nusikaltimo vietos analizės modeliu. V. J. Geberthas (1996) nurodo 22 galimus veiksnius, pradedant nusikaltėlio amžiumi iki nusikaltimo motyvo, kurie gali būti panaudoti sudarant kriminalinį asmenybės profilį. V. J. Geberthas (1996) nurodo šešias pagrindines veiklos sritis, kurios padėtų sudaryti profilį:

1. Fotografijos iš nusikaltimo vietos;
2. Informacija apie vietovę, artimiausią aplinką;
3. Medicinos eksperto išvada;
4. Aukos kelionių, judėjimo prieš mirtį žemėlapis;
5. Pilna tyrimo išvada;
6. Aukos charakteristika (biografijos faktai, pvz., kilmė; išsilavinimas, kvalifikacija).

Galima skirti du pagrindinius profiliavimo tipus, kuriuos taiko kriminalistai, nusikaltimų tyrimo specialistai (profiluotojai) JAV. Pirmas tipas yra indukcinis kriminalinis profiliavimas, savo esme artimesnis psichologinio sindromo sampratai. Kitas, mažiau paplitęs, yra dedukcinis kriminalinis profiliavimas. Toliau bus analizuojami šių dviejų metodų prielaidų, ištakų, išvadų panašumai ir skirtumai.

Indukcinis kriminalinis profiliavimas ir sindromai

Teisėsaugoje pagal A. Moensseną ir kt. (1995) *sindromas arba profilis* yra elgesio rodiklių indikatorių rinkinys, parodantis labai charakteringą veiksmų arba emocijų pobūdį, struktūrą, parodantis tam tikrą būklę, t. y. pabrėžiama būsena, kartu įtraukiant kaip tikslą gydymą ir terapiją.

Tikslesnis apibūdinimas pateiktas nagrinėjant bylą „Oregono valstija prieš Lawsoną“, JAV. Gynyba bandė argumentuoti, kad jų klientas Lawsonas neatitinka seksualinio nusikaltėlio profilio, todėl negali būti kaltinamas tuo nusikaltimu, dėl kurio teisiamas. Teismas nutarė, kad ar tai būtų įvardyta kaip profilis, ar kaip sindromas, įkalčių pobūdis, tipas, tas apibūdinimas apima individo elgesio palyginimą su kitų asmenų, kurie buvo analizuojami anksčiau, elgesiu panašiose situacijose.

Indukcinis kriminalinis profiliavimas apima žinių apie elgesį, demografines charakteristikas kitų nusikaltėlių, kurie buvo tiriami, apie kuriuos anksčiau buvo renkama informacija, generalizavimą, perkėlimą, pritaikymą atskiram individui, nusikaltėliui. Tai yra indukcinės statistinės analizės ir generalizavimo rezultatas. Išvados daromos nelyginant su jokiais normomis. Kitaip tariant, šis kriminalinio profiliavimo būdas pavadintas indukciniu todėl, kad taiko indukcinės statistikos metodus, t. y. apibendrinimą, prognozavimą, vertinimą ir sprendimus naudojant turimus duomenis. Dabartiniu metu indukciniam kriminaliniam profiliavimui naudojami duomenys renkami iš trijų šaltinių:

1. Formalūs ir neformalūs tyrimai apie žinomus, įkalintus nusikaltėlius, ir pravestais klinikiniais ir neklinikiniais interviu, kurių metu tie asmenys buvo tiriami ir kurie padėjo surinkti informaciją.
2. Praktinė profiliuotojo patirtis, iš kurios izoliuoti vienetiniai atvejai, naudojami sudarant naujus profilius.
3. Visuomenei prieinami žinių šaltiniai, įskaitant ir žiniasklaidą. Pavyzdžiui, FTB pripažįsta, kad jų darbuotojai renka informaciją, paskelbtą spaudoje, ir naudoja tą informaciją papildydami savo duomenų bazes apie smurtinius nusikaltimus JAV.

30 lentelė. Indukcinio kriminalinio profiliavimo apibūdinimas

Indukcinis kriminalinis profiliavimas:

Kriminalinio elgesio, kriminalinio įvykio vietos ir aukų profiliavimo procesas remiantis žiniomis apie kitų nusikaltėlių elgesį ir emocijas, kriminalinio nusikaltimo vietą ir (arba) aukas. Iš esmės, kaip nurodo terminas, šis metodas paremtas samprotavimu, išvadų darymu. Išėjties taškas yra pradiniai statistikos duomenys apie kitus nusikaltimus, kurių pagrindu daromos išvados apie konkretų kriminalinį teisės pažeidėjo elgesį.

Samprotavimo pavyzdys

80 procentų žinimų serijinių žudikų, kurie užpuola studentus mašinų stovėjimo aikštelėse, yra baltaodžiai, 20–35 m. vyrai, kurie gyvena su savo motinomis ir vairuoja *Volkswagen* tipo automobilius. Ieškomas nusikaltėlis skirtingu metu užpuolė ne mažiau kaip 3 studentes. Visos aukos buvo užpultos mašinų stovėjimo aikštelėse, todėl, ieškomas nusikaltėlis, kuris priskiriamas „serjinių žudikų“ grupei, yra baltaodis vyras, 20–35 m., gyvenantis su motina, vairuojantis *Volkswageną*.

Indukcinio kriminalinio profiliavimo modelio pranašumai yra akivaizdūs. Šį metodą labai lengva taikyti. Tam nereikia specialių teismo medicinos arba psichologijos žinių, specialaus išsilavinimo arba studijų apie kriminalinį elgesį arba apie nusikaltimų tyrimą. Be to, bendro pobūdžio profiliai gali būti sudaryti palyginti per labai trumpą laiką be didesnių profiluotojo pastangų. Toks profilis dažniausiai apima 1–2 puslapius, kuriame išvardytos tam tikros charakteristikos. Šie pateikti apibendrinimai gali gana tiksliai nuspėti, kai kuriuos neišskirtinius individo kriminalinio elgesio požymius, elementus, tačiau jų tikslumas arba validumas nėra didelis. Dabartiniu metu JAV ir Kanojoje šį procesą bandoma automatizuoti, t. y. atlikti dalį profiliavimo proceso naudojant paieškos duomenų bazėse sistemas arba kompiuterinius tinklus (Kocsis, Irwin, Hayes, 1997).

Pagrindiniai indukcinio kriminalinio metodo trūkumai taip pat akivaizdūs. Informacija, kuria remiamasi profiluojant, gauta apibendrinant nedidelių populiacijos imčių duomenis ir nėra specifiskai susijusi su atskiru atveju, t. y. nėra rinkta tam, kad būtų galima rekonstruoti atskiro individo profilį. Informacija yra atskirų atvejų apibendrinimas, informacijos apie nedidelę individų grupę, kurie buvo arba nebuvo tinkamai atrinkti, vidurkis. Imties sudarymas, atvejų atrinkimas susijęs su asmens, atrenkančio imtį, sudarančio duomenų bazę, žinių ir sugebėjimų.

Antra, indukciniai profiliai kuriami remiantis ribota informacija apie žinomus, išaiškintus nusikaltėjus. Informacija neapima tų nusikaltėlių, kurie sugeba išvengti sulaikymo, kurie yra protingiausi, labiausiai įgudę.

Trečia, indukcinio profiliavimo metu gali būti panaudota informacija ir apie tuos atvejus, kai dėl nusikaltimo buvo sulaikyti ir nuteisti nekalti asmenys, taip sukuriant klaidingą profilį. Taip atsitinka, kai indukcinį profiliavimą atlieka neprofesionalus, linkęs pasinaudoti bet kokia užuomina profiluotojas. Pavyzdžiui, taip atsitiko, sudarant 1996 m. Olimpino miestelio sprogdintojo Richardo Jewello profilį ir Colino Staggo profilį Didžiojoje Britanijoje.

Indukcinio kriminalinio profiliavimo modelio prielaidos:

- Mažos žinomų nusikaltėlių, kurie padaro tokius pačius nusikaltimus grupės, kaip ir nežinomi nusikaltėliai, pasižymi panašiomis charakteristikomis, jų pagrindu galima apibūdinti charakteristikas, būdingas tam tikram ieškomam nusikaltėliui.
- Teisės pažeidėjai, kurie darė nusikaltimus praeityje, t. y. anksčiau, kultūrine prasme panašūs į dabartinius nusikaltėjus, kuriuos veikia bent jau panašios aplinkos sąlygos, ir yra panašūs į juos savo bendra ir kai kada specifine motyvacija.
- Individualus žmogaus elgesys ir charakteristikos gali būti nurodytos ir net nuspėjamos remiantis labai mažų imčių statistikos duomenimis apie elgesį ir charakteristikas.
- Individo elgesys ir motyvacija nesikeičia laikui bėgant, yra pastovios, nuspėjamos charakteristikos.

Profiliuotojai, atliekantys indukcinį profiliavimą, turi gana skirtingą išsilavinimą ir profesinę patirtį. Pavyzdžiui, JAV indukcinį kriminalinį profiliavimą taiko dabartiniai ir buvę FTB darbuotojai (jų sudaryti profiliai būna labai trumpi, maždaug puslapio apimties). Dažnai literatūroje nurodoma, kad šie profiliai retai duoda naudos, jais retai remiamasi ir tiriant nusikaltimą, ir teismo proceso metu. Šį metodą taiko ir teismo psichologai bei psichiatrai, kurie sudarydami kriminalinį asmenybės profilį remiasi išimtinai klinikiniais asmenybės įvertinimais, tokiais kaip MMPI ir klinikinis interviu. Indukcinį kriminalinį profiliavimą taiko teisėtvarkos sistemos pareigūnai, įgiję išsilavinimą FTB organizuojamuose mokymuose, privatūs detektyvai ir tyrimus tiriantys pareigūnai, taip pat kriminologai, kriminologais laikant asmenis, studijavusius kriminalinį elgesį, t. y. kriminalinio elgesio etiologiją, prevenciją, kontrolę, nusikaltimų tyrimą, teisę, teisės žinių taikymą teisėsaugos ir korekcinėse įstaigose, ir t. t. Remiantis tokiu apibūdinimu, kriminologu gali būti laikomas asmuo, įgijęs labai skirtingą išsilavinimą. Taigi asmenų, taikančių indukcinį profiliavimą, išsilavinimas nebūtinai apima kriminalinės psichologijos, anormalios psichologijos arba psichopatologijos studijas, dažniausiai visiškai negarantuoja, kad asmuo turi patirtį tirdamas rimtus smurtinius nusikaltimus.

Dedukcinis kriminalinis profiliavimas

Aprašomasis, taikomasis dedukcinio kriminalinio profiliavimo apibūdinimas yra toks: „Dedukcinio kriminalinis profiliavimas yra teisminių įkalčių interpretavimas naudojant nuotraukas iš nusikaltimo vietos, autopsijos rezultatus, autopsijos nuotraukas, kruopščiai tyrinėjant individualaus nusikaltimo pobūdį, siekiant tiksliai rekonstruoti specifinius nusikaltėlio elgesio nusikaltimo vietoje požymius, ir iš šių specifinių, individualių elgesio požymių išvesti (dedukuoti) nusikaltėlio charakteristikas, demografines charakteristikas, emocijas ir motyvus.“

Taikant dedukcinio profiliavimo metodą, remiamasi konkretaus nusikaltimo ir elgesio nusikaltimo vietoje rekonstrukcija, tuo tarpu in-

formacija apie panašius nusikaltėjus arba kitus nusikaltimus nėra naudojama. Atlikus elgesio rekonstrukciją, atliekama nusikaltimo vietos ir aukos charakteristikų analizė.

Naudojantis šia informacija, aprašomi požymiai, charakteristikos to individo, kuris galėjo atlikti tokį nusikaltimą, kuris pasirinko savo auka būtent tą asmenį ir padarė nusikaltimą tam tikromis sąlygomis, t. y. dedukciniu būdu sudaromas konkretaus nusikaltėlio profilis. Šis procesas dar gali būti vadinamas elgesio įkalčių analize ir priklauso nuo profiliuotojo sugebėjimo atpažinti atskiro individo elgesio dėsningumus ir suprasti atliktų veiksmų prasmę. Nusikaltėlio emocijos nusikaltimo metu, individualus nusikalstamo elgesio braižas, nusikaltėlio asmenybė nustatomos, dedukuojamos tik remiantis nusikaltimo vietos ir elgesio su auka analize.

31 lentelė. Dedukcinio kriminalinio profiliavimo apibūdinimas

Dedukcinis kriminalinis profiliavimas:

Elgesio įkalčių analizė yra specifinis konkretaus nusikaltėlio, nusikaltimo vietos ir aukos tyrimo būdas. Profilis sudaromas remiantis išskirtinai nusikaltimo vietos ir elgesio su auka analizės pagrindu.

Samprotavimo pavyzdys:

Moters aukos apnuogintas kūnas rastas miške, nuošalioje vietoje. Ant kūno rasti 4 tikslūs dūriai į krūtinę, perrėžti krūtų speneliai. Aukos genitalijos taip pat pašalintos aštriu instrumentu. Kraujosruvos matomos akyse, ant kaklo ir ant veido, ant kaklo aiškiai matyti smaugimo žymės. Nusikaltimo vietoje kraujo nerasta. Nusikaltimo vietoje nerasta aukos drabužių. Ant aukos riešų likę surišimo žymių, bet virvės nerasta. Šviežios padangų žymės purve yra netoli nuo vietos, kurioje rastas kūnas. *Dėl to* galima daryti išvadas, kad nusikaltėlis surišo auką, kol ji dar buvo gyva. Tai rodo žymės, nubrozdinimai riešo srityje, kurie atsirado dėl to, kad auka bandė išsilaisvinti. Tai, kad nusikaltėlis pašalino virvę nuo riešų, prieš atsikratydamas kūno, parodo tas faktas, kad nusikaltimo vietoje virvės nerasta. Tai, kad auka buvo pasmaugta virve, apvyniota apie kaklą, parodo spaudimo žymės ir kraujosruvos. Vieta,

kurioje rastas kūnas, yra kūno atsikratymo vieta, bet ne nusikaltimo vieta. Tai rodo tai, kad nusikaltimo vietoje nerasta kraujo pėdsakų. Tai, kad nusikaltėlis turi automobilį ir yra mobilus, parodo padangų žymės rastos netoli aukos kūno. Visos šios detalės kartu rodo kad nusikaltėlis yra kompetentingas, inteligentiškas, tikėtina, turi nuolatinį darbą ir labai tikėtina, kad jis yra seksualinis sadistas. Tos detalės deduktvyviai nurodomos remiantis tuo, kad nusikaltėlis turėjo automobilį, atsikratė aukos kūno kitoje, ne nusikaltimo vietoje, pasirinko nuošalią vietą, kartu siekdamas likti nepastebėtu, aukos pjaustymu siekta sukelti skausmą, bet ne rimtai sužeisti.

Duomenys, naudojami konkretaus asmens dedukciniam profiliavimui, apima:

1. *Teisminius įkalčius*: pilna teismo ekspertizė turi būti atlikta prieš pradėdant profiliavimą, užtikrinant, kad analizuojama bus atsižvelgti į elgesio ir nusikaltimo vietos charakteristikų visumą. Profiliuotojo prielaidos į profiliavimui naudojamą informaciją neįtraukiamos.

2. *Nusikaltimo vietos charakteristiką*. Nusikaltimo vietos charakteristika sudaroma pagal teismo ekspertizės, analizės duomenis, naudojant tyrimo metu surinktą informaciją, kuri parodo konkretaus nusikaltimo aukos, nusikaltėlio ir nusikaltimo vietos tarpusavio sąveiką. Jeigu tiriamą bylą apima susijusių nusikaltimų seriją, tokią kaip serijiniai prievartavimai arba serijinės žmogžudystės, nusikaltimo vietų charakteristikos apibūdinamos atskirai ir analizuojama, ar jos su laiku evoliucionuoja, keičiasi, ar ne. Nusikaltimo vietos charakteristika ir pavienio nusikaltimo, ir pakartotinių, t. y. serijinių nusikaltimų, atveju gali parodyti, kokie yra nusikaltėlio motyvai, koks yra *Modus operandi*, ir panaudota apibūdinant nusikaltimo braižą („parašą“).

3. *Viktimologiją*. Viktimologija yra atidi aukos charakteristikų analizė. Aukos pasirinkimo, ar tai būtų pavienis, ar serijinis nusikaltimas, analizė gali parodyti nusikaltėlio motyvus, *Modus operandi* ir nusikaltimo vietos braižą. Dedukcinio profiliavimo atveju beveik tiek pat laiko skiriama ir aukos, ir nusikaltėlio profilių sudarymui.

Dedukcinis kriminalinis profiliavimas pasižymi daugeliu pranašumų. Norint taikyti šį metodą, būtinas specialus išsilavinimas, apmokymas teisės srityje, mokėjimas atlikti nusikaltimo vietos rekonstrukciją, analizuoti sužalojimų, žaizdų pobūdį. Reikalingos specialios žinios, specialus išsilavinimas, todėl dedukcinis kriminalinis profiliavimas yra specifiškesnis nei indukcinis kriminalinis profiliavimas ir naudingiausias siekiant pagrindinio profiliavimui keliamo uždavinio, t. y. nustatyti ne bendras, bet labai specifines, unikalias įtariamojo charakteristikas.

Dedukcinis kriminalinis profiliavimas labai naudingas ir nustatant *Modus operandi*, ir nusikaltėlio braižą. Tai padeda susieti atskirus atrodytų tarpusavyje nesusijusius nusikaltimus. Pagal V. J. Geberthą (1996) *Modus operandi*, arba MO, elgesys arba veikimo būdas, yra dinamiškas, išmoktas elgesys, besikeičiantis laike, nusikaltėliui įgaunant daugiau patirties. Jis apima tik tuos veiksmus, kurie būtini nusikaltimui padaryti. Nusikaltimo braižas („parašas“), kaip nurodo V. J. Geberthas (1996), apima tokį elgesį (veiksmus), kurie nėra reikalingi nusikaltimui padaryti.

Parašas susideda iš reikšmingų asmeninių identifikatorių, kurie leidžia nustatyti išskirtinį nusikaltėlio nusikaltimo scenos metodologijos pobūdį. Tie reikšmingi ir labai individualizuoti asmeniniai identifikatoriai akivaizdūs:

1. Kai nusikaltėlis pakartotinai tam tikra tvarka užsiima seksualiniu aktyvumu, veikla (kai nusikaltėlio seksualinė veikla vyksta tam tikra tvarka);
2. Kai nusikaltėlis pakartotinai naudoja tam tikro tipo pastatą;
3. Kai nusikaltėlis padaro panašaus pobūdžio sužalojimus skirtingoms aukoms;
4. Kai nusikaltėlis palieka kūną tam tikru būdu, pavyzdžiui, kad šokiruotų kitus;
5. Kai nusikaltėlis kankina, ir(ar) sužaloja, išdanko aukas, ir(ar) užsiima kitokio pobūdžio specifine veikla, pagal tam tikrą ritualą.

Kitas labai apčiuopiamas dedukcinio kriminalinio profiliavimo pranašumas yra tas, kad jis gali labai tiksliai, aiškiai pademonstruoti individualią nusikaltėlio motyvaciją net keistuose ir, atrodytų beprasmiuose nusikaltimuose. Kaip įžvalgiai nurodo V. J. Geberthas savo fundamentiniame veikle *Practical Homicide Investigation, 3rd. Ed.*, „niekas nesiima veiksmų be motyvacijos“.

Dedukcinio kriminalinio profiliavimo metodai tyrinėja nusikaltėlio veiksmus remiantis fiziniais įkalčiais, viktimologija, nusikaltimo scenos analize, naudodami tai kaip pirminę elgesio ir motyvacijos dokumentaciją, ypač daug dėmesio skiriant tam tikrai, konkrečiai konkretaus nusikaltėlio motyvacijai. Visas profilis pagrįstas logika, remiantis solidžiais argumentais, paremtais tam tikro elgesio pobūdžio analize.

Be to, dėl nuodugnaus tyrimo pobūdžio išvengiama išmokimo arba patirties pagrindu daromų generalizacijų. Tyrėjai, daugelį metų tiriantys nusikaltimus arba turintys daug patirties tiriant tam tikro tipo nusikaltimus, linkę formuluoti teorijas apie atvejį, bylą jau ankstyvose tyrimo stadijose. Užuot tyrę bylą, jie gali būti linkę nukreipti pastangas savo teorijai įrodyti. Dedukcinis kriminalinis profiliavimas užkerta kelią teorijos generavimui, kol nėra atliktas visapusiškas bylos tyrimas.

Galiausiai, didžiausias dedukcinio kriminalinio profiliavimo metodo pranašumas yra tai, kad jis padeda tirti individualių nusikaltėlių elgesį, pasireiškiantį tam tikru metu. Elgesio pasikeitimas, augimas (didėjimas) įvertinami, fiksuojami, analizuojami ir įkomponuojami į profilį. Jeigu tam tikri aspektai, tokie kaip nusikaltėlio *Modus operandi* arba motyvacija, pasikeičia arba evoliucionuoja, nusikaltėliui darant pakartotinius nusikaltimus, tai fiksuojama, analizuojama ir panaudojama tikslesniam nusikaltėlio supratimui, apibūdinimui pasiekti.

Dedukcinio kriminalinio profiliavimo metodo trūkumų nėra daug, bet juos verta paminėti. Pirmiausia tai, kad metodas nėra greitas įveikimo arba problemos išaiškinimo, išsprendimo būdas. Jis reikalauja visų nusikaltimo tyrimo komandos narių daugybės pastangų ir įvairių įgūdžių. Antra, tas procesas yra labai intensyvus, todėl gali labai sekinti emociškai. Tyrėjai, kurie mokosi taikyti šį tyrimo metodą, turi būti

emociškai stabilūs ir nebijoti aptarti su artimais žmonėmis emocinių sunkumų. Trečia, dedukcinio kriminalinio profiliavimo metodas negali nurodyti konkretaus žinomo individo ir užtikrintai pasakyti, kad tas asmuo atsakingas už tą konkretų nusikaltimą arba kitus nusikaltimus, nebent to individo unikalūs nusikaltimo braižas, parašas yra nustatytas ir žinomas.

Dedukcinio kriminalinio profiliavimo metodas paremtas šiomis prielaidomis:

1. Nė vienas nusikaltėlis neveikia be tam tikros motyvacijos.
2. Kiekvienas atskiras nusikaltimas turi būti ištirtas kaip atskiras unikalūs elgesio ir motyvacijos atvejais.
3. Atsižvelgiant į žmogaus prigimtį, galima teigti, kad du skirtingi (skirtingų asmenų padaryti nusikaltimai) atvejai iš tiesų negali būti labai panašūs.
4. Kai kurių nusikaltėlių motyvacija ir (arba) elgesys išskirtiniai, unikalūs ir turi būti analizuojami atskirai, nesusiejant su panašius nusikaltimus padariusių asmenų motyvacijos ir elgesio ypatumais.
5. Visų asmenų elgesio raida unikalūs, elgesys kinta, priklauso nuo aplinkos ir biologinių veiksnių.
6. Kriminalinis *Modus operandi* gali laikui bėgant dėl padarytų nusikaltimų įtakos kisti, evoliucionuoti.
7. Atskiras individas gali vadovautis įvairiais motyvais darydamas skirtingus, naujus nusikaltimus ir net vieną atskirą nusikaltimą.
8. Generalizavimas remiantis statistika ir teorizavimas remiantis patirtimi, nors kartais ir naudingas, nėra viską apimantis ir kai kada gali būti klaidinantis, nukreipti tyrimą klaidinga kryptimi, be to, skatina tyrėjų tingumą, nerangumą. Kai manome, kad turime visus atsakymus į bylos klausimus, galime tik apsiriboti įkalčių, tinkančių tų atsakymų patvirtinimui, įrodymui, ir net imti manyti, jog apskritai nereikia nuodugnai tirti bylą.

Nusikaltimų tyrimo psichologijos metodas

Trečias profiliavimo tipas, nusikaltimų tyrimo psichologija (*investigative psychology*), nesinaudoja praktine policijos pareigūnų patirtimi arba interviu su jau sulaikytais nusikaltėliais. Jie taiko socialinės psichologijos, kriminologijos ir teisminės psichiatrijos (*forensic psychiatry*) metodus. Šią profiliavimo rūšį sukūrė *Surrey* universitete psichologas Davidas Canteris ir policijos pareigūnas Rupertas Heritage'as. Jie nuolat plečia savo empirinių duomenų bazę ir ja remdamiesi toliau tobulina šį profiliavimo būdą. Tuo ši metodika skiriasi nuo FTB taikomo profiliavimo būdo, kuris paremtas intuicija ir patirtimi. Be to, nusikaltimo tyrimų psichologija stipriai paremta informacija apie aukas.

Terminas „nusikaltimų tyrimų psichologija“ (angl. *Investigative psychology*) plačiąja prasme apima visus būdus, kuriais psichologija gali būti panaudota arba integruota su kriminalinio tyrimo procesais ir procedūromis. Kriminalinius tyrimus dažniausiai atlieka policijos pareigūnai. Kriminalinio nusikaltimo tyrimas dažniausiai vyksta tokia seka: nustatoma, ar buvo padarytas nusikaltimas, įstatymo numatyta tvarka pradedamas tyrimas; atskleidžiami visi faktai ir renkami įkalčiai, randama pavogta nuosavybė (jeigu ji buvo pavogta), nustatomas nusikaltėlis (nusikaltėliai), nusikaltėlių buvimo vieta, jie suimami, surinkti įkalčiai perduodami teismui, prireikus liudijama teisme. Šiame procese tyrimų psichologija gali apimti psichologinę autopsiją, poligrafo testą, teisminę hipnozę, veido bruožų kompoziciją atpažinimui, pagalbą sudarant asmenų grupę atpažinimui, kurioje yra ir įtariamas asmuo.

Siaurąja prasme terminas „nusikaltimų tyrimų psichologija“ apima metodus, leidžiančius atskleisti esminius nusikaltimo bruožus ir tikėtinų nusikaltėlio asmenybės bruožų ir elgesio ypatumų sąrašą. Trumpiau tariant, nusikaltimų tyrimų psichologija yra profiliavimas. Kai kuriais atvejais profiliavimas naudojamas pateikiant asmenų, kurie galėjo padaryti nusikaltimą, psichologinių bruožų aprašą, ir šia prasme profiliavimas yra tarsi spėjimas, numatymas. Nusikaltimų tyrimų psichologija yra tik vienas iš kelių profiliavimo metodų.

Terminas „nusikaltimų tyrimų psichologija“ dažniausiai taiko-

mas tiems tyrimo metodams, kuriuos 1985–1992 metais Anglijoje sukūrė Davidas Canteris. Šis metodas dar vadinamas nusikaltimų tyrimų psichologine analize, aspektų (angl. *facet*) teorija, arba **geografiniu profiliavimu**. Geografinio profiliavimo metodą 1986 m. sukūrė Davidas Canteris. Jis sukūrė ir geografiniam profiliavimui skirtą kompiuterinę programą DRAGNET, kuri plačiai naudojama policijos pareigūnų. Nuo 1995 metų literatūroje minimas kitų, dažnai taikomų geografinio profiliavimo metodikų kūrėjas, Kimas Rossmo.

1990-aisiais Davidas Canteris pasiūlė šią naują nusikaltimų tyrimo kryptį pavadinti „Nusikaltimų tyrimo psichologija“, nes bendradarbiaujant su policijos pareigūnais, tiriančiais sunkius serijinius nusikaltimus, paaiškėjo, kad psichologai gali prisidėti kriminalinių nusikaltimų tyrimuose. Pirmieji tyrimai šioje srityje buvo susiję su seksualiniais nusikaltimais (Canter, Heritage, 1990), taip pat tiriant „Geležinkelio prievartautojo“ (angl. *Railway Rapist*) bylą.

D. Canteris ir Youngsas (2003) nurodo, kad nusikaltimų tyrimų psichologijoje daug dėmesio skiriamas nusikaltimų tyrimo proceso analizei siekiant rasti būdus, koks ir kokios informacijos rinkimo būdas būtų efektyviausias tiriant nusikaltimus. Pagrindinis tokių tyrimų aspektas – nusikalstamų veiksmų analizė, padedanti sujungti to paties nusikaltėlio padarytus atskirus nusikaltimus į bendrą nusikaltimų seriją, taip pat procedūrų, pagal kurias būtų galima identifikuoti galimus įtariamuosius, kūrimas.

D. Canterio tyrimai, daugiametės profiliavimo patirties ir sukaupytų duomenų rezultatas, paremti dviem svarbiais postulatais, penkių faktorių modeliu ir rato teorija. Pavyzdžiui, su nusikaltimo pobūdžiu susiję aukos parodymai seksualinio užpuolimo atveju gali būti sugrupuoti apie tuos penkis aspektus, pavaizduojant juos dviem dimensijomis. Tokia atvaizdavimo forma padeda kelti prielaidas apie galimą nusikaltėlį. Rato teorija, kurią sukūrė D. Canteris, leidžia nuspėti nusikaltėlio gyvenamąją vietą remiantis serijinių nusikaltimų išsidėstymu vietovėje.

D. Canterio sukurtas nusikaltimų tyrimų psichologijos metodas grindžiamas penkiais aukos ir nusikaltėlio sąveikos aspektais, todėl vadinamas **penkių veiksmių modeliu**. Šis modelis apima tarpasmeninių ryšių pobūdžio vientisumą, laiko ir vietos reikšmę, nusikaltėlio bruožus, kriminalinę karjerą ir nusikaltėlio žinias apie nusikaltimo įkalčius.

Tarpasmeninių ryšių pobūdžio vientisumas atspindi tai, ar kriminalinio elgesio pokyčiai atspindi nusikaltėlio elgesio pokyčius jam nebendraudant su kitais žmonėmis ne kriminalinėse situacijose. Daroma prielaida, kad nusikaltėlis elgiasi su savo aukomis panašiai kaip ir su kitais žmonėmis, su kuriais kasdien bendrauja. Be to, teigiama, kad aukos dažnai reprezentuoja nusikaltėliui reikšmingus asmenis, su kuriais jis bendrauja už nusikalstamo elgesio ribų, t. y. nenukreipdamas į juos nusikalstamo elgesio. Pavyzdžiui, manoma, kad serijinis žudikas Tedas Bundy savo aukomis rinkosi merginas, jam kažkuo primenančias jo buvusią draugę.

Vietos ir laiko reikšmės analizė gali suteikti tyrėjui informacijos apie nusikaltėlio mobilumą ir padėti nustatyti nusikaltėlio gyvenamąją vietą. Nusikaltimo įvykdymo vieta ir laikas labiausiai priklauso nuo paties nusikaltėlio pasirinkimo ir tai gali padėti atskleisti, kaip asmuo suvokia savo aplinką, kokia yra jo dienos tvarka. Pavyzdžiui, užpuolimo laikas gali parodyti, kada nusikaltėlis užimtas arba neužimtas darbe, t. y. padėti gauti žinių apie nusikaltėlio asmeninį gyvenimą.

Apibūdinant nusikaltėlio bruožus, dažnai remiamasi nusikaltėlių skirstymu į tam tikras grupes, kategorijas pagal tai, kokiais asmenybės bruožais pasižymintys asmenys daro vienokius arba kitokius nusikaltimus. Federalinių tyrimų biuras (FTB) sukūrė klasifikaciją, pagal kurią nusikaltėliai skiriami į organizuotus ir neorganizuotus nusikaltėlius, pagal nusikaltimo braižą apibūdinami ieškomo nusikaltėlio asmenybės bruožai. D. Canteris gana skeptiškai vertina šią klasifikaciją teigdamas, kad šios dvi grupės pagal daugelį požymių yra pernelyg panašios, kad būtų galima tokią klasifikaciją sėkmingai pritaikyti.

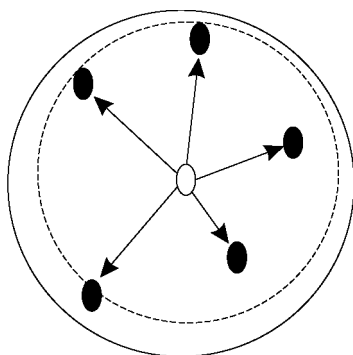
Apibūdinant ieškomo nusikaltėlio kriminalinę karjerą bandoma išsiaiškinti, ar paieškomas nusikaltėlis jau yra padaręs nusikaltimus anksčiau, kokio pobūdžio jie buvo. Pavyzdžiui, anksčiau padaryti nu-

sikaltimai gali būti ne tokie rimti, kitokio pobūdžio (pvz., ne smurtiniai), tačiau, kaip teigia D. Canteris, nusikaltėliai ilgainiui linkę daryti vis sunkesnius nusikaltimus.

Pagal nusikaltimo vietos analizę sprendžiama, ar nusikaltėlis turi žinių apie policijos taikomus nusikaltimo tyrimo būdus, techniką, kokiais būdais renkami įkalčiai ir panašiai. Pavyzdžiui, ar nusikaltėlis mūvėjo pirštines, prezervatyvą, bet kokius daiktus, prie kurių lietsi, ar bandė naikinti savo pirštų atspaudus ir panašiai. Tiriant nužudymą, padarytą aukos bute, nusikaltėlio kriminalinę karjerą gali rodyti būdas, kaip asmuo įsibrovė į patalpą, t. y. jei jis padarė tai panaudodamas įrankius, tai gali leisti spėti, jog anksčiau asmuo yra daręs apiplėšimus, vagystes iš butų ir pan. Jeigu nusikaltėlis išprievartautą auką maudo, prausia, tai rodo, kad tai gali būti ne pirmas seksualinis nusikaltimas, ir nusikaltėlis žino, kad gali tapti nusikaltimo įkalčiu. Šia informacija gali pasinaudoti bylą tiriantys policijos pareigūnai, tikrindami, ar nurodyti požymiai sutampa su įtariamais asmenimis būdingais požymiais, ar, priešingai, leidžia siaurinti įtariamųjų sąrašą, išbraukiant tuos, kurie anksčiau nusikaltimų nebuvo padarę.

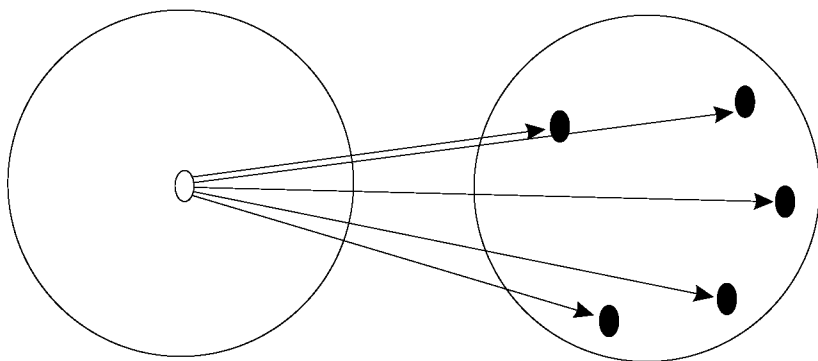
D. Canteris sukūrė nusikaltėlio elgesio modelį, vadinamąjį rato teoriją, kuri tiesiogiai susijusi su aplinkos psichologija. Pagal šią teoriją skiriami du nusikaltėlio elgesio tipai: „marodieriaus“ (angl. *marauder*) ir „keliautojo“ (angl. *commuter*) tipai. Pagal „marodieriaus“ modelį veikiantis nusikaltėlis puldinės savo aukas iš savo namų kaip tam tikros bazės, o „keliautojas“ rinksis aukas toliau nuo namų, nukeliaus tam tikrą atstumą prieš darydamas nusikaltimą. Šie du modeliai pavaizduoti 1 ir 2 paveikslėliuose.

Rato teorija leidžia spėti nusikaltėlio gyvenamąją vietą, remiantis nusikaltimų išsidėstymu vietovėje. D. Canteris analizavo serijines 45 prievartavimo bylas, ir atlikta analizė parodė, kad 39 prievartautojai veikė pagal „marodieriaus“ modelį, t. y. 87 proc. tikslumu galima spėti nusikaltėlio gyvenamąją vietą. Panašius rezultatus, patvirtinančius, kad prievartautojai dažniau taiko „marodieriaus“ elgsenos modelį, nustatė ir Australijos mokslininkai, nors įspėti gyvenamąją vietą pavyko 16 proc. mažesniu tikslumu (Kocsis & Irwin, 1997).

1 pav. „Marodierius“:

- – nusikaltėlio gyvenamoji vieta,
- – nusikaltimo vieta.

2 pav. „Keliautojas“:

- – nusikaltėlio gyvenamoji vieta,
- – nusikaltimo vieta

Profiliavimo metodų pranašumai ir trūkumai

J. Levinas ir J. A. Foxas (1985) teigia, kad kriminaliniai (psichologiniai) profiliai nekonkretūs ir labai bendro pobūdžio, todėl mažai naudingi nustatant nusikaltėjus. Jie teigia, kad psichologinis nusikaltėlio profilis turi būti naudojamas tik įtariamųjų sąrašui susiaurinti, tam tikrų asmenų dėmesiui nukreipti, o ne kaip būdas nustatyti konkretų nusikaltėlį.

FTB savo ruožtu pabrėžia, kad klaidinga manyti, kad profiliavimas yra automatinis sunkaus atvejo sprendimo būdas. R. R. Hazelwoodas, R. Ressleris ir R. L. Depue ir J. E. Douglasas (1987) teigia, jog „profilis gali tiesiogiai padėti atskleisti nusikaltimą, tačiau tai daugiau išimtis nei taisyklė, ir jei tikėsime, kad sudarius profilį byla bus išspręsta, klystame. Profilis padės tyrėjui nukreipti tyrimą link galimų įtariamųjų, atsižvelgiant į profilyje nurodytas charakteristikas“. Nepaisant minėtos kritikos, daugelis žmogžudystės tiriančių pareigūnų yra įsitikinę, jog profilis gali būti naudingas tyrime.

Apibendrinant indukcinio ir dedukcinio metodų palyginimą aki-vaizdu, jog indukcinio profiliavimo modelis, didžiaja dalimi dėl tų, kurie juo naudojasi, vientiso formalaus apmokymo ir išsilavinimo trūkumo, pakartotinai įvardijamas kaip nepatikimas tyrimo metodas. Nėra vienos standartinės tipologijos, kuri tiktų nusikaltėlio elgesiui apibūdinti. Nėra klasifikacijos, kuri būtų sukurta ir patikrinta laikantis griežtų kriterijų, pavyzdžiui, kaip ir pastangos sudaryti nusikaltimo vietos klasifikacijos tipologiją (Crime Classification Manual). Dar daugiau, minėtos klasifikacijos buvo sukurtos naudojant tą pačią struktūrą ir filosofiją kaip ir DSM, neatsižvelgiant į tai, kad DSM naudojama gydymo, terapijos tikslais, ir nėra skirta nusikaltimų tyrimui. Šio klinikinio modelio pritaikymas neatlieka jokio kito vaidmens kaip tik siekia suteikti pseudoklinikinį patikimumą minėtai klasifikacijai. Taigi tas modelis neabejotinai neatlieka to uždavinio, kuriam buvo sukurta.

Dar daugiau, preliminari statistinė analizė, paremta nepatvirtinta, nevalidžia klasifikacija ir nesuvienodinta terminologija, nėra tinkamas pakaitalas nuodugniai teisminei įvykio rekonstrukcijai, nusikalti-

mo scenos analizei ir viktimologiniam tyrimui, tiek tiriant nusikaltimą, tiek nagrinėjant bylą teisme, todėl indukcinis kriminalinis profiliavimas neturėtų būti taip plačiai naudojamas.

Daugiadisciplininis dedukcinis profiliavimas, nors ir labai imlus laiko ir pastangų atžvilgiu, yra daug efektyvesnis, nes iš esmės yra tyrimo vadovas dėl savo galimybės susieti atskirus nusikaltimus, ir dėl to, kad jį pasitelkus nuosekliai tiriant bylą nustatomas nusikaltėlio braižas (parašas) ir nusikaltimo motyvai. Dedukcinis profiliavimas skatina svarstymus, kompetenciją, nuoseklumą ir reikalauja policijos departamento vidinio ir išorinio bendradarbiavimo ir keitimosi informacija. Indukcinis profiliavimas skatina egocentrizmą, tyrimo ribotumą ir praišyme buvo naudojamas tyrimo pakeitimui faktų, nuomone.

P. Wilsonas, R. Lincolnas ir R. Kocsis (1997) nurodo tris pagrindinius dažniausiai kritikuojamus profiliavimo, paremto nusikaltimo vietos analize, aspektus. Pirmiausia šis požiūris neturi teorinio pagrindo, ir žmogaus elgesį supaprastina iki kelių pastebimų parametrų. P. Wilsonas, R. Lincolnas ir R. Kocsis (1997) pažymi, jog profiliavimas yra redukuojantis (sumažinantis), o ne produktyvus (sukuriantis). Profilis gali susiaurinti įtariamųjų sąrašą, bet negali specifiskai nustatyti konkretaus subjekto. Antra, įvairūs aprašomi indikatoriai, nurodomi FTB klasifikacijos vadove, nėra įvertinti pagal svarbą ir išdėstyti prioriteto tvarka. Profiliai gali pateikti daug duomenų, bet gali būti netikslūs nustatant svarbiausias charakteristikas. Be to, profiliavimas dažnai paremtas duomenimis, gautais iš jau nuteistų nusikaltėlių, tačiau yra neprieinami duomenys apie tuos asmenis, kurie padarė nusikaltimus, bet nebuvo sulaikyti ir nuteisti. Trečia, informacija, naudojama tokio tipo analizės metodui konstruoti, surinkta išimtinai JAV. Be to, informacija nediferencijuojama pagal kaimo ir miesto aplinką. Nepaisant tokios kritikos, FTB modelis taikomas Kanadoje, Australijoje, Jungtinėje Karalystėje bei kitose šalyse.

Johnas Liebertas, Vašingtono psichiatras ir Sietlo policijos padalinio konsultantas, teigia, kad atliekant serijinio žudiko profiliavimą, būtina remtis ir psichiatrijos žiniomis neapsiribojant nusikaltimo vietos analize. Apsiribojimas vieno tipo profiliavimu gali nukreipti tyrimą

į aklavietę (Lieber, 1985). R. Holmesas ir J. DeBurgeris (1988) kritikuoja praktiką, pagal kurią vietinės policijos pareigūnai kreipiasi į federalinio biuro pareigūnus, prašydami pagalbos sudarant nusikaltėlių profilius. Jie teigia, kad daug prasmingiau būtų vietos pareigūnus, tiriančius žmogžudystes, apmokyti atpažinti psichologinius motyvus ir kitas nežinomo nusikaltėlio psichologines charakteristikas, apie kurias galima spręsti remiantis nusikaltimo vietos analize.

J. L. Jacksonas ir D. A. Bekerianas (1997) nurodo, jog dabartinis profiliavimas paremtas dviem skirtingomis elgesio analizavimo metodologijomis. Vienu atveju profiliuojant taikomi eksperimentinės psichologijos sąvokomis ir metodais, tokiais kaip hipotezių tikrinimas ir statistinė duomenų analizė, ir iš esmės tai yra mokslinis tyrimo metodas. Tokios metodologijos taikymo pavyzdžiai gali būti prievartavimų tyrimai (Davies & Dale, 1995, 1996), statistinis modeliavimo įvertinimas (Aitken, Connolly, Gammerman, Zhang, & Oldfield, 1995), nusikaltėlio profilio numatymas, sudarymas remiantis aukos ir liudininkų parodymais (Jackson & Bekerian, 1997), ir Davido Canterio (1994) atliekama nusikaltėlio gyvenimo įvykių, faktų analizė. Kita metodologija paremta klinikinės ir teismo psichologijos sąvokomis ir žiniomis. Šiuo atveju profiliuotojas daro prielaidas apie nusikaltėlio neįsisąmonintus psichologinius procesus. Išvados apie asmenybės ir elgesio ryšį daromos remiantis atskirų atvejų daugkartiniu stebėjimu, o ne populiaciniu daugelio atvejų tyrimu ir statistine analize (Jackson & Bekerian, 1997). Tiesioginis tokios metodologijos taikymo pavyzdys, be privačių psichologų ir psichiatrų, būtų ir FTB profiliavimo būdas, aprašytas anksčiau.

Kai kurie profiliavimo metodą kritikuojantys asmenys kelia klausimą, koku būdu nusikaltėlio profiliavimo sėkmingumas ir patikimumas galėtų būti įvertinti. Kritikai nenurodo, pagal kokius standartus būtų galima spręsti apie profiliavimo tinkamumą. Jeigu profiliavimo efektyvumas vertinamas kaip nusikaltimo tyrimo įrankis, o ne atskiro individo identifikavimo metodika arba atskiro nusikaltimo sprendimo būdas, tada validumas yra labai aukštas (Jackson, Van Hoppen, & Hebrink, 1993; Pinizzotto, 1984). A. J. Pinizzotto, analizuo-

damas FTB atliekamo profiliavimo atvejus nustatė, kad iš 192 atliktų profiliavimų 46 proc. buvo vertinami kaip padėję tyrimui, tačiau tik 17 proc. padėjo identifikuoti įtariamąjį. Analizė taip pat parodė, kad net 77 proc. respondentų nurodė, jog sudaryti profiliai leido jiems geriau suprasti, kaip ir kur reikia kreipti jų atliekamą tyrimą, kartu paremdami nuomonę, jog profiliavimas yra nusikaltimo tyrimo įrankis, o ne nusikaltimo, bylos sprendimo būdas. J. L. Jacksono Nyderlanduose atliktas tyrimas taip pat parodė, kad profiliavimas naudingas tiriant nusikaltimus. Daugiau kaip 97 proc. apklaustų policijos pareigūnų teigė, kad profiliai, kuriuos sudarė specialios policijos tarnybos, buvo naudingi nusikaltimų tyrimui, nors tiesiogiai ir neatskleidė tiriamų bylų. A. J. Pinizzotto ir N. J. Finkelis (1990) lygino žmogžudysčių ir seksualinių užpuolimų profilius, sudarytus profesionalių profiliuotojų, detektyvų, psichologų ir universiteto studentų. Lyginant profilius, nerasta reikšmingų skirtumų žmogžudysčių bylose, tačiau profiliuotojai parengė tikslesnius profilius seksualinių užpuolimų atvejais.

V. J. Geberthas (1996) nurodo, kad profiliavimas naudingas tiriant tuos nusikaltimus, kuriuose nežinomas individas pademonstravo tam tikrą psichopatologijos formą, pavyzdžiui, sadistinius kankinimus seksualinio užpuolimo atveju, vidaus organų pašalinimą, pomirtinį kūno badymą ir pjaustymą, nemotyvuotą padegimą, žmogžudystes su kūno išdarkymu, ritualinius nužudymus ir prievartavimus. R. M. Holmesas ir S. T. Holmesas (1998) pateikia panašų, bet išsamesnį nusikaltimų, kuriuose galima taikyti profiliavimą, sąrašą: sadistinis kankinimas seksualinio užpuolimo atveju; vidaus organų pašalinimas; pomirtinis kūno badymas ir pjaustymas; nemotyvuotas padegimas; žmogžudystės su seksualinių troškimų tenkinimu ir kūno išdarkymu; išprievartavimai; tyčiniai padegimai; banko apiplėšimai; sadistiniai ir ritualiniai nusikaltimai; pedofilija.

Kad būtų visapusiškai išnaudotas profiliavimo kaip nusikaltimų tyrimo instrumento potencialas, profiliuotojai turi geriau suprasti nusikaltimo tyrimo reikalavimus ir poreikius, ir vienas svarbiausių – profilių validumas ir patikimumas. Antra, nusikaltimus tiriantys pareigūnai turi turėti tam tikrų žinių apie tai, koku teoriniu ir empiriniu

pagrindu profiliai kuriami ir kaip galima jais pasinaudoti. Nusikaltimus tiriantys asmenys turi suprasti ir tai, kad profiliavimas padeda sumažinti įtariamųjų sąrašą, tačiau tiesiogiai neišaiškina konkretaus įtariamojo. Jeigu profiliai tikslūs, jie gerokai palengvina tyrėjų darbą.

KLAUSIMAI

1. Apibūdinkite, kuo skiriasi sąvokos „kriminalinis profiliavimas“, „geografinis profiliavimas“, „nusikaltimų tyrimo psichologijos metodas“.
2. Išvardykite pagrindinius profiliavimo kaip metodo raidos etapus.
3. Apibūdinkite „keliautojo“ ir „marodieriaus“ nusikaltėlių tipus.
4. Kokie yra profiliavimo metodų pranašumai ir trūkumai?
5. Kokie metodai laikomi nusikaltimų tyrimų psichologijoje?
6. Kaip Jūs manote, ar įmanoma iš nusikaltimo vietos analizės nustatyti nusikaltėlio asmenybės tipą?

KRIMINALINIO PROFILIAVIMO PAVYZDŽIAI

Kriminalinio profiliavimo (nusikaltimo vietos analizės), kitaip vadinamo *psichologinio profiliavimo*, tikslas yra nustatyti svarbiausius nusikaltimo vietos ir elgesio faktorius, susijusius su žudiku, taip padedant nusikaltimą tiriantiems pareigūnams efektyviau analizuoti nusikaltimo vietą, apklausti sulaikytus nusikaltėlius, pasirinkti tyrimo kryptį ir prioritetus, sulaikyti žudikus (Warren, Hazelwood, & Dietz, 1996). Kaip jau minėta, kriminalinis profiliavimas „yra technika, padedanti nustatyti nusikaltėlio pagrindines asmenybės ir elgesio charakteristikas remiantis nusikaltimo (-ų), kuriuos jis padarė, analize (Douglas, 1986).

Šiame skyriuje pateikiami atskirų profiliavimo atvejų pavyzdžiais, sudaryti remiantis nusikaltimų ir nusikaltėlių tipologijomis.

Serijinių seksualinių prievartautojų elgesio bruožai

Serijinių seksualinių prievartautojų elgesio bruožai buvo pateikti Nacionalinio žiaurių nusikaltimų analizės centro (JAV) ataskaitoje FTB. Tai yra apibendrinti 41 seksualinio prievartautojo, kurių bendras aukų skaičius buvo 837, duomenys apie jų elgesį prievartavimo metu ir po jo. Apie išankstinį pasiruošimą tikslų duomenų nėra, tačiau manoma, kad planavimas yra būtina šio tipo nusikaltimų charakteristika. Remiantis tyrimo duomenimis, apgalvoti seksualiniai nusikaltimai sudarė 55–66 proc., impulsyvūs – 15–22 proc., atsitiktiniai – 22–24 proc. visų nusikaltimų. Serijiniai prievartautojai užpuolimo metu dažniausiai naudoja 3 skirtingus priėjimo prie aukos (jos pavergimo) būdus.

Seksualinio užpuolimo metu prievartautojas nori „užvaldyti“ auką. Veiksniai, nuo kurių priklauso kontrolės prieš auką įgijimo būdas, yra motyvacija padaryti seksualinį nusikaltimą ir (arba) aukos pasyvumas.

Priklausomai nuo konteksto seksualiniai prievartautojų dažniausiai pasirenkami kontrolės būdai yra paprasčiausias buvimas šalia (82–92 proc.); žodiniai grasinimai (65–80 proc.), grasinimai ginklu (44–49 proc.), fizinė jėga (27–32 proc.).

Dauguma užpuolėjų seksualinio užpuolimo metu naudoja minimaliai jėgos. Ji apibrėžiama kaip naudojama nežeidžianti jėga siekiant auką išgąsdinti, o ne nubausti (pagal tyrimo duomenis 78–84 proc. seksualinių prievartautojų naudojo mažai arba visai nenaudojo fizinės jėgos). Užpuolėjai nėra linkę didinti jėgos pakartotinai prievartaudami, nors kai kuriems būdingas ir priešingas elgesys: po sėkmingų išprievartavimų jie didina jėgos kiekį ir per dvigubai mažesnę laiką išprievartauja dvigubai daugiau moterų (pvz., po sėkmingo išprievartavimo prievartautojas nusikaltimą kartodavo ne kas 55, o kas 19 d. ir per tą laiką išprievartavo 40 moterų vietoj 22).

32 lentelė. Serijinių prievartautojų priėjimo prie aukos būdai

Priėjimo būdas	Pagrindinės charakteristikos
Apgavystė piktnaudžiaujant pasitikėjimu	Apgaudinėjimo būdas priklauso nuo prievartautojo sugebėjimo bendrauti su moterimis; prievartautojai atvirai pricina prie aukos, reikalauja pagalbos arba pasiūlo ją, nurodo veiksmų kryptį, o tada užpuola; kai auka jo kontroliuojama, jis gali staiga tapti agresyvus.
Staigus užpuolimas	Prievartautojai naudoja nurodymus, žeidžiančią fizinę prievartą, kuri pavergia ir fiziškai sužeidžia auką; užpuolimo metu gali naudoti chemines medžiagas, bet dažniausiai naudoja savo jėgą.
Netikėtas užpuolimas	Prievartautojai tykoja aukos arba užpuola ją miegančią; auką užpuola tada, kai ji yra viena; šiam priėjimo būdai būdingi grasinimai ir (arba) ginklas, tačiau nėra žeidžiančio jėgos naudojimo; naudojami vyrai, kurie nepasitiki savo sugebėjimu pavergti auką smurtu ir gudravimais.

Aukos pasipriešinimas yra bet koks veikimas arba neveikimas užkertantis ir pavėlina užpuolėjo ataką. Kai auka priešinasi, prievartautojų patiriamas malonumas ir prievartavimo trukmė ilgėja. Dažniausia prievartautojų reakcija į aukos pasipriešinimą – žodinis grasinimas. Dažniausi seksualinio suartėjimo būdai yra vaginaliniai santykiai, oralinis seksas, bučiniai bei glamonės. Ilgainiui seksualinio prievartautojo domėjimasis vaginaliniu seksu mažėja, o analiniu didėja, nors seksualiai suartėjęs tokiu būdu jis patiria mažai malonumo.

Dažniausiai serijiniai prievartautojai bendrauja su moterimis tik siekdami jas išgąsdinti (78–85 proc.). Daug rečiau jų pokalbiai būna mandagūs ir draugiški arba žeminantys. Grasindami jie siekia pavergti auką, ir prie kitų bendravimo arba sąveikos būdų pereina tik tada, kai ją kontroliuoja. Dauguma prievartautojų seksualinio užpuolimo metu patiria tam tikrą seksualinę disfunkciją, kurios prigimtis bei įveikimo būdai išlieka pastovūs per visus nusikaltimus. Tai yra svarbi charakteristika, leidžianti pavienius išprievartavimo atvejus priskirti tam pačiam seksualiniam prievartautojui. Serijiniai prievartautojai dažniausiai neįsiima jokių priemonių tam, kad nebūtų susekti. Aukas prievartauja jų pačių namuose, todėl tikimybė „išsisukti“ padidėja. Yra vartojami prieš seksualinį užpuolimą arba jo metu. Po seksualinio užpuolimo serijiniai prievartautojai jaučia sąžinės graužimą ir kaltės jausmą, todėl dažniau pradeda vartoti alkoholį bei narkotikus. Taip pat jie seka bylos tyrimo eigą žiniasklaidoje, kai kurie iš jų grįžta į nusikaltimo vietą, bendrauja su auka ir po nusikaltimo.

Tam, kad pasireikštų seksualiniai agresyvūs elgesys, turi būti 4 „prieš“ sąlygos: motyvacija seksualinei prievartai, kuri susijusi su seksualiniu sužadiniu; turi būti įveiktos vidinės kliūtys, trukdančios pasireikšti tokiam elgesiui (jos įveikiamos aiškinantis aukos elgesį kaip „sutikimo, pritarimo“ prievartaujančiam elgesiui išrašką); turi būti įveiktos išorinės kliūtys, trukdančios įvykdyti užpuolimą, kai yra tinkama ir slapta galimybė įvykdyti užpuolimą; ir aukos pasipriešinimas.

Seksualinių prievartautojų elgesys užpuolimų metu dažniausiai yra atsitiktinis (užpuolimai neplanuojami). Jie auką prisivilioja apgaule, piktnaudžiaudami jos pasitikėjimu, o kontrolę prieš ją įgyja grasindami (ne naudodami fizinę jėgą; ji būna minimali). Dažnai lytinio suartėjimo

metu seksualiniai prievartautojai patiria seksualinę disfunkciją, o iš paties lytinio akto gauna mažai pasitenkinimo; po užpuolimo jaučia sąžinės graužimą, kaltės jausmą, seka bylos tyrimo eigą masinės informacijos priemonėse, dažniau vartoja alkoholį ir narkotikus.

Seksualinių žudikų profiliavimas

Prieš pateikiant seksualinių žudikų profilių pavyzdžius, bus aptartos prievartavimo ir nužudymo tipologijos bei žudiko, priklausančiai vienai arba kitai tipologijai, žudymo būdas. Tai leidžia atskleisti specifinius nusikaltimo vietos indikatorius, kurie leidžia nuspręsti, kuriai nusikaltėlių tipologijai priklauso konkretus žudikas. Tie indikatoriai naudingi ir nusikaltimą tiriančiam pareigūnui, kuris gali tęsti bylos tyrimą nelaukdamas, kol bus sudarytas tikslus nusikaltėlio psichologinis profilis. Aptariant seksualinių žudikų profiliavimą, naudota Roberto D. Keppelio, Richardo Walterio (1999) pateiktą profiliavimo analizę ir atskiri profiliavimo pavyzdžiai.

1977 m. A. N. Grothas, A. W. Burgessas ir L. L. Holmstromas empirinių duomenų pagrindu sudarė prievartautojų tipologiją. R. R. Hazelwoodas ir A. W. Burgessas (1987) po 10 metų reformulavo ir panaudojo tas pačias kategorijas analizuodami prievartavimo bylas. Nors jie analizavo prievartautojų klasifikavimo galimybes, ne prievartavimus su nužudymu, jų dinamiame modelyje pabrėžiamas užpuolimo stilius bei konceptualūs ir emociniai prievartautojo elgesio veiksniai.

R. R. Hazelwoodas ir A. W. Burgessas (1987) apibūdino keturias prievartautojų kategorijas: užsitikrinantis jėgą; įrodinėjantis jėgą; atlyginantis pykčiu; sužadinas pykčio. Nors iš pradžių tie apibūdinimai buvo taikomi tik prievartautojams, vėliau jie pradėti taikyti ir prievartautojams, žudantiems savo aukas. Naudodamiesi R. R. Hazelwoodo ir A. W. Burgesso (1987) tipologija bei savo patirtimi, įgyta analizuojant ir tiriant žmogžudystes ir prievartavimus su nužudymu, R. D. Keppelis ir R. Walteris (1999) sukūrė platesnę tipologiją, kuri gali padėti atlikti prievartautojų žudikų psichologinį profiliavimą. To buvo pasiekta analizuojant išaiškintas prievartavimo su nužudymu bylas, patenkančias į atskiras kategorijas, ir išsamiai jas nagrinėjant. Didžiausia

problema kuriant šią tipologiją buvo ta, kad auka buvo mirusi; R. R. Hazelwoodas ir a. W. Burgessas (1987), kurdami savo tipologiją daugiausia rėmėsi informacija, kurią gaudavo iš aukos/liudininkų apie tai, ką sakė arba ko nesakė užpuolikas. Nužudymo atveju, vos keletas žodžių, kuriais apsikeitė auka ir užpuolikas, buvo žinomi tyrėjams, jeigu apskritai žinomi, todėl išsamiai nusikaltimo vietos analizė, atspindinti nusikaltėlio elgesį, gali suteikti daugiausia informacijos.

R. D. Keppelis ir R. Walteris (1999) apie kiekvieną kategoriją pateikė išsamią informaciją. Kategorijos suskirstytos į tris dalis: dinamika, nužudymo būdas ir įtariamojo profilis. Palyginimas pagal dinamiką pateiktas 33 lentelėje

33 lentelė Keturių seksualinio prievartautojo žudiko klasifikacijos tipų palyginimas pagal dinamines charakteristikas

Įrodinėjantis jėgą (angl. <i>power-assertive</i>)	Užsitikrinantis savo galios pripažinimą (angl. <i>power-reassurance</i>)	Atlyginantis pykčiu (angl. <i>anger-retaliatory</i>)	Sužadinas pykčio (angl. <i>anger-excitation</i>)
Prievartavimas planuotas; žmogžudystė – ne.	Prievartavimas planuotas; žmogžudystė – ne.	Prievartavimas ir žmogžudystė iš anksto suplanuoti	Prievartavimas ir žmogžudystė iš anksto suplanuoti
Nori jaustis galingas	Nori jaustis galingas	Vedamas pykčio	Vedamas pykčio
Didėjanti agresija su auka užsitikrinant vis didesnę aukos kontroliavimo stiprumą	Veikia dėl savo poveikio ir siekia aukos patikinimų	Siekia keršto dėl pykčio kito asmens atžvilgiu užpuoldamas simbolinę auką	Taiko ilgalaičius kankinimus, išnaudoja ir (arba) žaloja auką. Tai suteikia peno žudiko fantazijoms

Įrodinėjantis jėgą

Dinamika

Jėgą įrodinėjančio pobūdžio prievartavimas su nužudymu yra serija veiksmų, kai prievartavimas yra suplanuotas, o nužudymas yra iš anksto neplanuotas veiksmas, kylant agresijai, kai prievartautojas nori vis labiau kontroliuoti auką. Prievartavimui būdingas agresyvumas ir aukos žeminimas. Specifiška tai, kad vyriškumui, meistriškumui ir dominavimui įrodyti naudojamas tiesioginis ir užvaldantis, neatremiamas užpuolimas, dėl to vyksta daugkartinis priešmirtinis aukos prievartavimas. Žmogžudystėje pagrindinis momentas yra palaikyti aukos kontrolę perdėtai išreikšto vyriškumo reagavimo būdu. Kad greitai nugalėtų aukos pasipriešinimą, žudikas gali sakyti aukai, „tu nenori būti sužalota; tiesiog atsiduok“. Dažniausiai žudikas demonstruoja meistriškumą komanduodamas arba imdamasis iniciatyvos, demonstruodamas atkaklumą ir žiauriai elgdamasis. Individualiam žudikui arba jo pasekėjams pats nužudymas patvirtina žudiko jėgą ir kontrolę pašalinant grėsmę, kurią kelia auka, ir užtikrinant įvykdytų veiksmų slaptumą. Dėl gauto pasitenkinimo, kurį patiria prievartaudamas ir žudydamas, žudikas analizuoja, planuoja ir ieško būdų patobulinti savo agresyvų ir vyrišką įvaizdį savo kasdieniame gyvenime ir žudydamas.

Žmogžudystės pobūdis

„Įrodinėjančią jėgą“ tipo nusikaltėlio daromoje žmogžudystėje patenkinamas poreikis būti galingam per seksualinį užpuolimą ir nužudymą. Kai nusikaltėlis nusprendžia pirmą kartą arba pakartotinai užsiimti prievartavimu ir žudymu, aukos pasirinkimo metodas ir elgesys bus nulemtas jo ankstesnės patirties, vidinių paskatų keliamo streso ir galimybės.

Atitinkamai rinkdamasis auką, nusikaltėlis gali pasirinkti pasitaikius galimybei ir netikėtai. Dažnai auka yra nepažįstama, kurią galima netikėtai sučiupti gatvėje arba įsilaužus ir patekus į namus. Jeigu prievartavimas vyksta aukos namuose, kur yra ir jos vyras, iš vyro gali būti pareikalauta žiūrėti arba dalyvauti prievartavime. Kai auka buvo užpulta

jo/jos teritorijoje, kūnas paliekamas nepaliekamas, bet kai auka buvo pagrobta iš neutralios vietos, nužudymo ir kūno atsikratymo vieta skiriasi. Kai nužudymas įvyko ne aukos teritorijoje, kūnas išmetamas kur nors kitur.

Jeigu nusikaltėlis veikia su bendrininkais, dažnai prievartavimas būna grupinio pobūdžio. Įkalčiai (dažniausiai spermų analizė) leidžia spręsti, vienas ar keli asmenys prievartavo auką. Atitinkamai nusikaltėlio kuriamam kario, užkariautojo įvaizdžiui, aukos drabužiai dažniausiai būna nuplėsti nuo aukos. Priedo nusikaltėlis naudos arba demonstruos ginklus, turinčius jam simbolinę prasmę. Jo naudojami ginklai yra dalis jo normalaus įvaizdžio. Ginklas gali būti peilis, virvė arba kas kita, ir yra lengvai paslepiami. Jam ginklai yra jo paties galios pratęsimas, papildymas, todėl jis juos pasiima į nusikaltimo vietą ir pasiima po nužudymo.

Ant aukos, vyro arba moters, kūno gali būti nubrodinimų, sumušimų, atsiradusių mušant ir daužant auką prieš mirtį. Kai nusikaltėlis jaučia abejonę savo sugebėjimu kontroliuoti situaciją ir vyriškumo įvaizdžiui, atskleidęs savo vidinį silpnumą jis gali tapti dar žiauresnis. Tokiu atveju greitai panaudojamos ekstremalios žiaurumo formos, kurios, jo manymu, yra nukrypusios nuo normos, iškreiptos ir netipiškos jo elgesiui. Nors žiaurumo apraiškos, panaudotos prieš auką, gali būti labai stipriai išreikštos, dažniausiai nėra tokių kūno sužalojimų, kurie, *nusikaltėlio manymu*, yra iškreipti, nenormalūs. Pareigūnai, apklausiantys įtariamą „įrodinėjančio jėgą“ tipo nusikaltėlį, turi į tai atsižvelgti. Jeigu nusikaltėlis pajus, kad jis gali būti palaikytas iškrypėliu, jis gali atsakyti atsakinėti į klausimus ir vengti bet kokio kontakto su policija.

Po nužudymo nusikaltėlis nepalaiko kontakto su auka. Palikdamas nusikaltimo vietą, jis, remiantis FTB organizuoto ir neorganizuoto žudiko klasifikacija, palieka organizuotą (sutvarkytą) nusikaltimo vietą siekdamas nuslėpti įkalčius ir apsaugoti save, kad nebūtų atpažintas. Jo nusikaltimo vieta jam atrodo patvirtinanti jo įvaizdį, kad jis negali būti įtariamasis dėl šio nusikaltimo, todėl jis emociškai išteisingai save nuo bet kokios atsakomybės už nužudymą ir netrukus vėl pakartoja tokį patį nusikaltimą. Nors išlieka atsargus ir budrus, jo troškimas valdyti, įrodyti jėgą vėl skatins jį žudyti. Jo mintyse nužudymas „nesi-

skaito“, kol kas nors sužino arba įtaria jį tai padarius, todėl dėl poreikio gauti pripažinimą, šlovę jis gali išduoti savo paslaptį barmenui, bendradarbiui, kameros kaimynui ir kartais net policijai.

Įtariamojo profilis

„Įrodinėjančio jėgą“ tipo žudikas dažniausiai yra maždaug 20 m. ir emociškai šiek tiek primityvus. Jo svarbiausias tikslas – pademonstruoti savo vyrišką įvaizdį, jo gyvenimas nukreiptas į šio tikslo realizavimą. Nepaisant to, kad fizinėmis charakteristikomis šio tipo nusikaltėliai skiriasi, „įrodinėjančio jėgą“ tipo nusikaltėlis dažniausiai dėmesingas bruožams, susijusiems su vyriškumu. Jis dažnai yra kultūristas (t. y. treniruoja savo kūną), demonstruoja savo vyrišką įvaizdį, ir(arba) demonstruoja tatuiruotes kaip vyriškumo ir jėgos požymius. Be to, kad demonstruoja savimi pasitikinčią pozą, jis dažniausiai važinėja gerai prižiūretu automobiliu, nešiojasi ginklus, kitų atžvilgiu yra arogantiškas, jaučiasi pranašesnis.

Nors didelės alkoholio ir narkotikų dozės gali būti naudojamos padidinti nusikaltėlio drąsai ir jėgai, jis nenaudoja jų tokiais kiekiais, kad „išsijungtų“. Nors nusikaltėlis gali būti susijęs su kitais žmonėmis, jis nėra linkęs kartu veikti kaip komandos narys. Socialiai jis gali nebūti atsiskyrėlis, bet kartais dėl socialinių kontaktų ribotumo gali balansuoti ant tapimo vienišiumi ribos.

Nors gali domėtis sportu, jo interesai gali apsiriboti kontaktiniu sportu, tokiu kaip imtynės, dziudo, karatė. Daugeliu atvejų jis siekia įgyti jėgos ir demonstruoja visuotinio nugalėtojo poziciją. Nors jis gali būti keletą kartų vedęs arba turėti artimų ryšių, jis nelaiko tų santykių sėkmingais. Demonstruodamas potencialias savo jėgas, galios galimybes jis gali daryti nusikaltimus tokius kaip apiplėšimas, įsilaužimas su apiplėšimu, vagystės. Dažniausiai su psichinės sveikatos specialistais ryšio neturi, nebent tai įvyksta kaip jo nusikalstamos veiklos padarinys.

Pagal išsilavinimą, dažniausiai jis yra iškritęs iš mokyklos arba iš jos pašalintas. Dėl savo įvaizdžio, pagrįsto vyriškumo demonstravimu, ribotumo, jo seksualiniai interesai nėra susiję su tuo, kas demonstruojama pornografiniuose filmuose. Priešingai, jis ypač kategoriškai

nusistatęs prieš neatitinkantį visuomenėje priimtinių normų seksualinį elgesį ir gali pasižymėti stipria neigiama nuostata prieš homoseksualų elgesį. Jeigu jis skaito žurnalus, dauguma atvejų tai yra *Playboy* arba *Penthouse* tipo literatūra.

Jeigu tarnavo kariuomenėje, jam prastai sekėsi, gali būti pašalintas iš tarnybos arba turėti nuobaudų. Apskritai jis vertinamas kaip asocialus asmuo.

Atvejo pavyzdys

1986 m. keturiasdešimtmetė moteris ankstyvą pavakarę ėjo Sidnėjaus (Australija) gatve. Staiga ją sugriebė nepažįstamas vyriškis, kuris laikė ją iš už nugaros už plaukų, kreipdamasis į kompanioną, esantį už nugaros, kurio moteris negalėjo pamatyti, sakydamas „Ką manai apie šitą?“ Atsakydamas kompanionas atsakė: „Ne, per sena“. Agresorius replikavo: „Tu gi sakei, su ilgais juodais plaukas“. Kompanionas pakartojo: „Ne, per sena“. Tada moteris buvo paleista. Apie įvykį ji pranešė policijai. Tą pačią naktį Australijos grožio karalienė turėjo traukiniu grįžti namo, aplankiusi savo seserį, tačiau negrįžo. Kitą dieną ją rado aptvertame lauke, Sidnėjaus pakraštyje. Jos kūnas rastas apie 150 m atstumu nuo žvyrkelio. Kūnas rastas veidu žemyn, rankos sukryžiuotos ant galvos, tarsi būti suimta už rankų ir numesta į tokią poziciją. Kojos buvo plačiai praskėstos, kūnas nuogas, drabužių nei šalia kūno, nei toliau nerasta. Kakle iš priekio buvo trys dideli pjūviai. Galva beveik atskirta nuo kūno. Peilio žymės ant vidinės rankų pusės rodė, kad auka stipriai priešinosi. Teismo ekspertai nustatė analinį, oralinį ir vaginalinį išprievartavimą. Nerasta požymių, kad kūnas buvo žalojamas po mirties. Šiuo atveju buvo akivaizdu, kad užpuolimas buvo iš anksto planuotas, ieškota tam tikro tipo aukos. Nors juodi ilgi plaukai buvo pasirinkimo kriterijus, aukos amžius taip pat buvo svarbus. Nors pirma auka buvo atmesta, nusikaltėliai tęsė paieškas toliau, kol rado auką, atitinkančią jų kriterijus. Tyrime buvo galima ieškoti atskiro nusikaltėlio, tačiau rasti įkalčiai rodė daugkartinį prievartavimą, kurių visi buvo padaryti aukai esant gyvai. Tyrėjai turėjo nagrinėti galimybę, kad auką pagrobė ir ją seksualiai prievartavo ne vienas, o keli nusikaltėliai.

Nors auka besigindama patyrė sunkių sužalojimų, ant kūno nebuvo rasta sumušimo, daužymo požymių. Remiantis pirmos aukos parodymais, daugybiniu prievartavimu ir nusikaltimo pobūdžiu, tyrėjai priėjo prie išvados, kad nužudymą padarė keli (3–5) asmenys. Nors kiekvienas grupės narys turėjo savo vaidmenį pagrobiant ir seksualiai prievartaujant auką, tikėtina, jog grupės lyderis sau pasiliko teisę perrėžti aukai gerklę ir taip pakilti virš kitų grupės narių. Pažymėtina, kad jis neatskyrė galvos nuo kūno, nes tai jau būtų iškrypimas.

Remiantis šia informacija, jog nusikaltimą galėjo padaryti asmuo, siekiantis įtvirtinti savo galią, *New South Wales* policijai buvo pateikta išvada, kad grupės lyderis ir jo kompanionai gali girtis padarytu nusikaltimu vietiniame bare. Įtariamojo profilis buvo pateiktas nusikaltimą tiriantiems pareigūnams. Po 11 dienų tyrimo penki įtariamieji prisipažino padarę nusikaltimą. Grupės lyderis anksčiau buvo teistas už išnaudotojiškus nusikaltimus, jo kūno poza demonstravo pasitikėjimą savimi, jis vartojo alkoholį, turėjo nepavykusių santykių su partnerėmis. Paaiškėjo, kad jis buvo pašalintas iš mokyklos ir siekė aplinkinių įvertinimo, pripažinimo. Jo kompanionai taip pat norėjo pripažinimo, todėl jie papasakojo apie savo padarytą nusikaltimą bare. Tai leido policijai juos susekti.

Užsitikrinantis savo galios pripažinimą

Dinamika

Prievartavimas ir nužudymas, kai jį padaro asmuo, priskiriamas užsitikrinančio savo galios pripažinimą tipui, yra iš anksto suplanuotas užpuolimas prievartavimo tikslais, pasibaigiantis iš anksto neplanuotu aukos nužudymu. Žudikas, motyvuotas įsivaizduoto idealizuoto suvedžiojimo ir užkariavimo, užvaldymo fantazijų, siekia iš savo aukos žodinio patikinimo, jo seksualinių sugebėjimų patvirtinimo. Kai auka nesielgia pagal žudiko suplanuotą suvedžiojimo scenarijų, nesėkmės jausmas ir panika paskatina jį žudyti. Žudydamas jis atgauna kontrolę ir sumažina grėsmę, kurią jam kelia situacija, kurioje auka jam nepakluso. Nužudęs jo nepanorusią auką, žudikas gali įgyvendinti savo seksualines fantazijas darydamas pomirtinius kūno sužalojimus, niekinimus.

„Užsitikrinančio savo galios pripažinimą“ tipo nusikaltėlis siekia išreikšti savo seksualinę kompetenciją suvedžiodamas auką. Kai jam tai nepavyksta, kitas nužudymas leidžia jam daryti tai, ko negalėjo padaryti iki nužudymo. Dominuoja seksualinės kompetencijos ir asmeninio adekvatumo paieška, o fantazija jam leidžia įsivaizduoti, ką jis gali padaryti.

Žmogžudystės pobūdis

Planuodamas prievartavimą, užsitikrinančio savo galios pripažinimą tipo nusikaltėlis pasirenka ir stebi moterį auką. Jis gali pasirinkti paprastą pažįstamą, kaimynę arba nepažįstamą moterį. Nesvarbu, kokio tipo yra auka, jis savo fantazijas pritaiko tai aukai. Užsitikrinančio galios pripažinimą prievartavimo žmogžudystės atveju žudoma, kai prievartavimas nepavyko taip, kaip buvo planuota, ir nusikaltėlis siekia emocinio palengvėjimo norėdamas kontroliuoti auką.

Nors nusikaltėlis iš anksto neplanuoja sužaloti arba pažeminti auką, užpuolimo ir prievartos nesėkmė ir aukos atstūmimas gali nulemti tai, kad jis supanikuoja ir ją nužudo. Tikėdamas, kad savo seksualines fantazijas gali įgyvendinti realybėje, jis iš anksto parengia tais įsitikinimais parengtą scenarijų, pagal kurį auka turėtų būti suviliota, ir tada jo seksualinė kompetencija būtų patvirtinta. Kai auka veikia ne pagal jo numatytą planą, jis jaučia grėsmę ir ją atakuoja. Dažniausiai pasirinkta auka yra 10 arba 15 metų jaunesnė arba vyresnė nei užpuolikas. Jeigu auka yra tokio paties amžiaus kaip ir užpuolikas arba yra ne to amžiaus, kuris užpuolikui priimtinausias, ji gali būti vertinama kaip gadinanti reikalą.

Užsitikrinančio savo galios pripažinimą tipo nusikaltėlis naudoja grasinimus ir bauginimus, kad įgytų pranašumą ir kontroliuotų situaciją, todėl kartais į nusikaltimo vietą pasiima ginklą. Dažniausiai puolant pirmą kartą, ginklas nėra iš anksto pasirinktas ir pasiimtas į nusikaltimo vietą. Antrą kartą jis gali pasiimti šaunamąjį ginklą ir jį demonstruoti, bet nešaudo, kad nesukeltų garso. Trečią kartą ginklas gali būti peilis.

Po to, kai auka užpulta, nusikaltėlis bando veikti pagal iš anksto fantazijoje susikurtą programą. Šiuo atžvilgiu, jis gali būti pavadintas

mandagiu ir džentelmenišku prievartautoju dėl verbalinio dialogo, kurį bando palaikyti su auka. Užpuolimo metu jis gali aukos paprašyti nusirengti ir yra gana mandagus su kitais panašiais prašymais. Įtikinédamas, kad nežada aukai padaryti ką nors blogo, jis siekia, kad auka patikintų, jog teigiamai vertina jo seksualinę kompetenciją. Gali klausti, „ar tai tau patinka, argi tai nėra gerai, ar tai suteikia tau malonumą, ar aš esu geresnis, nei...?“. Kai žudiko seksualinei kompetencijai kyla pavojus dėl pajuokos, abejonės, priešinimosi, jis praranda situacijos kontrolę ir nužudo auką dauždamas ją ir smaugdamas rankomis. Jis bijo, kad pasklis žinia apie jo seksualinį nekompetentingumą, todėl nužudo ir taip išsaugo gerą savęs įvaizdį.

Nebaigtas seksualinis užpuolimas nepatvirtina jo seksualinės kompetencijos, todėl jis dažniausiai bus linkęs tyrinėti sekso paslaptis ir sieks daugiau sužinoti apie seksą su mirusios moters kūnu. Dėl to kartais kūnas išniekinamas papildant ritualinio elgesio elementais. Jo fantazijos buvo nerealizuotos dėl nepavykusio išprievartavimo, nusikaltimo vietoje gali nebūti spermos, tačiau veiksmai, atlikti su aukos kūnu, ir ritualinis elgesys gali patenkinti jį ir paskatinti. Šiuo požiūriu nužudymas yra sėkmė, todėl kai poreikis vėl kils, jis vėl gali veikti, kol jo poreikiai bus patenkinti. Dėl to užsitikrinančio savo galios pripažinimą tipo nusikaltėlis žudyti gali epizodiškai, kitų panašių nusikaltimų serijoje. Pažymėtina, kad kai žudikas nužudymą vertina kaip sėkmę, jis gali stengtis pratęsti ryšį su auka pasiimdamas iš nusikaltimo vietos smulkių suvenyrų, rinkti iškarpas iš laikraščių, kad palaikytų tą įsivaizduotą ryšį su auka ilgiau.

Be to, naktis yra fantazijoms tinkamiausias laikas, todėl nusikaltėlis ir veikia dažniausiai nakties metu, t. y. tuo metu jis jaučiasi geriausiai.

Įtariamojo profilis

Manoma, kad užsitikrinančio savo galios pripažinimą tipo nusikaltėlio vidutinis amžius svyruoja apie 25 m. Be abejo, amžius gali kisti dėl tokių aplinkybių kaip nusikaltėlio įkalinimas už kitus nusikaltimus. Nors pagal intelekto lygį jis panašus į kitus nusikaltėlių tipus, žudikas labiausiai remiasi savo fantazijomis, kurios leidžia vyraujančioms

idėjoms dominuoti. Žudikas kitiems gali atrodyti vangus, nuobodus ir emociškai atsiskyręs. Jis labiau linkęs patenkinti savo poreikius fantazuodamas nei rizikuodamas būti atstumtas. Dėl to jo seksualinis gyvenimas dažnai nenusisekės, nevykęs, ir kad kompensuotų tą disfunkciją ir skausmą, kurį kelia realybė, jis naudoja seksualines fantazijas ir jose įsivaizduojamus ryšius. Kurdamas prievartavimų fantazijų repertuarą, jis naudojasi erotinės pornografijos žiniomis bei ilgalaikiu seksualinės veiklos pakaitalu, tokiu kaip slaptas kitų stebėjimas pro langus (vojerizmas), drabužių naudojimas pasitenkinimui gauti (fetišizmas), įkyriomis, viską nustelbiančiomis fantazijomis dienos metu. Raidos požiūriu, tos viską nustelbiančios fantazijos gali būti prasidėjusios gana ankstyvoje jaunystėje. Jo fantazijos nuneša jį į asmeninį pasaulį, todėl jis aplinkinių laikomas socialiai izoliuotu, neturinčiu draugų nei vyrų, nei moterų. Kiti jį laiko vienišiumi ir keistuoliu. Dažniausiai jis yra nevedęs asmuo, neturintis normalios seksualinės patirties.

Pagal savo išsilavinimą jis gali būti vertinamas kaip nepažangus, kuriam būdinga kokios nors rūšies mokymosi negalė, bet kuris vis dėlto sugeba švietimo sistemoje judėti, t. y. įgyti tam tikrą išsilavinimą. Karinėje tarnyboje neįprastomis problemomis nepasižymi, laikomas prastu neprogresuojančiu kareiviu, vykdančiu įsakymus.

Jis nesidomi atletika, savo vyriškumą kompensuoja kompulsyviu elgesiu. Pagal psichinę sveikatą gali būti turėjęs kontaktų su psichinės sveikatos specialistais, t. y. galėtų būti nukreiptas pas juos, nes vertinant jo galimybes nepasiekia to, ko galėtų.

Dėl dominuojančių fantazijų įtakos gyvenime jis yra nesubrendęs asmuo, kuris gyvena savo gyvenimą kaip stebėtojas, o ne kaip dalyvis. Kitaip tariant, jam trūksta pasitikėjimo savimi, kad dalyvautų. Jis jaučiasi nevisavertis ir negali pakęsti kitų kritikos. Jo veikloje dominuoja ribotos ir redaguotos iliuzijos, todėl jis dažnai praleidžia socialiai reikšmingus momentus, žingsnius normalių socialinių ir seksualinių ryšių raidoje, ir tų ryšių jam nepavyksta užmegzti ir palaikyti.

Be to, pernelyg daug energijos jis nukreipia į savęs skatinimą, todėl gali gyventi namuose ir stengtis išgyventi iš nedidelių pajamų. Jeigu pajamų visai nėra, gali dirbti nekvalifikuotą darbą (juodadarbiu), kad

gautų pajamų pagrindiniams, baziniams poreikiams tenkinti. Atitinkamai jis gyvena, dirba, žaidžia, veikia jam pažįstamoje aplinkoje. Įprastinė judėjimo forma – vaikščiojimas pėsčiomis, tačiau jeigu turi automobilį, automobilis bus seno modelio, reikalaus daug priežiūros ir remonto.

Subjekto kriminalinei istorijai būdinga tai, kad jis žinoma kaip fetišistas, daręs neteisėtus įsibrovimus, turto grobimus. Iš esmės žudikas vadovaujasi savo fantazijomis, ir kai palieka nusikaltimo vietą, vieta atitinka neorganizuoto nužudymo vietos požymius.

Atvejo pavyzdys

24 metų asmuo maždaug 10 metų buvo žinomas kaip bedarbis ir alkoholikas. Vieną vasaros vakarą jis gėrė vietiniame parke ir atkreipė dėmesį į 14 m. merginą. Po trumpo susirėmimo jis ją parvertė ant žemės ir seksualiai užsipovalė. Vėliau auka apie įvykį pranešė policijai, tačiau teigė, kad pilnų seksualinių santykių nebuvo (t. y. nebuvo įsiskverbimo). Policijoje apklausiamas nusikaltėlis teigė, kad su mergina seksualiai santykiavo.

Nusikaltėlis buvo nuteistas, tačiau baismės laikas buvo trumpas. Prieš paleidžiant lygtinai į laisvę, jo buvo klausinėjama apie padarytą nusikaltimą. Be kitų aptartų dalykų, jis minėjo, kad seksualiai jį domina 50–60 arba 70 metų moterys. Nepaisant neigiamos išvados, jis į laisvę buvo paleistas. Praėjus mėnesiui nuo lygtinio paleidimo pradžios, jis buvo vėl įkalintas dėl girtavimo ir tvarkos nesilaikymo. Išėjęs į laisvę, jis vėl gyveno įprastu būdu, t. y. girtuokliavo, dirbo minimaliai, o socialiai sklاندė savo fantazijų pasaulyje.

Būdamas 26 m. tas asmuo bare susižavėjo 65 m. moterimi. Viso vakaro metu jis ją stebėjo ir keletą kartų nesėkmingai bandė užkalbinti. Po to, kai baras užsidarė, moteris atsisveikino su savo draugais ir pasuko namų, esančių už 8 kvartalų nuo baro, link. Pakeliui asmuo pastojo aukai kelią ir pasiūlė turėti su juo seksualinius santykius. Atsakydama ji jį atstūmė, piktindamasi ir iš jo juokdamasi. Jis atkakliai siekė savo ir sekė ją iki jos namų. Jis vėl pabandė įtikinti ją turėti su juo seksualinius santykius. Remiantis nusikaltėlio parodymais, auka vėl jį išplūdo ir

pasakė „Eik šalin! Eik namo ir užsiaugink pirma penį, tu mažvaiki!“. Tuo momentu jis išibrovė paskui ją į namą ir sumušė iki sąmonės netekimo. Tada apieškojo patalpas ir rado kastuvą, su kuriuo kapojo jos kūną. Kastuvu sužalojęs galvą ir kūną, jis įtempė ją į sandėliuką ir pabėgo. Radus kūną, nusikaltimą tiriantys pareigūnai galiausiai kaip įtariamąjį sulaukė šį asmenį. Jis paaiškino nusikaltimą tiriantiems pareigūnams, kad jis tik „ketino ją mylėti“, ir prisipažino nužudęs, papasakojo, kaip tai padarė. Kai buvo nuteistas iki gyvos ir pateko į kalėjimą, jis ten dirbantiems pareigūnams pareiškė: „Tai jūsų kaltė! Jūs žinojote mano fantazijas apie vyresnio amžiaus moteris ir vis tiek mane paleidote!“. Greitai po to, kai grįžo į kalėjimą, ėmė eksperimentuoti su prisismaugimo sukeliamu autoerotizmu ir su kraujo nuleidinėjimu. Tokiu elgesiu jis iš esmės siekė save sužaloti, suluošinti.

Šiame pavyzdyje asmuo sėdėjo bare ir suaktyvino idealizuotą scenarijų, kaip jis suvilios ir užkariaus 65 m. moterį. Nors suplanavo seksualinį pasimatymą, kuris būtų patvirtinęs jo seksualinius sugebėjimus ir kompensuotų patirtas nesėkmes, plano realizuoti nepavyko dėl nelaukto pasipriešinimo. Susidūręs su nesėkme ir žlugus fantazijoje sukurtam scenarijui, jis įsiuto, sudaužė auką kumščiu beveik iki mirties arba iki mirties. Tešdamas kariško pobūdžio žudymo procesą, jis suluošino jos kūną kastuvu ir iš įvykio vietos pasišalino. Kaip ir pirmo nusikaltimo atveju, nors spermos nusikaltimo vietoje nebuvo, jis teigė, kad seksualiai jautėsi pasisotinęs ir pasitenkinęs. Taigi jo požiūriu, nužudymas buvo dėl nepalankių aplinkybių susiklosčiusi būtinybė jo fantazijoms patenkinti.

Atlyginantis pykčiu

Dinamika

Atlyginančio pykčiu prievartavimo ir nužudymo atveju išprievartavimas yra iš anksto suplanuotas, o žmogžudystei būdingi didesni aukai padaryti sužalojimai nei reikalinga nužudyti. Tai yra pykčio išreiškimo būdas, kuris yra simbolinis kerštas moters aukos atžvilgiu. Išserzintas prastų santykių su moterimi agresorius iškristalيزuoja savo kančią ir panieką ūmiu kerštu aukos atžvilgiu. Nors užpuolimas nėra fantazijo-

se planuotas, jis dažnai yra sukeltas kitos moters, kuri yra už jį galingesnė, valdinga, kritikos arba priekaištų. Siekdamas atkeršyti ir atsilyginti už tai, kad yra reguliuojamas, drausminamas, agresyvus žudikas nukreipia savo pyktį arba tiesiogiai į tą moterį, arba į tos moters pakaitalą, t. y. kitą moterį. Kai auka yra valdingos moters pakaitalas, tai nepašalina tiesioginio pykčio šaltinio, ir tikėtina, jog jis epizodiškai kartos prievartavimus su nužudymais, kad sumažintų vidinę įtampą.

Nusikaltimo dinamikai būdinga tai, kad prievartavimas ir nužudymas pasižymi stilizuotu žiaurios atakos protrūkiu siekiant keršto, lygybės, atpildo moteriai (Keppel, 1997).

Žmogžudystės pobūdis

Žmogžudystei būdingas žiaurus seksualinis užpuolimas, o aukai padaromi didesni sužalojimai nei reikalinga nužudyti. Nors tiesioginis žudiko pykčio šaltinis yra moteris, kuri jį menkina, žemina ir atstumia, fatalinis žiaurumas gali nebūti nukreiptas į motiną, žmoną arba moterį viršininę, bet į nieko neįtariančią pakaitinę auką, kurią žudikas susiranda. Tokiais atvejais tikėtina, kad auka bus tokio paties amžiaus kaip jis pats arba vyresnė. Dažnai pakaitinė auka yra iš tos aplinkos, kurioje agresorius gyvena arba dirba. Kasdieninėje rutinoje agresorius gali rasti potencialią auką, primenančią jam jo motiną arba merginą. Jis gali ją sutikti maisto prekių parduotuvėje arba tiesiog važinėdamasis gretimomis gatvėmis. Kai potenciali auka yra pasirinkta, jis įsidėmi jos gyvenamąją vietą ir tai, su kuo auka gyvena bei kitas jos gyvenimo aplinkybes.

Alternatyviai agresorius linkęs tiesiogiai veikti prieš tikrąją auką, o ne prieš pakaitinę, kai tikroji auka yra už jį jaunesnė. Tokio tipo auka gali būti jį atstumianti tarnautoja, kuri sako jam „ne“, arba (ir) vaikas, kuris grasina papasakoti apie netinkamą seksualinį elgesį.

Nusikaltėlis linkęs rinktis aukas jam pažįstamoje aplinkoje. Kai jį įsiutina tikroji auka/pykčio šaltinis, jis gali užpulti iš anksto pasirinktą auką kaip simbolinę priemonę savo vidiniam stresui sumažinti. Į nusikaltimo vietą jis dažniausiai ateina pėsčias. Bet jei būtina, jis gali automobiliu atvažiuoti iki nusikaltimo vietos, palikti automobilį nuošaliau ir bent paskutinius 200 žingsnių ateiti pėsčiomis.

Šio tipo nusikaltėlis gali panaudoti klastą, kad patektų į aukos namus, bet kai tik lieka su ja izoliuotoje nuo kitų vietoje, ją puola. Ginkluotas patirtų kaltinimų našta, jis reaguoja į aukos bandymą jį atstumti trenkdamas jai į veidą ir burną. Kai užpuolimas aštrėja, agresorius gali panaudoti prieinamus ginklus (peilius, skulptūras, vazas ir pan.) aukai žaloti. Priklausomai nuo agresoriaus amžiaus, patirties ir vidinio streso, prievartavimas gali būti nepilnas dėl negalėjimo pasiekti erekcijos. Spermos gali ir nebūti nusikaltimo vietoje. Bet kuriuo atveju asmuo linkęs pasotinti savo keršto troškimą mušdamas auką kumščiais, po ranka pasitaikančiais daiktais ir pan., panaudoti peilį.

Nepriklausomai nuo to, ar auka dar gyva, užpuolimas trunka tol, kol asmuo emociškai pasitenkina. Kai jo pyktis ima vėsti, jis auką palieka nuolankioje pozoje, toliau nuo durų, veidu žemyn, akis užriša drabužiais arba auką įkiša į sandėliuką ir uždaro duris. Dažniausiai dėl intensyvios pykčio iškrovos nusikaltimo vietą palieka nesutvarkytą (neorganizuotą), o improvizuotas žmogžudystės įrankis gali būti paliktas 15 metrų nuo aukos.

Prieš palikdamas nusikaltimo vietą, nusikaltėlis dažniausiai pasiima mažą papuošalą arba suvenyrą. Kai nusikaltėlis mano, kad seksualinis užpuolimas ir nužudymas pavyko, jis nusikaltimo vietą palieka su jausmu, kad apsivalė ir atsinaujino. Kaltę už nužudymą jis priskiria aukai, nejaučia jokio kaltės jausmo. Atitinkamai jis ir nemano, kad daro ką nors blogo, netinkamo. Jis mąsto priešingai, tai yra gali pajusti sentimentalius jausmus aukai ir padėti jos ieškoti su ašaromis akyse.

Įtariamojo profilis

Atlyginančio pykčiu tipo nusikaltėlis yra maždaug 25–30 m. ir dažnai kiek jaunesnis nei jo aukos. Jis vertinamas kaip ūmaus būdo žmogus, kuris yra impulsyvus, greitai įpykstantis, egocentriškas. Bendraudamas nėra atsiskyrėlis, bet vienišius minioje. Jo socialiniai ryšiai paviršutiniški, pažįstami apsiriboja sugėrovais. Socialiai jis yra asmuo, kurio niekas iš tiesų nepažįsta. Jeigu yra sportininkas, labiau mėgsta komandinius kontaktinius žaidimus.

Palaikydamas konfliktinius ryšius su moterimi, jis gali jaustis priklausomas ir agresyviai priešintis. Kai moters elgesį suvokia kaip iššūkį, gali naudoti įvairias agresijos formas, kad atkovotų savo pozicijas ir ją pažemintų. Jeigu jis vedęs, jo santuokiniai ryšiai gali būti nenusisekę arba ant skyrų ribos. Santuokoje dažniausiai naudoja smurtą prieš sutuoktinę. Užtuot sprendęs santuokoje kylančias problemas, jis dažniausiai linkęs jų vengti užmezdamas nesantuokinius ryšius. Daugeliu atvejų tie nesantuokiniai ryšiai taip pat nepatenkinami.

Seksualinis jo gyvenimas nepavykęs, jis gali būti impotentas. Dažnai jis susieja erotizuotą pyktį su savo seksualine kompetencija. Nors gali žiūrinėti *Playboy* žurnalą arba panašaus tipo kitus žurnalus iš smalsumo, jis nenaudoja pornografijos elementams skatinti.

Jo agresyvūs jausmai moters atžvilgiu susiję su jo impulsyviu elgesiu, jis dažnai yra padaręs tokius nusikaltimus kaip grasinimai ir įžeidimas veiksmu, smurtas prieš žmoną, tyčinis smurtas, neatsargus vairavimas. Jausdamas pažeminimą dėl bausmių už tvarkos taisyklių pažeidimus, jis meta/yra pašalinamas iš mokyklos nepasiekęs to išsilavinimo, kurį pagal savo potencialą galėtų. Jeigu tarnavo armijoje, dažnai turėjo nuobaudų už disciplinos pažeidimus. Analogiškai jo nevaldomas pyktis yra daugelio problemų su valdžios institucijomis šaltinis. Psichinės sveikatos atžvilgiu dėl savo nenuspėjamo, nevaldomo elgesio galėjo būti nukreiptas kreiptis pagalbos į psichinės sveikatos specialistus.

Atvejo pavyzdys

1990 m. 28 metų moteris auka su savo trimis vaikais dvejus metus gyveno kartu su 28 m. įtariamuoju. Auka žinojo, kad asmuo buvo kaltinamas už tyčinį užpuolimą ir keletą kartų buvo apkaltintas smurtu prieš savo ankstesnę partnerę, nors tie kaltinimai vėliau buvo panaiškinti. Kalbėdama apie savo santykius su įtariamuoju, auka buvo sakiusi savo draugams, kad jis darosi vis žiauresnis ir gali ją pasmaugti. Savo saugumo labui ji pasakė vaikams, kad kilus pavojui jie skambintų į pagalbos tarnybą. Vieną dieną auka išleido savo tris vaikus pasisvečiuoti draugų namuose. Tą patį vakarą auka ir įtariamasis svečiavosi aukos

vyro ir jo draugės namuose. Pritrūkus gėrimų, abu vyrai išėjo į parduotuvę. Pasilikusi viena su savo vyro mergina auka pasakė, kad jai neramu dėl jos santykių su dabartiniu partneriu. Kai vyrai grįžo iš parduotuvės, įtariamasis pasiūlė moters vyrui slapta paklausti, apie ką kalbasi moterys. Kai auka pastebėjo, kad vyrai paslapčia klausosi, ji buvo tuo nepatenkinta ir ėmė vyrus įžeidinėti. Pakartotinai ji darė užuominas apie tai, kad vyrai seksualiai santykiavo vienas su kitu, kai buvo išėję pirkti alkoholio. Vyrui nebuvo tuo patenkinti. Nepaisant to, vakarėlis tęsėsi iki 2 val. ryto, tada auka ir įtariamasis grįžo į savo namus. Vėliau, remiantis įtariamojo parodymais, jie atsigulė į lovą ir pradėjo įprastines glamones, nurenginėdami vienas kito apatinius drabužius. Jis teigė, kad moteris jį mušė ir draskė nagais. Atkreipęs dėmesį į tai, kad jis turi tik vieną ranką dėl nepavykusios savižudybės, jis teigė, kad norėdamas save apsaugoti abi aukos rankas sudėjo jai ant pilvo ir ją užgulė. Po kelių minučių ji atsiprašė sakydama, kad gailisi. Priimdama tai kaip kvietimą seksualiniams santykiams, jis seksualiai santykiavo su ja vaginaliniu ir analiniu būdu. Pasibaigus seksualiniam aktui, jis teigė pastebėjęs kad auka nekvėpuoja. Jis ją nutempė į vonią ir vandeniui bandė ją atgaivinti. Ji neatsigavo. Tada jis paskambino kitai savo merginai sakydamas, kad jis, ko gero, labai stipriai sužalojo auką. Tada paprašė, kad ta kita mergina leistų jam pas ją atvažiuoti, tačiau ji pasakė, kad nesutinka. Tada ji apėmė depresija ir jis nusprendė nusižudyti nusiskandindamas. Jis teigė, kad 1,5 val. važiavo automobiliu iki ežero. Jį pasiekęs, iki kaklo įbrido į vandenį. Tada jam kilo mintis, kad gal auka vis dėlto gyva. Taigi jis grįžo namo, bet rado ją mirusią. Tada paskambino į policiją ir papasakojo, kas įvyko.

Kai policija atvyko, įtariamasis buvo apklaustas. Jis teigė, kad jis taip stipriai su ja seksualiai santykiavo, kad tai, ko gero, privedė iki mirties. Policijos pareigūnai užfiksavo, kad aukos nuogas kūnas guli veidu į sieną, ant šono. Ant kūno buvo daug nubrozdinimų, vagina ir *rectum* stipriai sužaloti. Ant kūno ir vonioje buvo kraujo dėmių. Teismo medicinos ekspertų išvados skyrėsi nuo to, ką pasakojo įtariamasis, todėl policijos pareigūnai apieškojo namą ieškodami nusikaltimo gin-

klo, t. y. daikto, kurį įtariamasis galėjo rasti aplinkoje ir panaudoti. Aptarinėjant galimą nusikaltimo įrankį, buvo manoma, kad ieškoti reikia beisbolo lazdos. Buvo prieita prie išvados, kad įtariamasis savo kumščiu padarė sužalojimus vaginoje ir *rectum*, sukėlė vidinius kraujavimus, kurie ir tapo mirties priežastimi. Teisme įtariamasis pripažino, kad buvo labai supykęs ant aukos ir kad smurtavo prieš ją, tačiau gynyba įtikinėjo, kad tai buvo nelaimingas atsitikimas, kad sužalojimai padaryti ne kumščiu, o falu. Įtariamasis buvo nuteistas, bet padavė apeliaciją ir jo bausmės laikas buvo sutrumpintas.

Šioje byloje auka ir nusikaltėlis buvo to paties amžiaus. Įtariamasis jau buvo kaltinamas smurtu prieš moterį. Dabartinis nusikaltimas buvo paskatintas to, kad auka pasityčiojo dėl jo vyriškumo santykiuose su jos vyru. Kai atsirado galimybė susieti pyktį su seksualiniu elgesiu, tai išsiliejo į žiaurią ataką, kurioje smurto buvo panaudota daugiau nei reikėjo aukai nužudyti. Nors nėra aišku, ar buvo erekcija, žinoma, kad jis panaudojo tą nusikaltimo įrankį, kurį tuo momentu galėjo, t. y. savo vienintelę ranką ir kumštį. Kūnas buvo paliktas visiško nuolankumo pozoje. Nusikaltimo vieta palikta nesutvarkyta (pagal FTB klasifikaciją neorganizuota). Po užpuolimo ir nužudymo įtariamasis skambino ne policijai, o draugei. Policijos pareigūnams tiriant bylą, nusikaltėlis reiškė sentimentalų susirūpinimą auka.

Sužadinamas pykčio

Dinamika

Iš anksto suplanuoto seksualinio užpuolimo ir nužudymo tikslas – sukelti skausmą ir siaubą aukai, taip suteikiant nusikaltėliui didesnę pasitenkinimą. Ilgas aukos kankinimas suteikia naujų įspūdžių žudiko fantazijoms ir laikinai patenkina troškimą dominuoti ir kontroliuoti.

Skatinamas ypač specifinių fantazijų, nusikaltėlis pasirenka auką, vyrą arba moterį ir eskaluoja žiaurumą naudodamas įvairius išmoktus arba įgytus ritualinio pjaustymo būdus. Aukos radimas ir užvaldymas, išnaudojimas, kankinimas, žalojimas – viskas naudojama žudiko nepasotinamam žudymo proceso apetitui malšinti.

Kitaip nei kiti žudikai, malonumą teikia sadizmas ir pats žudymo būdas ir procesas, bet ne mirtis. Kai kuriais atvejais pati mirtis gali teikti palengvėjimą, tačiau darant nusikaltimus, sužadinimą, malonumą didina suvokimas, kad naudojamas erotizuoto pykčio ir jėgos scenarijus, kuris buvo sukurtas jo fantazijose, kol jis peržengia ribą, kai padaroma žmogžudystė. Sadistinė žmogžudystė susideda iš atpažįstamų nukrypimų serijos, kurie finale susilieja į ritualistinį pasitenkinimą. Proceso parengimas reikalauja tam tikrų įgūdžių, energijos ir laiko, ketinimas o ne galutinis tikslas, t. y. negyvas kūnas tampa svarbiausiu momentu, kuris teikia malonumą.

Žmogžudystės pobūdis

Kai nusikaltimą daro asmuo, kuris yra sužadinamas pykčio, žmogžudystei būdingas ilgalaikis, keistas, ritualinio pobūdžio smurtas aukos atžvilgiu. Turėdamas veiksmų planą, fantaziją apie užpuolimą, jis į nusikaltimo vietą atsineša nusikaltimo įrankius. Dažnai auka gali būti nepažįstama, bet turi atitikti jo poreikių simbolinę prasmę, pavyzdžiui, auka gali būti medicinos sesuo, prostitutė, vaikas, studentė, matrona ir pan. Jį gali traukti moterys, atitinkančios tam tikrus kriterijus, tokius kaip ilgi šviesūs plaukai, batai, vaikščiojimo būdas. Ruošdamasis susiremti su auka, organizuotas nusikaltėlis gali pasitelkti nuginkluojančias žavias manieras ir išsklaidyti pirmus aukos nuogaštavimus ir baimes. Pradėdamas užpuolimo, smurto procesą, nusikaltėlis gali apgaule arba klasta būdu vilioti auką nuo kontakto pradžios iki tol, kol auka bus izoliuota. Kai auka izoliuota, jis besikeičiančiomis nuotaikomis sutrikdo auką. Tada nusimeta kaukę. Gali pasakyti monotonišku, dalykiniu balsu: „aš ketinu tave nužudyti“ vien tam, kad pamatytų siaubą aukos akyse. Kai mato, kad auka įbauginta, pradeda įgyvendinti savo fantazijas ir metodologinę meilę kankinimams demonstruojama per seksualinį ritualą ir eksperimentavimą. Čia, demonstruodamas įvairiausias priklausomybės, degradacijos, bauginimo formas, nusikaltėlis ribojamas tik savo vaizduotės. Dažniausiai žudymo procese naudojami vergavimo ir dominavo elementai. Be to, gali būti požymių, rodančių, kad ant aukos kūno jai esant gyvai esant atsirado

įpjovimų, mėlynių, buvo panaudojamas nepilnas uždusinimas (prišmaugimai), kūnas buvo plaunamas, skutamas, yra nudeginimų.

Nors kai kurie nusikaltėliai bando seksualiai santykiuoti, kol auka yra gyva, dažniausiai ejakuliacija šioje stadijoje nevyksta. Po to, kai auka buvo sumušta ir uždusinta, pomirtinių seksualinių eksperimentų tikimybė padidėja. Tikėtina, kad šiame etape jis ras papildomų seksualinės veiklos galimybių. Seksualinius tyrinį ėjimus rodo lokalizuoti nubrozdinimai, odos įplėšimai, objektų įterpimas į kūną ir pan. Jis gali palikti kūną nurengtą po to, kai perkirpo, supjaustė drabužius. Kai kuriais atvejais drabužiai gali būti fetišizmo objektai, kuriuos jis pasiima su savimi kaip suvenyrus. Kai kuriais atvejais nusikaltėlis palieka drabužius, tvarkingai sudėtus šalia kūno. Kitais atvejais jis gali pasiimti kūno dalių. Tos kūno dalys ir suvenyrai, paimti iš nusikaltimo vietos, gali sužadinti nusikaltėlio fantazijas masturbuojantis. Galiausiai, kai nusikaltimas baigtas ir nusikaltėlis jaučia pasitenkinimą, jis rūpestingai susideda savo virves, peilius, specializuotus kankinimo įrankius į savo krepšį saugiai saugoti. Siekdamas nepalikti jokių įkalčių, jis gali išmesti lavoną kitoje vietoje, ne ten, kur įvyko žmogžudystė. Siekdamas išvengti suėmimo, jis gali užkasti kūną arba išmesti jį nuošalioje vietoje, kurią gerai pažįsta ir kurioje jaučiasi saugus.

Kad išvengtų suėmimo, šis organizuotas nusikaltėlis nusikaltimus stengiasi daryti toliau nuo savo kasdieninės veiklos zonos. Kai nori papildomo paskatinimo, gali pasisiūlyti padėti bylą tiriantiems pareigūnams.

Įtariamojo profilis

Šio tipo nusikaltėlio amžius gana įvairus. Nors dauguma nusikaltėlių padaro pirmą tokio pobūdžio nužudymą būdami apytikriai 5 metų, galimi atvejai, kai nusikaltėlis tokio tipo nusikaltimus pradeda daryti vyresniame amžiuje, arba neišaiškintą panašaus pobūdžio nusikaltimą galėjo padaryti jaunesnio nei 35 m. asmuo. Būdinga tai, kad organizuotas nusikaltėlis yra gerai atrodantis asmuo, protingas, socialiai maloniai bendraujantis su aplinkiniais. Naudodamasis savo sugebėjimu atrodyti paprastam, įstatymų besilaikančiam piliečiui, jis

sumaniai apgaudinėja kitus, sugeba gerai atskirti savo įprastą gyvenimo būdą nuo savo kriminalinės veiklos, todėl jo santuoka gali būti vykusi. Santuokoje jis gali elgtis kaip pareigingas ir sutariantis vyras. Finansiškai jis apibūdinamas kaip užtektinai uždirbantis. Jo darbinė karjera gali būti vingiuota, kol randa tokias pareigas, kuriose yra minimaliai kontroliuojamas. Kartais jis turi polinkį technikai ir darbui rankomis. Jeigu taip, jis ieško pusiau kvalifikuoto darbo kaip automechanikas arba dailidė. Kasdiniame gyvenime jis gana kompulsyvus ir gerai organizuotas. Pagal išsilavinimą gali būti baigęs aukštesniąją mokyklą. Jeigu tarnavo kariuomenėje, apibūdinamas kaip pareigingas, daug žadantis, galintis padaryti karjerą.

Dėl savo gerų organizacinių sugebėjimų jis gali sėkmingai atriboti savo kriminalinius interesus ir savo privatų gyvenimą, kuriame saugo savo fantazijas apie ritualinius veiksmus. Dažnai jo suvenyrai iš nusikaltimo vietos ir ritualui atlikti reikalingi reikmenys saugomi jo siaubo kambaryje. Ta speciali vieta gali būti sandėliukas be langų, kambarys, rūsys, urvas. Be to, jis gali naudotis apleista dažine, vasarnamiu arba garažu. Toje patalpoje jis laiko suvenyrus iš nusikaltimo vietos, nusikaltimo įrankius, mėgstamus pornografijos žurnalus, nuotraukas. Būdinga tai, kad pornografinėse nuotraukose, kurias jis renka, pavaizduotos siaubo scenos ir menkai apsirengusios aukos. Turimoje literatūroje dažniausiai vaizduojamas vergavimas ir sadizmas. Ši vieta skirta nusikaltėlio fantazijoms vystyti, todėl čia galima rasti sadizmo ir mazochizmo elementų. Nors alkoholio nerandama, tačiau tikėtina, kad nusikaltėlis naudos narkotikus atpalaiduoti savo fantazijoms.

Atvejo pavyzdys

Jodindamas šalia neaukštų kalnų, esančių netoli miesto, liudininkas pažvelgė žemyn nuo kalvos ir nustebo išvydęs nuogą virvėmis suraišiotą kūną. Atvykusi policija nustatė, jog tai 21 m. slaugės padėjėja, surišta taip, kad būtų susiritusi. Apvertę lavoną policininkai pamatė, kad nailonine virve dešinės rankos riešas pririštas prie abiejų aukos kelių. Galva buvo visiškai nupjauta kaklo pradžioje. Abiejų rankų pirštai iki krumplių buvo nukirsti. Kūno spalvos liemenėlė ir tokios pačios

spalvos palaidinė buvo apvyniotos apie abi rankas. Apieškojus aplinkinę teritoriją, nei aukos galvos, nei trūkstamų pirštų dalių rasta nebuvo. Po kelių mėnesių galva ir pirštai buvo rasti už apytikriai 9,6 km nuo kūno radimo vietos. Kūno dalys ir papuošalai buvo sudėti į kelis plastikinius maišelius.

Po to, kai aukos tapatybė, nors tai ir nebuvo paprasta, buvo nustatyta, policija tyrė, kas buvo žinoma apie auką, jos gyvenimo būdą ir kt. Remdamiesi gauta informacija, jie sužinojo, kad auka su drauge vakare nuėjo į barą pasilinksinti. Ten būdamas pastebėjo jas stebintį vyriškį. Galiausiai tas vyras buvo rastas. Tai buvo 22 m., gerai atrodantis vyriškis, kurio vestuvės su nekalta nuotaka turėjo įvykti po savaitės. Kai policija juo susidomėjo, jis sunerimo ir pasiėmė 2000 dolerių iš bendros su savo drauge sąskaitos. Jis taip pat pasiskolino jos automobilį ir keletui mėnesių išnyko. Vėliau jos automobilis buvo rastas priparkuotas priešais policijos nuovadą. Galiausiai pasikonsultavęs su savo advokatais ir šeima, jis pats atvyko į policijos nuovadą.

Automobilyje teismo ekspertai aptiko daugybę įkalčių, siejančių jį su nusikaltimu. Be to, policija apieškojo jo namus ir rado, kad jie buvo kruopščiai išvalyti. Nepaisant to, jie rado aukos kraujo pėdsakų vonioje ir kituose buto kambariuose. Pateikęs įkalčius, jis papasakojo, kad auka iš baro pati savo valia atėjo kartu su juo į jo butą. Tuo metu narkotikų prekeiviai užšoko į jo butą ir čia ją radę nužudė. Tada jį narkotikų prekeiviai priverė atskirti galvą nuo kūno ir atsikratyti jos kūnu. Tai padaręs ir nuleidęs aukos kraują į vonią, jis ją surišo, užtempė už kalvos ir ten išmetė. Tada jos galvą ir pirštus išmetė kitoje vietoje. Jis teigė policijai, kad neturėjo kitos išeities, kitaip narkotikų prekeiviai būtų nužudę jį patį. Be abejo, tokia nusikaltimo versija policijos pareigūnai nepatikėjo, juo labiau kad sudaužyta kaukolė, peiliu subraižyta vonia, kraujo dėmės, replių, metalo pjūklo žymės, akivaizdžios pastangos kruopščiai išvalyti visą butą, bandymas pasislėpti įtikino policiją ir prisiekusiuosius, kad jis veikė vienas, darydamas ypatingo žiaurumo žmogžudystę. Būdamas kalėjime, jis kartojo savo ankstesnę istoriją, ir daugelis žmonių jį rėmė. Galiausiai jis buvo paleistas lygtinai (iki pastarojo įvykio buvo netiesioginių įkalčių, kad jis

gali būti susijęs su kitų dviejų medicinos seserų dingimu, kurios taip niekada ir nebuvo rastos).

Šiame pavyzdyje akivaizdu, jog nusikaltimo taikinyis yra medicinos sesuo, naudojamas įviliojimas ir apgaulė, aukos izoliavimas prieš darant nusikaltimą. Jausdamasis saugus savo namuose ir turėdamas jam reikalingus įrankius, vyriškis įvykdė savo suplanuotą siaubo ir skausmo veiksmaų aukos atžvilgiu. Rasta neginčijamų požymių, kad naudojamas pavergimas, dominavimas, vertimas paklusti ir pigerizmas (*piquerism*). **Pigerizmas** yra antrinis seksualinis mechanizmas, kai seksualinis pasitenkinimas pasiekiamas įsiskverbiant į kūną, jį pjaustant, atskiriant kūno dalis ir plėšant kūną į gabalus.

Pomirtinėje veikloje su kūnu nusikaltėlis surišo kūną ir išmetė neutralioje vietoje, o atskirtas kūno dalis ir papuošalus išmetė kitoje. Iš pateikto aprašymo akivaizdu, kad pasitenkinimo gavimas nesibaigė aukos nužudymu, bet tęsėsi veiksmuose su aukos kūnu ir už jo. Be abejo, įtariamasis patyrė daug pasitenkinimo išvengęs suėmimo, palikdamas automobilį su jame esančiais įkalčiais priešais policijos nuovadą, bandydamas juos įtikinti patikėti jo sugalvotų fantastinių scenarijų. Galiausiai, šis nužudymas ne tik patenkino jo vidinius poreikius, bet ir padėjo išvengti grėšiančios santuokos, kurioje iš jo būtų tikimasi įprastinių seksualinių santykių. Jam sadistinės seksualinės fantazijos buvo menas ir svarbi jo gyvenimo dalis.

Apibendrinimas

Klasifikacija, kuri čia buvo pristatyta, sukurta remiantis jos autorių R. D. Keppelio ir R. Walterio (1999) praktinio darbo patirtimi, įgyta tiriant seksualinio pobūdžio prievartos, pasibaigusios žmogžudyste, bylas. Ši klasifikacija buvo naudinga ir tiriant bylas, tačiau kartu kyla klausimas, koks yra atskirų tipų nusikaltėlių paplitimas bendroje žmogžudžių populiacijoje? Kad atsakytų į šį klausimą, R. D. Keppelis ir R. Walteris (1999) analizavo, koks yra tų tipų paplitimas įkalintuose Mičigano (JAV) valstijos kalėjimuose. Informacija, kokio tipo nusikaltėliams priklauso vienas arba kitas nuteistasis, gali būti naudin-

ga pareigūnams, dirbantiems kalėjimuose. Atliekant tyrimą, 1995 m. Mičigano valstijos kalėjimuose buvo 41 584 kaliniai. Iš jų 5 928 (14 proc.) tuo metu kalėjo už žmogžudystę. Iš jų 2 476 (42 proc.) buvo nuteisti už su seksualiniais santykiais susijusias žmogžudystes. Būtent ši grupė asmenų buvo analizuota siekiant nustatyti, kokiai kategorijai priklauso vienas arba kitas asmuo. Tai buvo daroma apklausiant kiekvieną nuteistąjį, patekusį į kalėjimą, arba analizuojant anksčiau nuteistų asmenų bylas siekiant nustatyti, kokio tipo seksualinį nusikaltimą, pasibaigusį nužudymu, tas asmuo padarė.

Tyrimo duomenys parodė, kad 38 proc. (n = 904) priklauso įrodinėjančio jėgą tipui, 34 proc. (n = 807) buvo apibūdinti kaip atlyginantis pykčiu tipas, 21 proc. (n = 599) priskirti užsitikrinančio savo galios pripažinimą tipui ir 7 proc. (n = 166) – sužadnamo pykčiu tipui.

Remdamiesi prielaida, kad daugelis žudikų turėjo sugebėjimą racionaliai mąstyti emociškai įvairiais būdais reaguodami aiškėja, jog egzistavo pasirinkimas, sprendimas ir pagrindas elgtis tam tikru būdu. Dėl jų sugebėjimo mokytis, interpretuoti ir keisti elgesį broožai ir nusikaltimo detalės formuojasi į tam tikrus tipiškus būdus. Kai individualūs išskirtiniai broožai ir socialinio brandumo lygmenys įgauna žiaurus elgesio pobūdį, tas rezultatas gali būti sudėtingas žinių, ketinimų ir elgesio pasekmių mišinys. Tyrėjai, analizuojantys nusikaltimo vietą, įkalčių buvimas arba įkalčių nebuvimas gali padėti atpažinti tam tikrus tipiškus elgesio būdus, kurie yra būdingi specifinei grupei priklausančiam nusikaltėliui. Įvairūs požymiai leidžia tyrėjams priskirti prievartautoją žudiką vienai iš minėtų keturių kategorijų. Be to, priklausomai nuo ketinimų ir vidinių paskatų, kiekvienai tipologijai priklausantys asmenys gali daryti nevienodą skaičių nusikaltimų. Kai kada jie nužudo tik vieną asmenį, tačiau, paskatinti galios ir pykčio gali žudyti, taip, jų manymu, geriausiai spręsdami kylančias problemas.

Pakartotinio nusikaltimo atveju kiekvienai tipologijai būdingas tam tikras dėsningumas, nuosekliai susijęs su žudiko individualiomis fantazijomis. Pavyzdžiui, pakartotinis *įrodinėjančio jėgą* tipo nusikaltėlio daro-

mas nusikaltimas gali būti vis žiauresnis, o laikas tarp nusikaltimų vis trumpesnis. *Užsitikrinančio jėgą* nusikaltėlių nusikaltimų dažnumas priklausys nuo laiko, reikalingo fantazijoms išvystyti, pasitenkinimo ir kiek laiko padaryto nusikaltimo įspūdžių pakanka fantazijai sužadinti. Jeigu vienas iš šių veiksnių pakinta, tikėtina, kad nusikaltėlis padarys pakartotinį nusikaltimą, kad vėl patirtų pasitenkinimą. Keli nusikaltimai gali eiti vienas po kito, o vėliau gali būti ilgas laiko tarpas, per kurį nauji nusikaltimai nėra daromi. *Atlyginantis pykčiu* nusikaltėlis yra emociškai sužadintas ir skatinamas išreikšti pyktį. Kai tam tikra auka ir (arba) aplinkybės nepatenkina to poreikio, žudikas gali padaryti keletą vieną po kito nusikaltimų, kol jo poreikiai patenkinami. Laiko tarpai tarp keletu nusikaltimų grupės su patirtimi trumpėja. *Sužadinas pykčio tipo* nusikaltėlis žudydamas yra nepastoviausias ir dažniausiai besikeičiantis. Galima sakyti, kad jis yra tarsi grobuoniškas šakalas, kuris lavina savo igūdžius gauti geresnio maisto. Taigi kai pasitenkinimas, kurį sukelia žudymas, pasidaro epizodiškas ir situacinis, žudymai dažnėja.

Pateikta nužudymais pasibaigusių prievartavimų klasifikacija leidžia nusikaltimą tiriantiems pareigūnams geriau suprasti nusikaltėlio elgesio parametrus tiriant neatskleistą bylą. Nagrinėjant nusikaltimo aplinkybes, faktų analizė, išvadų darymas, atskiriems nusikaltimams būdingų bendrų bruožų identifikavimas gali padėti tyrėjui rasti kryptį bylos tyrimui. Dažniausiai prievartavimas, pasibaigęs nužudymu, yra pakartotinis nusikaltimas, ir jo elgesys analogiškas tam, kaip jis elgėsi seksualiai smurtaudamas prieš kitą auką anksčiau. Abiem nusikaltimams būdingi tie patys požymiai, kurie gali būti pastebėti abiem atvejais. Taigi pati nusikaltimo vieta yra išeities taškas pamatyti pasikartojantį elgesį, tipiską elgesio būdą įkalčių surinkimui, sprendimų dėl tolesnių veiksmų priėmimui, įtariamojo apklausos strategijos planavimui.

Jeigu tam tikro prievartautojo žudiko tipas nustatytas teisingai, jis gali tapti savo paties kaltintoju.

Diagnostinio profiliavimo pavyzdys

Kaip jau minėjome ankstesniuose skyriuose, diagnostiniu įvertinimu šiuo metu laikomas toks kriminalinės asmenybės profiliavimas, kurį atlieka psichiatrai arba psichologai. Jų įvertinimai dažniausiai pagrįsti klinicine praktika, psichologinėmis asmenybės teorijomis bei įvairių psichologinių sutrikimų, aprašytų DSM (*Diagnostic Statistical Manual*), žinojimu. Profiliai sudaromi nustatant galimybę, kad tam tikra psichopatologija arba tam tikras asmenybės tipas galėtų padaryti tam tikrą nusikaltimą.

Pedofilų ir smurtautojų prieš vaikus bendras apibūdinimas

Dėl tyrimo metodų validumo ir patikimumo problemų labai tikslų klinikinį pedofilų ir smurtautojų prieš vaikus apibūdinimą pateikti gana sunku. Pagal DSM – III R (1987) pateikiamą klasifikaciją esminiais pedofilų bruožais laikomi „pakartotini, intensyvūs seksualiniai troškimai ir seksualiai sužadintos fantazijos, truncančios mažiausiai šešis mėnesius, įskaitant ir seksualinius veiksmus su nesubrendusiu vaiku“. Nesubrendusiu vaiku (iki lytinio subrendimo) laikomas vaikas iki 13 metų. Nusikaltėlis yra 16 metų ir jaunesnis arba bent jau 5 metais vyresnis nei auka, kuriam būdingas nuolatinis ir išskirtinis seksualinis domėjimasis, potraukis vaikui. Kaip nurodoma DSM–IV klasifikacijoje (1994), dauguma pedofilų ir vaikų tvirkintojų yra vyrai. Daugelis pedofilų yra aukos giminaitis, draugas arba kaimynas.

Pagal DSM–IV klasifikaciją pedofilų veiksmai yra gana skirtingi. Kai kurie pedofilai tik žiūri, bet neliečia vaiko. Kiti nori vaiką paliesti arba nurengti. Kai kurie demonstruoja save, tačiau ekshibicionistai seksualiai vaiko neliečia. Kai kurie pedofilai nori vaiką glamonėti. Kai pasireiškia seksualinis aktyvumas, jų forma dažnai yra oraliniai lytiniai santykiai vaiko arba nusikaltėlio lyties organų lietimasis, glamonėjimas. Daugeliu atvejų pedofilams nereikia įprastinių lytinių santykių. Reikalavimas santykiavimo pedofilas gali naudoti gąsdinimus, grasini-

mus arba jėgą. Šiais atvejais aukos būna vyresni vaikai. Daugelis pedofilų netaiko smurto ir jėgos prieš vaiką, jie labiau remiasi įtikinėjimu, apgaule, klasta arba draugyste.

Pedofiliskas elgesys ima reikštis vėlyvoje paauglystėje, tačiau kai kurie pedofilai nepradedą iki vidutinio amžiaus. Pastarieji labiau atitinka pedofilo ir vaikų tvirkintojo kaip „purvino seno žmogaus“ stereotipą. Pedofilija ir vaikų tvirkinimas labiau būdingas tiems asmenims, kurie patys vaikystėje buvo seksualiai išnaudojami (Freund, Watson, & Dickey, 1990).

Pedofilija tampa chroniška, tie, kurie teikia pirmenybę tos pačios lyties kaip ir jie jaunesniems vaikams, linkę pakartoti tai seksualiai išnaudodami vaikus. Kai kurie pedofilai ir vaikų tvirkintojai turi specifinius prioritetus t. y. yra linkę rinktis tam tikros lyties vaikus, dažniausiai mergaites, ir tam tikro amžiaus. Tie, kuriuos traukia mergaitės, dažniausiai renkasi 8–10 metų, tie, kuriuos traukia berniukai, renkasi kiek vyresnio amžiaus vaikus. Daugelis pedofilų nurodo, kad juos seksualiai sužadina ir vienos, ir kitos lyties vaikai.

S. Arajai ir D. Finkelhoras (1985) apibendrina pedofilijos empirinių tyrimų duomenis atskleiddami ir rimtus metodologinius trūkumus, ribojančius tuos apibendrinimus ir generalizaciją. Jie nustatė, kad kai kurie pedofilai jaučia stiprų potraukį vaikams, tačiau buvo neaišku, ar visi pedofilai išimtinai kreipia savo dėmesį į vaikus ir nesidomi suaugusiais. Į tai buvo atsižvelgta sudarant DSM III ir DSM IV klasifikacijas, ir vėlesniuose tyrimuose atsižvelgiama ir į jau nurodytus trūkumus.

Bogaertas, Bezeau, Kubanas ir Blanchardas (1997) išnagrinėjo 388 pedofilų atvejus. Dauguma jų arba buvo apkaltinti, arba nuteisti už seksualinius nusikaltimus prieš vaikus, arba patys savanoriškai kreipėsi psichiatrinės pagalbos. Kai kurie iš jų buvo heteroseksualūs, kai kurie homoseksualūs, o dalis jų – biseksualūs. Pedofilų seksualiniai nusikaltimai prieš mergaites buvo dukart dažnesni nei prieš berniukus, nors, kitų autorių duomenimis, tas skaičius dar didesnis – 2:1. Tyrimų duomenys rodo, kad tarp pedofilijos ir seksualinės orientacijos suaugusiojo amžiuje yra netolydumas, nutrūkstumai. Tie veiksniai, kurie le-

mia, ar vyras bus orientuotas į vaikus (rinksis berniukus arba mergaites), skiriasi nuo tų veiksmų, kurie nulemia, ar vyras orientuotas į suaugusiuosius pirmenybę, teikia vyrams ar moterims. Su lyties vaidmenimis nėra susijusios problemos paauglystėje ar vaikystėje (t. y. jie nesielgė kaip priešingos lyties asmenys).

Bogaerto (1997) ir kitų autorių tiriamieji buvo kaliniai, ir tai apriboja platesnių apibendrinimų galimybę. Šių individų noras arba nenoras pripažinti, kad jiems būdinga pedofilija, taip pat galimybė išsikalvoti atsakymus, gali iškreipti tyrimų rezultatus, kai tiriama jų seksualinė orientacija naudojant falometrinius testus. Į falometrinių testavimą įeina potencijos pokyčiai reaguojant į erotinius paskatinius, ir taip nustatoma, kokio amžiaus ir lyties partneriai yra prioritetiniai. Dėl šio metodo tinkamumo tam tikrų abejonių yra, tačiau fiziologinius pokyčius matuoti yra lengviau nei interpretuoti. Seksualinis sužadėjimas gali būti bendro sužadėjimo pasekmė arba funkcija, o ne sužadėjimas į tam tikrą paskatą.

Kitame tyrime, atliktame D. M. Greenbergo, J. M. Bradfordo ir S. Curry (1993) Kanadoje, buvo tirti 135 pedofilai ir 43 hebefilai, kurie prisipažino padarę tokį teisės pažeidimą. Hebefilai renkasi vaikus nuo 13 iki 16 metų, o pedofilai – vaikus iki 12 metų. Iš nusikaltusių asmenų 33 proc. rinkosi tik berniukus, 44 proc. rinkosi tik mergaites, o 23 proc. seksualiai išnaudojo ir berniukus, ir mergaites. Atsakinėdami į jiems pateiktus klausimus, 42 proc. pedofilų ir 44 proc. hebefilų teigė, kad jie vaikystėje patys patyrė seksualinį smurtą. Abiejų grupių asmenys rinkosi pasirinkti savo aukomis tokio amžiaus aukas, kokio amžiaus jie buvo patys, kai patyrė seksualinę smurtą.

D. N. Greenbergas, M. Bradfordas ir S. Curry (1995) tyrinėjo pedofilus, kurie savo aukomis rinkosi labai mažus (jaunesnius nei 5 metų) vaikus. Pedofilai, atitinkantys DSM–III–R apibūdinimą, buvo teismo, advokatų, medikų nukreipti psichiatriniam tyrimui arba patys kreipėsi pagalbos. Tie, kurie aukomis rinkosi mažus vaikus, buvo daug jaunesni nei tie, kurių aukos buvo 12 m. Kito tyrimo, kurį taip pat atliko D. N. Greenbergas, J. M. Bradfordas ir S. Curry (1996), duomenys rodo, kad 263 pedofilų seksualinių veiksmų atvejais nebuvo

aiškaus, reikšmingo jų bendro agresyvumo lygio ir žiaurumo, kuris pasireiškė, sprendžiant pagal policijos raportus, seksualinio elgesio atveju, ryšio.

Kyla klausimas, kaip patys pedofilai save suvokia ir vertina? Amesas ir Hovstonas (1990) nurodo, kad sprendžiant pagal tyrimo, atlikto Anglijoje, duomenis, 77 pedofilų savipagalbos klubo narių pagal H. J. Eysencko asmenybės klausimyną save įvertino kaip drovų, jautrų ir depresuotą asmenį. Asmenybės testai patvirtina šiuos jų bruožus ir jais remiantis pedofilus galima vertinti ir kaip emociškai nesubrendusius, bijančius, jog nesugebės tinkamai funkcionuoti suaugusiųjų heteroseksualiniuose santykiuose, jiems būdinga ir socialinė intraversija (Levin & Stava, 1987).

Literatūra

1. Abel E. L. *Marihuana and Memory: Acquisition or Retrieval?* / Abel E. L. (Ed) *The Scientific Study of Marihuana*. – Chicago: Nelson Hall Publishers, 1976. P. 125–132 .
2. Abel G. G., Barlow D. H., Blanchard E., Guild D. The components of rapists' sexual arousal // *Archives of General Psychiatry*. 1977. Vol. 34(8). P. 895–903.
3. Abel G. G., Becker J. V. Mittelman, M. Cunningham-Rathner M. S., Rouleau J. L., Murphy W. D. Self-reported sex crimes of nonincarcerated paraphiliacs // *Journal of Interpersonal Violence*. 1987. Vol. 2(1). P. 3–25.
4. Abel G. G., Becker J. V., Murphy W. D., Flanagan B. Identifying dangerous child molesters / R. Stuart (Ed.). *Violent behavior: Social learning approaches to prediction, management and treatment*. – New York: Brunner/Mazel. 1981. P. 116–137.
5. Achenbach T. M. *Manual for the Child Behavior Checklist and 1991 Profile*. – Burlington: University of Vermont Department of Psychiatry, 1991.
6. Achenbach T. M. *Child behavior checklist for ages 6 to 18*. – Burlington: University of Vermont, Research Center for Children, Youth, and Families, 2001.
7. Achenbach T. M., Edelbrock C. S. *Child behavior checklist*. – Bethesda, MD: National Institute of Mental Health, 1979.
8. Achenbach T. M., Edelbrock C. S. *Manual for the Child Behavior Checklist and Revised Child Behavior Profile*. – Burlington: University of Vermont Department of Psychiatry. 1983.
9. Af Klinteberg B. The psychopathic personality in a longitudinal perspective // *European Child and Adolescent Psychiatry*. 1996. Vol. 5. P. 57–63.
10. Ahmed S. M. S., Mapletoft S. J. A New Approach to Explain Aggression // *Perceptual and Motor Skills*. 1989. Vol. 69. P. 403–408.
11. Ainsworth M. D. S. *Infant-mother attachment* // *American Psychologist*. 1979. Vol. 34. P. 932–937.
12. Ainsworth M. D. S., Blehar M. C., Waters E., Wall S. *Patterns of attachment*. – Hillsdale, NJ: Earlbaum, 1978.

13. Ainsworth M. D. S, Bowlby J. An ethological approach to personality development // *American Psychologist*. 1991. Vol. 46(4). P. 333–341.
14. Ainsworth P. B. *Offender profiling and crime analysis* (1st ed.). – Cullompton, UK: Willan, 2001.
15. Allen B., Bosta D. *Games Criminals Play*. – Sacramento, CA, Rae John Publishers, 1981.
16. Allen H., Lindner L., Goldman H., Dinitz S. Hostile and simple socio-paths: An empirical typology // *Criminology*. 1971. Vol. 9. P. 27–47.
17. American Psychiatric Association. *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. – Fourth Edition, American Psychiatric Association, Washington, DC, 1994.
18. Andershed H., Gustafson S. B., Kerr M., Stattin H. The usefulness of self-reported psychopathy-like traits in the study of antisocial behaviour among non-referred adolescents // *European Journal of Personality*. 2002. Vol. 16. P. 383–402.
19. Andershed H., Kerr M., Stattin H. Bullying in school and violence on the streets: Are the same people involved? // *Journal of Scandinavian Studies on Crime and Crime Prevention*. 2001. Vol. 2. P. 31–49.
20. Andershed H., Kerr M., Stattin H., Levander S. Psychopathic traits in non-referred youths: A new assessment tool / E. Blaauw, L. Sheridan (Eds.). *Psychopaths: Current International Perspectives*. – The Hague: Elsevier, 2002. P. 131–158.
21. Andrews D. A., Bonta J. *The psychology of criminal conduct* (3rd ed.). – New York: Anderson, 2003.
22. Andrews D., Bonta J., Hoge R. Classification for effective rehabilitation: Rediscovering psychology // *Criminal Justice and Behavior*. 1990. Vol. 17. P. 19–52.
23. Andrews D. A., Zinger I., Hoge R. D., Bonta J., Gendreau P., Cullen F. Does correctional treatment work? A clinically relevant and psychologically informed meta-analysis // *Criminology*. 1990. Vol. 28. P. 369–404.
24. Andrews J. A., Hops H., Ary D., Lichtenstein E., Tildesley E. The construction, validation and use of a Guttman scale of adolescent substance use: An investigation of family relationships // *Journal of Drug Issues*. 1991. Vol. 21. P. 557–572.
25. Anderson J. C., Williams S., McGee R., Silva P. A. DSM-III disorders in preadolescent children // *Archives of General Psychiatry*. 1987. Vol. 44. P. 69–76.

26. Angold A., Costello E. J., Erkanli A. Comorbidity // *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 1999. Vol. 40. P. 57–87.
27. Arnett J. J. Socialization and adolescent reckless behavior: A reply to Jessor // *Developmental Review*. 1992. Vol. 12. P. 391–409.
28. Awad G. A., Saunders E. B. Male adolescent sexual assaulters: Clinical observations // *Journal of Interpersonal Violence*. 1991. Vol. 2. P. 3–25.
29. Azrin N. H. Pain and aggression // *Psychology Today*. 1967. Vol. 1. P. 26–33.
30. Aydin O., Markova I. Attributional tendencies of popular and unpopular children // *British Journal of Social and Clinical Psychology*. 1979. Vol. 18. P. 291–298.
31. Balding J. *Young People and Illegal Drugs, 1989-1995*. – University of Exeter, 1994.
32. Baldwin A. L., Baldwin C., Cole R. E. Stress-resistant families and stress-resistant children / D. J. Rolf, A. Masten, D. Cicchetti, K. Nuechterlein, S. Weintraub (Eds.). *Risk and Protective Factors in the Development of Psychopathology*. – Cambridge, Cambridge University Press, 1990. P. 257–280.
33. Baldwin A. L., Baldwin C. P., Kasser T., Zax M., Sameroff A., Seifer, R. Contextual risk and resiliency during late adolescence // *Development and Psychopathology*. 1993. Vol. 5. P. 741–761.
34. Bandura A. *Principles of Behavior Modification*. – NY: Holt, Rinehart and Winston, 1969.
35. Bandura A. *Psychological modeling, conflicting theories*. – Chicago, Aldine: Atherton, 1971.
36. Bandura A. *Aggression: A social learning analysis*. – New York: Holt, 1973.
37. Bandura A. *Social learning theory*. – Englewood Cliffs, N.Y.: Prentice-Hall, 1977.
38. Bandura A. Psychological mechanisms of aggression // *Aggression: Theoretical and empirical reviews*. 1983. Vol. 1(1). P. 1–40.
39. Bandura A. *Social learning theory*. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1997.
40. Bandura A., Ross D., Ross S. A. Imitation of Film-mediated aggressive models // *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1963. Vol. 66. P. 3–11.
41. Bandura A., Walters R. H. *Social learning and personality develop-*

- ment. – New York : Holt, Rinehart, and Winston, 1963.
42. Barkley R. A. Attention deficit hyperactivity disorder: A handbook for diagnosis and treatment. – New York: Guilford Press, 1990.
 43. Barkley R. A. Response inhibition in attention deficit hyperactivity disorder // *Mental Retardation and Developmental Disabilities Research Reviews*. 1999. Vol. 5. P. 177–184.
 44. Barkley R. A. Theories of attention-deficit/hyperactivity disorder / H. Quay, A. Hogan (Eds.). *Handbook of disruptive behavior disorders*. – New York: Plenum, 1999. P. 295–316.
 45. Baron R., Richardson D. *Human Aggression*. – NY: Plenum, 1994.
 46. Baron L., Straus M. A. Four Theories of Rape: A Macrosociological Analysis // *Social Problems*. 1987. Vol. 34. P. 467–489.
 47. Barone C., Weissberg R. P., Kaspro W. J., Voyce C. K., Arthur M. W., Shriver T. P. Involvement in multiple problem behaviors of young urban adolescents // *The Journal of Primary Prevention*. 1995. Vol. 15(3). P. 261–283.
 48. Berger P. L., Luckmann T. *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. – Garden City, New York: Anchor Books, 1966.
 49. Bergman L. R., Magnusson D. A person-oriented approach in research on development psychopathology // *Development and Psychopathology*. 1997. Vol. 9. P. 291–319.
 50. Berk L. E. *Child Development*. – Illinois State University, USA, 1989.
 51. Berkowitz L. *Aggression: A social psychological analysis*. – New York: McGraw-Hill, 1962.
 52. Berkowitz L. Situational and personal conditions governing reactions to aggressive cues // D. Magnusson, N. S. Emler (Eds.). *Personality at the crossroads: current issues in interactional psychology*. – Hillsdale, N.J.: Erlbaum, 1977.
 53. Berkowitz L. The experience of anger as a parallel process in the display of impulsive, “angry” aggression / R. G. Green, E. I. Donnerstein (Eds.). *Aggression: Theoretical and empirical reviews*. – New York: Academic Press, 1983. P. 1–40.
 54. Berkowitz L. Frustration – aggression hypothesis: Examination and reformulation // *Psychological Bulletin*. 1989. Vol. 106(1). P. 59–73.
 55. Berkowitz L. *Aggression: Its causes, consequences, and control*. – New York: McGraw Hill, 1993.
 56. Berkowitz L., LePage A. Weapons as Aggression-Eliciting Stimuli //

- Journal of Personality and Social Psychology. 1967. Vol. 7. P. 202–207.
57. Björkqvist K., Lagerspetz K. M. J., Österman K., Kaukiainen A. Styles of aggression and sex differences: A developmental theory // *Aggressive Behavior*. 1993. Vol. 19. P. 11–12.
 58. Björkqvist K., Lagerspetz K. M. J., Kaukiainen A. Do girls manipulate and boys fight? Developmental trends in regard to direct and indirect aggression // *Aggressive Behavior*. 1992. Vol. 18. P. 117–127.
 59. Björkqvist K., Niemelä P. New trends in the study of female aggression / K. Björkqvist, P. Niemelä (Eds.). *Of Mice and Women: Aspects of Female Aggression*. – San Diego, California: Academic Press, 1992.
 60. Björkqvist L., Österman K., Kaukiainen A. The development of direct and indirect aggressive strategies in males and females / K. Björkqvist, P. Niemelä (Eds.). *Of mice and women: Aspects of female aggression*. – San Diego, CA: Academic Press, 1992. P. 51–64.
 61. Blackburn R. Patterns of personality deviation among violent offenders: replication and extension of an empirical taxonomy // *British Journal of Criminology*. 1986. Vol. 26. P. 254–269.
 62. Blackburn R. *The psychology of criminal conduct: Theory, research and practice*. – Chichester, UK: Wiley, 1993.
 63. Blackburn R. Treatment or incapacitation? Implications of research on personality disorders for the management of dangerous offenders // *Legal and Criminological Psychology*. 2000. Vol. 5. P. 1–21.
 64. Blažys V. *Vaikų fizinė ir seksualinė prievarta*. – Vilnius, 1996.
 65. Blumstein A., Cohen J. Characterizing criminal careers // *Science*. 1987. Vol. 237. P. 985–991.
 66. Boba R. *Crime Analysis and Crime Mapping*. – Thousand Oaks, CA, Sage, 2005.
 67. Bowlby J. Forty-four juvenile thieves: Their characters and home-life / *International Journal of Psycho-Analysis*. 1944. Vol. 25. P. 19–52.
 68. Bowlby J. Maternal Care and Mental Health // *WHO Bulletin*. 1951. Vol. 3. P. 355–534.
 69. Bowlby J. *Attachment and loss: Vol. 1. Attachment*. – New York: Basic Books, 1969.
 70. Bowlby J. *Attachment and loss: Vol. 3. Loss: Sadness and Depression*. – New York: Basic Books, 1980.
 71. Bonner C. M., DeBrie K. L., Hug G, Landrigan E, Taylor B. J. Effects of parenteral L-carnitine supplementation on fat metabolism and nu-

- trition in premature neonates // *Journal of Pediatrics*. 1995. Vol. 126. P. 287–292.
72. Strasburger L. H. The treatment of antisocial syndromes: the therapists feelings / Reid W. H., Dorr D, Walker J. I., Bonner J. W. (Eds.). *Unmasking the Psychopath: Antisocial Personality and Related Syndromes*. – New York, NY: WW Norton, 1986.
73. Bradford J, Dimock J. A comparative study of adolescents and adults who wilfully set fires // *Psychiatric Journal of the University of Ottawa*. 1986. Vol. 11. P. 228–234.
74. Bronfenbrenner U. Toward an experimental ecology of human development // *American Psychologist*. 1977. Vol. 32. P. 513–531.
75. Bronfenbrenner U. *The ecology of human development: Experiments by nature and design*. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979.
76. Bronfenbrenner U. Ecology of the family as a context for human development: Research perspectives // *Developmental Psychology*. 1986. Vol. 22. P. 723–742.
77. Brown J. H. *Macroecology*. – Chicago: University of Chicago Press, 1995.
78. Brown T. A., Barlow D. H. Comorbidity among anxiety disorders: Implications for treatment and DSM-IV // *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 1992. Vol. 60. P. 835–844.
79. Brown W. K., Miller T. P., Jenkins R. L. The favorable effect of juvenile court adjudication and delinquent youth on the first contact with the juvenile justice system // *Juvenile and Family Court Journal*. 1987. Vol. 38. P. 21–26.
80. Bulotaitė L. Priklausomybių psichologiniai aspektai. – Vilnius, 1998.
81. Bulotaitė L. Šeima ir narkomanijos problemos / Šeima šiandien: vertybės, problemos, išeitys: mokslinės konferencijos medžiaga. Lietuvos Respublikos Seimo Jaunimo ir sporto reikalų komisija. – Vilnius, 2002.
82. Burbank V. Female aggression in cross-cultural perspective // *Behavioral Science Research*. 1987. Vol. 21. P. 70–100.
83. Burgess A. G., Burgess A. W., Douglas J., Ressler R. *Crime Classification Manual*. – New York: Lexington Books, 1992.
84. Burgess A., Groth N., Holmstrom L., Sgroi S. *Sexual assault of children and adolescents*. Lexington, MA: Lexington Books, 1978.
85. Burgess A. W., Hartman C. R., Ressler R. K., Douglas J. E., McCormack A. Sexual homicide: A motivational model // *Journal of Interpersonal*

- Violence. 1986. Vol. 1. P. 251–272.
86. Buss A. H. *The psychology of aggression*. – New York: Wiley, 1961.
 87. Buss A. H. *Psychopathology*. – New York: Wiley, 1966.
 88. Buss A. H., Perry M. *The Aggression Questionnaire // Journal of Personality and Social Psychology*. 1992. Vol. 63. P. 452–459.
 89. Buss A. H. *Personality: Temperament, social behavior, and the self*. – Boston, MA: Allyn and Bacon, 1995.
 90. Busch K. G., Zagar R., Hughes J. R., Arbit J., Bussell R. E. *Adolescents who kill // Journal of Clinical Psychology*. 1990. Vol. 46 (4). P. 472–485.
 91. Cairns R. B. *The emergence of developmental psychology / P. H. Musson (Series Ed.), W. Kessen (Vol. Ed). Handbook of child psychology: History, theories, and methods*. – New York: Wiley, 1983. P. 41–101.
 92. Cairns R. B., Cairns B. D. *Lifelines and risks: Pathways of youth in our time*. – Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf, 1994.
 93. Cairns R. B., Cairns B. D., Neckerman H. J., Ferguson L. L., Gariépy J. L. *Growth and aggression: Childhood to early adolescence // Developmental Psychology*. 1989. Vol. 25. P. 320–330.
 94. Cairns R. B., Cairns B. D., Neckerman H., Gest S. D., Gariépy J-L. *Social networks and aggressive behavior: peer support or peer rejection? // Developmental Psychology*. 1988. Vol. 24. P. 815–823.
 95. Campbell A. *The Girls in the Gang*. – Oxford: Basil Blackwell, 1991.
 96. Campbell A. *Men, Women and Aggression*. – New York: Basic Books, 1993.
 97. Campbell A. *A Few Good Men: Evolutionary psychology and female adolescent aggression // Ethology and Sociobiology*. 1995. Vol. 16. P. 99–123.
 98. Campbell A., Muncer S., Gorman B. *Sex and social representations of aggression: A communal-agentic analysis // Aggressive Behavior*. 1993. Vol. 19. P. 125–136.
 99. Canter D. *Psychology of offender profiling / R. Bull, D. Carson (Eds.). Handbook of psychology in legal contexts*. – Chichester, UK: John Wiley and Sons, 1995. P. 343–335.
 100. Canter D. *Criminal shadows: Inside the mind of the serial killer*. – London: Harper Collins Publishers, 1995.
 101. Canter D. *Offender profiling and criminal differentiation // Journal of Legal and Criminological Psychology*. 2000. Vol. 5. P. 23–46.
 102. Canter D., Fritzon K. *Differentiating arsonists: A model of firesetting*

- actions and characteristics // *Legal and Criminological Psychology*. 1998. Vol. 3. P. 73–96.
103. Canter D., Heritage R. A multivariate model of sexual offence behavior: Developments in offender profiling // *Journal of Forensic Psychiatry*. 1990. Vol. 1. P. 185–212.
 104. Carlson M., Marcus-Newhall A., Miller N. Effects of situational aggression cues: A quantitative review // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1990. Vol. 58. P. 622–633.
 105. Caspi A. Personality development across the life course / W. Damon, N. Eisenberg (Eds.). *Handbook of Child Psychology (Vol. 3): Social, emotional, and personality development*. – New York: Wiley, 1998. P. 311–388.
 106. Caspi A., Bem D. J. Personality continuity and change across the life course / L. Pervin (Ed.). *Handbook of Personality Theory and Research*. – New York: Guilford, 1990. P. 549–575.
 107. Caspi A., Elder G. H., Bem D. J. Moving against the world: Life course patterns of explosive children. *Developmental Psychology*. 1987. Vol. 23. P. 308–313.
 108. Caspi A., Henry B., McGee R. O., Moffitt T. E., Silva P. A. Temperamental origins of child and adolescent behavior problems: From age three to age fifteen // *Child Development*. 1995. Vol. 66. P. 55–68.
 109. Caspi A., Moffitt T. E., Silva P. A., Stouthamer-Loeber M., Krueger R. F., Schmutte P. S. Are some people crime prone? Replications of the personality and crime relationship across countries, genders, races, and methods // *Criminology*. 1994. Vol. 32(2). P. 163–195.
 110. Caspi A., Silva P. A. Temperamental qualities at age three predict personality traits in young adulthood: Longitudinal evidence from a birth cohort // *Child Development*. 1995. Vol. 66. P. 486–498.
 111. Chapman L. J., Chapman J. P., Raulin M. L. Scales for physical and social anhedonia // *Journal of Abnormal Psychology*. 1976. Vol. 85. P. 374–382.
 112. Cleckley H. *The Mask of Sanity*, Fifth Edition. – St. Louis: Mosby Co, 1984.
 113. Coid J., Wilkins J., Coid B. Fire-setting, pyromania and self-mutilation in female remanded prisoners // *Journal of Forensic Psychiatry*. 1999. Vol. 10(1). P. 119–131.
 114. Coie J. D. Prevention of violence and antisocial behavior / R. Peters, R. J. McMahon (Eds.). *Preventing childhood disorders, substance abuse,*

- and delinquency. – Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 1996.
115. Coie J. D., Dodge K. A. Continuities and changes in children's social status: A five-year longitudinal study // *Merrill- Palmer Quarterly*. 1983. Vol. 29. P. 261–281.
 116. Coie J. D., Dodge K. A. Aggression and antisocial behavior / W. Damon, N. Eisenberg (Eds.). *Handbook of child psychology: Social, emotional, and personality development* (Vol. 3). – Toronto: Wiley, 1998. P. 779–862.
 117. Coie J. D., Dodge K. A., Terry R., Wright V. The role of aggression in peer relations: An analysis of aggression episodes in boys' play groups / *Child Development*. 1991. Vol. 62. P. 812–826.
 118. Coie J. D., Kupersmidt J. B. A behavioral analysis of emerging social status in boys' groups // *Child Development*. 1983. Vol. 54. P. 1400–1416.
 119. Coie J. D., Lochman J. E., Terry R., Hyman C. Predicting adolescent disorder from childhood aggression and peer rejection // *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 1992. Vol. 60. P. 783–792.
 120. Coie J. D., Terry R., Lenox K., Lochman J., Hyman C. Childhood peer rejection and aggression as predictors of stable patterns of adolescent disorder // *Development and Psychopathology*. 1995. Vol. 7. P. 697–713.
 121. Colby A., Kohlberg L., Gibbs J., Lieberman M. A longitudinal study of moral judgment // *Monographs of the Society for Research in Child Development*. 1983. Vol. 48. P. 1–124.
 122. Colby A., Kohlberg L., Abrahami A., Gibbs J., Higgins A., Kauffman K., Lieberman M., Nisan M., Reimer J., Schrader D., Snarey J. Tappan M. The measurement of moral judgment (Vol. I): Theoretical foundations and research validation. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
 123. Colby A., Kohlberg L., Speicher B., Hewer A., Candee D., Gibbs J., Power C. The measurement of moral judgment (Vol. II): Standard issue scoring manual. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
 124. Cook H. B. Matrifocality and female aggression in Maregertno society / K. Björkqvist, P. Niemelä (Eds.). *Of Mice and Women: Aspects of Female Aggression*. – San Diego, California: Academic Press, 1992.
 125. Cooke D. J. Psychological disturbance in the Scottish prison system: A preliminary account / G. Davie, S. Lloyd-Bostock, M. McMurran, C. Wilson (Eds.). *Psychology, law and criminal justice: International de-*

- velopments in research and practice. Berlin: Walter de Gruyter, 1995. P. 495–509.
126. Cooke D. J. Cross-cultural aspects of psychopathy / T. Millon, E. Simonsen, M. Birket-Smith, R. D. Davis (Eds.). *Psychopathy: Antisocial, criminal and violent behavior.* – New York: Guilford Press, 1998. P. 260–276.
 127. Cooke D. J., Forth A. E., Hare R. D. *Psychopathy: Theory, Research, and Implications for Society.* – Dordrecht, The Netherlands: Kluwer, 1998.
 128. Cooke D. J., Kosson D. S., Michie C. Psychopathy and ethnicity: Structural, item, and test generalizability of the Psychopathy Checklist-Revised (PCL-R) in Caucasian and African American participants // *Psychological Assessment.* 2001. Vol. 13(4). P. 531–542.
 129. Cooke D. J., Michie C. Refining the construct of psychopathy: Towards a hierarchical model // *Psychological Assessment.* 2001. Vol. 13. P. 171–188.
 130. Cooke D. J., Michie C., Hart S. D., Hare R. D. Evaluating the Screening Version of the Hare Psychopathy Checklist-Revised (PCL:SV): An item response theory analysis // *Psychological Assessment.* 1999. Vol. 11(1). P. 3–13.
 131. Costa P. T., McCrae R. R. Domains and facets: Hierarchical personality assessment using the revised NEO personality inventory // *Journal of Personality Assessment.* 1995. Vol. 64. P. 21–50.
 132. Cowan G., Campbell R. R. Rape causal attitudes among adolescents // *The Journal of Sex Research.* 1995. Vol. 32(2). P. 145–153.
 133. Craig W., Pepler D. Observations of bullying and victimization on the playground // *Canadian Journal of School Psychology.* 1997. Vol. 2. P. 41–60.
 134. Crick N. R. Relational aggression: the role of intent attributions, feelings of distress, and provocation type // *Developmental Psychopathology.* 1995. Vol. 7. P. 313–322.
 135. Crick N. R., Dodge K. A. A review and reformulation of social information-processing mechanisms with children's adjustment // *Psychological Bulletin.* 1994. Vol. 115. P. 74–101.
 136. Crick N., Grotpeter J. Relational aggression, gender, and social-psychological adjustment // *Child Development.* 1993. Vol. 66. P. 710–722.
 137. Crick N. R., Ladd G. W. Children's Perception of Their Peer Experiences: Attributions, Loneliness, Social Anxiety' and Social Avoidance

- // *Developmental Psychology*. 1993. Vol. 29 (2). P. 244–254.
138. Cruz F. G., Essen L. Adult survivors of childhood emotional, physical, and sexual abuse: Dynamics and treatment. – Northvale, NJ: Jason Aronson, 1994.
 139. Cummings E. M. Coping with background anger in early childhood / *Child Development*. 1987. Vol. 58. P. 976–984.
 140. Cummings E. M., Zahn-Waxler C., Radke-Yarrow M. Developmental changes in children's reactions to anger in the home // *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 1984. Vol. 25. P. 63–74.
 141. Darley J. M., Klossen E. C., Zanna M. P. Intentions and their contexts in the moral judgments of children and adults // *Child Development*. 1978. Vol. 49. P. 66–74.
 142. Darling N., Steinberg L. Parenting Style as Context: An Integrative Model // *Psychological Bulletin*. 1993. Vol. 113. P. 487–496.
 143. Davies A., Dale A. Locating the stranger rapist. London: Police Research Group Special Interest Series. – Home Office, 1995.
 144. Davies A., Dale A. Locating the rapist // *Medicine, Science and the Law*. 1996. Vol. 18. P. 163–178.
 145. Davies A., Wittebrod K., Jackson J. L. Predicting the antecedents of a stranger rapist from his offence behavior // *Science and Justice*. 1997. Vol. 37. P. 161–170.
 146. Davis J. A. The use of behavioral scientists in law enforcement. *The Law Enforcement Quarterly*. – San Diego, California, 1993.
 147. Davison G. C., Neale J. M. *Abnormal psychology*. – John Wiley and Sons Pub., 1994.
 148. DeVita E., Forth A. E., Hare R. D. Family background of male criminal psychopaths // *Canadian Psychology*. 1990. Vol. 31. P. 341–342.
 149. *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fourth Edition*. – American Psychiatric Association, 1994.
 150. Digman J. M. Personality structure: Emergence of the Five Factor Model // *Annual Review of Psychology*. 1990. Vol. 41. P. 417–440.
 151. Dishion T. J., Andrews D. W., Crosby L. Adolescent boys and their friends in adolescence: Relationship characteristics, quality, and interactional process // *Child Development*. 1995. Vol. 66. P. 139–151.
 152. Dishion T. J., French D., Patterson G. R. The development and ecology of antisocial behaviour / Cicchetti, D., Cohen D. (Eds.). *Manual of developmental psychopathology*. – New York: John Wiley and Sons, 1995. P. 421–471.

153. Dishion T. J., Patterson G. R., Stoolmiller M., Skinner M. L. Family, school, and behavioral antecedents to early adolescent involvement with antisocial peers // *Developmental Psychology*. 1991. Vol. 27. P. 172–180.
154. Dodge K. A. Social Cognition and Children's Aggressive Behavior // *Child Development*. 1980. Vol. 51. P. 162–170.
155. Dodge K. A. The structure and function of reactive and proactive aggression / D. J. Pepler, K. H. Rubin (Eds.). *The development and treatment of childhood aggression*. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 1991. P. 201–218.
156. Dodge K. A., Coie J. D. Social information processing factors in reactive and proactive aggression in children's peer groups // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1987. Vol. 53. P. 1146–1158.
157. Dodge K. A. Feldman E. Issues in social cognition and sociometric status / S. R. Asher, J. D. Coie (Eds). *Peer rejection in childhood: Origins, consequences, and intervention*. – New York: Cambridge University Press, 1990. P. 119–155.
158. Dodge K. A., Murphy R. R., Buchsbaum K. The assessment of intention-cue detection skills in children: implications for developmental psychopathology // *Child Development*. 1984. Vol. 55. P. 163–173.
159. Dodge K. A., Newman J. P. Biased decision-making processes in aggressive boys // *Journal of Abnormal Psychology*. 1981. Vol. 90. P. 375–379.
160. Dodge K. A., Pettit G. S., McClaskey C. L., Brown M. M. Social competence in children // *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 1986.
161. Dodge K. A. Price J. M. Hostile Attributional Biases in Severely Aggressive Adolescents // *Journal of Abnormal Psychology*. 1990. Vol. 99 (4). P. 385–392.
162. Dollard J., Miller N., Doob L., Mowrer O. Sears, R. *Frustration and Aggression*. – New Haven: Yale University Press, 1939.
163. Donnerstern E., Donnerstein M., Simon S., Ditrichs C. Variables in interracial aggression. Anonymity, expected retaliation, and a riot // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1972. Vol. 22. P. 236–245.
164. Donnerstein E., Slaby R. G., Eron L. D. The mass media and youth aggression / L. D. Eron, J. H. Gentry, P. Schlegel (Eds.). *Reason to hope: A psychosocial perspective on violence and youth*. – Washing-

- ton, DC: American Psychological Association, 1994.
165. Douglas J. E. *Journey into darkness*. – New York: Scribner, 1997.
 166. Douglas J. E., Burgess A. W., Burgess A. G., Ressler R. K. *Crime classification manual*. – New York: Lexington Books, 1992.
 167. Douglas J. E., Ressler R. K., Burgess A. W., Hartman C. R. *Criminal profiling from crime scene analysis // Behavioral Sciences and the Law*. 1986. Vol. 4. P. 401–421.
 168. Draguns J. G. *Abnormal behaviour in Chinese societies: clinical, epidemiological, and comparative studies / M. H. Bond (Ed.). The handbook of Chinese psychology*. – New York: Oxford, 1986. P. 412–418.
 169. Dubé R., Hébert M. *Sexual abuse of children under 12 years of age: A review of 511 cases // Child Abuse and Neglect*. 1988. Vol. 12. P. 321–330.
 170. Dutton D. G. *The batterer: A psychological profile*. – New York, NY: Basic Book, 1995.
 171. Dutton D. G. *Trauma symptoms and PTSD-like profiles in perpetrators of intimate abuse // Journal of Traumatic Stress*. 1995. Vol. 8 (2). P. 299–316.
 172. Dutton D. G. *The Abusive Personality*. – Guilford Press: New York, 1998.
 173. Dutton D. G. *The traumatic origins of intimate rage // Aggression and Violent Behavior*. 1999. Vol. 4 (4). P. 431–448.
 174. Dutton D. G., Kerry G. *Modus operandi and personality disorder in incarcerated spousal, killers // International Journal of Law and Psychiatry*. 1999. Vol. 22. P. 287–299.
 175. Dyck R., Rule B. *Effect on retaliation of causal attributions concerning attack // Journal of Personality and Social Psychology*. 1978. Vol. 36. P. 521–529.
 176. D’Zurilla T. J., Goldfried M. R. *Problem solving and behavior modification // Journal of Abnormal Psychology*. 1971. Vol. 78. P. 107–126.
 177. Drakšienė A. *Nepilnamečių baudžiamoji atsakomybė Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso projekte // Teisė*. 1998. Nr. 32. P. 32–33.
 178. Eagly A. H., Steffen V. J. *Gender and aggressive behavior: A meta-analytical review of the social psychological literature // Psychological Bulletin*. 1986. Vol. 100. P. 309–330.
 179. Eagly A. H. *Sex differences in social behavior: A social - role interpretation*. – Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1987.
 180. Eagly A. H., Wood W. *Explaining sex differences in social behavior: A*

- meta-analytic perspective // *Personality and Social Psychology Bulletin*. 1991. Vol. 17. P. 306–315.
181. Eagly A. H., Wood W. The origins of sex differences in human behavior: Evolved dispositions versus social roles // *American Psychologist*. 1999. Vol. 54. P. 408–423.
 182. Eckhardt C. I., Babcock J., Homack S. Partner assaultive men and the stages and processes of change // *Journal of Family Violence*. 2004. Vol. 19. P. 81–93.
 183. Eckhardt C. I., Barbour K. A., Stuart G. L. Anger and hostility in maritally violent men: Conceptual distinctions, measurement issues, and literature review // *Clinical Psychology Review*. 1997. Vol. 17. P. 333–358.
 184. Edelbrock C., Rende R., Plomin R., Thompson L. E. A Twin Study of Competence and Problem Behavior in Childhood and Early Adolescence // *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*. 1995. Vol. 36 (5). P. 775–785.
 185. Edens J. F., Skeem, J. L., Cruise K. R., Cauffman E. Assessment of “Juvenile Psychopathy” and its association with violence: A critical review // *Behavioral Sciences and the Law*. 2001. Vol. 19. P. 53–80.
 186. Egger S. A. *The killers among us: An examination of serial murder and its investigation*. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1998.
 187. Egger S. A. *Serial Murder: An Elusive Phenomenon*. – Greenwood Publishing Group, 1999.
 188. Eisemann M. Parental rearing behaviour from a transcultural perspective: The EMBU studies // *Journal of the Network for Prevention of Child Maltreatment*. 2002. Vol. 10. P. 45–48.
 189. Eysenck H. J. *Personality* // *Annual Review of Psychology*. 1952. Vol. 3. P. 151–174.
 190. Eysenck H. J. *Crime and personality* (3rd ed.). – London: Methuen, 1977.
 191. Eysenck H. J. *Personality, conditioning, and antisocial behavior* / W. D. Laufer (Ed.). *Personality theory, moral development, and criminal behavior*. – Lexington, MA: Lexington Books, 1983. P. 51–81.
 192. Eysenck H. J. *Personality and crime: Where do we stand* // *Psychology, Crime and Law*. 1996. Vol. 2. P. 143–152.
 193. Eysenck H. J. *Biological dimensions of personality* / L. A. Pervin (Ed.). *Handbook of personality: Theory and research*. – New York: Guilford, 1990. P. 244–276.

194. Eysenck H. J., Eysenck S. B. G. *Manual for the Eysenck Personality Questionnaire*. – Educational and industrial testing service: San Diego, CA, 1975.
195. Eysenck H. J., Eysenck S. B. G. *Psychopathy, personality, and genetics* / R. D. Hare, D. Schalling (Eds.). *Psychopathic behaviour: Approaches to research*. – Chichester, England: John Wiley, 1978. P. 197–223.
196. Eysenck H. J., Eysenck M. W. *Personality and individual differences: A natural science approach*. – New York: Plenum Press, 1985.
197. Eysenck H. J., Gudjonsson G. H. *The causes and cures of criminality*. – New York: Plenum Press, 1989.
198. Elder G. H. *Children of the great Depression*. – Chicago: University of Chicago Press, 1974.
199. Elder G. H. *Perspectives on the life course* / G. H. Elder (Ed.). *Life course dynamics*. – Ithaca, NY: Cornell University, 1985. P. 23–49.
200. Elder G. H., Caspi A. *Problem behavior and family relationships: Life course and intergenerational themes* / A. B. Sorenson, F. Weinert, L. Sherrod (Eds.). *Human development and the life course: Multidisciplinary perspectives*. – Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1986.
201. Elder G., Van Nguyen T., Caspi A. *Linking family hardship to children's lives // Child Development*. 1985. Vol. 56. P. 361–375.
202. Ellis J. A., Stebbing M., Harrap S. B. *Significant Population Variation in Adult Male Height Associated with the Y Chromosome and the Aromatase Gene // Journal of Clinical Endocrinology and Metabolism*. 2001. Vol. 86(9). P. 4147–4150.
203. Elliott D. S., Huizinga D. *The relationship between delinquent behavior and ADM problems* / C. Hampton (Ed.). *Juvenile offenders with serious drug, alcohol and mental health problems*. – Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 1989.
204. English K. *Self-Reported Crime Rates of Women Prisoners // Journal of Quantitative Criminology*. 1993. Vol. 9. P. 357–382.
205. Eron L. D. *Relationship of television viewing habits and aggressive behavior in children // Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1963. Vol. 67. P. 193–196.
206. Eron L. D., Huesmann L. R. *Relation of Prosocial Behavior to the Development of Aggression and Psychopathology // Aggressive Behavior*. 1984. Vol. 10. P. 201–211.
207. Eron L. D., Huesmann L. R., Dubow E., Romanoff R., Yarmel P. T. *Aggression and Its Correlates Over 22 Years / D. H. Crowell, I. M.*

- Evans, C. R. O'Donnell (Eds.). *Childhood Aggression and Violence*. – New York: Plenum Press, 1987. P. 249–262.
208. Eron L. D., Huesmann L. R., Lefkowitz M., Walder L. Does Television Violence Cause Aggression? // *American Psychologist*. 1972. Vol. 27. P. 253–263.
209. Eron L. D., Huesmann L. R., Zelli A. The Role of Parent Variables in the Learning of Aggression / D. J. Pepler, K. H. Rubin (Eds.). *The Developing and treatment of childhood aggression*. – Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1991. P. 169–188.
210. Eron L. D., Walder L. O., Huesmann L. R., Lefkowitz M. M. The convergence of laboratory and field studies of the development of aggression / W. W. Hartup, J. DeWitt (Eds.). *Determinants and Origins of Aggression*. – The Hague, The Netherlands: Mouton, 1974.
211. Eron L. D., Walder L. O., Lefkowitz M. M. *Learning of Aggression in children*. – Little, Brown and Company, 1971.
212. Fagan J. Community-based treatment for mentally disordered juvenile offenders // *Journal of Clinical Child Psychology*. 1991. Vol. 20. P. 42–50.
213. Fagan J., Lira F. T. The primary and secondary sociopathic personality: Differences in frequency and severity of antisocial behaviors // *Journal of Abnormal Psychology*. 1980. Vol. 89(3). P. 493–496.
214. Fagan J. A., Stewart D. K., Hansen K. V. Violent men or violent husbands? Background factors and situational correlates / D. Finkelhor, R. J. Gelles, G. T. Hotaling, M. A. Straus (Eds.). *The dark side of families: Current family violence research*. – Newbury Park, CA: Sage, 1983. P. 49–67.
215. Fagan J., Wexler S. Explanations of sexual assault among violent delinquents // *Journal of Adolescent Research*. 1988. Vol. 3. P. 363–385.
216. Farley F. The world of the type-T personality // *Psychology today*. 1986. Vol. 5. P. 45–52.
217. Farnworth M., Thornberry T. P., Krohn M. D., Lizotte A. J. Measurement in the study of class and delinquency: Integrating theory and research // *Journal of Research in Crime and Delinquency*. 1994. Vol. 31. P. 32–61.
218. Farrington D. P. The family backgrounds of aggressive youths / L. A. Hersov, M. Bergers, D. Shaffer (Eds.). *Aggression and antisocial behavior in childhood and adolescence*. – Oxford, UK: Pergamon, 1978. P. 73–93.

219. Farrington D. P. Childhood aggression and adults' violence: Early precursors and later-life outcomes / D. J. Pepler, K. H. Rubin (Eds.). The development and treatment of childhood aggression. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1991. P. 5–29.
220. Farrington D. P. Criminal career research in the United Kingdom // *British Journal of Criminology*. 1992. Vol. 32. P. 521–536.
221. Farrington D. P. The Twelfth Jack Tizard Memorial Lecture: The development of offending and antisocial behavior from childhood: Key findings from the Cambridge Study in Delinquent Development // *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*. 1995. Vol. 36. P. 929–964.
222. Farrington D. P., Barnes G. C., Lambert S. The concentration of offending in families // *Legal and Criminological Psychology*. 1996. Vol. 1. P. 47–63.
223. Farrington D. P., Loeber R. Transatlantic replicability of risk factors in the development of delinquency / P. Cohen, C. Slomkowski, L.M. Robins (Eds.). Where and when: The influence of history and geography on aspects of psychopathology. – Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 1998. P. 299–329.
224. Farrington D. P., Loeber R., Elliott J., Hawkins D., Kandel D. B., Klein M. W., McCord J. Rowe, D. C., Tremblay R. E. Advancing Knowledge about the Onset of Delinquency and Crime / B. B. Lahey, A. E. Kazdin (Eds.). *Advances in Clinical Child Psychology*, 1990.
225. Farrington D. P., Loeber R., Van Kammen W. B. The long term criminal outcomes of conduct problem boys with or without impulsive inattentive behavior / L. N. Robins, M. Rutter (Eds.). *Straight and devious pathways from childhood to adulthood*. – New York: Cambridge University Press, 1990. P. 62–81.
226. Farrington D. P., West D. J. The Cambridge study in delinquent development: A long term follow up of 411 London males / H. J. K. G. Kaiser (Ed.). *Kriminalitat*. – New York: Springer-Verlag, 1990. P. 115–138.
227. Felson R. B. An interactionist approach to aggression / J. T. Tedeschi (Ed.). *Impression management theory and social psychological research*. – New York: Academic Press, 1981.
228. Felson R. B. Impression management and the escalation of aggression and violence // *Social Psychology Quarterly*. 1982. Vol. 45(4). P. 245–254.

229. Felson R. B., Liska A. E., South S. J., McNulty T. L. The subculture of violence and delinquency: Individual vs. school context affects // *Social Forces*. 1994. Vol. 73(1). P. 155–173.
230. Felson R. B., Russo N. Parental Punishment and Sibling Aggression // *Social Psychology Quarterly*. 1988. Vol. 51. P. 11–18.
231. Ferguson D. M., Horwood L. J. Male and female offending trajectories // *Development and Psychopathology*. 2002. Vol. 14. P. 159–177.
232. Fergusson D. M., Horwood L. J., Linskey M. T. Childhood sexual abuse and psychiatric disorder in young adulthood: II psychiatric outcomes of childhood sexual abuse // *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*. 1996. Vol. 35. P. 1365–1374.
233. Fergusson D. M., Lynskey M. T. Physical punishment/maltreatment during childhood and adjustment in young adulthood // *Child Abuse and Neglect*. 1997. Vol. 21. P. 617–630.
234. Fergusson D. M., Lynskey M. T., Horwood L. J. Childhood sexual abuse and psychiatric disorder in young adulthood: I. Prevalence of sexual abuse and factors associated with sexual abuse // *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*. 1996. Vol. 35. P. 1355–1364.
235. Ferguson T., Rule B. Effects of inferential set, outcome severity, and basis. for responsibility on children's evaluations of aggressive acts // *Developmental Psychology*. 1980. Vol. 16. P. 141–146.
236. Fernandez Y. M., Serran G. A. Characteristics of an effective sex offender therapist / B. K. Schwartz (Ed.). *The sex offender*. Vol. 4. – Civic Research Institute, 2002.
237. Feshbach S. The function of aggression and the regulation of the aggressive drive // *Psychological Review*. 1964. Vol. 71. P. 257–272.
238. Feshbach S. *Aggression* / P. H. Mussen (Ed.). Carmichael's manual of child psychology (Vol. 2) (3rd ed.). – New York: Wiley, 1970.
239. Feshbach S. *Reality and Fantasy in Filmed Violence* / J. P. Murray, E.A. Rubinstein, G. A. Comstock (Eds.): *Television and Social Behavior 2: Television and Social Learning*. – Rockville, MD: National Institute of Mental Health, 1972. P. 318–345.
240. Feschbach S., Malamuth N. *Sex and Agression: Proving the Link* // *Psychology Today*. 1978. Vol. 12. P. 110–117.
241. Feshbach S., Singer R. D. *Television and Aggression*. – Jossey-Bass, San Francisco, 1971.
242. Finkelhor D. (Ed). *The Dark Side of Families: Current Family Violence*

- ce Research. – Sage, 1983.
243. Finkelhor D. A Sourcebook on Child Sexual Abuse. – Sage, 1986.
 244. Finkelhor D. Early and Long-Term Effects of Child Sexual Abuse: An Update // *Professional Psychology: Research and Practice*. 1990. Vol. 21(5). P. 325–330.
 245. Finkelhor D., Araji S. Explanations of Pedophilia: A Four Factor Model // *The Journal of Sex Research*. 1986. Vol. 22 (1). P. 145–161.
 246. Finkelhor D., Williams L. M., Burns N. Nursery Crimes: Sexual Abuse in Day Care. – Sage, 1988.
 247. Fisher D., Howells K. Social relationships in sexual offenders // *Sexual and Marital Therapy*. 1993. Vol. 8(2). P. 123–136.
 248. Forth A. E., Burke H. C. Psychopathy in adolescence: Assessment, violence, and developmental precursors / D. J. Cooke, A. E. Forth, R. D. Hare (Eds.). *Psychopathy: Theory, research, and implications for society*. – Dordrecht, The Netherlands: Kluwer, 1998. P. 205–229.
 249. Forth A. E., Hart S. D., Hare R. D., Assessment of psychopathy in male young offenders // *Psychological Assessment*. 1990. Vol. 2. P. 342–344.
 250. Forth A. E., Kosson D., Hare R. D. *The Hare PCL: Youth Version*. – Toronto, ON: Multi-Health Systems, 1994.
 251. Freedman J. L. Effect of Television Violence on Aggressiveness // *Psychological Bulletin*. 1984. Vol. 96. P. 227–246.
 252. Freedman J. L. Television violence and aggression: What psychologists should tell the public / P. Suedfeld, P. Tetlock (Eds.). *Psychology and social policy*. – New York: Hemisphere Publishing, 1992. P. 179–189.
 253. Freud S. *The psychopathology of everyday life*. – New York: Macmillan, 1914.
 254. Freud S. *Civilization and its discontents*. – New York: W. W. Norton and Company, 1930.
 255. Freud S. Original papers: The acquisition of power over fire // *International Journal of Psychoanalysis*. 1932. Vol. P. 51–98.
 256. Freud S. *A general introduction to psychoanalysis*. – New York: PermaBooks, 1935.
 257. Freud A. *The ego and mechanisms of defence*. – London: Hogarth, 1937.
 258. Freud S. *The ego and the id* / J. Strachey (Ed. and Trans.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud*

- (Vol. 19). – London: Hogarth Press. (Original work published 1923), 1961. P. 3–66.
259. Freud S. An outline of psychoanalysis. – New York: Norton (Original work published 1940), 1970.
260. Freud S. Psichoanalizės įvadas. – Vilnius: Vaga, 1999.
261. Freund K., Watson R., Dickey R. Sex offenses against female children perpetrated by men who are not pedophiles // *Journal of Sex Research*. 1992. Vol. 29. P. 409–423.
262. Frick P. J. Conduct disorders and severe antisocial behavior. – New York: Plenum Press, 1998.
263. Frick P. J. Juvenile psychopathy from a developmental perspective: Implications for construct development and use in forensic assessments // *Law and Human Behavior*. 2002. Vol. 26. P. 247–253.
264. Frick P. J., Barry C. T., Bodin S. D. Applying the concept of psychopathy to children: Implications for assessment of antisocial children and adolescents / C. B. Gacono (Ed.). *The clinical and forensic assessment of psychopathy: A practitioner's guide*. – Mahwah, NJ: Erlbaum. 2000. P. 3–24.
265. Frick P. J., Hare R. D. *Antisocial Process Screening Device*. – Toronto, ON: Multi-Health Systems, 2002.
266. Frick P. J., Lahey B. B., Applegate B., Kerdyck L., Ollendick T., Hynd G. W., Garfinkel B., Greenhill L., Biederman J., Barkley R. A., McBurnett K., Newcorn J., Waldman I. DSM-IV field trials for the disruptive behavior disorders: Use of symptom utility estimates // *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*. 1994. Vol. 33. P. 529–539.
267. Frick P. J., Lahey B. B., Loeber R., Tannenbaum L., Van Horn Y., Christ M. A. G., Thet E. A., Hanson, K. Oppositional defiant disorder and conduct disorder: A meta-analytic review of factor analyses and cross-validation in a clinic sample // *Clinical Psychology Review*. 1993. Vol. 13. P. 319–340.
268. Frick P. J., Lahey B. B., Loeber R., Stouthamer-Loeber M., Christ M. A. G., Hanson K. Familial risk factors to Oppositional Defiant Disorder and Conduct Disorder: parental psychopathology and maternal parenting // *The Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 1992. Vol. 60. P. 49–55.
269. Frick E. J., O'Brien B. S., Wootton J. M., McBurnett K. Psychopathy and conduct problems in children // *Journal of Abnormal Psychology*.

1994. Vol. 103. P. 700–707.
270. Friedrich-Cofer L., Huston, A. C. Television Violence and Aggression: The Debate Continues // *Psychological Bulletin*. 1986. Vol. 3. P. 364–371.
 271. Fry D. Female aggression among Zapotec children: Implications for the practice hypothesis. Matrifocality and female aggression in Maregertno society / K. Björkqvist, P. Niemelä (Eds.). *Of Mice and Women: Aspects of Female Aggression*. – San Diego, California: Academic Press, 1992.
 272. Frodi A., Macaulay J., Thome P. R. Are women always less aggressive than men? // *Psychological Bulletin*. 1977. Vol. 84. P. 634–660.
 273. Fromm E. *The Anatomy of Human Destructiveness*. – Holt, Rinehart Winston, New York, 1973.
 274. Gaensbauer T., Mrazek, D., Harmon, R. Emotional expression in abused and/or neglected infants / N. Prude (Ed.). *Psychological approaches to child abuse*. – Totowa, NJ: Littlefield, 1981. P. 120–135.
 275. Garlick Y., Marshall W. L., Thornton D. Intimacy deficits and attribution of blame among sexual offenders // *Legal and Criminological Psychology*. 1996. Vol. 1. P. 251–258.
 276. Geberth V. J. Psychological profiling // *Law and Order*. 1981. Vol. 46–52.
 277. Geberth V. J. The Signature Aspect in Criminal Investigation // *Law and Order*, November, 1995. P. 45–49.
 278. Geberth V. J. *Practical homicide investigation* (3rd ed.). – Boca Rotan, FL: CRC Press, 1996.
 279. Gedvilienė G., Teresevičienė M. *Mokymasis bendradarbiaujant*. – Vilnius, 1999.
 280. Geen R. G., O’Neal E. C. Activation of Cue-Elicited Aggression by General Arousal // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1969. Vol. 11. P. 289–292.
 281. Geen R. G., Pigg R. Acquisition of an aggressive response and its generalization to verbal behavior // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1970. Vol. 15. P. 165–170.
 282. Geen R. G., Stonner, D. Effects of aggressiveness habit strength on behavior in the presence of aggression-related stimuli // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1971. Vol. 17. P. 149–153.
 283. Geller J. L. Arson in review: From profit to pathology // *Psychiatric Clinics of North America*, 1992. Vol. 15. P. 623–645.

284. Gelles R. J., Straus M. A. *Intimate Violence*. – New York: Simon and Schuster, 1988.
285. Gentile D. A. *Examining the effects of video games from a psychological perspective: Focus on violent games and a new synthesis*. – Minneapolis, MN: National Institute on Media and the Family, 2005.
286. George C., Main M. *Social interactions of young abused children: approach, avoidance, and aggression // Child Development*. 1979. Vol. 50(2). P. 306–318.
287. Gerbner G., Gross L. *Living with television: the violence profile // Journal of Communication*. 1976. Vol. 26(2). P. 173–199.
288. Gil D. *Child Abuse and Violence*. – AMS P, 1979.
289. Gleason W. J. *Mental Disorders in Battered Women: An empirical study // Violence and Victims*. 1993. Vol. 8(1). P. 53–67.
290. Glover E. *The Roots of Crime*. – New York, International University Press, 1960.
291. Glueck S., Glueck E. *Unraveling juvenile delinquency*. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1950.
292. Glueck S., Glueck E. *Predicting delinquency and crime*. – Cambridge: Harvard University Press, 1959.
293. Goetting A. *Patterns of Homicide among Children // Criminal Justice and Behavior*. 1989. Vol. 16(1). P. 63–80.
294. Goldberg L. R. *An alternative “Description of Personality”: The Big-Five Factor Structure // Journal of Personality and Social Psychology*. 1990. Vol. 59. P. 1216–1229.
295. Goldberg L. R. *The structure of personality traits: Vertical and horizontal aspects / D. C. Funder, R. D. Parke, C. Tomlinson-Keasey, K. Widaman (Eds.). Studying lives through time: Personality and development*. – Washington, DC: American Psychological Association, 1993. P. 169–188.
296. Goldberg L. R. *A broad-bandwidth, public-domain, personality inventory measuring the lower-level facets of several Five-Factor models / Mervielde I., Deary I. J., De Fruyt F., Ostendorf F. (Eds.). Personality psychology in Europe*. – Tilberg University Press, 1999. P. 7–28.
297. Goldberg L. R., Digman J. M. *Revealing structure in the data: Principles of exploratory factor analysis / S. Strack, M. Lorr (Eds.). Differentiating normal and abnormal personality*. – New York: Springer, 1994. P. 216–242.
298. Goldhammer J. *Under the influence: the dark side of communities and*

- groups. – London, 1996.
299. Goldstein A. P., Glick B. Aggression Replacement Training: Teaching Prosocial Behaviours to Antisocial Youth / R. Ross, D. H. Antonowicz, K. Dhulival (Eds.). Effective Delinquency Prevention and Offender Rehabilitation. – Ottawa: AIR Training and Publication, 1996.
 300. Goldstein J. Video and Computer Games: A Summary of Research on the Attractions, Effects, and Applications of Video and Computer Games. – Washington, D. C.: Interactive Digital Software Assn., 1997.
 301. Goldstein J. H. Aggression and Crimes of Violence. – Oxford University Press, N.Y., 1976.
 302. Goldstone D. B., Daniel S., Reboussin D. M., Kelley A, Ievers C., Brunstetter R. First-time suicide attempters, repeat attempters, and previous attempters on an adolescent inpatient psychiatry unit // *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*. 1996. Vol. 35(5). P. 631–639.
 303. Gondolf E. W. Who are those guys? Toward a behavioral typology of batterers // *Violence and Victims*. 1988. Vol. 3. P. 187–203.
 304. Gottfredson M. R., Hirschi T. A general theory of crime. – Stanford: Stanford University Press, 1990.
 305. Gray A., Pithers W. Relapse prevention with sexually aggressive adolescents and children: Expanding treatment and supervision / H. Barba-ree, W. Marshall, S. Hudson (Eds.). *The juvenile sex offender*. – New York: Guilford Press, 1993. P. 289–319.
 306. Gray J. A. The psychophysiological basis of introversion-extraversion: A modification of Eysenck's theory / V. D. Nebylitsyn, J. A. Gray (Eds.). *Biological bases of individual behavior*. – New York: Academic, 1972. P. 182–205.
 307. Gray J. A. A critique of Eysenck's theory of personality // H. J. Eysenck (Ed.). *A model for personality*. – Berlin: Springer, 1981. P. 246–277.
 308. Green A. H. Psychopathology of abused children // *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*. 1978. Vol. 17. P. 92–103.
 309. Green A. H. Child Maltreatment and its victims: a comparison of physical and sexual abuse // *Psychiatric Clinics of North America*. 1988. Vol. 11. P. 591–610.
 310. Green A. H. Child sexual abuse: Immediate and long-term effects and intervention // *Journal of American Academy of Child Adolescent Psychiatry*. 1993. Vol. 32. P. 890–902.
 311. Green A. H. Overview of child sexual abuse / S. J. Kaplan (Ed.). *Fami-*

- ly violence: A clinical and legal guide (pp. 73-104). – Washington, DC: American Psychiatric Press, 1996.
312. Groth A. N. Sexual trauma in the life histories of rapists and child molesters // *Victimology: An International Journal*. 1979. Vol. 4. P. 10–16.
 313. Greenberg D. M., Bradford J. M., Curry S. A comparison of sexual victimization in the childhoods of pedophiles and hebephiles // *Journal of Forensic Science*. 1993. Vol. 38(2). P. 432–436.
 314. Greene M. B. Chronic exposure to violence and poverty: Interventions that work for youth // *Crime and Delinquency*. 1993. Vol. 39 (1). P. 106–124.
 315. Groth A. N. The adolescent sexual offender and his prey // *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*. 1977. Vol. 21. P. 249–254.
 316. Groth A. N. *Men Who Rape: The Psychology of the Offender*. – New York: Plenum. Press, 1979.
 317. Groth A. N. The incest offender / S. M. Sgroi (Ed.). *Handbook of clinical intervention in child sexual abuse*. – Lexington, MA: Heath and Co, 1982. P. 215–239.
 318. Groth A. N., Burgess A. W., Holmstrom L. L. Rape: Power, anger, and sexuality // *American Journal of Psychiatry*. 1977. Vol. 134. P. 1239–1243.
 319. Groth N. A., Longo R. E., McFadin, J. B. Undetected recidivism among rapists and child molesters // *Crime and Delinquency*. 1982. Vol. 28(3). P. 450–458.
 320. Grusec J. E., Mischel W. Model's characteristics as determinants of social learning // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1966. Vol. 4. P. 211–215.
 321. Gully K. J. Research note: Sibling contribution to violent behavior // *Journal of Marriage and the Family*. 1981. Vol. 43. P. 333–337.
 322. Haapasalo J., Hamalainen T. Childhood Family Problems and Current Psychiatric Problems Among Young Violent and Property Offenders // *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*. 1996. Vol. 35. P. 1394–1402.
 323. Haapasalo J., Tremblay R. E. Physically aggressive boys from, ages 6 to 12: Family background, parenting behavior, and prediction of delinquency // *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 1994. Vol. 62. P. 1044–1052.

324. Hains A. A., Ryan E. B. The development of social cognitive processes among juvenile delinquents and nondelinquent peers // *Child Development*. 1983. Vol. 54. P. 1536–1544.
325. Hay D. F. The beginnings of aggression in infancy / R. E. Tremblay, W. W. Hartup, J. Archer (Eds.). *Developmental origins of aggression*. – New York: Guilford, 2005. P. 107–132.
326. Halikas J. A., Meller J, Morse C, Lyttle M. D. Predicting substance abuse in juvenile offenders: attention deficit disorder versus aggressivity // *Child Psychiatry and Human Development*. 1990. Vol. 21(1). P. 49–55.
327. Hall J. Presentation to NFPA Juvenile Firesetter Practitioners' Forum, September 8-10. – Braintree, Massachusetts, 1995. P. 5–7.
328. Hallowell E., Ratey, J. J. *Driven to Distraction/Recognizing and Coping With Attention Deficit Disorder from Childhood Through Adulthood*. – New York: Guilford Press, 1992.
329. Hamberger L. K., Hastings J. E. Personality correlates of men who batter and nonviolent men: Some continuities and discontinuities // *Journal of Family Violence*. 1991. Vol. 6. P. 131–147.
330. Hamling J. E. A psychodynamic classification system for pathological firesetters with treatment strategies for each subgroup. Internet, 2000, www.hopefs.org/Behavior/firesetting.html.
331. Hanson C. L., Henggeler S. W., Haeefele W. F., Rodick J. D. Demographic, individual, and family relationship correlates of serious and repeated crime among adolescents and their siblings // *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 1984. Vol. 52. P. 528–538.
332. Harachi T. W., Fleming C. B., White H. R., Ensminger M. E., Abbott R. D. Catalano, R. F., Haggerty K. P. Aggressive behavior among girls and boys during middle childhood: predictors and sequelae of trajectory group membership // *Aggressive Behavior*. 2006. Vol. 32. P. 279–293.
333. Hare R. D. *Psychopathy: Theory and practice*. – New York: Wiley, 1970.
334. Hare R. D. A research scale for the assessment of psychopathy in criminal populations // *Personality and Individual Differences*. 1980. Vol. 1. P. 111–119.
335. Hare R. D. Comparison of the procedures for the assessment of psychopathy // *Journal of Clinical and Consulting Psychology*. 1985. Vol. 53. P. 7–16.

336. Hare R. D. *The Hare Psychopathy Checklist-Revised*. – Toronto, Canada: Multi-Health Systems, 1991.
337. Hare R. D. *The Hare Psychopathy Checklist – Revised* / Cooke D. J., Michie, C., *An item response theory analysis of the Hare Psychopathy Checklist-Revised*. – *Psychological Assessment*, 1991. Vol. 9(1). P. 3–14.
338. Hare R. D. *Without conscience: The disturbing world of the psychopaths among us*. – Pocket Books, 1993.
339. Hare R. D. *Psychopathy: A clinical construct whose time has come* // *Criminal Justice and Behavior*. 1996. Vol. 23. P. 25–54.
340. Hare R. D., Cooke D. J., Hart S. D. *Psychopathy and sadistic personality disorder* / T. Millon, P. H. Blaney, R. D. Davis (Eds.). *Oxford Textbook of Psychopathology*. – Oxford: Oxford University Press, 1999. P. 555–584.
341. Hare R. D., Harpur T. J., Hakstian A. R., Forth A. E., Hart S. E. *The revised psychopathy checklist: reliability and factor structure* // *Psychological Assessment: A Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 1990. Vol. 2(3). P. 338–341.
342. Hare R. D., Forth A. E., Strachan K. E. *Psychopathy and crime across the lifespan* / R. Peters, R. McMahon, V. Quinsey (Eds.). *Aggression and Violence Across the Lifespan*. – Newbury Park, CA: Sage Publications, Inc, 1992. P. 285–300.
343. Hare R. D., Hart S. D., Harpur T. J. *Psychopathy and the DSM-IV criteria for antisocial personality disorder* // *Journal of Abnormal Psychology*. 1991. Vol. 100. P. 391–398.
344. Harpending H., Sobus J. *Sociopathy as an adaptation* // *Ethology and Sociobiology*. 1987. Vol. 8(3s). P. 63–72.
345. Harpur T. J., Hare R. D., Hakstian A. R. *Two-factor conceptualization of psychopathy: Construct validity and assessment implications* // *Psychological Assessment*. 1989. Vol. 1. P. 6–17.
346. Harris G. T., Rice M. E. *Mentally disordered firesetters: Psychodynamic versus empirical approaches*. *Special Issue: Empirical approaches to law and psychiatry* // *International Journal of Law and Psychiatry*. 1984. Vol. 7. P. 19–34.
347. Harris G. T., Rice, M. E., Martin L. *Criminal violence: The roles of psychopathy, neurodevelopmental insults, and antisocial parenting* // *Criminal Justice and Behavior*. 2001. Vol. 28. P. 402–426.
348. Harris T. *Silence of the lambs*. – New York: St. Martin's, 1988.

349. Harry B., Pierson T. R., Kuznetsov A. Correlates of sex offender and offense traits by victim age // *Journal of Forensic Sciences*. 1993. Vol. 38. P. 1068–1074.
350. Hart S. D., Hare R. D. Discriminant Validity of the Psychopathy Checklist in a forensic psychiatric population // *Psychological Assessment: Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 1989. Vol. 1(3). P. 211–218.
351. Hart S. D. The role of psychopathy in assessing risk for violence. Conceptual and methodological issues // *Legal and Criminological Psychology*. 1998. Vol. 3. P. 121–137.
352. Hart S. D., Hare R. D. Psychopathy: Assessment And association with criminal behavior / D. Stoff, J. Breiling, J. D. Maser (Eds.). *Handbook of antisocial behavior*. – New York: John Wiley, 1997. P. 32–40.
353. Hart S. D., Kropp E. R., Hare R. D. Performance of male psychopaths following conditional release from prison // *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 1988. Vol. 56. P. 227–232.
354. Hartup W. W. Aggression in childhood: developmental perspectives / *American Psychologist*. 1974. Vol. 29. P. 336–341.
355. Hartup W. W. Peer relations / E. M. Hetherington (Ed.). *Handbook of child psychology: Vol. 4. Socialization, personality and social development*. – New York: John Wiley and Sons, 1983. P. 103–198.
356. Hawkins J. D., Catalano R. F., Miller J.Y. Risk and protective factors for alcohol and other drug problems in adolescence and early adulthood: Implications for substance abuse prevention // *Psychological Bulletin*. 1992. Vol. 112(1). P. 64–105.
357. Hawkins J. D., Lishner D. Schooling and delinquency / E. Johnson (ed.) *Handbook on Crime and Delinquency Prevention*. Greenwood Press, New York, 1987. P. 179–221.
358. Hawkins J. D., Weis J. G. The social development model: An integrated approach to delinquency prevention // *Journal of Primary Prevention*. 1985. Vol. 6. P. 73–97.
359. Hazelwood R. Analyzing the Rape and Profiling the Offender / R. Hazelwood, A. Burgess (Eds.). *Practical Aspects of Rape Investigation*. – Boca Raton: CRC Press, 1995. P. 155–181.
360. Hazelwood R. R., Burgess A. N. *Practical aspects of rape investigation: A multidisciplinary approach*. – New York: Elsevier North-Holland, 1987.
361. Hazelwood R. R., Douglas J. E. The lust murderer // *FBI Law Enforce-*

- ment Bulletin. 1980. Vol. April. P. 18–22.
362. Hazelwood R. R., Ressler R. K., Depue R. L., Douglas J. E. Criminal personality profiling: An overview / R. R. Hazelwood, A. W. Burgess (Eds.). Practical aspects of rape investigation: A multidisciplinary approach. – New York: Elsevier, 1987. P. 137–149.
 363. Hazelwood R. R., Warren J. The serial rapist // FBI Law Enforcement Bulletin. 1989. Vol. January. P. 11–25.
 364. Hazelwood R. R., Warren, J. The criminal behavior of the serial rapist // FBI Law Enforcement Bulletin. 1990. Vol. February. P. 11–16.
 365. Heilbrun A., Seif D. Erotic value of female distress in sexually explicit photographs // Journal of Sexual Research. 1988. Vol. 24. P. 47–57.
 366. Heiskanen M., Piispa M. Price of Violence: The costs of men's violence against women in Finland' - A survey of the costs. – Statistics Finland, 2001.
 367. Hemphill J. F., Templeman R., Wong S., Hare R. D. Psychopathy and crime: Recidivism and criminal careers / D. J. Cooke, A. Forth, R. D. Hare (Eds.). Psychopathy: Theory, research and implications for society. – Dordrecht, the Netherlands: Kluwer Academic Publishers, 1998. P. 375–397.
 368. Henn F. A., Herjanic M., Vanderpearl R. H. Forensic Psychiatry: Profiles of two types of sex offender // American Journal of Psychiatry. 1976. Vol. 133. P. 694–696.
 369. Henderson, M. Prison inmates' explanations for interpersonal violence: Accounts and attributions // Journal of Consulting and Clinical Psychology. 1984. Vol. 52. P. 789–794.
 370. Henderson M. Behavioral approaches to crime / K. Howells, C. R. Hollin (Eds.). Clinical approaches to violence. – London, UK: John Wiley and Sons, 1989. P. 25–37.
 371. Hershberg S. G., Carlson G. A., Cantwell D. P., Strober, M. Anxiety and depressive disorders in psychiatrically disturbed children // Journal of Clinical Psychiatry. 1982. Vol. 43(9). P. 358–361.
 372. Hess R., McDevitt T. Some Cognitive Consequences of Maternal Intervention Techniques: A Longitudinal Study // Child Development. 1984. Vol. 55. P. 2017–2030.
 373. Hickey E. Serial Murderers and Their Victims. – Belmont, CA: Wadsworth., 1991, 2002.
 374. Hicks D. J. Effects of co-observer's sanctions and adult presence on imitative aggression // Child Development. 1968. Vol. 39. P. 303–

- 309.
375. Higgins J. P., Thies A. P. Problem solving and social position among emotionally disturbed boys // *American Journal of Orthopsychiatry*. 1981. Vol. 51. P. 356–358.
 376. Higgins J. P., Thies A. P. Social effectiveness and problem-solving thinking of reformatory inmates // *Journal of Offender Services, Counseling and Rehabilitation*. 1982. Vol. 5. P. 93–98.
 377. Hill R. W., Langevin R., Paitich D., Handy L., Russon A., Wilkinson L. Is arson an aggressive act or a property offence? A controlled study of psychiatric referrals // *Canadian Journal of Psychiatry*. 1982. Vol. 27. P. 648–654.
 378. Hinshaw S. On the distinction between attention deficit/hyperactivity and conduct problems/aggression in child psychopathology // *Psychological Bulletin*. 1987. Vol. 101. P. 443–463.
 379. Hinshaw S. Externalizing behavior problems and academic underachievement in childhood and adolescence: Causal relationships and underlying mechanisms // *Psychological Bulletin*. 1992. Vol. 111. P. 127–155.
 380. Hirschi T. *Causes of Delinquency*. – Berkeley: CA: University of California Press, 1969.
 381. Hirschi T. *Crime and the Family* / J. Wilson (Ed.). *Crime and Public Policy*. – San Francisco, ICS, 1983.
 382. Hirschi T., Gottfredson M. *The Distinction Between Crime and Criminality* / T. Hartnagel, R. Silverman (Eds.). *Critique and Explanation: Essays in Honor of Gwynne Nettler*. – NJ, Transaction, 1986. P. 44–69.
 383. Hirschi T. M., Hindelang, M. Intelligence and delinquency: a revisionist review // *American Sociological Review*. 1977. Vol. 42. P. 571–587.
 384. Hyde J. S. How large are gender differences in aggression? A developmental meta-analysis // *Developmental Psychology*. 1984. Vol. 20. P. 722–736.
 385. Hodgins S. Mental disorder, intellectual deficiency and crime: Evidence from a birth cohort // *Archives of General Psychiatry*. 1992. Vol. 49. P. 476–83.
 386. Hodgins S., Coté G. Major mental disorder and antisocial personality disorder: A criminal combination // *Bulletin of the American Academy of Psychiatry and The Law*. 1993. Vol. 21. P. 155–160.

387. Hodgins S., Muller-Isberner R. Violence, crime and mentally disordered offenders: Concepts and methods for effective treatment and prevention. – Chichester: John Wiley and Sons, 2000.
388. Hoffman P. B. Screening for risk: A revised salient factor score // *Journal of Criminal Justice*. 1983. Vol. 11. P. 539–547.
389. Holden C. Youth suicide: New research focuses on a growing social problem // *Science*. 1986. Vol. 233. P. 839–841.
390. Hollin C. R. *Criminal Behaviour*. – London: Falmer Press, 1992.
391. Hollin C. R. *Cognitive-Behavioural Interventions With Young Offenders*. – Oxford and New York: Pergamon Press, 1990.
392. Hollin C. R. Advances in the psychological treatment of delinquent behaviour // *Criminal Behaviour and Mental Health*. 1993. Vol. 3. P. 142–157.
393. Hollin C. R. Designing effective rehabilitation programmes for young offenders // *Psychology, Crime and Law*. 1994. Vol. 1. P. 193–199.
394. Holmes R. M., DeBurger J. Profiles in terror: The serial murder // *Probation*. 1985. Vol. 49. P. 29–34.
395. Holmes R., DeBurger J. *Serial murder*. – Newbury Park, CA: Sage, 1988.
396. Holmes R. M., Holmes S. T. *Serial murder* (2nd ed.). – Thousand Oaks, CA: Sage, 1998.
397. Holmes R. M., Holmes S. T. *Profiling violent crimes: An investigative tool*. – Thousand Oaks, CA: Sage, 1996.
398. Holmes R., Holmes S. (Eds.). *Contemporary perspectives on serial murder*. – Thousand Oaks, CA: Sage, 1998.
399. Holt R. R. On the interpersonal and intrapersonal consequences of expressing or not expressing anger // *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 1970. Vol. 35(1). P. 8–12.
400. Hotaling G. T., Sugarman D. B. An analysis of risk markers in husband to wife violence: The current state of knowledge // *Violence and Victims*. 1986. Vol. 1. P. 101–124.
401. Hotaling G. T., Sugarman D. B. A risk marker analysis of assaulted wives // *Journal of Family Violence*. 1990. Vol. 5. P. 1–13.
402. Holtzworth-Monroe A., Stuart G. Typologies of male batterers: Three subtypes and the differences among them // *Psychological Bulletin*. 1994. Vol. 116. P. 476–497.
403. Howells K. Some meanings of children for pedophiles / M. Cook, G. Wilson (eds). *Love and Attraction*. – Oxford: Pergamon, 1979.

404. Howells K. Adult sexual interest in children: Considerations relevant to theories of etiology / M.Cook, K. Howells (Eds.). *Adult Sexual interest in Children*. – London: Academic Press, 1981.
405. Howells K. Social skills training and criminal and antisocial behaviour in adults / C. R. Hollin, P. Trower (Eds.). *Handbook of social skills training, Vol 1: Applications across the life span*. – Oxford: Pergamon Press, 1986.
406. Huesmann L. R. Information processing models of behavior / N. Hirschberg, L. Humphreys (Eds.). *Multivariate Applications in the Social Sciences*. – Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum Associations, 1982. P. 261–288.
407. Huesmann L. R. Psychological processes promoting the relation between exposure to media violence and aggressive behavior by the viewer // *Journal of Social Issues*. 1986. Vol. 42. P. 125–139.
408. Huesmann L. R. An information processing model for the development of aggression // *Aggressive Behavior*. 1988. Vol. 14. P. 13–24.
409. Huesmann L. R., Eron. L. D. Individual differences and the trait of aggression // *European Journal of Personality*. 1989. Vol. 3(2). P. 95–106.
410. Huesmann L. R., Eron L. D., Lefkowitz M. M., Walder L. O. Stability of aggression over time and generations // *Developmental Psychology*. 1984. Vol. 20. P. 1120–1134.
411. Huesmann L., Guerra N. G., Zelli A., Miller L. Differing normative beliefs about aggression for boys and girls / K. Bjorkqvist, P. Niemela (Eds.). *Of mice and women: Aspects of female aggression*. – San Diego, CA: Academic Press, 1992. P. 77–87.
412. Huesmann L., Moise-Titus J., Podolski C., Eron L. Longitudinal Relations between Children's Exposure to TV Violence and their Aggressive and Violent Behavior in Young Adulthood // *Developmental Psychology*. 2003. Vol. 39. P. 201–221.
413. Huff T. *Firesetting firefighters*. – Quantico, VA: Federal Bureau of Investigation, FBI Academy, 1994.
414. Island D., Letellier P. *Men who beat the men who love them: Battered gay men and domestic violence*. – New York: Harrington Park Press, 1991.
415. Ivarsson T, Larsson B, Gillberg C. A 2–4 year follow up of depressive symptoms, suicidal ideation, and suicide attempts among adolescent psychiatric inpatients // *European Child and Adolescent Psychiatry*.

1998. Vol. 7. P. 96–104.
416. Yarnell H. Firesetting in children // *American Journal of Orthopsychiatry*. 1940. Vol. 10. P. 272–287.
417. Younger J. C., Doob A. N. Attribution and aggression: The misattribution of anger // *Journal of Research in Personality*. 1978. Vol. 12. P. 164–171.
418. Jackson H., Nuttall R. Relationship between childhood abuse and professional sexual boundary violations // *Professional Psychology: Research and Practice*. 2001. Vol. 32(2). P. 200–204.
419. Jackson J. L., Bekerian D. A. *Offender profiling: Theory, research and practice*. – Chichester, UK: John Wiley and Sons, 1997.
420. Jackson J. L., Van Hoppen P.J., Hebrink J. *Does the service meet the needs?* – Amsterdam: Netherlands Institute for the Study of Criminality, 1993.
421. Jacobs P. A., Brunton M., Melville M. M., Brittain R. P., McClermont W. F. Aggressive behaviour, mental subnormality and the XYY male / *Nature*. 1965. Vol. 208. P. 1351–1352.
422. Jacobs P. A., Price W. H., Richmond S., Ratcliff B. A. W. Chromosome surveys in penal institutions and approved schools // *Journal of Medical Genetics*. 1971. Vol. 8. P. 49–58.
423. Johansson P., Andershed H., Kerr M., Levander S. On the operationalization of psychopathy: Further support for a three-faceted personality oriented model // *Acta Psychiatrica Scandinavica*. 2002. Vol. 106. P. 81–83.
424. Johnson A .M. *Sanctions for superego lacunae of adolescents* / K. R. Eisler (Ed.). *Searchlights on Delinquency*. – New York, NY: International Universities Press. 1948. P. 225–245.
425. Johnson B. D., Wish E. D., Schmeidler J., Huizinga D. Concentration of delinquent offending: Serious drug involvement and high delinquency rates // *Journal of Drug Issues*. 1991. Vol. 21(2). P. 205–229.
426. Jones M. B., Offord, D. R. Reduction of antisocial behavior in poor children by nonschool skill-development // *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*. 1989. Vol. 30(5). P. 737–750.
427. Johnson M. P. Patriarchal terrorism and common couple violence: Two forms of violence against women // *Journal of Marriage and the Family*. 1995. Vol. 57. P. 283–295.

428. Jones R. T., Langley A. K., Penn C. Firesetting / H.Orvaschel, J. Faust (Eds.). Handbook of conceptualization and treatment of child psychopathology. – Amsterdam, Pergamon/Elsevier, 2001. P. 355–378.
429. Josephson W. L. Television violence and children's aggression: Testing the priming, social script, and disinhibition predictions // Journal of Personality and Social Psychology. 1987. Vol. 53. P. 882–890.
430. Juodaitytė A. Vaikystės fenomeno rekonstrukcijų konteksto tyrimas ugdymo realybėje // Tiltai. Edukologija: problemos ir perspektyvos. 2002. Nr. 11. P. 62–68.
431. Kadushin A., Martin J. A. Child abuse: An interactional event. – New York: Columbia University Press, 1981.
432. Kalmuss D. S. The intergenerational transmission of marital aggression // Journal of Marriage and the Family. 1984. Vol. 46. P. 11–19.
433. Kalmuss D. S., Straus, M. A. Wife's marital dependency and wife abuse / M. A. Straus, R. J. Gelles (Eds.). Physical violence in American families: Risk factors and adaptations to violence in 8,145 families. – New Brunswick, NJ: Transaction, 1990. P. 369–382.
434. Kantor G. K., Straus M. A. Substance abuse as a precipitant of wife abuse victimizations // The American journal of drug and alcohol abuse. 1989. Vol. 15. P. 173–189.
435. Kazdin A. E. Treatment of antisocial behavior in children and adolescents. – Homewood, IL: Dorsey, 1985.
436. Kazdin A. E. Conduct Disorders in Childhood and Adolescence. – New York: Sage, 1987.
437. Kazdin A. E. Treatment of conduct disorder: Progress and directions in psychotherapy research // Development and Psychopathology. 1993. Vol. 5. P. 277–310.
438. Kazdin A. E. Child, parent and family dysfunction as predictors of outcome in cognitive-behavioral treatment of antisocial children // Behaviour Research and Therapy. 1995. Vol. 33. P. 271–281.
439. Kazdin A. E., Crowley M. J. Moderators of treatment outcome in cognitively based treatment of antisocial children // Cognitive Therapy and Research. 1997. Vol. 21. P. 185–207.
440. Kellam S. G. Developmental epidemiological framework for family research on depression and Aggression / G. R. Patterson (Ed.). Depression and aggression in family interaction). – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1990. P. 11–48.
441. Kellam S. G., Rebok G. W., Jalongo N., Mayer L. S. The course and

- malleability of aggressive behavior from early first grade into middle school // *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 1994. Vol. 35. P. 259–281.
442. Kelleher M. D., Kelleher C. L. *Murder Most Rare: The Female Serial Killer*. – NY:Dell, 1998.
443. Keller F. S., Schoenfeld W. N. *Principles of psychology: A systematic text in the science of behavior*. – Acton, MA: B. F. Skinner Foundation, Copley Publishing Group, 1995.
444. Kellert S. R., Felthous A. R. Childhood Cruelty toward Animals among Criminals and Non-Criminals // *Human Relations*. 1985. Vol. 38(12). P. 1113–1129.
445. Kempe C. H. Sexual abuse, another hidden pediatric problem: The 1977 C. Anderson Aldrich lecture // *Pediatrics*. 1978. Vol. 62. P. 382–389.
446. Kempe R. S., Kempe H. C. *Child abuse*. – Fontana/Open Books, London, 1978.
447. Kendall P. C., Clarkin J. F. Introduction to Special Section: Comorbidity and treatment implications // *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 1992. Vol. 60. P. 833–834.
448. Keppel R. D. *Signature killers*. – New York: Pocket Books, 1997.
449. Keppel R. D., Birnes W. J. *The riverman: Ted Bundy and I hunt the Green River killer*. – New York: Pocket Books, 1995.
450. Keppel R. D., Walter R. Profiling Killers: A Revised Classification. Model for Understanding Sexual Murder // *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*. 1999. Vol. 43 (4). P. 417–437.
451. Keppel R. D., Weis J. P. Time and distance as solvability factors in murder cases // *Journal of Forensic Sciences*, 1994. Vol. 39. P. 386–401.
452. Kerr M., Tremblay R. E., Pagine L., Vitaro F. Boys' behavioural inhibition and the risk of later delinquency // *Archives of General Psychiatry*. 1997. Vol. 54. P. 809–816.
453. Kingston L, Prior M. The development of patterns of stable, transient, and schoolage aggressive behavior in young children // *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*. 1995. Vol. 34. P. 348–358.
- chology of moral development. – San Francisco: Harper and Row, 1984.
458. Kolko D. J. *Conduct Disorder* / A. E. Kazdin (Ed.). *Encyclopedia of*

- Psychology. — Washington, D. C.: American Psychological Association, 2000. P. 256–260.
459. Kolko D. J., Day B. T., Bridge J. A., Kazdin A. E. Two-year prediction of children's firesetting in clinically referred and nonreferred samples // *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*. 2001. Vol. 42. P. 371–380.
460. Kolko D. J., Kazdin A. E. Aggression and psychopathology in matchplaying and firesetting children: A replication and extension // *Journal of Clinical Child Psychology*, 1991. Vol. 20. P. 191–201.
461. Koss M. P., Gidycz C. A., Wisniewski N. The scope of rape: incidence and Prevalence of sexual aggression and victimization in a national sample of higher education students // *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 1987. Vol. 55. P. 162–170.
462. Koss M. P., Goodman L. A., Browne A., Fitzgerald L. F., Keita G. P., Russo N. F. No safe haven: Male violence against women at home, at work, and in the community. — Washington, DC: American Psychological Association, 1994.
463. Kosson D. S., Cyterski T. D., Steuerwald B. L., Neumann C. S., Walker-Matthews S. Reliability and validity of the PCL:YV in non-incarcerated adolescent males // *Psychological Assessment*. 2002. Vol. 14. P. 97–109.
464. Kropp P. R., Hart S. D., Webster C. D., Eaves D. *Manual of the Spousal Assault Risk Assessment Guide* (2nd ed). — Vancouver, Canada: British Columbia Institute on Family Violence, 1994.
465. Kropp P., Hart S., Webster C., Eaves D. *Spousal Assault Risk Assessment Guide User's Manual*. — Toronto, Canada: Multi-Health Systems, Inc. and B.C. Institute Against Family Violence, 1999.
466. Kropp P. R., Hart S. D., Webster C. D., Eaves D. The Spousal Assault Risk Assessment Guide (SARA) guide: Reliability and validity in adult male offenders // *Law and Human Behaviour*. 2000. Vol. 24 (1). P. 101–118.
467. Kropp P. R., Hart S. D., Whittemore K., Webster C. W., Eaves, D. *The SARA guide: Validation and implementation research*. — Redondo Beach, CA, 1998.
468. Kumpfer K. L., Turner C. W. The social ecology model of adolescent substance abuse: Implications for prevention // *International Journal of the Addictions*. 1990-1991. Vol. 25(4A). P. 435–463.
469. Harry B., Pierson T. R., Kuznetsov A. Correlates of sex offenders and

- offence traits by victims of age // *Journal of Forensic Science*. 1993. Vol. 38(5). P. 1068–1074.
470. Kurz D. Physical assaults by husbands: A major social problem / R. J. Gelles, D. R. Loseke (Eds.). *Current controversies on family violence*. Newbury Park, CA: Sage, 1993. P. 88–103.
471. Kvieskienė G. Narkomanijos prevencija ugdymo institucijose / Narkomanija – grėsmė nacionaliniam saugumui. – Vilnius: UAB “Parama”, 2002. P. 46–51.
472. Lagerspetz K. M. J, Björkqvist K. Indirect aggression in girls and boys / L. R. Huesmann (Ed.). *Aggressive Behavior: Current Perspectives*, New York, Plenum Publishing Corporation, 1992. P. 131–150.
473. Lagerspetz K. M., Björkqvist K., Peltonen T. Is indirect aggression typical of females: Gender differences in aggressiveness in 11- to 12-year-old children // *Aggressive Behavior*. 1988. Vol. 14. P. 403–414.
474. Langevin R. (ed.). *Erotic preference, gender identity and aggression in men: New research studies*. – Erlbaum, Hillsdale, NJ., 1985.
475. Laub J., Sampson R. *Unraveling Families and Delinquency* // *Criminology*. 1988. Vol. 26. P. 355–380.
476. Leaff L. A. *The antisocial personality: Psychodynamic implications* / W. H. Reid (Ed.). *The psychopath: A comprehensive study of antisocial disorders and behaviors*. – New York: Brunner/Mazel, 1978. P. 79–117.
477. Lefkowitz M. M., Eron L. D., Walder L. O., Huesmann L. R. *Growing up to be violent: A longitudinal study of the development of aggression*. – New York: Pergamon, 1977.
478. Levin J., Fox J. A. *Mass murder*. – New York: Plenum, 1985.
479. Levin S. M., Stava L. *Personality characteristics of sex offenders: A review* // *Archives of Sexual Behavior*. 1987. Vol. 16. P. 57–79.
480. LeCroy C. W. (Ed.). *Social Skills Training for Children and Youth*. – New York: Haworth Press, 1983.
481. LeCroy C. W., Milligan K. B. *Promoting social competence in the schools* / R. Constable, J. Flynn, S. MacDonald (Eds.). *School social work: Practice and research perspectives*. – Chicago: IL: Lyncem Press, 1991.
482. Leliūgienė I. *Socialinė pedagogika*. – Kaunas, 2003.
483. Leventhal T. *Inner control deficiencies in runaway children* // *Archives of General Psychiatry*. 1964. Vol. 9. P. 122–128.
484. Leonard K. E. *Marital functioning among episodic and steady alcohol-*

- lics / L. R. Collins, K. E. Leonard, J. S. Searles (Eds.), *Alcohol and the family: Research and clinical perspectives*. – New York: Guilford Press, 1990.
485. Leonard K. E., Senchak, M. Prospective prediction of husband marital aggression within newlywed couples // *Journal of Abnormal Psychology*. 1996. Vol. 105. P. 369–380.
486. Leonavičius J. *Sociologijos žodynas*. – Vilnius: Academia, 1993.
487. Lewis D. O. From abuse to violence: psychophysiological consequences of maltreatment // *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*. 1992. Vol. 31. P. 389–391.
488. Lewis D. O., Yeager C. A., Cobham-Portorreal C. S., Klein N., Showater C., Anthony, A. A follow-up of female delinquents: Maternal contributions to the perpetuation of deviance // *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*. 1991. Vol. 30. P. 197–201.
489. Lewis D. O., Shankon S. S., Pincus J. H. Juvenile male sexual assaulters // *American Journal of Psychiatry*. 1979. Vol. 136. P. 1194–1196.
490. Lexcen F., Redding R. E. Substance abuse and dependence in juvenile offenders / *Juvenile Justice Fact Sheet*. – Charlottesville, VA: Institute of Law, Psychiatry, and Public Policy, University of Virginia, 2000.
491. Liddle A. M., Bottoms A. *Implementing Circular 8/84: A Retrospective Assessment of the Five Towns Crime Prevention Initiative*. – Institute of Criminology, 1991.
492. Lieber J. A. Contributions of psychiatric consultation in the investigation of serial murder // *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*. 1985. Vol. 29. P. 187–200.
493. Linnoila M., Virkkunen M., Scheinin M., Nuutila A., Rimon R., Godwin F. K. Low cerebrospinal fluid 5-hydroxyindoleacetic acid concentration differentiates impulsive from nonimpulsive violent behavior // *Life Sciences*. 1983. Vol. 33. P. 2609–2614.
494. Lipsey M. Juvenile delinquency treatment: A meta-analytic inquiry into the variability of effects / T. D. Cook, H. Cooper, D. S. Cordray, H. Hartmann, L. V. Hedges, R. J. Light, T. A. Louis, F. Mosteller (Ed.). *Meta-Analysis for Explanation: A Casebook*. – New York, NY: Russell Sage Foundation, 1992.
495. Little P. *Juveniles and Arson* // *The Reporter*. Summer 1998.
496. Lykken D. R. *The Antisocial Personalities*. – Hillsdale: Erlbaum, 1995.
497. Lynam, D. R. *Pursuing the psychopath: Capturing the fledgling psy-*

- chopath in a nomological net // *Journal of Abnormal Psychology*. 1997. Vol. 106(3). P. 425–438.
498. Lynam D. R. Psychopathy from the Perspective of the Five Factor Model / P. T. Costa, T. A. Widiger (Eds.). *Personality disorders and the five-factor model of personality*. – Washington, D. C., American Psychological Association, 2002.
499. Lyons M. J., Toomey R., Meyer J. M., Green A. I., Eisen, S. A., Goldberg J., True W. R., Tsuang M. T. How do genes influence marijuana use? The role of subjective effects // *Addiction*. 1997. Vol. 92 (4). P. 409–418.
500. Lyttle J. *Mental Disorder: its care and treatment*. – Bailliere Tindall, London, 1986.
501. Lochman J. E. Modification of childhood aggression / M. Hersen, R. Eisler, P. M. Miller (Eds.). *Progress in behavior modification* (Vol. 25). – Newbury Park, CA: Sage, 1990. P. 47–85.
502. Lochman J. E. Effects of different treatment lengths in cognitive behavioral interventions with aggressive boys // *Child Psychiatry and Human Development*. 1992. Vol. 16. P. 45–56.
503. Lochman J. E. Parent and family skills training in targeted prevention programs for at-risk youth // *The Journal of Primary Prevention*. 2000. Vol. 21. P. 253–265.
504. Lochman J. E., Curry J. F. Effects of Social problem-solving training and self-onstruction training with aggressive boys // *Journal of Clinical Child Psychology*. 1986. Vol. 15. P. 159–164.
505. Lochman J. E., White K. J., Waylaid K. K. Cognitive behavioural assessment and. treatment with aggressive children / P. Kendall (Ed.). *Child and Adolescent therapy: Cognitive-behavioral procedures*. – New York: Guilford Press, 1991. P. 25–65.
506. Loeber R. The stability of antisocial and delinquent child behavior: A review // *Child Development*. 1982. Vol. 53. P. 1431–1446.
507. Loeber R. Natural histories of conduct problems, delinquency, and associated substance use: Evidence for developmental progressions / B. B. Lahey, A. E. Kazdin (Eds.). *Advances in Clinical Child Psychology* (Vol. 11). – New York: Plenum, 1988. P. 73–124.
508. Loeber R. Development and risk factors of juvenile antisocial behavior and delinquency // *Clinical Psychology Review*. 1990. Vol. 10. P. 1–41.
509. Loeber R., DeLamatre M. S., Keenan K., Zhang Q. A prospective re-

- plication of developmental pathways in disruptive and delinquent behavior // Cairns R. B., Bergman L. R., Kagan J. (Eds.). *Methods and Models for Studying the Individual*. – Sage Publications, Thousand Oaks, CA, 1998. P. 185–216.
510. Loeber R., Dishion T. J. Early predictors of male adolescent delinquency: A review // *Psychological Bulletin*. 1983. Vol. 94 . P. 68–99.
 511. Loeber R., Green S. M., Lahey B. B., Frick P. J., McBurnett K. Findings on disruptive behavior disorders from the first decade of the *Developmental Trends Studies* // *Clinical Child and Family Psychology Review*. 2000. Vol. 3. P. 37–60.
 512. Loeber R., Hay D. Key issues in the development of aggression and violence from childhood to early adulthood // *Annual Review of Psychology*. 1997. Vol. 48. P. 371–410.
 513. Loeber R., LeBlanc M. *Toward a Developmental Criminology* / M. Tonry, N. Morris (Eds.). *Crime and Justice: An Annual Review of Research*. Vol. 12. – Chicago: The University of Chicago Press, 1990.
 514. Loeber R., Schmalig K. B. Empirical evidence for overt and covert patterns of antisocial conduct problems: A meta-analysis // *Journal of Abnormal Child Psychology*. 1985. Vol. 13. P. 337–353.
 515. Loeber R., Stouthamer-Loeber M. *The Prediction of Delinquency* / H. C. Quay (Ed.). *Handbook of Juvenile Delinquency*. – New York, Wiley, 1985.
 516. Loeber R., Stouthamer-Loeber M. Family factors as correlates and predictors of juvenile conduct problems and delinquency / M. Tonry, N. Morris (Eds.). *Crime and justice* (Vol. 7). – Chicago: University of Chicago Press, 1986. P. 29–149.
 517. Loeber R., Wung P., Keenan K., Giroux B., Stouthamer-Loeber M., Van Kammen W. B., Maughan, B. Developmental pathways in disruptive child behavior // *Developmental Psychopathology*. 1993. Vol. 5. P. 103–133.
 518. Loew C. A. Acquisition of a Hostile Attitude and its Relationship to Aggressive Behavior // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1967. Vol. 5. P. 335–341.
 519. Longo, R. E. Sexual Learning and Experiences among Adolescent Sexual Offenders // *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*. 1982. Vol. 26. P. 235–241.
 520. Lorenz K. *On aggression*. – New York: Harcourt, Brace, 1966.
 521. Mace D. *Close companions*. – Winston-Salem, NC: The Association

- of Couples in Marriage Enrichment, 1982.
522. Mace D. Love and anger in marriage. – Winston-Salem, NC: The Association of Couples in Marriage Enrichment, 1982.
 523. Maccoby E. E. Social groupings in childhood: Their relationship to prosocial and antisocial behaviour in boys and girls / D. Olweus, J. Block, M. Radke-Yarrow (Eds). Development of antisocial and prosocial behaviour: Research, theories, and issues. – Orlando FA: Academic Press, 1986. P. 263–284.
 524. Maccoby E. E., Jacklin C. N. The psychology of sex differences. – Stanford, CA: Stanford University Press, 1974.
 525. Maccoby E. E., Jacklin C. N. Sex differences in aggression: A rejoinder and reprise // *Child Development*. 1980. Vol. 51. P. 964–980.
 526. Maccoby E. E., Martin J. A. Socialization in the context of the family: Parent–child interaction / P. H. Mussen (Ed.), E. M. Hetherington (Vol. Ed.). *Handbook of child psychology, Vol. 4. Socialization, personality, and social development*. – New York: Wiley, 1983. P. 1–101.
 527. Maes H. H., Woodard C. E., Murelle L., Meyer J. M., Silberg J. L., Hewitt J. K., Rutter M., Simonoff E., Pickles A., Carbonneau R., Neale M. C., Eaves L. J. Tobacco, alcohol, and drug use in 8-16 year old twins: The Virginia Twin Study of Adolescent Behavioral Development // *Journal of Studies on Alcohol*. 1999. Vol. 60. P. 293–305.
 528. Magnusson D. Individual Development from an interactional Perspective: A Longitudinal Study. – NJ:Hillsdale, 1988.
 529. Magnusson D. Personality development from an interactional perspective / L. A. Pervin (Ed.). *Handbook of personality: Theory and research*. – New York: The Guilford Press, 1990. P. 193–222.
 530. Magnusson D. The lifespan development of individuals: Behavioral, neurobiological and psychosocial perspectives. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
 531. Magnusson D., Bergman L. R. Individual and variable-based approaches to longitudinal research on early risk factors / M. Rutter (Ed.). *Studies of Psychosocial Risk: the Power of Longitudinal Data*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988. P. 45–61.
 532. Magnusson D., Bergman L. R. A pattern approach to the study of pathways from childhood to adulthood / Robins L. N., Rutter M. (Eds.). *Straight and Devious Pathways from Childhood to Adulthood*. – Cambridge University Press, Cambridge, UK, 1990. P. 101–115.
 533. Maguin E., Loeber R. Academic performance and its relationship to

- delinquency / S. Cramer, W. Ellis (Eds.). *Learning disabilities: Life-long Issues*. – Baltimore, MD: Paul H. Brookes Publishing Co. NCJ 161962, 1996. P. 235–240.
534. Maguin E., Loeber R. Academic performance and delinquency / M. Tonry (Ed.). *Crime and Justice: A review of research* (Vol. 20). – Chicago: University of Chicago Press. NCJRS 161962, 1996. P.145–264.
535. Majchrzyk Z. Victimological Conditioning of Homicides Committed by Women. *Forensische Psychiatrie und Psychotherapie // Werkstatt-schriften*. 2000. Vol. 6(2). P. 19–28.
536. Malmquist C. P. *Handbook of Adolescence: Psychopathology, Antisocial Development, Psychotherapy*. – New York/London: Jason Aronson, Inc., 1978.
537. Malmquist C. P. Depression and homicidal violence // *International Journal of Law and Psychiatry*. 1995. Vol. 18(2). P. 145–62.
538. Malmquist C. Depression in Homicidal Adolescents // *Bulletin of the American Academy of Psychiatry and the Law*. 1990. Vol. 18. P. 23–36.
539. De Man A., Dolan D., Pelletier R., Reid C. Adolescent runaways: Familial and personal correlates // *Social Behavior and Personality*. 1993. Vol. 21. P. 163–168.
540. De Man A, Dolan D., Pelletier R., Reid C. Adolescent running away behavior: Active or passive avoidance? // *The Journal of Genetic Psychology*. 1994. Vol. 155. P. 59–64.
541. Mandler G. *The Psychology of Emotion*. – Wiley, 1975.
542. Mandler G. *Organization and Repetition: Organizational Principles with Special Reference to Rote Learning / L. G. Nilsson (Ed.)*. *Perspectives on Memory Research*. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 1979. P. 293–327.
543. Margolin G. The multiple forms of aggressiveness between marital partners: How do we identify them? // *Journal of Marital and Family Therapy*. 1987. Vol. 13. P. 77–84.
544. Margolin G. Marital conflict is not marital conflict is not marital conflict / R. de V. Peters, R. McMahon (Eds.). *Social learning and systems approaches to marriage and the family*. – New York: Brunner/Mazel, 1988. P. 193–216.
545. Margolin G. Interpersonal and intrapersonal factors associated with marital violence / G. Hotaling, D. Finkelhor, J. T. Kirkpatrick, M. A. Straus (Eds.). *Family abuse and its consequences: New directions in*

- research. – Beverly Hills, CA: Sage, 1989. P. 192–202.
546. Margolin G., John R., Gleberman L. Affective responses to conflictual discussions in violent and nonviolent families // *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 1988. Vol. 56. P. 24–33.
 547. Margolin G., Sibner L. G., Gleberman L. Wife battering / V. B. Van Hasselt, A. S. Bellack, R. L. Morrison, M. Hersen (Eds.). *Handbook of marital violence*. – New York: Plenum, 1988. P. 89–118.
 548. Mark V. H., Ervin F. R. *Violence and the Brain*. – New York: Harper and Row, 1970.
 549. Marshall W. L. The relationship between self-esteem and deviant sexual arousal in nonfamilial child molesters // *Behavior Modification*. 1997. Vol. 21. P. 86–96.
 550. Marshall W. L., Anderson D., Champagne F. Self-esteem and its relationship to sexual offending // *Psychology, Crime and Law*. 1997. Vol. 3. P. 81–106.
 551. Marshall W. L., Anderson D., Fernandez Y. M. The role of self-esteem enhancement in the treatment of sexual offenders / J. Dunovskz, P. Weiss, O. Trojan (Eds.). *Child sexual abuse and sexual violence*. Prague, 1997. P. 112–117.
 552. Marshall W. L., Anderson D., Fernandez Y. M. *Cognitive behavioural treatment of sexual offenders*. – Chichester, England: John Wiley and Sons, 1999.
 553. Marshall W. L., Barbaree H. E. The long-term evaluation of a behavioral treatment program for child molesters // *Behaviour Research and Therapy*. 1988. Vol. 26. P. 499–511.
 554. Marshall W. L., Barbaree H. E., Fernandez Y. M. Some aspects of social competence in sexual offenders // *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment*. 1995. Vol. 7. P. 113–127.
 555. Marshall L. A., Cooke D. J. The role of childhood experiences in the aetiology of psychopathy // *Issues in Criminological and Legal Psychology*. 1995. Vol. 24. P. 107–108.
 556. Marshall L. A., Cooke D. J. The childhood experiences of psychopaths: A retrospective study of familial and societal factors // *Journal of Personality Disorders*. 1999. Vol. 13. P. 211–225.
 557. Marshall W. L., Hudson S. M., Jones R., Fernandez, Y. M. Empathy in sex offenders // *Clinical Psychology Review*. 1995. Vol. 15. P. 99–113.
 558. Marshall W. L., Laws D. R., Barbaree H. E. (Eds.). *Handbook of sexu-*

- al assault: issues, theories, and treatment of the offender. – New York: Plenum Press, 1990.
559. Martens W. H. J. Antisocial and psychopathic personality disorders: Causes, course, and remission - a review article // *International Journal of Offender Therapy*. 2000. Vol. 44(4). P. 406–430.
560. Martin J. A longitudinal study of the consequence of early mother-infant interaction: A microanalytic approach // *Monographs for the Society for Research in Child Development*. 1981. Vol. 46. P. 485–505.
561. Martin J. L., Ross H. S. The development of aggression within sibling conflict // *Early Education and Development*. 1995. Vol. 6. P. 335–358.
562. Maughan. B. Conduct disorder in context / J. Hill, B. Maughan (Eds.). *Conduct disorders in childhood and adolescence*. – New York: Cambridge University Press, 2001. P. 169–201.
563. Maughan B., Pickles A., Hagell A., Rutter M., Yule W. Reading problems and antisocial behaviour: Developmental trends in comorbidity // *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 1996. Vol. 37. P. 405–518.
564. Mays J. B. *Growing Up in the City*. – Liverpool: University Press, 1954.
565. Mays J. B. (Ed.) *Juvenile Delinquency, the Family and the Social Group: A Reader*. – Londres, Longman, 1972.
566. McCann, J. T. Criminal personality profiling in the investigation of violent crime: Recent advances and future directions // *Behavioral Sciences and the Law*. 1992. Vol. 10. P. 475–481.
567. McCarthy K. Serial killers: Their deadly bent may be set in cradle // *Los Angeles Times*. 1984. June 28. p. A1.
568. McCord J. Personality, moral development, and criminal behavior / Laufer W. S., Day J. M. (Eds.). *Personality theory, moral development, and criminal behavior*. – Lexington Books, 1983.
569. McCord J. Instigation and insulation: How families affect antisocial aggression / J. Block, D. Olweus, M. R. Yarrow (Eds.). *Development of antisocial and prosocial behavior*. New York: Academic Press, 1986. P. 343–357.
570. McCord J. Problem behaviors / S. S. Feldman, G. R. Elliott (Eds.). *At the Threshold: The Developing Adolescent*. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1990. P. 414–430, 602–614.

571. McCord W., McCord J. *The psychopath: An essay on the criminal mind.* – Princeton, NJ: Van Nostrand, 1964.
572. McCrae R. R., Costa P.T. Age, personality, and the spontaneous self-concept // *Journal of Gerontology: Social Sciences.* 1988. Vol. 43. P. 177–185.
573. McCrae R. R., Costa P.T. *Personality in adulthood.* – New York: Guilford Press, 1990.
574. McCrae R. R., Costa P. T. A five-factor theory of personality / L. A. Pervin, O. P. John (Eds.). *Handbook of personality: Theory and research.* – New York: The Guilford Press, 1999. P. 139–153.
575. McGue M., Bacon S., Lykken D. T. Personality stability and change in early adulthood: A behavioral genetic analysis // *Developmental Psychology.* 1993. Vol. 29. P. 96–109.
576. Mealey L. The sociobiology of sociopathy: An integrated evolutionary model // *Behavioral and Brain Sciences* 1995. Vol. 18(3). P. 523–599.
577. Mednick S. A., Gabrielli W. F., Jr., Hutchings B. Genetic factors in the etiology of criminal behavior / S. A. Mednick, T. E. Moffitt, S.A. Stack (Eds.). *The causes of crime: New biological approaches.* – Cambridge University Press, 1987.
578. Mednick S. A., Kirkegaard-Sorensen L., Hutchings B., Knop J., Rosenberg R., Schulsinger F. An example of biosocial interaction research: The interplay of socioenvironmental and individual factors in the etiology of criminal behavior / S. A. Mednick, (Ed.). *Christiansen Biosocial bases of criminal behavior.* – Gardner Press, 1977.
579. Megargee E. I. Undercontrolled and overcontrolled personality types in extreme antisocial aggression // *Psychological Monographs.* 1966. Vol. 80. P. 1–29.
580. Megargee E. I. The prediction of dangerous behavior // *Criminal Justice and Behavior.* 1976. Vol. 3. P. 3–21.
581. Megargee E. Psychological determinants and correlates of criminal violence / M. E. Wolfgang, N. A. Weiner (Eds.). *Criminal violence.* – Beverly Hills, CA: Sage, 1982. P. 81–170.
582. Megargee E. I. Aggression and violence / H. E. Adams, P. B. Sutker (Eds.). *Comprehensive handbook of psychopathology.* New York: Plenum Press, 1993. P. 617–644.
583. Meltzer L. J., Levine M. D., Karniski W., Palfreg J. S., Clarke S. An analysis of the learning style of adolescent delinquents // *Journal of*

- Learning disabilities. 1984. Vol. 17. P. 600–608.
584. Merton R. K. Social Structure and Anomie // *American Sociological Review*. 1938. Vol. 3. P. 672–682.
585. Merton R. K. *Social theory and social structure*. – New York: Free Press, 1957.
586. Messner S. F. Television violence and violent crime: An aggregate analysis // *Social Problems*. 1986. Vol. 33(3). P. 218–228.
587. Messner S., Blau J. Routine Leisure Activities and Rates of Crime: A Macro-Level Analysis // *Social Forces*. 1987. Vol. 65. P. 1035–1052.
588. Milgram S. *Obedience to Authority*. – New York: Harper and Row, 1974.
589. Miller B. A., Downs W. R., Gondoli D. M. Spousal violence among alcoholic women as compared to a random household sample of women // *Journal of Studies on Alcohol*. 1989. Vol. 50. P. 533–540.
590. Miller N.E., Dollard J. *Social Learning and Imitation*. – New Haven, NJ: Yale University Press, 1941.
591. Miller N. E. Theory and experiment relating psychoanalytic displacement to stimulus-response generalization // *Journal of Abnormal Social Psychology*. 1948. Vol. 43. P. 155–178.
592. Miller W. R., DelBoca F. K. Measurement of drinking behavior using the Form-90 family of instruments // *Journal of Studies on Alcohol*. 1994. Vol. 12. P. 112–118.
593. Milner P. M. Brain-stimulation reward: A review // *Canadian Journal of Psychology*. 1991. Vol. 45. P. 1–36.
594. Moenssens A., Starrs J., Henderson C., Inbau F. *Scientific Evidence in Civil and Criminal Cases*. – New York: Foundation Press, 1995.
595. Moffitt T. E. Juvenile delinquency and attention deficit disorder: Boys' developmental trajectories from age 3 to age 15 // *Child Development*. 1990. Vol. 61. P. 893–910.
596. Moffitt T. E. Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: A developmental taxonomy // *Psychological Review*. 1993. Vol. 100. P. 674–701.
597. Moffitt T. E. Natural history of delinquency / E.G.M. Weitekamp, H. Kerner (Eds.). *Cross-national longitudinal research on human development and criminal behavior*. – Boston: Kluwer, 1994. P. 3–64.
598. Moffitt T. E., Caspi A., Harrington H., Milne B. Males on the life-course persistent and adolescence-limited antisocial pathways: Follow-up at age 26 // *Developmental Psychopathology*. 2002. Vol. 14. P.

- 179–206.
599. Molnar G., Keitner L., Harwood B. T. A comparison of partner and solo arsonists // *Journal of Forensic Science*. 1984. Vol. 29. P. 574–583.
600. Monhan J. *The Clinical Prediction of Violent Behavior*. – Washington, D. C.: GPO, 1981.
601. Monahan J. *Predicting Violent Behaviour: An Assessment of Clinical Techniques*. – Beverly Hills, Sage, 1983.
602. Monahan J. The prediction of violent behavior: Toward a second generation of theory and policy // *American Journal of Psychiatry*. 1984. Vol. 141. P. 10–15.
603. Monahan J. Mental disorder and violent behavior: perceptions and evidence // *American Psychologist*. 1992. Vol. 47. P. 511–521.
604. Monahan J., Steadman H. J. (Eds.). *Violence and mental disorder: Developments in risk. assessment*. – Chicago: University of Chicago Press, 1994.
605. Monroe R. R. *Brain Dysfunction in Aggressive Criminals*. – D. C. Heath and Co., Lexington, Mass, 1978.
606. Moore J. K. Jr., Thompson Pope S. K., Whited R. M. MMPI-A profiles of adolescent boys with a history of firesetting // *Journal of Personality Assessment*. 1996. Vol. 67. P. 116–126.
607. Moskowitz D. S., Schwartzman A. E. Life paths of aggressive and withdrawn children / N. Canter, D. Buss (Eds.). *Personality Psychology: Recent Trends and Emerging Directions*. – NY: Springer-Verlag N.Y. Inc., 1989. P. 17–42.
608. Moskowitz D. S., Schwartzman A. E., Ledingham J. Stability and change in aggression and withdrawal in middle childhood and early adolescence // *Journal of abnormal psychology*. 1985. Vol. 94(1). P. 30–41.
609. Moss R. A, Dunlap H. *Why Johnny Can't Concentrate: Coping With Attention Deficient Problems*. – Bantam Dell Pub Group, Westminister, Maryland, U.S.A., 1990.
610. Moss H. B., Yao J. K., Panzak G. L. Serotonergic responsivity and behavioural dimensions in antisocial personality disorder with substance abuse // *Biological Psychiatry*. 1990. Vol. 28. P. 325–338.
611. Moyer K. E. Kinds of aggression and their physiological basis // *Communications in Behavioral Biology*, 1968. Vol. 2. P. 65–87.
612. Moyer K. E. *The psychobiology of aggression*. – New York: Harper and Row, 1976.

613. Mullen P. E. Morbid jealousy and the delusion of infidelity / R. Bluglass, P. Bowden (Eds). Principles and practice of forensic psychiatry. – London: Churchill Livingstone, 1990.
614. Mullen P. E. Disorders of passion // D. Bhugra, A. Munro (Eds). Troublesome disguises: Underdiagnosed psychiatric syndromes. – Blackwell Science, 1997.
615. Mullen P. E., Martin J. Jealousy: A community study // British Journal of Psychiatry. 1994. Vol. 164. P. 35–43.
616. Mun E. Y., Fitzgerald H. E., von Eye A., Puttler L. I., Zucker R. A. Temperamental characteristics as predictors of externalizing and internalizing behavior problems in the contexts of high and low parental psychopathology // Infant Mental Health Journal. 2001. Vol. 22. 393–415.
617. Murphy J. M. Psychiatric labeling in cross-cultural perspective // Science. 1976. Vol. 141. P. 1019–1028.
618. Murphy W. Assessment and modification of cognitive distortions in sex offenders / W. Marshall, D. Lewis, H. Barbaree (Eds.). Handbook of sexual assault: Issues, theories, and treatment of the offender (pp. 331–342). – New York: Plenum, 1990.
619. Murphy C. M., Winters J., O'Farrell T. J., Fals-Stewart W., Murphy M. Alcohol consumption and intimate partner violence by alcoholic men: Comparing violent and nonviolent conflicts // Psychology of Addictive Behaviors. 2005. Vol. 19(1). P. 35–42.
620. Nagin D. S., Land K. C. Age, criminal careers, and population heterogeneity: Specification and estimation of a nonparametric, mixed Poisson model // Criminology. 1993. Vol. 31. P. 327–362.
621. Nagin D. S., Tremblay R. E. Trajectories of boys' physical aggression, opposition, and hyperactivity on the path to physically violent and non-violent juvenile delinquency // Child Development. 1999. Vol. 70. P. 1181–1196.
622. Nagin D. S., Tremblay R. E. Parental and early childhood predictors of persistent physical aggression in boys from kindergarten to high school // Archives of General Psychiatry. 2001. Vol. 58(4). P. 389–394.
623. Nelson J. A. Intergenerational sexual contact: A continuum model of participants and experiences // Journal of Sex Education and Therapy. 1989. Vol. 15. P. 3–12.
624. Nelson S. Incest: Fact and Myth. – Edinburgh: Stramullion, 1982.
625. Newcomb M. D., McGee L. Adolescent alcohol use and other delin-

- quent behaviors: A one year longitudinal analysis // *Criminal Justice and Behavior*. 1989. Vol. 16 (3). P. 345–369.
626. Newcomb M. D., McGee L. Influence of sensation seeking on general deviance and specific problem behaviors from adolescence to young adulthood // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1991. Vol. 61(4). P. 614–628.
627. Nisbett R. E., Schachter S. Cognitive manipulation of pain // *Journal of Experimental Social Psychology*. 1966. Vol. 2. P. 227–236.
628. Nowak K., Schiffman P., Brinkmann D. (Hrsg.). *Drogensucht. Entstehungsbedingungen und therapeutische Praxis*. – Stuttgart, New York, 1996.
629. Overholser J. C., Beck, S. Multimethod assessment of rapists, child molesters, and three control groups on behavioral and psychological measures // *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 1986. Vol. 54. P. 682–687.
630. Ogles R. M., Hoffner C. Film violence and perceptions of crime: The cultivation effect / L. McLaughlin (Ed.). *Communication Yearbook* 10. – Newbury Park, CA: Sage Publications, 1987. P. 384–394.
631. Oliver R., Oaks I. N., Hoover, J. H. Family issues and interventions in bully and victim relationships // *The School Counselor*. 1994. Vol. 41. P. 199–202.
632. Olweus D. *Aggression in the schools: Bullies and whipping boys*. – Washington, DC: Hemisphere, 1978.
633. Olweus D. Stability of aggressive reaction patterns in males: A review / *Psychological Bulletin*. 1979. Vol. 85. P. 852–875.
634. Olweus D. Familial and temperamental determinants of aggressive behavior in adolescent boys: A causal analysis // *Developmental Psychology*. 1980. Vol. 16. P. 644–660.
635. Olweus D. *Bullying at school: What we know and what we can do*. – Oxford: Blackwell Publishers, 1993.
636. Orcutt H. K., King L. A., King D. W. Male-perpetrated violence among Vietnam veteran couples: Relationships with veteran's early life characteristics, trauma history, and PTSD symptomatology // *Journal of Traumatic Stress*. 2003. Vol. 16. P. 381–390.
637. Owens D. M., Straus M. A. The social structure of violence in childhood and approval of violence as an adult // *Aggressive Behavior*. 1975. Vol. 1. P. 193–211.
638. O'Leary K. D. Through a psychological lens, Personality traits, perso-

- nality disorders and levels of violence / Gelles R. J., Loseke D. R. (Eds). *Current Controversies on Family Violence*. – London: Sage, 1993. P. 7–30.
639. O’Leary K. D., Riggs D. S., Murphy C. M. Intentional falsification in reports of interpartner aggression // *Journal of Interpersonal Violence*. 1989. Vol. 4. P. 220–232.
640. O’Sullivan G. H., Kelleher M. J. A study of firesetters in the South–West of Ireland // *British Journal of Psychiatry*. 1987. Vol. 151. P. 818–823.
641. Panton J. H. Personality differences appearing between rapists of adults, rapists of children and non-violent sexual molesters of female children // *Research Communications in Psychology, Psychiatry and Behavior*. 1978. Vol. 3. P. 385–393.
642. Panton J. H. MMPI profile configurations associated with incestuous and non-incestuous. child molesting // *Psychological Reports*. 1979. Vol. 45. P. 335–338.
643. Pagelow M. D. *Woman-Battering: Victims and Their Experiences*. – Sage, Beverly Hills, CA, 1981.
644. Pagelow M. D. *Family violence*. – New York: Praeger, 1984.
645. Pagelow M. D. The “Battered Husband Syndrome”: Social Problem or Much Ado About Little? / N. Johnson (Ed.). *Marital Violence*. – London: Routledge and Kegan Paul, 1985. P. 172–195.
646. Parke R. D., Slaby R. G. The development of aggression / P. H. Mussen (Ed.). *Handbook of child psychology: Socialization, personality and social development* (Vol. 4). – New York: Wiley, 1983. P. 547–641.
647. Parker J., Asher S. Peer relations and later personal adjustment: Are low-accepted children at risk? // *Psychological Bulletin*. 1987. Vol. 102. P. 357–389.
648. Parrott D. J., Zeichner A. Effects of hypermasculinity on male aggression against women // *Psychology of Men and Masculinity*. 2003. Vol. 4. P. 70–78.
649. Patterson G. R. The aggressive child: Victim and architect of a coercive system / Mash E. J., Hamerlynch L. A., Hardy L. C. (Eds). *Behaviour Modification and Families*. – New York, Brunner/Maze, 1976. P. 267–316.
650. Patterson G. R. *Coercive Family Process*. – Eugene: Castalia, 1982.
651. Patterson G. R. *Microsocial process: A view from the boundary* / J. C. Masters, R. Yarkin-Levin (Eds.). *Boundary areas in social and develop-*

- mental psychology. – Orlando, FL: Academic Press, 1984. P. 43–66.
652. Patterson G. R. Siblings: Fellow travelers in a coercive system / R. J. Blanchard, D. C. Blanchard (Ed.). *Advances in the study of aggression* (Vol. 1). – New York: Academic Press, 1984. P. 173–215.
653. Patterson G. R. The contribution of siblings to training for fighting: A microsocial analysis / J. Block, D. Olweus, M. Radke-Yarrow (Eds.). *Development of antisocial and prosocial behavior*. – New York: Academic Press, 1986. P. 235–261.
654. Patterson G. R., Crosby L., Vuchinich S. Predicting risk for early police arrest // *Journal of Quantitative Criminology*. 1992. Vol. 8(4). P. 335–355.
655. Patterson G. R., Dishion T. J. Multilevel family process models: Traits, interactions, and relationships / R. A. Hinde, J. Stevenson-Hinde (Eds.). *Relationships within families: Mutual influences*. – Oxford: Clarendon, 1988. P. 283–310.
656. Patterson G. R., Dishion T. J., Bank, L. Family interaction: A process model of deviancy training // *Aggressive Behavior*. 1984. Vol. 10. P. 253–267.
657. Patterson G. R., Forgatch M. S., Yoerger K. L., Stoolmiller M. Variables that initiate and maintain an early-onset trajectory for juvenile offending // *Development and Psychopathology*. 1998. Vol. 10. P. 531–547.
658. Patterson G. R., Littman R. A., Bricker W. Assertive behavior in children: A step towards a theory of aggression // *Monographs of the Society for Research in Child Development*. 1967. Vol. 32(5). P. 1–43.
659. Patterson G. R., Reid J. B., Dishion T. J. *Antisocial boys*. – Eugene, OR: Castalia, 1992.
660. Patterson G. R., Reid J. B., Dishion T. J. *A social interactional approach: Vol. 4: Antisocial boys*. – Eugene, OR: Castalia, 1992.
661. Patterson G. R., Stouthamer-Loeber M. The correlation of family management practices and delinquency // *Child Development*. 1984. Vol. 55. P. 1299–1307.
662. Peek C., Fischer J., Kidwell J. Teenage violence toward parents: A neglected dimension of family violence // *Journal of Marriage and the Family*. 1985. Vol. 47. P. 1051–1058.
663. Pence E., Lizdas K. *The Duluth Safety and Accountability Audit: a guide to assessing institutional responses to domestic violence*. – Minnesota Program Development Inc., 1998.

664. Pepler D. J., Rubin K. H. (Eds.). *The Development and Treatment of Childhood Aggression*. – Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1991.
665. Pepler D. J., Slaby, R. G. Theoretical and developmental perspectives on youth and violence / L. D. Eron, J. H. Gentry, P. Schlegel (Eds.). *Reason to hope: A psychosocial perspective on violence and youth*. – Washington, D. C.: American Psychological Association, 1994.
666. Perr I. N. Comments on arson. // *Journal of Forensic Sciences*. 1979. Vol. 24. P. 885–889.
667. Perry D. G., Kusel S. J., Perry L. C. Victims of peer aggression // *Developmental Psychology*. 1988. Vol. 24. P. 807–814.
668. Perry D. G., Perry L. C., Boldizar J. P. Learning of aggression / M. Lewis, S. Miller (Eds.). *Handbook of developmental psychopathology*. – New York: Plenum, 1990. P. 135–146.
669. Perry D. G., Perry L. C. Rasmussen P. Cognitive social learning mediators of aggression // *Child Development*. 1986. Vol. 52. 700–711.
670. Perry D. G., White A. J., Perry L. C. Does early sex typing result from children's attempts to match their behavior to sex-role stereotypes? // *Child Development*. 1984. Vol. 55. P. 2114–2121.
671. Perry D. G., Williard J. C., Perry L. C. Peers' perceptions of the consequences that victimized children provide aggressors // *Child Development*. 1990. Vol. 61. P. 1310–1325.
672. Peterman L. M., Dixon C. G. Domestic violence between same-sex partners: Implications for counseling // *Journal of Counseling and Development*. 2003. Vol. 81. P. 40–47.
673. Piaget J. *The moral judgement of the child*. – New York: Free Press, 1965.
674. Piers G. O. Singer M. B. *Shame and guilt*. – Springfield, Il: Thomas, 1952.
675. Pinnizotto A. J. Forensic psychology: Criminal personality profiling // *Journal of Police Science and Administration*. 1984. Vol. 12. P. 32–37.
676. Pinnizotto A. J., Finkel N. J. Criminal personality profiling // *Law and Human Behavior*. 1990. Vol. 14. P. 215–233.
677. Pisani A. L. Identifying arson motives // *Fire and Arson Investigation*. 1982. Vol. 32. P. 18–25.
678. Platt J. J., Scura W., Hannon J. Problem-solving thinking of youthful incarcerated heroin addicts // *Journal of Community Psychology*. 1973. Vol. 1. P. 278–281.

679. Prichard J. C. *Treatise on Insanity and Other Disorders Affecting the Mind*. – London: Sherwood, Gilbert and Piper, 1835.
680. Porter E. *Treating the young male victim of sexual assault*. – Syracuse, NY: Safer Society Press, 1986.
681. Price J. M., Dodge K. A. Reactive and proactive aggression in childhood: Relations to peer status and social context dimensions // *Journal of Abnormal Child Psychology*. 1989. Vol. 17. P. 455–471.
682. *Psichologijos žodynas*. – Vilnius, 1993.
683. Quay H. C. Psychopathic personality as pathological stimulation-seeking // *American Journal of Psychiatry*. 1965. Vol. 122. P. 180–183.
684. Quay H. C. Patterns of delinquent behavior / H. C. Quay (Ed.). *Handbook of juvenile delinquency*. – New York: A Wiley-Interscience Publication, 1987. P. 118–138.
685. Quay H. C. The psychobiology of undersocialized aggressive conduct disorder: a theoretical perspective // *Development and Psychopathology*. 1993. Vol. 5. P. 165–180.
686. Quay H. C. Inhibition and attention deficit hyperactivity disorder // *Journal of Abnormal Child Psychology*. 1997. Vol. 25. P. 7–13.
687. Quiggle N. L., Garber J., Panak W. F., Dodge K. A. Social information processing in aggressive and depressed children // *Child Development*. 1992. Vol. 63 (6). P. 1305–1320.
688. Quinsey V. L., Chaplin T. C., Upfold D. Arsonists and sexual arousal to firesetting: Correlation unsupported // *Journal of Behaviour Therapy and Experimental Psychiatry*. 1989. Vol. 20. P. 203–209.
689. Rada R. T. Alcoholism and the child molester // *Annals of New York Academy of Science*. 1976. Vol. 273. P. 492–496.
690. Raine A. *The psychopathology of crime: Criminal behaviour. as a clinical disorder*. – San Diego, CA: Academic Press, 1993.
691. Raines J. C., Foy C. W. Extinguishing the fires within: treating juvenile firesetters // *Families in Society*. 1994. Vol. 75. P. 595–606.
692. Raine A., Venables P. H., Williams M. Relationships between central and autonomic measures of arousal at age 15 years and criminality at age 24 years // *Archives of General Psychiatry*. 1990. Vol. 47 (11). P. 1003–1007.
693. Räsänen P., Hakko H., Väisänen E. The mental state of arsonists as determined by forensic psychiatric examinations // *Bulletin of American Academic of Psychiatry and Law*. 1995. Vol. 23. P. 547–553.
694. Reid J. B., Eddy J. M. *Interventions for antisocial behavior: Overview*

- / J. B. Reid, G. R. Patterson, J. Snyder (Eds.). *Antisocial behavior in children and adolescents: A developmental analysis and model for intervention*. – Washington, DC: American Psychological Association, 2002. P. 195–201.
695. Reid J. B., Eddy J. M. Preventive efforts during the elementary school years: The linking the interests of families and teachers project / J. B. Reid, G. R. Patterson, J. Snyder (Eds.). *Antisocial behavior in children and adolescents: A developmental analysis and model for intervention*. – Washington DC: American Psychological Association, 2002. P. 219–233.
696. Reid J. B., Snyder J., Patterson G. R. (Eds.). *Antisocial behavior in children and adolescents: A developmental analysis and model for intervention*. – Washington, DC: American Psychological Association, 2002.
697. Reinke W., Herman K. Creating school environments that deter anti-social behaviors in youth // *Psychology in the Schools*. 2002. Vol. 39. P. 549–559.
698. Ressler R. K. *Justice is served*. – New York: St. Martin's Press, 1994.
699. Ressler R. K., Burgess A. W., Douglas J. E. *Serial murder: A new phenomenon of homicide*. – Oxford, England, 1984.
700. Ressler R. K., Burgess A. W, and Douglas J. E. *Sexual homicide: Patterns and motives*. – New York, N.Y.: Lexington, 1988.
701. Ressler R. K., Burgess A. W., Douglas J. E., Depue R. L. *Criminal profiling research on homicide / A. W. Burgess (Ed.)*. *Rape and sexual assault: A research handbook*. – New York: Garland, 1985. P. 343–349.
702. Ressler R. K., Burgess A. W., Douglas J. E., Hartman C. R., D'Agostino R.B. *Sexual killers and their victims // Journal of Interpersonal Violence*. 1986. Vol. 1. P. 288–308.
703. Ressler R. K., Shachtman T. *Ich jagte Hannibal Lecter*. – München: Heyne. 1993.
704. Rice M. E., Harris G. T. *Firesetters admitted to a maximum security psychiatric institution: Offenders and offenses // Journal of Interpersonal Violence*. 1991. Vol. 6. P. 461–475.
705. Rice M. E., Harris G. T. *Predicting the recidivism of mentally disordered firesetters // Journal of Interpersonal Violence*. 1996. Vol. 11. P. 364–375.
706. Rice M. E., Harris G. T. *The treatment of adult offenders / D. M.*

- Stoff, J. Breiling, J. D. Maser (Eds.). *Handbook of anti-social behavior*. – New York, NY: John Wiley and Sons, 1997. P. 425–435.
707. Riggs D. S., Caulfield M. B., Street A. E. Risk for domestic violence: Factors associated with perpetration and victimization // *Journal of Clinical Psychology*. 2000. Vol. 56(10). P. 1289–1316.
708. Riordan H. D. Some Puzzlements in Life Science Research Methodology. – *American Clinical Laboratory*, 1991.
709. Ritchie E. C., Huff T. G. Psychiatric aspects of arsonists // *Journal of Forensic Sciences*. 1999. Vol. 44. P. 733–740.
710. Ritvo E., Shanok S., Lewis D. Firesetting and nonfiresetting delinquents: a comparison of neuropsychiatric, psychoeducational, experiential and behavioural characteristics // *Child Psychiatry and Human Development*. 1983. Vol. 13. P. 259–267.
711. Ryan G. Victim to victimizer: Rethinking victim treatment // *Journal of Interpersonal Violence*. 1989. Vol. 4. P. 325–341.
712. Ryan G., Lane S., Davis J., Isaac C. Juvenile sex offenders: Development and correction // *Child Abuse and Neglect*. 1987. Vol. 11. P. 385–395.
713. Robins L. N. *Deviant children grown up: A sociological and psychiatric study of sociopathic personality*. – Baltimore: Williams and Wilkins, 1966.
714. Robins L. N. Etiological implications in studies of childhood histories relating to antisocial personality / R. D. Hare, D. Schalling (Eds.). *Psychopathic behavior: Approaches to research*. – Chichester: Wiley, 1978. P. 255–271.
715. Robins L. N., Helzer J. E., Weissman M. M., Orvaschel H., Gruenberg E., Burke J. D., Regier D. A. Lifetime prevalence of specific psychiatric disorders // *Archives of General Psychiatry*. 1984. Vol. 41. P. 949–958.
716. Robins L. N. The epidemiology of drug use and abuse: Where are we now? / Robins, L. N. (Ed.). *Studying Drug Abuse*. Series in Psychosocial Epidemiology. – New Brunswick: Rutgers University Press, 1985.
717. Robins L. N. Epidemiology of antisocial personality disorder / R. Michels, J. O. Cavenar (Eds). *Psychiatry* (Vol. 3). – Philadelphia, Lippincott, 1987. P. 1–14.
718. Robbins, E., Robbins, L. Arson: With special reference to pyromania. *New York State // Journal of Medicine*. 1967. Vol. 67. P. 795–798.
719. Robins L. N., Tipp J., Przybeck T. Antisocial personality / L. N. Ro-

- bins, D. A. Regier (Eds.). *Psychiatric disorders in America*. – Free Press, 1991.
720. Robinson T. E., Berridge K. C. *Addiction // Annual Reviews of Psychology*. 2003. Vol. 54. P. 25–53.
721. Rogers R., Johansen J., Chang J., Salekin R. Predictors of adolescent psychopathy: Oppositional and conduct-disordered symptoms // *Journal of the American Academy of Psychiatry and Law*. 1997. Vol. 25. P. 261–271.
722. Ronan G. F., Dreer L. E., Dollard K., Ronan D. W. Violent couples: Coping and communication skills // *Journal of Family Violence*. 2004. Vol. 19. P. 131–137.
723. Roscoe B., Benaske N. Courtship violence experienced by abused wives: Similarities in patterns of abuse // *Family Relations*. 1985. Vol. 34. P. 419–424.
724. Roscoe B., Kelsey T. Dating violence among high school students // *Psychology*. 1986. Vol. 23. P. 53–59.
725. Rosenbaum A., Hoge S. K., Adelman S. A., Warnken W. J., Fletcher K. E., Kane, R. L. Head injury in partner-abusive men // *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 1994. Vol. 62(6). P. 1187–1193.
726. Rosenbaum A., O’Leary K. D. Children: The unintended victims of marital violence // *American Journal of Orthopsychiatry*. 1981. Vol. 51. P. 692–699.
727. Ross H. S., Filyer R. E., Lollis S. P., Perlman M., Martin J. L. Administering justice in the family // *Journal of Family Psychology*. 1994. Vol. 8. P. 254–273.
728. Rossmo D. K. *Geographical profiling: Target patterns of serial murderers*. – Unpublished doctoral dissertation, Simon Fraser University, Vancouver, British Columbia, Canada, 1995.
729. Rubin K. H., Krasnor L. Interpersonal problem solving and social competence in children / V. B. van Hasselt, M. Hersen (Eds.). *Handbook of social development: A lifespan perspective*. – New York: Plenum Press, 1991. P. 283–323.
730. Ruchkin V. V., Eisemann M., Hagglof B. Juvenile male rape victims: Is the level of post-traumatic stress related to personality and parenting // *Child Abuse and Neglect*. 1998. Vol. 22. P. 889–899.
731. Rule B. G., Duker P. The effects of intentions and consequences on children’s evaluations of aggression // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1973. Vol. 27. P. 184–189.

732. Rule B., Ferguson T. The effects of media violence on attitudes, emotions and cognition // *Journal of Social Issues*. 1986. Vol. 42. P. 29–50.
733. Rule B. G., Nesdale A. R.. Moral judgments of aggressive behavior / Geen R.G., O’Neal E.C. (Eds), *Perspectives on Aggression*. – New York: Academic Press, 1976. P. 37–60.
734. Rushton J. P., Fulker D. W., Neale M. C., Nias D. K. B., Eysenck H. J. Altruism and aggression: The heritability of individual differences // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1986. Vol. 50. P. 1192–1198.
735. Russell D. E. *The Secret Trauma: Incest in the Lives of Girls and Women*. – New York: Basic, 1986.
736. Rutter M. *Maternal Dependence Reassessed*. – NY: Penguin, 1972.
737. Rutter M. Family, area, and school influences in the genesis of conduct disorder / L. A. Hersov, M. Berger (Eds.). *Aggression and antisocial behavior in childhood and adolescence*. – Oxford: Pergamon Press, 1978. P. 95–113.
738. Rutter M. *Antisocial behavior: Developmental psychopathology perspectives* / D. M. Stoff, J. Breiling, J. D. Maser (Eds.). *Handbook of antisocial behavior*. – New York: John Wiley, 1997. P. 115–124.
739. Rutter M., Giller H. *Juvenile Delinquency*. – New York: Guilford, 1983.
740. Rutter M. *Psychosocial resilience and protective mechanisms* / J. Rolf, A. S. Masten, D. Cicchetti, K. H. Nuechterlein, S. Weintraub (Eds.). *Risk and protective factors in the development of psychopathology*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. P. 181–214.
741. Rutter M., Giller H., Hagell A., *Antisocial Behaviour by Young People*. – Cambridge University Press, Cambridge, 1998.
742. Salekin R. T., Rogers R., Machin D. Psychopathy in youth: Pursuing diagnostic clarity // *Journal of Youth and Adolescence*. 2001. Vol. 30. P. 173–195.
743. Sampson R. J., Laub J. H. *Crime in the making: Pathways and turning point through life*. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1993.
744. Sarason I. C., Levine H. M., Basham R. B., Sarason B. Assessing social support: the Social Support Questionnaire // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1983. Vol. 44. P. 127–139.
745. Sarason I. C. Samson B. R., Shearin E. N. Social support as an indivi-

- dual difference variable: its stability, origins, and relational aspects // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1986. Vol. 50. P. 845–855.
746. Sarason B., Shearin E. N., Pierce C., Sarason I. C. Interrelations of social support measures: theoretical and practical implications // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1987. Vol. 52. P. 813–832.
747. Saunders E. B., Awad G. A. Adolescent female firesetters // *Canadian Journal of Psychiatry*. 1991. Vol. 36. P. 401–404.
748. Schachter S. The interaction of cognitive and physiological determinants of emotional state / L. Berkowitz (Ed.). *Advances in Experimental Social Psychology*. – New York: Academic Press, 1964. P. 49–79.
749. Schachter S. *Emotion, Obesity and Crime*. – New York: Academic, 1971.
750. Schachter S. Nonpsychological explanations of behavior / L. Festinger (Ed.). *Retrospective on Social Psychology*. – New York: Oxford University Press, 1980. P. 131–57.
751. Schachter S., Singer J. E. Cognitive, social and physiological determinants of emotional states // *Psychological Review*. 1962. Vol. 69. P. 379–399.
752. Schalling D., Asberg M., Edman G., Orelund L. Markers for vulnerability to psychopathology: temperament traits associated with platelet MAO activity // *Acta Psychiatrica Scandinavica*. 1987. Vol. 76. P. 172–182.
753. Schmidt R. M., Berger I. Results of child psychiatric and psychological investigations of spontaneous and reactive runaways. – *Prax. Kinderpsychology*, 1958.
754. Seagrave D., Grisso T. Adolescent development and the measurement of juvenile psychopathy // *Law and Human Behavior*. 2002. Vol. 26. P. 219–239.
755. Sears R. R., Rau L., Alpert R. *Identification and Child Rearing*. – Stanford, California: Stanford University Press, 1965.
756. Serin R. C. Psychopathy and violence in criminals // *Journal of Interpersonal Violence*. 1991. Vol. 6. P. 423–431.
757. Sgroi S. M. *Handbook of Clinical Intervention in Child Sexual Abuse*. – Lexington: D. C. Heath, 1982.
758. Shaffer D. Suicide in childhood and early adolescence // *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 1974. Vol. 15. P. 275–291.
759. Shafii M., Carrigan S. P., Whittinghill J. R., Derrick A. Psychological

- autopsy of completed. suicide in children and adolescents // *American Journal of Psychiatry*. 1985. Vol. 142. P. 1061–1064.
760. Shiner M., Newburn T. Definitely, maybe not: the normalisation of recreational drug use amongst young people // *Sociology*. 1997. Vol. 31(3). P. 511–529 .
761. Shinn M. R., Ramsey E., Walker H. M., Stieber S., O’Neill R. Antisocial behavior in school settings: Initial differences in at-risk and normal populations // *The Journal of Special Education*. 1987. Vol. 21. P. 69–84.
762. Silberg J., Rutter M., Meyer J., Maes H., Hewitt J., Simonoff E., Pickles A., Loeber R., Eaves L. Genetic and environmental influences on the covariation between hyperactivity and conduct disturbance in juvenile twins // *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 1996. Vol. 37. P. 803–816.
763. Silverthorn P., Frick P. J. Developmental pathways to antisocial behavior: The delayed-onset pathway in girls // *Development and Psychopathology*. 1999. Vol. 11. P. 101–126.
764. Simanauskaitė S., Žukauskienė R. Seksualinių nusikaltėlių asmenybės ypatumai // *Jurisprudencija*. 2003. Nr. 42(34). P. 109–121.
765. Simonoff E., Pickles A., Meyer J., Silberg J. L., Maes H., Loeber R., Rutter M., Hewitt J., Eaves L. Epidemiology of child psychopathology in the Virginia Twin Study of Adolescent Behavioral Development: Influences of age, gender and impairment on rates of disorder // *Archives of General Psychiatry*. 1997. Vol. 54. P. 801–808.
766. Singer D., Singer J. TV violence: What’s all the fuss about? // *Television and Children*. 1984. Vol. 7(2). P. 30–41.
767. Singer J. L., Singer D. G. Family experiences and television viewing as predictors of children’s imagination, restlessness, and aggression // *Journal of Social Issues*. 1986. Vol. 42. P. 107–124.
768. Silverthorn P., Frick P. J. Developmental pathways to antisocial behavior: The delayed-onset pathway in girls // *Development and Psychopathology*. 1999. Vol. 11. P. 101–126.
769. Smith P. K.. Children’s play and its role in early development: A re-evaluation of the “play ethos” / A. D. Pellegrini (Ed.). *Psychological bases for early education*. – Chichester, England: Wiley, 1988. P. 207–226.
770. Snell T. L. Survey of prison inmates, 1991: Women in prison (NCJ-145321). – Washington, DC: Government Printing Office, 1994.

771. Snyder J. Reinforcement and coercion mechanism in the development of antisocial behavior: Peer relationships / J. B. Reid, G. R. Patterson, J. Snyder (Eds.). *Antisocial behavior in children and adolescents: A developmental analysis and model for intervention*. – Washington, DC: American Psychological Association, 2002. P. 101–122.
772. Snyder J., Edwards P., McGraw K., Kilgore K., Holton, A. Escalation and reinforcement in mother-child conflict: Social processes associated with the development of physical aggression // *Development and Psychopathology*. 1994. Vol. 6. P. 305–321.
773. Sonkin D. J. *Domestic violence: Perpetrator assessment manual*. – Sausalito, CA, 1997.
774. Spielberger C. D. *Manual for the State-Trait Anger Expression Inventory*. – Odessa, FL: Psychological Assessment Resources, 1988.
775. Spielberger C. D., Gorsuch R. L., Lushene R. E. *Manual for the State-Trait Anxiety Inventory*. – Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press, 1970.
776. Spielberger C. D., Johnson G., Russell S., Crane R. S., Jacobs G. A., Worden T. J. The experience and expression of anger: Construction and validation of an anger expression scale / M. A. Chesney, R. H. Rosenman (Eds.). *Anger and hostility in cardiovascular and behavioral disorders*. –New York: Hemisphere, 1985. P. 5–30.
777. Spivack G., Platt J. J., Shure M. B. *Problem solving approaches to adjustment*. – San Francisco, CA: Jossey-Bass, 1976.
778. Stattin H., Magnusson D. The role of early aggressive behavior in the frequency, seriousness, and types of later crime // *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 1989. Vol. 57(6). P. 710–718.
779. Stattin H., Magnusson D. Onset of official delinquency: Its co-occurrence in time with educational, behavioral and interpersonal problems // *British Journal of Criminology*. 1995. Vol. 35. P. 417–449.
780. Stattin H., Klackenber-Larsson I. Early language and intelligence development and their relationship to future criminal behavior // *Journal of Abnormal Psychology*. 1993. Vol. 102. P. 369–378.
781. Stattin H., Romelsjö A., Stenbacka M. Personal resources as modifiers of the risk for future criminality: an analysis of protective factors in relation to 18-year-old boys // *British Journal of Criminology*. 1997. Vol. 37. P. 198–223.
782. Steinberg M., Dodge K. Attributional bias in aggressive adolescent boys and girls // *Journal of Social and Clinical Psychology*. 1983. Vol.

- 1(4). P. 312–321.
783. Steinberg L. D., Elmen J. D., Mounts N. S. Authoritative parenting, psychosocial maturity, and academic success among adolescents // *Child Development*. 1989. Vol. 60. P. 1424–1436.
784. Steinberg L. D., Lamborn S. D., Darling N., Mounts N. S., Dornbusch S. M. Over-time changes in adjustment and competence among adolescents from authoritative, authoritarian, indulgent, and neglectful families // *Child Development*. 1994. Vol. 65. P. 754–770.
785. Steinmetz S. *Cycle of violence*. – New York: Prager, 1977.
786. Stickle T. R., Blechman E. A. Aggression and fire: antisocial behavior in firesetting and nonfiresetting juvenile offenders // *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*. 2002. Vol. 24. P. 177–193.
787. Stott D. *Delinquency: The Problem and its Prevention*. – New York: Spectrum Publications Inc., 1982.
788. Strauss M. *Abuse and Victimization Across the Life-Span*. – Baltimore: Johns Hopkins, 1990.
789. Straus M. A. Discipline and deviance: Physical punishment of children and violence and other crimes in adulthood // *Social Problems*. 1991. Vol. 38. P. 133–154.
790. Straus M. A. *Beating the devil out of them*. – New York: Lexington Books, 1994.
791. Straus M. A., Gelles, R. J. (Eds.). *Physical violence in American families: Risk factors and adaptations to violence in 8,145 families*. – New Brunswick, NJ: Transactions, 1990.
792. Straus M. A., Gelles R. J., Steinmetz S. K. *Behind closed doors: Violence in the American family*. – New York: Doubleday/Anchor, 1980.
793. Strauss C. C. Lahey, B. B. *Behavior disorders of children* / H. E. Adams, P.B. Sutker (Eds.). *Comprehensive handbook of psychopathology*. – Plenum Press, 1984.
794. Taylor E. Developmental neuropsychology of attention deficit and impulsiveness // *Development and Psychopathology*. 1999. Vol. 11. P. 607–628.
795. Taylor E., Sandberg S., Thorley G., Giles, S. *The epidemiology of childhood hyperactivity*. – Oxford, UK: Oxford University Press, 1991.
796. Taylor P. J. *Violence in Society*. – London: Royal College of Physicians, 1993.
797. Tarling R. *Analysing Offending: Data, models and interpretations*. – London HMSO, 1993.

798. Tedeschi J. T. Social influence theory and aggression / R. G. Geen, E. I. Donnerstein (Eds.). *Aggression: Theoretical and Empirical Reviews*. – Academic Press, New York, 1983.
799. Tedeschi J. T., Felson R. B. *Violence, Aggression, Coercive actions*. – APA Washington, 1994.
800. Tedeschi J. T., Smith R. B., Brown R. C. A reinterpretation of research on aggression // *Psychological Bulletin*. 1974. Vol. 81. P. 540–562.
801. Teyber, E. *Interpersonal Process in Psychotherapy. A Guide for Clinical Training*. Second Edition. – Lexington Books, 1992.
802. Telch C. F., Lindquist C. U. Violent versus non-violent couples: A comparison of patterns // *Psychotherapy: Theory, Research and Practice*. 1984. Vol. 21(2). P. 242–248.
803. *The American Heritage Dictionary*, 2nd Ed. – Boston: Houghton Mifflin, 1982.
804. Thomas A., Chess S. *Temperament and development*. – New York: Brunner/Mazel, 1977.
805. Thorndike E. *Educational Psychology: The Psychology of Learning*. – New York: Teachers College Press, 1913.
806. Tisdelle D. A., St. Lawrence S. J. Interpersonal problem-solving competency: Review and critique of the literature // *Journal of communication disorders*. 1986. Vol. 19(33). P. 197–207.
807. Toch H. *Violent Men: An Inquiry Into the Psychology of Violence*. – Chicago, Aldine, 1969.
808. Tolman M. T., Bennett L. W. A review of quantitative research on men who batter // *Journal of Interpersonal Violence*. 1990. Vol. 5. P. 87–118.
809. Tremblay R. E. When children's social development fails / D. Keating, C. Hertzman (Eds.). *Developmental health and the wealth of nations: Social, biological, and educational dynamics*. – New York: Guilford, 1999. P. 55–71.
810. Tremblay R. E. The development of aggressive behavior during childhood: What have we learned in the past century? // *International Journal of Behavioral Development*. 2000. Vol. 24(2). P. 129–141.
811. Tremblay R. E., Japel C., Perusse D., McDuff P., Boivin M., Zoccolillo M., Montplaisir J. The search for the age of "onset" of physical aggression: Rousseau and Bandura revisited // *Criminal Behaviour and Mental Health*. 1999. Vol. 9. P. 8–23.
812. Tremblay R.E., Loeber R., Gagnon C., Charlebois P., Larivée S., Le

- Blanc M. Disruptive boys with stable and unstable high fighting behavior patterns during junior and elementary school // *Journal of Abnormal Psychology*. 1991. Vol. 19. P. 285–300.
813. Tremblay R. E., Pihl R. O., Vitaro F., Dobkin P.L. Predicting early onset of male antisocial behavior from preschool behavior // *Archives of General Psychiatry*. 1994. Vol. 51. P. 732–738.
814. Tuschel B. Identified Factors of School Violence by Professional High School. Gounselors // A Research Paper for Masters Degree. – 2001, paimta iš: <http://www.uwstout.edu/lib/thesis/2001/2001tuschelb.pdf>, 2006.08.10
815. Valickas G. Psichologinės asocialaus elgesio ištakos. – 1997, LTU.
816. Vaitkevičius J. Socialinės pedagogikos pagrindai. – Vilnius: Egalda, 1995.
817. Vandell D. L., Bailey M. D. Conflicts between siblings / C. Shantz, W. W. Hartup (Eds.) *Conflict in child and adolescent development*. – Cambridge University Press, 1992. P. 242–269.
818. Vincent G. M., Hart S. D. Psychopathy in childhood and adolescence: Implications for the assessment and management of multi-problem youths / R. R. Corrado, R. Roesch, S. D. Hart, J. K. Gierowski (Eds.). *Multi-problem violent youth: A foundation for comparative research on needs, interventions and outcomes*. Amsterdam: IOS Press, 2002. P. 150–163.
819. Vitacco M. J., Neumann C. S., Robertson A. A., Durrant S. L. Contributions of Impulsivity and Callousness in the Assessment of Adjudicated Male Adolescents: A Prospective Study // *Journal of Personality Assessment*. 2002. Vol. 78. P. 87–103.
820. Vitacco M. J., Rogers R., Neumann C. R. The antisocial process screening device: An examination of its construct and criterion-related validity // *Assessment*. 2003. Vol. 10(2). P. 143–150.
821. Vivian D., Malone J. Relationship factors and depressive symptomatology associated with mild and severe husband-to-wife physical aggression // *Violence and Victims*. 1997. Vol. 12(1). P. 3–18.
822. Vyšniauskytė Rimkienė J. Paauglių socialinių gebėjimų lavinimo efektyvumo vertinimas // *Ugdymas. Kūno kultūra. Sportas*. 2004. Vol. 3(53).
823. Waldman T. L., Silver D. E., Holmstrom R. W., Karp S. A. Personality characteristics of incest survivors on the Draw-A-Person Questionnaire // *Journal of Personality Assessment*. 1994. Vol. 63(1). P. 97–104.

824. Waldman T. L., Silber D. E., Karp S. A. Holmstrom R. W. The adult personality of childhood incest victims // *Psychological Reports*. 1997. Vol. 80. P. 675–680.
825. Walker L. E. Psychological impact of the criminalization of domestic violence on victims // *Victimology*. 1985. Vol. 10. P. 281–300.
826. Walker L. E. Psychology and violence against women // *American Psychologist*. 1989. Vol. 44. P. 695–702.
827. Walker L. E. Post-traumatic stress disorder in women: Diagnosis and treatment of battered woman syndrome // *Psychotherapy*. 1991. Vol. 28. P. 21–29.
828. Walters G. C., Grusec J. E. Punishment. – San Francisco: W. H. Freeman, 1977.
829. Ward T., Hudson S. M. A model of the relapse process in sexual offenders // *Journal of Interpersonal Violence*. 1998. Vol. 13(6). P. 700–725.
830. Warren J. I., Hazelwood R. R., Dietz P. E. The sexually sadistic killer / / *Journal of Forensic Sciences*. 1996. Vol. 41. P. 970–974.
831. Webb J. T., Latimer D. ADHD and Children Who Are Gifted / Eric Clearinghouse on Disabilities and Gifted Children, 1993.
832. Webster C. D., Harris G. T., Rice M. E., Cormier C., Quinsey V. L. The violence prediction scheme: Assessing dangerousness in high risk men. – Centre of Criminology, University of Toronto, 1994.
833. Weaver T. L., Clum G. A. Interpersonal violence: Expanding the search for long-term sequelae within a sample of battered women // *Journal of Traumatic Stress*. 1996. Vol. 9 (4). P. 797–817.
834. Weisz A. N., Tolman R. M., Saunders D. G. Assessing the risk of severe domestic violence: The importance of survivors' predictions // *Journal of Interpersonal Violence*. 2000. Vol. 15. P. 75–90.
835. White J. W. Sex and gender issues in aggression research / R. G. Geen, E. I. Donnerstein (Eds.). *Aggression: Theoretical and empirical reviews* (Vol. 2). – New York: Academic Press, 1983.
836. White J. W., Kowalski R. M. Deconstructing the Myth of the Nonaggressive Woman // *Psychology of Women Quarterly*. 1994. Vol. 18. P. 487–508.
837. White J., Moffitt T., Earls F., Robins L., Silva P. How early can we tell? Predictors of childhood conduct disorder and adolescent delinquency // *Criminology*. 1990. Vol. 28. P. 507–533.
838. Widiger T. A., Lynam D. R. Psychopathy and the Five-Factor Model

- of Personality / T. Millon, E. Simonsen, M. Birket-Smith, R. D. Davies (Eds.). *Psychopathy: Antisocial, criminal and violent behavior.* – New York: Guilford, 1998. P. 171–187.
839. Widom C. S. Interpersonal and personal construct systems in psychopaths // *Journal of consulting and clinical psychology.* 1976. Vol. 44(4). P. 614–623.
840. Widom C. S. The cycle of violence // *Science.* 1989. Vol. 244. P. 160–166.
841. Wierson M., Forehand R. Parent behavioral training for child non-compliance: Rationale, concepts, and effectiveness // *Current Directions in Psychological Science.* 1994. Vol. 5. P. 146–150.
842. Wilson E. O. *On Human Nature.* – Cambridge MA, Harvard University Press, 1978.
843. Wilson P., Lincoln R., Kocsis R. Validity, utility and ethics of profiling for serial violent and sexual predators // *Psychiatry, Psychology and Law.* 1997. Vol. 4. P. 1–11.
844. Windle M., Mun E. Y., Windle R. Adolescent-to-young adulthood heavy drinking trajectories and their prospective predictors // *Journal of Studies on Alcohol.* 2005. Vol. 66. P. 313–322.
845. Winnicott D. W. *Aggression. Versagen der Umwelt und antisoziale Tendenz. Konzepte der Humanwissenschaften.* 2 Auflage. – Stuttgart, 1992.
846. Wolf S. A multifactor model of deviant sexuality // *Victimology: An International Journal.* 1985. Vol. 10. P. 359–374.
847. Woodworth M., Porter S. In cold blood: Characteristics of criminal homicides as a function of psychopathy // *Journal of Abnormal Psychology.* 2002. Vol. 111. P. 436–445.
848. World Health Organization. *The ICD-10 classification of mental and behavioural disorders.* – Geneva, 1992. <http://www.mental-health-today.com/articles/pd.htm>
849. Zaidi L.Y., Knutson J. F., Mehm J. G. Transgenerational patterns of abusive parenting: Analog and clinical tests // *Aggressive Behavior.* 1989. Vol. 15. P. 137–152.
850. Zillmann D. Excitation transfer in communication-mediated aggressive behavior // *Journal of Experimental Social Psychology.* 1971. Vol. 7(4). P. 419–434
851. Zillman D. *Hostility and aggression.* – Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1979.
852. Zillmann D. Cognition-excitation interdependencies in. aggressive be-

- havior // *Aggressive Behavior*. 1983. Vol. 14. P. 51–64.
853. Zillman D. *Connections Between Sex and Aggression*. – Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1984.
854. Zillmann D. The psychology of the appeal of portrayals of violence / J. Goldstein (Ed.). *Why We Watch: The Attractions of Violent Entertainment*. – New York: Oxford University Press. 1998. P. 179–211.
855. Zoccolillo M. Gender and the development of conduct disorder // *Development and Psychopathology*. 1993. Vol. 5. P. 65–78.
856. Zoccolillo M., Pickles A., Quinton D., Rutter M.. The outcome of childhood conduct disorder: Implications for defining adult personality disorder // *Psychological Medicine*. 1992. Vol. 22. P. 1–161.
857. Zoccolillo M., Tremblay R. E., Vitaro F. DSM-III-R and DSM-III criteria for conduct disorder in preadolescent girls: specific but insensitive // *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*. 1996. Vol. 35(4). P. 461–470.
858. Zoccolillo M., Vitaro F., Tremblay R. E. Problem drug and alcohol use in a community sample of adolescents // *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*. 1999. Vol. 38(7). P. 900–907.
859. Zuckerman M. *Behavioral expression and biosocial bases of sensation seeking*. – New York: Cambridge University Press, 1994.
860. Zuckerman M. *Sensation seeking beyond the optimal level of arousal*. – Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1979.
861. Žukauskienė R. Agresyvaus jaunesniojo mokyklinio amžiaus vaikų elgesio raidos ypatumai // *Psichologija*. 1997. Nr. 17 (2). P. 76–93.
862. Žukauskienė R. Identifying psychopathic traits in young offenders and in community-based samples // *Jurisprudencija*. 2004. Nr. 61(53). P. 71–78.
863. Žukauskienė R. Psychopathy Screening of Incarcerated Juveniles: Discriminant validity and reliability of Youth Psychopathic Traits Inventory / Czerederecka A., Jaskewicz-Obydzinska T. Roesch R., Wojcikiewicz J. (Eds.). *Forensic Psychology and Law. Facing the Challenges of a changing World*. – Krakow, 2004. P. 504–514.
864. Žukauskienė R., Ignatavičienė K., Daukantaitė D. Subscales scores of the Lithuanian version of CBCL: preliminary data on the emotional and behavioural problems in childhood and adolescence // *European Child and Adolescent Psychiatry*. 2003. Vol. 12(3). P. 136–143.

Rita Žukauskienė

Zu-11

Kriminalinio elgesio psichologija. Vadovėlis. – Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2006. 604 p., 33 lentelės, 5 paveikslai.

Bibliogr.:537 p.

ISBN 9955-19-045-0

Šiame vadovylyje pateikiamos susistemintos žinios apie asocialaus elgesio atsiradimo, išlikimo, tęstinumo dėsningumus. Asocialaus elgesio genezė analizuojama remiantis etiologiniu asocialaus elgesio modeliu. Apibūdinami psichologiniai vaikų, paauglių bei suaugusių asmenų nusikalstamo elgesio ypatumai.

Analizuojami situaciniai ir ilgalaikiai nusikalstamo elgesio veiksniai, pristatomos kriminalinių bei agresyvių elgesį aiškinančios teorijos, leidžiančios geriau suprasti tokio elgesio atsiradimo ir išlikimo priežastis. Aptariamos atskiros nusikalstamo elgesio rūšys, pateikiami psichologiniai tam tikrus nusikaltimus darančių nusikaltėlių asmenybės profiliai bei kiti psichologiniai nusikalstamo elgesio aspektai, pristatomi kriminalinio, psichologinio ir geografinio ir psichologinio profiliavimo metodai, iliustruojami psichologiniais nusikaltėlių profiliais pagal atskiras nusikaltimų rūšis.

Vadovėlis „Kriminalinio elgesio psichologija“ skiriamas psichologijos, teisės ir penitencinės veiklos, socialinio darbo, edukologijos, sociologijos, kriminalistikos, teisės saugos magistro studijų studentams, klausantiems tokius kursus kaip „Asocialaus elgesio psichologija“, „Kriminalinio elgesio psichologija“, „Nepilnamečių nusikalstamumo prevencijos problemos“ bei „Socialinio tyrimo metodai kriminologijoje“. Be to, vadovėlis naudingas praktikams, tiesiogiai dalyvaujantiems įvertinant, numatant ir priimant sprendimus tiriant nusikaltimus, rengiant programas, skirtas nusikaltimų prevencijai, arba parenkant tinkamas intervencines ir reabilitacines programas nusikaltusiems asmenims.

UDK 316.6(075.8)

Rita Žukauskienė
Kriminalinio elgesio psichologija
Vadovėlis

Viršelio dailininkė Stanislava Narkevičiūtė
Maketavo Dovilė Gaidytė
SL 585. 2006 11 22. 26,7 leidyb. apsk. l.
Tiražas 1000 egz. Užsakymas
Išleido Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras,
Ateities g. 20, LT-08303 Vilnius, www.mruni.eu
Elektroninis paštas leidyba@mruni.eu
Spausdino UAB „Baltijos Kopija“, Kareivių g. 13b, Vilnius
Puslapis internete www.kopija.lt; Elektroninis paštas info@kopija.lt